

ASİF HACILI

**AXISQA TÜRKLƏRİ:
VƏTƏN BİLGİSİ**

İSTANBUL - 2009

Kitabın adı : AXISQA TÜRKLƏRİ: VƏTƏN BİLGİSİ
Yazarı : Asif HACILI

Sponsor : Ahıska Türkleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Derneği
Genel Başkanı Rüstem MÜRSELOĞLU
(Yardımlarına görə Rüstem Mürseloğluna təşəkkür edirik...)

Kitap ve Kapak Tasarımı : Rasim ŞAKİROĞLU (*rasimizm81@hotmail.com*)

Grafik Şirketi : Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı ()

Matbaa :

Baskı Yeri ve Tarihi : İstanbul - 2009

ÖN SÖZ

İnsanlar kimi, xalqların da öz taleyi, öz qisməti var. Sonsuz türk dünyasının ulu boylarından olan Axısqa türklərinin taleyi türk tarixinin ən faciəli və həm də şanlı səhifələrindən biridir...

Dünyanın cənnət guşələrindən sayılan Axısqa-Çıldır torpaqları ən əski çağlardan zəhmətkeş əməkçilərin və ustad sənətkarların yurdu olmuşdur.

Türk ellərinin qovşağında, köç yollarının üstündə yerləşən bu obada müxtəlif türk bölgələrinin bir çox zənginlikləri cəmləşmişdir. Axısqa mahalında qədimlərdən Anadolu və Qafqaz, Rumeli və Turan mədəniyyətləri çulğışaraq orijinal etnoqrafik fenomen yaradıb. Bu obada həm uzaq İstanbul civarlarının, həm ulu Gəncə yörəsinin nəfəsi duyulur, həm Anadolu halayları, həm Borçalı gözəlləmələri səslənir... Müşahidələrimiz bizi bu qənaətə gətirib ki, Axısqa türkləri Türkiyə və Azərbaycan türkləri arasında keçid mövqeyində duran özünəməxsus etnoqrafik qrupdur.

Şərti olaraq desək, əgər Borçalının qarapapaq elatı tarix meydanına osmanlılığa meyilli azəri türkləri kimi çıxmışlarsa, Axısqa eli – azərbaycanlılığa meyilli osmanlı türkləri hesab oluna bilər.

Qədim çağlardan qoca Qafqazın cənub-qərb torpaqlarında məskunlaşmış Axısqa türkləri 1944-cü ilin noyabrında amansız imperiya siyasətinin qurbanı olmuş, doğma vətəninə uzaqlara sürülmüş və bütün insani hüquqlardan məhrum edilmişdi.

Qədim yurdundan – ulu dağlardan, yaşıl meşələrdən, dibsiz dərələrdən dəhşətli dərəcədə qəfil və vəhşicəsinə qoparılmış, yalnızca səhralara atılmış Axısqa türklərini azğın şovinistlər əzablı məhvə düçar etmişdi. Axısqa, eləcə də Göyçə, Zəngəzur, Ağbaba, Borçalı, Qaraçay, Balkar, Krım türklərinin başına gətirilən faciələrin bütün dəhşətlərini təsvir etmək mümkün deyil. Əzablı yollarda, sürgün ağrılarından, xəstəlikdən, məhrumiyyətlərdən minlərlə türk həlak olur. Acı sürgün illərində türklər mənəvi əzablara məruz qalır. Bir qədər sonra isə türklərin soy-kökünə qəsd edilir – türk olduqları üçün sürülən bu insanların indi də türk adı dəyişdirilir, sənədlərdə türk sözü yazılması yasaq edilir! Türk dünyasının mənhus düşmənlərinin 1989-cu ildə Axısqa elinə qarşı törətdikləri ikinci cinayət bəlkə əvvəlkindən də dəhşətli oldu – çünki bu, iki qardaş xalqın faciəsi idi. – Aldadılmış, uydurulmuş bir qardaşın kor qəzəbi o biri qardaşa qarşı yönəldildi. Bütün türk aləmi bu ağrıdan sarsıldı, amma yenə də sınımadı, parçalanmadı.

Axısqa türkləri taleyin bu amansız sınaqlarından ləyaqətlə çıxmışlar. Bu zəhmətsevər, müdrik və qəhrəman xalq əzablara sinə gərmiş, sınımamış, əzilməmiş, yad torpaqlara səpələnib ərilməmişdir. Ən əsası, od-aldovdan keçən türklər yalnız cismani varlıqlarının hayına qalmamış, həm də milli ruhu, mənəvi sərvətləri, türklüklərini qoruya bilmişlər.

Qərqlikdə nurani dədələr, nənələr yaddaşlarını sanki daha da itiləşdirdilər, zamanın acığına ömürlərini bir az da uzatdılar və xalqın mənəviyyatını, mədəniyyətini yaşadan

müdrüklük xəzinəsini – əski sözləri, türkü və şarkıları, rəqs və adətləri, məişət və düşüncə tərzini, əxlaq və vərdişləri qorudular, yeni nəsillərə ötürdülər.

Dünyanın ən böyük dərdi olan vətənsizlik dərindən, azman Vətən həsrətindən yeni sözlər, türkülər, şarkılar doğdu. Qara həsrətin dərinliyi ilə adamın içini göynədən bu əsərlər müxtəlif ölkələrə səpələnmiş xalqı birləşdirdi, müqəddəs mənəvi çırağı sönməyə qoymadı! Həsət və Hiddət İnam və Məhəbbəti əzə bilmədi!

Hələ 30-cu illərdə teatrlar yaratmış, məktəblər açmış, Ömər Faiq Nemanzadə, Osman Sərvər Atabəy, Əhməd bəy Pepinov kimi şəxsiyyətlər yetirmiş bir xalq öz varlığını qoruya bildi.

Son vaxtlar ağsaqqalların səsinə yeni nəsildən olan cəfakəş ziyalılar səs verir. Axısqa türklərini birləşdirən «Vətən» cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. Həyatlarını doğma xalqın haqq işinə həsr etmiş vətən fədailərinin narahat, yanğılı və həm də inamlı söhbətlərini dinlədikcə, bu qorxmaz vətənpərvərlərin müdrük gücünə, dönməzliyinə və şücaətinə daldıqca, böyük türk oğlunun ölməz sətirləri yada düşür:

Bayraqları bayraq yapan üstündəki qandır,
Torpaq, əgər uğrunda ölən varsa vatandır!..

Axısqa türklərinin qəriblik ovqatını, dərini, ümid və arzularını el sənəti gözəl ifadə edir. Nadir istedadlı müğənni Müdirin türkülərindən birində belə deyilir:

Nerdə kaldı o Zediban dərəsi?
Eşidilməz suların şərşərəsi,
Yeşil, gözəl Azqurumun meşəsi,
Gəl dönəlim o yerlərə, arkadaş!..

«Gövlüm göyərçin oldi, durmiyer yad vətəndə» - deyən Axısqa türklərinin ən böyük arzusu bir xalq kimi doğma yurdlarına qayıtmaq, mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək, milli maarif yaratmaq, folklor, dil, etnoqrafiyanı qorumaq və öyrənməkdir.

Müasir dövrdə Axısqa türklərinin etnik-mədəni özünəməxsusluğu bir çox örnəklərdə qorunub yaşayır: məişət, dil, əxlaq, etiket, mərasim, folklor...

Bu örnəklərin bu vaxta qədər yetərincə öyrənilməməsi bu elin milli siması haqqında qərəzli uydurmaların ortaya atılmasına zəmin yaratmışdır.

Sürgün olunarkən sayı yüz mindən çox olan, indi yarım milyona çatmış Axısqa türkləri hazırda Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya, Qazaxıstan, Şimali Qafqaz, Rusiya və Ukraynanın müxtəlif yerlərində yığcam toplumlar halında yaşayır. Axısqa türklərinin bir çox nümayəndələri respublikamızın Saatlı, Sabirabad, Beyləqan, Xaçmaz, Quba, Şamaxı, Şəmki, Gəncə bölgələrində məskən salıb. Lakin Azərbaycan və Türkiyə türklərinin hər ikisinə eyni dərəcədə yaxın olan bu elin tarixi, özünəməxsus maddi-mənəvi mədəniyyəti hələ də dərindən araşdırılmayıb.

Bütün bunlar Axısqa türklərinin tarixinin, orijinal etnik mədəniyyətinin və folklorunun tədqiqini son dərəcə vacibləşdirir.

1986-1990-cı illərdəki ekspedisiyaların və axtarışların nəticəsi olaraq, 1992-ci ildə çap olunmuş və haqqında bir çox məktublar, rəylər aldığı «Qəribəm bu vətəndə. Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti» adlı kitab bu sahədə ilk təşəbbüs oldu.

Sonrakı illərdə toplanmalar və araşdırmalar davam etdi, bu işə gənclər də qoşuldu. Məncə, ən böyük nailiyyət belə gənclərin fəaliyyətə başlamasıdır. Oxuculara təqdim etdiyim bu kitaba yeni folklor materialları və tarixi-etnoqrafik sənədlər əlavə edilmiş, bəzi dəqiqləşdirmələr aparılmış, son illərdə Azərbaycanda, Türkiyədə, Gürcüstanda, Rusiyada dərc olunmuş əsərlər və bu dövrdəki hadisələr nəzərə alınmış, gənc nəsli maarifləndirmək məqsədilə ümumtürk tarixinə aid xülasə genişləndirilmişdir.

Kədər doğuran işə budur ki, 1992-ci ildən keçən bu illər ərzində Axısqa türklərinin vətən məsələsi həll olunmadı, yeni milli faciə baş verdi – Qarabağ türkləri yurdundan çıxarıldı, burada yerləşmiş axısqaqanlılar da soydaşları ilə birlikdə yeni sürgün yaşadı, insanlarımız qətl edildi, əsir düşdü. Və Yurdlarımız hələ də bizləri gözləyir, mücadilə davam edir...

TARİX

*Sənələr, sənələr, zalım sənələr,
Getsin də gəlməsin belə sənələr,
Nə xoşmiş məgər keçən sənələr...*

Axısqa el türkülərindən

Axısqaanın etnoqrafik-mədəni özünəməxsusluğu böyük türk dünyasının tarixindən və bu elin keşməkeşli taleyindən doğur. Buna görə, hər şeydən öncə türklüyün və bu obanın tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Axısqaanın keçmişini və bugününü anlamaq üçün türklüyün Qafqazda, ümumən Avrasiyada qədim tarixi gözdən keçirilməlidir.

AVRASIYADA VƏ QAFQAZDA TÜRKLÜYÜN TARİXİNDƏN

Minilliklər boyu Avrasiyanın hegemon toplumu olmuş türklərin kimliyi təmasda olduqları xalqları daim düşündürmüşdür. Türklər kimdir? – sualına çeşidli cavablar olsa da hər yerdə və həmişə onların mərdliyi və şücaəti, ərđəmliyi və adilliyi təsdiqlənmişdir. Gerçəyə göz yummayanlar türklərin sahib olduqları sonsuz ərəzilərə abadlıq, hökm etdikləri xalqlara əminlik, cəmiyyətə rifah, insanlara ləyaqət gətirən millət olduğunu qəbul etmişlər. Basılmaz qüdrəti, sönməz azadlıq duyğusu, alicənablığı və sədaqəti ilə türklər çinliləri, ərəbləri, farsları, yunanları, slavyanları heyrətləndirmiş, tanrı tərəfindən seçilmiş toplum adlandırılmışlar. Dünyanın ən böyük səltənətlərini qurmuş, özündən sayca dəfələrlə çox xalqları barış və ədalətdə birləşdirmiş, tarixi yaratmış türk qüdrətinin mənbəyinin türk insanının ruhunda, qəlbindəki ilahi yangıda, saf xislətində olduğu heç kimə sirr olmamışdır. Buna görə də bu güdrəti qavramaq istəyənlər türk fəlsəfəsini və əxlaqını, türk mədəniyyətini və təfəkkürünü, türk psixologiyasını anlamağa çalışmışlar. Ölümü şərəfsizlikdən üstün tutan, alçalmayan və alçaltmayan, dünyanı hiylə və qaba zorla yox, daxili gücüylə fəth edən türklərin böyüklüyü düşmənləri şaşirtmişdir. Türklər tarixdə, fəth olunanların sevinc və çiçəklə qarşılacağı yeganə fateh xalq olmuşlar. Basdıqlarını kəsməmiş, kiçikləri ucaltmış, didişənləri barışdırmış, bölünmüşləri bütövləşdirmiş, dağılmışları dövlətə çevirmişlər.

Ancaq Avrasiya taleyində həlledici roluna baxmayaraq, türklərin etnik şüurununu, milli simasını və mədəniyyətini səciyyələndirən keyfiyyətlər indiyədək yetərli öyrənilməyib. Ortaq mənşədən gələn və türk birliyinin, türk tərəqqisinin, türk gələcəyinin təməli olan etnopsixoloji özgürlük haqqında bəzi ümumi mülahizələr, öteri araşdırmalar olsa da məqsədyönlü və sistemli tədqiqlər yox dərəcəsidir. Buna görə də türk psixologiyasının və təfəkkürünün etnik müəyyənliliyi, türk həyat tərzi və mədəniyyətinin genetik

kodu haqqında mövcud mülahizələrin, xüsusən qeyri-türk müşahidəçilərin və alimlərin fikirlərinin toplanaraq öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir.

Türklər Avropa və Asiyanın, o cümlədən Qafqazın tarixində ən qədim çağlardan müstəsna rol oynamış, sonsuz ərəzilərdə nəhəng imperiyalar qurmuş, böyük mədəniyyətə sahib olmuş, bir çox digər xalqların dövlətçilik ənənəsini yaratmışlar. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Baykal gölündən Baltik dənizinə qədərki ərəzilərdə türklərin özəyini təşkil etdiyi Ural-Altay dil ailəsinə mənsub xalqların əcdadları artıq buz dövrünün sona yetməsindən sümükdən alətlər və balıqçı-ovçu həyat tərzii ilə seçilən mədəniyyət yaratdılar. Əmək alətlərinin və təsərrüfatın inkişafı ilə müxtəlif mərhələlərdən keçən bu mədəniyyət totemizm və şamanizmlə zənginləşmiş və bir çox qövlərdən çox əvvəl tək Tanrıya, Göy Tanrısına tapınan yüksək səviyyəyə çatmışdır. Görkəmli macar türkoloqu Laslo Rasonyinin yazdığı kimi, bununla «nomadizmin yüksək dərəcəsi olan at bəsləyən atlı köçəbə və ondan savaşçı çoban bozkır kulturu gəlişdi. Eyni zamanda bu kulturun bəzi əsaslı ünsürlərini İndogermanlar və Sami qövləri də almaqla bərabər, ən tipik şəkli Altaylı qövlər arasında təşəkkül etmişdir» (Laszlo Rasonyi. Tarihte türklük. Ankara, 1988, s.4).

V.V.Radlov, N.Trubetskoy, O.Mengin, N.Koppers, P.V.Şmidt, A.Toynbi, L.Qumilyov və digər alimlər Ural-Altay xalqlarının, türklərin ənənəvi həyat tərzindən qaynaqlanan mənəvi xüsusiyyətlərini səciyyələndirərkən, fəvqəladə dövlət qurma qabiliyyəti, görüş dairəsi genişliyi, cəsarət, oymağa bağlılıq şüuru, hökmetmə qüruru, təşkilatçılıq qabiliyyəti, digər mədəniyyətlərə tolerantlıq, xülasə, mükəmməl dövlət qurmaq üçün bütün xüsusiyyətlərə sahibliyi qeyd etmişlər. Köçəbəliyi bir çox baxımlardan ciftçilikdən üstün sayan məşhur etnoloq-tarixçi A.Toynbi irəliyi görüş, sorumluluq duyğusu, fiziki və əxlaqi dayanıqlılıqla seçilən «köçəbənin həyatı, heç şübhəsiz, insan məharətinin bir zəfəridir» yazır. N.Koppers atlı nomad mədəniyyətinin yaranmasını «atı ilk əhliləşdirən» prototürklər və ya pretürklərlə bağlayır və indogermanların bu kulturun yaradıcısı olmayıb, ancaq ilk alıcısı olduqlarını təsdiqləyir. Türk mədəniyyəti, türk dili, türk elmi də tarix boyu ən öncül mövqedə olmuş, bir çox xalqların mədəniyyətinə təsir edərək dərin iz buraxmışdır.

Türk qövlərinin Yaxın Şərqi, Şərqi Avropa, Balkanlar, antik mədəniyyətlə ən azı iki-üç min illik təmaslarını təsdiq edən faktlar çoxdur. Türk-yunan əlaqələri üzrə sanballı tədqiqatlar müəllifi görkəmli türkoloq G.Moravçik qədim yunan mənbələrində Apollonun rahibi kimi verilən Abaris adının avar-abar qovmü, yəni qədim türklərlə bağlılığını, eləcə də oxa minərək Altay dağlarından Yunanıstana gələn qutsal quğular və oxuyan quşlar haqda əfsanənin türk şamanlığı ilə əlaqəsini, «Ripey dağları»nın Altay dağları olmasını təsdiq edir. Bu faktların ən azı 2600 il əvvəl türk-yunan əlaqələrini təsbitlədiyinə diqqətli cəlb edir.

Laufer, Nemet, Riçtofen, Noldeks, Rasonyi, Veysner kimi görkəmli alimlər iskitlərin (skiflərin) türklərə aidiyini, Turani, Ural-Altay xalqı olduğunu təsdiqləyir. Herodotun Skifiyanın şimalında yerləşdirdiyi, qızıl mühafizə edən qrifonların qonşuları olub qızıl təmin etməyə çalışan tək gözlü Arimasp qövmü moqollardakı eyni əfsanə və *aram-däk*

(tək gözlü) anlamı ilə əlaqələnilir. Eləcə də, Herodota görə iskitcə *askü* (yabanı albalı iç-kisi) və *karthisis* (iskit kralının qardaşı) adlarını tədqiqatçılar türk dili ilə bağlayır.

Qədim iskitləri 3 qrupa (çar iskitlər, köçəbə iskitlər, çiftçi iskitlər) və bəzi xırda qəbilələrə, o cümlədən alazonlara bölən Herodotun məlumatına əsaslanan (bax: A.A.Нейхардт. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982) bir çox alimlər, o cümlədən L.Niderle bunların heç də hamısının İran kökənli olmadığını təsdiqləyir. Hippokratın iskit təsvirinə əsaslanan (bu təsvir, L.Niderlenin dediyi kimi, asanlıqla müasir qırğızlara və kalmıklara aid edilə bilər) bir çox tədqiqatçılar iskitləri türk-moqol qövmi hesab edir. Eləcə də iskitlərdən əvvəl bu ərazilərdə yaşayan qimirlərin (Gimirrai), budinlərin (Βουδῖνοι), androfaqların (Ανδροφάγα) mənşəyi mübahisəlidir.

Budinlərin, gelonların, melanxlenlərin Volqa, Don, Dnepr boyu yaşadığı barədə ehtimallar olsa da, Qərbi Qafqaz və ya Xəzər sahillərində yaşadıkları barədə mənbələrə əsaslanan fikirlər daha çox yayılıb (Л.А.Ельницкий. Скифские легенды как культурно-исторический материал. // СА, 1970, № 2, с.70; А.А.Нейхардт, с.124, 135; П.Д.Либеров. Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных. // МИА, 1969, № 151, с.261; Ю.С.Гаглойти. Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тбилиси, 1966, с.236...).

Herodotun təsvir etdiyi melanxlen, androfaq, aqafirs, savromat, alizon, tissaget qəbilələrinin də etno-coğrafi mənsubluğu mübahisəli qalmaqdadır. İlk hökmdarları Tarqitaydan törəmiş skiflər, Herodotun məlumatına görə, Asiyadan massagetlər və hunlar tərəfindən sıxışdırılaraq Arazı keçmiş və qimirlərin ölkəsini tutmuşlar; qimirlərin skiflərdən qaçarkən dəniz boyu getdiyi, skiflər onları təqib edərkən Qafqazın sağda olduğu və yolu azaraq Midiyaya girdikləri bildirilir.

İskit mədəniyyəti parlaq çağına miladdan öncə VII yüzildə Qafqazda və Qara dənizin şimal bölgələrində çatır. Türk etnomədəni tipologiyasına uyğun olan iskit mədəniyyəti cənubi Qafqaz, Axisqa-Axılkelək ərazisində də iz buraxmışdır. İskitləri təqib edən sarmat, massaget, hun, avar, sabir, onoqur, bulqar qövmləri, orta çağların türk soyları da eyni mədəni ənənənin daşıyıcıları olmuşlar.

Bu və bir çox digər faktlar türklərin antik dövrlərdən Yaxın Şərq, Anadolu və Qafqazda məskunlaşdığını və zamanələrinin üstün mədəniyyətə sahib xalqlarından olduğunu təsbitləyir. Macar tədqiqatçısı yazır: «Avropanın böyük ulusları daha ortada yöxkən və Slavların tarixsiz və məchul yığınları arasında, Ruslar daxil, tək bir qövm daha sivrilməmiş ikən, Türk uluslarının çox əski çağlardan etibarən has isimlərini təqib etmək mümkündür. İngilis, rus və s. zəkası daha ortaya heç bir əsər vermədiyi və bu millətlərin kəndilərinə gələrək şüurlarına sahib olmadıkları bir çağda, Türk əsilli Mahmud əl-Qaşqari ensiklopedi dəyəri daşıyan müəzzəm bir sözlük meydana gətirmişdir. Mahmud Qaşqari milli elmin, Türkolojinin qurucusu sayıla bilər» (L.Rasonyi, s.13-14).

Sonsuz Avrasiya çöllərinə hökm edən türk uluslarının mədəniyyətində daim əlaqədə olduqları Çin, Hind, Mesopotamiya, Yunan mədəniyyətləri ünsürləri də çulğamışdı. Lakin türk qövmlərini təmasda olduqları xalqlardan seçdirən əsas xüsusiyyət yüksək mənəvi dəyərlərlə, mənəvi mədəniyyət nümunələri ilə müstəsna dövlətçilik iradəsi və

qabiliyyəti, savaşı mədəniyyəti, döyüş sənətinin birləşməsi idi. Məhz buna görə az saylı türklər özlərindən yüz dəfələrlə çox xalqlara hökm edər, intəhasız coğrafi ərazilərdə mükəmməl, nizamlı dövlət qurub idarə edər bildirdilər.

Türklərin hərbi sənəti, əsgəri qüdrəti, dövlətçilik əzmi, böyük ərazilərə ahəng və bəriş, tərəqqi gətirməsi, milli xarakterlərindəki ali mənəvi keyfiyyətlər, ləyaqət, mərdlik, ərđəmlilik haqqında tarix boyu çinlilərdən tutmuş, farslara, ərəblərə, yunanlara, slavyanlara, gürcülərə, qərbi avropalılara qədər bir çox xalqların nümayəndələri böyük heyranlıq və pərəstişlə yazmışlar.

Macar alimi L.Rasonyinin türklərin mənəvi-əsgəri qüdrəti haqqda təqdim etdiyi aşağıdakı xülasəni toxunmadan veririk: «Onlarda, milli tənəüd duyğusu, milli gurur və milli gururun icabı kahramanlıq çox erkən gelişti. Bütün bunları Gök-Türk yazıtları çox iyi aksettirir. Bu kavimlerin olağan üstü başarılarının sırrını anlayabilmek için, çok eski veya nisbeten yeni ve bir birinden dil, coğrafi saha, zaman bakımlarından ayrı kaynakların yukardaki görüşü teyit eden haberlerini zikretmeden geçemeyiz.

Türk kavimlerini fatih yapan bu kahramanlıq və askerlik ruhu *Hiunq-nu*'lara müteallik Çin kaynaklarında da inikas eder. M.Ö. 36 da savaşta ölen Hun hükümdarı *Çi-çi*'nin muazzam ve kendisini imha edecek Çin hücumunu beklerken aşağıdaki hitabede bulunduğı rivayet edilir:

„Boyun eğmeyeceğiz. Zira ötedenberi *Hiunq-nu*'lar kuvveti takdir eder, tabi olmayı hakir görürler. Savaşçı süvari hayatımız sayesinde adı yabancıları titreten bir ulus olduk. Zira bilirler ki, savaşta muhariplerinin kaderi ölümdür. Biz ölsək de, kahramanlığımızın şöhreti kalacak, çocuklarımız ve torunlarımız diğər kavimlerin efendisi olacaklardır”.

Daha sonrakı Çin kronika'ları Gök-Türkler hakkında şunları yazarlar: „Savaşta ölmeyi şeref sayarlar, hastalanarak ölmekten utanırlar”.

Türklerin mukavimliği, kanaatkârlığı ve savaş araçlarını kullanmaktaki maharet ve idmanlı bulunuşları çok eski çağlardan itibaren batılı komşuları arasında da ün salmıştr. Bizans'lı P r o k o p i o s V. yüzyılda *Sabir*'ler hakkında şunları söyler: „Yerin sırtında insanlar yaşamaya başlayalıdan beri ne Yunan'ların ve ne de İran'lıların kafasından, Sabir'lerin kullandığı silâhlar çıkmadı” der.

Müasir Arap ve Farslar, Türklerin gittikçe artan tarihî rolleri kendilerini gölgelendirmesine rağmen, onların bir çok üstünlüklerini tanımaya mecbur oldular. Basralı C â h i z (vefatı 864) IX. yüzyıl ortalarında kaleme aldığı meşhur *Risale*'sinde Türklere şitayişlə bahseder. Bundan birkaç cümleyi zikrederim:

„Eğer üstünde dayanmaya gelince, sınır eri, postacı, muhafız, mutaassip bir *harici* (mezhep mensubu) bütün meziyetlerini bir araya getirseler bile alêlade bir Türk ile boy ölçüşmezler.

Ahlâki vasıfları ise maddî değerlerini de aşar: enerjik, canlı, fâal ve zekidirler, kanaati miskinlik, savaştan feragati tereddidi sayarlar.

Yer yüzünde, harpte sorumluluk lâ'netine uğramayan tek kavimdirler. Yurtseverlik, her kavmin takdir ettiğı, bütün insanlığa şamil bir meziyettir. Bilhassa bu duygu Türk'lerde çok kuvvetlidir”.

XI. yüzyılda digər bir Arap müellif İ b n H a s s u l Türk'ler hakkında ayrı bir risale yazmışdır. Digər konular arasında aşağıdakı satırlara rastlanır:

„Bütün kavimler arasında şecaat, cesaret bakımından Türk'lerden üstün, büyük hedeflere ulaşmaq için onlardan daha dirayətli hiç biri yoktur. Cenab-ı Hak onları arslan sıfatında yarattı.

Onlar bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllərə de alışkırlar. Zaruret halində, pek aza kanaat getirerek gün geçirecek derecede dayanıklıdırlar. Göbeği kesildiği andan itibaren Türk, askerin başbuğu, bölgenin emiri olmaktan və kendini zahmetli duruma sokmaktan başqa bir şey düşünmez”.

Bir Fars yazarından da iktibas etmədən keçəmeyiz: 1206'da yazılan *Tarih-i Mübarekşah'a* görə, yabancı bir ülkeyə giden garibi fəna akibət bekler. Bunun aksinə Türklər: ”Müslüman bir ülkeyə ulaştıkları zaman, orada saygı və təkdir görürlər. Emir və orduya kumandan olurlar.

Hazreti Adem'dən beri bugünə kadar, para ilə satın alınan esirlərin sultan olduğu hiç bir yerdə görülməmişdir. Türk'ler müstesna.

Türk'ler dənizin derinliğinde midyə kabuğu içində saklı inciye bənzərlər. Değərinin təkdir edilməsi için dənizi birakarak kralların tacını, gəlinlərin kulağını süsleməsi gerekir”» (L.Rasonyi, s.62-64).

Türklərin tarixi yaradan qüvvə kimi varlığını təsbitləyən təfərrüatlı xəbər miladdan öncə VIII yüzilə aid olsa da, hələ yazılı məlumatlardan çox əvvəl, min illərlə öncə böyük türk soyunun qüdrətini bildirən faktlar, qaynaqlar mövcuddur.

İlk gerçək Çin sülaləsi Çouların (m.ö. 1150-259) tarixini araşdıran tədqiqatçı R. Vilhelm, böyük filosof Menq-tseyə əsaslanaraq, Çin və bütün şərq üç min ildən bəri ideal olaraq vahid dövlətdə ehtiva edən bu sülaləni quranların türklər olduğunu və beləliklə, türklərin məlum siyasi tarixinin ən azı miladdan öncə XXIV-XII əsrlərdən başladığını təsbitləyir (R.Wilhelm. Histoire de la civilisation Chiroise. Paris, 1931, s. 101). Çində, Hindistanda, Mesopotamiyada, Anadoluda və Orta Avropada minlərcə il əvvəllərə aid tapıntılar bozkır mədəniyyətinə, yəni türklərin hakim olduğu mədəniyyətə aiddir.

Mənbələrdə adı keçən ən qədim türk qövmü *hunlardır* (çin qaynaqlarında Hiunq-nu, eləcə də Tik, Conq şəklində). Moqol, tunqus və digər oymaqlara da öndərlik edən hunların hərbi qüdrəti, döyüş qabiliyyəti elə bir səviyyədə olur ki, Çin hökmdarları onlara qarşı artıq m.ö. IV əsrdən nəhəng müdafiə sədləri qurur, türk hərbi sənətini öyrənməyə çalışırlar. Silahları yay, ox, mizraq, qılınc olan hun süvariləri uzaq doğudan başlayaraq bütün Asiyaya min illərlə hökm etmiş, m.ö. son yüzillərdən – eramızın ilk yüzilindən Avropaya, o cümlədən Qafqaza yürüşlər etmişlər. Artıq Ptolomey qərbdəki hunlardan danışır. III əsrdə cənubi Rusiyada qotların spal (rus dilində «ispolin» - nəhəng sözü bundandır) qəbiləsi ilə qarşılaşması barədə məlumat var; (Л.Нидерле. Славянские древности. Москва, 2001, с.141; В.В.Мавродин. Образование древнерусского государства Л.1945,с.38,50). Bu dövrlərdən hunların əsas qüvvəsi qərbdə cəmləşir, Mərkəzi Avropaya, Anadolu və Qafqaza yürüşləri güclənir. Xorenli Musa 376-cı ildə hunların həmlə etdiyi qotların 25 slavyan qəbiləsini Dakiyadan Dunayın digər sahilinə sıxışdırdığını bildirir. 359-373-cü

illərdə Anadolunu fəth edən hunların misilsiz şücaətini Edessalı (indiki Urfa) Efraim belə təsvir edib: „atlarının üstündə fırtına kimi uçarlar, onlara heç bir kimsə qarşı qoyamaz”.

IV əsrdə Xəzər dənizi və Volqa çevrəsinə hökm edən hunlar Qafqazı da nüfuzlarına alırlar. Elə bu dövrdə Germanarixi yenərək, qot, slavyan, litov və digər xalqları tabe edirlər. Bu çağda hunların hökmdarı şərqdə Karaton, qərbdə isə Uldin idi. Sonralar hun hegemonluğu altında 30-a qədər qövmə (türk, german, frakiyalı, iranlı) başçılıq edən Atilla dövründə türk qüdrəti Danimarkadan Altaylara və Çinə qədər bütün Avrasiyanı sarır, bütün qitəyə sabitlik gətirir.

Dahi sərkərdə və dövlət adamı, müttəfiqlərinə, andına daim sadıq qalan, sənətə, mədəniyyətə sevgisiylə seçilən Atilla Romanın önündən papa Leonun xahişi ilə alicənablıqla geri çəkilir, müqəddəs şəhərə toxunmur.

Bu dövrdə türk dili və mədəniyyəti bütün Avropaya yayılır. Ritor Prisk 448-ci ildə imperator Feodosi tərəfindən Maksiminin başçılığı ilə Macarıstana, Atillaya göndərilən elçilikdən danışarkən, yolda elçilərin rastlaşdığı, hun, qot, latın (auzon) dilində danışan, onları buğda çörəyinə və bal içkisinə qonaq edən iskitlərdən söz açır. Digər salnaməçi İordan Atillanın qədim türk yuğlarına uyğun gələn dəfn mərasimini təsvir edir.

Sonradan digər türk uluslarına qarışan, başqa adlarla ortaya çıxan hunlar bütün Avrasiyada dərin izlər, xatirələr qoymuşlar. Min illərlə qüdrətli dövlətlər qurmuş hunlar bir çox sülalələri tarix səhnəsinə çıxarıb: Dunay bulqarlarının hakim sülaləsi, Tuğrul oymağından, Atillanın oğlu İrnikdən törəyən Arpad macar milli sülaləsi...

Hunların böyük qrupu olan ağ hunların (eftalitlər, abdallar) əsas qüvvələri Hyonlar (latın mənbələrində khionita, bizanslılarda Leükoy Hunnoy) və Uarlar (avarlar, varlar) olmuşdur. Avarlar və ağ hunlar bizanslıların Uarhon (varhon) adlandırdıqları Uar-hyon (varhon, avar-hun) birliyini əmələ gətirmişdir. 563-cü ildə göy-türklər ağ hunların dövlətini yıxsalar da, yüz il sonra da eftalitlər qüdrətli hərbi güc olmuş, ərəblərə qarşı döyüşmüş, yeni sülalələr qurmuşlar.

V əsr Suriya mənbəsinə görə, hunlar Gürcüstanda da qədimdən güclü hərbi-siyasi amil olmuşlar. Bizans imperatoru Arkadinin (395-408) sarayında qulluq edən iver Farsman vətəninə gələrək «iverlərin qonşusu olan ağ hunların» köməyiylə hakimiyyəti alıb (H. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941, с. 37).

VI əsr müəllifi Zaxari Ritor isə gürcülərin qonşusu olan türk qövmlərindən ağ hunların, siruqurların (saraqur), avqarların (oqur), kurtaqurların (kutuqur), sabirlərin, xəzərlərin, dilmarların, kulasların və b. adını çəkir (Yenə orada, s. 165). 481-ci ildə Kartli çarı Vaxtanq Qorqasal İrana qarşı üsyan edəndə ilk növbədə hun birliyinə daxil olan sabirlərin köməyinə arxalanıb.

Yustinian dövründə (527-ci ildən) hunların Avropa yürüşləri haqqında məlumat verilir (Прокопий Кесарийский. Готская война // Вестник древней истории, т.В. М., 1941, с.236, 241; İordan, Efesli İoan, Menandr da hunlardan söz açır).

Hətta hunların əsas qüvvələrinin qərbdə mərkəzləşdiyi dövrlərdə belə türklüyün Ana Yurdunda Hiunq-nuların, yəni həmin hunların yardımçı əskəri qüvvə saxlayan bəzi oymaqları Böyük Çin səddini aşaraq Şimali Çində II əsrin sonlarından hökmranlıq edirlər.

304-cü ildə hun mənşəli Liu-yu qüdrətli Tsien Çao sülaləsini qurur, 311-ci ildə Liu-yunun oğlu Liu- tsiñq Çinin paytaxtı Loyanqı alır. Bir qədər sonra türk mənşəli imperator Fu-kien bütün şimali Çini birləşdirir, ölkədə böyük mədəni yüksəliş başlayır, türklərin sayəsində buralarda daha mutərəqqi din olan buddizm yayılır.

IV əsrin sonlarından hun yurdlarında *To-palar* ulusu güclənir və böyük iqtidar sahibi olur. Müxtəlif qövləri birləşdirən *To-palar* sonradan türkcə Tabğaç, yunanca Tauqast adıyla məşhurlaşır. 386-cı ildən xüsusilə qüvvətlənən *To-palar* 534-cü ilə qədər şimali Çinin və ətraf bölgələrin hakimi olurlar.

Dövlərinin böyük buddist mədəniyyətini və sənətini yaratmaqla yanaşı, *To-palar* ticarətin, geniş xarici əlaqələrin inkişafına, yəni həm də mədəni təmaslara şərait yaratmışlar. Digər türklər kimi dövlətçilik, başçılıq, hökmetmə və liderlik istedadı olan *To-palar* Çində uzun illər hökmranlıq etmiş Su (580-618) və T'anq (618-907) sülalələrinin də əsasını qoymuşlar (V. Eberhard).

Bütün Qafqazda olduğu kimi, Axisqa-Axıləkəkdə də rast gəlinən Toba, Tobaxçı, Qurutuban (Axisqa rayonu), Qaratuban, Qortuban kəndlərinin (Adıgün rayonu) adları da qədim *To-palar*la bağlı (toba, tuba, tubo, tuva, tofalar) türk etnotoponimləridir.

Bu dövrlərdə, V əsrin ortalarında Turfan vahəsindən hun birliyinə daxil digər bir türk qövmü – *sabirlərin* qərbə yürüşü başlayır. Yüksək əsgəri bacarıqları olan sabirlər, oqur və onoqur türklərini, macarları sıxışdırıb çıxarırlar. Beləliklə, həmin qövmələr Uralı keçərək batıya doğru hərəkət edirlər. Sabirlərin hərbi şücaəti günümüzə qədər Altay, Sibir, Ural qəhrəmanlıq dastanlarında, Sibirin və digər məskənlərin adında yaşamaqdadır. V əsrin axırları VI əsrin əvvəllərindən sabirlər Uralı keçərək Volqa-Don-Qafqaz çevrəsində yerləşir və fəal siyasi-hərbi amilə çevrilirlər.

Dediyimiz kimi, Kartli çarı Vaxtanq Qarqasal hələ 481-ci ildə İrana qarşı döyüşlərdə sabirlərin köməyinə arxalanıb.

Sabirlər elə bu dövrlərdən Qafqazdan Anadoluya yürüş edirlər. 527-ci ildə Bizans imperatoru I Yustinian şimali Qafqazda yüz minlik orduya hökm edən sabir hökmdarı Voa (Boa, Boariks) ilə müqavilə bağlayaraq, sabirlərlə birlikdə farslara qarşı çıxır. VI əsr Bizans mənəbləri Qərbi Gürcüstanda Boas çayının hökmdar xanım Voanın adını daşdığını qeyd edir. 558-ci ilə qədər sabirlər Bizans-Fars müharibəsində iştirak edirlər. Bu dövrdə batıya yürüş edən digər türk qövmü avarlar, sabirlərin iqtidarına son qoyur, sabirlər əvvəl onlara tabe olmuş macarlara və eləcə də avarlara, xəzərlərə qarışırlar.

N.Y.Marr savirləri «sav», «sev», «se» - qara bildirən, hələ iskit dilindən gələn relikt sözə görə qara bulqarlara bağlayır (qədim kabar, avarlara qohum olan müasir balkarların da «savr», «sav» adını daşdığını göstərir, qeyd edək ki, Konstantin Baqryanarodnı kabarların Macarıstanda «savartiasfal» adlandığını bildirir), prof. V.V.Mavrodin də «qara bulqarlar»ın qədimdə sabirlər, indi isə balkarlar olduğunu güman edir (B.B.Мавродин, с.186). Tasitin «Germaniya» əsərində də «svevlər ölkəsi»ndən danışılır (Тацит. Германия. М., 1941, с.230).

Sabirlərin adı, bu qüdrətli ulusdan qalmış bir çox sözlər (İliger, Akkağan, Bağhan, Boğarık, Balak və s.) müxtəlif örnəklərdə, o cümlədən uzun müddət hegemon olduqları cənubi Qafqazda, Axısqa-Axıləkəkdə, Borçalıda günümüzə qədər qalmaqdadır.

Bu sıradan bütün Avropada, o cümlədən Qafqazda yeni tarixi proseslərə təkan vermiş türk soyu *avarların* batıya doğru böyük hərəkəti 552-ci ildə Tümen xaqanın başçılığı ilə digər türk qövmləri (göy-türklər, türklər, çincə tu-kin) Juan-juan dövlətini yıxmasından sonra başlayır. Avarlar bundan çox əvvəl də Avropada olmuşdular, Konstantin Boqryanorodni avarların 449-cu ildə Salona hücumunu qeyd edir. 463-cü ildə avarların əsas kütləsi türk soyu hesab edilən juan-juanların həmləsi ilə Şərqdən çıxaraq indiki Alma-Ata və İssik-kul bölgəsindəki sabirləri sıxışdırmış, sabirlər də oqurların qərbə hərəkətinə təkan vermişdilər. N.Qumilyova görə, əsasən oqurlardan, varhon (Uar-Hun) toplumundan ibarət olan avarların böyük köçləri bir çox digər qövmləri, o cümlədən moqolları və macarları da öz axınına aldı. Artıq 558-ci ildə Qafqaza çatan avarlar burada ixtiyar sahibi olur, həmin ildə Bayan xaqanın elçiləri Konstantinopolda Bizans imperatoru Yustinianla görüşür. Bizanslılar da avarları Uar və Hunni zümrəsinə bölürlər. Bizanslılardan hər il xərac alan avarlar bir qədər sonra şərqdən onları sıxışdıran digər türklərin (tukyu) təsiri ilə bulqarları, oqurları və macarları da öz birliklərinə qatararaq VI əsrin ortalarında antları və digər qövmləri əzirlər. Mənbələrdə antların səfiri Mejamir İdar oğlunun avarlara elçiliyi, burada həm də avarlara qohum olan kuturqurlarla görüşdüyü, avar hökmdarı Macaka bütün slavyanların və digər çarların tabe olması haqqında məlumat verilir (Менандр. История // Вестник древней истории, т.1, М., 1941, с.247; Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. СПб, 1910, с.11; А.Я.Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских // Проблемы истории. докапиталистических обществ. М., 1935, №9-10, с.127-138). 562-ci illərdə avarlar aşağı Dunayda yerləşərək onlara xəyanət etmiş bizanslılara (avarlarla müttəfiqlik edən imperator Yustinian onlara qarşı slavyan antları dəvət etmişdi) qonşu olurlar. Avarlar 568-ci ildə mərkəzi Pannoniyada olan dövlət qururlar. II Yustinian (565-578), Tiberi (578-582), Mavriki (582-602), Foka (602-610), İrakli (610-641) dövrlərində avarlar Balkanların xeyli hissəsini fəth edir, Roma imperiyasını daim vahimədə saxlayırlar. Lakin bütün tarix boyu olduğu kimi, indi də düşmən hiyləsi ilə türk qüdrətini türk sarsıdır – 635-641-ci illərdə bulqar hökmdarı Kubrat avarlara ilk zərbə endirir... Lakin bundan xeyli sonralar da Balkan yarımadası, eləcə də Karpatlar, Pannoniya, Dunay və Tissa arası, Vyana meşələri və Blaton gölü çevrələri avarhun nüfuzu altında qalır. Qalliyaya, şimali İtaliyaya qədər yürüşlər edən avarlar az bir müddətdə Macarıstanı, Pannoniyanı alır, frankları əzir, Bizansın şimal şəhərlərini tutur və beləliklə Dondan Qalliyaya, uzaq şimaldan İtaliyaya qədər böyük əraziyə, əslində bütün Avropaya sahib olan iki yüz illik dövlət qururlar. Avarlar 250 ildən çox itaətdə saxladıkları slavyanların tarixində, onların hər b sənətinə yiyələnməsində, qərbdəki ərazilərdə məskunlaşmasında, tarix səhnəsinə çıxmasında da müstəsna rol oynadılar. IV əsrə qədər qotlara, sonra hunlara tabe olan balıqçı və ovçu slavyanlar çiftçiliyi də qotlardan və oqurlardan öyrənmiş, təkmil heyvandarlığı da türklərdən götürmüşdülər. Slavyanlarda işlənən бояр, болван (büt) sözlərinin (buna uyğun olaraq, macarlarda vali bildirən ban, slavyanlarda жупан, пан sözləri avarca boğan, göytürkcə boğa, bulqarca boğan sözüdür. Ümumən Avropada avarlarla bağlı yer adları, titullar, abidələr və

s. çoxdur, tək Macarıstanda 20.000 avar məzarı incələnmişdir) avar mənşəli olması dövlətçilik ünsürlərinin və dini şüurun da türklərdən təsirləndiyini göstərir. Hərb sənətini də slavyanlar ilk dəfə türklərdən – avarlardan (slavyanlarda oðop) öyrəndilər. K.Yireçək 584-cü ildə Efes yepiskopu Suriyalı Yohannesin belə bir qeydini verir: «əskidən ormanların içindən çıxmağa cəsəret etməyən slavlər artıq avarlarla birlikdə savaşa qatılırlar, altunları, gümüşləri və at sürüləri var». Qeyd edək ki, Bizans imperatoru Heraklios da VII əsrdə ordusunu avar nümunəsi üzərində qurmuşdu.

Avar xaqanlığı VIII əsrin axırlarında zəifləyir və yenə də digər türk qövmü, bulqar xanı Kurum (Krum) avar hakimiyyətinə son verir. Lakin avar izləri bütün Asiya və Avropada günümüzədək qalmaqdadır. VII-VIII əsrlərdə Mərkəzi Avropanın geniş əraziləri *Avaria*, *terra Avarorum* (*eləcə də Hunnia*, *regnum Hunnorum*) adlandırılıb. Avarların qüdrəti slavyanları elə təsirləndirib ki, indiyədək slavyan dillərində «oðpa» - güclü fəvqəlınsan sözü qalıb. 791-799-cu illərdə Böyük Karlın ordusu və Kurumun bulqar qoşunu birləşərək avar dövlətini sarsıtdıqdan, avarların bir qismi başqa yerlərə çəkildikdən sonra da, hətta IX-X əsrlərdə bu yerlərə avarların xatirəsiylə *solitudines Avarorum* – avar səhrası deyilib. Avropada avarların rəsmi elçiliyi son dəfə 822-ci ildə Frankfurtda seymdə iştirak edib, 873-cü ildə Aşağı Pannoniyada avar məskənləri qalıb, sonradan avarlar digər türk soylarına, macarlara, slavyanlara və başqa xalqlara qarışıblar. Avar köklü sülalələr isə Avropanın bir çox ölkələrində yüz illərlə hakim olub.

Daxili toqquşmalara baxmayaraq, türklər Avropanın siyasi xəritəsini çəkməkdə, dövlətlər qurmaqda, millətlər yaratmaqda, inkişafa təkan verməkdə davam edirlər. *Bulqarlar* (ərəb mənbələrində burcanlar) da hun və avarlar kimi belə böyük türk qövmü oldu. Hun-oqur mənşəli bulqarlar oqur, onoqur, saraqur, uturqur, kuturqur və hun birliyinə daxil qövmələrin birləşməsi (bulqamaq sözündən) nəticəsində tarix səhnəsinə çıxan türk toplumu idi. V əsrin ortalarında İdil sahillərindən Mərkəzi Avropaya gəlmiş bulqarları 482-ci ildə imperator Zenon qotlara qarşı yardım üçün dəvət etmişdi.

Artıq 499-cu ildə bulqarlar Balkanlara yürüş edirlər. Bu dairədə güclü amilə çevrilən bulqarlar 626-cı ildə Konstantinopola həmlə edir, 635-641-ci illərdə isə, deyildiyi kimi, Kubrat xanın başçılığı ilə avarlara zərbə endirirlər. VII əsrin axırında qərindəndə Asparux xaqanın başçılığıyla cənuba hərəkət edir, 679-cu ildə Dunayı keçərək qədim Meziyanı fəth edir, indiki Dobruca çevrəsində mərkəzləşirlər. Yeni bir dövlətin – Bolqar dövlətinin əsasını qoyan bu fəth müqavimətsiz baş verdi, fateh bulqarları xilaskar kimi qarşılayan slavyanların (Feofanın məlumatına görə, 7 slavyan qəbiləsi) böyük sevinci və razılığı ilə müşayiət olundu. Qəhrəman türk-bulqarlar çox tezliklə Balkanlarda müstəqil güclü dövlət yaratdılar, bulqar hökmdarları Kurum (803-814), Presiam (845-852), Boris (855-888), Simeon (893-927) dövründə Alban sahillərindən Fessaliyaya, Mərkəzi Macarıstana qədər böyük ərazini özlərinə tabe etdilər. Öz adları altında dağınıq slavyan qəbilələrini birləşdirib millətə çevirdilər. Sonradan slavyanlaşan qədim bulqarların izləri Dəliorman qocaları və qaqauzlar arasında, eləcə də Balkanlara sonralar gəlmiş peçeneq, poloves, uzların törəmələrində qalmışdır. Bulqarların Balkanlardan şimalda qalmış digər hissələri isə IX əsrin axırına X əsrin əvvəllərinə qədər həmin ərazilərdə hökmran olmuş, sonralar türk qövmələrinə və digər xalqlara qarışıblar. Xəzərlərin təzyiqiylə qərbə hərəkət edən

bulqarların bir hissəsi isə cənubi İdildən şimala dönərək, Kama üzərində mərkəzi indiki Kazan yaxınlığındakı Bulqar şəhəri olan Gümüş Bulqar dövlətini yaratdılar. 922-ci ildə islamı qəbul edən İdil-Volqa bulqarları Rusa dəstək olur, aclıq vaxtı taxılla təmin edirlər.

Tarixin gedişatı bu böyük türk ulusunu parçalasa da fitri qüdrət bulqarlara eyni zamanda iki böyük dövlət yaratmağa imkan verdi.

Qafqazda xüsusi iz qoymuş qədim türk ulusu *xəzərlər* artıq VI əsrdən Avropada (Pannoniya) görünməyə başlayır. Göy-türk dövlətinin bir hissəsini təşkil etmiş xəzərlər sabirlərin xələfləri olaraq etnik cəhətdən xəzərlərin üstünlüyü ilə oqur, onoqur, kabar, kaliz, macarların birliyi kimi ortaya çıxmışlar. 627-628-ci illərdə farslara qalib gələn xəzərlər Qafqazı alır, Tiflisi tuturlar. Şimali Qafqaz, Volqa, Don sahilləri, Krım (Krımdakı məlum son xəzər xristian hökmdarı Georgios – Çur rütbəsi daşayıb) uzun müddət xəzərlərdə olur. İlk paytaxtları Bələncər, sonra Sarışın (Ağ şəhər) olan xəzərlər Səməndər kimi böyük şəhərlərə sahib olur, 837-ci ildə peçeneqlərdən qorunmaq üçün Sarkel qalasını tikirlər. Məsihiliyi, yəhudiliyi qəbul etmiş xəzərlərdə sonradan müsəlmanlıq yayılmışdır. X əsrə qədər Şərqi slavyanlar xəzərlərə xərac vermişlər. Rusların, şərq slavyanların formalaşmasında xəzərlərin böyük rolu olub. Qafqazla sıx əlaqələri olan xəzərlər peçeneqlərin zərbələri altında zəifləyərək XI əsrdən süqut etsələr də, qüvvələrini uzun müddət saxlayırlar. Bu dövrlərdə Cənubi Qafqazda xəzərlərə qarşı dayana bilən qüvvə də məhz türklər olur. 1170-ci ildə şimaldakı xəzərlər ruslarla birlikdə qurudan və dənizdən Şirvana hücum edir, lakin şirvanşah Axsitan onları saxlayır, donanmalarını dağıdır və Xaqaninin yazdığı kimi, şirvanşah Rusu dəhşətə salır. Səlcuqlu tarixçi Rəvəndi də Rus (eləcə də, Ərəbistan, Əcəm, Rum) üzərində qılıncın türklərin əlində olduğunu yazır (A.Е.Крымский. Низами и его современники. Б., 1981, с.168-169).

Artıq IX əsrdən qərbə yürüşə başlayan *peçeneqlər* haqqında 915-ci ildə Kiyev salnaməsi məlumat verir. X əsr Şərqi Avropada peçeneq hökmranlığı dövrüdür. Sonradan peçeneqlər onlara qohum olan digər türk qövmü *uzlar (torklar)* tərəfindən həmləyə məruz qalır. Qədim qövm olan torklar haqqında Plini, Pomponi, Mela, VI əsrdə Efesli Yan məlumat verir, 985-ci ildə Kiyev knyazı Vladimir torklarla birlikdə bulqarlara hücum edir. X əsrin axırları, XI əsrin əvvəllərində torkların-uzların Şərqi və Mərkəzi Avropaya böyük axını baş verir, bu böyük ərazi onların adıyla Quziya adlanır. Lakin peçeneqləri sıxışdıran, 1036-cı ildə Kiyev yaxınlığında onları böyük məğlubiyyətə uğradan torklar özləri *kumanların-polovsların* (sarışın olduqlarına görə slavyan dillərində saman bildiren «polova» sözündən) zərbələri altında cənub-qərbə yönəlir və 1064-cü ildə onların xeyli hissəsi peçeneqlər kimi Balkanlara, Bolqarıstana keçir. Tork-uzların bir hissəsi olan qaraqalpaqlar (qarapapaqlar, «çорие klobuki») isə polovslar-kumanlarla Avrasiya çöllərində qalır. XI-XII əsrlər kəsiyi Avrasiyada, Avropanın xeyli hissəsində kumanların (qıpçaqların) hegemonluq dövrü olur və bu çöllərin Quziya adı dəyişərək Dəşti Qıpçaqa çevrilir.

XII əsrdən başlayaraq yeni türk qövmünün, Çingizxanın yetişdirdiyi *tatar-moqol* ordularının ulduzu parlayır, bu toplum bir-neçə əsr Mərkəzi Avropadan Uzaq Şərqə qədər böyük ərazilərdə, demək olar ki, bütün Asiyada, Avropanın yarısında hökmranlıq edir və tatarların Qızıl Ordası da türk qüvvəsi – Teymurləngin həmlələri ilə süqut edir.

Elə təxminən tatar-moqollar dövrlərində, bir qədər əvvəldən Türküstanda, Qafqazda, İranda, Anadoluda əvvəlcə *səlcuqların* bir neçə yüzillik hökmranlığı sürür və tədricən böyük türk sülaləsinin – *osmanlıların* 650 illik parlaq dövrü başlayır... Bütün bu dövrlərdə Qafqaz, o cümlədən Axisqa-Çıldır əraziləri böyük türk dünyası içində, türk nüfuzu altında olur...

Avropa ərazilərində türklərin min illərlə xüsusilə təmasda olduqları və indiyədək də əlaqəli yaşadıkları xalqlardan başlıcası slavyanlardır. Buna görə də bir çox çağdaş prosesləri anlamaq üçün türk-slavyan, xüsusən türk-rus əlaqələrinə ayrıca diqqət yetirmək lazımdır.

Qeyd edək ki, hələ Atılladan xeyli əvvəllər iskitlər və hunlar digər xalqlar – sarmatlar (azıqlar), daklar, illiriyalılar və slavyanlarla təmasda idilər. Görkəmli çex slavyanşünası L.Niderle Avropada slavyanların türklərlə əlaqələrinin tarixini avarlardan-hunlardan çox öncə başlayır: «neolit dövründə, eramızdan bir-neçə min il əvvəl Orta Asiyadan çıxmış qarabuğdayı braxisefalların Avropaya dolması çağlarından. Ancaq həmin zamanda slavyanlar hələ yox idi: prahindavropa xalqı hardasa Mərkəzi Avropada təzə formalaşmışdı və bu kütlədən ayrılmamışdı» (Л.Нидерле. Славянские древности. Москва, 2001, с.33). Məşhur tədqiqatçılar Y.Peysker və F.Korş da eramızdan minlərcə il əvvəl türklərin Avropada məskunlaşdığını, inkişaf etmiş təsərrüfata, heyvandarlığa və əkinçiliyə sahib olduqlarını təsdiq edirlər (Yenə orada, s. 472-475). Bu alimlər slavyanların hələ ana yurdlarında miladdan öncə ən qədim çağlardan eramızın XI əsrinə qədər türklərin və ya germanların sərt əsarətində olduğunu, bu əsarətin onların gələcək həyatlarına və inkişafına xüsusi cizgilər verdiyini, primitiv səviyyədə olan slavyanların atlardan, mal-qaradan və müvafiq təsərrüfatdan məhrum olduqlarını, qədim slavyan dilində mühüm təsərrüfat, ərzaq anlayışları bildiren быкъ, вошь, коза, tvorогъ kimi sözlərin türklərdən, млеко, скотъ, нута (скот) və s. isə germanlardan götürüldüyünü qeyd edirlər. Y.Peysker slavyanların əsarətə düşməsi səbəbkarının e.ə. VIII əsrdə iskitlər olduğunu hesab edir.

Slavyanşünasların göstərdiyi kimi, «hun birliyi slavyanlığın birləşməsinə kömək etdi» (В.В.Мавродин, с.25).

Qeyd etməliyə ki, bütün tarixləri boyu türklərlə birlikdə yaşamış rusların etnik kökü – «norman» və «slavyan» mənşəyi haqda mübahisələr günümüzədək qalmaqdadır. Hətta slavyanpərəst alim L.Niderle də rusların istənilən halda qeyri-slavyan mənşəli olmasını, german-varyaq kökənli olaraq üç nəsil sonra slavyanlaşdığını düşünür (bax: Л.Нидерле, с.158-164). Bununla bağlı, türk-german əlaqələrinin qədimliyini və 839-cu ildə imperator Feofilin Lüdoviç Blaçoqəstiviyə göndərdiyi elçiliyin tərkibində rus «xaqan»ı tərəfindən bir-neçə rosun olmasını və bunun türklərdən (bolqar-xəzər) qaynaqlandığı barədə fikirləri xatırlatmaq istərdik. L.Qumilyov da «Kiyev xaqanlığı», «Norman xaqanı», V.V.Mavrodin «Rus xaqanı» anlayışlarını qeyd edir. 882-ci ildə Oleqin o dövrdə Sambatas adlanan Kiyevdə yerləşərək qurduğu vahid rus dövləti, sonrakı Moskva dövləti də xaqanlıq tipində idi. Qeyd edək ki, Samkel, Səməndər kimi, Kiyevin qədim adı Sambatas (Samvatas, Samvat) da türk-xəzər mənşəli olub: «sam» - məskən, «bat» - bərk sözlərindən yaranıb; Sambatda xəzər qarnizonu da yerləşib (В.В.Мавродин, с.148-149,191). Ümumən, xəzərlərin əmin-amanlıq gətirdikləri Rusun tarixində, mədəni, iqtisadi inkişafında, Şərqi nailiyyətlərinə

yyəlməsində müstəsna rolunu bir çox alimlər təsdiqləyir (B.B.Мавродин, с.177-179). İbn Xordadbeh, Əl-İstəhri, İbn Haukal, Əl-Bəlxi, Məsudi, İbn Rust, Qardizi, Müqəddəsi kimi ərəb tarixçiləri də rusların məhz xəzərlər sayəsində Şərqlə əlaqələr qurduğunu, türklərlə, Yaxın Şərqlə sərbəst ticarət etdiklərini qeyd etmişlər.

Türk-rus, türk-slavyan əlaqələrinin tədqiqi baxımından keçən əsrin 20-ci illərində rus mühacirət mühitində formalaşmış avrasiyaçılıq olduqca diqqətəlayiq və dəyərli təlimdir.

Şərqi Avropa, Sibir və Türküstan ərazilərində Turan (türk, monqol, uqro-fin) və slavyan etnoslarının yaratdıqları özünəməxsus mədəni sistemin nüvəsinin məhz türk etnosu, Turan psixoloji tipi olduğunu təsbitləyən avrasiyaçılar bu etnosun tarixi çarpışmalardan sarsılan Avrasiyaya ahəng və sabitlik, sülh və tərəqqi gətirmək siqlətini təsdiqləmişlər. Daxili tamlıq və səbat, idraki aydınlıq və simmetriya, ruhsal-psixoloji tarazlıq, xüsusi «şüuraltı fəlsəfi sistem»lə seçilən türk insanının Avrasiya tarixində həlledici rol oynadığını, rus dövlətçiliyinin, rus milli şüurunun və etnik simasının yaradıcısı olduğunu, türk təsirinin slavyan-rusların qanına, etnik yaddaşına keçdiyini və Turan qardaşlarıyla ortaqlığın dərkinin hər bir rus üçün zəruriliyini, bununla fəxr etməyin gərəkliliyini söyləmişlər. Avrasiyaçılığın görkəmli nümayəndəsi N.Trubetskoy yazır: «Müasir Rusiyanın, demək olar ki, bütün ərazisinin bir dövlətin hakimiyyəti altında birləşdirilməsi ilk dəfə rus-slavyanlar deyil, turanlılar-monqollar tərəfindən həyata keçirilmişdi... Rusların turanlılarla birgə yaşayışı bütün rus tarixindən qırmızı xətlə keçir. Əgər şərqi slavyanların turanlılarla bağlılığı rus tarixinin əsas faktıdırsa, əgər damarlarında Turan qanı axmayan velikoros tapmaq çətindirsə, əgər həmin Turan qanı (qədim çöl köçərilərindən gələn) əhəmiyyətli dərəcədə malorosların da damarlarında axırsa, - onda tamamilə aydındır ki, gerçək milli özünüdərk üçün bizə, ruslara, özümüzə Turan elementinin varlığını nəzərə almaq, öz turanlı qardaşlarımızı öyrənmək lazımdır... Turan psixikası millətə mədəni səbat və güc aşılayır, mədəni-tarixi varisliyi təsbitləyir və milli qüvvənin qənaətinə, bununla da istənilən quruculuğa münbit şərait yaradır... Moskva dövləti tatar əsarəti sayəsində yarandı... Rus çarı monqol xanının varisi oldu. Rus dövlətçiliyinin qaynaqlarından biri tatar dövlətçiliyi oldu və buna göz yuman və ya əhəmiyyətini azaltmaq istəyən tarixçilər haqlı deyillər» (Avrasiyaçılıq və N.Trubetskoyun «Rus mədəniyyətində Turan elementi haqqında» adlı məqaləsinə bax: A.Hacılı. Avrasiyaçılıqda türklər; N.Trubetskoy. Rus mədəniyyətində Turan elementi haqqında (tərc. A.Hacılı) «Mütərcim» jurnalı, № 1-2, 2004).

Görkəmli çex alimi L.Niderle də slavyan dövlətlərinin türk-tatar nümunəsi əsasında, əslində türklər tərəfindən yaradıldığını təsdiqləyir (Л.Нидерле, с.340).

Ümumən, slavyanların, rusların, Avropanın bir çox digər xalqlarının qədim tarixi (eləcə də yeni dövrləri) türklərdən ayrılmazdır. Qeyd etdiyimiz kimi, qədim çağların prototürklərindən və türk-moqol qövmələrini ehtiva edən iskitlərdən, hunlardan, to-palardan, sabirlərdən sonra Rusiyaya, bütövlükdə Avropaya avarlar, bulqarlar, xəzərlər, peçeneqlər, uzlar (oğuzlar), torklar, qaraqalpaqlar, polovslar (kumanlar, qırpaqlar), tatarlar, türkmənlər və digər türk ulusları yürüş etmiş, Rusiyanın və Şərqi Avropada bir çox dövlətlərin – xüsusən Polşa, Litva, Ukrayna və s. yaranmasında və inkişafında böyük rol oynamışlar.

Türklər Litvaya hələ hun dövründən gəlsələr də, 1263-cü ildəki yürüşləri haqqında «Litov və jmojt salnaməsi»ndə dəqiq məlumat verilir. Batının nəvəsi, İdil tatarlarının xanı Qaytanın baskakları həmin ildə Litvaya gələrək xərac tələb etmişlər. Sonradan Belarusda bu xanın xatirəsi Mozır yaxınlığında Qoytanovo məntəqəsinin adında qalmışdır. XIII əsrdə türklərin Litvaya yürüşləri kütləviləşir. XIV-XV əsrlərin qovşağında iki böyük türk ordası Litva və Polşada yerləşir və bu dövlətlərin güclənməsində böyük rol oynayır. Burada tatarların mövqeyi xeyli artır, 1395-ci ildə Teymurun Qızıl Ordaya həmləsindən qaçmış Toxtamış 1396-1399-cu illərdə öz ulanları və mirzələriylə Litvada Lidsk qəsriində qalır. Böyük knyaz Vitovt tatarların köməyiylə bir çox qələbələr qazanır və hətta onlara arxalanaraq Fateh Teymura qalib gəlmək istəyir. Lakin tatar-litov orduları Vorskla yaxınlığında Teymurun sərkərdəsi Yedigey tərəfindən darmadağın edilir. Yedigey Kiye və, ordan qərbə həmlə edir, ancaq Teymurləngin ölümüylə geri dönür. Digər tatar xanı, Krımın Gəraylar sülaləsinin banisi Dövlət Hacı Gəray da 1434-1443-cü illərdə Litvada Lidsk qəsriində yerləşib. İndiyədək Litvada milli varlıqlarını saxlayan tatarlar bütün orta əsrlərdə ordunun başında durmuş, sarayları, qəsrləri qorumuş, sadıq döyüşçülər kimi dövlətə xidmət etmiş, səlibçilərə qarşı Qrünvald döyüşündə məhz tatar süvariləri qələbəni təmin edərək Litvanı xilas etmişlər. Böyük rus yazıçısı F.M.Dostoyevskinin 1389-cu ildə otuz atlı ilə Qızıl Ordadan Moskvaya köçmüş tatar əsilzadəsi Aslan Çələbi Mirzədən törəyən ulu babası Danilo İvanoviç Rtişevin sahib olduğu Dostoyevo kəndindən Dostoyevski famili yaranıb. Sonradan onun nəvəsi Fyodr tatarların çox olduğu Volına köçüb və yazıçı F.Dostoyevski də Aslan Çələbidən gələn bu nəslin birbaşa nümayəndəsidir (Алесь Кожедуб. Литва и татары // «Литературная газета», 26 января – 1 февраля 2005 г.).

Artıq 600 ildir Polşada məskunlaşmış və indiyədək milli varlıqlarını qorumuş tatarlar müasir dövrdə Polşa Respublikasının Müsəlman Dini İttifaqında birləşmiş və müharibədən sonra beş ildə bir öz qurultaylarını keçirirlər. Polşa və Litva tatarlarının nümayəndələri general Matsey Sulkeviç Krım tatarları dövlətinin rəhbərliyində, Olqerd və Leon Mayman Mirzə Kriçinskilər Krım və Azərbaycan rəhbərliyində, qədim tatar nəslindən Kuxarski Türküstan dövlətinin, digər Polşa tatarları İdel-Ural respublikasının başçılarından olmuşlar. Polşa tatarı Aleksandr Axmatoviç 1918-1939-cu illərdə Polşa Xalq Məclisinin deputatı seçilmiş, 1918-də Krım-tatar Respublikasının Ədliyyə Naziri işləmişdir. Axısqa türklərinə bəziləri tərəfindən qərəzli olaraq «müsəlman gürcülər» deyildiyi kimi, Polşa tatarlarını da sosialist dönməində «polyak müsəlmanları», «tatar mənşəli polyaklar» adlandırmış, onların nəsil gerblərini (damğalar) yasaqlamışlar. Lakin axısqalılar kimi, Polşa tatarları da nəinki milli-dini mənləklərini qorumuşlar, həm də islam-türk birliyini əsas məqsəd kimi irəli sürmüşlər (bax: Селим Мирза Хазбиевич. Единственный шанс – возрождение культуры // журнал «Идел», 1991, № 4, с.56-57).

Türklərin çox dərin iz qoyduğu Rumıniya ərazilərindəki bir çox örnəklərə toxunmayaraq, yalnız bir maraqlı faktı qeyd edək: Tök-Temir nəslindən şahzadə Basarabın (Basar-Aba, Basar oğlu, İl-Basar) adından Rumın milli sülaləsi Basaraba və Bessarabiya toponimi qalmışdır.

Ukraynada da sadə xalq türkləri müttəfiq olaraq qəbul etmişdir. Ukrayna xalqının, xüsusən kazakların, Zaporojye Seçinin təşəkkülündə türk etnosu böyük rol oynamış və

bu, xüsusən türk köklü kazakların milli-genetik yaddaşından silinməmişdir. Görkəmli slavyanşünas alim M.İ.Kostomarov kazakların türklərlə yaxınlığı, Krım xanlığına səmimi meyli və rəğbəti, əsas düşmən hesab etdikləri «moskallara» (Moskva dövlətinə; qeyd edək ki, Moskoviya dövlət adı kimi XVI-XVII əsrdən ortaya çıxıb) qarşı Krım türklərini müttəfiq gördükləri barədə olduqca maraqlı faktlar gətirir. Malorossiyanın kazak folklorundan malorusların həvəslə Krım xanına qulluq etdikləri məlum olur. Kazaklar türklərlə elə yaxınlaşır ki, Zaporojye Seçinin süqutundan sonra türklərə üz tuturlar:

Стали наши запорожці під турка втікати,
Підписалось сорок тисяч під турчином жити,
Присягали турчинові, як москаля бити!...
*«Bizim zaporojyelilər türkə qaçdılar,
qırx min adam türk tabeliyində yaşamağa yazıldı,
moskalları vurmağa türkə and içdilər».*

(М.И.Костомаров. Об историческом значении русской народной поэзии // М.І.Костомаров. Слов'янська міфологія. Київ, 1994, с.181-182).

Avrasiyanın ən qədim hegemon xalqlarından olan türklərin Axısqa-Axılkələk bölgəsində məskunlaşması, qonşularıyla müttəfiqlik münasibətləri tarixi də minlərcə il öncəyə gedib çıxır. Türk dünyasının bir hissəsi olan Axısqa türklüyünün tarixini şərti olaraq qədim dövr, atabəylik və paşalıq, rus istilası və paşalığın süqutu, oyanış, sürgün, yurda dönüş mücadiləsi mərhələlərinə bölə bilərik.

ATABƏYLİK VƏ PAŞALIQ

Axısqa – Çıldır mahalı Nuh əfsanələrinin beşiyi olan tarixi ərazilərdə yerləşir. Bu ulu torpaqlarda çox erkən çağlardan xatt, urart, hurit, kask, mosx, daha sonralar xett, nesit, yunan qəbilələri iz qoyub keçmişlər.

Türklərin cənubi-qərbi Qafqazda ciddi qüvvəyə çevrilməsi tarixi də miladdan əvvəllərə düşür.

Miladdan öncə II minillikdən Qara dənizin cənub-şərq sahillərində yaşamış mosxlar (mo-sak, moşk) min ildən çox Axısqadan Frikiyaya qədər böyük bir ərazidə fəthlik etmişlər. Haqlarında Herodot və Strabonun yazdığı mesxlərin etnik mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər var.

A.Zəki Vəlidi Toğan mesxləri «Nuh Nəbi oğlu Yafəsin oğlu və Oğuzun pederi Mesekdən» törəyən massagetlərə bağlayır (A.Zəki Vəlidi Toğan. Ümumi türk tarixinə giriş. İstanbul, 1981, s.410). F.Kırzioğlunun Gogarlı-iskit və Turani xalq hesab etdiyi mesxlər (F.Kırzioğlu. Yuxarı Kür və Çoruk Boylarında Kırçaklar. Ankara, 1992, s.113), dəyərlı araşdırıcı Yunus Zeyreyin fikrincə, «gürcü olmamaqla bərabər, Qırçaq xatirəsi olan bugünkü Axısqa türklüyünü də ifadə etməməkdədir və hitit, asur, şumer kimi qeyb olmuş əski bir qövüm olmalıdır» (Y.Zeyrek. Ahıska bölgəsi və Ahıska türkləri. Ankara, 2001, s.9).

Qafqaz ərazisindəki, o cümlədən Gürcüstandakı xalqların dilini, tarixini və etnoqrafiyasını mükəmməl tədqiq etmiş akademik N.Y.Marr da «mesx»lərin gürcülərin «etnoqrafik növü» deyil, qədimdən müstəqil xalq olduğunu təsdiqləyir (H.Я.Март. О языке и истории абхазов. М.-Л., 1938, с.51) və Samsxenin mesxlər ölkəsi, Msxet şəhərinin də mesx şəhərini bildirdiyini qeyd edir. N.Marr «bas» etnoniminin ilkin variantının «mas» olduğunu (m-b əvəzlənməsi) və cəm suffiksi ilə mas-q sözünün üç variantda: tubalkaynca mos+o-q, svanca (gürcü dilindən mənimsəmə) mes-q, arilərəqədərk ermənəcə mas+e-q (mas-q) şəklində işləndiyini göstərir. Sonuncu arxaik variantla (mas-q) qədimdə ermənilərin hay dilində Ağrı (Ararat) dağının Masq adlandırıldığını qeyd edir və bunu, həmin dağın yerləşdiyi ərazinin mosoxlar (mas+ı-q) ölkəsi olması ilə bağlayır (H.Я.Март. О языке и истории абхазов. М.-Л., 1938, с.49-50).

N.Marr mənbələrdə maskutlar variantının da işləndiyini, Aqafangelin bu xalqın «Alan qarıları» yaxınlığında yaşaması, Xorenli Moiseyin isə maskutlarla müharibədə Kirin məğlub olması, bu xalqın Xəzərin şimal-qərbində məskunlaşması haqda məlumat verdiyini qeyd edir (Yenə orada, s.49-51). Bu məlumatlar «bas – mas», yəni baslar (basillər) və maslar arasında terminoloji yaxınlığın etnik-coğrafi əlaqələrə əsaslandığını ehtimal etməyə əsas verir.

Miladdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə buralarda iskitlər hökmran olur. «Avesta»da sakların bir ulusu olan «yeyin atlı turlar»ın buradan uzaq şərqə köç etmələri söylənilir, onların getdiyi yer, köçəlgələri Turan adlandırılır. Sak, iskitlərdən başqa, Axısqa-Çıldır yörəsində hunlar, bulqarlar, suvarlar, avarlar, oğuzlar, göytürklər, xəzərlər, türkmənlər hegemonluq edirlər.

Daxili çəkişmələr bu ulu türk boylarının çoxunu tarixdən silir...

Və Çıldır-Axısqa bölgəsi mütəmadi olaraq Midiya, İran, Makedoniya, Bizans, ərəb dövlətlərinin əlinə keçir. Ancaq heç bir dövrdə Axısqa-Axılkələyin türklüyü və türk aləmi ilə bağlılığı zəifləmir.

Qədim yunan, Roma, bizans, ərəb, gürcü, erməni mənbələri türklərin cənubi Qafqazda, o cümlədən Çıldır-Axısqa bölgəsində ən azı iki-üç min illik tarixini təsbitləyir. Miladdan öncə iskitlər, saklar, turlar, kimərlər və digər soyların məskunlaşdığı cənubi Qafqaza miladın əvvəllərindən başlayaraq özəyi oğuzlar olan hunların həm şimaldan, həm cənubdan axını başlayır. 354-cü ilə aid anonim mənbədə bütöv Qafqazı fəth etmiş hun birliyinə daxil bulqarlar lazlarla birlikdə cənubi-qərbi Qafqazın qədim xalqı kimi göstərilir (A.В.Гадло. Этническая история Северного Кавказа (V-X вв.). Ленинград, 1979, с.56-57). Sasanilər ordusunun əsasını təşkil edən ağ hunlar (eftalitlər, abdallar) IV əsrin sonlarında iber-gürcü çarlıqlarının taleyini həll edir (İberiya – türk münasibətləri haqqında əlavə olaraq bax: K.Qan. Qədim yunan və Roma yazıçılarının Qafqaz haqqında məlumatları. II hissə. Bizans yazıçıları // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), 1890, 9-cu buraxılış, s.1-215). Panili Prisk, Mirineyli Aqafi, Feofilat Simokatta, Zaxari Ritor, Xorenli Moisey, Sebeos, Favstos Buzand, Qeysəriyyəli Prokopi, Kalankatlı Musa, Leonti Mroveli, Əl-Balazuri, Əl-Məsudi kimi tarixçilərin salnamələrindən məlum olur ki, miladdan sonrakı ilk yüzillərdən buralarda türklər hegemonluq etmişlər. Tarixi mənbələr, Axısqa-Axılkələkdəki, Gürcüstan və

indiki Ermənistandakı yer adları bu ərazilərin ən qədim çağlardan oğuz-qıpçaq birliyinə daxil olan onoqur (onoğuz), sarı (sarıqur, saraqur), uqur (oqur, oğuz), kutriqur (kudurqur), utiqur (udi), suvar (səbir), avar, göytürk, türküt, xəzər, basil (bozal), tuba, tolos, türkmən, gəncək, kəngər, kulas (kol), az, macar, qayı, adıgün, salar, kəmərlı, qarapapaq kimi tayfa və qəbilələrin yurdu olduğunu göstərir. Bu türk soylarına bağlı məskən, qala, orman, dağ adları Axısqa-Axılkelək yörəsində günümüzdə qədər qalır.

Cənubi-qərbi Qafqazda daha dərin iz qoyan və Axısqa türklərinin əcdadları sayılan türk soyu isə buntürklərdir. Gürcü mənbələrində buntürklər haqqında ən qədim məlumat VII əsrin ortalarında yazılmış «Moksevey Kartlisay»da rast gəlinir. Mənbədə buntürklərin («bun» – xas, öz, soy, nəsil, yerli anlamında) 28.000 ailə olduğu və onların Msxetdən qərbdə Kür boyu saldıqları Sarkine, Kaspi, Odzrax və Urbnisi şəhərlərində və ətraflarda yaşadığı, Gürcüstanda hökmlərliq etdikləri, hətta ölkəyə gəlmiş döyüşkən hunların da yalnız buntürklərin razılığı ilə, vergi ödəmək şərti ilə Zənavda yerləşdiyi bildirilir (Источники грузинских летописей. Три хроники // СМОМПК. Тифлис, 1900, 28-сı buraxılış, s.1-5, 44; Eləcə də bax: Леонти Мровели. Жизнь картлийских царей. М., 1979).

Salnaməçi Gürcüstanın məsihiliyə qədərki dövründən danışaraq belə bir maraqlı məlumat verir ki, ölkənin əsas xalqlarından olan kartvəllər (gürcülər) bura köçmüş qədim soyların törəmələridir, əvəllər isə burada «buntürklər və xonlar (hunlar)» yaşamışlar (Yenə orada, s.1-4, 9-10).

Leonti Mroveli Kartlinin ilk çarı Farnavazın İsgəndərin Kartliyə gəlişi zamanı Msxet sahibi olmuş Uplos (Msxetosun oğlu) nəslindən Samarın qardaşı oğlu olduğunu, öz oğlunun Saurmaq adlandığını bildirir. Eqris hökmdarı Kuci əsil-nəslinə görə Farnavaza tabe olur. Azona qalib gələn Farnavaz bütün Kartlini birləşdirir, müxtəlif yerlərə, o cümlədən Xunan qalasına eristavlar təyin edir. Sonradan Kartli eristavları Saurmaq qarşı çıxır, lakin Saurmaq aznaurların, ovsların, durdzukuların köməyi ilə kartlilərə qalib gəlir. Mroveli «xəzər əsirliyi dövründə ölkənin möhkəmliyi sayəsində hamının sülh içində olduğunu, durdzukların çoxaldığını» yazır. Salnaməçi xristianlığın Gürcüstanda təzə yayıldığı dövrdə, eramızın I əsrinin ortalarında İberiya və ermənilər arasında müharibəni təsvir edərkən Kartli çarları Azork və Armazelin ovs və lekləri köməyə çağırıldığını, ovs çarları iki qardaş Bazuk və Anbazukun ovs ordusu ilə birlikdə paçanik və cikləri, leklərin isə durdzuk və didoları gətirdiyini bildirir, bu qüvvələrin ermənilərlə döyüşdüyünü, Samshi və Klarcet əhalisinin ermənilərə qarşı mübarizəsini, xəzərlərlə münasibətlərini təsvir edir (Леонти Мровели, с.29-39).

Makedoniyalı İskəndərin Qafqaza gəldiyi zaman buntürklərlə qarşılaşdığı da mənbələrdə qeyd olunur (M.Brosset. Histoire de la Georgie. Petersbourg, 1849, s.33). Akademik Marr buntürklərin avtohton türklər olduğunu təsdiqləyir (N.Marr et Vriere, M. La Langue Georgienne. Paris, 1931, s.615). Cənubi Azərbaycan alimi M.T.Zehtabi «bun» sözünün kuman, qırğız, tatar, qara qırğız dillərində soy/nəsil demək olduğunu, buntürklərin «türk soyu» anlamını verdiyini bildirir (M.T.(Kirişçi) Zehtabi. İran türklərinin əski tarixi. Təbriz, 1999, s.719).

Axısqa türkləri haqqında dəyərli tədqiqlər müəllifi Yunus Zeyrek qədim mənbələri nəzərdə tutaraq yazır: «bu qaynaqlarda keçən Qırçaq və Bun-türklər Ahıska Türklərinin atalarıdır» (Y.Zeyrek, s.11). Tədqiqatçı Arif Yunusov gürcü mənbələrindəki faktların buntürklərin Gürcüstan tarixində və Axısqada mühüm rolunu təsbitlədiyini göstərir (A.Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ. Б., 2000, с.17-18).

Buntürklərlə yanaşı, digər türk soyları da Gürcüstan və indiki Ermənistan ərazilərində həlledici tarixi rol oynamışlar. Bu torpaqlarda ən əski çağlardan mənbələrdə Bersula, Barşaliya, Basen, Onoqoriya, Vanand, Kox (Kola), Artaan, Tao (Tarın, Tayk), Macar (Macak), Bazalet, Kanqark adlanan və digər qədim dövlətlər türklər tərəfindən yaradılmış və türk soylarının, türk qəhrəmanlarının adlarını yaşatmışdır.

«Kitabi Dədə Qorqud»da Akska qalasından, Qan Abqaz elindən, «dokuz tımən Gürcüstan»dan danışılır.

Tarixin müxtəlif dövrlərində türklər gürcü dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin təminatçısı olmuş, Gürcüstanı basqılardan qorumuş, gürcü knyazları və çarlarının xahişi və dəvəti ilə ölkəni xilas etmişlər. Dediymiz kimi, hələ V əsrin lap əvvəllərində hunlar qonşuları iberlərə (gürcülərə) xanədan qurmağa kömək etmişlər (Н.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941, с.37).

V əsr tarixçisi Xorenli Musa bulqar Vundun mərkəzi Qarsda olan Basen vilayətində (Vanand), azman Torkun isə qərbdə hökmranlıq etdiyini, bir çox erməni əsilzadələrinin, o cümlədən Mamikonyanların türklərdən törədiyini göstərir (Моисей Хоренский. История Армении. М., 1893).

V əsrin axırlarında Kartli çarı Vaxtanq Qorqasalın İranla müharibələrində əsas qüvvəsi hun birliyinə daxil sabirlər olub. Sonrakı dövrlərdə də sabirlər və sabirlərin yaxın soydaşları gürcülərin əsas müttəfiqi olmuşlar. 575-ci ildə türklər Kartlidə Quram Baqratidi hakimiyyətə gətirərək gürcü dövlətçiliyini möhkəmləndirmiş və İran ordularından qorumuşlar. VI-VII əsrlər Bizans (Mirineyli Aqafi, Qeysəriyyəli Prokopi, Feofilat Simokatta) və gürcü (Leonti Mroveli) mənbələri gürcü əsilzadələri və sadə xalqın türk dilini (hun, xəzər-xazaruli) bildiyini dönə-dönə qeyd edirlər. VII-VIII əsrlərdə xəzərlər Gürcüstan uğrunda iranlılar və ərəblərlə təxminən iki yüz il müharibələr aparmış, 628-ci ildə Tiflisi iranlılardan almışlar. 655-ci ildə ərəblər xəzərlərə qalib gəlsə də, burada türk nüfuzu azalmamış, əksinə artmışdır. Getdikcə zəifləyən ərəblər VIII əsrin əvvəllərində Dağıstandan bələncər türklərini Cənubi Gürcüstana köçürməyə məcbur olmuşlar. Gürcü mənbələri xəzər xaqanının sərkərdəsi Bluçanın VIII əsrin ortalarında (ehtimal ki, 764-cü ildə) Kartliyə ərəblərə qarşı hücumu, Kaxeti, Kartlini, Tiflisi alması, ərəb-xəzər qarşıdurmaları haqqında məlumat verir (Летопись Каргли. Пер. Г.В.Цулая. Тбилиси, 1982, с.47-50). Elə bu mənbədə ərəblər tərəfindən də Əmir-əl Mömünün qoşunlarının başında Bağdaddan gəlmiş qüdrətli sərkərdə türk Buçanın bütün Gürcüstan və Ermənistanı fəth etməsi, Ovsetə-alan ölkəsinə yürüşü, «Daruband qapılarını açıb üç yüz xəzər ailəsini Şamkora yerləşdirməsi» bildirilir (Yenə orada, s.49-50). Əl-Balazuri də Mərvanın VIII əsrin ortalarında xəzərlərin torpaqlarında yaşayan saklablara hücumu, oradan 20.000 əsir (söhbət alanlardan və xəzərlərdən gedir) götürərək Xaxitdə (Kaxetdə) yerləşdirməsi barədə məlumat verir (А.Я.Гаркави, с.38). VIII əsrin axırlarında xəzərlər

Qərbi Gürcüstanı Bizanslılardan azad etmiş və müstəqil dövlət quraraq abxaz knyazı Leonu çar elan etmişlər.

Ərəblərdən sonra Axısqa yörəsi IX-X əsrlərdə yarımüstəqil Samshi bəyliyinə çevrilir. X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əl-Mə'sudi bu torpağı Samshi adlandırır, onun Curziya ilə qonşu olduğunu, burada xaçpərəst və büt-pərəstlərin yaşadığını göstərir (N.M.Vəlixanlı. X-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. B., 1974, s.61). Axısqa-Axılkələk bütün bu dövrlərdə türk yurdu, türk soyunun üstün olduğu məskən olub. Hətta XI əsrin əvvəllərində Gürcüstanın müstəqil knyazlıqları vahid Kartli çarlığında birləşsə də, Əl-Mə'sudinin yazdığı kimi, «Gürcüstanla qonşu olan» Samshi faktiki müstəqilliyini saxlayır.

XI əsrdən Gürcüstana türklərin ikinci böyük axını başlayır və Samshinin mövqeyi daha da güclənir. Türklər Qərbə doğru iki istiqamətdən – qırpaqlar şimal, oğuzlar cənubdan hərəkət edirlər. Hələ əvvəllər, VIII əsrdə, rusların peçeneq və uz adlandırdıqları oğuzların fəth etdiyi, Quziya kimi tanınmış geniş Avrasiya çöllərinə, eləcə də Şimali Qafqaza qırpaqlar hakim olur və bu ərazilərə XI əsrin ortalarından Dəşti-Qırpaq adı verilir. Səlcuqların başçılıq etdiyi yeni oğuz axını isə cənubdan irəliləyir və oğuzlar XI əsrin 70-ci illərində Yaxın Şərqi, Cənubi Qafqaz və Anadolunu fəth edirlər.

Təbii ki, oğuz və qırpaqlar bu ərazilərdə yaşayan yerli türklərlə (Marrın «avtoxton» adlandırdığı, yunan, gürcü, ərəb, erməni mənəblərinin yerli, «bizim» türklər hesab etdiyi türklər) qohum idilər. Gürcü mənəbləri də yeni axınla gəlmiş türkləri yerli türklərdən fərqləndirərək, «yeni qırpaqlar» («kivçakni axalni») adlandırırdı. Buna görə də XI əsrdə Qafqaza köç etmiş yeni qırpaq birlikləri çox tezliklə yerli türklərlə qovuşaraq bölgənin, o cümlədən Axısqa'nın siyasi həyatında həlledici rol oynadılar. Oğuzların da mövqeyinin güclənməsi nəticəsində 1065-ci ildə Axısqa-Axılkələk ərazilərinə yürüş edən səlcuqlar Sultan Alparslan dövründə, 1068-ci ildə buranı Səlcuq məmləkətinə qatdılar.

Gürcü knyazları daxili və xarici məsələlərini həll etmək üçün yenə də qırpaqlarla ənənəvi münasibətlərindən istifadə etməyə, yeni türk toplumları ilə əlaqələr qurmağa, oğuz-qırpaq ziddiyyətlərindən yararlanmağa çalışdılar. 1118-ci ildə nəinki «şəhər və qalaları qorumaq, hətta öz drujinası» üçün də qoşunu olmayan çar Qurucu David hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün qırpaqları köməyə çağırırdı. Yeni gəlmiş «açıq bənizli, sarı saçlı, mavi gözlü» qırpaqların (rus mənəblərində «polovslar», kumanlar) Qafqazdakı hökmdarı Artık xan (Atrak xan) Qurucu Davidin qaynatası idi və onun dəvətini qəbul edib 50 minlik ordu, ümumilikdə 300 minə qədər adamla gələrək Gürcüstanın cənubunda, o cümlədən Axısqa-Axılkələkdə yerləşdi. Qeyd edək ki, Başkeçid, Bolnis, Qaraçöp, Qarayazıda indiyədək qırpaq etnik komponenti aydın hiss olunmaqdadır. Ölkənin qorunmasını öz üzərinə götürən qırpaqlar Atrak Saruxanın başçılığıyla səlcuq-oğuzları məğlub edərək 1121-ci ildə Tiflisi alıb, Gürcüstanın paytaxtına, xristian mərkəzlərindən birinə çevirdilər və kökü qırpaq sülaləsindən gələn Baqratlılara, Qurucu Davidə bağışladılar. Qırpaqlar nəinki gürcü dövlətini qoruyub saxladılar, hətta Qurucu Davidin fəal xarici ekspansiyalarının da təminatçısı oldular. XII əsr gürcü mənəbi qırpaqları xilaskar kimi göstərir və Davidin «onların əli ilə İrənin bütün qüvvələrini məhv etdiyini, bütün çarları vahiməyə saldığını və onların köməyi ilə ağılaşmaz işlər gördüyünü» göstərir (Жизнеописание царя царей

Давида. Сведения об Азербайджане и тюрках-сельджуках. Средневековый Восток: история и культура. Б., 1990, с.134-135; Картлис Цховреба (История Грузии). Тбилиси, 1955, т.1, с.211-212, 336).

Qurucu David dövründə türklərin, müsəlmanların nüfuzu, dövlətdə hakim mövqeyi elə güclənir ki, onlar xüsusi imtiyaz sahibi olurlar: «Gürcüstan dövlətində müsəlmanlara bir çox böyük imtiyazlar verilmişdi. Bu, özünü bəzi məsələlərdə xüsusilə qabarıq göstərirdi; müsəlmanlar yaşayan məhəllələrdə donuz kəsilməsi qadağan edilmişdi. Müsəlmanlara tam dini azadlıq verilmişdi, şəhərin hamamlarından biri onlar üçün ayrılmışdı və özgə dinlilərin oraya daxil olması qadağan edilmişdi» (M.Лордкипанидзе. История Грузии. XI – начало XIII века. Тбилиси, 1974, с. 115). Bu imtiyazlar vergilərə də aid idi: gürcülər adambaşına 5 dinar, ermənilər 4 dinar, müsəlmanlar 2 dinar ödəyirdi.

III Georjinin (1156-1184), qırçaq kökləri olan Tamarın (1184-1213) hakimiyyəti dövründə də on minlərlə «yeni qırçaq» Gürcüstana dəvət olunmuş, istədikləri yerlərdə yerləşdirilmiş, hərbi, siyasi, maliyyə işlərinin rəhbəri olaraq ölkəni idarə etmişlər. Və əslində XII əsr gürcü intibahının təminatçısı məhz qırçaq türkləridir. Gürcüstanın ən parlaq çağlarının böyük baş komandanları Kubasar, bir qədər sonra Qutluq Arslan, Tamarın dövründə Sevinc Savalt qırçaq olmuşlar. Sevinc Savaltın başçılığıyla «köhnə və yeni» qırçaqlardan ibarət dəstə Tamarın qvardiyasını təşkil etmişdir (Картлис Цховреба, т.1, с.275). Bu dövrdə Gürcüstanda türk-qırçaq dili geniş istifadə olunmuş, gürcü dövlətçilik, hərб terminləri əsasən qırçaq sözlərindən yaranmışdır. Xristian qırçaqlar Gürcüstanda öz dini ibadətgahlarını, o cümlədən məşhur qırçaq monastırı «Qıfçax-avank» (А.Е. Крымский. Низами и его современники.Б.1981, с.173). monastırını qurmuşlar. Axısqa-Axılkələkdə indiyədək qalan Safara, Vardzia, Zarzma monastırları da əsasən xristian qırçaqların məskunlaşdığı yerlərdədir. Qeyd edək ki, Avropada kumanlar deyilən qırçaqlar Gürcüstandan başqa Rusiya, Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstanda da dövlətçiliyin yaranmasında həlledici rol oynamışlar.

Təbii ki, XI-XII əsrlərdə qırçaqların Gürcüstana belə həvəslə dəvət olunması təsadüfi deyildi və qədim əlaqələr, eləcə də qohumluq bağlılığı, xüsusən hakim sülalələrin və əsilzadələrin damarlarında axan qırçaq qanı, tarixi müttəfiqlik münasibətləri və ən əsası – türklərin bu torpaqlarda ən qədim çağlardan yerli xalq kimi yaşaması ilə izah olunurdu. A.Крымский yazdığı kimi, «XII əsrdə bu qırçaqsevərlik gürcü çarlığının irsi ən'ənəsi olmuşdur» (А.Е.Крымский, с.173). Həmin dövrdə gürcülərin dəvəti ilə şimaldan gəlmiş «yeni» qırçaqların və cənubdan köç etmiş «yeni» oğuzların yerləşdiyi torpaqlar – Axısqa, Axılkələk, Borçalı, Qaraçöp əraziləri bu yeni axından çox əvvəllər artıq yerli türklərin hakim olduğu əzəli türk yurdu idi.

Türklərin cənubi-qərbi Qafqazda hegemonluğunu belə bir maraqlı fakt da təsdiq edir: həmin dövrlərə aid tarixi gürcü mənbələrində indiki Gürcüstan ərazisi «Kartveloba (Gürcüstan)» və «Didi Turkoba» («Böyük Türküstan») adlı iki hissəyə bölünür! (Вах: Картлис Цховреба (История Грузии). Тбилиси, 1955, Т.1, с. 320; Ш.А.Месхиа. Дигорская битва. Тбилиси, 1974, с. 25; Н.Н.Шенгелия. Сельджуки и Грузия в XI веке. Тбилиси, 1968, с. 301; А. Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ. Б., 2000, с. 34).

Əsas mərkəzi Axısqa-Axılkələk və Borçalı olan «Didi Turkoba»nın hərbi-siyasi qüdrəti XIII əsrdə elə güclənir ki, İlxanlılar dövründə, 1267-ci ildə, İlxan xaqanı Abaka xanın (1265-1282) dəstəyi ilə türklər Axısqanın Gürcüstandan asılılığına son qoyur və paytaxtı Posxov yaxınlığında Caksu qəsəbəsi olan Samshi qırçaq bəyliklərini elan edirlər. Hülakilər dönmində Axısqanın qırçaq bəyləri, xüsusən Sərkis Caklı və 1285-ci ildə onun ölümündən sonra oğlu Beka öz bəyliklərinin müstəqilliyini gücləndirir. Beka dövründə Samshi bəyliyinə Trapezundun şərqindən başlayaraq Çanet, Klarcet, Taşiskardan yuxarıdakı torpaqlar daxil edilir. Caklı sülaləsinin davamçıları, xüsusən Ağbuğa bəyin hakimiyyəti (1444-1451) dövründə atabəylik möhkəmlənir (bax: Вахушти Багратиони. История Царства Грузинского. Пер. Н.Т.Накашидзе. Тбилиси, 1976, с.190-191). Caklılar (Altunqala bəyləri) sülaləsi Axısqada həmişə böyük nüfuz sahibi olur, bu sülalənin nümayəndəsi Osman Sərvər Atabəy XX əsrin əvvəllərində milli qurtuluş savaşına öndərlik edir. Bu dövrlərdə qırçaqların xristian qismi də islamı qəbul edir və bəzi tarixçilərin yazdığına əksinə olaraq qeyd etməli ki, bu zamanlar və sonralar türklər heç bir gürcüyə zorla islamı qəbul etdirmirlər, xristianlıqdan islama keçənlər məhz şimaldan gəlmiş qırçaqlar olur.

XII yüzildən bu obaya qırçaqların öz köməyi ilə güclənmiş gürcü monarxiyasının təsiri artsa da Axısqanın türk-islam mədəniyyəti ilə bağlılığı zəifləmir. XIII yüzildə cənubi-qərbi Qafqaz Çingiz xan və İlxanlılar dövlətinə qatılır. XIV əsr isə buralarda Çobanlıların, Calayirlilərin, Qaraqoyunluların hökmranlığı dövrüdür. XV əsrdə Axısqanı bir müddət Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular idarə edir.

Axısqa-Axılkələk Teymurləngin, Çobanlıların, Calayirlilərin, Ağqoyunlu və Qaraqoyunluların təsir dairəsində olduğu dövrdə türk etnosunun nüfuzu daha da artmışdır. Əsası 1267-1268-ci illərdə qoyulmuş Samshi bəyliyi müəyyən dövrlərdə zəifləsə də 1578-ci ildə Osmanlı fəthinə qədər faktiki müstəqilliyini və türklüyünü saxlamış, Axısqa bəyliyi, gürcü mənəblərində isə Saataqo, Samshi Saatabaqo (Atabəylər yurdu, Samshi Atabəyliyi) kimi tanınmışdır.

Beləliklə, Axısqa XIII-XVI əsrlərdə 310 il özünü idarə etmiş, geniş ərazilərə hökm edən, xaricə ekspansiya gücü və islam-türk mədəniyyəti olan müstəqil bəylik kimi tarixə düşmüşdür.

Mübariz və qürurlu Axısqa əhalisinin daxili özünüidarəsi, dövlətçilik ənənəsi və türk-islam mədəniyyəti Osmanlı fəhindən sonra daha da inkişaf etmişdir.

Artıq XV əsrin ortalarından Osmanlı ordusu şimal-şərqdə, Axısqa istiqamətində irəliləməyə başlayır. Axısqanın Osmanlı məmləkəti ilə ilgiləri hələ 1461-ci ildə osmanlıların Çolok çayı vadisindəki Trapezund yunan dövlətini əzməsindən sonra xüsusilə güclənmişdi. Qara dəniz sahillərindəki bir çox məntəqələri alan osmanlılar 1508-ci ildə Yavuz Səlimin səfərində Acarıstan və İmereti də tabe etdilər.

XVI əsrdə Samshi atabəyliyi iki türk xanədanı – Osmanlı və Səfəvilər arasında mübarizə meydanına çevrilir. 1512-ci ildə Samshi atabəyi Mirzə Çabuk osmanlılar qarşısında təəhhüd götürsə də, 1516-cı ildə buralar Səfəvilərin əlinə keçir və 1555-ci ildə Səfəvi-Osmanlı arasında bağlanmış müqavilədə bu vəziyyət təsbit olunur. III Sultan

Murad dönəmində, Sərdar Lələ Mustafa Paşanın Gürcüstana səfəri zamanı Osmanlı və Səfəvilər arasında 1578-ci ilin avqustunda Çıldır döyüşündən sonra Axisqa atabeyliyi Osmanlı dövlətinə birləşdirilir, paytaxtı Axisqa olan Çıldır əyaləti qurulur.

Qeyd edək ki, əvvəlki türk orduları kimi, Osmanlı ordusu da Gürcüstana gürcü hökmdarının – Səfəvi şahlarının devirmək və yerinə qardaşı Simonu taxta gətirmək istədikləri Kartli çarı Davidin rəsmi dəvəti ilə gəlmişdi. Osmanlılar Tiflisi də tutaraq Tiflis əyaləti yaradır, ölkəni daxili müharibədən xilas edirlər.

Osmanlı sultanlığı və Səfəvi şahlığı arasında çarpışmalar yüz ildən çox davam etsə də XVI yüzilin axırlarında Axisqa Osmanlı məmləkəti ilə tam qovuşur. 1590-cı ildə Osmanlılar və Səfəvilər arasında bağlanan sülh sazişi Axisqanın sultanlıqda yerini möhkəmlədir. 1595-ci ildə sultan məmurları Gürcüstanın və Axisqanın əhalisini siyahıya alırlar. Osmanlı dövrünə aid bu kimi sənədlər cənub-qərbi Gürcüstan ərazilərində, Axisqa və Borçalıda türklərin qədimliyini və say çoxluğunu, eyni zamanda Osmanlı dövlətinin bütün xalqlara ədalətli münasibətini təsdiqləyir.

Hər yerdə olduğu kimi, Osmanlı dövləti Axisqada və Gürcüstanda da bütün əhaliyə eyni ədalətli münasibət bəsləmiş, türklərin və gürcülərin əmin-amanlığı, firavanlığı qayğısına qalmış, dağlıq şəraitə nəzərə alaraq vergiləri xeyli azaltmış, vətəndaşların qanun içində rahat yaşamaları üçün kamil hüquqi sənədlər hazırlanmışdır. Qüdrətli dövlət olan Osmanlı hakimiyyəti 1578-ci ildə fəth etdiyi Axisqa üçün artıq 1595-ci ildə vergilərin azaldılmasını, ədalətli vətəndaş münasibətlərini, sadə xalqla insani davranmağı nəzərdə tutan Qanunnamə təsdiqləmişdir. «Dəftər-i Müfəssəl-i Vilayət-i Ahıska»nın girişində verilmiş, 21 fəsildən ibarət bu qanunnamə dövrünün mükəmməl və demokratik hüquqi sənədidir. Tiflisdə 1947-ci ildə S.Cikiya tərəfindən «Ahıska» adı çıxarılaraq «Dəftər-i Müfəssəl-i Vilayət-i Gürcüstan» adıyla nəşr edilmiş bu qanunun orijinal mətnini və bugünkü türkcəyə tərcüməsini Ankarada 2001-ci ildə Yunus Zeyrek dərc etdirmiş və bu mətni 1570-ci ilin «Gürcüstan Qanunnaməsi»ndəki əlavə ifadələr və qeydlərlə tamamlamışdır. Y.Zeyreyin yazdığı kimi, mətnə Gürcüstan adı coğrafi və gürcülərin də yaşadığı bəzi ərazilər mənasında işlədilir. İnzibati baxımdan Osmanlıda Gürcüstan vilayəti olmamışdır. Qafqazda Osmanlıların həmin dövrdə qurduğu inzibati vilayətlər bunlardır: Kartli (Tiflis), Kaxeti (Telavi), Çıldır (Ahıska), Şirvan (Ərəş), Abxaziya (Sohumqala), Qori (Qori).

Bu qanunnamənin mətninin çağdaş türkcəsini Yunus bəyə minnətdarlıqla veririk (Y.Zeyrek, s.171-181):

KANUNNÁME (Bugünkü Türkçeyə)

Gürcistan Vilâyeti taşlık olup, toprakları az olduğundan, *Defter-i 'Atik* (eski defter) gereğince, her kişi başına kullandıkları yerleriyle, yirmi beşer akça *ispenç* kaydolundu. Bunu ödedikderi takdirde, mülklerinden *çift vergisi*, *dönüm vergisi* ve *yarım vergi* alınmasın. Gürcistan Vilâyeti kâfirleri, beşte bir vergiyə tâbidir. Bu vergiyə tâbi yerlerde sâlâriya vergisi alınmaz. Kadın, sahip olduğu yeri ham ve boş bırakmayıp, *Defter-i Cedid-i*

Hakanî' de kaydolunduğu gibi hissesini ve vergisini verdikten sonra elinden alınması uygun değildir. Halktan biri ölürse, toprağı oğluna intikal eder. Miras mülk gibidir. Oğlu olmasa kardeşine intikal etmez. Tapuya hak kazanmış olur. Lâkin gerekli tapu vergisini kardeşi verirse, başkasına verilmesin. Dedesinin yeri toruna intikal etmez. Defterde kayıtlı olan halk başka yerlere gitmişse, göçürüp geri yerlerine getirmek, kanunun kesin emridir. Ama on yıl ve daha fazla zaman geçmişse, geri getirilemez. Oturdıkları yerlerinde, vergileri alınır. Tamamıyla vergiye tabidir. Başkasına kaydolunmadığı hâlde, ziraat vergisine tâbi olanlar, kendi yerlerini ekip biçmeyip, gidip başka *sipahi* toprağında bir yeri ekip biçerse uyarıldıktan sonra onun gibilerden iki *öşür* alınması, kanun gereğidir. Ama kendi toprağını ekip biçtikten sonra, başka sipahi toprağında da yer ekip biçerse iki *öşür* alınması yasaktır.

2. Dışardan bir vergi mükellefi gelip, sipahi toprağında tapuyla yer ekip biçerse, hissesini verdikten sonra verimli bir yerden, iki dönüme bir akça ve bayağı yerden, üç dönüme bir akça alınır. Dönüm, normal adımlarla enine ve uzununa kırk adım yerdir. Eksik ve fazla alınmasın.

3. Halkın ziraate uygun yerlerinden, üç yıl aralıksız ve mazeretsiz ekilmemiş ve boş bıraktığı yerler alınıp, başkasına tapuya verilmesi kanun gereğidir.

4. Eskiden şehirlinin, kale halkının ve köylerin davar otlığı olan mer'alarının ekilip biçilmesi ve korunması yasaktır. Bağ ve bahçeden kaydolunduğu üzere hisse alınması kanuna uygundur. *Defter-i 'Âtik* ve *Defter-i Cedîd*' de olduğu gibi götürü kaydolan bağ ve bahçelerden kaydolunan götürü alınsın, başka bir şey alınmasın.

5. Halk, sipahilerinin öşürlerini en yakın pazara iletmelidir. Dışarıdan gelerek ekip biçenlerin köylerinde olan ambara iletmeleri kanun gereğidir.

6. Harman zamanı halkın tahılının, onda biri alınacağı sırada sâlâr olanlar, beklemeden, derhâl hazır olan harmanı ölçüp halkı sıkıştırmasınlar.

7. Değirmen vergisi de defterde kaydolunduğu kadar alınıp fazla bir şey alınmasın. Vilâyet sayımından sonra yeni bir değirmen yapılırsa civarında olan değirmenlerden ne alınıyorsa, *timar* sahibi onlara göre vergi alsın, fazla alınmasın.

8. Bir kimse dışarıdan gelip sipahinin timarında kışlasa ve evli olsa, ondan kışla vergisi olarak altı *akça* alınsın. Eğer bekârsa ve evi varsa hâne vergisi olarak üç *akça* alınsın. Yer ekip biçerse toprak vergisi verip kışla vergisi vermesin. Kışlacı olan kimseler, üç yıl kışla vergisi verip üç yıldan fazla oturursa sipahisine on sekkiz *akça* gelir vergisi versin. Dışarıdan gelen halk başka yere yazılmış olmayıp, gelip sipahi timarında oturursa, geleneksel vergileri timar sahibine versin, dışarıdan kimse karışmasın.

9. Koyun ve keçi vergisi, iki koyuna bir akçadır. Kanuna göre, koyunla kuzu bir sayılır. Bu koyun ve keçi vergisinin nisan ayında alınması kanun gereğidir. Vilâyet yazımından sonra, dışarıdan gelen başkaları, buralarda bulunan ve insan yaşamayan bazı boş köyleri şenlendirip koyun edinseler, koyun ve keçilerinin miktarı başka bir yere yazılmış değilse, o vilâyetin koyun ve keçi sayısı kimlere yazılmış ise yazıldığı kadar alınsın. İki koyuna bir *akça* aldıktan sonra, her sürüden on koyuna bir *akça* da çubuk *akçası* ve şişlik diye bir koyun alınması meşru değildir, alınmasın.

10. Ağıl vergisi, koyunlar kışladığı takdirde, yürülmüşteki kanun gereğince, her sürüden orta halli bir koyun alınsın. Sürüden az ise, on koyun bir akça alınsın, fazla alınmasın. Petek vergisi, bal öşüründen bedel olarak her kovandan ikişer akça alınır. Petek, koyun ve bağ-bahçe ki, vâilyet yazımından sonra meydana çıxarsa, öşür ve vergileri timar sahibine aittir.

11. ‘Arûsiye (*gelin vergisi*), beylerbeyi arazilerinde, sancakbeyi arazilerinde ve büyük timar sahiplerinin arazileri ve diğer serbest timarlarda, bâkire kızlardan altnışar ve dul hanımlardan otuz akça alınır. Diğer timar sahiplerinin gelin vergisi, yarım kaydolan yerlerden sipahileri; ve başka yarımını sancakbeyine kaydolan yerlerden sancak zabıtları alsınlar. Bâkire kızın gelin vergisi her nereden göçerse, atası kimin vergi mükellefi ise ona verir. Dul hanımlar her kimin toprağında yaşıyorsa, gelin vergisini timar sahibine verir. Yörük ve yüzdeci tayfasının belirli yerleri olmadığından, atasına tâbi olduğu için bâkire ile dul aynıdır. Büyük timar sahipleri, avcı kızları, kale muhafızları ve bekârların gelin vergileri padişaha kaydolundu. Bu vergiyi hazine arazilerinin memurları alsınlar.

12. Adı geçen vilâyette tutulan firarî köle ve küçük cârîye ile yük ve binek hayvanlarından her kim tutarsa, götürüp devlet hesabına kaydolunanı hazine arazisi emînlerine ve sancakbeyine kaydolunan sancak zabıtlarına – *kanun gereği kadar müjde bahşişini alıp* – teslim etsinler. Bilinen belli vakitleri tamam olduktan sonra vilâyet kadıları aracılığıyla artırma ile satıp değerini saklasınlar. Köle ve cârîye saklamının müddeti üç aydır. Dört ayaklı hayvan cinsi, bir ay saklanır. Diğer sebepler, kumaş, halı ve bunun emsali nesnelere bulsalar, saklamasınlar, kadı aracılığıyla mutemetlere teslim etsinler. Eğer saklarlar ise suçlu olurlar.

13. Hayvanlarla ilgili suçlarda halkın atı veya sığırı bütün dört ayaklı hayvan cinsi, birbirinin ekinlerine zarar verseler, zararları ödettirildikten sonra hayvan sahibine beş değnek vurulup, hayvan başına beş akça olmak üzere, timar sahibi, para cezası alsın. Koruyup tutulan hayvandan zikrolunduğu üzere alıp kır bekçisi vergisi olarak her hânedan götürü adıyla bir şey almasınlar.

14. **Kara damğa** (*vergi olarak*), at pazarında at satılırsa, on iki akça alınsın. Kasabhânedede koyun satılırsa iki koyuna bir akça ve su sığırı (*manda*) satılırsa dört akça ve kara sığır satılırsa iki akça alınsın. Başka vilâyetten yük ile bez ve pamuk gelip satılsa yüzde iki akça alınsın. Ceviz, incir ve diğer kuru meyve yükünden, at yükünden iki akça, deve yükünden dört akça, eşek yükünden bir akça alınsın. Eğer meyve satılmazsa bir şey alınmasın. Yaş meyvenin iki yükünden bir akça alınsın.

15. Gürcistan vilâyetinde kilise vakıflarına ve piskoposlara ait arazilerde, kişi başına ikişer akça alınır. Halkın yükünü hafiflemek için *Defter-i Cedîd-i Hakanî*’de kaydolunduğu üzere her hânedan ikişer akça alınsın, fazla alınmasın.

16. Pazar vergisi, zahire, buğday ve arpa, şehre getirilip satılsa her müdden yarım ölçek alınsın ve diğer hububat da böyledir. Çok az gelip her yük altı ölçek olduğu takdirde satanda dört ölçegine bir akça alınsın ve müddün miktarı da İstanbul’un yirmi ölçegidir.

17. Ölçü ve tartılar kanununa göre, şehirlerde eksik tartılarak satıldığı zaman dirhem başına bir akça para cezası alınsın. Fiyat tespitleri kadı aracılığıyla yapılsın. Eksik satandan

dirhem başına bar akça para cezası; dirhem ile satılan kıymetli nesnelere, dirhem ile satılan on akça on bir üzere (*yüzde on kâr payıyla*) fiyat verilib fazla verilmesin. Yapılmış olan yarım okka iki yüz dirhem; batman ise on iki yarım okkadır.

18. Bir kimse cinayet işlərsə, idam edilmezse, zəngin olursa dörd yüz akça və orta halli olursa iki yüz akça, yoxsul hâldeysə yüz akça para cezası alınsın. Bunun gibilerdən idam bedeli olaraq para alınması, eski kanuna aykırıdır, alınmasın. Zina edən kimse zəngin olursa üç yüz akça, orta halli olursa iki yüz elli və düşkünlerden iki yüz akça alınsın. Zina edən erkək bekâr olursa bu itibar üzere iki yüz elli və yüz akça alınsın. Göz çıxaran və el keçən kimsədən suç

19. və baş yarıp kemik çıksa, diş çıksa, kılıc və çomak ilə və digər savaşı aletləriylə yaralanıb döşəğə düşsə, yüz akça və bunlardan hafif para cezası – *ki azarlama və cezalandırma* – lâzım olursa, otuz akça və rahiylərdən on akça para cezası alınması bilinen bir gələndir. Suçlu olan kimse araşdırılmadan fənalığı açıqça belli olmadan, sancakbəyi subaşılari və adamlarının, o kimseyi həpsədir bir nesnelərini alıp salıvermək yasaktır. Her suçlunun suçu, vilayət kadısı huzurunda ispat olunmadan tutup idam etmək, şəriata və kanuna muhalifdir. Amma suçlu və zanlı olan kimse inat edərək dirənib məhkəməyə gəlməkdə mesele çıxarırsa, zorla məhkəməyə götürmək məşrudur. Azılılar, şirretlər, halka bazı töhmət isnat edərsə, kadı huzuruna gətirmədən, sancakbəyi subaşılariının halkı zincirə vurup köy köy gəzdirmələri yasaktır. Onun gibi olanı, kadı məhkəməsinə götürüp şər'le ispat etməyincə zincirə vurulmasın. Sancakbəyi (və) subaşılari, məmlekət içində çox adamla gəzmesinlər və parasını ödəmədən (*hayvanlarına*) yem və (*kendilərinə*) yemək almasınlar.

20. Dışardan gələn halk, hangi köydə otursa, kimsenin kayıtlısı olmayıp, üç yıl oturduktan sonra, timar sahibinin digər halkı gibi olur. Dışarıdan gəlmişdir diyə, emînler/mutemetlər və başkalarından kimse karışıp vergi istemesinlər. Buralar sınır boyudur, bayındır olması gereklidir.

21. Bazı köylərin ürünleri sonunda, bazı kimsələrin bağ və bahçərelilə topraklarına öşür, kira, vergi və hissəsini verirlər diyə *Deftər-i Mufassal'* da kaydolunmuşdur. Kayda gəçirilmiş olan köylərin ürünlərinə mahsup edilmişdir (gəçirilmişdir). Ürünlərdən hâriçtir diyə karışılmasın.

Peyğambərimizin (ona salat və salam olsun) hicretinin 1003. yılı (H.1003/M.1595 yılı) Ağustos ayının ilk günlərində yazıldı».

III Sultan Muradın tuğrası ilə təsdiqlənmiş «Loru vilayətinin Dirlik (gəlir) dəftəri» (1587-1590) də Borçalının (Axtala, Uzunlar, Kolagirən, Taşır, Pənbək, Arpalı oymaqları-sancaqları) qarapapaqlar yaşayan köklü türk yurdu olduğunu təsdiqləyir (bax: Z.Bünyadov. Qarapapaqlar // «Borçalı» jurnalı, 1993, № 1).

Ümumiyyətlə, Borçalının Tiflisə tabəçiliyi təsadüf olmuşdur. Mirzə Yusif Qarabağinin «Tarixi-Safi», Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə» əsərlərində də qeyd olunduğu kimi Borçalı, Səfəvilər sülaləsindən olan Gəncə bəyləri Ziyadoğullarının ona tabe olmaq istəməməsindən qəzəblənmiş Nadir şah tərəfindən 1736-cı ildə Gəncə xanlarına tabəçilikdən çıxarılıb Gürcüstan valisinə verilib. «Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis» (1728) adlı sənəddə də cənubi-qərbi Gürcüstanda türklərin və türk yer adlarının

üstünlüyü təsdiqlənir (bax: H.Məmmədov. «Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis»də yer adları. // Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış, B., 1984). Bu faktı gürcü alimi N.Şengeliya da təsdiq etməyə məcbur olmuşdur. Bu siyahıdan Çıldır (Axısqa) vilayətində 711 kənd olduğu məlum olur.

1628-ci ilə qədər Axısqada atabəylik forması saxlanır, sonra isə paşalığ yaradılır. Şahzadə Vaxuşti Baqratiyoninin yazdığı kimi, osmanlılar heç kimdən xristianlıqdan imtina tələb etmir (Вахушти Багратиони. История царства Грузинского. Тбилиси, 1976, с.208), əksinə katoliklərə və yəhudilərə də sığınacaq verirlər. Lakin bu bölgə uğrunda iki türk xanədanı – Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında çəkişmələr bir müddət çəkir və nəhayət 1639-cu ildə Zəhab müqaviləsi bu çarpışmalara son qoyur, Axısqa Osmanlı əraziləri kimi rəsmən qəti təsbitlənir.

Beləliklə, Osmanlı dövlətinin şimal-şərqində yeni paşalığ – iki yüz əlli il düşmənləri lərzəyə salmış özəmətli Axısqa paşalığı yaranır...

1628-ci ildən rəsmən Axısqa paşalığı və ya Çıldır bəylərbəyliyi adlanan bu obaya həmin dövrdə Səfər paşa (1625-1635) başçılıq edir. Sonrakı dövrlərdə paşalığ xeyli güclənir, Çıldır gölündən Borjoma qədər 14 sancaqdan ibarət, 15 şəhəri olan qüdrətli vilayətə çevrilir. Paşalığ dövründə burada güclü qalalar tikilir, məscidlər ucaldılır, mədrəsələr, kitabxanalar açılır. Axısqanın yüksəlişi XIX əsrə qədər davam edir, paşalığ sultanlığın mühüm mədəniyyət mərkəzinə və zəhmli şimal gözətçisinə çevrilir...

SÜQUT

XIX əsrin əvvəllərindən Osmanlının tənəzzülə uğraması Axısqanın da taleyində faciəli rol oynayır. Məlumdur ki, XIX yüzildə Osmanlıya qarşı əsil səlib yürüşü başlayır. Bu yürüş 1815-ci ildə Vyana konqresində rəsmən ortaya atılmış qəsbkar «Şərq məsələsi»nin əsas həlqəsi idi və türk dövlətini parçalayıb yox etmək, islam Şərqini istila məqsədi daşıyırdı. Rusiya da, Pyotrun vəsiyyətlərilə səsləşən bu hərəkətin əsas iştirakçılarından idi.

Erməni icması qəsbkar «Şərq siyasəti»ni öz mənafeyinə yönəltməyə nail olur. Başqa xalqları əzən imperiya siyasəti erməni icmasının mənafeyinə işləməyə başlayır, köhnə qonşularının və özəli himayədarlarının qanı bahasına ermənilərin «xoşbəxt əsri», «gözəl baharları» yaradılmağa başlanır. Və əslində Qafqaz döyüşlərində türklərin məğlubiyyətlərinin əsas səbəbi heç də türk silahının zəifliyi deyil, ermənilərin xəyanətləri olur. Bu dönüklük getdikcə o dərəcədə qabarıqlaşır ki, hətta K.Marks və F.Engels bu haqda ayrıca məqalələr yazırlar («Qarsın süqutu», «Asiyada müharibə», «Avropa müharibəsi»)...

1828-ci ilin aprelində imperator Nikolay Türkiyəyə müharibə elan edir. İyunun ortalarında əsas döyüşlər Qafqaz cəbhəsinə keçirilir. Axısqa Qafqaz müharibələrinin əsas düyün məntəqələrindən biri olur və A.S.Puşkin, N.N.Rayevski, N.N. Muravyov, İ.F.Paskeviç kimi şəxslərin adları ilə bağlanır.

Qraf İ.F.Paskeviçin qoşunları iyunda Gümrü yaxınlığında Arpaçayı keçərək, iyulun 19-da Qarsa gəlirlər. Qars ətrafındakı ağır döyüşlər bir nəticə vermir. Rus hissələrinin Qarsdan geri çəkilməsi haqqında söhbətlərin getdiyi bir vaxtda şəhərdəki ermənilər gecə şəhər divarlarından rus qrenaderlərinə (seçmə əskər) kəndir nərdivanlar tullayır, içəri girən qrenaderlər darvazaları açıb qoşunları şəhərə buraxırlar (Bax: M.A.Задонский. Жизнь Муравьева. Документы и воспоминания. М., 1989, с.240-246).

...Qeyd edək əksər türk şəhərlərinin işğalında, dinc xalqın qətlərində erməni xəyanəti əsas amillərdən olub. Bir çox türk şəhərlərinin, o cümlədən Dərbəndin, Gəncənin, Təbrizin, İrəvanın ruslar tərəfindən tutulmasında daimi himayədarlarına, yerli əhaliyə qarşı satqınlıq edərək böyük qırğınlara səbəb olmuş erməni xəyanəti həlledici rol oynayır (Bax: K.Şulgin. İrəvanın alınması //СМОМПИК, 1884, 4-cü buraxılış, s. 34-39; İrəvanın türk hökmdarları haqqında bax: P. Zelenski. İrəvan şəhəri // СМОМПИК, 1881,1-ci buraxılış, s.1-54).

Bu nankor xəyanətin ermənilərin irsi xüsusiyyəti olmasını belə bir heyrətamiz fakt da təsdiqləyir. V.L.Veliçko yazır ki, iranlıların təqibindən qurtularaq II İrakliyə pənah gətirmiş, Borçalıda ermənilər üçün salınmış Şulaverdə yerləşmiş erməni məlikləri Abo və Məcnun 1795-ci ildə İran şahı Qacar Tiflisə hücum edəndə, öz gürcü himayədarlarını, xristian dindaşlarını sataraq, ona bələdçilik etmişlər (B.Л.Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Б., 1990, с. 35-36).

Borçalı əhalisi isə Yadigar oğlanları nəslindən Sadıq bəy və Xudu bəyin başçılığı ilə bu zaman əzəli türk mərdliyi ilə duz-çörək kəsdikləri II İraklinin tərəfində iranlılara qarşı vuruşmuş, həmin nəsilədən Xeyransa xanım çarın arvadı Darecanı xilas edərək Duşetə müşayiət etmişdir.

Amerikalı müəllif S.A.Uimz yazır: «Çar Böyük Pyotr (1689-1725) Qafqazın işğalında erməni satqınlığından məhərətlə və səmərəli istifadə etdi. II Yekaterinanın dövründə də ermənilər Rusiyaya köməkliliyini davam edirdilər... 1796-cı ildə ruslar Dərkənd şəhərini mühasirəyə aldı. Özlərini Osmanlılara sadıq göstərən erməni sakinləri şəhərin su ilə təchizi haqqında məlumatı ruslara çatdırdılar və məhz bunun nəticəsində ruslar döyüşdə qələbə çaldılar... 1808-ci ildə çar I Aleksandr (1801-1825) ruslara kömək məqsədi ilə apardığı casusluq fəaliyyətinə görə Erməni Kilsəsinin katolikosu Danieli birinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif etdi... Rusiya-Osmanlı müharibələrinin hər birində Osmanlı erməniləri adı qaydalar əsasında döyüş xətlərini keçir və xəbərçilik edərək düşməne – ruslara hərbi məlumat çatdırırdılar» (Səmuəl A.Uimz. Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları – I cild. İngilis dilindən tərcümə edən Z.Ağayev. B., 2004, s.34,75).

Bütün bunları müşahidə edən gürcü ziyalısı İ.Çavçavadze 1887-ci ildə yazırdı: «Azərbaycanlılar (türklər)... ürəyiaçıq, sakit, təkminli və vüqarlıdırlar. Azərbaycanlı bir adama hörmət edib inanarsa, heç vaxt ona xəyanət etməz. Azərbaycanlılar yalnız ağıllı və mərd adama hörmət edirlər... Ermənilər adımızı ləkələməklə, milli ləyaqətimizi tapdalamaqla kifayətlənməyərək bizi yer üzündən birdəfəlik silmək üçün bütün tariximizin, salnamələrimizin üstündən qələm çəkir, tarixi yadigarlarımızı, abidələrimizi... bütün

tarixi sərvətlərimizi müxtəlif hiylələrlə öz adlarına çıxırlar» (D. Əliyeva Ürək bir, dilək bir. B., 1981, s. 145)...

...Qars tutulduqdan bir neçə saat sonra Məhəmməd Paşanın və Mustafa Paşanın korpusu Ərzurumdan Qarsın köməyinə yetişir, amma artıq gec olur. Və Qarsa gecikmiş türk qoşunu Axısqaaya yardıma tələsir...

Qarsın fəthindən sonra Paskeviçin korpusu geri döner və Axılkələyi mühasirəyə alır. Güclü top atəşi ilə Axılkələk qalasını yerlə-yeksan edərək 23 iyulda buranı və Xertvisi (Xırtız) ələ keçirirlər. Qeyd edək ki, 1807-ci ilin mayında Qudoviç, 1810-cu ilin noyabrında general Tormasov, 1811-ci ilin dekabrında polkovnik Kotlyarevski Axılkələyə uğursuz həmlə etmişdi.

Avqustun 1-də rus qoşunları əzəmətli Axısqa şəhərinə – Türkiyənin şimal-şərq sınırlarının son ən qüdrətli qalasına doğru hərəkət edirlər...

...Rus qoşunları Axısqaaya burdan əvvəl də – 1810-cu ildə həmlə etmişdilər. 1810-cu ilin 16 noyabrında general Tormasovun 12 batareya və 3.000 atlıdan ibarət dəstəsi Axısqa mühasirəyə almış, lakin Şərif Paşanın başçılıq etdiyi türk korpusu qalanı qoruya bilmişdi (Bax: Военная энциклопедия, т. III, СПб, 1911, с. 281-283).

...1828-ci ilin 5 avqustunda Paskeviçin korpusu Axısqaaya gəlib çatır...

Kürlə Posxov çaylarının qovşağında, Posxovun sol sahilində sal qayanın üstündə ucalan Axısqa qalası çoxdan düşmənlərə göz dağı idi. Deyilənə görə ətrafda belə bir söz gəzirmiş ki, göydən ayı endirmək olar, amma Axısqa minarəsinin altun ayparasını salmaq olmaz...

Qala şəhərin daş divarları arasında imiş. Şəhər özü və şəhərətrafi əkin, bağ sahələri, evlər isə 7 arşınlıq şam hasarla əhatə olunubmuş. Şəhərin ən uca tikilisi məşhur Əhmədiyyə camesi imiş. Şəhəri əhatə edən bürclər, xəndəklər, uzaqlardan görünən vüqarlı minarələr, Qayadağda dikələn qala çox zəhmli mənzərə yaradırmış. 50 minlik əhalisi olan Axısqa şəhərini 5.000 nizami əsgər, 10.000 könüllü qoruyurmuş.

Qars, Axılkələk və Axısqaanın alınmasında iştirak etmiş general N.N.Muravyov xatirələrində yazır ki, Axısqa qalasının zəhmli görünüşündən vahimələnmiş Rəvan (İrəvan) fətəhi qraf Paskeviç əvvəlcə qələbəyə inanmır və hətta geri çəkilmək fikrinə düşür. Qərargah rəisi general Saken və general Muravyov təkid etdikdən sonra avqustun 9-da nəhayət şəhər uğrunda döyüş başlayır.

Müasir toplarla silahlanmış, 3.000-i süvari olan 12.000-lik rus qoşunu əvvəlcə şəhər ətrafında yerləşən dəstələrə həmlə edir. Ağır döyüş başlanır, heç kim geri çəkilmək istəmir. Qraf Paskeviç heç bir nəticə əldə edə bilmir, ağır duruma düşür, lakin bu vaxt Kartlindən Borjom yoluyla general Popovun komandanlığı ilə əlavə qüvvələr köməyə gəlir. Qüvvələri artmış və əlverişli mövqeləri ələ keçirmiş ruslar şəhərdən kənardakı türk qoşununu və şəhəri toplardan şiddətli atəşə tutur və sərəsgər Məhəmməd Paşanın Ərzurumdan Axısqaaya köməyə gəlmiş korpusu məhv edilir.

Misirdə Napoleona qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş təcrübəli döyüşçü Məhəmməd Paşa qraf Paskeviçin təslim təklifinə belə cavab verir ki, bizim toqquşmamızı yalnız qılınc həll edə bilər.

Bundan sonra şəhərə birbaşa həmlə başlanır. Avqustun 15-də günorta saat dördə rus qoşunu güclü top atəşindən sonra şəhər ətrafındakı şam hasarı yarıb keçir. Şəhər ətrafında yaşayan əhali qeyri-adi qəhrəmanlıqla müdafiə olunur. General Muravyov xatırlayır ki, hər bir ev uğrunda döyüş gedir, heç bir türk aman istəmir, hətta qadınlar da son nəfəsədək xəncərlə müdafiə olunur, yaralılar belə dikəlib vuruşurdular. Bütün gecəni səhərəcən döyüş davam edir, dəhşətli yanğınlər başlayır, küçələr meyitlərlə dolur. Bir çox şahidlərin xatirələrində, hətta 1911-ci ildə çıxmış rus hərbi ensiklopediyasında da Axısqa türklərinin misilsiz qəhrəmanlığı, qadınların da döyüşdüyü bildirilir (Военная энциклопедия, СПб, 1911, т. III, с. 281-283).

Səhərə yaxın rus qoşunları darvazaları basıb şəhərə dolur və qalanı mühasirəyə alırlar. Bu zaman qalada cəmi dörd minlik türk qarnizonu qalıbmış.

General Muravyov və general Saken elçi kimi qalaya daxil olub türk paşasına vəziyyətin çıxılmazlığını söyləyir və təslim olmağı tələb edirlər. Muravyov bu danışıqların necə dramatik keçdiyini təsvir edir. – Vəziyyətin imkansızlığını görə Məhəmməd Paşa təslimə razılıq vermək istədikdə axısqalılar qəzəblənir və qəti etiraz edirlər. Axısqalıların ağsaqqalı Fətullanın çılğın etirazı xüsusi qeyd olunur. Muravyov onu da əlavə edir ki, dağ əhalisi olan Axısqa türkləri heç vaxt heç kimə boyun əyməmişdilər və indi də təslim olmaq istəmirdilər. Həmişə azad olmuş bu paşalığın sultandan asılılığı da formal imiş və indi də onlar sultanın sərəşgərinə tabe olmaq istəmir, ölümü əsarətdən şərəfli sayırdılar.

Sərəşgər də bu anlar əzablı hisslər keçirir, camaatdan aralanır, qala divarına qalxıb uzun müddət sükut içində rus qoşunlarını seyr edir və uduzduqlarını bir daha anlayır...

...1828-ci ilin 16 avqustunda Axısqa paşalığı belə süqut edir...

Bundan sonra ətraf kəndlər və qalalar, o cümlədən Bərjom dərələri üzərində laçın kimi pərvazlanan Azqur qalası, Zanav qalası, Altun-qala, paşalığın digər məskənləri də tutulur.

Beləliklə, qüdrətli Axısqa paşalığının tarixinə son qoyulur.

...Qafqaza sürülmüş məşhur dekabrıst M.S.Lunin yazırdı: «Siyasi baxımdan Axalsixin tutulması Parisin tutulmasından daha vacibdir» (M.C.Лунин. Письма из Сибири. М., 1987, с. 15). Qeyd edək ki, bir çox dekabrıstlər və digər tanınmış şəxslər (E.S. Musin-Puşkin, A.A.Fok, M.İ.Puşin, P.A.Bestujev, A.A.Bestujev-Marlinski, V.S.Tolstoy, Z.Q.Çernışov, E.E.Laçınov, P.M.Leman, İ.Q.Burtsov və b.) bu dövrdəki rus-türk müharibələrində iştirak etmişlər. Onların şəhadətləri, xatirələri türk nizami ordusu və yerli əhalinin qəhrəmanlıq savağını, dönməzliyini, texnika və canlı qüvvədə üstünlüyü olan rusların döyüşləri necə çətinliklə aparmasını təsdiq edir, ümumən müharibənin bir çox detallarını aşkarlayır (bax:Н.Н.Муравьев-Карский. Записки // «Русский архив», 1885, кн.ІІІ; 1886, кн.І; E.Вейденбаум. Декабристы на Кавказе // «Русская старина», 1903, июнь; П.Долгорукий. В рядах Нижегородского драгунского полка. 1826-1830 гг. // «Русская старина», 1882, кн.ІІІ; С.А.Фадеев. Декабристы в Отдельном Кавказском корпусе // «Вопросы истории», 1951, № 1; Стефанов Михайловский. Крепостной батальон на Кавказе. М., 1906; РОМГ, картотека E. Вейденбаума («Л.С.Пушкин», «Бурцов»); «Русская старина», 1884, т.41; «Кавказский сборник», т. 1; Воспоминания

Бестужевых, М., 1951). Axisqanın alınmasında iştirak etmiş qardaşları Pavel və Pyotrun söhbətlərindən həvəslənmiş məşhur yazıçı Aleksandr Bestujev (Marlinski) 1834-cü ildə Axisqada qulluq edərkən yazmağa başladığı «Vadimov» romanında bu hadisələri rusların gözüylə təsvir etmişdir (А.Марлинский. Сочинения, М., 1836, ч. 12).

Axisqanın süqutu ilə buranın zəngin mədəniyyəti də tənəzzül edir. Bu mədəniyyət isə həqiqətən çox zəngin idi. Axisqa Osmanlı dövlətinin tək hərbi deyil, həm də mədəni mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Taleyin oyunu elə gətirib ki, süqut dövründə Axisqa paşalığının mədəni həyatı haqqında təsəvvür yaradan ən maraqlı sənədlərdən birini xalqımızın oğlu Abbasqulu ağa Bakıxanov tərtib etmişdir. Qriboyedov, Puşkin və başqa rus ədibləri ilə dostluq edən Bakıxanovun Qriboyedovla birlikdə səfərdə fəaliyyəti V.K.Kuxelbekerin 1823-cü ilə qədər yazdığı «Qəlyançı» («Səyyah») poemasında təsvir olunub (В.К.Кюхельбекер. Лирика и поэмы. М., 1939, т.1). Bu sənəd 1828-ci ilin sentyabr-oktyabrında Bakıxanovun hazırladığı «Axisqa kitabxanasındakı əlyazmaların təsviri»dir (Вах: А.К.Бакıханов. Сочинения. Записки. Письма. Б., 1983, с. 270-278).

Rus ordusu tutduğu ərazilərdəki mədəniyyət incilərini də zəbt edirdi. Bunun üçün də şərq dillərini bilən ziyalıların, o cümlədən А.А.Бакıхановun xidmətindən istifadə olunurdu. Axisqaya qədər, Bakıxanov Ərdəbil kitabxanasının müsadirəsində iştirak edibmiş.

1828-ci ilin sentyabr-oktyabrında rus imperiyasının eyni cinayəti Axisqada törədilir. Axisqa tutulduqdan sonra əlahiddə Qafqaz korpusunun baş komandanı qraf İ.F.Paskeviç öz tərcüməçisi А.А.Бакıханова və Axisqa əməliyyatının digər iştirakçısı, türk dilini bilən N.N.Muravyova yerli kitabxana haqqında xüsusi əmr verir. Bu əmrlə onlara Əhmədiyyə camesi nəzdində olan məşhur mədrəsənin kitabxanasındakı bütün dəyərli əlyazmaları nəzərdən keçirib hərbi qənimət kimi müsadirə etmək tapşırılır.

А.Бакıхановun tərtib etdiyi məlumatda bildirilir ki, Əhmədiyyə camesində ayrıca binada yerləşən mədrəsədə ərəb, türk və fars dillərində müxtəlif elmlər tədris olunmuş. Abbasqulu ağa bu güclü tədris ocağının Axisqada həmişə mövcud olduğunu ayrıca qeyd edir. Kitabxanadan tapılmış 300-dən çox nadir əlyazmaları və çap kitabları əsasən dərsləklərdən və elmi əsərlərdən ibarət imiş. Bakıxanov bunlardan 148 nömrə altında 153 cild kitab və iki nadir Quran seçmiş və onların həm ərəb, həm də rus dillərində 14 səhifəlik təsvirini vermişdir.

Abbasqulu ağa qrammatika, ritorika, söz sənəti, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, ilahiyyat, hüquq, ədliyyə və başqa sahələrə aid bu nadir əsərlərin Rusiyada yaradılacaq Asiya tədris müəssisəsi üçün çox gərəkli olacağını xüsusi göstərir.

...Ərzurum, Ərdəbil, Bəyazit, Dərbənd, Qars, İrəvan, Təbriz, Gəncə, Bakı əlyazmaları kimi, Axisqanın mənəvi sərvəti də Peterburqa göndərilir...

Beləliklə, Axisqa paşalığının türk mədəniyyəti məhv edilir... XIX yüzilliyin şairlərindən Qarslı Bəhri sanki şimal səltənətindən gələn bu təhlükəni duyaraq demişdi:

Gəlmə, Moskof, gəlmə Karsa,
Cənnət küfrə mal olurmu?

Koblıyan (Altunqala) bölgəsindən olan Çərkəzoğlu (XVIII-XIX əsrin əvvəlləri) hələ Tiflis (1801) və Şirvanın (1806) rus işğalına belə münasibət bildirmişdi:

Koca Gence, Şirvan alkan boyandı,
Ülema yatağı Şeki de yandı,
Tiflizdən Azqura geldi dayandı,
Bunlar bize hitab: «uyan», değil mi?

Axısqaanın süqutundan sonra Aşiq Gülali belə yazırdı:

Axısqa gül idi gitti,
Bir əhli dil idi gitti,
Söyləyin Sultan Mahmuta
İstanbul kilidi gitti.

Axısqaanın işğalı manilərə də düşür:

Qara dəniz axmam diyor,
Ədrəfini yıxmam diyor.
Adı gözəl Osman Paşa
Axısqadan çıxmam diyor.
Qara dəniz axar gedər,
Ədrəfini yıxar gedər.
Adı gözəl Osman Paşa
Axısqadan çıxar gedər.

B i r h a ş i y ə: Axısqa kitabxanasının müsadirəsi zamanı baş vermiş və N.N. Muravyovun qələmə aldığı bir təsirli hadisə ibrətamizdir (Вак: Тифлисские Ведомости, № 4, 25 января, 1829 г.). Muravyov yazır ki, Əhmədiyyə cəməsinə kitabxanayı araşdırmaq üçün 70 yaşlı ağsaqqal olan Axısqa əfəndisini köməyə dəvət etdik. Əlyazmaları araşdırılan vaxt kitabxanada, bu müqəddəs elm məbədində, bir top mərmisi tapılır. Mərmi kitabxananın divarını deşib içəri düşmüş, amma partlamamışdı. Muravyov mərmini götürüb ixtiyar əfəndiyə yaxınlaşır və gülümsəyərək soruşur:

– Hörmətli əfəndi, bəs bu naməni hansı sıraya yazaq?

Rus zabitinin bu sözləri qocaya çox təsir edir, sifəti tutulmuş əfəndi mərmini alıb əlində hərləyir, dərinə köks ötürüb deyir:

– Bunu isə bu dünyanın fəniliyi haqqında xatirələr cərgəsinə yazın...

D a h a b i r h a ş i y ə: Əhmədiyyə cəməsi haqqında başqa bir rəvayət. Türklər bir tikintiyə başlamazdan əvvəl qurban kəsər, qanı tikilinin təməlinə axıdılar (bu adət indiyədək saxlanıb). Və Əhmədiyyə cəməsinə də qurban verilməliymiş. Əhməd Paşa heç bir canlıya qiya bilmir və əmr edir ki, səhər tezdən kim came təəfə birinci gəlsə, onu qurban versinlər. Lakin bundan sonra da Əhməd Paşa sübhə kimi yuxulamır, özünün başladığı və onun adını yaşadacaq tikintiyə kiminsə başqasının qurban gedəcəyindən darılır. Və səhər açılan kimi öz oğlunu yanına çağırır bir bəhanəylə cameyə göndərir. Oğlu cameyə çathaçatda bir it gəlib onu keçir. İti tutub kəsir və qanını camenin təməlinə

axıdırlar. Əhvalatı eşidən Əhməd Paşa qüssələnir, dərin kədərlə deyir ki, bu came axırda bizə yox, itə qalacaq...

Əhmədiyyə camesinin taleyi xalq şerində belə ifadə olunub:

Əhmədiyyə camesi söküldü,
Arabayla Urusetə çəkildi,
O vaxt mislimanın beli büküldü,
Ağla, nənəm, ayrılacaq zamandır.

Rusiyanın Türkiyəyə qarşı müharibəsinin təcavüzkar mahiyyətini, vətən yox, hökumət işi olmasını bir çox qabaqcıl rus ziyalıları, ədibləri, yazıçı və şairləri də öz əsərlərində ifşa etmişlər. Böyük rus şairi A.S.Puşkin bu müharibəyə son dərəcə mənfi, hətta ironik-satirik münasibət bəsləmişdir. 1828-1829-cu il rus-türk müharibəsinə birbaşa reaksiya olan «Hafızdən», «Dəlibaş», «Oleqin qalxanı» şerlərində, «Ərzuruma səyahət»də rus hökumətinin, Paskeviçin cinayətkar əməlləri (1828-ci ildə qraf və İrəvanın fəthinə görə Eriivanski titulları verilmiş Paskeviç Puşkin «Ərzuruma səyahət»də ironik şəkildə «qraf Yerixonski» adlandırmışdır), müharibənin xarici dövlətə qarşı qəsbkar mahiyyəti, heç də kimisə azad etmək üçün mütərəqqi xarakterli olmadığı açıq şəkildə ifadə olunur, rus qoşununun «hərbi cəhətdən gülməli hərəkətləri» tənqid edilir. Puşkin yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı Y. Tınyanov şairin rus-türk müharibəsinə münasibətini səciyyələndirərək, onun «sülhə çağırış və müharibəyə qarşı ironik etiraz» bildirdiyini qeyd edir (Ю.Тынянов. О «Путешествии в Арзурум» // «Временник пушкинской комиссии», вып. 2, М., 1936, с. 61), müharibənin təcavüzkar mahiyyətini görəndə, bunun vətən naminə iş deyil, «hökumət» işi, başqa torpaqların mənasız qəsbkarlığı olduğunu dərk edən şairin heç kimin «qəhrəmanlığını vəsf etmək fikrində olmadığını» yazır (Yenə orada, s. 58,67-68). Bir çox başqa rus mütəfəkkirləri və ədibləri də Puşkinin Rusiyanın Türkiyəyə təcavüzünə mənfi münasibətdə olduğunu bildirmişlər. Bu məsələyə kitab həsr etmiş İ.K.Yenikolopov göstərir ki, A.Puşkinin «Ərzuruma səyahət»i dərc etməsində həqiqi məqsədi şairin «məhz hərbi yürüşə (rus qoşunlarının) və baş komandan Paskeviçə satıra yazmaq niyyətindən ibarət olub», bu yürüş Puşkinə «qəhrəmanlıq və xüsusən də bəraət, mənası olan iş» kimi görünməyib (И.К.Ениколопов. Пушкин в Грузии. М., 1950, с. 127). A.Puşkin özü senzorların münasibətini bilərək uzun müddət «Ərzuruma səyahət»i çap etdirməmişdir. I Nikolay, qraf Paskeviç, Benkendorf, Bulqarin kimi mürtəcə şəxslər, mətbuat orqanları A. Puşkinin müharibə haqqında həqiqəti açmasından çox narazı qalmış və ondan hərbi əməliyyatları vəsf edən əsərlər tələb etmişlər (bax: Ваню Шадури. Отношение поэта к русско-турецкой войне. Пушкин и Паскевич. // Ваню Шадури. Декабристская литература и грузинская общественность. Тбилиси, 1958, с. 389-406). Hətta Puşkinin müasiri, mürtəcə ruhlu Bulqarin yazmışdır ki, «Ərzuruma səyahət»də dahi şairdən, alovlu heyranlıqdan iz belə yoxdur, qələbələr yoxdur, bu əsər «soyuq qeydlər»dir və şairə müharibəni vəsf etmək barədə «öhdəliyi» xatırlatmışdır (Ваню Шадури с. 395, 402).

Türk sultanları Axısqanı qaytarmağa bir neçə dəfə cəhd göstərirlər. 1829-cu ilin fevralında Acar bəylərbəyi Əhməd bəyin qoşunu, 1853-cü ilin oktyabr-noyabrında Əli Paşanın başçılıq etdiyi türk nizami dəstəsi Axısqaya həmlə edir. 25 ildən sonra Axısqada

türk bayrağı dalğalanır. Kobliyan, Azqur və Abastumana türk qüvvələri yerləşdirilir. Lakin bölgəni saxlamaq mümkün olmur (Bax: Военная энциклопедия, т. III, СПб., 1911; Н.Р.Дубровин.История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I., кн. II, Закавказье, СПб., 1871; Ушаков. История военных действий в азиатской Турции 1828-29 гг.; Богданович. Восточная война 1853-54 гг.; Y.Zeyrek. s. 26-27)...

Türkiyə ilə Rusiya arasında 25 avqust 1829-da başlayan danışıqlar nəticəsində 1829-cu ilin 14 sentyabrında bağlanmış 16 maddəlik Ədirnə müqaviləsindən sonra Axısqa paşalığı, eləcə də Poti, Anapa rəsmi olaraq Rusiyaya keçir. Qriboyedov «Rusiya Zaqafqaziya Kompaniyası» yaradılması haqqında qatı müstəmləkəçi plan hazırlayır (bax: «Записка об учреждении Российской Закавказской Компании» статского советника Грибоедова и коллежского советника Завелейского, 7 сентября 1828 г., Тифлис // За стеной Кавказа, М., 1989, с.487-493).

Beləliklə, paşalığ süqut edir və Axısqa tarixində yeni dövr başlanır. Bu mahalda iki qəza – Axalsıx (Axısqa) və Axılkelək uyezdləri yaradılır. Yerli türk əhalisinə qarşı mürtəce imperiya siyasəti yürüdüldür: türklərin xeyli hissəsi Türkiyəyə köçürülür, Cavaxet tərəflər az qala tam boşalır. Bu torpaqların Qars, Bəyazid mühacirləri hesabına kütləvi şəkildə erməniləşdirilməsi başlanır. Qafqaz xalqlarının taleyilə oynayan Paşkeviçin ömri ilə ilk vaxtda 30 min, bir qədər sonra isə 100 mindən çox erməni Axısqaya yerləşdirilir. XIX əsrin ortalarında və sonralar da kütləvi erməniləşdirmə siyasəti davam edir. Rusiyanın mərkəzindən 3.000 sektant-duxobor da buraya sürülür. 50 minlik Axısqa şəhərinin əhalisi işğaldan sonra 10-13 minə düşür, rus əsarətinin ilk illərində Cavaxetdə 29 kəndi rus hökuməti türklərdən cəmi 3.600 rubla alır, əhali Türkiyəyə köçür. Müharibədən sonra rusların əlinə keçmiş 10 sancağın əhalisi yarından çox azalır, 45 minə enir. Türklərin Axısqa və Axılkeləkdən 1828-ci ildən başlayan məcburi köçü çar Rusiyasının bütün dövrlərində və sonralar da davam etmişdir. İşğaldan sonrakı ilk illərdə Paşkeviç Türkiyədən təşviqlə gətirərək bu torpaqlarda yerləşdirdiyi 30.000-dən çox erməninin hər birinə 25 rubl kömək göstərmiş, onlar uzun müddət vergilərdən azad edilmişlər. Rus-türk münasibətlərinin kəskinləşdiyi vaxtlarda türklərin yurdlarından çıxarılması sürətlənmiş, yalnız 1878-ci ildə 22.743 türk Ərdəhandan Anadolunun içərilərinə köçməyə məcbur olmuşdur.

Amerikalı S.A.Uimz yazır: «1827 və 1878-ci illər arasında ruslar zor gücünə təxminən 1,5 milyon müsəlmanı köçürmüşdür... 1880-ci illərdə indiki Qafqaz adlanan o vaxtkı cənubi Rusiyada və Balkanlarda yaşayan əhalinin əksəri müsəlman idi. 1923-cü ilədək bütün bunlar dəyişdi və əksər müsəlman bu yerləri tərk etdi. 1820-ci ildən 1923-cü il arasında milyonlarla müsəlman öz ev-əşiyindən və torpaqlarından didərgin salındı. 5,5 milyondan artıq adam ya müharibələrdə öldürüldü, ya didərginlikdə, ya da sonralar aclıq və xəstəlikdən dünyasını dəyişdi... Bu müharibələr ərzində Rus İmperiyasında yaşayan ermənilər İranda və Osmanlı İmperiyasında yaşayan ermənilərlə birləşərək öz dostlarının və qonşularının əleyhinə doyuşən ruslara kömək edirdilər. Bu və bundan sonra olan müharibələrdə ruslar müsəlman torpaqlarını zəbt edəndə ermənilər həmişə rusların tərəfini saxlayırdı. Rusların işğal etdiyi ərazilərdəki çoxsaylı müsəlman əhalisi çoxlu adam itkisi bahasına öz ev-əşiyindən qovulur, onların arxasınca isə erməni xristianlar həmin ev-əşiklərə sahib dururdu. Bax, məhz bu üsulla indi Ermənistan Respublikası adlanan

ərazidə erməni əhalisinin üstünlüyü əmələ gətirilmişdir – bu üstünlük rusların hərbi gücü sayəsində yaradılmışdır. Beləliklə, onların «qədim» vətən adlandırdığı ölkənin tarixi 1850-ci illərin ortalarından başlayır» (S.A.Uimz. Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırldaq seriyaları. I cild, B., 2004, s.35, 69, 81, 102).

Rus imperiyasının rəsmi hesabatlarında da saxtakarlıqlar edilir və türklərin sayı azaldılır. 1864-cü il statistikasında Axısqa qəzasında 73,7 min, o cümlədən Axısqa şəhərində 15 min əhali, bunlardan cəmi 18,5 min müsəlman göstərilir (Сборник статистических сведений о Кавказе. Тифлис, 1869, т. 1., с. 16-19).

1868-1869-cu illərə aid göstəricilərdə də elə ciddi fərq yoxdur. 1869-cu il məlumatına görə, Axısqa qəzasında 63,3 min əhalisi olan 322 yaşayış məntəqəsindən 208-də 24,5 min müsəlman yaşayıb (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии. Тифлис, 1870, т. 1., вып. 1., с. 66, 193-194; Yənə orada, əlavə, s. 1-34). 1882-ci ilin rəsmi məlumatına görə, 4 şəhər, 828 kənddən ibarət Qars vilayətində 163 minlik əhalinin 62 %-ni müsəlmanlar, böyük əksəriyyətlə türk soyları (türklər – 27 %, qarapapaqlar – 15 %, türkmənlər – 5% və kürdlər – 15 %), 10,5 %-ni yəhudilər, 5,5 %-ni ruslar (sonuncular hərbcilər, müvəqqəti yaşayanlarla birlikdə), qalanlarını digər xalqlar təşkil edib (K.Sadovski. Qars vilayəti haqqında qısa qeydlər // СМОМПК, 1883, 3-cü buraxılış, s.315-350).

Rusiya imperiyasında 1897-ci ildə aparılmış ilk ümumi siyahıyaalmada isə Axısqa və Axılkələk qəzalarının 141,5 min əhalisindən «ana dili» üzrə 24,4 min (17 %) türk, 18,9 min (13 %) «tatar» (azərbaycanlı), 2,2 min (2,2 %) kürd, yəni 43,3 min türkdilli, 45,5 min müsəlman göstərilib. Axısqa qəzasında türklər birlikdə 53 %, Axılkələkdə 10 % təşkil edib. Gürcülər 18,7 min (13 %) olub (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, СПб., 1905, т. 69, с. 78-81).

1913-cü ildə isə rus statistikasına Axısqa və Axılkələyin 195,5 min əhalisindən 56,2 min (29 %) nəfərin türk olduğunu, o cümlədən Axısqa qəzasında 51 min və ya 54 % türk yaşadığını qeyd edib (Кавказский календарь на 1913 г. Тифлис, 1913, с. 126-129; buradakı geniş statistik cədvələ bax: А.Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ. Б., 2000, с. 146-152).

Bu statistik göstəricilər türklərə qarşı qərəzli, qeyri-obyektiv olsa da, ümumilikdə erməniləşdirmə siyasətinin nəticələrini göstərir. Qafqazın məşhur tədqiqatçısı V.Veliçko Axısqa-Axılkələkdə müsəlmanların yerini tutmuş ermənilər haqqında yazırdı: «ermənilər orada XIX yüzilliyin birinci yarısında böyük miqdarda peyda oldular, özü də Türkiyədən qaçqınlar kimi, yerli *əhali kimi yox*» (В.Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб., 1904, т.1, с.69).

Lakin heç bir əndazəyə sığmayan erməniləşdirmə siyasəti bir qədər sonra öz ağır nəticələrini verir. Əvvəl türklərə xəyanət etmiş ermənilər, ayaqları yer alan kimi indi də rusların özü üçün bəlaya çevrilirlər. Axısqadakı erməni icması yerli türk və gürcü abidələrini erməniləşdirməyə, pravoslav rusları sıxışdırmağa, dövlətə qarşı fitnələrə başlayır. Bu fitnəkarlıq A.S.Puşkinin («Sən köləsən, sən qorxaqsan, sən ermənisən»), A.S.Qriboyedovun (Записки о переселении армян из Персии в наши области //

A.C.Грибоедов. Сочинения в двух томах, т. 2., 1971,с.339-341), N.İ.Şavrovun (Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с. 59-61), V.L.Veliçkonun (Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Б., 1990), İ.Çavçavadzenin (Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902) əsərlərində, XIX-XX əsrin əvvəllərinin mətbuatında, lap son vaxtlarda amerikalı Səmyuel A.Uimzin (Samuel A.Weems) «Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırldaq seriyaları. I cild» (B., 2004, ingilis dilindən tərcümə edən Zeydulla Ağayev) kitabında (qeyd edək ki, zəngin faktiki materiallar əsasında erməni xislətini aşkarlayan bu seriyanın I cildinin 2003-cü ilin aprelində ABŞ-da çapından az sonra, Arkanzas ştatının Hazen ərazisi üzrə hüquqşünas – vəkil və hakim, Arkanzas Universiteti Qanunçuluq fakültəsinin hüquq elmləri doktoru, şəhər şurasının üzvü və ştatın Konstitusiyasını yenidən işləyən müəlliflər heyətinin üzvü olmuş Səmyuel A. Uimz öz ölkəsində müəmmalı şəkildə qəflətən vəfat etmişdir; müəllif öz əsərində hələ kitab çap olunmamışdan ermənilərdən min dəfədən çox (!) ölüm təhdidləri aldığını göstərmişdir) geniş şərh olunub. 1897-ci ildə «Qafqaz» dərgisində (№ 94) dərc olunmuş «Axaltsix dözümsüzlüyü» adlı məqalədə erməni icmasının ruslara, gürcülərə və türklərə qarşı törətdikləri fitnələr ətraflı təsvir olunur (Bu yazı Azərbaycan SSR EA Tarix, fəlsəfə və hüquq «Xəbərleri»nin 1989-cu il 2-ci buraxılışında və «Gənclik» jurnalının 1989-cu il noyabr nömrəsində də dərc edilib).

Axısqa və Cavaxetin çar Rusiyası tərəfindən 150 il əvvəl başlanmış erməniləşdirilməsi prosesinin Gürcüstan üçün acı nəticələri bu gün özünü daha kəskinliyi ilə göstərməkdədir. 1979 və 1989 cu illərdəki statistikaya görə ermənilər müvafiq olaraq Axılkələkdə 91,7 % və 91,3 %, Boqdanovkada 88 % və 89,6 %, Axısqada 47,7 % və 42,8 %, Zalqada 28,4 % və 28,5 %, Asnipdzada 21,3 % və 19,1 %, Tetriskaroda (Ağbulaq) 14,3 % və 12,4 % təşkil etmişlər (Sovet Gürcüstanı, 13 sentyabr 1990). Hazırda Cavaxet ərazisi erməni separatizminin növbəti qaynar mərkəzinə çevrilmişdir. Bu bölgədə «Cavaxk», «Virk» kimi terrorçu-separatçı təşkilatlar, «Daşnaksütyun»un, digər bu kimi partiyaların yerli özəyini yaratmış erməni separatçıları bütöv Samshe Cavaxet və Kvemo Kartli (Borçalı) ərazilərində təxribat aparır, avtonomiya, son nəticədə isə Ermənistana birləşmək üçün çalışırlar. Cavaxetdə rəsmi sənədlər, hətta Gürcüstanın mərkəzi orqanlarına müraciətlər də ermənicə yazılır, hətta milliyətçi-separatçı «Virk» partiyası ölkənin Ədliyyə Nazirliyinə qeydiyyat sənədlərini də ermənicə göndərir (<http://www.noev-kovcheg.ru>). Gürcüstanın son parlament seçkilərində də Samshe–Cavaxet və Kvemo Kartli erməniləri normal vətəndaşlar kimi sərbəst deyil, bu regionların Erməni təşkilatları nümayəndələri şurasının tələbi ilə «vahid cəbhə»dən çıxış etmişlər (<http://www.souzarmyan.ru>). Qeyd edək ki, Abxaziyada 70 minlik sayla abxazlardan (90 min) sonra ikinci xalq olan ermənilər buradakı hərbi-separatçı hərəkatın əsas iştirakçısı olmuşlar (burada da «Krunk», «Maştos» kimi millətçi erməni təşkilatları fəaliyyət göstərir). Hazırda Cavaxet əhalisinin 97 %, Axısqanın 40 % təşkil etdiklərini iddia edən ermənilər bu ərazilərin Gürcüstandan təcridlənməsi, azərbaycanlıların sıxışdırılması, türklərin yurdlarına buraxılmaması üçün intensiv iş aparırlar. Cavaxetin erməni əhalisinin 80 %-i Ermənistan və ya Rusiya vətəndaşlığı alıb və Gürcüstan qanunvericiliyinə görə bunlar avtomatik olaraq gürcü vətəndaşlığından və müvafiq hüquqlardan məhrum edilməlidirlər (bax: <http://www.scirs.orq.ge>; <http://www>.

gazetasng.ru; <http://www.souzarmyan.ru>; <http://www.noev-kovcheg.ru>). Ermənilərin iddia etdiyi torpaqlar min illərlə türklərin yaşadığı tarixi türk əraziləri, Axısqa və Borçalı türklərinin doğma yurdlarıdır.

Bu məqamda vaxtilə qaçqın və səfil erməniləri ürək genişliyi ilə qarşılamiş, əvəzində şairin otlığına yiyələnmiş təzə qonşuların həyasız nankorluğuyla üzləmiş Xasta Hasanın söylədikləri yada düşür:

Çayrları düz gördülər,
Özlərini yüz gördülər,
Xəstəni yalnız gördülər,
Çalçahaldır Dırqınada,
Yersiz gəldi, yerli qaç.

Başqa xalqlara qarşı yönəlmiş erməni fitnələrini açıb göstərən «Axaltsız dözümsüzlüyü» məqaləsi belə bir sualla bitir: «Ölkənin yerli əhalisi, türklər necə olmuşlar və necə olub ki, onları erməni mühacirləri əvəz etmişlər?» - Əfsus ki, bu suala çox sonralar da – Göyçədən, Ağbabadan, Zəngəzurdan, Qarabağdan sonra da cavab verilmədi. Amma yəqin ki, nə vaxtsa veriləcək!..

OYANIŞ

XX yüzilin əvvəllərində ağır zərbələr altında türklüyün böyük oyanışı başlayır. Ümumtürk idealları xalqı birləşdirir, siyasi dərnəklər, mətbuat təşəkkül tapır. Əsarətdə olan türk torpaqlarında milli oyanış, azadlıq hərəkatı xüsusilə vüsətlənir, başqa türk bölgələrinə də təsir edir. – Kırıda, Azərbaycanda yaranmış hüriyyət cəmiyyətləri, qəzetlər türk dünyasının milli oyanışında böyük rol oynayır.

Axısqa yörəsində də azadlıq hərəkatı güclənir. 1905-ci ildə Posxovlu Yusif Zülali Əfəndi siyasi intibahnamələr hazırlayır və Qars– Batum– Axısqa arasındakı məntəqələrdə yayır.

1906-cı ildə Qarsda Azərbaycandakı «Difai partiyası»nın bir qolu açılır. Məqsəd – erməni komitəçilərinə müqavimət göstərmək idi. Cəmiyyətin liderləri Cahangiroğlu İbrahim və Hasanxan qardaşları, Səttar bəy, Hacı ağa idi.

1909-cu ildə mərkəzi Bakıda olan «İslam nəşri – maarif cəmiyyəti»nin Qars şöbəsi yaradılır.

1913-cü ildə Qarsda «Hilali Əhmər» xeyriyyə cəmiyyəti təşkil olunur. Təşkilatın qabaqcıllarını ruslar təqib etməyə başlayır. 1914-cü ildə I Dünya müharibəsi başlayanda isə türklərə önçülük edə biləcək 150-dən çox vətənpərvər Rusiyanın içərilərinə sürülür. Bu dövrlərdə Borçalıda Xeyriyyə cəmiyyəti yaradılır.

Türkiyə və Rusiya arasında yeni toqquşmalar 1914-ün noyabrında başlayır. Bundan sonra türklərə qarşı repressiya şiddətlənir; 1915-ci ilin yanvarında Ərdəhanı almış Kazak-Sibir alayı üç ay ərzində Qars-Ərdəhanda ən azı 40 mindən çox türkü qətl edir. Bakıdakı «İslam cəmiyyəti xeyriyyəsi» çardan icazə alıb işə qarışır və «22.000 hərbezədə» qarslını

1917-ci ilə qədər ölümdən xilas edir (M.F. Kırzioğlu. Kars Tarihi. C. 1. İstanbul, 1953, s. 553-554). Ruslara arxalanan, müasir silahlarla yaxşı təchiz olunmuş, lakin heç vaxt Osmanlı və Azərbaycanın nizami ordusu ilə qarşılaşmağa cəsarət etməyən erməni qoşun hissələrinin dinc əhaliyə qarşı terroru xüsusilə şiddətlənir. Bir çox Avropa, Amerika, hətta Rusiya müşahidəçilərini dəhşətə gətirən bu şərəfsiz qətlər, zorakılıq haqqında S.A.Uimz yazır: «Ermənilər bu ərazini ələ keçirmək üçün bu tərəflərdə böyük əksəriyyət təşkil edən müsəlmanlara qarşı qətl, pozuculuq və zorlama kampaniyasına dərhal başlamışlar. Ermənilər inanırdılar ki, bu ərazilərdə heç bir müsəlman olmayandan sonra həmin müsəlman torpaqlarında müstəqil erməni dövləti yaratmaq üçün bu vəhşiliklər onlara kömək edəcəkdir. Terror kampaniyası aparmağın səbəbi bu idi və həmin siyasət bu gün Azərbaycanda da davam etdirilir. Öz millətçi hərəkatlarına başlayandan bəri terror və qəddarlıq ermənilərin rəsmi siyasəti olmuşdur!..

...Ermənilərin həyata keçirdiyi terrorun bariz nümunələrindən biri Ərzincandır: «Ərzincan faciə mənzərəsidir. Quyular müsəlman cəsədləri ilə doludur. Müxtəlif orqanları kəsilmiş bədənlər, əllər, ayaqlar, başlar evlərin yanındakı bağların hər tərəfinə səpələnib. Əsgərlər üç yüz iyirmi basdırılmış meyit tapmışdı, 606 meyit quyu və xəndəklərə doldurulmuşdu; və, əlbəttə bundan qat-qat çox adam öldürülmüşdü. Guya yol inşası üçün şəhərdən aparılmış 650 nəfər müsəlmanın taleyi məlum deyil. Ermənilər rus silahları və avadanlığı ilə yaxşı təmin olsalar da, onlar rusları izləyən Osmanlı qoşunlarına bərabər deyildi. Erməni qüvvələrinə Osmanlı əsgərlərinin ilk hücumunda ermənilər dərhal geri çəkilməyə başladı. Sonrakı illərdə erməni qüvvələrinin dönə-dönə təkrar edəcəyi məsələ budur. Onlar ilk dəfə olaraq qarşılarında həqiqi qoşunları görəndə kimi silahlarını atıb pərən-pərən düşməyə başladılar». (S.A. Uimz, s.60, 88).

Erməni dəstələrinin terror fəaliyyəti Axısqada da şiddətlənir. Türkiyəyə qaçqın axını artır. Ömər Faiq Axısqa qaçqınlarına yardım üçün 1916-cı ildə ianə təşkil edir.

Rusiyada hakimiyyəti ələ almış bolşeviklərin 1918-ci ilin 3 martında imzaladığı Brest – Litovsk müqaviləsinə görə Sovet qoşunu «Elviyyəyi-selase» (Üç sancaq) kimi tanınan Qars, Batum, Ərdəhan bölgələrində dincliyi təmin etməli və oranı boşaltmalı idi. Lakin daha əvvəl çar, sonra sovet-rus qoşunları bu torpaqlarda türk əhalisinə qarşı erməni dəstələrinin törətdiyi müdhiş cinayətlərə seyrci kimi baxır. Sovet qoşunlarının gözü önündə 1918-ci ildə canilər Andranikin, Kantarçıyev Aqanikin, Areqovun, Pyotr Marabaşvilinin quldur dəstələri Qars-Axısqa yörəsində on minlərlə türkü ən müdhiş, tükürpədicə üsullarla qırır.

Qırğınlar, məlumdur ki, Vandan Bakıya qədər bütün bölgələrdə, o cümlədən Axısqada şiddətlənir.

Türk hərbi qüvvələri bu cinayətlər qarşısında seyrci qala bilməzdi. 1918-ci ilin fevralında türk ordusu şərqə tərəf hərəkətə başlayır, mart-aprel aylarında Ərzurum, Sarıqamış, Qars ermənilərdən qurtarılır. 3-cü Qafqaz Tümen komandanı Xalid Paşa və yerli könüllülərin başçısı, Axısqa qəhrəmanı Osman Sərvər Atabəy 4 aprel 1918-də ingilislərə arxalanan erməni dəstələrini yenərək Axısqanı azad edirlər. Sovetlərin elan etdiyi «xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ»ndan ruhlanmış Axısqa-Axılkələk türkləri erməni dəstələrinin milli soyqırım təhlükəsindən qurtulmaq üçün 1918-ci ilin 13 aprelində Türkiyəyə birləşmək haqqında müraciət qəbul edirlər (Bax: А.Ставровский.

Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 года. Госиздат. М.-Л., 1925, с. 84). Bu müraciət 13-16 aprel 1918-də Batum konfransında səslənir, 11 mayda Türkiyə bu istəyin gerçəkləşməsinə tələb edir və 15 may 1918-də Gürcüstan bu tələbi qəbul edir.

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququndan çıxış edərək, 1918-ci ilin 17 iyulunda Qars, Ərdəhan, Batumda referendum keçirilir. Bu üç sancaqda referenduma iştirak edən 87.048 nəfərdən 85.129-u Türkiyəyə birləşmək tərəfdarı, 1.693-ü isə əleyhinə olur. Beləliklə, üç vilayət, o cümlədən onların tərkibində Ağbaba, Şəvşət, Naxçıvan, Posxov, Çıldır, Axisqa, Axıləkək Osmanlı dövlətinə birləşmək qərarına gəlir. 14 iyul 1918-də Elviyyəyi Selase (Qars, Ərdəhan və Batum) Türkiyəyə qatılır.

Ermənilər, sovetlər referendumu kəskin tənqidlə qarşılayırlar. Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Zəngəzur, Göyçə, Axısqa, Qarabağ, Borçalıda dinc türk əhalisinə qarşı qırğınlar, soyğunlar görünməmiş dərəcədə şiddətlənir. Qırğınları Bakıdakı məlum bolşevik komissarları vüsətləndirir...

Türk ordusu 1918-ci ilin payızında bu qırğınları kəsmək üçün irəliləyir, sentyabrın 15-də Bakıya daxil olur, əhalini kütləvi qırğından qurtarır. Sentyabrın 20-də Sovet dövləti buna qarşı Türkiyəyə kəskin nota verir. Lakin türklər öz qardaşlıq borcunu axıra qədər yerinə yetirir, həmin ilin 21 oktyabrında Əhməd İzzət Paşa Osmanlı ordularına Qafqazı azad etmək əmri verir.

Sovet dövləti zahirdə Türkiyə ilə həmrəy olduğunu desə də, hələ 1918-ci ilin avqustunda Almaniya (türklərin müttəfiqi, Rusiyanın düşməni!) ilə Türkiyəyə qarşı gizli saziş bağlayır. Türkiyə meydanı təklənir, ingilis qoşunları İstanbulu təhdid edir. Hər tərəfdən hərbi təzyiq, beynəlxalq intriqalar nəticəsində 1918-ci il oktyabrın 30-da Türkiyə çox ağır şərtlərlə Mondros sazişini imzalayır və ordunu cənubi-qərbi Qafqazdan çıxarmağa boyun olur. Qars, Ərdəhan, Batum, Naxçıvan, Axısqa, Axıləkək, Göyçə, Ağbaba, Borçalının zavallı türkləri məkrli düşmən qarşısında təkbaşına qalırlar.

İngilis, fransız, rus yardımına arxalanan erməni hərbi dəstələri bu bölgələri həlqəyə alır.

Və bu ölüm-dirim məqamında yerli türk əhalisinin şanlı hürriyyət və istiqlal mücadiləsi, azadlıq, şərəf, ləyaqət uğrunda qeyri-adi qəhrəmanlıqla mübarizəsi başlayır. Xalq birləşir, təşkilatlanır, siyasi tədbirlər görür. Bu amacla «Axısqa hökuməti – müvəqqəti» (29 oktyabr 1918), «Araz Türk hökuməti» (3 noyabr 1918), «Qars İslam Şurası» (5 noyabr 1918), «Milli Şura hökuməti» (30 noyabr 1918) və nəhayət, «Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti – Müvəqqətai – Milliyyəsi» adlanan cəngavər türk respublikaları qurulur.

Qars, Axısqa, Çıldır, Ərdəhan, İqdır, Naxçıvan, Posxov, Axıləkək bölgələrini düşmən istilasından, əhalini qırğından xilas etmiş bu respublikaların və onların yaradıcılarının adı türk dünyası tarixinə qızıl hərflərlə yazılmağa layiqdir!

Cənubi-qərbi Qafqazda ilk müstəqil türk respublikası «Axısqa hökuməti-müvəqqəti» olmuşdur.

«Axısqa hökuməti-müvəqqəti» (29 oktyabr 1918 – 30 noyabr 1918) türk ordusu Axısqa-Axıləkəkdən çıxarılacağı ərəfədə qurulmuşdu. Hökumət rəisi türk dünyasının

«bayraq şəxslərin»dən olan Ömər Faiq bəy seçilmişdi. Ömər Faiq bəy hökumət başçısı olan kimi Axısqa bölgəsindəki qoşun hissələri komandanından qoşunu Axısqadan çıxarmamasını rica edir. 9-cu ordu komandanı Yaqub Şövqi paşa cavabında yazır ki, əgər bu mümkün olsa idi, biz heç ricaya meydan belə verməzdik. Türk komandanı cavabını ürək ağrısıyla bitirir: «Ahıska və Ahılkələk əhalisi heç bir şeydən qorxmasınlar. Kendi təşkilatlarını icra və ikmal edərək sükunət və rahatla əhvali-ümumiyyəyə intizar etsinlər. Siyasəti ümumiyyə hər gün bir qəlibə girməkdədir. Bir müddət sonra nələr zühur edəcəyi şimdiden kəsdiriləməz...» (A.E.Gökdemir. Cənubi – garbi Kafkas hökuməti. Ankara, 1989, s. 39).

Doğrudan da, bir müddət sonra nələr zühur edəcəyini heç kimin ağı kəsdirə bilməzdi!..

Axısqa liderləri Ömər Faiq bəy, Osman Sərvər Atabəy və Dikanlı Hafiz bəy azsaylı könüllülərlə Axısqa və Axılkələkdə düşmənlə üz-üzə qalır.

Axısqa respublikasının rəhbərləri vilayətin istiqlaliyyəti yolunda böyük işlər görür. 1918-ci ilin 30 noyabrında isə mərkəzi Qarsda olan, Naxçıvandan Batuma qədər türk əhalisini erməni işğalına qarşı birləşdirmək istəyi ilə yaranmış «Milli Şura hökuməti» birliyinə qoşulur.

Az müddətdə çox işlər görmüş, milli oyanışda əvəzsiz rol oynamış «Araz Türk hökuməti» və ya Araz cümhuriyyəti (3 noyabr 1918 – 30 noyabr 1918; başçısı Əmir bəy Əkbərzadə) də noyabrın 30-da elan edilmiş Milli Şuraya birləşir.

Milli Şura hökuməti və ya Milli İslam Şurası Qarsda yaranmışdı.

Türk ordusunun çıxarılacağı xəbəri, Naxçıvan və Axısqada olduğu kimi, Qarsda da ciddi səda oyatmışdı. Erməni təcavüzünə qarşı həyatlarını, namus və ləyaqətlərini qorumaq və azadlıqlarını saxlamaq üçün, oktyabrın 29-da Axısqada, noyabrın 3-də Naxçıvanda yaradılan respublikalar kimi, Qars türkləri də 1918-ci il noyabrın 5-də «Qars İslam Şurası» adlanan müstəqil milli hökumət qurmuşdu. Bu, əslində Ordubaddan Batuma qədər ərazidə yerləşən Cənubi-qərbi Qafqaz türk cümhuriyyətinin yaradılması demək idi.

Qars İslam Şurasının ilk rəisi (prezidenti) Borçalıdan Kəpənəkçili Emin ağa, müavini isə Piroğlu Fəxrəddin bəy seçilir. Qars Şurası böyük siyasi-hərbi fəaliyyətə başlayır, əhalini birləşdirmək və müdafiə işinə girir.

1918-ci ilin 30 noyabrında Qars İslam Şurasının dəvəti ilə Ordubad, Naxçıvan, Kəmərli, Sürməli (İqdır), Ağbaba, Sərdarabad, Şürəgəl, Şəvşət, Çıldır, Axısqa və Axılkələk bölgələrindən 60-dan çox millət vəkili Qarsa gəlib böyük konqresə toplaşır. Konqresin qətnaməsində deyilirdi: «Batımdan Ordubada və Ağrı dağından Azqura qədər, xalqın çoxu türk və müsəlman olan yerlərdən orsmanlı ordusu çəkilmə, idarə və yurd qorunması işlərinə baxmaq üzrə, Mərkəzi Qars olmaq üzrə «Milli Şura hökuməti» qurulması ittifaqla qərarlaşdırıldı». Konqres xalqı silahlı müdafiəyə hazırlamaq, xarici əlaqələri genişləndirmək qərarına gəlir.

Hökumət rəisliyinə Cahangiroğlu İbrahim bəy, müavinliyinə Kəpənəkçi Emin ağa seçilir.

Xarici fəaliyyət xüsusilə genişlənir, hətta yapon imperatoruna Kəpənəkçi Emin ağanın imzasıyla 8 dekabr 1918-də teleqrafla müraciət göndərilir, bir asiyalı rəhbər kimi respublikanı tanıması rica edilir (bu görkəmli xadimin fəaliyyəti haqqında bax: Я. Каневский. Эмин ага Борчалинский. Тула, 1915).

Bu ara erməni təcavüzlərinin ən hərarətli zamanı başlayır. Erməni fitnələri o qədər şaxələnir ki, 1918-ci ilin axırı – 1919-cu ilin əvvəlində Axısqa-Axılkələkdə və xüsusən Borçalıda artıq Ermənistan – Gürcüstan savaşı başlayır. 1918-ci il dekabrın 17-də rəsmən müharibəyə başlayan erməni və gürcü tərəfləri artıq dekabrın 31-də atəşi dayandırsa da silahlı toqquşmalar davam edir.

Bu müharibənin səbəbkarı olan ermənilər Gürcüstan ərazilərinə Qafqaza ayaq qoyduqları ilk günlərdən iddia edirdilər. Hələ 1913-cü ildə Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov Borçalı və Axılkələk qəzalarını Tiflis quberniyasından alıb Gümrü quberniyasına birləşdirmək barədə ermənilərin tələbini müzakirə üçün xüsusi komissiya yaradır. 1914-cü ilin 24 yanvarında bu plan Tiflis Quberniya Şurasının yığıncağında müzakirə olunur, lakin komissiyanın mənfə rəyinə görə qəbul edilmir. 1917-ci ildə yenidən Gümrü (Aleksandropol) quberniyası yaradılması, Borçalının Loru nahiyəsinin bura daxil edilməsi məsələsi qoyulur, elə bu dövrlərdə «üç dəniz» arasında böyük əraziləri, o cümlədən Borçalı, Axısqa, Axılkələk, Tiflis və Batumu əhatə edən «Böyük Ermənistan» ideyası irəli sürülür (Borçalı, Axısqa-Axılkələkdə bu və digər erməni fitnələri haqqında bax: İ.Cavaxişvili. Torpaq çəkir. B., 1990; Ş.Məmmədli. Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri. B., 1991; Ş. Şamıoğlu. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). B., 1997; S.Kiladze. Bir müharibə haqqında sənədli məlumatlar // «Axalqazrda İverieli» qəzeti, № 55,56,57,58; «Sabah» qəzeti, № 2(3), 1992).

Vəziyyətin gərginliyi türkləri və gürcüləri 1917-ci ilin yayında Tiflisdə kəndlilərin qurultayında ermənilərə qarşı Gürcü-Müsəlman İttifaqı yaratmağa məcbur edir (V. Qurko-Kryajin. Erməni məsələsi. B., 1990, s. 13). Həmin ilin oktyabrında isə həyasızlaşmış ermənilərin Gürcüstana ərazi iddialarını gerçəkləşdirmək üçün Tiflisin özündə erməni milli konqresi toplaşır, Erməni Milli Mərkəzi və Milli Şura yaradılır. Zaqafqaziya Seymi (15 noyabr 1917 – 10 aprel 1918) dağıldıqdan sonra ermənilərin torpaq iddiaları artıq üç müstəqil respublika arasında hərbi münaqişələrə səbəb olur. «1918-ci ildə Ermənistan cırtından respublika kimi peyda olar-olmaz öz qonşularına – Gürcüstan, Osmanlı İmperiyası və Azərbaycana saxta torpaq iddiaları irəli sürdü. Ermənilər Gürcüstana müharibəni uduzduqdan sonra ikinci hücum üçün Azərbaycanı seçdilər. Bu müharibə ərzində xristian ermənilər 115 Azərbaycan kəndini xaraba qoydular. 7.000 nəfərdən çox adamı öldürdülər və 50.000-dən çox müsəlmanı ev-eşiyini ataraq qaçmağa məcbur etdilər. Lakin azərbaycanlılar döyüşə atılan kimi ermənilər qaçıb getdilər» (S.A. Uimz, s. 362, 363). Bütövlükdə cənubi Qafqaz türkləri və Azərbaycan Respublikası iki qonşu dövlətin, ilk növbədə cəmisini 400.000 əhalisi olan Ermənistanın təzyiqinə məruz qalır, sərhədlər, bölgələrin təhlükəsizliyi uğrunda çarpışma başlayır (bax: A.A.Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919); M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan cümhuriyyəti. B., 1990; N.Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990;

Zaqafqaziya və Gürcüstanın xarici siyasətinə dair sənədlər və materiallar. Tiflis, 1919; Ş.Məmmədli. Paralanmış Borçalı...; Ş.Şamioğlu. Borçalıda etnik...; A.Abbasov. Qafqazda türk cümhuriyyətləri // «Ədəbiyyat qəzeti», 4.01.1991).

1918-ci ilin dekabrında türk qoşunları beynəlxalq təəhhüdlərə görə Axısqa və Axılkələkdən çəkilməli olur. Həmin ayın 4-5-də ermənilər Axılkələyi işğal edir. Dekabrın 8-də isə ingilislər Batumu tutur, hərbi-siyasi qarşıdurma ifrat həddə çatır (bax: A.Ставровский. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 года. М.–Л., 1925).

Türk vətənpərvərləri ingilislərin diqtə etdiyi Mondros sazişinin bu ağır nəticələrinə dözməyərək, 1919-cu il yanvarın əvvəlində I və II Ərdəhan konqreslərinə toplaşır. Ərzurumda Vətənin xilası üçün «İstihlasi – Vətən cəmiyyəti» qurulur. 7-9 yanvarda keçirilən Ərdəhan konqresində Axısqanı Osman Sərvər Atabəy, Axılkələyi Məhəmməd Əli bəy və Afzal bəy, Ağbabanı Hacıabbasovlu Kərbəlayi Məhəmməd bəy təmsil edirlər.

Bu konqreslər «Cənubi-qərbi Qafqaz hökuməti – Müvəqqəti Milliyəsi»ni qurmaq üçün Qarsda böyük konqres çağırmaq, bir əldən idarə olunacaq milli ordu yaratmaq, Trabzonda nəşr edilən «İstiqbal» və «İqbal», Batumda «Sədayi Millət», Ərzurumda «Albayrak» adları ilə çıxacaq qəzetlər vasitəsilə milli azadlıq ideallarını yaymaq kimi mühüm qərarlar qəbul edir. İngilislər, ermənilər türklərin bu oyanışını yatırmaq, dövlət quruculuğunu sarsıtmaq üçün məkrli planlar hazırlayırlar. 1919-cu il yanvarın 13-də ingilis nümayəndələri ermənilərdən yaradılmış 60 nəfərlik oyuncaq hökumət heyəti ilə Qarsa gəlir, erməni Korqanovu Qars valisi təyin etmək istəyirlər. Milli İslam Şurası buna qəti etiraz edərək, göz görə-görə türkləri ermənilərin qırmasına yol verməyəcəyini, «Qars tarixini islam qanıyla yazdıraraq namusla öləcəklərini» bəyan edir. İngilislər erməni heyətini geri aparmağa məcbur olur, amma erməni terroru artır, bu iş görə 100.000-dən çox türk qətl edilir. Cahangiroğlu İbrahim bəyin imzaladığı müraciətdə deyilir ki, türk üzərində erməni hakimiyyəti qurularsa, bütün türklər silaha sarılacaq, 3 milyon türk şəhid olsa belə, «qana susamış vəhşi ermənilər aramıza girməyəcək» (Bax: R.Hovannisian. The Republik of Armenia. Vol. I. 1918-1919. Losangeles. 1971, p. 207).

1919-cu il 17-18 yanvar gecəsi doktor Esat Oktay bəyin başçılığı ilə Qarsda toplanan böyük konqresdə mərkəzi Qars olmaqla «Cənubi-qərbi Qafqaz hökuməti – Müvəqqəti Milliyəsi»nin və ya qısaca Cənubi-qərbi Qafqaz cümhuriyyətinin qurulduğu elan edilir!

Konqresdə 18 maddəlik Anayasa (konstitusiya) qəbul edilir, hökumətin cümhurbaşqanı yenə də Cahangiroğlu İbrahim bəy, parlament rəisi Çıldırlı Esat bəy seçilir; 9 nazir, 4 dövlət idarəsi müdiri təyin olunur.

Qafqaz hökumətinin konstitusiyasında türk dili dövlət dili elan edilir. Üç rəng (bəyaz, yaşıl, qara) zəmin üzərində ay-ulduz olan dövlət bayrağı seçilir. Dövlətin rəsmi mətbu orqanı «Sədayi millət» qəzeti olur.

İngilis əsgəri valisi Temperley, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə yeni qurulan Cənubi-qərbi Qafqaz Respublikasını tanıyır.

Qısa bir zamanda 8.000-lik ordu yaradılır, çox pis silahlanmış bu qəhrəman ordu dinc xalqı qırğından qurtarır. Beləliklə, Ordubaddan Batuma, Ağrı dağından Axısqaya qədər 40.000 km² bir ərazidə yerləşən, 34 vilayət və qəzası, 1.773.148 nəfər əhalisi (1.535.824-ü türk və 237.324-ü qeyri-türk) olan müstəqil türk respublikası yaradılır və 6 aydan çox ömür sürür.

Yarandığı vaxtdan respublikaya qarşı hər tərəfdən təcavüz başlanır. Ermənistanın Türk respublikasına qarşı hərbi təcavüzləri nəticə vermədikdə, sınılanmış fitnəkarlıq üsulları işə düşür. Qafqaz–Türk cümhuriyyətinin müttəfiqlərə düşmən mövqeyi barədə şeyiələr yayılır, hərbi təcavüz şiddətlənir. Axisqa və Axılkələk bölgələri əldən-ələ keçir.

Qafqaz Respublikası təklənir, heç yerdən yardım ala bilmir, nəhayət, ingilislər Qarsı işğal edir. Qars parlamenti və hökuməti Qafqaz ingilis orduları komandanı general Tomsonun dekreti ilə buraxılır, hökumət üzvləri həbs olunur. Bu zaman ingilis əsgərləri və Milli məclisi qoruyan türk polisleri toqquşur, türk polisleri şəhid olur. Cümhurbaşkanı Cahangirzadə İbrahim bəy və 11 nazir Tiflisə, oradan Batum yolu ilə İstanbula aparılır və Maltaya sürülür.

Beləliklə 1919-cu ilin 12 aprelində Cənubi-qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ingilislər tərəfindən dağıdılır. Şəhərə ingilislərin arxasınca, 30 apreldə ermənilər daxil olur...

Cənubi-qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini birinci tanımış Azərbaycan Demokratik Respublikası öz çətin vəziyyətinə baxmayaraq, bu cinayətlərə görə Gürcüstan və Ermənistan respublikalarına, Qafqazdakı ingilis korpusu rəhbərliyinə, nəhayət, 1919-cu ilin avqustunda Paris Sülh konfransının sədrinə öz kəskin etirazını bildirir, respublikanın təsfiyəsini rədd edir.

Parisdəki Azərbaycan nümayəndəliyi bu cinayətlərə qarşı münasibətini belə bəyan edir: «Qars vilayətinin belə acı taleyinə Azərbaycan cümhuriyyəti adicə seyrçi kimi biganə yanaşa bilməz və yanaşmamalıdır...» (Azərbaycan SSR EA Tarix, fəlsəfə, hüquq «Xəbərləri», 1989, № 4, s. 111-115).

Lakin əvvəllər Xan Xoylu kabinetinə, Qafqaz respublikasını Paris konfransına qədər qorumağa söz vermiş ingilislər sözlərinə xilaf çıxırlar...

Azərbaycan Cümhuriyyəti öz məhdud durumuna, bir neçə cəbhədə müdaxilə ilə üzləşdiyinə baxmayaraq, Qars, Axısqa, Axılkələk, İrəvan, Borçalı, Sürməli, Batum türklərinin, eləcə də kürdlərin ağır vəziyyətinə heç vaxt biganə qalmamış, hər vasitə ilə yardım göstərməyə çalışmış, bu əraziləri dövlət siyasətinin və bütövlükdə dövlətin tərkib hissəsi kimi götürmüşdür və bunu beynəlxalq səviyyədə bəyan etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinin məsul əməkdaşı A.Şepotyevin Xarici İşlər Nazirinə 28 yanvar 1919-cu il tarixli 164 saylı məktubu dövlətin siyasətini səciyyələndirən sənəd kimi maraqlıdır. A. Şepotyev məktubda ingilis generalı, mülki-siyasi missiyanın başçısı Biçin yanvarın 25-də onunla görüşündə Azərbaycanın xarici sərhədlərinin necə olacağı barədə verdiyi sualına rəsmi mövqeyə uyğun cavabını yazır: «Bizim dövlətin sərhədləri Dağıstandan(Samur çayından) başlanır. Amma onu deməliyəm ki, Dağıstan vilayətinin iki dairəsi – Kürə və Samur milli tərkibcə türk-tatarlardan ibarətdir, amma biz indi bu məsələni qaldırmırıq. Bu məsələ Dağıstan Respublikası ilə

danışıqlar yolu ilə həll ediləcəkdir. Sərhəd xəttini mən Dağıstandan başlayaraq bütöv Zaqatala dairəsi, Sığnaq qəzasının bir hissəsi, əhalisi başdan-başa müsəlmanlardan olan Borçalının düzən hissəsi, Tiflisə qədər Tiflis qəzasının bir hissəsi, Eçmiədzinin kürd əhalisi, İrəvan da daxil olmaqla İrəvan qəzası, Sürməli qəzası, bütöv Qars vilayəti daxil olmaqla göstərdim. Qeyd etdim ki, Ərdəhan vilayəti, Axalsıx qəzası və Batum vilayətini də biz Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab edirik. Amma uzaqbaşı həmin ərazilərin muxtar quruluşlar şəklində qurulmasına etiraz etmirik. Halbuki yenə həmin əraziləri Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi sayırıq» (Az. EA MDƏYTA. f. 970, s.1, iş 42, s. 3-4; Azərbaycan SSR EA Tarix, fəlsəfə, hüquq «Xəbərləri», 1990, №2, s. 61-63; Ş. P. Şamioğlu. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətləri (XIX-XX əsrlər). B., 1997, s. 93-94).

Qafqaz Respublikası yıxıldıqdan sonra cənubi-qərbi Qafqazda ingilislərin və rusların dəstəyi ilə türk qırğınları yenidən başlayır. Qarsa ermənilər sahib olmaq istəyir. Axısqa-Axılkələk və Borçalının Ermənistan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsi planlaşdırılır. Bu dövrdə türklərə qarşı erməni terroru elə şiddətlənir ki, hətta 1919-cu ildə Gürcüstan xristianları ermənilərin cinayətkar liderlərini müsəlmanlara qarşı öz terror əməllərinə son qoymağa çağırır. Min illərlə sülh şəraitində yaşadıkları gürcülərə müsəlmanlar da ən çətin məqamda kömək edirlər. Qırğınlar zamanı Axısqa türkləri katolik gürcülərə sığınacaq verir, qırğından qurtarırlar. Tək bir Ude kəndində 1919-cu ilin yanvarından martına qədər türk evlərində 180 katolik gizlənərək xilas olur (Л. Бараташвили, К. Бараташвили. Мы, мекхи... // «Литературная Грузия», 1988, № 8, с. 115).

Ermənilərin ənənəvi şərəfsizliyi və həyasızlığı sonralar Qarabağ hadisələrində olduğu kimi, bu dövrdə, Ermənistan-Gürcüstan müharibəsində də özünü göstərir, əvvəl osmanlıları, sonra rusları, sonra ingilisləri satmış ermənilər gürcüləri də çətin vəziyyətə salır, həyasız şantajlara başlayırlar. «Hətta Gürcüstanla müharibə başlayandan sonra da ermənilər gürcülərin dəmir yolunu işlətmək, bu yolla bütün dünyadan yalvarıb diləndiyi yardımları daşımaq istəyirdilər. Ermənilər gürcülərin dəmir yolu və avadanlıqlarını heç nə ödəmədən hazır görmək istəyir, hər dəfə gürcü limanına daxil olmuş yardımın daşınmasında üstünlük qazanmağa çalışırdı. Ermənilər hay-küy salırdı ki, onların camaatı acından qırılır. Əgər gürcülər də eyni çətinliklə üzləşibsə və acından ölürlərsə, dəxli yoxdur, üstünlük ermənilərə verilməlidir» (S.A. Uimz, s. 196).

Bütün dünyanın gözü önündə axıdılan günahsız qanlar, xalqın iztirabları türk vətənpərvərlərini hərəkətə gətirir. 1919-cu ilin əvvəllərindən şiddətlənən gürcü-erməni basqınlarından xalqı xilas etmək məqsədilə Axısqada qədim qırpaq atabəyləri sülaləsindən olan Osman Sərvər Atabəyin (1886-1962) başçılığı ilə yenidən qurtuluş savaşı başlayır.

Posxov yaxınlığındakı Caksu qalasının adıyla tarixə düşmüş qırpaq əsilli Axısqa Caksu atabəyləri sülaləsinin nəslindən Feyzulla bəyin oğlu olan Osman Sərvər bəy 1886-cı ilin 20 avqustunda Axısqada anadan olmuşdur (anası dövrünün görkəmli ziyalısı, şərq dilləri mütəxəssisi Feyzixan oğlu Hüseyn Əfəndinin qızı Zeynəb xanımdır). Axısqalı Ömər Faiq Əfəndidən ilahiyyat və türk dili dərsi almış Osman Sərvər bəy 1904-cü ildə Tiflisdə real gimnaziyanı bitirmiş, Peterburqda, Almaniyanın Saksoniya vilayətində

və Breslav universitetlərində mühəndislik, kənd təsərrüfatı və hüquq təhsili almışdır. 1917-ci ildə vətənə dönməyə Osman Sərvər bəy bütün həyatını milli mücadiləyə, siyasi və hərbi fəaliyyətə həsr etmişdir. Milli təşkilatlar, könüllülərdən ibarət özünümüdafiə qüvvələri təşkil edən Osman bəy qədim atabəy nəslindən qalan şəxsi əmlakını, bütün vərdövlətini də xalq yolunda sərf etmişdir. Məhz Osman bəyin şücaəti, sərkərdəlik istedadı və təşkilatçılığı sayəsində Axısqa-İqdır bölgəsinin türk əhalisi rus, bolşevik, erməni qırğınlarından xilas olmuşdur. Geniş miqyaslı şəxsiyyət olan Osman bəy Bakı, xüsusən «Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti», Milli Hökumət, Gürcüstan və Türkiyə rəsmiləri ilə əlaqələr yaratmışdır. Onun az saylı qüvvələrlə düşmən nizami orduları və quldur dəstələri üzərində qələbələri də hər b sənətinin nailiyyətlərindən hesab oluna bilər. Axısqa 1918-ci ilin aprelində erməni quldurlarından təmizləyən də Osman Sərvər Atabəy olmuşdur. Sonradan Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, 1924-cü ildə Ərdəhandan millət vəkili seçilmiş, mədəni işlərində, elm sahəsində çalışmış Osman Sərvər bəy 1962-ci ildə nəvəsi Feyzulla ilə birlikdə yol qəzasında həlak olur. Bu qəhrəman və zəki insanın adı Axısqa türkləri və ümumən türk dünyası tarixinə qızıl hərflərlə yazılmağa layiqdir.

Osman Sərvər bəy Axısqa-Axıləkək Müsəlmanları Milli Şurası yaradır (Cənubi-qərbi Qafqaz əhalisinin haqlarını qoruma mərkəzi), Şura xalqı Erməni qırğınlarından qurtarmaq üçün Axısqa nın muxtariyyətini elan edir.

Məsələnin ciddiliyini görə gürücü parlamenti 1919-cu il 25 dekabrda Cənubi Gürcüstanın müsəlmanlar yaşayan hissəsinə rəsmi olaraq muxtariyyət statusu və geniş qanunvericilik, idarəçilik səlahiyyətləri verir.

Qeyd edək ki, ermənilər tərəfindən amansız təqib, qətlialmlar, qarət və işgəncələr ələcsiz qalan Borçalı türklərini də çıxılmaz vəziyyətə salmışdı və heç yerdən dəstək görməyən, genosid təhlükəsi ilə üzləşən borçalılar arasında da 1918-ci ilin yayından «Qarapapaq xanlığı» və «Borçalı-Qarapapaq Cümhuriyyəti» ideyası ortaya çıxmış, bu yönümdə addımlar atılmışdı. Yerli liderlərin müzakirəsindən sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti Baş Nazirinə, Türkiyə sultanı və böyük vəzirinə xalqın xilasını üçün 1337-ci (1918) il məhərrəmin 5-də Borçalının sünni təriqəti üzrə qazısı Allahyarzadə Yusif Əfəndi, Borçalının şiə təriqəti üzrə qazısı Məhəmməd Şeyx Məhəmməd Əli və Borçalı Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri və üzvləri, o cümlədən Qurban Əli Əfəndi Xəlilzadə və İsa tərəfindən imzalanmış məktub göndərilir. Məktubda Borçalıdakı gərgin durum, erməni terroru haqqında məlumat verilir və xalqın əsas istəyi bildirilir: «Artıq çox kiçik xalqlar belə özlərinə müstəqillik tələb edirlər. Bu torpağın ilk sakinləri olmağımız, habelə sayca çoxluğumuz və hər cür başqa göstəricilərimiz imkan verir deyək ki, burada hakim xalq olaq... Bununla əlaqədar olaraq biz mərkəzi idarəçilik Tiflisdə olmaqla «Qarapapaq» adlı yarımmüstəqil xanlıq kimi Türkiyənin protektoratlığı altında tanınmağımız barədə Türkiyə Sultanı və böyük vəzirə xahişlə müraciət edirik və yaxud Tiflis şəhəri ilə bir yerdə Azərbaycana birləşmək haqqında məsələ qaldırırıq...» (Azərbaycan MDƏYTA. f. 970, siy. 1, iş 24; Az. SSR EA Tarix, fəlsəfə, hüquq «Xəbərləri», 1990, № 2, s. 64-69; Ş. Şamioğlu. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). B., 1997, s. 92).

Qars hökuməti dağıldıqdan sonra xalqı qorumaq üçün Batumdan Ordubada qədərki ərazidə aşağıdakı başqa yerli hökumətlər də qurulur: Naxçıvan Şurası, Çingiz bəy hökuməti (Şahtaxtı mərkəz olmaqla Vedi, Eçmiyazın yörəsi, Zəngibasarın bəzi kəndləri), Qulp (Duzluca) Şurası, Oltu müvəqqəti hökuməti, Ağbaba Şurası, Çıldır milli Şurası, Batum İslam cəmiyyəti, Şəvşət milli Şurası, Əcərə və Çürüksu hökumətləri, Borçalı – Qarapapaq Şurası...

Bu hökumətlərin tarixi (necə ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin, Krım Respublikasının, İdel-Ural Respublikasının, Türküstan Respublikasının, Dağıstan Respublikasının) türk tarixinin ən şanlı səhifələrindəndir və ayrıca öyrənilməlidir!..

Türkiyənin, Anadolu və Qafqaz türklərinin milli fəlakət astanasında durduğu vaxtda Mustafa Kamal Paşa böyük azadlıq hərəkatına başlayır. 19 may 1919-dan Samsuna çıxaraq milli mücadiləyə başlayan Mustafa Kamal Paşa 1920-də Ankarada TBMM üzvləri ilə birlikdə Milli Misak üzərinə and içir və şimalda olan türk bölgələrinin azadlığı, ingilis-rus köməyi ilə azğınlaşmış erməni terroruna son vermək üçün Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığı ilə XV türk kolordusu 28 sentyabrda hərəkətə başlayır. Az bir vaxtda Sarıqamış, Gölə, 30 oktyabr 1920-də Qars, 7 noyabrda Gümrü, 12 noyabrda İqdır azad olunur. Türk torpaqları bir-bir əsarətdən qurtulur. 1921-ci ilin 7 martında Axısqa, 11 martda Batum, 14 martda Axılkələk Türk ordusu tərəfindən azad edilir. Lakin siyasi-hərbi vəziyyət elə gətirir ki, Türkiyə 1921-ci ilin 16 martında Moskva sazişini imzalamalı olur. Moskvada Yusif Kamal, Riza Nur və Fuad Paşadan ibarət nümayəndə heyətinin diplomatik uğursuzluğu nəticəsində bu «dostluq sazişi» ilə Batum, Axısqa, Axılkələk, Acar bölgələri ruslara verilir və sonradan Gürcüstan respublikasına qatılır... Türkiyə nümayəndə heyətindən bu «dostluq müqaviləsini» niyə imzaladıqlarını soruşduqda, Riza Nur belə cavab verir: «Ahıskada boyle yüzlerce türk köyü olduğunu maalesef bilmiyorduk! Elimizde neşredilmiş bir vesika bile yokdu. Keşke daha önce bu hisusta bilgi sahibi olsaydık!..» (Saadin Ahıska. Türk-rus savaşları ve Ahıska felaketi // «Ahıskalılar», oktyabr, 2003, sayı 4, s. 23).

Əvvəllər çar Rusiyasından, sonra ingilislərdən bəhrələnən ermənilər indi həm Denikinə arxalanır, həm də bolşeviklərdən istifadə edirlər. Müstəqil Gürcüstanı dağıtmaq üçün ermənilər bu dəfə də xəyanət edir. 1921-ci il fevralın əvvəllərində erməni İ.Lazyan başda olmaqla Loruda hərbi inqilab komitəsi yaradılır. İ.Lazyan, S.Yevonyan, S.Sarkisyan gürcü hökumətinə qarşı erməniləri üsyana qaldırır, fevralın 16-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi yaradılır və bu komitə 20 fevralda «Gürcüstan fəhlə, kəndli və əsgərlərinə, bütün zəhmətkeşlərinə müraciətdə» belə bir saxta bəyanat verir: «Üsyana qalxmış Borçalının zəhmətkeş xalqına... imkan veriləcək ki, o, sərbəst olaraq könüllü surətdə Ermənistan, Azərbaycan, yaxud Gürcüstan sovet respublikalarının birinə ilhaq edilsin» («Бакинский рабочий» qəzeti, 20 fevral, 1921, № 40). 1921-ci ilin mayında RK(b)P MK Qafqaz bürosu Zaqaqaziyada sərhəd məsələləri ilə bağlı komissiya yaradır, lakin ermənilərin istəkləri həyata keçir, Göyçə, Zəngəzur kimi, Dağ Borçalısı, Loru nahiyəsi iyulun 7-də bütövlükdə Ermənistana verilir, əhalisinin 93 % (36.615) azərbaycanlı olan Aran Borçalı, 88,8 % (7.419) azərbaycanlı ilə Qarayazı, 100 % (6.728) azərbaycanlı ilə Sığnaq qəzasının cənub-şərqi, yarıdan çoxu türk olan Axısqa qəzası, hələ də xeyli türk yaşayan Axılkələk, eləcə

də Acarıstan Gürcüstana verilir. Müsəlmanların böyük kütləsini torpaqları ilə sərhədlərinə almış Gürcüstan rəhbərliyi, onlara diqqət yetirdiyini göstərmək üçün 1921-ci il avqustun 1-də müsəlman əhalisi üçün Şura təsis edir (sədri Ö.F.Nemanzadə, katibi H.Minasazov), lakin bu şuranın real fəaliyyəti olmur.

21 oktyabr 1921-ci il Qars müqaviləsi bu yeni sərhədləri təsdiqləyir. Beləliklə, qədim Çıldır əyalətinin mərkəzi olan Axısqa vilayətinin 21 sancağından 11-i Türkiyədə qalır, 9-u Gürcüstana düşür, Borçalı bütövlükdə Ermənistan və Gürcüstan arasında bölünür, Zəngəzur, Göyçə ermənilərə verilir, Dərbənd Rusiyada qalır.

Lakin sovet dövründə də ermənilərin bu əraziləri qoparmaq cəhdləri davam edir. Çar dövründə olduğu kimi, 1922-ci ildə ermənilər Axılkələk və Borçalı qəzalarını birləşdirərək yeni erməni inzibati vahidi yaratmaq planı irəli sürürlər. Və həmişəki tək Moskva ermənilərin bu həyasız təklifinə də xüsusi diqqətlə yanaşır, SSRİ Daxili İşlər Komissarlığı məsələni ətraflı öyrənir, lakin heç bir iqtisadi-coğrafi, tarixi əsas tapmır, ən əsası – yerli xalqın etirazı ilə üzləşir və komissarlıq 1923-cü il fevralın 26-da 291/1367 sayılı təliqə ilə bu planın qəbuledilməzliyi barədə KP MK-ya qərar təqdim edir (N.Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990, s.47; Ş.Şamıoğlu. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). B., 1997, s. 118). Bundan sonra ermənilər köçkünlər hesabına Axılkələk, Axısqa, Ağbulaq, Zalqa, Borçalı bölgələrini tədricən erməniləşdirmək, Gürcüstanda azərbaycanlı, türk, müsəlmanlara qarşı kütləvi siyasi repressiyalara rəvac vermək taktikasını davam etdirirlər.

Lakin bütün bu hadisələr belə Axısqa türklərinin milli oyanışını və tərəqqisini dayandıra bilmir! Qeyd edək ki, Axısqa türklərinin milli oyanışı, mədəni həyatı ən ağır irtica dövrlərində də sönməmişdi. «Əkinçi»dən başlamış «Molla Nəsrəddin»ə qədər və sonralar da həmişə Qafqaz türk mətbuatında Axısqa mühüm mədəni mərkəz kimi xatırlanmışdır.

Hələ 1836-cı ildə Qazan universitetində çıxışında Mirzə Kazım bəy əsas yerli dil kimi türk dili tədrisinin vacib olduğu məntəqələr arasında Tiflis, Qazax, Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Quba, Dərbənd, Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Lənkəranla yanaşı Axısqaqanın da adını xüsusi qeyd edir (Бах: М.Казем-бек. Избранные сочинения. Б., 1985, с. 346). Qeyd edək ki, Gürcüstanda əksər tarixi dövrlərdə, Borçalıda isə indiyədək türk dili əsas ünsiyyət vasitələrindən olub: «Keçmişdə geniş ərazidə (o cümlədən Gürcüstanın xeyli hissəsində) ünsiyyət dili funksiyasını yerinə yetirmiş Azərbaycan dilini çox vaxt azərbaycanlılarla qonşu olan gürcü əhali də bilib, azərbaycanlılara isə digər xalqlarla təsərrüfat ünsiyyətində gürcü dilini bilməyə böyük ehtiyac olmayıb» (Н.С. Волкова. Этнические процессы в трузинской ССР.// Этнические и культурно-бытовые процессы на Кавказе. М., 1978, с. 17).

Axısqa və Axılkələk qəzalarında ilk müasir türk məktəbləri 1900-cü ildə açılır.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərində Axısqa yörəsinin mədəni-iqtisadi tərəqqisi sürətlənir.

Axısqa-Axılkələk obalarında yeni maarif-mədəniyyət ocaqları yaranır, milli kadrlar yetişir. Ömər Faiq Nemanzadə, Osman Sərvər bəy, Əhməd bəy Pepinov, Məmməd Zəki

Dursunzadə, Məhəmməd Əli bəy, Afzal bəy, Məhəmməd Şeyxzadə kimi şəxsiyyətlər bütövlükdə Zaqafqaziya ictimai həyatında böyük rol oynayırlar. Axısqa elinin Azərbaycan, xüsusən Borçalıyla əlaqəsi güclənir. Bura Azərbaycandan çoxlu müəllim, sənətçi və inzibati işçi gəlir. Onların yardımı ilə texniki məktəblər, müəllim məktəbləri, siyasi kurslar açılır. Gürcüstanda türkcə çıxan «Tiflis xəbəri» (1842), «Ziya» (1879-1880), «Ziyayi Qafqaziyyə» (1880-1884), «Kəşkül» (1883) jurnalı, «Kəşkül» qəzeti (1884-1891), «Şərqi Rus» (1903-1905), «Molla Nəsrəddin» (1906-1918), 1918-1921-də müstəqillik dövründə çıxan «Gələcək», «Al bayraq», «Vətən», «Yeni dünya», sovet dövründə «Kommunist» (1921), «Yeni fikir» (1922-1927), «Yeni kənd» (1927-1938), «İşıqlı yol» (1924), «Dan ulduzu» (1926-1931), «Şərq kolxozçusu» (1931), «Qızıl Şəfəq» (1926-1930), «Yeni qüvvə» (1930-1939), Adıgündə «Adıgün kolxozçusu» (1931), «Qızıl rəncbər» (1933), Axısqada «Kommunist» (1930), Aspindzada «Bağban» (1933), «Sosializm kəndi» (1940) kimi mətbuat orqanları türklərin ictimai həyatında mütərəqqi rol oynayırlar.

Bu obanın mədəni həyatına teatr tamaşaları ayrıca rəvnəq vermişdir, xüsusən Tiflis türk teatrının qastrolları. 20-30-cu illərdə çoxlu həvəskar teatr dərnəkləri yaranır, nəhayət, Tiflis Azərbaycan Dram Teatrının köməyi ilə 1934-cü ildə böyük sənətkar İbrahim İsfahanlının başçılıq etdiyi Adıgün Səyyar Kolxoz-Sovxoz teatri fəaliyyətə başlayır (Abbas Hacıyev. Tiflis Azərbaycan teatri. B., 1984, s. 138-141). Adıgün teatrında İ.İsfahanlıdan başqa, Əsəd Xəlilov, İsmayıl Ələkbərov, Sadıq Məmmədov, Qara Nəzərli, Yusif Ələkbərov, Məmməd Hüseyn Bəxtiyarlı, Məmmədbağır Məmmədov, Nadir Novruzov, Xasay Rüstəmli, İsrəfil Qarayev, Nürəddin Rzayev, Rzaqala Rzayev, Firdun Məmmədov, Ş.Ərdahanlı, Xədicə Əliyeva, Kübra Cəfərova kimi peşəkar sənətkarlar, yerli ziyalılardan Ömər Mamaxov, Ramiz bəy Qaplanov çalışırdı. Adıgün teatri 1936-cı ildə yerli tamaşalarla yanaşı, Borçalı, Lüksemburq (indiki Bolnisi), Qarayazıya qastrola çıxır. 1936-cı ilin 7-20 oktyabrında Borçalıda tamaşalar verir. Teatrın repertuarına «Hamlet», «Otello», «Qaçaqqlar», «Hind qızı», «Almas», «Sevil», «Altun-qala», «Yaşar», «Od gəlini», «Şeyx Sənan», «Hacı Qara», «Namus», «Sona», «Kef içində», «Platon Kreçet», «Volkovlar ailəsi» kimi əsərlər daxil idi. Tək Axısqa-Adıgündə deyil, Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarında böyük şöhrət qazanmış bu teatr gərgin işləyirdi («Yeni kənd» qəzeti, 1937, 21 mart). Teatr ancaq 1935-ci ilin mayına qədər «rayonun 30 böyük kəndində və mühüm nöqtələrində 70-dən ziyadə tamaşa vermiş, bədii çıxışlarda bulunmuşdu» («Qızıl rəncbər» qəzeti, 1935, 28 may). «Yeni kənd», «Qızıl rəncbər», «Adıgün kolxozçusu» qəzetləri Adıgün teatrının tamaşalarını təhlil edir, diqqətlə izləyirdilər. Aspindza və Qarayazıda, habelə Azərbaycanın bəzi rayonlarında uğurlu qastrolları olmuş, yalnız 1937-ci ildə Axısqada 12 tamaşa göstərilmişdi (bax: Abbas Hacıyev. Tiflis Azərbaycan teatri. B., 1984, s.141). Lakin repressiv rejim bu teatrın uğurlarına çox dözmür, 1937-ci ildə teatr Tiflisə köçürülür və Səyyar Kolxoz-Sovxoz teatri adlandırılır və bir neçə tamaşadan sonra bağlanır. Qeyd edək ki, Tiflis Azərbaycan teatrının da Axısqa bölgəsində qastrol tamaşaları olur.

Axısqa türk əhalisinin demografik vəziyyətində də dirçəliş baş verir. Əvvəlki siyahıyaalmalarda da türklər bu obalarda çoxluq təşkil edirdi. Səyyahlar buranın türk eli olmasını aydın duyurdu (Bu haqda – А.Френкель. Очерки Чурук-су и Батума. Тифлис, 1879; В.М.Лисовский. Чорохский край. Военно-статистический очерк. Тифлис, 1887;

Н.Я.Март. Из гурийских наблюдений и впечатлений. СПб., 1905 kitablarına, o cümlədən P.Uvarovanın, T.Veşapelinin, A.D.Andronikovun və başqalarının əvvəl göstərdiyimiz əsərlərinə bax). Lakin əvvəllərdə də və sovet dövründə də statistik göstəricilərdə türklərin sayı həmişə azaldılıb. 1870-ci ildə Tiflis qubernatoru K.L.Zissermanın redaktəsi ilə çıxmış «Tiflis quberniyasının təsvirinə aid materiallar»da (Сборник материалов для описания Тифлисской губернии. Тифлис, 1870) Axisqa qəzasında 322 yaşayış məntəqəsində 63.322 nəfərin yaşadığı, 24.857 (39,3 %) nəfər müsəlman (20.855 – türk, 2.360 – tərəkəmə, 1.067 – kürd, 575 – tat), 3.841 nəfər pravoslav, 2.103 nəfər katolik gürcü, 24.376 nəfər qriqorian, 3.849 nəfər katolik erməni, 4.157 nəfər rus-duxobor, 134 nəfər yəhudi, 5 nəfər rus-pravoslav olduğu göstərilir.

Müsəlmanların sayının xeyli azaldılması bu statistikada 7.394 təsərrüfatdan 3.363-nün (45,5 %) adətən ailə üzvlərinin sayının çoxsaylı olması ilə səciyyələnən müsəlmanlara aid olmasından aydınlaşır.

Axisqa və Axıləkəkdə çar və sovet dövründəki statistikanın qeyri-obyektivliyini belə bir müqayisə də təsdiqləyir. Brokhaus-Efronun «Ensiklopediya»sında (СПб., 1890, т.,II с.526) Axıləkəkdə 1887-ci ildə 59.496 nəfər yaşadığı, bunlardan 5.617 rus, 3 polyak, 62 yunan, 689 kürd, 42.301 erməni, 3.690 gürcü, 52 kabardin, 6.082 tatar olduğu göstərilir. «Rus ensiklopediyası»nda (СПб., «Деятель», II т., с.127) 1910-cu ildə Axıləkəkdə 83.000 əhali, bunlardan 65 mindən çox erməni, qalanların rus, tatar, gürcü olduğu, 7.000 duxobor (Boqdanovka, Spasskaya, Qorlovka, Yefremovka, Troitskoe, Tambovka, Rodionovka kəndlərində) yaşadığı bildirilir. Yəni bu məlumatlara görə 1887-də 59.496 nəfərlik əhalidən yalnız 17.195-i digər millətlər, qalanları ermənilər təşkil edib (42.301). 1910-cu ildə isə 83.000 əhalidən 65.000-i erməni, qalanları isə 18 min olmuşdur. 1887-dən 1910-a qədər isə qəzada əhali artımı 23.504 nəfər olmuşdur. Belə çıxır ki, 23 ildə 42 min erməni 22.699 nəfər, bütün qalan xalqlar (17.195) isə cəmi 805 nəfər artmışdır. Absurd göz qabağındadır.

1887-ci ildə Axıləkəkdə əhalinin silklər üzrə tərkibi isə türklərin burada əsilli-köklü xalq olduğunu sübut edir: 59.496 nəfərdən dvoryanlar – 5, xan, bəy və ağalar – 253, ruhanilər – 1.053, meşanlar – 21, kəndlilər – 58.147, sahibkar kəndlilər – 116, istifadə və ehtiyatda olan aşağı rütbəli məmurlar – 17 (Brokhaus-Efron, yenə orada).

1916 və 1917-ci illərdə hətta rus idarələrinin Cənubi-qərbi Qafqazda apardığı statistika belə buralarda türklərin üstün olmasını təsdiq edir. 1916-cı il statistikasına görə, Axisqada 52.027 türk, 27.568 erməni, 205 rus, 73 rumlu, 8.964 gürcü, 3.235 yəhudi; Axıləkəyin A bölgəsində 7.000 türk, 1.500 erməni, 1.230 gürcü; Batumda 59.446 türk, 5.189 erməni, 5.482 rus, 1.747 rumlu, 3.978 gürcü, 110 alman, polyak, eston; Sürməlidə 55.735 türk, 31.718 erməni, 10.559 kürd yaşamışdır. 1916-cı ilin statistikasında (П.Ингорюк. О границах территории Грузии. Константинополь. 1918, с.12) Axisqa və Axıləkəyin birlikdə əhalisinə aid göstəricilər isə belədir: 172.000 əhalidən 63.000 müsəlman (59.000 – türk, 3.000 – kürd, 1.000 - tərəkəmə), 80.000 erməni, 29.000 gürcü (16.000 – pravoslav, 13.000 – katolik).

1917-ci ildə, yenə rus statistikasına görə, Axisqada 57.920 türk, 27.977 erməni, 205 rus, 100 rumlu, 9.128 gürcü, 3.283 yəhudi; Axıləkəyin A bölgəsində 8.560 türk,

1.533 erməni, 1.255 gürcü; Batumda 75.110 türk, 6.300 erməni, 5.950 rus, 2.056 rumlu, 4.580 gürcü yaşamışdır. Cəmi bir il sonra türklərin sayında Axısqada – 5.893 (11,3 %), Axılkeləkdə – 1.560 (22,3 %), Batumda 15.664 (26,3 %) fərq olması bu statistikaların qəzəzli olmasını, türklərin sayının azaldılmasını sübut edir.

1926-cı il siyahıyaalmasına görə Axılkelək uyezində 78.847, Axısqada isə 96.973 nəfər adam yaşayırmış. Bunların yarından çoxu türk, cəmi 25 faizi gürcü imiş.

20-ci illərin sonunda bu qəzələrin yerində beş rayon – Adıgün, Axılkelək, Axısqa, Aspindza və Boqdanovka rayonları yaradılır.

1939-cu il siyahıyaalmasında türkləri artıq azərbaycanlı kimi qeyd edirlər. Bu siyahıyaalma Axısqanın əhalisinin yarından çoxunu türklər (55.490-dan 28.480) təşkil etdiyini göstərir. Qeyd edək ki, bu statistik göstəricilər də olduqca ziddiyyətli və qeyri-obyektivdir, məlumatların hamısında Axısqa-Axılkelək və Borçalı türklərinin sayı azaldılır. Məsələn, N.Cavaxaşvili adına Tarix, arxeologiya və etnoqrafiya İnstitutunun 1939-cu ilə aid verdiyi məlumatda rəsmi statistik göstəricilərdən fərqlənən və reallığa qismən yaxın rəqəmlər açıqlanır: türklərin (siyahıda «azərbaycanlı» yazılıb) Adıgün rayonunda 80%, Boqdanovkada 70%, Aspindzada 66%, Axısqada 51% təşkil etdiyi bildirilir (К уточнению важного исторического факта // Народное образование, Тбилиси, 30 июля 1989, с.10-11).

... 1944-ci ilin sürgün sənədlərində isə xalq yenə də türk adlandırılır!

Acar vilayətində, Xula, Ked, Kobulet, Batum rayonlarında da xeyli türk yaşayırmış.

Beləliklə, II Dünya müharibəsi ərəfəsinə Axısqa türkləri iqtisadi-mədəni, demoqrafik cəhətdən yetkin bir xalq kimi çıxır...

SÜRGÜN

Sənədlərdən məlum olur ki, türklərin köçürülməsi planı çoxdan hazırlanmış. Bu məqsədlə hələ müharibənin əvvəlindən Borjomdan Valeyə 70 kilometrlik dəmir yolu çəkilir. Yol çəkilişində fəhləlik edənlər də elə ərləri müharibədə olan türk qadınları, çocuqlar olur və sonradan onları bu yolla da sürürlər...

B i r h a ş i y ə: Mərdalı Məmməd oğlu xatırlayır – «1941-1945-ci sənələr yaşı çatan əsgərə getdi, əsgərə yaşı çatmayan arxa cəbhədə çalışdı. Kimi kolxozda əkin-biçində, kimisi də Borjomda dəmir yol çəkməyə getdi. Məni də dəmir yola işə getməyə yazdılar. Ona mən çox sevindim. Sevindim ona görə ki, Ahıskaya dəmiryol çəkiləcək. Gələcəkdə biz rahat qatarla Tiflisə-Bakıya gedib gələcəyik. İkincisi sevindik ona görə ki, arxa cəbhədə biz də belə bir böyük iş görürük. Ataların qələbəsinə qədər dəmir yol hazır olmalıdır. Onlar savaştan qayıdanda bu yolla gələcək. Bu yolda işləyənlərin əksəriyyəti 15-16 yaşındakı yeniyetmələr və qadınlar idik. Bir az qocalar da var idi. İş nə qədər ağır olsa da, biz ona dözürdük. Çünki qatara minmə günləri göz qabağımızda idi. Sevinirdik... 15 yaşında dəmir yola işə getmişəm. Elə bil ki, millətimə xəyanət etmişəm. Bilsəydim dəmir yola işə getməzdim. Özüm-özümə dərd-bəla etməzdim. Səhər saat 8-də

işə gedirdik. Axşam saat 10-da işdən gəlirdik. Yorulmaq bilməzdik, sevinirdik-gülürdük. Arxa cəbhədə Vətənə xidmət edirdik. Lazut xəşili, yeməyin paşası – xörəyimiz, 400 qram gündə qara çörəyimiz...Sevincimiz tərsinə oldu. Qatara öz xoşumuza, sevinə-sevinə yox, zorla, ağlaya-ağlaya mindik» (A.Piriyev, S.Piriyeva. Ata yurdum – Ahıska. B., 2001, s.90-91).

1944-cü ilin mayında hazırlanmış bir sənədə görə, əvvəlcə türkləri Gürcüstan SSR-in şərq rayonlarına köçürmək nəzərdə tutulmuş. Çox güman ki, bu, baş qatmaq üçün olan saxta sənədmış. Çünki artıq həmin ilin iyulunda yeni plan təsdiq olunur, əhalini respublikadan kənara çıxarmaq, Orta Asiya və Qazaxıstana sürmək qərara alınır. Bu planda köçürüləcək xüsusi kontingentə kürdlər də əlavə edilir.

İlk plana görə 86 min nəfərdən ibarət 16.630 ailənin köçürülməsi nəzərdə tutulubmuş. Lakin sonra bu rəqəm xeyli artırılır. Dəqiq olmayan məlumata görə, 120 minə qədər türk, 7.000 kürd Axısqa (64 kənd – 30.000 nəfər, 6.850 ev), Adıgün (72 kənd – 40.000 – 6.675), Aspindza (59 kənd – 35.000 – 5.917), Axılkələk (11 kənd – 5.000 - 910), Boqdanovka (2 kənd – 2.000 - 202) rayonlarından, bundan əlavə Acarıstandan da türklər və 3.000 həmşin sürülür.

24 iyul 1944-cü ildə SSRİ Daxili İşlər Naziri L. Beriya Stalinə, guya Türkiyə ilə sərhədlərdə təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə Cənubi Gürcüstandan «türk, kürd və həmşinlərin» köçürülməsi üçün rəsmi müraciət edir. Təhlükəsizlik məsələsi uydurma və əsassız bəhanə idi. Türklərin böyük əksəriyyəti müharibədə sovet ordusunun tərkibində almanlara qarşı qəhrəmancasına döyüşdü. Əslində müharibənin axırlarında Türkiyə Sovetlər üçün deyil, SSRİ Türkiyə üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi. 1944-cü ilin yazında Moskva Türkiyəyə hücum planı hazırlamışdı. Zaqaqaziya hərbi dairəsi bununla bağlı Türkiyədə əhaliylə davranış haqqında «Sovet əskərinə yaddaş» tərtib etmiş, lazlara toxunmamaq, ağsaqqallarla ehtiyatlı davranmaq tapşırılmışdı. Bu plana görə ilk mərhələdə Qars, Artvin, Ərdəhan, Trabzon, sonra isə Ərzurum, Bayburt, Girəsun tutulmalı imiş. Yerlərdə hakimiyyətə gürcü, erməni, türk kommunistləri gətirilməliymiş.

Türklərin sürülməsi haqqında 6279 sayılı qərar Sovet İttifaqı Dövlət Müdafiə Komitəsi tərəfindən 1944-cü ilin 31 iyulunda, XDİK-in (HKBD) 001176 sayılı əmri isə həmin ilin 20 sentyabrında verilir.

31 iyul tarixli qərada Gürcüstan SSR-in Axısqa, Adıgün, Aspindza, Axılkələk, Boqdanovka rayonlarından və Acarıstandan 16.700 təsərrüfat, 86.000 türk, kürd, həmşinin Qazaxıstana (40.000), Özbəkistana (30.000), Qırğızıstana (16.000) köçürülməsi nəzərdə tutulur. Onu da qeyd edək ki, bu cinayətkar və qanunsuz qərarın 27 bəndindən 11-i sürgün edilən türklərə yox, onların hazır yurd-yuvasına köçürüləcək gürcülərə yaradılacaq şəraitə və güzəştlərə həsr olunub.

Milli ayrı-seçkilik siyasətinə uyğun olaraq 1944-cü ilin iyulunda Axısqada gürcü ailələrinin qeydiyyatı aparılır, 67 kənddə yalnız 235 ailənin gürcü fəmilə daşdığı məlum olur (lakin bunların da əksəri özünü türk hesab edir).

Sürgün ərəfəsində türklər arasında təhqiredici təbliğat aparılır, onlara gürcülüüyü qəbul etdirmək üçün bir çox cəhdlər edilir. Lakin hətta gürcü mənbələrində də göstərilədiyi kimi,

əhali belə təhqiramiz təklifləri qəti rədd edir, hamı türk olduğunu qətiyyətlə təsdiqləyir (Вах: К уточнению важного исторического факта. // Газета ЦК КП Грузии «Народное образование», 30 июля 1989 г.; Ш.Бадридзе. «Турки-месхетинцы»: как возникла проблема? // Газета «Вечерний Тбилиси», 25 июля 1989 г.). Milli ayrı seçkilik, antitürk siyasətini belə bir fakt da səciyyələndirir. 1945-ci ilin martında acar yazıçısı Məhəmməd Vanlışi cəsarətlənərək L. Beriyaya Acarıstandan, xüsusən Sarpi kəndindən türklərlə birlikdə səhvən gürcü-lazların da köçürüldüyünü bildirmiş və laz övladı olan Beriyanın onların qaytarılmalarını xahiş etmişdir. Beriya təcili bu məktuba reaksiya vermiş, araşdırmalar aparılmış, lazlar qaytarılmış, lakin Sarpi kəndinin əhalisi türk olduğundan sürgündə saxlanmışdır.

Gürcüstan rəsmilərinin türklərin, eləcə də kürdlərin və həmşinlərin sürülməsi planından xəbərdar olmasını belə bir fakt da təsdiqləyir ki, 9 avqust 1944-cü ildə Gürcüstan KP MK və Nazirlər Soveti tərəfindən xüsusi yaradılmış və S.Xoştariyanın sədrlik etdiyi Köçürülmə komissiyası xeyli əvvəldən, iyuldan sürgünə hazırlıq aparır – Axısqadan 5.260, Adıgündən – 5.627, Aspindzadan – 4.327, Acarıstandan – 1.197, cəmi 17.394 təsərrüfatın çıxarılması haqqında qərar qəbul edir və artıqlamasıyla həyata keçirir. Həmin dövrlərdə Abxaz MSSR-dən də müsəlmanlar, əslində türklər sürgün edilir. Müsəlmanların Gürcüstanın müxtəlif yerlərindən, o cümlədən Abxaziya və Borçalıdan kütləvi deportasiyası 1949-1951-ci illərdə də davam edir və 1988-1992-ci illərdə yenidən həyata keçirilir.

1944-cü ilin 13 noyabrında «kommunist iməciliyi» keçirilir, yollar heç nədən xəbəri olmayan xalqa təmir etdirilir!

İməciliyin səhəri günü, 1944-cü ilin noyabrın 14-də gecə başlayaraq bir neçə gündə böyük bir ərazidə yaşayan 116 minə qədər Axısqa türkü vəhşicəsinə, soldat süngüləriylə ocaqlarından qoparılar, maşınlarla Vale stansiyasına, oradan da xüsusi eşelonlarla uzaq Türkünə sürülür. Ümumilikdə 18 noyabra qədər başa çatan sürgünü 20.000-dən çox əsgər həyata keçirir. Acarıstanda isə sürgün 25-26 noyabra yekunlaşır. Artıq 15 noyabrda Gürcüstan Dövlət Təhlükəsizliyi xalq komissarı Raspava Beriyyaya saat 18-ə 26.591 nəfərin eşelona «doldurulduğu» haqqında məlumat verir. 17 noyabr saat 16-ya isə 81.324 nəfər yola salınır. NKVD-nin məlumatına görə, 1944-cü il dekabrın ortalarına 92.307 nəfər sürülür (18.923 – kişi, yəni qocalar və uşaqlar, 27.399 – qadın, 45.985 – 16 yaşa qədər uşaq – bunlar sovet dövlətinə təhlükə törədirmiş!). Rəsmi məlumatlara görə, 1944-cü ilin noyabr-dekabrında və 1945-ci ilin yanvarında Gürcüstandan ümumilikdə 95.699 nəfər sürülür. Ermənilər də bu prosesdə fəal iştirak edir. 1937-ci ildə Ömər Faiqin qətlinə fərman vermiş erməni Kobulov 1944-cü ilin oktyabrında Beriyyaya belə bir müraciət göndərir ki, Özbəkistan nəzərdə tutulan 30.000 əvəzinə 50.000 nəfər qəbul etməyə hazırdır.

Sürgünü həyata keçirmiş 20.000 NKVD və NKQB işçisindən 417 nəfər göstərdikləri fəallığa görə – qocaları, qadınları, uşaqları vəhşicəsinə yurdundan çıxardığına görə! – SSRİ orden və medallarıyla təltif edilir. İnsanlığa qarşı cinayət cinayətkar rejimin rəsmi təntənəsi kimi qeyd olunur.

Sürgün eşelonları Daşkənd vilayətinə 9 dekabrda, 22 günə çatır. Cəmi üç günlük ərzaq götürmüş əhalinin sınıq-salxaq yük vaqonlarında çəkdiyi iztirabları sözlə bildirmək

çətindir. Bu iztirabları Ş.Dursunov 1956-cı ildə N.A.Bulqaninə məktubunda təsvir edir. Dəhşətli sürgün əzabları haqqında şəhadətlər Allahverdi Piriyev və Sevil Piriyevanın «Ata yurdum - Ahıska» (B., 2001) kitabında verilib.

Bu günlərin adamı sarsıdan acı xatirələri insan faciəsinin və insanlığa qarşı cinayətin ağılasığmaz dərinliyini aşkarlayır.

SSRİ DİXX (NKVD) məlumatına görə 1948-ci ilin iyununa qədər 14.895 axisqalı həlak olur, lakin əslində həlak olanların sayı 30.000-dən çox, o cümlədən 17.000-i günahsız uşaqlardır (Чингиз Нейман-заде. Трагедия длиною в 58 лет // «Эхо плюс», 1 июня 2002 г.).

Ataları, ərləri, oğulları, qardaşları, nəvələri müharibədə döyüşən, məmləkəti qoruyan anaların, bacıların, nənələrin, uşaqların soyuq qış günlərində, uzun sürgün yollarında nələ çəkdiyini təsvir etməkdə qələm acizdir...

Yalnız bəzi faktları sadalayaq...

...Yola çıxmaq üçün cəmi 2 saat vaxt və 3 günlük ərzaq götürülməsinə icazə verilir...

...Elə yoldaca, sınıq-sökük, soyuq vaqonlarda 17 mindən çox adam tələf olur, meyitləri soldatlar vaqonlardan yollara atırlar...

Bəzi məlumatlara görə, yalnız 1945-də sürgün yerində 6.902 nəfər ölüb (Н.Ф.Бугай. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации. М., 1994, с. 61), ümumən yollarda, sürgündə körpələrin, çocuqların əzabları sürgünü düşməncəsinə, heç bir hazırlıq aparmadan icra etmiş sovet rejiminin cinayətlərindəndir.

65 yaşlı Paşa kişinin söhbətlərindən: «Anam, 8 yaşında mən, 3-5 yaşında iki bacım və bibim bir köhnə evdə yaşayırdıq. Atam 1941-ci sənənin əvvəllərində əsgər getmişdi. Bir-iki dəfə ondan məktub gəldi. Ondan bu günə kimi xəbər yoxdur. Bibim Balaxanım da yoldaşı əsgər getdiyinə görə tək qalıb bizə gəldi, anama kömək edirdi, bir yerdə mehriban yaşayırdıq. Günlərin bir günündə xoruzun banlaması evimizə bədbəxtlik gətirdi, xoruzun səsi ilə hay-haray bir-birinə qarışdı. Mən də yuxudan oyandım, heç nədən xəbərsiz idim. Evin içi qatma-qarışıq. Anam qab-qasığı un anbarına doldurur. Bibim isə qısa hazırladığı taxılı un anbarının ikinci bir hissəsinə yerləşdirir. Qapı açıldı, 15-16 yaşında iki milliyətçə gürcü olan qonşumuz və bir dilbilməz rus içeri girdi.

– Xala, qorxmayın, mayor dedi ki, «manevr» olacaq. Bir həftəliyə sizin yerinizi dəyişəcəyik. İndi qorxmayın, yüngül yorğan, başpaltarlarınızı və lazımlı şeylərinizi götürün, – deyə tələsik otaqdan çıxıb getdi. Xülasə gün qızarmamış qarımız heç vaxt... qarı yox ki, köyümüz görməyən «Sudabeker» maşınının səsi dağı-daşı lərzəyə saldı. Kim əsgərdən gələdisə, kəndin camaatı uşaqdan tutmuş böyüklərə kimi başına toplanardı. O isə alman faşistlərini nağıl edərdi. Mənim gözümə almanlar bir Əzrayıl kimi görünərdi. Budur o alman faşistləri «Davay-davay!», «Bistro-bistro!» sözüylə bərabər qarşısına keçən uşaqları maşının üstünə atırdı. Mən isə o rus əsgərlərini alman hesab edib, un anbarının altında gizləndim. Anam hay-haray salıb axtarır, bibim isə özündə deyildi. Əsgərlər də məni axtarır. Nəhayət əsgərlərin biri məni görüb anbarın altından sürüyərək çıxartdı. Bu

gözügöy əsgərin əlini dişlədim. Ancaq o, məni buraxmadı, ikinci qolumdan tutaraq məşının üstə atdı. Ayağım yalın, başım açıq, əynimdə tuman və əski köynək. Anam ağlaya-ağlaya qucağına aldı. Bibim isə əlimdən bərk yapışdı. Məşinin üstü açıq və soyuq idi. Məni iki bacımla bir yerdə yorğana bükdülər. Paltar yox, nə gəldi geyərdik. Yorğan arasında 15 gündən sonra Qazaxıstana çatdıq. Ancaq iki bacım soyuqdan Əzrayılın qisməti oldu. Ağır əzab-əziyyətlə gəlib Qazaxıstana çatdıq... Bu ağır, əzablı günləri gözümlə görmüşəm, başımdan keçirmişəm. Ancaq nədənsə öz-özümə inanmıram ki, belə əzab-əziyyətdən sonra da insan sağ qalarmış. Çünki o illərdə mənim yaşında, məndən böyük və balaca çocuqların 95 % torpaq həmişəlik öz qucağına aldı» (A. Piriye, S. Piriye, s. 78-79).

Zedibanlı Fəzayir Sərdaroğlunun xatirələrindən: «O vaxtlar mənim cəmi 13 yaşım var idi. Hər şeyi də başa düşürdüm. Atam Böyük Vətən Müharibəsinə getmişdi. Atamın yoxluğunu bildirməməyə çalışırdım. Anam Şəfiqəyə kömək edirdim. İndi isə mənim 70 yaşım var, anamın isə 90 yaşı var... Ahıska türkləri sürgün olunan zaman, heç kəsin yadından çıxmadiğı kimi, mənim də yadımdan çıxmamışdır. Bu gün olan hadisə kimi hələ də gözümlə qabağındadır. Səhər tezdən Adıgün rayonunun Zediban kəndində vay-şüvən qopdu. Silahlı əsgərlər qapını kəsdilər. Hamını məşına doldurdular. Ağlayan analar, bacılar, uşaqlar, mələyən mal, ulayan itlərin səsi kəndi başına götürdü. Anam da ağlaya-ağlaya qardaşımın, bacımın əlindən tutub məşına mindi. Evdən cəmi bir yorğan, bir cecim, bir az da yolda yeməyə ərzaq götürdük. O günün axşamı bizə ömr etdilər ki, biz məşindən düşək, yük qatarına minək. Necə ki, məşində oturmağa yer yox idi, elə də qatarda yer olmadı. Ona görə ki, bir vaqona 8-10 ailə mindirilmişdi. Bizim ailə də vaqonun bir küncünə əyləşdik. Mən vaqonun deşiyindən yollara baxırdım. Hava get-gedə soyumağa başladı. Yerə qar yağdı. Uzaq yolu deşikdən baxırdım, ha istəyirdim ki, deşik bir az da böyük olsaydı, yola yaxşı baxardım. İndi isə soyuq olduğuna görə bilmirik deşiyi nəylə örtək. Anam bacımı, qardaşımı və məni yorğana bürüdü. Yorğan altından başımızı çıxarda bilmirdik. Anamız isə tez-tez bizim ətrafımızı yorğanla basdırırdı ki, bizə soyuq olmasın. Beləliklə biz bir neçə gün yorğanın altından çıxı bilmədik. Yemək, yemək harda? Yolda qatarın dayanacaq yerində verilən yeməyə kimin əli çatardı onlar gedib alardılar. Xəstə, qoca gözə bilməyənlər ac qalardı. Ona görə ki, bir adam ikinci bir kimsə üçün ala bilməzdi. Hər kəsin öz əlinə verərdilər. Qardaşım xəstələndi. Xəstəliyin üçüncü günü səhər tezdən anamın acı səsinə göz açdım (o səs hələ bu günə kimi qulağımdan getmir). Anam cəsədi donmuş qardaşımı yorğanın altından çıxartdı. Mən də qardaşımı qucaqladım, elə bildim yatıb. Özüm də ağlayıram, bilmirəm niyə ağlayıram. Ancaq nə qədər qucaqlasam da, bağıma bassam da, donmuş cəsəd yumşalmadı, gözünü açmadı. Əvvəlki kimi Fəko-Fəko demədi. Qatar dayananda əsgərlər qardaşımın soyuqdan donduğundan xəbər tutub, istədilər ki, başqa önlər kimi vaqondan tullasınlar. Bir tərəfdən anam, bir tərəfdən isə mən yapışıb vermədik. Qatar yoluna davam elədi. Biz əsgərə söz verdik ki, gələn dayanacaqda özümüz dəfn edəcəyik. Növbəti dayanacaqda mən vaqondan düşdüm. Vaqondakı qadınlar qardaşımın cəsədini arxama verdilər. Anam özündə deyildi. Mən qardaşım arxamda dəmir yolundan 2-3 arşın qabağa getmişdim, qara batdım. Bir qoca kişi qatardan enib mənə köməyə gəldi. O kişinin adı yadımda deyil. Qatar yoluna davam

elədi. Mən hər dayanacaqda o yaşlı kişini axtarırdım, istəyirdim ki, onu görə, ancaq görə bilmirdim, deyəsən o da şaxtalı qarın qisməti oldu. Mən qardaşımı arxamda aparanda – oğul, ver mənə sən apara bilməzsən – deyə qardaşımı qucağına aldı və 10-15 arşın qabağa getdi, mən gəzə bilmədim. Qoca əlində qardaşım, ayağıyla qarı o yan-bu yan edib ortasına qardaşımı qoydu. Üzünə, üstünə qar tökdü. Hələ qatar tərənəmənmiş onun üstünü qarla basdırdı. Mən ağlaya-ağlaya qaldım. Gözümdən yaş yerinə buz damcıları düşürdü. Qoca əlimdən tutub məni qatara sarı sürüdü. «Oğul, bizi bu günə qoyanları sağ qalmasın», – dedi. Qatar yoluna davam eləməyə başladı. Qoca əlimdən yapışaraq zorla vaqona çatdırdı. Vaqonda gördüm ki, bütün qarılar anamın yanına yığılmış. Mən anamın gözüyumuq olduğunu görüb qorxumdan qışqırıb ağladım. Anam mənim səsimə gözünü açıb mənə belə dedi: «yavrumu nerə götürdün, kimə verdin, oğul?». Aradım qara torpağı bula bilmədim, anacan, qardaşımı qara tapşırıdım. Beləliklə, qardaşımdan ayrıldım, həmişəlik ayrıldım. Qatar yoluna bir ay davam etdi. Bir aydan sonra biz Qazaxıstanın Çilik rayonuna çatdıq. Bizi orada düşürdülər. Kəndin klubuna yerləşdirdilər. 1945-ci sənədə atam müharibədən gəlib bizi tapdı. Ailəmizə yenə də sevinc gəldi. Keçmiş ağır günlər dalda qaldı. Ancaq qardaşımı unuda bilmədim. 1946-cı sənədə komendaturadan icazəsiz İssık rayonundakı qohumlarımızın yanına köçüb gəlmişdik. İcazəsiz gəldiyimizə görə, döyüşdən əlil olub gələn atama iki sənə iş kəsdilər. Yenə də ailəmizə qara gün gəldi. İki sənə ata həsrətiylə yaşadım. İki sənədən sonra atam evə gəldi. Çəkdiyi əzab-əziyyətə, əxlaqsızlığa dözə bilməyib dünyasını dəyişdi. Atamın mənə son nəsihəti bu oldu: «Oğul, bura bizə Vətən ola bilməz. İmkan daxilində dənizin o tayına keçməyə çalışın. Oranın hər bir qarış torpağı bizə vətəndir, oğul», – deyə atam da bizi tərək etdi. 1981-ci sənədə dənizi «Ya Allah» deyə bu yana keçdim. İndi Azərbaycanın Quba rayonunun Gədik köyündə məskunlaşdım. Qarabağ müharibəsində istədim ki, Vətənə dayaq olam, ancaq yaşım mənimlə hesablaşmadı. Oğlum Rəşidi özüm Quba rayonunun hərbi komissarlığına apardım. Oğul Vətən üçündür – dedim. Rəşid Ağdam, Murov döyüşlərində oldu. 1996-cı sənədə evə qayıtdı. Danışdıqlarım sürgünlükdə gördüyüm əziyyətlərin bir damcısındır» (A. Piriye, S. Piriye, s. 48-50).

...1944-1948-ci illərdə sürgündə dərddən, xəstəlikdən, acından ölən 37 mindən çox türkdən başqa, müharibədə döyüşən 46 mindən artıq Axisqa türkünün 25 mindən çoxu həlak olur. Qayıdanların xeyli hissəsi qohumlarını sağ tapmır. Müharibə qazilərini cinayəkar kimi sürgün yerlərinə göndərilir.

B i r h a ş i y ə: El ağsaqqalı, Adıgün kolxozunda məktəb müəllimi işləyən Rza Bayraqdarov söyləyir ki, sürgündən sonra cəbhədə olan əmim Mövlud Bayraqdarova məktubla sürgün xəbərini bildirdim, daha Vətənə yox, yeni ünvana gəlməsini yazdım. Sonradan cəbhə dostları söyləyib ki, məktubu axşamçağı almış Mövlud harasa yox olur, tənhalığa çəkilir, səhər açılarda isə görürlər ki, bu igid türk oğlunun dünənki zil qara saçları bəmbəyaz olub...

Axisqa türklərindən 8 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını və yüzlərlə döyüşçü Şöhrət ordeni və digər orden və medallar alır.

...Sürgün yerində türkləri canilər kimi komendantlığa təhvil verirlər, müxtəlif kolxozlara paylayırlar. On iki il (1944-1956) türklər «xüsusi köçkün» rejimində yaşayırlar. Bu illərdə türklər hər həftə komendantlıqda qeyd olunur. Ayrı-ayrı kəndlərə düşmüş qohumların bir-biriyə görüşməsi, başqa-başqa yerlərdə yaşayanların bir-birilə evlənməsi, sənədlərdə milliyyətin türk yazılması yasaq edilir...

72 yaşlı Niyalalı İsrafil Alaman oğlunun xatirələrindən: «1937-ci sənənin qaraçıq ayının 10-da, soyuq-sazaqlı günü evimizə iki milis işçisi gəlib, heç bir sorğu-sualsız atam Təhərov Alosman Ağa oğlunu atın qabağına qatıb Ahıska şəhərinə apardılar. Kimin nə həddi var idi ki, soruşsun, hara aparırsınız? O gedəndən heç bir xəbər bilmədik. Bir eşitdiyimiz o oldu ki, Ahıska qalasında güllələyiblər. Biz çox incidik, həyacan keçirdik, çarə bulamadıq. Nahaq yerə güllələnən yalnız mənim atam deyil ki, bu hadisə hər-bir Ahıska türk ailəsində baş verə bilərdi. Atam həbs olunandan sonra heç kim qapımızı açmırdı və hətta qohumlarımız belə qorxusundan qapımızı açmırdı. Bizə mollanın oğlu, düşmən oğlu, xain balası deyər ad qoydular. Biz boynubükülü qaldıq. İlahiyə şükür olsun ki, Allah verən ömrü əlimdən heç kəs ala bilmədi. 1947-ci sənədən sonra atam azad oldu, onun şad xəbərini eşitdik. Deməli atam həbs olunandan sonra, əvvəlcə Ahıskaya, sonra isə birbaşa Sibirə-Tayqaya sürgün olunubmuş. Atam həbsxanadan azad olunandan sonra çox böyük əzab-əziyyətlərlə Gürcüstana çatıb. Tiflisdən o yana Ahıskaya, sənəllərlə arzuladığı doğma diyarına buraxmırlar ki, Orta Asiyaya getsin, qohumlarını axtarsın. Ona deyiblər ki, əgər ailən sağ-salamatdırsa, orada taparsan. Atam Orta Asiyaya yola düşür. Qaysaqlanmış yarası təzələnir. Dilənə-dilənə ac-susuz ay yarım müddətə Özbəkistana çatır. Soruşa-soruşa gəlib bizi tapır. Ailəsinə tapsa da, hər şeydən əziz anasını tapa bilmədi. Bizi sürgün edəndə nənəm ayrı düşmüşdü. Eşitdiyimizə görə, Alma-Ataya sürgün olubmuş. Çünki Ahıska türklərini sürgün edəndə onları səpəli halda Orta Asiyada yerləşdirmişdilər. Atam bizi tapdığına çox sevinirdi, ancaq anası üçün qəmgin-qəmgin fikirləşirdi. Bizdən gizli içindən köks ötürərdi. Gecə-gündüz fikirləşərdi ki, anasına necə çatsın. Arada cəmi 800 km var idi. Daşkənddən Alma-Ataya getmək böyük bir problem idi. Ona görə ki, komendant icazə vermirdi. Gizli yolla iki üç dəfə getmək istədi, hər dəfə onu tutub bir neçə ay türmədə saxladılar. Beləliklə, aradan iki sənə keçdi, nəhayət 1949-cu sənədə getməyə icazə aldı. Nənəmin yaşadığı yerə Qazaxıstan Respublikasına yola düşdü. Nənəm yaşayan rayona çatdı. Nənəmi görməyə tələsdi. Qatardan düşəndən sonra sevindiyindən nəqliyyat olmadığından 45 km yolu piyada getdi. Gözünün önündə hər an anasını gətirirdi, onu necə qarşılacağını fikirləşirdi. Nəhayət, anası yaşayan evə gəlib çatır, ancaq özü təsəvvür etdiyi kimi anasını görə bilmədi. O, anasının qəbrini qucaqladı. Anasını görə bilməyən atam doğma diyarı, ana Vətəni Niyala köyünü görməyi arzulayırdı. Atamın hər iki sözündən biri: «Heç olmazsa, doğma diyarımı görsəm, bəlkə də yangım sönər» – deyərdi. Ancaq o dövrdə Vətəni görmək qeyri mümkün idi. Bizə deyərdi ki, – «Oğul, heç vaxt bura bizə yuva olmaz. Dənizi o yana keçməliyik», elə də oldu. 1969-cu sənədə Xəzər dənizini keçib Azərbaycana gəldik. Dənizi keçdikdən sonra atam kənara çəkilib diz üstə yerə oturdur, əyilib torpağı öpdü, üz-gözünə sürtdü. Allaha şükür! – deyər namaz oxudu. Biz də yığılıb ona baxırdıq. Ayağa durandan sonra bir ovuc torpağı alıb

iylədi. «Allaha min şükür olsun ki, bizə buranı görmək qismət oldu» – dedi. Torpağı öpdü, ağzına aldı – bundan şirin nə var? – dedi. Elə o gündən bəri Gürcüstana – Vətənə dönmək qismət olmasa da, Azərbaycan torpağı Vətənə yaxın və milliyətcə eyni olduğuna görə bu torpağa ayaq basmağa çox sevindi. O gündən qohum-qardaş kimi azərbaycanlılarla bir yerdə mehriban yaşayırdıq» (A. Piriyev, S. Piriyeva, s. 62-63).

Sürgündən sonra sovet rejimi türklüyə düşmən mahiyyətini daha bir şəkildə göstərir: türk olduğu üçün sürülmüş xalqın indi də türk adı dəyişdirilir!..

Onu da qeyd edək ki, sürgündə axısqalılardan əzablarını az-çox yüngülləşdirən yalnız türk soydaşları qazaxların, özbəklərin, qırğızların qardaş münasibəti olur.

Gürcüstanın Aspinza rayonunun Niyala köyündə anadan olmuş, 93 yaşdan çox yaşamış Şuşa Çaxo qızı: «Sürgün edəndə bizi elə başa saldılar ki, burada «manevr», hərbi hazırlıq olacaq, 2-3 gün kənar olmalısınız. Sonra qayıdacaqsınız. Mal-qaramız tövlədə bağlı qaldı. Yağ-pendir, taxıl olan otağın açarını kəndimizdəki milliyətcə gürcü olan mal həkimi qonşumuz Qolaya tapşırıdım. Evimizdən elə çıxdım ki, heç nə götürmədik. Hələ üst-başımızı da qalın geyinmədik. 3-4 gündən sonra qayıtmaq fikrində oldum. Mən maşına minəndə bir rus əsgəri evdəki köhnə kürkü götürüb: «Sestra, beri, budet xolodno» – deyib mənə verdi. Həmin köhnə kürk yük vaqonunda təkçə məni yox, hətta ailəmizin canını da soyuqdan saxladı. 1944-cü sənənin qaraqış (dekabr) ayının soyuğunda Alma-Ata şəhərinin Çuy köyündə dörd ailə bir rus evində yerləşdik. Bizlər qazax dilini bilmirdik. Ancaq iki türk xalqı bir-birimizi tez başa düşürdük. Onlar da bizim kimi kasıb idi. Bizlərə qovrulmuş qarğıdalı verirdilər. Özləri də onu yeyirdilər. Bu köydə də heç bir əli iş tutan kişi qalmamışdı. Hamı əsgər getmişdi. Geridə qalan qız-gəlinlər bizimlə bir yerdə yer şumlayır, taxıl əkir, biçirdik. Hələ savaşa necə ki, Gürcüstanda olduğu kimi, eləcə də buradan kömək göndərirdik. Sən bilirsən qızım, millətimizin bir hissəsi yolda soyuq qatarda, bir hissəsi də 1944-1945-ci sənələrin isti iqliminə dözə bilməyib həlak oldular. Xəstəyə dava-dərman nə gəzir? Kim harada xəstələndisə, elə orada da ölürdü» (A. Piriyev, S. Piriyeva, s. 92-93).

Dünya tarixində misli olmayan bu milli soyqırımını təkçə axısqalılardan deyil, başqa türklərin də başına gətirilir – 1943-cü ilin dekabrında qaraçaylılar, 1944-cü ilin aprelinde balkarlar, iyulunda Krım tatarları sürülür. Bu soyqırımını 1949 – 1951-ci illərdə və bir qədər başqa formalarda lap indilərə kimi davam etdirilir.

...Türklər sürülən günün səhəri onların evlərinə Borjom və Xaşur rayonlarından zorla gürcüləri köçürməyə başlayırlar. 1944-cü ilin 15 noyabrında səhər saat 6-7-də başlayan bu əməliyyat elə həmin günün axşamı başa çatdırılır. Beləliklə, ikiqat cinayət baş verir. Yalnız 15 noyabrda türklərin yurduna 2.503 nəfər adam, 345 ev köçürülür. L.Beriya 28 noyabrda Stalinə göndərdiyi hesabatda 91.095 nəfərin sürgün edildiyini, hələlik türklərin yurdunda 7 min gürcü yerləşdirildiyini bildirir. DMK-nin 31 iyul 1944-cü il qərarında türk kəndlərinə 7.000 təsərrüfat, 32 min gürcü köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Sonradan bu proses kütləvi şəkildə davam edir. Mühəribə ərəfəsində, mühəribə illərində və sonralar

nəinki Axısqa-Axılkeləyə, eləcə də Başkeçid, Borçalı, Bolnis, Qarayazı, Ağbulaq, Məxet rayonlarına da planlı şəkildə gürcülər və ermənilər yerləşdirilir.

Müşahidəçilər sovet dövründə Məxet-Cavaxetin (Axısqa, Adıgün, Aspinza, Axılkelək rayonları), Borçalının əsas miqrasiya axınlarının yönəldiyi yerlər olduğunu, 1944-cü ildən sonra İmeretidən, Borjom, hətta Boqdanovka və Axılkelək (bu iki rayondan ilk növbədə ermənilər) rayonlarından xeyli əhalinin Axısqa bölgəsinə köçdüyünü, məsələn Adıgünün Moxe kəndində Çiora kəndinin (Yuxarı Raça), Borçalıda yaradılmış Tamarisi kəndində 1960-1970-ci illərdən İmereti və Svaneti sakinlərinin yerləşdiyini göstərir, lakin bu miqrasiyanın əsas səbəbini açıqlamırlar (H.T. Волкова. Этнические процессы в Грузинской ССР // Этнические и культурно-бытовые процессы на Кавказе. М., 1978, с. 10-12). Qeyd edək ki, Borçalıya istiqamətlənmiş miqrasiya prosesləri 1980-2000-ci illərdə xüsusilə intensivləşmişdir. Dövlət sərhədlərindən uzaqlarda olan rayonlardan müharibənin axırlarında və xeyli sonralar Türklərin, müsəlmanların köçürülməsi sübut edir ki, səbəb heç də dövlətin təhlükəsizliyi deyil (bu təhlükəsizliyi 46 min Axısqa türkü, on minlərlə Borçalı türkü, eləcə də müsəlman kürdlər, abxazlar, acarlar cəbhədə fədakarcasına qoruyurdu), antitürk, antimüsəlman siyasəti idi. Türklərin dediyinə görə, indi onların evlərində yaşayan bu Gürcülər, Türklərlə heç bir problemləri olmadığını, tarixən dost olduqlarını bildirir. Və Türklər gedəndən sonra xeyir-bərəkətin də getdiyini söyləyirlər...

D a h a b i r h a ş i y ə: Sürgündən bir neçə il sonra kim isə təsadüfən Vətənə, artıq gürcülər yaşayan Saxan kəndinə gedib çıxıb bilir. Saxanda urumlu (türkləşmiş yunan) Şişə nənəylə görüşür. Şişə nənə türkü görüb ağlayır və bir əhvalat danışır. – Sürgündən bir-iki il sonra bir it nədənsə Şişə nənənin üstə gəlib hürür. İtin keçmiş sahibi türk imiş və Şişə nənə də qəfildən itə türkcə çıxır. Türk danışığını eşidən it Şişə nənənin üstünə cumub ona elə yalmanır, elə zingildəyir ki, bu dəhşətli mənzərəyə dözməyən Şişə nənə oturub hönkür-hönkür ağlayır...

...Türkləri Vətənin hətta hündərinə turist kimi belə buraxmamaq üçün dövlət sərhədinin yasaq zolağı Axısqa–Axılkeləkdə 5-dən 85 km-ə qədər artırılır.

YURDA DÖNÜŞ MÜCADİLƏSİ

Əzablı sürgün illəri türklərin milli ruhunu əzə bilmir. Elə ilk günlərdən türk vətənpərvərləri Vətən uğrunda mübarizəyə başlayırlar.

1956-cı ilə qədər Lenin mavzoleyinə, partiya və dövlət rəhbərlərinə kütləvi şəkildə imzalanmış minlərlə müraciət göndərilir.

1956-cı ilin 28 aprelində SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin 135/142 sayılı fərmanı ilə Axısqa türkləri komendant rejimindən və yerlərini dəyişməklə bağlı məhdudiyətlərdən azad edilir. Lakin «nəşr hüququ olmadan» qrifli bu fərmanda axısqalılardan Gürcüstana köçməsi yasaqlanır, onlara dəymiş maddi zərərin ödənməsi, ümumən bəraət nəzərdə tutulmurdu. Buna görə də bu fərmandan sonra Axısqa türklərinin doğma yurda dönüş mücadiləsi vüsətlənir. Sovet rejiminin daimi basqısı altında Axısqa türkləri bu mübarizəni

qanuni, mövcud siyasi reallıqlara uyğun formalarda aparmağı qərarlaşdırırlar. Artıq fərmandan əvvəl, 1956-cı ilin martında Mövlud Bayraqdarov, Lətifşah Barataşvili, Zəkəriyyə Rəmizov və Mənsur Poladov Özbəkistanda vətən mücadiləsi ilə məşğul olan «kommunist» özəyi yaradırlar. Həmin ilin 22-30 martında Özbəkistanın Bulunqur rayonunda müxtəlif bölgələrdən gəlmiş axisqalıların toplantıları keçirilir və Moskvaya nümayəndə heyəti göndərmək qərarı alınır.

1957-ci ilin avqustunda Moskvada olan nümayəndə heyəti heç bir nəticə əldə edə bilmir, lakin Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəsi İslam İslamzadə ilə görüşürlər və o, axisqalılara Azərbaycana köçməyi təklif edir. Bu ərəfədə, 1957-ci il 31 oktyabrda SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin K.Voroşilov və M.Georqadzenin imzasıyla «Mətbuatda çap hüququ olmadan» qrifli məxfi fərmanı təsdiq olunur. 2 bənddən ibarət bu fərmanda Gürcüstan SSR-in Acarıstan MSSR, Axıləkək, Adıgün, Aspidza, Borqanovka rayonlarından Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan sovet respublikalarına köçürülmüş azərbaycanlılardan bütün məhdudiyyətlərin götürülməsi göstərilir və Gürcüstan hökumətinin həmin rayonların artıq məskunlaşdığı, digər rayonlarda yerləşdirmək üçün imkan olmadığı haqda müraciətini nəzərə alaraq, həmin vətəndaşlara arzularına görə Azərbaycan SSR-yə daimi yaşayış üçün köçməyə icazə verilir. Göründüyü kimi, 1944-cü il qərarı ilə «türk, kürd, həmsin» kimi sürülənlər 1957-də azərbaycanlı adlandırılıb. Axisqa türklərinin Azərbaycana köçməyə razılığına baxmayaraq, bir çox siyasi dairələrin müqavimətinə görə bu proses uzanır və yalnız Azərbaycana rəhbərlik edən İ.Mustafayevin 1958-ci ilin iyulunda N.Xruşovla görüşündən sonra məsələ həll olunur. Axisqalıların ilk kiçik dəstəsi Azərbaycana 24 iyun 1958-ci ildə gəlir və Saatlı, Xaçmaz rayonlarında yerləşdirilir. Həmin ilin 18 sentyabrında Mövlud Bayraqdarovun rəhbərliyi ilə Saatlıda axisqalıların «Adıgün» kolxozu yaradılır. Sədri Mövlud Bayraqdarov, baş aqronomu Mühiddin Tahirzadə, partiya təşkilat katibi Lətifşah Barataşvili, mühəndis Rasim Bayraqdarov olan «Adıgün» kolxozu üçün 3.118 hektar torpaq sahəsi, hər bir ailəyə isə 0,25 hektar həyətyanı sahə ayrılır. Ev tikmək və mal-qara almaq üçün maliyyə vəsaiti, inşaat materialları verilir. Sonradan axisqalıların Mil-Muğan düzündə və Quba-Xaçmaz bölgəsində bir çox digər kolxoz və sovxozları yaradılır. Qeyd edək ki, həmişə halal zəhmətləri ilə yaşamış türklər boş torpaqları seçir və öz əlləriylə ev-əşik, təsərrüfat qururlar. Azərbaycan hökuməti axisqalılara Ermənistan köçkünləri üçün tikilmiş hazır evləri təklif etdikdə, M. Bayraqdarov xalqa belə demişdir: «Səbirli olun, başqası üçün tikilmiş yurd-yuvaya şərik olmaq olmaz, orada məskən salmaq kişi işi deyil, biz özümüz üçün ayrıca məskən salmalıyıq». 1961-ci ilə qədər 10 mindən çox türk Azərbaycana köçür və Mil-Muğan ərazisində məskunlaşır. Azərbaycan hökuməti dağlıq rayonları təklif etsə də, axisqalılar Orta Asiyada təsərrüfat baxımından uyğunlaşdıqları düzənlik ərazilərə üstünlük verirlər.

Axisqa türklərinin Azərbaycana köçməsi bu xalqın taleyində bütövlükdə müsbət rol oynadı. Onlar ilk dəfə olaraq milli mədəniyyətlərini qorumaq, ictimai-siyasi həyatda iştirak, əmin-əmanlıq və qardaş münasibəti şəraitində yaşamaq imkanı əldə etdilər.

1969-cu ildən Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev Axısqa türklərinin problemləri ilə yaxından maraqlanaraq, onların nümayəndələri ilə görüşür, sovet rejiminin imkanları daxilində axısqalılara hər cür qayğı göstərməyə çalışırdı.

1973-cü ildə Saatlımın Vaxan kəndində Heydər Əliyev axısqalılarla görüşəndən sonra onların xahişi ilə Axısqa türkləri gənclərinin ali məktəblərə müəyyən sayda müstəsna hal kimi imtahansız qəbul edilmələri barədə sərəncam verir və bu, axısqalıların maariflənməsində, sosial-mədəni tərəqqisində misilsiz tarixi rol oynayır. Sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan hökuməti, ictimaiyyət axısqalıların vətəndaşlıq hüquqlarının tam ödənilməsinə, sosial rifahına, mədəni inkişafına daim qayğı göstərmişdir. Azərbaycanda Axısqa türklərinin «Vətən» cəmiyyəti, «Ahıska mədəniyyət mərkəzi» yaradılmış, müxtəlif milli özfəaliyyət qrupları, o cümlədən «Adıgün» musiqi kollektivi, «Ümid» ansambli fəaliyyət göstərmiş, axısqalıların nümayəndələri dövlət qurumlarında, seçkili orqanlarda, yerli özünüidarəçilikdə təmsil olunmuşlar.

Axısqalıların ilk nümayəndələri hələ keçən əsrin əvvəllərindən Bakıda, ölkənin digər yerlərində yaşamışlar. Kütləvi məskunlaşma isə, dediyimiz kimi, 50-ci illərdən başlamış və 80-ci illərin axırlarına qədər Azərbaycanda, əsasən Saatlı, Sabirabad, Xaçmaz və Beyləqan rayonlarında 50 minə qədər Axısqa türkü yerləşmişdir. Fərqanə hadisələrindən sonra qaçqınların böyük hissəsi, 40 mindən çox Axısqa türkü Azərbaycana köçmüşdür. Əsasən Özbəkistandan gələn əhali axısqalıların ənənəvi olaraq yerləşdiyi bölgələrdən başqa, Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Şamaxı, Ağsu, Qəbələ, Əsgəran, Xocalı və digər yerlərdə məskunlaşmışdı.

Ermənistandan 200 mindən çox, Qarabağdan 800 minədək qaçqının yerləşdirilməsi zərurəti ilə üzləşmiş Azərbaycan Özbəkistandan gəlmiş Axısqa türklərinə də eyni qardaş qayğısı ilə yanaşdı. Hələ ilk günlərdə, 1990-cı ilin fevralında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində xüsusi olaraq keçirilmiş müşavirədə Azərbaycanda Özbəkistandan gəlmiş 30 min köçkün, 5.300-dən çox ailə olduğu, Axısqa türklərinin köçməsi prosesinin hələ də davam etdiyi bildirilmişdir. Axısqa türklərinin ən çox Saatlı, Sabirabad, Qazax, Quba, Xaçmaz, Şamaxı və Ağsu rayonlarında qərar tutduğu, 750-dən çox ailənin yerbəyer edildiyi, 400 ailəyə torpaq sahələri ayrıldığı, qalanlarının müvəqqəti yerləşdiyi və onlar üçün də «lazımi həyat, məişət və əmək şəraiti yaradılması ilə bağlı bütün problemlərin kompleks şəkildə həll edilməsini nəzərdə tutan xüsusi proqram hazırlandığı» göstərilmişdir (Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində müşavirə // Azərinform, 15 fevral 1990). Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan hökuməti axısqalılara yardım üçün əlindən gələni etmişdir.

Lakin axısqalıların Azərbaycana köçməsi heç də onların milli mücadiləsini zəiflətmir. Əllinci illərin axırlarında Axısqa türklərinin milli hərəkatı xeyli güclənir, ancaq bu dövrdə iki istiqamətə – türk və gürcü meyllərinə parçalanma baş verir. Artıq 1962-ci ildə bu meyllər siyasi cəhətdən formalaşır və həmin ildə Özbəkistanda və Gürcüstanda iki gizli təşkilat yaranır. Əhalinin böyük əksəriyyətinin dəstəklədiyi türk meyli Ənvər Odabaşovun başçılıq etdiyi «Azadlıq müvəqqəti təşkilat komitəsi», gürcü təmayülü isə Lətifşah Barataşvilinin rəhbəri olduğu «Vətənə qayıdış komitəsi» ətrafında birləşir. Hər iki komitə Vətənə dönüşü əsas məqsəd kimi qarşısına qoyur və bu amalla mübarizəyə başlayır. Lakin Ə.Odabaşov bir türk milləti olaraq, L.Barataşvili isə «mesxlər», əslində

gürcü kimi. Qeyd edək ki, 60-cı illərdə formalaşmış bu meyillər indiyədək qalmaqdadır: «Vətən» cəmiyyəti kompakt şəkildə Axısqada, «Xsna» – bütün Gürcüstan ərazisində, bir qədər sonra yaranmış «Ümid» təşkilatı isə Türkiyədə yerləşməyin tərəfdarıdır.

Axısqa türklərinin milli hərəkatı bu dövrdə son dərəcə vüsətlənmiş, müxtəlif icmalar arasında əlaqələr güclənmiş, Ə.Odabaşovun başçılıq etdiyi təşkilatın nüfuzu artmış və bu təşkilat milli maraqların əsas ifadəçisinə çevrilmişdir. 1964-cü il 15 fevralda Özbəkistanın Buka qəsəbəsində müxtəlif bölgələrdən 600 nümayəndənin iştirakı ilə geniş xalq toplantısı, axisqalıların I qurultay adlandırdığı böyük yığıncaq keçirilmiş, bu qurultayda Ə.Odabaşov ümumxalq lideri kimi qəbul edilmişdir. Türk meyli Azərbaycanda daha da fəallaşmış, Ə.Odabaşov 1965-ci ildə Azərbaycana köçərək təşkilata buradan rəhbərlik etməyə başlamışdır. Sonrakı illərdə «Azadlıq müvəqqəti təşkilat komitəsi»nin qurultaylarının əksəri Azərbaycanda keçirilmişdir. Bu təşkilat, əsas məqsəd olan Vətənə dönüş uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış, xalqın etnik mənsubiyyətinin, soyadlarının dəyişdirilməsi tələblərini qəti rədd etmiş, türk mənliliyinin, ana dilinin qorunmasına çalışmışdır.

1967-ci ilin 14 sentyabrında Azadlıq müvəqqəti təşkilat komitəsinin Azərbaycan bölməsi yaradılmış, Alıxan Rəhimov sədr seçilmişdir. Həmin ilin 18 dekabrında isə daha geniş tərkibli iclasda təşkilatın Zaqafqaziya bölməsinin yeni rəhbərliyi və sədri Qazi Müftiyev seçilmişdir.

Mübarizə nəticəsində 30 may 1968-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə axisqalılara ölkənin istənilən yerində yaşamaq hüququ verilsə də, Gürcüstana qayıtmaq mümkün olmamışdır.

Gürcüstan hökumətinin yerinə yetməyən vədləri, hətta yanılaraq gürcülüüyü qəbul etmiş tək-türk axisqalının belə vətənə buraxılmaması milli hərəkatdakı gürcü meylini iflasa uğratmış, hamı bu yanlış yolun puçluğunu dərk etmişdir. Nəticədə, 1966-cı ilin 12 dekabrında Tiflisdəki azsaylı yığıncaqda (cəmi 10 nümayəndə) Vətənə qayıdış komitəsinin sədri L.Barataşvili istefa vermiş və təşkilatın ləğvini təklif etmişdir.

Azadlıq müvəqqəti təşkilat komitəsinin fəallığı, xalqın ona inamı isə artmaqda davam etmişdir. 1968-ci ilin 24 iyulunda min nəfərə qədər türk Tiflisə toplaşmış, Ə.Odabaşovun başçılıq etdiyi heyət Gürcüstan Kommunist partiyasının rəhbəri V.Mjavanadze ilə, həmin ilin 8 dekabrında isə Moskvada SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri N.Podqornı ilə görüşərək tələblərini çatdırmışdı. Real nəticə görməyən axisqalıların liderləri mübarizə formalarını genişləndirərək beynəlxalq səviyyəyə çıxmağa çalışmış, Gürcüstana qayıtmağa icazə verilməsə Türkiyəyə köçmək tələbi irəli sürülmüşdür. Bu fəaliyyət sovet rejimini narahat etdiyindən Moskva Axısqa türkləri liderlərini təqibə başlamışdır, 1971-ci ildə Ə.Odabaşov, Ə.İzzətov, M.Niyazov, İ.Kərimov saxta ittihamlarla həbs edilmişlər.

70-ci illərdə türklərin, hətta gürcülüüyü, «mesx» adını qəbul edən tək-tük adamların Vətənə qayıdış cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdir. 1979-cu ildə uzun müzakirələrdən sonra cəmi 3 ailənin Maxaradze rayonunda yerləşməsinə icazə verilmişdir.

80-ci illərin ortalarında Axısqa türklərinin milli hərəkatı yenidən təşkilatlanmış və fəallaşmışdır. Xeyli zəifləmiş Azadlıq müvəqqəti təşkilatı 1986-cı ilin fevralında Kabarda-Balkarın Nartan kəndində keçirilən toplantıda buraxılmış, Xalq nümayəndəliyi komitəsi

yaradılmış, 1987-ci ilin 12 aprelində isə bu komitə də buraxılaraq «Qayıdış» Müvəqqəti təşkilat komitəsi təsis edilmiş və Yusif Sərvərov sədr seçilmişdir. Bu Komitənin nümayəndələri 1988-ci ilin mayında nəhayət ki, sürgündən sonra ilk dəfə vətənlərinə rəsmi səfərə gedə bilmiş, 90 yaşayış məntəqəsində vəziyyətlə tanış olmuşlar. Türklərin təkidi ilə 1988-ci ilin iyununda Moskvada S.S.Slobodnyukun sədrliyi ilə Gürcüstanda vəziyyəti araşdırmaq üçün xüsusi hökumət komissiyası yaradılmış və bu komissiya Gürcüstan hökumətinin Axısqada demoqrafik gərginliklə bağlı əsas bəhanəsini alt-üst edən rəsmi məlumat hazırlamışdır: Axısqa bölgəsində 220 kənddən 84-ü boşdur, kənd təsərrüfatı məhsulları 1944-cü illə müqayisədə 5 dəfə azalıb, həmin illə müqayisədə 70 % torpaqdan istifadə olunmur, region əhalisi cəmi 191 min nəfərdir, yəni 1944-cü illə müqayisədə 59 min nəfər azalıb.

1939 və 1989-cu illərdə kəndlərin və əhalinin müqayisəsi belədir: Axısqada 1939-da 83 kənd, 59.500 əhali, 1989-da müvafiq olaraq 47 və 51.400; Adıgündə müvafiq olaraq 71/36.600 və 55/20.400; Aspindzada 62/29.400 və 20/12.100; üç rayonda cəmi 216/125.500 və 122/83.900.

Ümumiyyətlə, Gürcüstanın «dağlıq rayonlarında əhalinin sayının azalması, sakinlərin qocalması və gənclərin köçməsi ilə əlaqədar miqrasiyaların çıxış məntəqələrində təbii artımın aşağı düşməsi, dağlıqlar arasında uşaq doğumunun sürətlə azalması» izlənilir (Н.Г. Волкова. Этнические процессы в Грузинской ССР // Этнические и культурно-бытовые процессы на Кавказе. М., 1978, с. 5).

1959-cu ilin göstəricilərinə görə, ölkə əhalisinin 9/10 hissəsi dəniz səviyyəsindən 1000 m.-ə qədər yüksəklikdə (ümumi ərazinin 46,1 %) yaşayıb, 1000 m. aşağıda orta sıxlıq 112 nəfər, yuxarıda isə 12 nəfər olub (Советский Союз. Географическое описание в 22 томах. Грузия. Отв. ред. Ф.Ф. Давитая. М., 1967, с. 89). Bu rəqəmlər, görəcəyiniz kimi, sonralar daha da azalıb. Ümumən, Axısqa-Axılkeləkdə normal demoqrafik vəziyyət türklər orada yaşayanda olub: 1926-1939-cu illərdə burada əhali 31,3 % artıb. Türklər sürüldükdən sonra isə əhali xeyli azalıb, 1966-cı ildə Cənubi Gürcüstanın əhalisi cəmi 196.500 nəfər olub, bunlardan 47,2 % dəniz səviyyəsindən 1600-2000 m. yüksəklikdə, 42 % isə 800-1400 m. yüksəklikdə yaşayıb, orta sıxlıq 1 kv. km-ə 35 nəfər olub (Yenə orada, s. 193). 1972-ci ilin məlumatına görə isə, Gürcüstanın ümumən dağlıq hissəsində, yəni ölkə ərazisinin 36 %-də əhalinin cəmi 4,6 %-i yaşayır. Aran rayonlarda əhalinin sıxlığı 1 kv. km-ə 100 nəfərdir, dağlıq hissədə 5 nəfərdən azdır (А.Н. Кацадзе. Социологическая экспедиция в Сванети // Научная сессия в Цагери, посвященная 50-летию образования СССР. Тбилиси, 1979, с. 181-182 (gürcü dilində)). Deyildiyi kimi, 1828-ci ildə 50.000 əhalisi olan Axısqa şəhərində 1939-cu ildə 12,2 min, 1959-cu ildə 16,9 min, 1966-cı ildə 17,8 min nəfər yaşayıb (Советский Союз, с. 298). Bütün bu göstəricilər türklərin Axısqa-Axılkeləyə qayıtması üçün nəinki heç bir demoqrafik maneə olmadığını, əksinə onların yurda dönməsilə Mesxet və Cavaxetin iqtisadi həyatında böyük inkişaf olacağını göstərir.

Gürcüstanda əhalinin yüksəklik zonaları üzrə 1926 və 1959-cu illərdə yerləşməsinə göstərən aşağıdakı cədvəl (Yenə orada, s. 299) yaşayış məskənlərinin əsasən dəniz səviyyəsindən 1000 m. yuxarıda olduğu Axısqa-Axılkeləkdə heç bir demoqrafik gərginlik

olmadığını, əksinə burada əhali azlığı probleminin yaşandığını təsdiqləyir (qeyd edək ki, 1959-cu ildən sonra miqrasiya nəticəsində buralarda əhali daha da azalıb):

Dəniz səviyyəsindən yüksəklik, m.	Yüksəklik zonasının ümumi əraziyə nisbəti, %	Əhalinin sayı, %		Əhalinin 1 kv.km-ə orta sıxlığı	
		1926	1959	1926	1959
0 – 200	11,4	27,2	30,9	91,4	157,0
200 – 500	13,0	29,6	35,5	88,1	159,3
500 – 1000	21,7	27,5	22,5	48,7	60,4
1000 – 1500	18,2	9,5	6,5	20,1	20,8
1500 – 2000	16,3	5,6	4,2	13,3	15,0
2000 – 2400	9,8	0,6	0,4	2,4	2,2
2400-dən yuxarı	9,6	-	-	-	-
Cəmi	100,0	100,0	100,0	38,5	58,2

80-ci illərin axırlarına doğru milli hərəkətin xeyli güclənməsi, ölkədə gedən yenidənqurma prosesləri bu problemin həllinə ümidləri artırmış və türk təmayülünün mövqelərini möhkəmləndirmişdi. Bu dövrdə Axisqa türklərinin Şimali Qafqazda, Orta Asiyada və Azərbaycanda bir çox yığıncaqları, qurultayları keçirilir, qızgın müzakirələr aparılır, təşkilatlanma güclənir, siyasi meyillər aydınlaşır. 1988-ci ilin 28 iyulunda Kabarda-Balkarın May rayonunun Psiko kəndində keçirilən 9-cu qurultayda «gürcü» (Xəlil Omarov) və «türk» (Ənvər Odabaşov) meyillərinin kəskin diskussiyası oldu, əksəriyyət «türk» mövqeyinə üstünlük verdi. 1989-cu ilin sentyabrında 10-cu qurultayda bu mövqə bir daha təsdiqləndi.

1987-ci ildən bir neçə il həftənin beş iş günü qarda-yağışda, istidə-soyuqda Moskvanın ali dövlət-partiya orqanları qarşısında türklərin piketləri dayanıb. Artıq SSRİ və Gürcüstan rəhbərliyi, mətbuat və televiziya, ictimaiyyət bu məsələyə göz yuma bilmirdi. 1988-ci ilə qədər az da olsa türk (müxtəlif məlumatlara görə, min nəfərə qədər) Gürcüstanın müxtəlif yerlərində məskunlaşa bilmişdi.

Türklərin milli hərəkətini sarsıtmaq məqsədilə 1989-1990-cı illərdə növbəti qanlı cinayət törədilir: 23-25 may 1989-cu ildə Özbəkistanın Fərqanə vilayətinin Kuvasa şəhərində, 3-12 iyunda Fərqanə, Margilan və digər şəhər və qəsəbələrdə, 19-21 fevral 1990-cı ildə Buka rayonunda, 2-3 martda Parkənddə türklərə qarşı açıq-aşkar təşkil olunmuş və idarə olunan amansız qətliamlar törədilir. Axisqa türkləri türk düşməni Qorbaçovun riyakar siyasətinin ilk qurbanlarından olur. Türklər Özbəkistanı tərk edir, Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya və digər yerlərə üz tutur. Gürcüstan hətta Fərqanə faciəsindən sonra da türkləri qəbul etmir və nəinki qəbul etmir, 1989-1991-cı illərdə «demokrat» Zviad Qamsaxurdiyannın başçılığı ilə gürcü şovinistləri tək-tük türk ailəsini, hətta özünü «mesx» adlandıranları da yenidən yurdlarından, ölkədən çıxarır. Beləliklə, yarım əsr sonra Özbəkistan və Gürcüstanda axışqılılar ikinci sürgünə məruz qalırlar.

Fərqanə faciəsindən sonra Axısqa türklərinin milli hərəkatı xeyli vüsətlənir: 1989-cu ilin 2 sentyabrında Azərbaycanda Saatlı rayonunun Adıgün kəndində 10-cu qurultay keçirilir, vətənə dönüş məsələsi tam kəskinliyi ilə qoyulur; həmin ilin 23 sentyabrında Moskvada İzmaylov parkında müxtəlif respublikalardan gəlmiş 526 nümayəndənin iştirakı ilə türklərin ümumittifaq konfransı keçirilir. 1990-cı ilin fevralında Moskvada Axısqa türklərinin sovet və xarici jurnalistlər üçün mətbuat konfransı olur. Konfransda Qayıdış Müvəqqəti Komitəsinin sədri Y. Sərvərov xalqın qurtuluşunun yalnız Vətənə qayıtmaqda olduğunu bir daha bəyan edir, bununla faciələrin qarşısının alınma biləcəyini bildirir. Müvəqqəti Komitənin katibi T. Aslanov Özbəkistan qaçqınlarının müxtəlif yerlərə sərələndiyini, ağır şəraitdə yaşadığını söyləyərək, bəzi rəqəmləri iştirakçılara çatdırır: Smolenskdə –2.311, Kurskdə –2.236, Oryolda –3.152, Voronejdə –2.111, Krasnodar, Stavropolda minlərlə türk qaçqını yaşayır, hətta Komi MSSR-də də köçkünler var. Bu insanlar normal yaşayış şəraitindən, iş yeri və s.-dən məhrumdur. SSRİ Ali Soveti Məşxət türkləri komissiyasının işçi qrupunun sədri E.Pain türklərin sovetlərdə yaşaya biləcəyi yeganə yerin onların tarixi vətəni olduğunu bildirir (Э.Валерьев. Пресс-конференция месхетинских турок // «Известия», 21 февраля, 1990).

1990-cı ilin 8 mayında Müvəqqəti təşkilat komitəsinin sədri Y. Sərvərov və katib Ş. Fəzliyəv in imzasıyla gürcü xalqına müraciət qəbul edilir («Vatan aşkı» qəzeti, 1990, №3). Türklərin fəallığı, müraciətləri nəticəsində deputat L.A.Qorşkovun sədrliyi ilə türk-məşxət əhalisi problemləri üzrə komissiya yaradılır, SSRİ Ali Soveti 45 ildən sonra nəhayət, 1989-cu ilin 14 noyabrında deklarasiya, 1991-ci ilin 7 martında isə sürgün olunmuş xalqlara qarşı repressiyaların qanunsuzluğu və cinayətkarlığı, onların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul edərək Axısqa türklərinə hüquqi bəraət verir.

Yurda dönüş mücadiləsinin genişlənməsi yeni təşkilati formaların yaradılmasını tələb edirdi. Buna görə də 18 may 1990-cı ildə Moskvada 207 seçilmiş nümayəndədən 178-nin iştirakı ilə yeni təsis konfransı keçirilir və «Qayıdış» komitəsinin əsasında türklərin ümumittifaq «Vətən» cəmiyyəti yaradılır, Yusif Sərvərov sədr, Taşdan Aslanov müavin seçilir. Cəmiyyətin 27 nəfərlik Şurası, Nizamnaməsi və Proqramı qəbul edilir (bax: «Vətən eşqi», aprel, 1991, №2). Səhəri gün, 19 mayda Botanika bağında 1200 nəfərin iştirak etdiyi toplantıda bütün Şura üzvləri həyatlarını xalq işinə həsr edəcəklərinə Qurana and içirlər. Bu təşkilat 25 fevral 1991-ci ildə SSRİ Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınır. SSRİ dağıldıqdan sonra 1992-ci il 20-21 noyabrda Moskvada «Vətən» cəmiyyətinin 1-ci qurultayı keçirilir, cəmiyyət beynəlxalq təşkilata çevrilir, sədr yenidən Yusif Sərvərov seçilir. Beynəlxalq «Vətən» cəmiyyəti 17 yanvar 1994-cü ildə artıq Rusiya Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydə alınır.

Ənənəvi siyasətinə sadıq qalan Rusiya hökuməti eyni zamanda axısqaqlıların «gürcü» meylini dəstəkləyir – 1991-ci ilin axırlarında Rusiyada, 1992-ci ilin martında isə Gürcüstanda özlərini «müsəlman məşxlər» adlandıranların «Qurtuluş» – «Xsna» cəmiyyəti qeydə alınır.

Xalq arasında heç bir nüfuzu olmayan, heç bir real nəticəyə çatmayan, qondarma «Xsna» cəmiyyəti faktiki süqut edir və bir qədər sonra xalqın dəstəkləmədiyi «gürcü»

meylli «Gürcü repatriantları ittifaqı» (1995), «Lətifşah Barataşvili fondu» (1997), «Deportasiya olunmuş mesxlərin «Mesxeti» gənclər ittifaqı» (1997) yaradılır.

«Vətən» cəmiyyətinin fəallığı isə daha da artır: müxtəlif yığıncaqlar keçirilir, müraciətlər göndərilir, beynəlxalq təşkilatlarla, Gürcüstan hökuməti ilə intensiv iş aparılır. 1990-cı ilin 20 aprelində Moskvada xalq nümayəndələri vətənə dinc yürüş etməyi qərara alırlar. Həmin ilin 5 avqustunda Moskvada Lujniki stadionunda mitinqdə yürüşün mahiyyəti, məqsədi açıqlanır. 1990-cı ilin 10 avqustuna türklərin Adlerə toplanmış çoxsaylı nümayəndələri, 3.000-ə qədər əhali öz problemlərinə diqqəti cəlb etmək üçün Soçi-Xaşur-Tiflis marşrutuyla Gürcüstana dinc yürüş etməyə toplaşır. Gürcü «demokratlarının» nümayəndələri artıq avqustun 5-dən Adlerdə türklərlə görüşərək, hakimiyyətə gələn kimi Axısqa türklərinin problemini həll edəcəklərinə söz verir və yürüşü keçirməməyi xahiş edirlər. Adlerin mərkəzi stadionunda türklərin mitinqi keçirilir, mitinqi aparən Rəsəddin Rəsulov, «Vətən» cəmiyyətinin sədri Yusif Sərvərov çıxış edərək, gürcü «demokratları» (qeyri-formallar) və rəsmilərlə aparılan danışıqlar, Gürcüstandakı gərgin vəziyyət barədə məlumat verir, bir çox digər çıxışlar olur. Avqustun 11-i gecə səhərədək davam edən danışıqlarda gürcü nümayəndələr vəziyyəti gərginləşdirməmək, parlament seçkilərini pozmaq üçün təkidlə yürüşü təxirə salmağı xahiş edirlər. Gürcüstan ictimai təşkilatlarının «Azad Gürcüstan – Deyirmi masa»sının nümayəndələri yeni parlamentin ilk iclasında türklərin probleminə baxılacağı və həll ediləcəyi barədə rəsmi zəmanət məktubu verirlər. Bu məsələ səhəri gün, avqustun 11-də mitinqdə müzakirə edilir, müxtəlif fikirlər səslənir, nəhayət, sülh yürüşü noyabrın 14-nə təxirə salınır. Axısqaqların milli mücadiləsində, xalqın fəallaşmasında bu hadisə müsbət rol oynayır. Mitinqin iştirakçısı, milli hərəkatın liderlərindən olmuş Seyfəddin Buntürk redaktoru olduğu «Vatan aşkı (Sovetlər Birliyi Meshet (Ahıska) türklərinin «Vatan» kurumunun qəzetesi)» qəzetində (1990, № 3) yazırdı: «nə vaxtsa Axısxaya türklərinin tarixi və taleyini araşdırırlar yazacaqlar: «Soçiyə – Adler stadionuna yığılan türklər Axısxaya doğru iri bir addım atdılar». Lakin sonradan gürcülər verdikləri vədə nəinki əməl etmədilər, əksinə Gürcüstanda yaşayan tək-tük türk ailəsi də hakimiyyətə gəlmiş Zviad Qamsaxurdiyannın başçılıq etdiyi həmin «demokratlar» tərəfindən vəhşicəsinə yurdlarından çıxarıldı.

1990-cı ilin noyabrında Repressiya Olunmuş Xalqlar Konfederasiyasının təsis qurultayında Axısqa türklərinin vəziyyətilə bağlı Gürcüstan rəhbərliyinə, deputatlara və gürcü xalqına müraciət qəbul edilir (Конфедерация репрессированных народов Российской Федерации. 1990-1992. Документы, материалы. М., 1993).

90-cı illərin əvvəllərindən Axısqa türklərinin milli hərəkatının ən fəal mərkəzi Azərbaycanda formalaşır. Respublika rəhbərliyinin, ictimaiyyətin və xalqın axısqaqlılara qarşı doğma münasibəti buna şərait yaradır. 1993-cü ilin 13 oktyabrında Azərbaycanda Axısqa türklərinin «Vətən» cəmiyyəti qeydə alınır (ilk sədr az bir müddətdə Qoçəli Lətifov olur), 1994-cü ilin 27 oktyabrından türklərin «Ziyahılar» komitəsinin rəhbəri Xalid Taştanov cəmiyyətin sədri seçilir. Xalid Taştanovun rəhbərliyi ilə «Vətən» cəmiyyətinin fəaliyyəti genişlənir, beynəlxalq səviyyəyə çatır. 2002-ci ildən cəmiyyətə Bəkir Mamoyev, 2003-cü ildən isə İbrahim Burxanov sədrlik edir. Qeyd edək ki, Azərbaycandakı «Vətən» cəmiyyəti fəal işləyən qurum, əslində MDB ərazisində Axısqa türklərinin ən güclü

təşkilatıdır. Bu qurum Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri, beynəlxalq təşkilatlar, ictimaiyyətlə, axısqaqların digər ölkələrdəki dərnəkləri ilə sıx əlaqə saxlayır, bir çox vacib ictimai, mədəni, xeyriyyəçilik tədbirləri görür, hər il müxtəlif müzakirələr, xüsusən sürgün ildönümlərinə həsr olunmuş konfranslar keçirir. Hazırda Azərbaycandakı «Vətən» cəmiyyətini Axısqa türklərinin beynəlxalq koordinasiya mərkəzi hesab etmək olar. Azərbaycan rəhbərliyi, xüsusən prezidentin müşaviri Hidayət Orucovun bu təşkilata gündəlik yardımını da xüsusi qeyd olunmalıdır.

Axısqa türklərinin yaşadıkları digər ölkələrdə də müxtəlif təşkilatları fəaliyyət göstərir.

1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Ukraynada, Rusiyada, Azərbaycanda, Türkiyədə Axısqa türklərinin müxtəlif ictimai cəmiyyətləri və mədəniyyət mərkəzləri yaradılır. Öz imkanları daxilində müəyyən işlər görmüş və görməkdə olan bu qurumların fəaliyyətini qeyd etməklə bərabər, «Vətən» cəmiyyətinin bu gün də beynəlxalq səviyyədə milli hərəkatın önündə getdiyini bildirmək istərdik.

Milli hərəkatın vüsətlənməsi nəticəsində beynəlxalq təşkilatlar Axısqa türklərinin taleyinə keçən əsrin 80-cı illərinin axırlarından, xüsusən Fərqanə hadisələrindən sonra diqqət yetirməyə başlasalar da, real fəaliyyət 90-cı illərin ortalarından izlənilir. Hələ 1970-ci illərin əvvəllərində (1970-1972) axısqaqların beynəlxalq təşkilatlara, bir-neçə dəfə (1970-in aprelində, 1971-in mart və mayında) isə Türkiyə səfirliyinə müraciətləri olmuşdu (T. Kukulov. Axısqa türklərinin tarixinə bir nəzər. B., 1999, s. 73-74).

1992-ci ildə Axısqa türklərinin «Vətən» cəmiyyəti beynəlxalq status alır və 1996-cı ilin mayında Avropa Milli Azlıqlar Federal İttifaqına kollektiv üzv seçilir.

1997-ci ilin iyununda Rusiya Milli və Regional Siyasət Nazirliyinin dəvəti ilə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Moskva nümayəndəliyi Krasnodar vilayətində yaşayan axısqaqların vəziyyətini öyrənərək, onlara müəyyən sosial yardım göstərməyə başlayır.

1998-ci ilin 27 yanvarında Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Siyasi Məşvərət Şurasına daxil olan insan haqları üzrə Daimi Palatada «Memorial» hüquq müdafiəsi mərkəzinin təşəbbüsü ilə Axısqa türklərinin hüquqlarının Krasnodar diyarında pozulmasına dair dinləmələr keçirilmiş, dəhşətli faktları aşkarlayan «Krasnodar vilayətində məcburi miqrantların hüquqlarının pozulması və etnik diskriminasiya (Mesxet türklərinin vəziyyəti)» adlı məruzə dərc edilmişdir (Нарушение прав вынужденных мигрантов и этническая дискриминация в Краснодарском крае (Положение месхетинских турок). М., 1998).

1998-ci ilin 6-7 iyununda «Vətən» cəmiyyətinin Rostov vilayəti Bolşaya Orlovka kəndində keçirdiyi beynəlxalq səviyyəli – MDB-də yaşayan Axısqa türklərinin ümumxalq toplantısı milli hərəkatın inkişafında əhəmiyyətli hadisə oldu. Mövcud vəziyyətin müzakirəsi əsasında real mücadilə perspektivlərini dəqiqləşdirən qətnamə qəbul edildi. Qətnamədə vətənə qayıdışın milli və mədəni özünüidentifikasiyadan inkarla, dini inancın dəyişməsi ilə bağlanmasının qəbul edilməzliyi, türklərin bütün dövrlərdə mesxlərə,

acarlara və bütün gürcülərə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşması, onlarla tale birliyi, insan ləyaqətinin qorunması zərurəti və vicdan azadlığının vacibliyi göstərilir. Şərtsiz reabilitasiya və reallıqları nəzərə alaraq, yurda şərtsiz tədricən qayıdış tələbi bildirilir. Gürcüstana dərin qayıdış arzusu, yeni Gürcüstanın konstitusiyasına, dövlət dilinə və ölkənin quruluşuna hörmət edən sadıq vətəndaş olmaq istəyi bəyan edilir, Gürcüstanda inzibati və ya siyasi muxtariyyətə iddia etmədikləri, kompensasiya, evlərin və əmlakın qaytarılmasını, repatriasiyanın maliyyə təminatını tələb etmədikləri bildirilir, Gürcüstan rəhbərliyindən Vətənə qayıtmaq üçün yalnız siyasi qərar və Parlamentdən cinayətkar deportasiyanı pisləyən qanun qəbul edilməsi xahiş edilir.

1998-ci ilin 21-23 mayında Praqada Avropa Milli Azlıqlar Federal İttifaqının 43-cü konqresində Axisqa türklərinin məsələsi də müzakirə edilmiş, «Vətən» cəmiyyətinin rəhbərlərindən olan Fuad Pepinovun məruzəsi dinlənilmiş, Rusiya və Gürcüstanın parlamentlərindən və hökumətlərindən axisqalılara qarşı diskriminasiyaya son qoyulmasını tələb edən qətnamə qəbul edilmişdir.

Axisqa türklərinin yaşadıkları ölkələrdə və Gürcüstanda hüquqi statuslarının tənzimlənməsinə dair ilk xüsusi beynəlxalq müşavirə isə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, ATƏT Milli Azlıqlar üzrə Ali Komissarlığı və Açıq Cəmiyyət İnstitutunun təşkilatçılığı ilə 1998-ci ilin 7-10 sentyabrında Haaqada keçirilmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya hökumətlərinin, «Vətən» cəmiyyəti nümayəndələrinin iştirak etdiyi müşavirədə «Mesxet türklərinə aid məsələlərə dair Haaqa görüşünün sənədi» qəbul edilmişdir. Bu görüşün nəticəsi olaraq həmin ilin 15-21 dekabrında Rusiyanın axisqalılarının kompakt yaşadığı bölgələrində Haaqa görüşünün təşəbbüskarları olmuş beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri vəziyyəti öyrənərək məruzə hazırlamışlar.

1998-ci ilin noyabr ayında Avropa Milli Azlıqlar Federal İttifaqının R.Arkvint, H.Hansen, İ.Bux, S.Çervonnayadan ibarət xüsusi missiyası fəaliyyətə başlamış, 9-11 noyabrda Gürcüstanda vəziyyəti öyrənərək Axisqa türklərinin hüquqlarının tapdanması, o cümlədən Gürcüstandakı erməni icmasının türklərin hüququnun bərpasına qarşı anlaşılmaz, qeyri-insani müqaviməti haqda 12 noyabrda Moskvada hesabat vermişlər. Bu hesabat həm də 1999-cu ilin yanvarında Strasburqda Gürcüstanın Avropa Şurasına qəbulu müzakirə edilərkən AŞ Parlament Assambleyasının nümayəndələrinə təqdim olunmuşdur.

Milli Azlıqlar üzrə Ali Komissarlığın, BMT Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı və Açıq Cəmiyyət İnstitutunun təşkilatçılığı və Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Rusiyanın hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları nümayəndələrinin, «Vətən» cəmiyyəti liderlərinin iştirakı ilə 14-17 mart 1999-cu ildə Vyanada Axisqa türkləri probleminə dair ikinci beynəlxalq müşavirə keçirilmişdir. Müşavirədə bir çox hüquqi, sosial məsələlərlə yanaşı, ciddi terminoloji, əslində siyasi-etnik problem – Axisqa türklərinin necə adlanması da qızgın müzakirə edilmişdir. Gürcü tərəfinin «mesxlər», «Mesxetdən deportasiya olunmuş əhali» anlayışlarına etiraz edən «Vətən» cəmiyyəti liderlərindən Bəkir Mamoyev 1944-cü ildə mücərrəd Mesxet əhalisi deyil, məhz türklərin, kürdlərin və həmşinlərin köçürüldüyünü demişdir. Müşavirədə Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin milli məsələlər üzrə müşaviri Hidayət Orucovun təkidi ilə beynəlxalq təcrübədə ilk dəfə «türk» sözü rəsmi sənədlərə daxil edilmiş və

kompromis variant olan «mesxet türkləri» adı qəbul edilmişdir. Müşavirədə repatriasiya üçün gürcü hökumətinin 12 il vaxt istəməsi də etirazla qarşılınmışdır. Həmin görüşdə verilən «Sədrin bəyanatı»nda növbəti müşavirənin Bakıda keçirilməsi üçün Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin göndərdiyi dəvət minnətdarlıqla qəbul edilmişdir.

Gürcüstanla müttəfiqlik siyasəti yürüdən Türkiyə hökuməti bu məsələyə təmkinlə yanaşaraq, Gürcüstan hökumətinin müraciəti olacağı təqdirdə Axısqa türklərinin vətənlərinə qayıtmasına kömək edəcəyini bildirmişdir. Qeyd edək ki, Axısqa türkləri ilə bağlı 1992-ci il 2 iyulda Türkiyə Böyük Millət Məclisi qərar qəbul etmişdir («Ahıska türkləri'nin Türkiyə'ye kabulu və iskanına dair» 3538 sayılı Qanun). Lakin bu qanun əsasında dövlət tərəfindən rəsmən 1993-cü ildə yalnız 178 axısqa ailə İqdırda yerləşirildi. Türkiyəyə sərbəst köçmüş minlərlə axısqa isə dövlət tərəfindən əhəmiyyətli yardım görmədiklərindən zor durumda qalır, yeni şəraitə uyğunlaşmaqda çətinliklər çəkirlər (Saadin Ahıska. Türk-Rus Savaşları və Ahıska felakəti // «Ahıskalılar», Tarih ve Kültür Dergisi, sayı: 4, Ekim, 2003, s.24-25). Ümumən, axısqa qalıqlarının böyük qismi Türkiyəyə, başqa ölkələrə köçməyə can atmır. Onların əsas və ali məqsədi doğma yurda, Axısqa, Axılqələk obalarına qayıtmaqdır. Axısqa ziyalıları Rasim Bayraqdarov, Xalid Taşdanov, Məhəmməd Cəlilov, Seyfəddin Buntürk, Xalid Xəlilov, Ənvər Əmrahovun 1995-ci ilin 10 iyulunda Türkiyə Prezidenti Tansu Çillərlə görüşündə doğma yurda dönüş məsələsi və erməni təcavüzünə qarşı Azərbaycanla birlik fikri səslənmişdir (bax: «Azərbaycan gəncləri», 11 iyul 1995). İgid Axısqa oğlu İsgəndər Aznaur («Qrad İsgəndər») Qarabağ döyüşlərində şücaətlər göstərmiş, qəhrəman kimi şəhid olmuş və ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir. Son dövrdə Gürcüstanın yeni prezidenti M.Saakaşvili və Türkiyənin baş naziri Rəcəb Təyyub Ərdoğan arasında danışıqlarda da bu məsələ müzakirə olunub və həlli üçün addımlar atılacağı bəyan edilib.

Axısqa türklərinin problemi Avropa Milli Azlıqlar Federal İttifaqının 1999-cu ilin mayında keçirilən 44-cü konqresində də əsas məsələlərdən olmuş və 15 mayda bu problem xüsusi müzakirə edilmişdir. Bu konqresdən sonra AMAFİ-nin xüsusi missiyası həmin ilin 9-17 noyabrında əvvəlcə Azərbaycanda, sonra Gürcüstanda olmuş, rəsmi şəxslər və axısqa qalıqlarla görüşərək vəziyyəti öyrənmişdir.

Vyana görüşündəki razılığa uyğun olaraq, 1999-cu ilin iyulunda Avropa Şurası, ATƏT və BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı «1944-cü ildə Mesxet regionundan deportasiya olunmuş əhali ilə bağlı məsələlərə dair» Gürcüstana müştərək ekspert missiyası göndərib. Elə həmin ildə Gürcüstan Respublikası Avropa Şurasına qəbul edildikdə «sovet rejimi tərəfindən deportasiya olunmuş mesxet əhalisinə repatriasiya və inteqrasiya, o cümlədən gürcü vətəndaşlığı hüququna imkan verən hüquqi çərçivənin hazırlanması... (və) repatriasiya və inteqrasiyanı başlamaq» barədə rəsmi öhdəlik götürüb.

2001-ci ilin 19 dekabrında «Mamulişvili» qeyri-hökumət təşkilatı axısqa qalıqlarının məsələlərinə həsr olunmuş konfrans keçirib, konfransda ATƏT-in Gürcüstandakı missiyasının nümayəndəsi Anna Vesterholm bu məsələyə dair çıxış edərək, problemin tezliklə ədalətli həlli vacibliyini göstərüb. Həmin ildə BMT Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının və Avropa Şurasının ekspertləri gürcü hökumətinin dəvətilə Gürcüstan gənc hüquqşünaslar assosiasiyasının hazırladığı reabilitasiya qanunu layihəsini şərh etmək

üçün Gürcüstana gəlmiş və bu layihəyə prinsipial iradlar bildirmişlər. Bu qanunun 1951-ci il apatridlərin statusu, yəni vətəndaşlığı olmayan hər bir şəxsin həmin dövlətdə yaşamaq və ictimai həyata töhfə vermək hüququ haqda sənədə, 1954, 1961 və 1964-cü illərin vətəndaşlığı olmayan şəxslər və vətəndaşsızlığın azaldılması haqda konvensiyalara, nəhayət, Avropa Şurasının 1997-ci il vətəndaşlıq haqda Konvensiyasına uyğunsuzluğu göstərilmişdir.

2004-cü ilin iyulunda Bakıda Azərbaycan və Türkiyənin rəsmi dövlət və hökumət nümayəndələrinin, ictimaiyyətin iştirakı ilə Axisqa türk dərnləri federasiyasının təşkil etdiyi I Beynəlxalq Axisqa türkləri qurultayı keçirilmiş, bir çox məsələlər müzakirə edilmişdir.

Son illərdə Krasnodarda yaşayan Axisqa türklərinin ABŞ-a emiqrasiyası məsələsi ortaya çıxmışdır. Bu haqda ilk dəfə 2002-ci ildə xəbərlər yayılmış, lakin Moskvadakı Amerika səfirliyi təkzib vermişdir. Bir il sonra isə prezident Corc Buş Axisqa türklərinə sığınacaq vermək qərarı haqqında bəyanat vermiş, demişdir ki, türklər «terrorizmlə bağlı deyillər və ABŞ-a təhlükə törətmirlər, kifayət qədər sivilidlər və 60 ildir hakimiyyətdən əzab çəkirlər» ([http:// www. garetasng.ru](http://www.garetasng.ru)).

Bu qərarla türklər ABŞ-da qaçqın statusu, mənzil, yardım, iş, pulsuz ingilis dili dərsləri, 5 ildən sonra isə vətəndaşlıq alırlar. 2004-cü ilin martında ABŞ-ın Rusiyadakı səfirliyi axisqalıların Amerikaya köçürülməsi proqramının açılmasını rəsmən elan etmişdir. Artıq iyulda ilk ailələr köçmüşlər. İlk mərhələdə beş min, sonradan on və on beş min nəfərin qəbul ediləcəyi bildirilmişdir. 1989-cu il Özbəkistan hadisələri zamanı Krasnodara köçmüş, burada müvəqqəti qeydiyyatda düşmüş və Rusiya vətəndaşlığı olmayan türklər köçürülmə hüququna malikdir. Qeyd edək ki, axisqalıların sərt təqib olduğu Krasnodarda Amerika hökumətinin bu qərarı məlum olan kimi, artıq 2004-cü ilin yanvarından türklərə sürətlə Rusiya pasportları verilməyə başlanmışdır. Rusiya həm insan haqları sahəsində beynəlxalq reytingindən, həm də zəhmətkeş əməkçilərin bölgəni kütləvi tərək etməsindən narahat olmuşdur. Axisqa türklərinin böyük əksəriyyəti isə indi də okeanın o tayına köçəcəkləri təqdirdə Vətən məsələsinin unudulacağından narahatdır. Hər halda müəyyən qism adam Amerikaya köçsə belə, 300.000-dən çox türkün problemi bununla həll olunmayacaq. Axisqa türkləri probleminin gerçək həlli yalnız onlara Vətənə qayıdış hüququ verilməsi ilə baş tuta bilər.

Türklər sürgünün ilk günlərindən vətənə dönməyə cəhdlər etmişlər. Rəsmi məlumatlara görə, 1945-ci ilin yanvarından 1948-ci ilə qədər 2.310 türk sürgün yerindən qaçmış, lakin tutularaq ağır cəzalandırılmışdır. Onların əksəri vətənə qayıtmış, lakin elə həmin illərdə Gürcüstan ərazisində 608 nəfər həbs edilmişdir.

H a ş i y ə: Ataları, böyük qardaşları müharibədə həlak olmuş, sürgünün ilk ilində analarını, bacılarını itirmiş, dayılarından, əmilərindən itkin düşmüş Aspindza rayonu Panaket kəndi sakinləri Əliyev Əlixan və Müdir qardaşlarının sürgündən sonra Vətənə aparan yollarda başlarına gələnlər: «1944-cü sənədə bizi Orta Asiyaya sürgün etdilər. Dayımızdan, əmimizdən itkin düşdük. Ağır vəziyyətli, soyuq, şaxtalı günlər gəlib çıxdıq

Özbəkistanın Səmərqənd vilayətinin Gijak rayonunun Çkalov kəndinə. Anam ağır xəstələndi. Bizi yanına çağıraraq tapşırırdı ki, «Mənə bir şey olub-eləmə, darıxmayın, əminizi, dayınızı tapa bilməzsiniz, ancaq Batuma gedərsiniz, orada sizə acarlar kömək edərlər, onlar bizi yaxşı tanıyır, bizə olan hörmətləri çoxdur» - dedi. Aradan çox keçmədi, anam dünyasını dəyişdi... Üç sənədən sonra qardaşımın yaşı on üçə, mənim isə doqquza çatanda anamızın dediyilə istədik Batuma gedək. Necə gedək? Nə ilə gedək? Kimdən pul alaçaq? Heç bir sənədimiz də yoxdur. Ancaq çantamızı dilənə-dilənə doldurmuşuq. Bir gün bizə bir türk rast gəldi, dərdimizi ona söylədik. O, bizim Batuma getməyimizə razılıq vermədi. «Yolda həlak olarsınız, heç bir sənədiniz də yoxdur», - dedi. Ancaq Batuma necə getmək yolunu bizə öyrətdi. İstədi yazıb verə, kağız-qələm tapmadıq, təkəcə yaddaşımızda saxladığımız. Səmərqənd-Daşkənd qatarına mindik, tamburdan-tambura, dilənə-dilənə Daşkənd şəhərinə gəlib çatdıq. Ordan Daşkənd-Moskva qatarına mindik. Bu qatarda da adam çox, bilet almağa pulumuz yox, yenə də tamburdan-tambura gəzdik. Yoxlama zamanı qatarın üstünə çıxardıq ki, bizi qatardan düşürməsinlər. Bəxtimizdən hava çox isti, qatarın üstündə üşüyə bilməzdik. Qatar Moskva-yaxınlaşdıqda yoxlama tez-tez olardı, ona görə qatarın üstündən düşməzdik, gecələri qatarın üstündə yatarsdıq. Mən yuxuya gedəndə qatardan aşmayım deyər qardaşım belindəki kəndir ipi mənim belindəki kəndirə bağlar bir ucunu qatarın borusuna bağlardı, belə daha ehtiyatlı, qorxusuz idi. Qatar stansiyalarda dayananda Müdir aşağı enər, dilənərdi. Kim nə verər, ona təşəkkürünü bildirər, gətirib mənimlə bir yeyərdi. Qatarın üstündə isti olmaqla yanaşı, külək gözümüzü tutardı. Get-gedə qardaşımın gözü tutuldu. Biz Astraxana çatan kimi nəzarətçilər bizi tutdular. Uşaq evinə apardılar. Təkəcə ikimizi ayrı otaqda saxladılar, müalicə etdilər. Qardaşımın gözü açıldıqdan sonra buradan qaçıb Maxaçqalaya gedən qatara mindik. Biletimiz olmadığına görə tamburdan-tambura, dilənə-dilənə, yataq yerimiz qatarın üstü. Maxaçqala yaxınlığında yenə də bizi yaxaladılar. Dayanacaqda bizi vağzalın bir otağına saldılar. Gecə yarısı olanda pəncərəni açıb buradan da qaçdıq. Qorxumuzdan daha qatara minə bilmədik. Gündüz orman ilə, gecə isə qatar yolu ilə ac-susuz gedərdik. Bir günü gecə bir yerdən işıq göründü. İşığa tərəf getdik. İtlər hürə-hürə üstümüzə cumdu. Qorxumuzdan qışqırıb ağladım. Ev sahibi bizi ağlayan görüb itləri geri çağırdı. Bizə yaxınlaşıb, kim olduğumuzu soruşdu. Biz də qorxumuzdan tezdən ayağımızdan axan qanı göstərdik və başımızdan keçən əhvalatı danışdıq. Biz yaxınlaşan yer qoyun ferması imiş. Çoban bizi içəri gətirib ayağımızdan axan qanı dayandımaq üçün yaramıza kül tökdü. Çoban milliyətcə ləzgi olduğuna görə biz Gürcüstandan Özbəkistana sürgün olduğumuzu və yetim olduğumuzu, hətta qohum-əqrəbamızı itirdiyimizi də zorla başa saldıq. Ləzgi istəmədi bizi buraxsın. Bir neçə vaxt çobanın evində qaldıq, yaramız da sağaldı, cırılan şalvarlarımızı da yamadıq, qarnımız da ətməklə doydu, çobana da kömək etdik. Çobanın adı Maqamed idi. O, bizi yola salanda çantamızı pendir-çörəklə doldurdu, 500 manat pul verib, bizi razılıqla yola saldı. İki-üç saat yol getdikdən sonra qatarın dayanacağına çatdıq. Hava soyuq idi, bərk yağış yağdırdı, üstümüzə də heç bir sənədimiz olmadığına görə vağzala girmək bizim üçün çox qorxulu idi. Ona görə qatar gələnə qədər ayaqyolundan çıxmazdıq, orda gizlənərdik. Beləliklə gəlib Maxaçqalaya çatdıq, gecədən sübhə qədər yağış yağdı. Biz yenə də üşüməyək deyər ayaqyolunda gizləndik. Səhər açılarda Bakıya gedən qatara mindik. Bizim yerimiz yenə də tambur, qatarın üstü, buxarın dibi oldu. Bakıya çatdıqda ac olduğumuza görə dilənirdik,

bizi yenə də nəzarətçilər tutub uşaq evinə gətirdilər. Üst-başımız kirli olduğuna görə bizi bura qəbul etmədilər. Bizi başqa bir yerə aparıb, orda üç gün saxladılar. Ordan yenə də uşaq evinə gətirdilər. Uşaq evində bizi işlədirdilər. İmkan tapıb buradan da qaçdıq. Bizim məqsədimiz Batuma çatmaq idi. Tiflisə qədər qatarda gəldik. Bizi Tiflisə çatanda yenə də yaxaladılar. Bizlə sorğu-sual apardıqdan sonra bizi kimsəsiz uşaqlar koloniyasına apardılar. Biz ordan da qaçdıq, ancaq bizi tez yaxalayıb geri, koloniyaya gətirdilər, bizə burada çox əzab-əziyyət verirdilər. Bizə görə nəzarətçi də çoxaldı. Qərara gəldik ki, daha qatara minməyə, bizi tuturlar. Piyada, dilənə-dilənə Çakviyaya çatdıq. Burada əvvəlki ev sahibi Minəvər xalanı tapdıq. Minəvər xala bizi tanıdı. O, bizim başımıza gələn əhvalata ağlaya-ağlaya qulaq asırdı. Bizi oğlu kimi qəbul elədi. Biz ona kömək edərdik, işini görərdik. Keçən ağırlı-acılı günləri artıq unutmşuq. Bir gün bizi kənd sovetinə çağırtdılar, sənədlərimizin olmadığına görə bizə gürcü sənədini verməyi təklif etdilər. Biz ona sevinərək razılaşdıq. Yaşımız əsgər yaşına çatana qədər Minəvər xalanın evində olduq. Əsgərə getdik. Əsgərdən qayıdanda Minəvər xalanın dünyasını dəyişdiyini eşidəndə yenə də sahibsiz, tək qaldıq. Axtarıb Çimkənd şəhərində dayımızı, Alma-Atadan əmimizi tapdıq. Ata-ana, kiçik bacımızdan xəbər olmadı. Bizim günahımız nə idi? İlahi elə bizəmi yazmışdı ağır günləri?» (A. Piriye, S. Piriye, s. 64-66).

1956-cı il fərmanından rühlənmiş türklərin kiçik bir hissəsi (cəmi 242 ailə, 1.030 nəfər) elə həmin il Gürcüstana köçür və Batum, Xaşur, Kobulet rayonlarında yerləşir. Gürcü hökuməti bunu narazılıqla qarşılayır. 1957-ci ilin sentyabrında Gürcüstan KP MK bu məsələyə etirazını bildirir və əhali yenidən yurdundan çıxarılır. Bir neçə il sonra, 1960-cı ilin mayında ikinci, 1961-ci ilin martında üçüncü və sonradan yeni sürgünlər baş verir. Faciə təkrar olunur...

1968, 1974, 1980, 1987, 1989 və 1990-cı illərdə də türklərin Vətən məsələsi haqqında yeni rəsmi qərarlar qəbul edilir. 70-80-cı illərdə türklərin tək-tük ailələri bu qərarlara inanıb yenidən Gürcüstana qayıdır, ev-eşik qurur.

70-ci illərə qədər türklərin Gürcüstana qayıtmaq üçün bütün cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdi: 1969-cu ildə 400-ə qədər türk ailəsi Gürcüstanın Qal rayonunun Açıqvara sovxozunda yerləşir, lakin hökumət orqanlarının təzyiqi nəticəsində tezliklə Gürcüstanı tərk edirlər. 1977-ci ilin aprelində Maxaradze rayonu Nasakirali çay sovxozunun direktorunun 100-ə qədər ailəni daimi işə qəbul edərək, evlə təmin edəcəkləri barədə arayışına əsasən cəmi 9 türk ailəsi həmin sovxozda gəlir. Onların türk olduğunu biləndə böyük qalmaqal düşür, sovxoz sədri işdən çıxarılır, türklərə hakimiyyətin güclü təzyiqi başlayır. 6 ailə geri qayıdır, 3 ailənin məsələsi ilə bağlı mütərəqqi gürcü ziyalıları respublika və SSRİ rəhbərliyinə, ictimaiyyətə müraciət edirlər. Yalnız E.Şevardnadze ilə ziyalıların görüşündən sonra 1979-cu ilin 4 aprelində Gürcüstan KP MK və Nazirlər Sovetinin axısqalılardan qəbulu haqda qərarı çıxır və bu üç ailəni qeydiyyatda alırlar. Bu qərardan sonra müəyyən sayda axısqalı Gürcüstana gələrək qərb rayonlarında yerləşir – beləliklə, türklərin Samtret rayonunda Kopitnari, Sulukidze rayonunda Axalşeni kəndləri yaranır, Çxoroskur rayonu Leseçine kəndində, Gegeçkör rayonu Bandza sovxozunda, Zuqdidi rayonu Narzane və Xese sovxozlarında, Maxaradze rayonu Nasarikali və Naruci sovxozlarında, Sxakaya rayonu Qecet sovxozunda, Xaşur rayonu Sxramuxa

və Sromi kəndlərində, Karel rayonu Breta kəndində kiçik türk məskənləri əmələ gəlir (М.Бараташвили, с.16-17).

80-ci illərdə Gürcüstanda ictimai rəydə axısqalılara qarşı, nəhayət ki, müsbət meyillər izlənilir. 1987-ci il 8 dekabrda respublika Nazirlər Sovetinin «Başqa respublikalardan Gürcüstan SSR-ə daimi yaşayış üçün köçmək istəyən məşxətlərin ailələrinin 1987-1988-ci illərdə mütəşəkkil köçürülməsi üzrə tapşırıqların təsdiqi haqqında» 600 sayılı qərarı çıxır. Lakin bu qərar da yerinə yetirilmir. Sonra isə Fərqanə hadisələri baş verir.

Türk xalqlarını parçalamaq və axısqalıları diz çökdürmək üçün 1989-cu ilin yazında məlum rəsmi dairənin təşkil etdiyi Fərqanə faciəsindən sonra türklərin Vətən məsələsi son dərəcə kəskinləşir, dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edir.

Hadisələr göstərir ki, Fərqanə faciəsi siyasi məqsədlər üçün təşkil olunmuşdu və həm də Gürcüstana qarşı yönəlmişdi.

Sovet imperiyasının xüsusi xidmət orqanlarının törətdiyi bu qırğınlar, əslində bir-neçə məqsəd daşıyırdı – birincisi, Axısqqa türklərinin qanuni formalarda aparılan milli mübarizəsini sarsıtmaq; ikincisi, Özbəkistanda milli şüurun, türklük şüurunun inkişafını ləngitmək və bəhanə əldə edərək respublikanı tam nəzarətə götürmək; üçüncüsü, Gürcüstandakı milli hərəkatı əsas məqsəddən – azadlıq ideyasından uzaqlaşdırmaq, bunun üçün Özbəkistandan türklərin idarəolunmaz kütləvi axınını Gürcüstana yönəltmək, türklər və gürcülər arasında qanlı toqquşmalar salmaq və Gürcüstanı diz çökdürərək tam nəzarətə götürmək.

Hadisələrin mərkəzdən təşkil olunduğunu real faktlar da təsdiq edir. Bir çox şahidlərin sübutları Fərqanə hadisələrində də türk düşməni ermənilərin rolunu aşkarlayır. Bu hadisələr ərəfəsində Özbəkistanda 37-ci il üslubunda istintaq aparən Qdlyan-İvanov cütlüyü hər vasitə ilə özbəkləri və türkləri qarşı-qarşıya qoymuş, köhnə NKVD üsulları ilə bu iki qardaş xalq arasında düşmənçilik salmış, şantajlarla bir çox cinayətkarı təlimatlandırmış, təxribatların və qırğınların əsas təşkilatçıları olmuşlar. Həmin ərəfədə təxribata bəhanə tapmaq üçün Axısqqa türklərinə ruslara qarşı qalxmaq və onları vilayətdən çıxarmaq kimi təxribatçı təklif də edilmiş, lakin türklər KQB-nin qurduğu məkrli oyuna getməmişlər.

1989-cu ilin 22 iyununda SSRİ DİN qərargahının mətbuat mərkəzinin Fərqanədə bu vaxta qədər həlak olanların sayı haqqında məlumatı dərc olunur: cəmi 99 nəfər, 69 – türk, 20 – özbək, 10 başqa millətlərdən («Ферганская правда», 22.06.1989). Şahidlərin dediyinə görə, əksər yerdə, deyək ki, Taşlak rayonunda ixtişaşları və türklərə təcavüzü təşkil edənlər arasında yerli əhalidən heç kim olmayıb («Ферганская правда», 19.06.1989). Fərqanə vilayət DTK İdarəsinin rəisi N.Peskov da təsdiq edib ki, qırğınlardan əvvəl RSFSR-dən xüsusilə təhlükəli cinayətkarların gəlməsi qeyd olunub və qırğınlar planlı xarakter daşıyıb («Моя Родина – Грузия». Тбилиси, ноябрь 2001, № 4, с.13). Şahidlərin söylədiyi kimi bir çox cinayətkarlar, o cümlədən Axmedcan Adilovun dəstəsi xüsusi olaraq həbsxanadan buraxılıb.

1989-cu ilin 23 may-8 iyun müddətində davam edən qırğın və qəretlər nəticəsində elə iyun ayının ortalarına Özbəkistanın Fərqanə, Səmərqənd, Sır-Dərya, Daşkənd, Əndican,

Namanqan vilayətlərindən 5.792 türk ailəsi köçür. Sonradan yüzlərlə insan qətl edilir, şikəst olur, işgəncələrə məruz qalır, qarət edilir və didərgin düşür (rəsmi məlumatlara görə 99 nəfər öldürülüb, 752 ev yandırılıb, mindən çox adam yaralanıb). Köç sonradan daha sürətlə davam edir. Köçgünlər əsasən Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya və Ukraynada müxtəlif bölgələrdə yerləşdirilir.

İmperiya mərkəzinin bu işdə birbaşa iştirakını həmin dövrdə hadisələrə Moskvanın münasibəti də sübut edir. Fərqanə faciəsinin baş verdiyi 17 gün ərzində (23 may-8 iyun 1989) sovet hökuməti türkləri xilas etmək üçün dövlət səviyyəsində heç bir ciddi tədbir görmədi, nə fəvqəladə vəziyyət, nə xüsusi rejim tətbiq olundu. Həmin günlərdə SSRİ xalq deputatları qurultayı sakit tərzdə öz iclaslarını keçirir, «demokratiya», «perestroyka» oyunu oynanırdı. Özbəkistanın rəhbəri olmuş ermənipərəst Rafik Nişanov qurultay tribunasından Fərqanədə heç nə olmadığı, istehza ilə «bazarda bir vedrə çiyələk üstə dava düşdüyünü» deyirdi.

Hüquq müdafiəçisi Svetlana Çervonnayanın Avropa Milli Azlıqlar Federal İttifaqının nümayəndə heyətində Gürcüstan və Rusiyaya səfərindən sonra hazırladığı hesabatda yazdığı kimi, «demokratlar» da susurdu və müəllifin dediyi kimi, «demokratlar seçimlə yalnız onları müdafiə edirlər ki, kim bilavasitə və ya bilvasitə bu müdafiənin xərcini ödəyir, necə ki, güclü erməni ticarət-maliyyə lobbisi Dağlıq Qarabağ və Sumqayıt ətrafında şişirdilən təbliğat kampaniyasını ödəyir».

Sovet hökuməti gözləyərək, faciə baş verdikdən sonra formal qərarlar qəbul edir. 1989-cu il 20 iyunda SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyəti «Türk-mesxet əhalisinin problemləri üzrə deputat Komissiyasının yaradılması haqqında» qərar çıxarır. Qərarla Fərqanə hadisələrindən sonra yaranmış çətin vəziyyət qeyd olunur. Həmin ilin 14 noyabrında SSRİ Ali Soveti «Zorakılıqla köçürülməyə məruz qalmış xalqlara qarşı repressiv aktların qanunsuz və cinayətkar hesab edilməsi və onların hüquqlarının təminatı haqqında» deklarasiya, 7 mart 1991-ci ildə isə bu cinayətkar zorakı sürgünlər barədə bütün keçmiş qanunvericilik aktlarının ləğvi haqqında qərar qəbul edir. Lakin bu kimi qərar və fərmanların konkret nəticəsi demək olar ki, olmur. Həmin qanunlar ziddiyyətli, bəhanələrə imkan yaradan şərtlərlə dolu olduğundan reallıqda heç nəyi dəyişmir. Ümumiyyətlə, sovet dövründə qəbul edilmiş müvafiq sənədlərin heç biri Axisqa türklərinin probleminin həllinə şərait yaratmır. Bu problemin qalmasında maraqlı olan imperiya dövründə türklərə aid bir çox qərar və qanunlar məqsədli olaraq məxfi verilir, əslində xalqdan gizlədilir və kağız üzərində qalırdı. Əvvəllər Gürcüstan SSR Axisqa, Adıgün, Aspindza, Axılkələk və Boqdanovka rayonlarında yaşamış türklərə – SSRİ vətəndaşlarına ümumi əsaslarla ölkədə məskunlaşmaq və hərəkət etmək hüququ verməsi haqqında SSRİ İctimai Asayışın Qorunması Nazirinin 12 iyun 1968-ci il əmri, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin «Yaşayış yerinin seçilməsində əvvəllər ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulmuş məhdudiyətlərin götürülməsi haqqında» 3 noyabr 1972-ci il 3521-VIII sayılı Fərmanı belə mənasız sənədlərdən oldu. Uzun illər heç bir real səmərəsi olmamış bu kimi gizli sənədlər yalnız son dövrlərdə nəşr olunmuşdur (bax: Н.Ф.Бугай. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации. М., 1994, с.96-101).

Gürcüstan hökuməti də belə qərarların icrasına hər vəchlə mane olmuş, bu məqsədlə hər cür bəhanələrə əl atılmışdır. Gürcüstan SSR Nazirlər Sovetinin SSRİ Ali Sovetinə «Türk-mesxetlərin köçürülməsi məsələsinə dair» 15 sentyabr 1989-cu il tarixli məktubunda hər cür iqtisadi, sosial, psixoloji amillərlə yanaşı, hətta geoloji əngəllərdən – zəlzələ, sürüşmə, sel, uçqun, qar, boran, Qafqaz dağlarının geoloji cəhətdən gənc olması, dağların formalaşması prosesinin davam etdiyindən danışıqlar və bütün bunların axısqaqların qayıtmasına mane olduğu kimi əcaib dəlillər gətirilir (bax: Н.Ф.Бурай. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации. М., 1994, с.117-120).

Lakin min illərin müdrikliyini daşıyan Axısqa türkləri Fərğanə hadisələrində çəkdikləri sonsuz iztirablara baxmayaraq, Gürcüstanın gələcək taleyi üçün bu həlledici məqamda böyük ləyaqət və mərdlik göstərdilər, Gürcüstanın çətin vəziyyətindən istifadə etmədilər, imperiyanın onların doğma vətənlərinə qarşı oyunlarına qoşulmadılar. Bunu vicdanlı gürcü ziyalıları belə qiymətləndirir: «Gürcüstanı qürur və azadlıqsevərliyinə görə cəzalandırmaq vaxtı gələndə xüsusi xidmətlərin Gürcüstana qarşı gizli müharibəsinin əsasında duran, ustalıqla hazırlanmış bir sıra senarilər işə salındı. Bu müharibənin aktlarından biri – qurbanları 1944-cü ildə bura deportasiya olunmuş mesxetlər olan 1989-cu ilin Fərğanə qırğını oldu. Bu, müəlliflərin fikrincə, dəqiq hesab idi: artıq Suxumi və Sxinvalidə hadisələr yetişirdi, Özbəkistandan qovulmuş mesxetlər isə Gürcüstana qayıtmaq istəyirdilər... Fərğanədəki qanlı aksiyanı hazırlayarkən xüsusi xidmətlər geniş ideoloji vasitələrdən və kriminal strukturlardan istifadə etdilər... Lakin mesxetlər müdriklik göstərdilər, həmin vaxt onlar kütləvi şəkildə Gürcüstana hərəkət etmədilər. Bir tərəfdən, onlar gürcü hakimiyyətinin qərarını tələb edir və səbrlə gözləyirdilər (anadangəlmə qanunatabeçilik), digər tərəfdən – hiss edirdilər ki, bu, vətənə qayıtmaq üçün elə də uyğun vaxt deyil. Kim bilir, onlar o vaxt öz nostalji hissələrini cilovlaya bilməsəydilər, indi Gürcüstan müstəqil olardı mı? Əlbəttə, bizim siyasətçilər bu haqda danışırlar. Bəs xatırlayırlar mı? Sonra mesxeti kartından Gürcüstana qarşı daha bir istifadə cəhdi oldu, hər yerdən qovulan deportasiya olunmuş mesxetlərin inciklik və çıxılmazlığından abxaz müharibəsində istifadə etmək istədilər. Bundan ötrü bir vaxt dağlı xalqlarının konfederasiyası işə qatıldı. Ancaq mesxetlər məhv olarlar, nəinki kiminsə tərəfində əldə silah Ana-Gürcüstana qarşı çıxarlar. Hər şeylərini itirmiş, ancaq Gürcüstanı sonsuz sevən mesxetlər onu hər cür qoruyurdular, kənardan da olsa. Buna görə də çoxları təəccüblənir, - başqalarının buradan köçdüyü bir vaxtda mesxetlər nədən Gürcüstana can atırlar?.. Bəzi gənc mesxetlərsə başqa ölkələrdən gələrək və de-yure Gürcüstan vətəndaşı olmadan gürcü ordusu sıralarında öz vətənlərinin ərazi bütövlüyü uğrunda vuruşdular (müxtəlif yerlərdən gələrək Gürcüstan vətəndaşı olmadan könüllü olaraq Gürcüstan ordusunun Kutais qarnizonunda 2 il nümunəvi xidmət etmiş 25 türk gəncinin şücaətini ölkə prezidenti E.Şevardnadze də öz çıxışlarında qeyd etmişdir – A.H.)... Mesxetlər Gürcüstanın zərərinə heç vaxt heç nə etməyiblər və etməyəcəklər. Bizim siyasətçilər bunu yadda saxlayırlar mı?» (Mesxоfобия – болезнь нравственности// «Моя родина – Грузия», Тбилиси, ноябрь, 2001, №4, с.13).

Bu suala cavab olaraq bildirməliyik ki, təəssüf, yadda saxlamırlar. Hətta Fərğanədən sonra da Axısqa türkləri siyasi oyunların qurbanları olaraq qaldılar.

Milli dirçəlişi yanlış başa düşən və öz xalqlarının qonşular arasında gələcək yaşayış perspektivlərini aydın qavramayan erməni və gürcü şovinist dairələrinin təzyiqli nəticəsində Özbəkistan faciəsindən sonra da türklərin vətənə qayıtmasına imkan verilmədi. Şahidlərin təsdiqlədiyi kimi, Qdlyan-İvanov cütliyünün əsas təşkilatçısı olduğu Fərqanə hadisələrindən sonra türklərin öz vətənlərinə köçürülməsinə qarşı ermənilərin mətbuatda əks təbliğati fəallaşdı, şantaj və fitnələr artdı.

1989-1990-cı illərdə əvvəllər Gürcüstana köçmüş tək-tük türk ailəsi də yenidən öz yurdlarından çıxarıldı... Fərqanə hadisələrindən sonra gürcü hakimiyyət nümayəndələrinin və «qeyri-formallar»ın qaçqınların Gürcüstanda yerləşdirilməsinə həsr olunmuş «dəyirmi masa»sı keçirilir. Lakin elə bu dövrdə şovinist-millətçi hərəkatın rəhbəri Zviad Qamsaxurdiya tərəfdarlarının Axısqa türklərinə qarşı çılğın anti təbliğati və real fəaliyyəti – qarətlər, işgəncələr, təhqirlər, qətlər, deportasiya başlayır. Mətbuatda və ictimaiyyətdə heç bir insani normalara sığmayan antitürk fikirlər səslənir (G.Şaradze, A.Bakradze, Z.Başaruli, A.Mekvabişvili), Ş.Lomsadzenin «Mesxlərin tarixinə dair oçerklər» kitabı kütləvi yandırılır, axısqaqların tərəfdarları olan gürcü ziyalıları təqib olunur.

«Literaturili Sakartvelo», «Soplis sxovreba», «Kommunisti», «Axaqlazrda kommunisti», «Molodyoj Qruzii», «Sosialisturi Rustavi», «Narodnoe obrazovanie», «Ciqnis samğaro», «Svobodnaya Qruziya» kimi qəzetlərin anti-azərbaycan və anti-türk təbliğati şiddətlənir. Prezident Z.K.Qamsaxurdiyanın 16 iyul 1991-ci il tarixli «Gürcüstan Respublikasında köçmə proseslərinin tənzimlənməsi haqqında» fərmanı milli azlıqların, ilk növbədə azərbaycanlıların və Gürcüstanda olan çox az saylı Axısqa türkünün köçürülməsinə heç bir qanuna sığmayan «hüquq» baza yaradır, türk yer adları kütləvi şəkildə gürcüləşdirilir, axısqaqların tək-tük məskənlərinə basqınlar başlanır.

Axısqaqların vətənə dönməsinin zəruriyliyini, onların tarixi haqlarını anlayan gürcü ziyalılarına qarşı bu dövrdə kəskin basqılar baş verir. 1990-cı ilin fevralında Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində Tiflis ictimaiyyəti ilə axısqaqların görüşü Zviad Qamsaxurdiya, onun əlaltısı Avtandil Ruxiladze («Medole» ləqəbli), Roin Taktakidze olmaqla cinayətkarlardan ibarət qaragüruh tərəfindən dağıdılır. Etiraz edənlər, o cümlədən Axısqaqların Hüquqlarını Müdafiə Liqasının sədri Zurab Mamaladze təhqir olunur və bir-neçə gün sonra evi tarmar edilir. Tanınmış alim və ictimai xadim G.Ananiaşvili axısqaqlara qarşı oxlokratiyanın (qaragüruh) törətdiyi psixoz və özbaşınalığın məhz xüsusi xidmətlərdən qaynaqlandığını düşünür (M.Бараташвили, с.20-21). Zviad Qamsaxurdiya qaragüruhu Gürcüstanda bir-neçə ildir yaşayan və Fərqanədən sonra gələn türkləri, eləcə də Başkeçid və Bolnisdən azərbaycanlıların müəyyən hissəsini vəhşicəsinə çıxardır, evlər qarət olunur, yurdlar boş qalır və ya erməni və gürcülər tərəfindən tutulur. Tək Axalşen kəndindən 62 ailə, 329 adam çıxarılır, əksəriyyəti qohum-əqrəba olan bu binəsiylər Azərbaycana, Qazaxıstana, Qırğızıstana, Ukraynaya, Özbəkistana, Rusiyanın Vladimir, Krasnodar və digər vilayətlərinə, Kabarda-Balkara səpələnirlər (M.Бараташвили, с.18-36; «Молодежь Грузии», 17 августа 1990 г.). M.Barataşvilinin məlumatına görə, 1992-ci ilin 1 yanvarına Gürcüstanın yalnız 4 kəndində, Nasakirali və Naruci (Ozurget, köhnə Maxaradze rayonu), Kopitnari (Samtred rayonu), Sxramuxa (Xaşur rayonu) kəndlərində cəmi 60 axısqaqlı qalır. Türklərin yaratdığı kompakt məskənlər ləğv edilir!

Gürcüstanda hakimiyyət dəyişikliyindən sonra vəziyyətin qismən mülayimləşməsinə görə az saylı Axısqa türkü yenidən vətənə qayıtmağa cəhd edir. Utqusuban, Dersel, Səirmə kəndlərindən olan cəmi 6 ailənin orada yaşayan gürcü və acarların razılığı ilə məskunlaşmasına Gürcüstanın baş naziri O.Pasasiya 7 sentyabr 1995-ci ildə 641 sayılı sərəncamla rəsmi razılıq verir. Bu sərəncamı almış həmin ailələr Şimali Qafqazdakı evlərini, əşyalarını satın vətənə gəlirlər, lakin bütün cəhdlərə, müzakirələrə, ziyalıların dəstəyinə, qonşuların razılığına baxmayaraq yerli orqanlar onların yurdlarında yerləşməsinə imkan vermir, evsiz-eşiksiz qalmış türklər geri dönməli olur.

Axısqa-Axıləkəldə yerli orqanlarda xeyli sayda erməninin olması da bu məsələdə əsas amillərdən biri olur.

Ümumiyyətlə, axisqalıların taleyində bütün dövrlərdə erməni fitnələri xüsusilə faciəli rol oynayıb. Yüz illərlə xilaskarları və himayədarları olmuş türklərə qarşı avropalıları heyrətləndirən erməni nankorluğu bu xalqın tarixi xislətidir və XIX-XX əsrlərdə həm də yeni himayədarları olan ruslara və onlara yer vermiş gürcülərə qarşı da yönəlmişdir. Bu dövrlərdə erməniləri qanadı altına almış rusların bir çox vicdanlı ziyalıları da erməni riyakarlığı və nankorluğundan heyrətlənmişlər. Yalnız 1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqazda «qırx mindən artıq İran və səksən dörd mindən artıq Türkiyə erməniləri gətirilərək Gəncə və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirilmiş, bu ermənilər Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsi və Göycə gölü sahillərində müsəlmanların şəxsi torpaqlarında məskunlaşdırılmışdır. Eləcə də, *yalan şəhadətlə torpaqsız gəlmə ermənilər nəhəng dövlət torpaqlarını tutmuşlar*» yazan N.İ.Şavrovu, V.Veliçkonu, İ.Çavçavadzeni, hətta ilk dövrlərdən A.S.Puşkini, A.S.Qriboyedovu (A.Qriboyedovun ölümünə erməni şərəfsizliyinin səbəb olmasını S.N.Beqiçev, İ.O.Simonin, N.N.Muravyov kimi rus şahidlər özləri təsdiqləyir; *Две версии одной трагедии // За стеной Кавказа. М, 1989, с.468-479*) təəccübləndirən erməni saxtakarlığı daim türk mədəniyyətinə, abidələrimizə, məzarlarımıza, musiqimizə, folklorumuza da tətbiq olunub.

Türk torpaqlarına yerikləyən erməni xislətinə xas sərsəmlik bəzən o həddə çatır ki, hətta türk qəhrəmanı, böyük türk-islam xanədanının banisi, uzaq Türküstandan yürüşə başlamış fətex Teymur da erməni (!) elan edilir (M.Poqosov. *Teymurləng* (Cavanşir ermənilərinin söhbəti əsasında) // CMOMPIK, 1889, 7-ci buraxılış, s.64-68).

Ermənilərin hər vəchlə yiyələnməyə çalışdığı Van-Urartu yazılarının da ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı barədə elmi dəlillər çoxdan mövcuddur (bax: A.K.Qleye. *Van (Urartu) məsələsinin həlli təcrübəsindən* // CMOMPIK, 1907, 37-ci buraxılış, s.18-48). Hətta müasir bəstəkarlarımızın klassik əsərlərinin ermənilər tərəfindən «özünüküləşdirilməsi» də bu ənənənin davamıdır.

Ermənilər onlar üçün fəvqəladə xidmətlər göstərmiş rusları, V.L. Veliçkonun yazdığı kimi, bir qədər sonra, ayaqları yenicə yer alan kimi, hələ XIX əsrin ortalarında Tərtərdə susuz qoymuşlar, vəhşiliklər törədib xəstəliyə yoluxdurmuş, məhv etmiş, qovmuşlar. Ermənilərə xidmət etmiş A.S.Qriboyedov, G.Mayevski, N.İ.Şavrov və bir çox başqaları onların riyakarlığından heyrətlənmişdir. Hazırda Ermənistan Respublikasından

azərbaycanlılarla bərabər, ruslar, ukraynalılar, digər millətlərin nümayəndələri də çıxarılmışdır.

Lakin erməni intriqaalarının və terrorunun əsas hədəfi türklər və ümumən müsəlmanlar, o cümlədən Axısqa türkləri olmuşdur. Hələ 1886-cı ildə Cenevrədə yaradılmış «Qnçak» erməni terror təşkilatının proqramında «türkləri və kürdləri hər bir şəraitdə öldürmək» vəzifə kimi qoyulmuş, bu təşkilat yalnız 1890-1892-ci illərdə 65.000 silahsız türk və kürdü qətlə yetirmişdir; 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış «Daşnaksütyun»un əsas şüarı «istənilən kənar şəraitdən asılı olmayaraq türklərin güllələnməsi və məhv edilməsi» olmuşdur. Bu və digər erməni terror təşkilatlarının insanlığa və ağla sığmayan vəhşilikləri yüz minlərlə insanın qətlinə, şikəstliyinə, didərginliyinə, əzablara, dəhşətli faciələrə səbəb olmuşdur (bu haqda bax: Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. Автор идеи и научный руководитель Ровшан Мустафаев. Б., 2002). Axısqa-Axılkələkdə erməni terrorçuları və quldur dəstələri bu torpaqlara gəldikləri günlərdən qanlı qırğınlar törətmiş, türkləri və gürcüləri, kürdləri – dinc insanları, uşaqları, qadınları, qocaları, silahsız sadə əməkçiləri namərdcəsinə qətl etmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ensiklopediyadan yalnız bəzi faktları sadalayaq: 5 yanvar 1918. Axılkələk. Erməni bəndaları Açıraqa, Danqal, Mulanis, Murçaxet, Radızka, Gavur, Gümriz kəndlərinə hücum etmişlər. Həmin kəndlərin sakinləri vəhşicəsnə öldürülmüşdür (s.60); 21 may 1918. Axılkələk. Rus hərbi həkimi Xoroşenkonun məlumatına görə, Axılkələkdə və ətraf kəndlərdə erməni terror təşkilatı «Daşnaksütyun»un peşəkar qatilləri bir-neçə yüz azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər (s.88); may 1918. Axısqa. Erməni bəndaları tərəfindən erməni terror təşkilatı «Daşnaksütyun»un proqramına görə «əzəli erməni» torpağı sayılan Axısqa tutulmuşdur. Vəhşicəsinə öldürülən dinc əhali əsasən gürcülərdir. Və bir qayda olaraq, erməni qətlinin qurbanları – qadınlar, qocalar, uşaqlardır (s.89); 31 avqust 1918. Xəlil paşanın erməni terroruna son qoyacağı barədə bəyanatından qorxuya düşən qondarma erməni hökuməti rəsmi üzr istəyir, rəqəmləri xeyli azaltsa da, rəsmən etiraf edir ki, 1918-ci ildə erməni terror təşkilatları və quldur birləşmələri 400.000 azərbaycanlı, 120.000 gürcü, 22.000 ləzgi, 15.000 kürd qətlə yetirmişlər (s.93-94); 1919-cu ilin baharı. Paris. «Daşnaksütyun»un liderlərindən Ov.Kaçaznuni proqram xarakterli çıxış edərək, erməni respublikası və milli nümayəndə heyətinin sülh konfransına verdiyi Böyük Ermənistan haqqında sərsəm Memorandum barədə, bu Memoranduma görə erməni dövlətinə daxil olacaq Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan əraziləri haqqında danışır, bu plana Axısqa-Axılkələk və Borçalı da daxil edilir (s.121-127); 1920. Tiflis. Quldur Dronun dəstələri Tiflisə hücum edərək şəhər ətrafında dinc kəndliləri qırır (s.144); fevral-mart 1921. Daşnak S.Vrasyanın başçılıq etdiyi quldur dəstələri dinc azərbaycanlıları kütləvi şəkildə qırır, 1926-cı ildə xaricə qaçan və ABŞ Dövlət departamentinin Yaxın Şərq üzrə gizli müşaviri olan Simon Vrasyan daşnak həmkarı, SSRİ-nin böyüklərindən olan A.Mikoyana erməni agenturası vasitəsilə Axısqa türklərinin, Krım tatarlarının, çeçen və inquşların, azərbaycanlıların sürülməsi barədə təlimatlar verir (s.147); aprel-iyun 1945. Moskva. «Daşnaksütyun» və erməni kilsəsi Türkiyə, Azərbaycan torpaqlarını tutmaq üçün Stalinlə danışıqlar aparır; Axısqa türkləri sürüldükdən 3 il sonra, 23 dekabr 1947-ci

ildə və 10 mart 1948-ci ildə SSRİ Nazrlər Sovetinin azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsi haqqında qərarları çıxır və həyata keçirilir (s.154-164).

Aşağıdakı hadisələr də erməni terrorunun yeni nümunələridir: 27-29 fevral 1988. Sumqayıt. Erməni agenturası şəhərdə qanlı təxribat törədərək, azərbaycanlıların yeni deportasiyası üçün bəhanə yaratmağa çalışır; 1988-1993. Azərbaycan. Erməni terrorçuları Ermənistanın rəsmi orqanları və silahlı qüvvələri ilə birlikdə Qərbi Azərbaycandan və Qarabağdan azərbaycanlıları tamamilə çıxarır, on minlərlə insanı öldürür, şikəst edir, girov götürür, əmlakını mənimsəyir, abidələri məhv edirlər; 1989-1990. Axısqa türklərinə qarşı Özbəkistanda Qdlyanın başçılığıyla ermənilərin təşkilatçısı və iştirakçısı olduğu qətlər baş verir; 25-26 fevral 1992. Xocalı. Ermənilərin 366-cı rus alayının köməyi ilə törətdiyi soyqırım zamanı 1989-cu il Fərqanə faciəsindən sonra bura yerləşmiş Axısqa türklərinin onlarla övladı da azərbaycanlı qardaşları ilə bərabər şəhid olur, bir çox insanlar yaralanır, girov götürülür; Xocalıda Axısqa bölgəsinin Xeveşen, Kikinet, Orpola, Bennara, Saxan, Cağısman, Kılde, Unsal, Zazola, Nakurdev, Xarcam, Xero, Tatanis, Bolanzan kəndlərindən 300-dən çox türk yerləşmişdi. Axısqalılar da yerli əhali ilə birlikdə Xocalını qoruyub. Axısqa türkü, Orpolalı Sərvər Məmmədov öz kiçik dəstəsi ilə Xocalı uğrunda ermənilərə qarşı şücaətlə vuruşub. Ermənilər Sərfiqaz Əhməd qızını evləri qarışıq yandırır, Kıldeli Zeynallı kişinin qollarını bağlayıb güllələyib, Xarcamlı Allahverdi, Bolanlı Həmid kişi öldürülüb, Xeveşenli Alişer və Cabbar Güllalı oğulları Binəliyevlər, Xeveşenli Əhməd Məmməd oğlu İlyasov, Bennaralı Alı Rəis oğlu Bədişev, Xarcamlı Osman Həmid oğlu Həmdiyev, Xarcamlı Qədim Fəzli oğlu Fəzliyev əsir götürülüb, onlardan indiyədək xəbər yoxdur, bir çox Axısqa türkü yaralanıb, girovluqda qalıb sonradan dəyişdirilərək azad olub. 1944-cü il sürgününü, Fərqanə faciəsini yaşamış bu insanlar üçüncü dəfə erməni-rus zülmünün qurbanları oldu; sentyabr 1996. Axılkələk. Cavaxetdə «Daşnaksütyun» əlaltıları olan «Fədailər» və «Cavax» təşkilatları üzvləri Axılkələk meri Sergey Darbinyanı demokratikliyinə görə vəhşicəsinə döyür, bu bölgənin Gürcüstandan təcridlənməsi və qoparılması uğrunda separatçı-terrorçu hərəkət güclənir; noyabr 1998. Tbilisi. Köçəryan Gürcüstanın daxili işlərinə kobudcasına qarşıaraq türklərin vətənlərinə qayıtmasına etiraz edir və qonşu ölkəni konflikt ilə hədələyir; 5 sentyabr 2004. Axısqa. Samsxe – Cavaxet administrasiyasının binasında Gürcüstan prezidentinin bölgə üzrə səlahiyyətli dövlət nümayəndəsi Gelya Kvarxselianiyə sui-qəsd məqsədilə, gürcü mətbuatının («Alia» və digər qəzetlər) yazdığı kimi, erməni terrorçuları tərəfindən partlayış törədilir; 2000-2005. Axılkələk. Ermənilər Gürcüstan üçün təhlükə törədən Rusiya hərbi hissəsinin rayondan çıxarılmasına imkan vermir, Gürcüstan dövlətinin bura təsiri formal xarakterlidir.

Bu kimi faktlar yüzlərlədir, onlar haqqında yazılıb, rəsmi kürsülərdən danışılıb, ancaq yırtıcı erməni terrorizmi, bədnam erməni təbliğatı və mafioz erməni lobbisi yenə də bütün bəşər üçün təhlükə və o cümlədən Axısqa türklərinin vətənə qayıdışı yolunda əngəllərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Ermənilərn türklərə qarşı insanlıqdan uzaq çılğın düşmənçiliyi, məntiqsiz qaracaqşırığı, hədyan və həyasızlığı Avropa Milli Azlıqlar Federal İttifaqı nümayəndələrini 10 noyabr 1998-ci ildə Tiflisdə Erməni Dövlət teatrında erməni ictimaiyyəti ilə görüşdə dəhşətə salmışdır. Axısqa türklərinin vəziyyətini öyrənmək üçün Tiflisdə olan

S.Çervonnaya bu görüşü hesabatında təsvir edib. «Ümumiyyətlə türklərə, bütövlükdə türklüyə qarşı fanatik dözümsüzlüklə fərqlənən, gürcü dövlətini erməni ərazi iddialarının irəli sürülməsi mümkünlüyü ilə daim şantaj edən Gürcüstandakı təşkilatlanmış erməni diasporunun mövqeyi də öz əlavə təxribatçı rolunu oynayıb» deyə erməni diasporu və rəsmi Yerevanın mövqeyini səciyyələndirən məşhur hüquq müdafiəçisi Svetlana Çervonnaya 1998-ci il 8-13 noyabrda Avropa Milli Azlıqlar Federal İttifaqının nümayəndə heyətinin tərkibində Rusiya və Gürcüstana səfəri zamanı Tiflisdə ermənilərlə görüşünü vahiməli yuxu kimi hiddətlə xatırlayır.

Qəzəbli türkofobiya ilə alışıb-yanan ermənilərin türklərə absurd ittihamları, tərbiyəsiz təhqirləri, söyüşləri, uydurmaları, xəbisliyi və riyakarlığı bütün dünyanı gəzib belə şey görməmiş avropalı hüquq müdafiəçilərini şaşırtmışdır. Svetlana Çervonnaya yazır ki, türkləri olmazın «günahlarda» suçlayan ermənilər hətta «70 min Axisqa türkünün Azərbaycanda yaşamasını» belə söyləmişlər və müəllif heyrətlənir: «Sanki Azərbaycanda yaşamaq özü şəxsiz günahdır! Erməni «intelligensiyası» ilə ermənilərin Tiflisdə necə qayğı ilə əhatə olunmasını («öz teatrları, qəzetləri, Pedaqoji universitetdə erməni dili kafedrası, radio və televiziya ermənicə verilişlər, erməni artist və yazıçılarına fəxri adlar və mükafatlar və s. və i.») nümayiş etdirməli olan bu görüş əslində yalnız türklərə qarşı biabırçı nifrət yığıncağına çevrildi. S.Çervonnaya yazır ki, «ermənilərdən bir adam da tapılmadı ki, antitürk isterikasına qarşı vicdan səsini qaldırsın, nümayəndə heyətinin üzvü AMA Federal İttifaqının vitse-prezidenti H.Hansenin sualına cavab versin: «Niyə bir (erməni) milli azlıq Gürcüstanda bütün hüquqlara malikdir, eyni zamanda digər azlıq (türk-mesxetlər) bütün bu hüquqlardan məhrumdur?». S.Çervonnaya vahiməylə soruşur ki, «güya intelligent adlanan bu çevrədən kənar və avropalı qonaqlara qarşı heç olmasa zahiri hörmətlə məhdudlaşmayan erməni auditoriyalarında aqressiv türkofobiya hansı formalar alır, erməni səlahiyyətli türklərə necə yanaşır!» Avropalı (Rusiyalı) mütəxəssis yazır ki, son vaxtlar gürcü müstəqilliyinə yeni imperiya, rus təcavüzü təhlükəsi qarşısında həmişə düşmən «beşinci kolon» imkanını saxlayan erməni diasporu həm Moskvanın gizli dəstəyindən, həm də türk-mesxetlərin qayıtması məsələsində Gürcüstana utanmaz siyasi təzyiq göstərən Ermənistan rəhbərliyinin himayəsindən istifadə edir. S.Çervonnaya Ermənistan prezidenti Köçəryanın E.Şevardnadze ilə söhbətdə qonşu ölkənin daxili işlərinə qarışaraq türklərin qayıtması ilə bağlı əslində Gürcüstanı təhdid etdiyini və gürcü prezidentinin bu məsələnin mərhələlərlə keçiriləcəyini bildirdiyindən və Köçəryanı Cavaxetə dəvət etdikdən sonra sakitləşdiyini xatırladır (bax: Fact-Finding-Mission of FUEN-delegation to Georgia. November, 1998. – Flensburg, 1998; Новости ФСНЕ. – Фленсбург, 1998, №65; Светлана Червонная. Проблема репатриации тюрко-месхетинцев. К отчету делегации ФСНЕ о поездке в Грузию и Россию 8-13 ноября 1998 г., Раздел «Позиция армянской диаспоры и официального Еревана»; М.Воронин. Кочерян посетил Тбилиси. Президенты Армении и Грузии особое внимание уделили проблеме Джавахети // Независимая газета, 25 ноября 1998 г.).

Gürcüstanın dövlət rəhbərləri də erməni faktorunu eitraf edirlər.

Gürcüstan SSR Ali Soveti Rəyaset Heyətinin sədri rəsmi olaraq elan edir ki, əvvəl türklər yaşayan yerləri tutmuş ermənilər «türklərin qayıtmasının mümkünlüyünü qəti

rədd edirlər» («Новое время», №7, 1989, s.27)! Gürcüstan Prezidentinin Millətlərarası münasibət məsələləri üzrə müşaviri Aleksey Gerasimov da Axısqa türklərinin vətəno qaydışını əngəlləyən əsas bir səbəb kimi həmin ərazilərin «erməni millətindən olan vətəndaşlar» tərəfindən tutulmasını göstərir. (Бюллетень «Убежище» Ассоциации ООН и УВКБ ООН. 2001, № 3-4).

Lakin erməni təxribatı ilə bərabər, Gürcüstanın rəsmi orqanlarının qətiyyətsizliyi, real addımlar atmaq üçün yetərli siyasi iradənin və istəyin olmaması, məsələnin süni şəkildə uzadılması əsas səbəb hesab olunmalıdır.

İndiyədək axısqaqlıların Gürcüstana qayıtmasına bir sıra siyasi, hüquqi və ictimai-psixoloji amillər mane olmuşdur. 70-80-ci illərdən başlayaraq, müxtəlif şərtlər, xüsusən onların gürcülüüyü qəbul etməsi, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, güya Axısqada boş yerlərin qalmaması və axısqaqlıların kompakt deyil, ölkənin müxtəlif ərazilərində yerləşdirilməsi mümkünlüyü kimi tamamilə əsassız dəlillər gətirilirdi. Düzdür, 1992-ci ildən sonra çox az sayda Axısqa türkü Gürcüstana qayıda bilməmişdir, lakin onlar da çox az bir miqdarda Axısqa rayonunda, 2 nəfər Muqaretdə, qalanları isə öz tarixi yurdlarından kənarında Samtred, Ozurget, Xaşur, Kobulet, Xelvaçaur rayonlarında yerləşdirilmişlər.

Axısqaqlılara vətəndaşlıq verilməsinə də həm hüquqi və maliyyə, həm də bürokratik əngəllər qalmaqdadır. Gürcüstan hökuməti Axısqa türklərinin məsələsinin həlli üçün formal olaraq bir sıra tədbirlər görmüş və görməkdədir. Hələ 1992-ci ilin martında E.Şevardnadzenin sərəncamı ilə «1944-cü ildə Cənubi Gürcüstandan deportasiya olunmuş əhalinin problemləri üzrə komissiya» yaradılmış, komissiyanın rəhbəri Q.Mamulia Rusiya Federasiyası Krasnodar diyarının rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmış və müştərək «1944-cü ildə Gürcüstan SSR Mesxetiya və Cavaxetiyaadan deportasiya olunmuş əhalinin repatriasiyası haqqında konseptual plan» hazırlanmış, lakin bu plan kağız üzərində qalmışdır. 1993-cü il 18 mayda Gürcüstan dövlət başçısının 106 saylı sərəncamı, 16 avqust 1994-cü ildə Gürcüstan və Rusiya arasında Samsxe-Cavaxetdən sürülmüş və Rusiya Federasiyasında yaşayan əhalinin Gürcüstana qaytarılması üzrə əməkdaşlıq barədə niyyət protokolu imzalanmış, Nazirlər Kabinetinin «Samsxe-Cavaxetdən deportasiya olunmuş şəxslərin repatriasiyası haqqında» 23 avqust 1994-cü il tarixli 589 saylı qərarı verilmiş, deportasiya olunmuşların və onların nəslinin hüquqlarının bərpası haqqında Gürcüstan və Rusiya arasında 1994-cü ilin dekabrında razılıq sənədi təsdiqlənmiş, 9 dekabr 1996-cı ildə Prezidentin «Gürcüstana deportasiya və repatriasiya olunmuş məsələlərin hüquqi və sosial problemlərinin həlli üzrə dövlət proqramı» haqqında 802 saylı fərmanı qəbul edilmişdir. Bu fərmanla Qaçqınlarla iş və Məskunlaşma naziri V.Vaşakidzenin sədrliyi ilə 20 nəfərdən ibarət hökumət komissiyası yaradılmış, müvafiq qanun layihəsi, repatriasiya üzrə qərar layihəsinin hazırlıq işlərinin görülməsi və «milliyyətin və soyadların» bərpası tələbi ilə 1997-2000-ci illərdə 5.000 axısqaqlının repatriasiyası nəzərdə tutulmuşdur.

Lakin prezidentin qərarı ilə qanun layihəsi hazırlanana qədər parlament hüquq komitəsinin hazırladığı «Gürcüstan vətəndaşlarının siyasi repressiya qurbanları sayılması və repressiya olunmuşların sosial müdafiəsi haqqında» qanun 5 oktyabr 1997-də

parlament müzakirəsinə çıxarılır və 28 noyabr 1997-də 3-cü oxunuşda qəbul edilir. Ölkə Konstitusiyasının 14-cü maddəsinə və beynəlxalq hüquqa zidd olan bu qanun 25 fevral 1921 – 20 oktyabr 1990-da Gürcüstandan deportasiya olmuşlara şamil edilmir və axisqalıların repatriasiyasını mümkünsüz edir. Axisqa türkləri onların vətənə yolunu bağlayan etnosid səciyyəli bu qanuna qarşı 1997-ci ilin 2-4 dekabrında izdihamlı etiraz aksiyaları keçirir. Hökumət və parlament nümayəndələri nümayişçilərlə görüşərək növbəti dəfə vədlər verir, yeni qanun qəbul ediləcəyini söyləyirlər.

Əslində Gürcüstanda qəbul edilmiş bütün bu qərarlar müvafiq hüquqi baza və dövlət orqanlarının səmimi və qətiyyətli münasibəti olmadığından heç bir real nəticə verməmişdir (Гурам Мамулия. С правовой точки зрения все это висит в воздухе // Мы – месхи. Ежемесячный информационный бюллетень, 1997, № 1).

Dediyimiz kimi 1997-ci ilin 12 dekabrında təsdiq edilmiş siyasi repressiya qurbanlarının reabilitasiyası haqqında qanunda məhz axisqalılara qarşı olan qeyd var: «Bu qanun 25 fevral 1921-ci ildən 20 oktyabr 1990-cı ilə qədər deportasiya olunmuş etnik qruplara aid şəxslərə şamil olunmur». İnsan hüquqları ilə məşğul olan bir çox təşkilatlar, o cümlədən Gürcüstanın Memorila cəmiyyəti 12 dekabr 1997-ci il qanununun («Gürcüstan vətəndaşlarının repressiya qurbanları kimi tanınması və repressiya olunmuşların sosial müdafiəsi») sovet repressiyaları qurbanlarından bir qrupunu etnik əlamətə görə ayıran birinci maddəsinin 3-cü bəndini diskriminasion hesab etmişlər. Hüquqi bazanın və xeyirxah münasibətin olmaması Gürcüstanda yerləşmiş Axisqa türklərini, hətta gürcü tərəfinin tələblərini qəbul edənləri də dözülməz şəraitə salmış, real vətəndaş hüquqlarından məhrum etmişdir (Марат Бараташвили. Правовое положение месхов-репатриантов в Грузии. Тбилиси, 1998). Gürcüstanın 1993-cü ilin 27 martında qəbul edilmiş Vətəndaşlıq haqqında qanununda da sovet dövründə ölkədən deportasiya olunmuş əhali barədə heç bir müddəə yoxdur. 1998-ci ilə qədər axisqalılar yalnız qaçqın statusu alaraq Gürcüstanda leqal yaşamaq imkanı əldə edə bilərdilər. Lakin bunun da qarşısı həmin ildə qanunvericiliklə alındı. 1998-ci ilin 12 martında qüvvəyə minmiş Qaçqınlar haqqında qanunda da xüsusi antiaxisqa qeydi verilmişdir: «Mənşəyi Gürcüstan olan şəxs qaçqın sayıla bilməz». Hətta bir çox gürcü ziyalıları, gürcü mətbuatı da belə müddəaların məhz axisqalılara qarşı qəbul edildiyini etiraf etmişdir: «Başqa ölkələrdə də qaçqınlar haqqında qanun var: Litva (1995), Ukrayna (1993), Belarus (1995), Azərbaycan (1992)... Ancaq Gürcüstandakı kimi qaçqınlar haqqında qanun dünyanın heç yerində mövcud deyil. Bu, xüsusi olaraq mesxetlərə qarşı edilmişdir və bu da mesxofobiyanın təzahürüdür» (Месхофобия – болезнь нравственности // «Моя Родина – Грузия». Ежемесячная газета, № 4, ноябрь, 2001, с.14).

Əslində Gürcüstanın gələcək təhlükəsizliyində, ərazi bütövlüyünün qorunmasında, yəni Axisqa və Cavaxet regionunda separatçı əhvalı ermənilərin neytrallaşdırılmasında Axisqa türkləri probleminin həlli böyük rol oynaya bilər. Dediyimiz kimi, Ermənistan prezidenti Robert Köçəryan Gürcüstanın daxili işlərinə qarışaraq 1998-ci ilin 21 noyabrında mətbuat konfransında erməni ərazisi hesab etdiyi Cənubi Gürcüstana türklərin qaytarılmasına kəskin reaksiya vermiş və bunun «labüd konfliktə gətirəcəyini» söyləmişdir. Gürcüstanın demokratik dəyərlərə yiyələnməsində, Avropaya inteqrasiyasında,

sovet dövrünün cinayətlərindən, günahlarından üzülüşməsində, yeni azad cəmiyyət qurulmasında da bu problemin həlli böyük əhəmiyyət daşıyır. Gürcü yazıçısı, Qafqaz Evinin direktoru Naira Gelaşvilinin yazdığı kimi: «Bununla gürcü dövlətçiliyi məsələsi həll olunur. Biz nə quracağıq? Sivil demokratik dövlət və ya biz faşizmə yuvarlanacağıq?» (Марат Бараташвили. Правовое положение месхев-репатриантов в Грузии. Тбилиси, 1998, с.61).

Təbii ki, bir sıra tarixi-psixoloji stereotiplər, Gürcüstanın bir-neçə regionunda separatçılıq problemi, erməni lobbisinin təxribatları, dövlətçiliyin kifayət qədər güclü olmaması və kənardan müdaxilələr təhlükəsi, ziddiyyətli siyasi meyllərin mövcudluğu bu problemin həllində çətinliklər yaradır.

Lakin bunlar məsələnin həllini yubatmamalıdır. Qədim tarixi və zəngin mədəniyyəti, əsrlərdən gələn müdrikliyi və humanistliyi olan gürcü xalqının vicdan səsinə ifadə edən bir çox görkəmli ziyalıların (E.Şengeliya, Q.Mamulia, D.Salaridze, N.Gelaşvili, C.Cakeli və b.) mövqeyini hüquq müdafiəçisi Paata Zakariaşvilinin aşağıdakı fikirləri yaxşı açıqlayır: «Gürcüstandan onlar yalnız qayıtmaq hüququ istəyirlər... Onlar bizdən kompensasiya istəyirlər... bizim vicdansız siyasətçilərin və bizim vicdansız (utanmaz) deputatların dediyinin və bununla əhalini qorxutduğunun əksinə olaraq, onlar istəyirlər ki, həmin ərazilərdə yaşayan gürcülər oradan köçürülsünlər... Dövlət qorxmış strausa bənzəməməlidir... Möhürlənmiş qapılar problemi həll etməz» (Паата Закариашвили. Государство не должно быть похоже на испуганного страуса // Общекавказская газета, 11-17 ноября, 1998, № 3, с.7).

Qədim və böyük bir xalq hələ də bütün dünyanın gözü qarşısında sürgündə, hüquqsuz, imkansız bir vəziyyətdədir. 1959-cu ilin siyahıyaalınmasında Sovet İttifaqında 35.000, 1970-ci ildə isə 79.000 türk göstərilmişdir. Ölkə əhalisi bu dövrdə cəmi 15,75 % artdığı halda (208.827 min – 241.720 min), türklərin 125,7 % artımının olması məhz onu göstərir ki, 1970-ci ildə rəsmi sənədlərdə milliyyətin türk göstərilməsinə nisbətən çox imkan verilmişdir (СССР в цифрах в 1971 году. Краткий статистический сборник. М., 1972, с. 18-20). Rəsmi sovet statistikasına görə, 1989-cu ilin yanvarında SSRİ-də 207,5 min türk yaşayıb: Özbəkistanda – 106,3 min, Qazaxıstanda – 49,6 min, Qırğızıstanda – 21,3 min, Azərbaycanda – 17,7 min, Rusiyada – 9,9 min, Ukrayna və Gürcüstanda – 3 minə qədər. Təbii ki, bu rəqəmlərə başqa millətlər kimi qeyd olunmuş Axısqa türkləri daxil edilməyib. Eləcə də Türkiyədə də doğma yurda dönmək istəyən, yurd eşqiylə yaşayan minlərlə axısqa-axıləkəlikli var. Diqqətəlayiqdir ki, 1989-cu ilin rəsmi siyahıya almasında göstərilmiş həmin türklərin 188,9 min nəfəri, yəni 91 % (!) ana dili kimi türk dilini göstərib. Bu rəqəm sürgünlərdə didərgin həyatı yaşayan xalqın milli dilini və deməli, mənliliyini qəhrəmancasına qorumasının ən böyük sübutudur!

Fərqanə hadisələrinə qədər əsasən Özbəkistanda, Qazaxstanda, Qırğızıstanda, Azərbaycanda, Kabarda-Balkarda və başqa yerlərdə yaşayan Axısqa türklərinin hazırda MDB-də sayı yarım milyonu haqlamaq üzrədir (Bu saya XIX əsrdə və XX əsrin 20-ci illərinə qədər Türkiyəyə, Azərbaycana köçmüş əhali daxil deyil): Azərbaycanda 100

minə qədər, Qazaxıstanda 100 minə qədər, Qırğızıstanda 30 min, Özbəkistanda 10 min, Rusiyada 70 minə, Türkiyədə 30 minə, Ukraynada 10 minə qədər türk yaşayır. Gürcüstan, Belarus və digər ölkələrdə də axisqalılardan icmaları mövcuddur.

Son illərin müşahidələri göstərir ki, Gürcüstanın mütərəqqi ziyalıları, din xadimləri, alimləri, yaradıcı şəxsləri, rəsmiləri, sadə insanların çoxu Axisqa türkləri məsələsində obyektiv mövqə tutur, bu problemin həllinin müstəqil Gürcüstanın strateji maraqlarına uyğunluğunu, erməni separatçılığını saxlamağa imkan verəcəyini, ölkənin iqtisadiyyatına xeyir gətirəcəyini, cəmiyyəti narahat edən 65 illik bir problemi aradan götürəcəyini anlayır, xoş niyyət nümayiş etdirərək konkret nəticə əldə etməyə çalışırlar.

2007-ci il 11 iyulda Gürcüstan Prezidenti M.Saakaşvili tərəfindən "XX əsrin 40-cı illərində Gürcüstan SSR-dən keçmiş SSRİ tərəfindən zorla köçürülmüş şəxslərin repatriasiya haqqında Gürcüstan Qanunu təsdiq edilmişdir.

Axisqalılar vətən qayıtması üçün hüquqi əsas yaradan bu Qanunun icrası ilə bağlı müəyyən işlər başlamışdır. «Vətən» cəmiyyəti xətt ilə 2007-ci il 17 oktyabrda Tbilisidə xüsusi konfrans, 18 oktyabrda isə Beynəlxalq «Vətən» cəmiyyətinin Tbilisidə hesabat-seçki qurultayı keçirilmiş, Suleyman Barbakadze yenidən sədr seçilmişdir, 19-24 oktyabrda 40 nəfərlik heyət Axisqa regionunda olmuşdur.

Qeyd edək ki, Axisqa türkləri problemi regionda ciddi geopolitik məzmun qazanmışdır. Güney Qafqazdakı siyasi durum bir çox cəhətdən Axisqa türkləri probleminin həllindən asılıdır. Bölgədə Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərinin normal inkişafı bu problem həll olunmadan mümkün deyil. Bu gün sayı 300 minə çatmış Ahıska türklərinin sürgündə yaşamasına, bütün insani, milli hüquqlarından məhrum edilməsinə göz yummaq mümkün deyil. Regionda barış, sülh, dialoq, tərəqqi üçün, Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan arasında normal əməkdaşlığın inkişafı üçün bu problem tezliklə həll olunmalıdır.

Problemin mühüm aspektlərindən biri də ekonomik məsələlərdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Ahıska ərazilərində demoqrafik, iqtisadi durum son dərəcə aşağı səviyyədədir. Zəhmətkeş insanlar olan Axisqa türklərinin doğma yurdlarına qayıtması Gürcüstanın iqtisadiyyatına müsbət təsir edər, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə iqtisadi, ticari əlaqələrinin inkişafına təkan verir. Eyni zamanda, tarix boyu gürcülərlə barış içində yaşamış, Gürcüstanın sadıq vətəndaşları olmuş və indi də vətəndaşlığı tam qəbul etməyə hazır olan Ahıska türklərinin doğma yurda qayıtması regionda demoqrafik vəziyyətə də müsbət təsir edər, yəni Gürcüstana qarşı çıxan erməni separatizmini neytrallaşdırar.

Təbii ki, 65 ildən sonra yurda dönüş müəkkəb prosesdir və bunun keçrəkləşməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Bu məsələdə dövlət orqanları, beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları, ictimaiyyətin aşağıdakı məsələlərdə Axisqalılara yardımına ehtiyac var:

1. Maliyyə məsələləri: Vətənə dönüş böyük maliyyə resursları tələb edir və xüsusi fond yaradıla bilər;

2. Təşkilati məsələlər: Axisqalılardan texniki, hüquqi, metodik yardıma və yerlərdəki fəallardan treninqinə ciddi ehtiyac var

3.Təhsil məsələləri: müxtəlif bölgələrdən olan uşaqlar üçün Yaz məktəbləri; axısqalılıqların toplum yaşadığı yerlərdəki məktəblərə yardım; istedadlı uşaqlara yardım, onlar üçün xüsusi projələr;

4.Mədəniyyət məsələləri: axısqalılıq şair, yazar və alimlərin kitablarının nəşri; etnoqrafik muzeylərin təşkili; mahnı və rəqs qruplarına yardım və s. ;

5.Sosial-ekonomik məsələlər: əkinçilik, bağçılıq, sənətkarlıq, yerli ənənəyə uyğun istehsal və digər sahələrin yaradılması və inkişafı; doğma yurdla əlaqələrin güclənməsi və dönüş hazırlıq üçün imkansız ailələrin Vətənə səfərlərinin təşkili; Sosial yardımlaşma Fondunun yaradılması;

6.Təbliğat işi: sorğu kitablarının, bukletlərin, bülletenlərin nəşri, hüquqi maarifçilik işi.

Hazırda həm Gürcüstan rəsmilərinin, həm ölkə ictimaiyyətinin, həm «Vətən» cəmiyyətinin fəaliyyəti bu prosesin uğurla gedəcəyinə inam verir. Eyni zamanda, Türkiyə Cümhuriyyəti və 100 minə qədər Axısqalılıqların yaşadığı Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin mövqeyi, xeyirxah və qayğıkeş münasibəti də böyük rol oynayacaq. Axısqalılıqların yaşadığı digər ölkələrin də belə mövqə tutacağına ümid edirik.

Axisqanın faciəli taleyini həll etmiş Rusiya və Türkiyə arasında «Dostluq və qardaşlıq antlaşması»nın imzalanması mərasimində, Moskva, 16 mart, 1921

Axisqa türklərinin Moskvada piketi(1989)

Ömər Faiq bəy ailəsi və qohumları ilə (1903)

Osman Sərvər Atabəy

Cahangirzadə İbrahim bəy

COĞRAFIYA

*Qarşı yatan qarlı dağlar,
Dağlar, səndə qarım qaldı.
Əlim çatmaz, ünüm yetməz,
Dal-budaqda narım qaldı.*

«Koroğlu»dan

Xalqı xalq edən əsas amillərdən biri coğrafi-təbii mühitdir. Hər bir xalqın varlığı, etnik siması bir çox cəhətdən mühitlə təyin olunur; təbii şərait xalqın şüurunu və mədəniyyətini özünəməxsus çalarlarla zənginləşdirir, etnos daxilində müxtəlif etnoqrafik qrupların yaranmasında başlıca zəmin olur.

Coğrafi mühitlə etnosun bağlılığı çoxcəhətli prosesdir: mühit etnosa, etnos da öz mühitinə təsir edir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində təbii mühit mədəni mühitə, yəni yurda çevrilir. Müxtəlif xalqlarda mifik, dini, estetik təsəvvürlərin, tarixi amillərin təsiri ilə ana yurdun ideal coğrafi mənzərəsi, özünəməxsus yaxın – uzaq, iç – dışarı, aşağı – yuxarı, sağ – sol, geniş – dar, düz – qırımlı kimi qarşıqoymalar formalaşır. Bundan başqa, coğrafi yurd mənzərəsi daha gerçək anlayışların – kənd, şəhər, məhəllə, hətta müxtəlif tikililərin, yol, miqrasiya axınları istiqamətinin, qonşu mühitin də təsirinə məruz qalır.

Vətənin coğrafiyası ilə bağlı təsəvvürlər milli şüur və psixologiyada həkk olunur və yer adlarında, etnik frazemlərdə, folklorda, xalq mənəviyyatında və məişətdə, təsərrüfat formalarında təsbitlənir.

Axısqa türklərində Vətən məfhumu, Vətənin coğrafi mənzərəsi, ana yurd obrazı xüsusilə müqəddəs və rəmzi, ən əsas mənəvi anlamdır. Sürgün illərində, qürbətdə Vətən sözü, vətənin coğrafiyası ilə bağlı örnəklər ən ülvi və dəruni hisslərlə bağlanmış, türkləri bir xalq kimi qoruyan, yaşadan, gələcəyə yönəldən ideala çevrilmişdir.

Heç bir türk adı danışıda doğma yerlərin adlarını konkretləşdirmir – Vətən, bizim dəyərdə deyir. – Doğma yurdu nəzərə gətirməmək istəyindən doğan bu kövrək yasaq nə qədər mifik əskilərə gedib çıxır! – Demək olar ki, hər bir türk çocuğu nağıla çevrilmiş o yerlərin – Azqur, Adıgün, Axısqa, Varxan, Abastuman, Axılkələk, Zediban, Dersel, eləcə də onlara qardaş olan Ağbaba, Göycə, Ağbulaq, Borçalı, Başkeçid, Qarayazı, Qaraçöp, Batum, Qars, Ərdəhan, Bayazid, Ərzurum obalarının doğmalığını, nadir təbiətinin gözəlliyini bütün ruhuyla hiss edir...

Ana yurdun coğrafi mənzərəsini yaradan və təşkil edən əsas ünsürlər bunlardır: yurdun sınırları və ərazisi; təbii şərait və iqlim; məskənlər; mahalın iç dünyası; dışarı aləmlə əlaqələr.

AXISQA MAHALININ SINIRLARI VƏ ƏRAZİSİ

Axısqa mahalı Çıldır yörəsindən, Kürün yuxarı axarı və Çorox çayı hövzəsindən başlayaraq, Mesxet-Cavaxet dağ silsiləsi boyunca Borçalıya qədər uzanır. Bu mahal qüzeydə Borjoma, güneydə Çıldır düzünə, doğuda Borçalıya, batıda Acar elinə söykənir.

Məlumdur ki, coğrafi-təbii və təsərrüfat-iqtisadi baxımdan Qafqaz ərazisi dağlıq, dağətəyi və düzən zonalarına bölünür. Mesxet-Cavaxet mahalı bütövlükdə cənubi Qafqazın dağətəyi zonasına aiddir, lakin bu dağətəyi mahal özü də üç hissədən: dağlıq, yayla və qismən də düzənlik hissələrindən ibarətdir.

Qafqazın cənub-qərbində, Kiçik Qafqaz dağlarında yerləşən tarixi Axısqa vilayəti iki hissəni – Axısqa, Aspinza və Adıgün rayonlarından ibarət Mesxet (Axısqa-Əcərə) sıra dağlarını və Axılkələk, Ninosminda (keçmiş Boqdanovka rayonu) rayonlarının aid olduğu Cavaxet sıra dağlarını əhatə edir.

Aydındır ki, Axısqa'nın coğrafi sınırları yalnız təbii sərhədlər deyil, ilk növbədə mədəni əhatə və əlaqələr deməkdir. Axısqa'nın sərhədləri elədir ki, bu el Anadolu və Qafqaz mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmiş və bu ətraf mühitdən də qidalanmışdır. Buna görə də doğma coğrafi mühitsiz Axısqa türkləri özünəməxsus etnoqrafik qrup kimi tarixdən silinə bilər.

TƏBİİ ŞƏRAİT VƏ İQLİM

Axısqa mahalının etnoqrafik-mədəni özünəməxsusluğunu təyin edən əsas amillərdən biri təbii şərait və iqlim, ekoloji mühit olmuşdur.

Axısqa-Cavaxet mahalı ulu dağlar, sıx meşələr, dərin dərələr, bərəkətli vadilər, ovalar diyarıdır. Bu qədim mahal Kiçik Qafqazın iki dağ silsiləsinə – Mesxet və Cavaxet sıra dağlarına sığır. Uzunluğu 150 km.-ə çatan, ən uca yüksəkliyi 2850 metr olan Mesxet (və ya Axısqa-Əcərə) dağları yuxarı Kür, Posxov, Çorox çayları hövzəsi boyunca uzanır. Cavaxet silsiləsi isə (uzunluğu 50 km, yüksəkliyi 3300 metrə qədər) qərbdə Mesxetə, şərqdə Borçalı çökəyinə söykənir. Bu başı qarlı dağlar «yeşil meşələri», «mor mənəməşəli» yaylaları, «zarxoş puvarları», büllur buzxanaları, mamırlı qayaları ilə məşhurdur.

Axısqa dərəsi nisbətən geniş və açıq sahədir. Bu dərənin ətrafları meyvə bağları və meşəliklərdir. Axısqa dərəsi özü dəniz səviyyəsindən 800-1200 m. yüksəklikdə yerləşir. Eruşet, Arsian, Mesxet sıra dağlarının ətəklərinin qəhvəyi meşə torpaqlarında palıd, vələs, fisdıq ağacları bitir. Dəniz səviyyəsindən 1500 m.-dən yuxarılarda isə enliyarpaqlı ağaclar ağ şam və şam meşələri ilə əvəzlənir. Daha yüksəklikdə, 1900-2200 m.-də geniş və zəngin alp çəmənlikləri başlayır. Yüksək hündürlüyə baxmayaraq, burada əbədi qar və buzlaqlar yoxdur, yayda qar əriyir, gur subalp və alp çəmənliyi hər yanı tutur. Axısqa bölgəsinin iqlimi mülayim dəniz iqlimidir. Orta illik yağıntı 500-650 mm., yanvarın orta temperaturu mənfi 5-6⁰-dir, bəzənsə 20-26⁰-yə çatır. Axısqa dərəsində yay isti keçir, orta temperatur 20-21⁰ olur.

Cavaxetin isə sərt kontinental iqlimi var, qış çox soyuq, yay sərin. İlin 4-5 ayı orta temperatur müsbət 10⁰-dən artıq, ən isti ay olan avqustda temperatur 17⁰ olur. Qışda orta temperatur mənfi 8⁰, bəzən 25-35⁰-yə çatır. İllik orta yağıntı 550-650 mm-dir. Cavaxet ərazisi gənc vulkanik dağlardan ibarətdir, burada vulkanik fəaliyyət 15-20 min il əvvəl bitib. Buralar bəzən yeraltı təkanların 8 bala çatdığı yüksək seysmik aktivliklə seçilir. Qeyd edək ki, eyni adlı çayın üzərində yerləşən Axılkələk şəhəri 1899-cu il 19 dekabr zəlzələsindən böyük dağıntılara məruz qalıb. 1700-2000 m. yüksəklikdə yerləşən Cavaxetə ecazkar dağ çəmənləri, çayırlar, dibindən iti çaylar axan dərin dərələr, şəffaf göllər, vulkanik qayalar, zirvələrdə əriməz qar örtüyü, mavi göllər xüsusi gözəllik verir. İlin çox hissəsi torpaq qalın və sıx qarla örtülür. Zirvələri 3000 m-dən çox olan bir çox dağların, xüsusən Böyük Abul (3304 m.), Samsar (3285 m.) dağlarının ətəklərinə donmuş lavadan ibarət əcaib qayalar qəribə mənzərə verir. Gürcüstanın ən iri gölləri olan Pərvanə (2074 m. yüksəklikdə, səthi 37 kv. km., maks. dərinliyi 3,3 m.), Saqam (1998 m., 5 kv. km., 2,5 m.), Xançala (1928 m., 13,7 kv. km., 1 m.), Tabaskur (1990 m., 14,2 kv. km., 40,2 m.), Xozapın (1799 m., 26,9 kv. km., 3 m.), Madatana (2113 m., 8,9 kv. km., 1,2 m.) və bir çox başqa göllər forel, xramuli, karp və başqa qiymətli balıqlarla boldur.

Qafqaz təbiətinə uyğun olaraq, Axisqa mahalının iqliminin şaquli istiqamətdə, yəni yuxarı qalxdıqca dəyişməsi, sərtləşməsi həyat tərzinə təsir etmişdir. Dağ aləminin yaşayış üçün çətinliyi, iqlimin sərtliyi türklərin xarakterini də müəyyənləşdirmiş, onlara əsl kəndli dəyanəti və inadı, zəhmətsevərlik, yorulmazlıq, özünə inam, müstəqillik, sülhsevərlik aşılamışdır. Axisqa türklərinin təbii müdrikliliyi, təmkinli qüruru, mərdliyi, ləyaqəti, müsafirsevərliyi əsil dağlı xarakterinin təməl daşlarıdır.

Təbii mühit və iqlim Axisqa türklərinin təsərrüfat sistemində, məişətində, inanış və tapınclarında, ictimai durumlarında da dərinədən əks olunmuşdur. Bu etnoqrafik örneklərdə coğrafi şəraitdən gələn yerli çalarlar haqqında yeri gəldikcə danışacağıq...

İndi isə türklərin folklorunda ana yurdun təbii mənzərəsi, coğrafi şəraiti ilə bağlı estetik hissləri, qəriblik ağrılarını açıqlayan, sürgün acısını korşaldan, yaralı qəlbləri oxşayan təbiət motivlərini incələmək istərdik.

Təbiət həmişə türk xalq sənətinin əsas ilham mənbələrindən və mövzu qaynaqlarından biri olmuşdur. Yel kimi keçdikləri intəhasız çöllər, şaman ağacları bitən sirli ormanlar, tanrılar sığınacağı ulu dağlar ən qədim dövrlərdən türklərin qəlbini sonsuz vəcd və sevinclə doldurmuş, rıqqətə gətirmişdir. Doğma təbiətin, məskənlərin doğurduğu bu emosional ovqat öz ifadəsini müxtəlif deyimlərdə, söyləmələrdə, nəğmələrdə, rəsmlərdə tapmışdır. Doğma peyzaj və landşaftdan doğan bu emosional hisslər zaman keçdikcə estetikləşmiş, sinəsi yanğılı ozanlar, aşıqlar ana yurdun təbiətinə söz qoşmuşlar. Getdikcə ana yurdun təbiəti haqqında qəlibləmiş təsəvvürlər və ifadələr, alleqoriya və məcazlar, rəmzlər formalaşmışdır: «bahar fəslı, yaz ayları», «qarşı yatan qarlı dağlar», «xarı bülbül», «bulaq başı» beləcə ruhumuza işləmişdir.

Dünyanın bir çox əbədi həqiqətlərini bizə təbiət açmışdır; ülvı duyğuların, sevgi və yaşarılığın, şefqət və mərhəmətin, mərdlik və ucalığın, saflıq və ululuğun qaynağı və simvolu ana təbiət olmuşdur. Türk oğlu daxilində qövr edən ağrıların-acıların, kədər və həsrətin, nifrət və qəzəbin məlhəmini də təbiətdə tapmışdır.

«Fərman padşahın, dağlar bizimdir» deyən türkün ədalətsizliyə, sıxıntıya, dünyanın faniliyinə qarşı hiddət və e'tirazının, Koroğlu üsyanının, ədalətin, azadlığın, bərabərliyin simvolu da təbiət olmuşdur. Ana təbiət türkün şaqraq çılğınlığının da, tüğyan edən mə'nəvi-cismani qiyamının da, əbədi kədər və xiffətinin də ideal ifadəçisidir.

Axısqa türklərinin folklorunda ana yurdun təbiəti ilə bağlı örnəklər geniş yer almışdır. Sürgün illərində doğma təbiət xüsusilə ülviləşmişdir.

B i r h a ş i y ə: - Məşhur «Adıgün» kolxozunun rəhbərlərindən olan Yusif müəllim görüşlərimizdən birində kolxoz yolları boyu əkilmiş solğun şamları göstərib dedi ki, üçüncü dəfədir basdırırıq, tutmur. Mənim «buralarda ki şam bitmir, niyə başqa ağac əkmirsiniz» sualına dilucu «şam yaxşı ağacdır» deyib söhbəti dəyişdi... Sonradan öyrəndim ki, şam ağacı türklərə, sinəsi başdan-başa ulu şamlarla örtülmüş doğma dağların yadigarı kimi əzizdir. Və hər bir türk öz həyətində şam yetişdirməyə çalışır; sıcaq Mildə, Muğanda, Qaraqumda ulu dağları xatırladan «yeşil çam»...

Türklərin sürgün folklorunda doğma təbiətlə bağlı ən'ənəvi motivlər (bitki, heyvan, səma, su, yer...) içində ən çox işlənəni «dağ» və «dərə»dir.

Sürgün illərində dağlar yeni məzmununda mə'nalandırılmış, vətənlə bağlı çeşidli hissləri, duyğuları, istəkləri ifadə edən çoxmə'nalı anlayışa çevrilmişdir. Dağlar türklərin anlamında ululuq, gözəllik, sadıqlıq, saflıq, doğmalıq, azadlıq simvoludur. Vətən deyəndə türklərin ağına ilk növbədə çal başlı dağlar, çənli bellər, ulu zirvələr, dibsiz dərələr gəlir. Vətən həsrəti qoca dağların həsrəti kimi yaşanır. Azərbaycanın Araz dərdi – Axısqa elinin dağlar dərdidir. Qürbət sıxıntısı – ulu dağlardan ayrılıq sıxıntısıdır; Vətənə qovuşmaq – dağlara qovuşmaqdır...

Dağları qarladılar,
Yolları bağladılar,
Bu yeri xalta kimi
Boynuma bağladılar.

Bu dağın ardi xaş-xaş,
Dili bülbüllü kardaş,
Bu dağ aradan qaxsın,
Görüşax baci-kardaş.

Dar gündür dedim, dağlar
Hər dərdi yedim, dağlar,
Vətəndən xəbər verin,
Bənə rəhm edin, dağlar.

Bu dağda maral gezər,
Zülfini darar gezər,
Dağ bizim, maral bizim,
Yad avcılar nə gezər?

Dağlar-dağlar, sona dağlar
Qar yağaydı sana, dağlar,
Tutaydım yar əlindən
Çıxaydım sana, dağlar.

Mesxet-Cavaxet obaları adətən dağ ətəklərində, külək, sel tutmayan çökəklərdə, çay vadilərində yerləşdiyindən, dağlarla yanaşı, dərə də türklər üçün elə Vətən deməkdir. Ana yurdu bildirmək üçün türklərin çoxu adətən «bizim dərə» deyir. Dərə anlayışı şifahi söz sənətində, türkülərdə, el şairlərinin əsərlərində xüsusi məhəbbətlə vəsf olunur:

Dərtliyim, dərəliyim,
Yürəkdən paralıyım,
Ağaclar çiçək açdı,
Genə bən yaralıyım.

Bu dərənin yovşanı,
Yügrəg olur tavşanı,
Gözəl ona diyərim,
Çalınmasın kirşanı.

Bu dərə holuxlidür,
Holuği baluxlidür,
Neynarım elə yarı,
Ayaği çaruxlidür.

Türklər üçün Axisqa dərələri çökəklik demək deyil, uca Vətəndir, ümumiləşmiş anlayışdır, zirvələrə sığınan, buludları yalayan ana torpaqdır. Yovşan ətirli doğma dərələr də türklər üçün dünyanın ən uca yüksəkliyidir, dağlar qoynundakı yurddur və buna görə də «dərədən enmək» mümkündür – dərədən enmək Vətəndən enməkdir, yurddan uzaqlaşmaqdır...

Dərədən endim düzə,
Su bağladım nərgizə,
Yeddi il xizmət etdim
Bir ala gözli qıza.

Dərədən endim ancax,
Başımda yeşil sancax,
Nə qız oldum, nə gəlin,
Odlara yandım ancax.

Dərədən eniyərdim,
Çarx kimi döniyərdim,
Yar həxləmə gələndə,
Buz kimi əriyərdim.

Axisqa türklərinin mə'nəviyyatında və söz dünyasında doğma təbiətin ətrini, ruhunu yaşadan başqa motivlər – bulaq (puvar), çay, ulduzlar, ay işığı, buludlar, şam (çam), sərv, giləs (kirəz), şabalıd (kəstənə), mor-mənəmşə, qərənfil, reyhan və sairədir:

Puvar, zarxoş axarsın,
Mor-mənəmşə qoxarsın,
Bəxtülli puvar sana
Yar yüzünə baxarsın.

Reyhan əkdim bitdimi,
Yara xəbər getdimi,
Eşitdim yar əvlənmiş,
Muradına yetdimi?

Aya bax, yıldıza bax,
Suya gedən kıza bax,
Kız, allahı səvərsin,
Çəvür yüzün biza bax.

Dağ başında kəstənə,
Tökülür tənə-tənə,
Dünya doli kız olsa,
Bənə düşər bir tənə.

Qərəfil qoxi neynar,
Taxtalar muxi neynar,
Yarım gələndə gecəsi
Gözlərim yuxi neynar?

Axısqa elindəki coğrafi adlar da tarixin yadigarı kimi qiymətlidir. Bu torpaqda tarix və coğrafiya sanki bir-birinə qovuşmuşdur. Etnik şüur və tarixi öyrənmək üçün çox əhəmiyyətli olan bu əski coğrafi adların bə'zi nümunələri bunlardır:

D a ğ: Xoros, Persat, Abioğlı, Bolacul, Fındıqlı, Çekilli, Didimağa, Askilli, Qanlı, Çobanköprülü, Artnal, Dersel, Əcərə, Hundun, Qoders, Boselet, Naomar, Saxan, Sosola, Sirit, Yalbuç, Yiləsatan, Alazana, Baxacax, Madatana, Samsar, Abul, Qayadağ, Cebil, Saburtağ...

D ə r ə: Dersel, Zediban, Sabiyet, Derin, Dörttaş degirman, Dovşandərə, Sabzara, Çaxı, Uzun, Küknəlli...

T ə p ə: Böyük sırt, Naomar sırtı, Sekirə sırtı, Dorux tepesi, Moydoğlu, Gültəpə, Kəllətəpə, Puvarınbaşı, Cuvallar sırtı, Satarınbaşı...

M e ş ə: Zediban, Qusxana, Qarasu, Melislər, Qostama, Hamzula, Nakal, Qavaxlı, Nadqur...

B u l a q: Savuk, Zanduxlı, İncə, Qara, Taxtali, Daşlı, Qumlu, Yapılı, Port, Coç, Çift, Ramazan, Bəyaz, Gügümpatlardan, Süd, Çəmi, Qındıs, Toxuz gözəl, Qərincəri, Qun, Almanın suyu, Xeveşen suyu, Məmmədali, Rəşidağa, Məhrəmdədə, Hüseyndədə, Paşa, Piri, Hasan, Kupra, Quvana, Məhəmməddədə puvarları...

Q a y a: Yarıq, Qüzeyli, Qalabayri, Böyük, İsitmə, Qalacıq, Yetim, Qılınclıdaş, Qız qayası...

Y a y l a: Abastuman, Sarıqaze, Saxan, Xarcam, Varxan, Qarasu, Uraşel, Kikinet, Əski, Çoban, Persat, Anbarqaya, Qaxgilinyaylası, Xorasan ətəyi, Öküz koxı, Çeçla...

Q ı ş l a: Çillər qışlası, Xurşudun yatağı, Daşlı qışla, Quzu pəyi...

T a r l a: Qaramanoğlı, Zaden, Qara, Böyük, Uzun, Selasu, Tört, Axaşen, Qostama, Qıraxlar, Nariya, Cami, Varazan, Qıraçlar, Çololar, Sukuletlər, Cuvallar, Cumatar, Meydanlar, Qəssabxana, Xerek, Pisara, Gürgənə, Dərə, Qusxal, Cuhut, Bağbanlar, Nanuzar, Acartuba, Banbanlar, Orpillər, Naxipellər tarlaları ...

Ç a y ı r - ç ə m ə n: Cırknal çayırı, Başaberet çayırı, Acartuba çalası, Xəlidi çayırı, Hokaçala çayırı, Düz çayır, Sabadur çayırı, Uzun çayır, Sulu çayır, Quru çayır, Meşəbaşı, Cinclebiyan, Kirəzli çayırı, Dərvişin çayırı...

B a ğ: Gülbaxça (Axısqada tarixi gülbaxçalar çoxdur, Varxan Gülbaxçasından, deyilənlərə görə, Kərəm gəlib keçmişdir), Qamabaxça, Ardmulbaxça, Çöyürməbaxça, Kirəzlibaxça, Ömərəfəndibaxçası, Qavaxlibaxça, Pantnar...

G ö l: Cazi, Dibsiz, Pərvanə, Qotur, Sabiet, Qara, Hozan, Saqam, Garaskun, Madatana, Xaçala, Tuman, Hundun...

Ç a y: Kür, Pərvanə, Posxov, Çorox, Axılkələk, Caksu, Oşorasu, Xeveşen, Abastuman, Xarcam, Laşə, Arzine, Kobliyan...

Ç a y q o v ş a ğ ı: Çatalsu, Köprülü çatal...

Ç ə r m ü k (mineral su); Abastuman, Sabiyet, Uraşel, Xeveşen, Pulate, Axaşen, Arazında, Küknəlli, Aqobil...

B u z x a n a: Naçıkev ...

M a ğ a r a: Samser, Vardzia - Axıləkək yaxınlığındakı bir və iki mərtəbəli Samser mağaraları təbiət möcüzələrindən hesab olunub (bax: İ.Sinakoyev. Samser mağaraları // CMOMPIK 1892, 13-cü buraxılış, s.128-130). Axısqada, Qoqaşen yaxınlığındakı möhtəşəm Vardzia mağara-şəhərində isə 600 otaq, zal, dəhliz, anbar, kitabxana və s.varmış. Burada 20.000 adam sığınacaq tapa bilirmiş.

Axısqa-Axıləkəkdəki coğrafi adların böyük əksəriyyəti sırf türk mənşəlidir və onların çoxu ən qədim türk uluslarının adlarını, qədim türk sözlərini yaşadır. Bütün Qafqazda olduğu kimi, burada da yüzlərlə dağ, çay, göl, qaya, meşə, kənd adı qədim hunların, avarların, tubaların, sabirlərin, basillərin (barsil, bozal), bulqarların, oqur, onoqur, saraqur, utuqur, kutuqur qövmələrinin, xəzərlərin, tolosların və onlarla digər türk toplumlarının xatirələridir. Axısqa-Axıləkəkdəki, cənubi Gürcüstandakı türk etnotoponimlərindən bəzi nümunələr bunlardır:

hun etnonimi: Hundun dağı və Hundun gölü (Aspindza), Xunan qalası (Tiflisə tərəf), Xona kəndi (Adıgün), Xoni kəndi (Kutaisə tərəf); *basil etnonimi*: qədim Basiane vilayəti (Axısqa-Çıldır bölgəsində), müasir Basileti, Bazaleti, Bozaliani kəndləri, Bozaleti gölü; *abdal (ağ hun) etnonimi*: Abdallı kəndləri (Borçalı); *avar, avar-hun (var-hon) etnonimi*: Varxan kəndləri (Adıgün və Aspindza rayonları), Abari kəndi (Ambrolauri rayonu); *onoqur* (qeyd edək ki, onoğuz-onoqur-onqar-unqar-hunqari etnonimlərində 10 rəqəminin işlənməsi adətən 10 oğuz qəbiləsinin birliyi kimi izah edilir, lakin N.Marrın bir müşahidəsi bunun həm də erkən təsəvvürlərlə bağlı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Görkəmli alim qeyd edir ki, 1 və 10 rəqəmləri insanı və qəbiləni bildirir, çünki «vahid» və «on» münasibətlərində olan «insan» və «qəbilə» eyni bir ad daşıyır: bir halda – bütün «qəbilə» və «qəbilənin hər bir adamı», digər halda – «əl» (həm «bir», həm də barmaqların sayına görə «on») mənasında; bax: Н.Я.Март. Вопросы языка в освещении яфетической теории. Л., 1933, с. 468-469) etnonimi: Onqor (Aspindza rayonu), Unaqira (Xon rayonu) kəndləri; *saraqur (sarı, ağ oqur) etnonimi*: Sarkine şəhəri (xəzərlərin Don yaxınlığında da saldıqları Sarkel şəhərinin adının türk mənşəli olduğunu N.Marr təsdiq etmişdir: Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары, 1926, с.67, 71; Н.Март. Язык и общество. М.-Л., 1934, с.323-324), Sarı kəndi (Aspindza rayonu); *tuba (tobol, tuva, tofalar) etnonimi*: Toba, Qurtuban (Axısqa), Qaratuban, Qortuban (Adıgün), Tobaxçı (Axısqadan şimalda) kəndləri; *kəmər (qəmər, qimir, komar, kamaritlər) etnonimi*: Böyük və Kiçik Kəmərli və Qomareti (Borçalı), Qomar (Adıgün) kəndləri; *macar etnonimi*: Macar-sxali (Xaşur rayonu), Macar gölü, Aşağı və Yuxarı Macar kəndləri (Suxumi yaxınlığında); *udi (utiqur, udon, uti) etnonimi*: Ude kəndi (Adıgün rayonu); *kul (kol) etnonimi*: tarixi Kola vilayəti (Axısqadan cənubda), Qullar (Borçalı) və Kolaki (Sıqnaş yaxınlığında) kəndləri, *kuyvar (xubair) etnonimi*: Xubiar kəndi (Borçalı); *sam (samar) etnonimi*: Samqur (Adıgün) və Samqori (Borçalı) kəndləri; Samser mağarası (Axıləkək); *az (uz) etnonimi*: Azqur (Axısqa rayonu), Azman (Axıləkək), Azgüdə (Aspindza) kəndləri; *sal etnonimi*: Saliəti və Saloğlu kəndləri (Borçalı); *moxe (moqe, mukri, muqri) etnonimi*: Muğanlı, Muğançı Əhməd, Muqlian (Borçalı), Muqaret (Axısqa), Moxe (Adıgün) kəndləri; *tolos (tulus, teles, tules) etnonimi*: Toloş kəndi (Aspindza); *kuzan (quzan) etnonimi*: Quzanlı

(Ermənistan); *adıgün etnonimi*: Adıgün rayonu; *qobu (kobu) etnonimi*: Kobuleti şəhəri (Acarıstan), Kobi (Kazbek rayonu), Qobieti (Aspindza), Kobıxevi və Kobaze (Axısqa) kəndləri; *gəncək etnonimi*: Qandza (Boqdanovka, Ninosminda); *bələncər etnonimi*: Balacur (Adıgün), Balacauri kəndləri (Tiflis); *kun etnonimi*: Kuna kəndi (Aspindza); *anca (incə, onca, ança, onça) etnonimi*: Edincə, İncqola, İncebla (Axısqa rayonu), İncə, İncədərə, İncədəğ (Borçalı) kəndləri; *tuğ (tuk, tok) etnonimi*: Tuğ (Boqdanovka); *çala etnonimi*: Çala (Axısqa) və Çela (Adıgün) kəndləri; *basar (bazar) etnonimi*: Bazarxana (Aspindza) kəndi; *çicil (çigil) etnonimi*: Çigil (Adıgün) kəndi; *salar etnonimi*: Salardağ (Axısqa); *oral (aral) etnonimi*: Oral (Axısqa) və Aral (Adıgün) kəndləri; *ovat (abat) etnonimi*: Abatxevi (Axısqa) kəndi; *kerqil (qurqul) etnonimi*: Qorqul (Adıgün) kəndi; *balta (boltalı) etnonimi*: Balta (Laqodex və Znaur) kəndləri; *xançal etnonimi*: Xançala kəndi (Boqdanovka) və Xançala gölü (Axılkelək); *xasbəy etnonimi*: Xasbəy (Boqdanovka) kəndi; *orucoğlu etnonimi*: Orucalar (Axılkelək) kəndi; *damğa etnonimi*: Damğalı (Axılkelək) kəndi; *zilan və zaza etnonimi*: Zilan (Axısqa), Zazançı, Zilan (indiki Ermənistanın Axılkeləklə sərhəd şimal-qərbi), Zazalı (Adıgün) kəndləri; *tele etnonimi*: Təhlə (Borçalı) kəndi (Cənubi-qərbi Qafqazda türk etnotoponimləri haqqında bax: Д.Д.Пагирев Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913; Царевич Вахушти. География Грузии. Тифлис, 1904; А.М.Доғру. Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerinde Bir Araştırma // Türk Dünyası Araştırmaları. İstanbul, 1985, №39; Н.Мəммədov. «Dəftəri-müfəssəlati-Tiflis»də yaşayış məntəqələri // Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1984; А.Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ. Б., 2000, с.11-40; eyni zamanda V.V.Bartold, M.F.Kırzioğlu, L.N.Qumilyov, B.A.Budaqov, Q.A.Qeybulayev və b. əsərləri).

YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Yurd tək təbiət deyil, həm də insan məskənidir. İnsan məskəni – ev, dam-daş, küçə, kənd, qəsəbə, şəhər, əkin yeri, bağ, bostan, dəyirman, mərasim tikililəri deməkdir.

Axısqa türklərinin yaşayış durumu və məskənləri sərt dağ şəraitindən doğmuşdur. Aran yerlərin gen-bol kəndlərindən fərqli olaraq, yararlı torpaqların qıt olduğu dağ məskənləri ərazicə yığcam olur. Dağ relyefində məskənlər eninə, üfqü müstəvidə deyil, şaquli istiqamətdə, dağ yamacı boyu pilləvari şəkildə, əyri-üyrü, darısqal küçələr boyu yerləşmiş. Türk qocaları xatırlayır ki, Azqur küçələrində iki atlı yan-yana gedəndə yol darlıq edərmiş. Dağ məskənlərində bə'zən evlər bir-birinə o qədər sıx qısılmış ki, övəllər pəncərəni də çox vaxt evin damından açarlarmış. Və belə pəncərəyə sözbazlar «tülkülü pəncərə» deyərmiş.

Dağlara sığınan, bərəkətli vadilərə açılan, pillə-pillə yüksələn, iti dağ çayı sahilində qərar tutan türk obalarının xüsusi səfəsi, təkraredilməz mənzərəsi var imiş. Sərt dağ şəraiti, kəndlərin yığcamlığı, evlərin sıx qonşuluğu xalqın psixologiyasında bir-birinə inam, el birliyi, müsafirlik hisslərinin vüs'ətlənməsinin mənbələrindən idi.

Türk kəndlərinin təbii gözəlliyini, insanların mə'nəvi saflığını 1932-ci ildən bir müddət Adıgündə dərs demiş qocaman müəllim, el ağsaqqalı Şərif Sultanov yaxşı təsvir etmişdir: «Doğrudan da, Adıgün dünyanın cənnəti, ucsuz-bucaqsız meyvə bağları, dağlarının döşləri yaşıl şam meşəsi, soyuq sulu çeşmələr, sağlam bədənli, mehriban, əməksevər insanlar, çadralı növrəstə qızlar, ismətli gəlinlər, ağbırək nurani qadınlar (türklər qadına qarı deyirlər. – Ş.S.) mənə xoş tə'sir bağışlamışdı. Sanki başqa bir aləmə düşmüşdüm. Bu yerin adamları oğurluq, əyrilik bilməzdilər. Qapılarda qıfıl, pəncərələrdə dəmir barmaqlıqlar, həyətlərində çəpər, hasar görmədim. Olduqca qonaqpərvərdilər. Kəndlərə gedərkən qabağa gələr, «müsafirimiz olun» – deyərdilər» (Bax: Şərif Sultanov. O illərin ağır yaddaşı. //«Sovet Gürcüstanı», 23 yanvar 1990-cı il.)

Hər bir türk məskəninə mərkəzində və ya başqa görkəmli yerində came və çarşı (meydan) yerləşmiş. Böyük kəndlərdə bir neçə, məsələn, Azqurda üç çame olub. Axısqada Əhmədiyyə camesi, Zedibanda Baratlı came, Xeroda Xımiroğulları camesi kimi bir çox məscidlər sultanın xüsusi fərmanı (hüccəti) ilə tikilibmiş. Ude çamesi üzərindəki yazıdan bu məscidin 1338-ci ildə tikildiyi mə'lum olur.

Aşağı kəndlərdə çox vaxt çayxana-qəhvəxana, yeməxanalar, bazar olarmış. Dağlıq hissədə kənd içində bağ-bostan olmamış. Hər kənddən arx axar, çox vaxt kənd içində və ya ətrafında bulaq olarmış. Bə'zi bulaqlar şəfali imiş və azarlılar hər yerdən onlara pənah gətirirmiş. Şəfali bulaqlar üzərində müalicə üçün çərmük hamamı, çubuq hamamı, türbələr, hücrələr qurulmuş.

Türk kəndlərinin hər məhləsində ümumi toplanış yeri, digər ictimai yerlər, o cümlədən ümumi məhlə furunu olarmış.

Axısqa obaları öz alınmaz qalaları ilə də məşhurmüş, xüsusən də Axısqa, Caksu, Axılkələk, Zanav, Azqur, Xırtız qalaları, Qomoro yaxınlığındakı Altun qala, Axılkələkdəki Koroğlu qalası ilə... Axılkələkdəki Koroğlu qalası əzəməti ilə hələ qədimdən diqqəti cəlb edib; bax: İ.P. Rostomov. Axılkələk qəzasında arxeoloji abidələr // CMOMPIK, 1898, 25-ci buraxılış, s. 1-130. Müəllif abidələri erməniləşdirməyə və gürcüləşdirməyə çalışsa da, Koroğlu qalası, digər abidələr, eləcə də qədim qırpaqların xristian məbədlərinin ümumtürk arxitekturası bu zəngin mədəniyyətin türklərə aid olduğunu sübut edir. Eyni qərəzli ermənipərəst münasibət CMOMPIK-un 1891-ci il 11-ci buraxılışında (s.182-209) Axılkələk qəzasının bəzi kəndləri haqqında çıxmış məqalələrdə də izlənilir.

Türklərin yaddaşında Vətənin xatirəsi kimi qədim xarabalıqlar – pəglər də qalıb. Pəglərə heç kim toxunmaz, xalq onları müqəddəs yer kimi qoruyarmış (bu haqda bir qədər sonra danışacağıq).

Türk evləri əsasən daşdan – «ləpik» qara sal daşlardan və «xıbar» (çaylaq) daşından tikilibmiş. Meşələrin çox olduğu ətəklərdə ağacdan da geniş istifadə edilirmiş.

Təbii şəraitin tə'sirini məskənlərin demoqrafik tutumunda da sezmək olar. Yaşayış şəraitinin çətin olduğu yuxarı kəndlərə nisbətən aşağılarda əhali daha çox imiş. Sürgünə yaxın Azqurda 600-700 ev (tütün) olduğu halda, yuxarı kəndlərdə evlərin sayı az imiş:

Pulate – təxminən 200, Zanav – 250, Xeveşen – 100, Abastuman – 200, Xero – 150, Utkusuban – 60, Saxan – 300, Zediban – 200, Çeçla – 200, Muxe – 250, Cela – 80, Adıgün

– 350, Qortuban – 200, Sixisuban – 50 tütündən ibarət imiş (ümumi demoqrafik vəziyyət haqqında əvvəlki fəsildə danışmışdıq).

Türk məskənləri haqqında bir çox manilər, türkülər, şe'rlər, xatirələr gözəl təəssürat yaradır. Bu baxımdan, manilər daha maraqlıdır. Bir çox manilər sanki süjetli-nəqli prinsiplə qurulub və gözlərimiz önündə kənd peyzajını və məişətini, adi güzəranı, sakit günləri, məhrəm anları tə'sirli bədii səhnələrlə canlandırır:

Pənçərədən baxiyer,
Almış məndil toxiyer,
Kız, sənin gözəllügin
Bunda bəni yaxiyer.

Furun üstünə furun,
Doyun, komşular, doyun,
Yar üstünə yar səvmiş,
Bənə bir çarə bulun.

Su gəlür lülə-lülə,
Yar gəlür gülə-gülə,
Əlində ipək məndil,
Tərini silə-silə.

Mesxet-Cavaxetdə 300-dən çox türk şəhəri, qəsəbə və kəndi olub: Axısqa, Aspinza, Adıgün, Azqur, Apiyet, Axaşen, Arzine, Apseri, Aqara, Amxer, Abastuman, Ani, Aqobil, Anda, Abi, Arcul, Ardax, Alanza, Axsiya, Azmana, Avsxar, Aralı, Alça, Axilkələk, Badela, Bağdad, Bolacur, Bolazul, Boqa, Blorza, Bəzixana, Bazmeret, Borcom, Bennara, Varxan, Vale, Vaşlob, Varnet, Van, Qaratuban, Qortuban, Qoyundərə, Qağvi, Qoders, Qulalis, Qoquli, Qolsuda, Qovet, Qarta, Ququnasri, Qorqul, Qorza, Qomoro, Qurgel, Quqnavur, Quratuban, Dersel, Damkal, Dabaniya, Donet, Daşlı Qışla, Dodeş, Aşağı Entel, Yuxarı Entel, Erkota, Əzgüdə, Ərdəhan, Böyük Zonav, Küçük Zonav, Zarzin, Zazala, Zarumali, Zarzma, Zir, Zigilə, Zeqan, Zediban, Zedeqav, İcəret, İncqola, İndusa, Kortox, Kexvan, Korotox, Kobliyan, Kaxaret, Kilde, Kikinet, Kasaraul, Laşe, Levis, Lelvan, Mivital, Marqıstan, Mirəştək, Murakval, Marse, Moxe, Marel, Muqaret, Nakurdev, Niyala, Nəmniyavur, Okam, Yuxarı Oşora, Aşağı Oşora, Oral, Orçoşan, Paraxa, Pərexəz, Pərvanə, Pulate, Posxov, Papoli, Pamaç, Pelvan, Persal, Rabat, Sanqur, Saqam, Samqur, Sabonet, Suret, Sorzet, Sarı, Saxan, Sarbastuban, Sarıqızı, Saxtev, Sakunet, Sabzara, Silvan, Sirə, Sivri, Silvan, Sixisuban, Səvirmə, Siminda, Siniban, Sinis, Sıqara, Böyük Smada, Küçük Smada, Sür, Sulis, Tatanis, Toloş, Toba, Təzəköy, Tümüük, Tekrut, Temlala, Tisel, Tutacubar, Ude, Utqsuban, Unçal, Uavel, Yengiköy, Xero, Xona (Hona), Xarcam, Xirtız, Xuro, Xeveşen, Çala, Çeçla, Çixicuban, Çisey, Çarol, Çixeli, Çörxey, Çurçut, Cüntəli, Çursutal, Caksu, Colda, Cela, Caksma, Cüntəy, Şolavər, Şokay, Şurda...

AXISQA MAHALININ İÇ DÜNYASI

Eyni köklü, eyni ruhlu və eyni dilli insanlar birləşərək xalq yaratdıqları kimi, ayrı-ayrı məskənlər də birlikdə coğrafi-mədəni mahalı təşkil edirlər. Mahal canlı bir varlıq kimi müxtəlif obaların, elatların, uruqların, oymaqların birliyindən yaranır. Öz daxili aləmi ilə seçilən hər bir mahal oranın insanları üçün ana yurd, kiçik vətəndir. Axısqa mahalını

da türklər belə doğma yurd, ana vətən kimi sevirilər. Və Vətən hesab etdikləri Axisqa-Axıləkəlek mahalı türklər üçün bütövdür, ümumdür, parçalanmaz yurddur.

Mesxet-Cavaxet mahalının daxili mədəni-iqtisadi dünyası buradakı bütün türk, gürcü və urum məskənlərinin birliyindən, ümumi güzəranından, bağlılığından yaranmışdır. Türklər Azqursuz Borjomu, Xerosuz Qomoronu, Varxansız Uraveli, Axısqasız Adıgünü, Kikinetsiz Xarcamı təsəvvür etmirlər. Əski etnik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, bir çox kəndlər bir-birilə əkidir, yə'ni ən'ənəvi cüt quruluşa malikdir: Yuxarı Oşora, Aşağı Oşora, Yuxarı Entel, Aşağı Entel... Ümumiyyətlə, bu ulu mahalı təbii şərait iki şərti hissəyə bölüb: yuxarı və aşağı kəndlərə. Bu bölgü yalnız təbii-coğrafi deyil, müəyyən etnoqrafik və dil çalarları ilə də əsaslanır. Aşağı kəndlərlə yuxarıların dialekt fərqləri əsasən s – ş (istiyirux – iştiyirux), e – ə (emi – əmi) kimi əvəzlənmələrdə təzahür edir. Türk ədəbi dilinə ən yaxın şivə Axisqa – Azqur şivəsidir.

Yuxarılarda həyat tərzi də aşağılara nisbətən daha konservativdir.

Aşağı kəndlərə adətən Azqur, Temlala, Sakunet, Sinuban, Tisel və sairə aid edilir. Ən yuxarı kənd Xerodur. Xerodan güney tərəfə artıq Koblıyan, Posxov bölgələri gəlir ki, bunlar da Türkiyədədir. Xerodan başqa, Adıgün, Varxan, Qomoro, Uravel, Toloş, Çağsman da yuxarı kəndlərdən sayılır.

Mahalın əsas mərkəzləri Axisqa, Adıgün, Abastuman, Azqur, Axıləkəlek olsa da, hər kəndin öz yeri, öz ad-sanı olub.

Ən çox zarafat – şaka (yerennük) sevən – xerolulardır. Caxsmanın qızları çox işləkdir, Kexvan öz halvası, Azqur – bağları, Abastuman – çərmükləri (şəfəli mineral su) ilə məşhurdur. Qomorolular açıqürəkli, smadalılar şirindilli olub.

Xırtız və Azqur kəndləri hazırcavablıqda bir-birləri ilə həmişə rəqabət apararlarmış. Bu yerlərdə, eləcə də Borçalıda belə bir söz var: şoşi (şoşu, şorşax), yə'ni acgöz adam. Tut təzə dəyəndə hücum çəkən quşlara da şoşi quşlar deyirlər. Xırtızda isə böyük tut bağları var imiş və tut dəyəndə xırtızlılar işi-gücü atıb, tutu quşlardan qoruyarmış. Daha çox «şəhərliləşmiş» azqurlular da tut məsələsinə görə Xırtızı ələ salırlarmış. Və belə söyləyirlər ki, bir dəfə bir şoşi quş ağzında bir tut Xırtızdan uçub Azqura gəlir. Elə onun dalınca da xırtızlılar özlərini yetirir və tənqəfəs azqurlulardan soruşurlar ki, bəs, şoşi görmədizmi, tut aparmış?!

Xırtız camaatı da, əksinə, azqurluların «şəhərləşməsinə», təzə «firəng» libaslarına, ədalarına gülürmüş. Və xırtızlıların atmacalarından biri Matos xocanın da dilinə düşüb:

Azqur ağaları palto geyinmiş,
Əgdürmüş papağı, faytona binmiş,
Eşitdim Ramazan üç günə enmiş,
Ömər Əfəndi qoymuş əhdi-peymanı.

Diribaşlılığı və bəmərəliliyi ilə seçilən azqurlulara «Molla Nəsrəddin» də satış: «Axıləkəlek bəyləri Azğur bəylərinə baxıb Azğurun camaat məktəbinə iki yüz qəpik ehsan elədilər. Duyduğumuza görə camaat məktəblərinə veriləcək pulları köylülərə dağıdıb məktəbi yıxmağa çalışanlara cənab Pobedonosov cəhənnəmin «zəqqum» ağacının meyvəsindən hədiyyə göndərəcəkdir» («Molla Nəsrəddin», 1 iyul 1907, № 24, s. 3).

Pulate kəndi haqqında isə el arasında belə bir söz gəzir: «pulatelilər savuq söbəyə sarılır». Deyilənə görə, Pulatedən bir nəfər şəhərdən soba alır və örtülü arabaya qoyub kəndə gətirir. Yolda soyuq düşür və həmin adam üşüyür. Buna görə də sobanı qalayır, borusunu da pəncərədən çıxarır, sobanı qucaqlayıb yuxulayır. Kəndə çatana kimi soba sönür, amma o adam ayılmır. Camaat arabanın qapısını açır, görür ki, pulateli soyuq sobaya sarılıb yatır...

Bə'zi kəndlər barəsində də müxtəlif sözlər, məsəllər var. Bir qrup kənd el dilinə belə düşüb: Kikinetin – kiri, Saxanın – catxısı (şor), Xarcamın – kəli, Varxanın varı... Kikinetlilərə Aranlar, Xarcama kəl Xarcam deyərəlmiş.

Sabzara cəmi 6 tütünlük köy olub, hətta indi də bir sabzaralı başqasını görəndə deyir ki, şükür allaha, 6 idik, 7 olduq:

Altı tütün Sabzara,
Yem tökərim qazlara,
Qazlar yemi yemədə,
Mən baxarım qızlara.

Zedibanlılar haqqında deyirlər ki, onlar «qoşat uzadır». Qoşat – ev damına düzülən tirlərə deyilir. Belə söyləyirlər ki, zedibanlılar ev tikərkən dam tirləri (qoşat) qısa gəlir. Zediban ustaları eşidibmiş ki, tiri uzatmaq olur. Amma bilmirlərmiş ki, bunun üçün tirlərə calaq vermək lazımdır. Tiri endirib iki ucuna öküz bağlayır və öküzləri vurmağa başlayırlar ki, qoşat (tir) üzansın. Ha vururlar, qoşat uzanmır. O qədər vururlar ki, axırda öküzlər ölür...

Axısqa, Abastuman, Azqur, Adıgün öz gözəl qızları, nazlı-qəməzəli xanımları ilə seçilmiş:

Bu dərənin uzuni,
Kıramadım buzuni,
Aldım Azqur qızını,
Çekəmədim nazını.

Dağıstan dağ yeridür,
Gürcüstan bağ yeridür,
Adıgönün qızları
Xormanın bol yeridür.

Gəmi gəlür yanaşur,
İnsan sorup tanışur,
Adıgönün qızların
Görən gözlər qamaşur.

Gəmi gəlür aralı,
İçi doli yaralı,
Elə bir yar səvmişim,
Abastuman maralı.

Xalburum dalda kaldı,
Gözüm yollarda kaldı,
Andır qalsın Axıxşayı,
Nişanlım orda kaldı.

Ümumiyyətlə, Axısqa demək olar ki, bütün kəndləri hərəsi bir şeylə məşhur imiş. İndi əski türk kəndlərinin əhalisi müxtəlif ölkələrə səpələnsələr də, eyni ruh, eyni duyğular, eyni münasibətlər onları birləşdirir. İndiyədək hər bir türkdən – qoca, gənc, çocuqdan haralı olduğunu soruşduqda, qədim kəndin adını çəkir. Axısqa türklərinin

ağsaqqal-ağbirçəkləri indiyədək doğma yurdun, vətəndə keçən günlərin xatirəsiylə yaşayır, bu xatirələri müqəddəs əmanət kimi cavanlara ötürürlər.

Zəki insan, müdrik ağsaqqal, incə yumorlu söz xiridarı Məhəmməd Mamaxov Axısqa elinin tarixi, mədəni həyatı, təsərrüfatı haqqında saatlarla danışardı. 1980-ci illərin axırı – 90-cı illərdə Bakıda Akademik Dram Teatrın yanındakı qonaqpərvər evlərində Məhəmməd əmi, xanımı Fatimə xala və oğlu, gözəl musiqiçi Faiqlə söhbətlər bizi ayrı bir aləmə salardı. Keçən əsrin əvvəllərində Azqurda dünyaya göz açmış Məhəmməd əmi gəncliyində ictimai işlərdə çalışıb, 20-ci illərin əvvəllərindən komsomol sahəsində işləyib, 1927-1929-da Axısqada «uyezd komsomolunda» inspektor olub. 1929-cü ildə 24-25 yaşında Bakıya oxumağa gəlib. Xatırlayırdı ki, həmin dövrdə Mövlud Bayraqdarov da Adıgündə komsomol olub. Komsomol həmkarlarından Musayev, Baxşı Muradovu yada salırdı. 1925-27-də teatr truppasında da iştirak edib. Söyləyirdi ki, Tiflisdən İsfahanlı Adıgünə səhnəni tərtib etməyə gəlmişdi, dekorasiya yaratdı, teatrı qurdu, qardaşım Ömər rejissorluq edərdi, «Məşədi İbad», «Arşın mal alan» səhnələşdirilmişdi. Qurgeldən Ramiz bəy Qaplanov teatrda iştirak edirdi, Rəhim, Bəhri də teatrda idi.

Fatimə xalanın atası Loman ağa (məşhur şəxs Ədəmin oğlu – Ədəmov, Ədhəmov) xalq hərəkatının başçılarındanmış, sonradan Türkiyəyə gedib. Azqur yanındakı Aqara kəndində Ömər Faiqin bağıny yaxşı xatırlayırdı.

İnkişaf etmiş kənd olan Azqurun ziyalılarından Məhəmməd Zəki (Azqur imamının oğlu) İstanbulda oxumuşdu, müəllimlik edirdi, islam tarixindən dərs deyirdi. Bakıda məqaləsi çap olunmuşdu – insanlar arasında münasibətlərin məhəbbətdən gəlməsini yazırmış, sonradan belə fikirlərinə görə təqib olundu və 30-cu illərdə tutuldu. Abbas Mirzə Azərbaycandan gəlmişdi, türk dili dərsi deyirdi.

Hökumət məktəbləri gürcücə etmək istəyib, məktəblər açılıb, amma gedən olmayıb. Axısqada Gürcüstanın türk müəllimləri üçün kurslar fəaliyyət göstərirdi. Fürqət xanım Qızlar məktəbi açmışdı. Qəzetlər türkcə və gürcücə çıxırdı. Hökumət işləri türk, gürcü və rüsca aparılırdı. Axısqadan yuxarıda xalis gürcü kəndləri yox idi. Axısqada Əhmədiyyə cəməsinə cümə namazına yığışardılar, buradakı Xasbaxçada gəzintilər olardı, klub işləyirdi. Dağ döşündə olan Axısqanın şərqində Posxov çayı, qərbindən Kobliyan çayı axırdı. Qalada hərbiçilər yerləşmişdi. Tədricən türklər vəzifələrdə artmışdı, komsomol və partiya bir binada yerləşirdi.

Axısqada axır vaxtlar kartof zavodu açmışdılar, nişasta istehsal edirdilər. Kırəcxana işləyirdi. Azqurda Kürün iki sahilində came vardı, Həppənə məhləsindən yuxarıda, Hacı Əhmədin məzarında gecələr işıq yanarmış, eyilər məzarındanmış. Ulu camı saabli yer idi, ora gecə gedəni, xüsusən uşaqları «rüzgar vurur», «ərişür»müş (xəstələnirmiş), «nuxsa» (dua) yazdırıb yerə basdırar, birini də ərişük olanın boynundan asar, ərişük olan yerə şərbət səpərdilər. Şəhidlər məzarlığında davalarda ölənlər dəfn olunmuşdu. Ərənlər-əvliyalar türbəsi də müqəddəs yermiş. Həppənə məhləsində imkanlılar yaşarmış – «həp bənəm, bənədür» deməkdir. Azqurda 3 ümumi furun olub, kərsəndə xəmir yoğurub, ətəməgi tavada

bışməyə qoyarmışlar (çıpraq da qoyulurdu), kürəklə çıxarılırdı. Çarşı – meydanda cəng tutar, düğün keçirərdilər. Həyətyanı bağlar az olub, çünki Azqurda torpaq az idi, burada qadınlar işə getməzdi. Çərmük hamamı (yerdən çıxan isti mineral bulaq, üstə koma tikilir, cürbəcür otlar tökülür, uşağı olmayanlar, başqa xəstələr bir-neçə gün otururdu), çubuq hamamı vardı. Ruqet dağı, Çayqara (soyuq çeşmə) görməli yerlər idi. Zedibana gedən yolda Qıldıqara qalası yaxınlığında müqəddəs ağac vardı, rəngli ip bağlayardılar. Axısqa-Azqur tərəflərin əhalisi əsasən əkinçilik, sənətkarlıq, ticarətlə məşğul olurdu. Tarlalar və bağlar kənddən kənarda idi. Taxıl, arpa, kartof, lazut (qarğıdalı), şalgam, carxala (çuğundur), pimpila (qırmızı bibər), xiyar, laxana (kələm), patlican (pamidor), qara patlican (badımcan), soğan, pörçüklü (kök), tərəvəz yetişdirilirdi. Sapan, tapan, cilğa, tırpan kimi alətlərdən istifadə edilirdi. Azqurun alması, armudu (tavrucul, nanəzir), cancuru (gavalı) məşhur idi. Kartofu, armudu, şalgamı, çuğunduru dərin quyuda saxlardılar. Qoyun, keçi, inək, öküz, camış saxlanılmış, pin-hinlər toyuqla doluymuş. May-iyunda mal-qoyunu «yoza» çıxarardılar, sürülər sentyabrda qayıdardı. Əvvəllər sürüyə daimi naxırçı baxarmış. İnsanlar ailəliklə də yaylağa gedər, kox (koma), dəyə qurardılar. Naxırçı çöldə ötməgini «quda»ya (davarçıq, qoyun dərisindən motal kimi) qoyardı. Peynir, yağ, qaymaq düzəldilərmiş. Ən yaxşı pendir Saxanda çıxarmış, xüsusən «çeçil peyniri». Balığı qanca (çəngəl) və olta ilə tutardılar. Canar, loko, mursa kimi balıqlar olardı. Ovçular da çox idi, Məhəmməd dədənin əmisi Bəhlul (ləqəbi Kiçik) da yaxşı ovçu imiş, «Berdanka»sı varmış, ceyran, sığın, dağ keçisi, dovşan vurmuş. Azqurdan aşağıda Borjomda Böyük knyazın, «namestnik»in bağı vardı, orda çoxlu ov vardı. Tutdan, qızılcuqdan (zoğal), cancurdan pəstil düzəldilirdi – meyvə əzilir, süzəkdən süzülür, «qurka»sı (tumu) atılır, qaynadılır, un vurulur, maye taxta üstündə qurudulur, buçaqla aralanırmış. Kömə, bəkməz, duzlamalar düzəldilər, ətdən sucuq, basdurma, kavurma hazırlanarmış. Azqurun əhalisi savadlı, qabaqcıl, məlumatlı olub. Həmişə türklüyünü saxlayıb və indi sürgündə də azqurlu ziyalılar vətən mücadiləsini davam etdirirlər. Dünyamızdan köçmüş Məhəmməd əminin xatirələri, düşüncələri çox idi, hamısını söyləyə bilmədi, ancaq təsəllimiz odur ki, Axısqa musiqisinə xidmətlər göstərmiş oğlu Faiq Azqurlu atasının adını yaşadır.

Abastumanlı Hacıgillərdən Katib Aslan oğlu Aslanov (Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayır, söhbət 1990-cı ilin aprelində yazılıb) doğma kəndini belə xatırlayır: təxminən 200 tütün (ev) olan Abastumanın ətraflarında Fındıq dağı, Didmağalı dağı, Sarıqıze yaylası, Xoroz dağı, Persat dağı var idi. Bizim taxıma hazırda Hüseynov, Akifov, İbrahimov, Aslanov fəmilləri daxildir. Abastuman çayının iki qolu kənd yaxınlığında Çatalsuda birləşərdi. Kənd çevrəsində Aşağı Tolekə, Qusxana, Qarasu meşələri vardı, meşədən gələnləri abeşik (meşəbəyi) yoxlardı. Kəndin səfalı bağçaları Gülbaxça, Aşağıki bağça, Meydanlar bağçası məşhurdur. Pisara, Xerekler, Gürgənə, Dərə tarlası, Kövün altı, Meydanlar, Melislər əkin yerləri imiş. Melislərdə həm də paldıqlıq vardı. Kəndin yerləşdiyi Dorux yamaclarından puvar axar, puvar yanında came və mədrəsə yerləşərdi (30-cu illərdə ləğv olunub). Kənd ətrafındakı Qüzey (sıldırım kölgəsi), Sekirə sırtı (təpə), Yaruk qaya (İbrahimin ziyarətəgah olan türbəsi bu qayada imiş), Çayın bayırı (dik yol qırağı),

Qavaxlı baxça, Kükənli dərə puvari (qotura dərman) görməli yerlərdi. Əhalisi türk olan kəndin Qavaxlibaxça məhəlləsində molokanlar yaşayırdı. Abastumanın müalicəvi mineral hamamı, Aqobil və Qanobildə xəstəxanalar vardı. Kənddə Kirarmudxana (kərpic bişirilən yer), qəssabxana (heyvan kəsilən yer), bazar vardı. Qədim Qusxananın qalası, Melisin qalası, Qəssabxana qalası əzəmətiylə seçilirdi. Müxtəlif peşələr yayılıbmış: Mehriqillər xarratlıqla, Qaxgillər və Ciftçigillər heyvandarlıqla, Saracoğulları ticarətlə, Hacıqillər mollalıqla məşğul olurlmuş, lakin əsas iş əkinçilik imiş. Kənddə taxıl, kartof, lobya, kələm, alma, armud, xiyar və s. yetişdirilirdi. Əkinçilikdə tırpan (dəryaz), çapa (kətmən), sapan (mala), kütən, arona (kotan növü), kəsər, tapan (ağır mala), gəmi (vəl), sel (çöldən buğda gətirməyə iki təkərli böyük araba) və s. istifadə olunardı. Heyvandarlıqla bağlı anbar (yaz anbarı, taxıl yığmağa), axor (heyvan saxlanan yer: xərək, sanasxal – peyin yığılan yer, közmək – zibil atmağa pəncərədən ibarətmiş), mərək (ələf yığılan örtülü yer), boqa (heyvana arpa verilən yer) kimi vasitələrdən istifadə olunurdu. Dəyirman daşına xaro, taxıl tökdürənə şeytan deyirdilər. Abastumanda Ağzıqara Rəhil, Zarxoş Qafur, Qanlı Aslan, Qurd Cələm, Dımbıl Xəlil, Tilos Xəlil, Zıbil Məhlüd, Qokro Xəlil, Mukle Fəzli kimi ləqəbli adamlar vardı. Katib kişi Abastumanda baş vermiş belə bir əhvalat xatırlayır: «Bağrat adında kolxoz sədri oliyer. Bir gün qeybətdən bezib qarilər fermaya yığır ki, qeybət olmasın. Bir-iki gün keçir, bir gün fermada boqa (axor) qırılıyer. Qarilər diyer – «boqa qırıldı, boqa qırıldı». Fermanın bu başından o başına çatana kimi söz «Bağrat qırıldı»yə çevrilir. Qarilər qapıyı döyerlər ki, açın, Bağrat qırıldı. Qapını açerlər, doğrudan da görerlər ki, Bağrat ölüb».

Varxan kəndində 1906-cı ildə anadan olmuş Dəstə nənə 38 yaşında vətəndən çıxıb. 1930-dan partiya üzvü olmuş Dəstə nənə 1990-cı ildə 84 yaşında doğma yurddakı Paşa puvarı, Savux puvar, Taxtalı puvar, Məhrəm Dədənin puvarı, Hüseyn Dədənin puvarı, Xoros dağı, Abioğlu dağı, Persat dağı, Abastuman yaylası, Almanın suyu (yatax yeri), Dörttaş degirman dərəsi, Sabzara dərəsi, Qaramanoğlu tarlası, Zaden tarlası, Datvet meşəsi, Alçalıq bağı, Arazindo çərmüyü, Dərvişün çayırı, Dərvişin puvarı kimi yerləri, gecələr mum yanan eyilərdən Naçar Xoca məzarını, Qaratuban ziyarətgahını, qədim qalanı, Nədim, Balabek, Niyaz pəhləvanların şücaətini yaxşı xatırlayırdı. Bizimlə söhbətini Dəstə nənə «Dəryalar mürəkkəb olsa, yazılmaz bənim dərdim» sözləriylə bitirmişdi.

Buğligillərdən Günəş Müzəffərova (qız nəslı Çolaxgillər) 1920-ci ildə Varxanda dünyaya göz açıb. Gəlinliyindən 6 il sonra sürgün olunan sözlü-söhbətli Günəş nənə doğma yurdundakı Abioğlu, Xoros dağlarını, Çillər qışlasını, Savux puvarı, Xeveşen puvarını, Çərmügün hamamlarını (Abastumanda), Aqobil şəfaxanasını, Datvet meşələrini, Zaden, Cuhud, Nazo tarlalarını, Xurşudun yatağını, Gülbaxçanı xatırlayır. Hasan Xoca, Nəsrəddin Xoca türbələrini, Xurşudun yatağındakı altına adamlar yığılan müqəddəs küknarı yada salır.

«Varxan Gülbaxçasından Kərəm gəlib keçmiş, keşiş qızı verməmiş», Kərəm:

İrmax kənarında əsbab yuyanlar,
Yuyub-yuyub gül dalına qoyanlar,
Bənim Əslim bunnan keçdi, gördünmi?

söyləmişdir deyir. Sinəsi sözlə dolu Günəş nənə dərđini şer, mani, nəğmələrlə bölüşərdi:

Qaladan-qalaya şahən uçurdum,
Ahinən-vahinən ömür keçirdüm,
Şəkər əzub yara şərbət içirdüm,
Allah, qismət et, gedem vətənə.

Laz oğlını Lazistanda vurdilər,
Vurdilər də kanadıni kırdilər,
Yol üstündə məzarını qurdilər,
Gələn-gedən də Laz oğlidür dedilər.

Günəş nənə Vətən nişənəsi kimi toyunda söylənən gəlin türküsünü də xatirində saxlamışdı:

Qız balanın hali böylə,
Ata-ana duva eylə,
Getsən, qızım, şirin söylə.
Gedən yerdə yucalasın,
Ata-ana duva eylər,
Bir yastuxda qocalasın.

Gedən yer xeyir olsun,
Ruzi-qismətnən dolsun,
İlk görkinən başa varsun.
Gedən yerdə yucalasın,
Ata-ana duva eylər,
Bir yastuxda qocalasın.

Qardaş bağladı belini,
Gəlin değışdi elini,
Xeyr et gələn yerini.
Gedən yerdə yucalasın,
Ata-ana duva eylər,
Bir yastuxda qocalasın.

Altunnan otursun təxtin,
Ata-yurdini buraxdin,
Oxşamasın bənə bəxtin.
Gedən yerdə yucalasın,
Ata-ana duva eylər,
Bir yastuxda qocalasın.

Həm qaradur gözün-qaşun,
Axıtma gözündən yaşun,
Baban da var, həm qardaşun,
Qərib olmaz sənin başun.
Gedən yerdə yucalasın,
Ata-ana duva eylər,
Bir yastuxda qocalasın.

Allah muradan yetirsün,
Gəlin tərbiyə gətirsün,
Əv xalxını yola vərsün.
Gedən yerdə yucalasın,
Ata-ana duva eylər,
Bir yastuxda qocalasın.

Bağında açsın qızılgül,
Səyr etsin dalında bülbül,
Allah, səni başacan güldür.
Gedən yerdə yucalasın,
Ata-ana duva eylər,
Bir yastuxda qocalasın.

Saatlının Fətəli kəndində yaşayan Kuşogillərdən Gülcan Süleyman qızı (1910), Hemidağagillərdən Şişə Məhəmməd qızı (1930), Husogillərdən Qayat Rəhman qızı (1924), Üzeyirlərdən Alisultan Məmmədov (1924), Coşğundədəgillərdən Anşa İsmayıl

qızının (1918) doğma kəndləri Pulate haqqında xatirələrindən bəlli olur ki, bu ulu türk yurdu Saburtağ dağı, Samasada dağı, Qarapıvar dağı, Persat dağı, Yalbuz dağı, Baxacax dağı, Aşağıki yayla, Yuxarıki yayla ilə əhatələnibmiş. Kənd Naçıkev buzxanası (buzlu mağara), Pulate çərmüyü, Axaşen çərmüyü, Sabiyet dərə çərmüyü, Coç puvarı, Qara puvar, Cüt puvar, Süd puvar, Gülbaxçanın puvarı, Nəsüret puvarı, Dibsiz göl, Cazi gölü ilə məşhurmüş.

Kənd ətrafında Axaşenlər, Qostamalar, Qıraxlar, Nariya, Qıraclar, Çololar, Nakordalalar, Cuvari, Gülbaxça, Varazan, Cami, Sukuletlər tarlaları varmış. Pulate və ətraf kəndlərin sakinləri Şəhidlər məzarlığına, Qəriblər məzarlığına, eyildən Əhmədəğa türbəsinə, Aşağıki məhlə məzarlığına, mum yanan Sukuletlər türbəliyinə, Molla Məhlud türbəsinə, əvliya Abdul dədə türbəsinə, Lazistanlı Xoca türbəsinə, Zazola türbəsinə sitayiş edərmiş. Kəndin Molla Şəmməd, Molla Əhməd, Molla Məqsud, Aşiq Molla Məhəmməd kimi xocaları varmış. Sınıxçı Əhməd, Misli əmi kəndin təbiblərimiş. Qostama, Hamzula, Nakan, Nadqur, Axaşen meşələri, Gülbaxçalar, Qamabaxçalar, Çəyümbəxçası, Ardmulbaxça kəndin bərəkəti-gözəlliyi idi. Nanəzir, nənə, gügüm, ağırça, güz, qızıl kimi armud növləri, şərbətə, qoderzə pantaları, alçası, alması, kirəzi hər yerdə məşhurmüş. Ecazkar Cazi gölündən su gətirib kəpçəxatun oxuyar, suyu yerə səpər, yağış yağdırarlarmış. Dibsiz göldə camışlar arabayla batıbmış. Sınıxçı Əhmədi hökumət yoxlamaq istəyib, balqabaq, boranını tikə-tikə qırıb kisəyə qoymuşlar, o, üstən düzüb. Qırılmış şabalıdı corab içində düzüb. Axaşen çərmüyündə Lek ağacına niyyətlilər ip bağlar, saselə, çamaja, qosxur kimi otlarla müalicə olunarlarmış. Çocuqlar Hocora, Qotsi, Tula, Qazıx, Qospoda, Qayışvurdi kimi oyunlar oynarmış. Pulatedə qədim rəvayətlər, əski türk və islam inancları qorunub saxlanıbmış.

Saatlının Varxan kəndində yaşayan Kikinetli Şamil Bürhən oğlu Əzizov (1918-ci il təvəllüdü, müharibə iştirakçısı) doğulduğu Kikinet kəndini belə xatırlayır: köyümüzdə 200-ə qədər tütün vardı. Kənd ətrafında Hökançala, İsitmə qayası, Böyük qaya, Kirəzli çayırılığı kimi səfəli yerlər olub. Böyük qaya puvarında çimərdilər. Kənd camaatı əsasən əkinçiliklə məşğul idi. İsitmə qayasındakı Qarağaca isitmə tutanda al parça, qaytan bağlayardılar. Şəhidlər, Qəriblər məzarlıqları olub. Xerxem adlı yerdə Qərib məzarlığına yağmurda cümə günü kitab açıb, qurban kəsdiqləri (2 öküz, 5 erkək, cəmi 7 qurban), qurbanı üç kəndə böldükləri yadındadır. Bundan sonra yağmur kəsib. Mövludda halva bişirərdilər, Ramazanda musiqi çalınar, rəqs edər, cəng tutar, güləşərdilər. Qurban bayramında 7 adama 2 yaşlı bir cöngə və ya bir ailəyə bir qoyun kəsərmişlər. Novruz da qeyd olunarmış, amma Yılbaşı sonradan çıxıb. Valideynlərin borcu ev yapıb oğulu ayırmaqmış, ev yapılmasa oğul evləndirməzdilər. Ev təməlinə qurban kəsilməmiş. Şamil baba «Qarışdım orduya» şerini də əsgərlik yadigarı kimi söylədi.

Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynovun (1934) sinəsi də doğma yurdla bağlı xatirələrlə, şer, rəvayət, dastanlarla doludur. Qədim türk yurdu Kikinetdəki Düzçayır, Kokroxana, Qaragöl, Sabadur çayırı, came, Qərib məzarlığı, qara sevdalı aşıqların sözü-söhbəti Qafur kişinin yaxşı yadındadır. Kikinetli Cavad, Entelli Bədəl ana, Qorqışimdali Abbas, Xeveşenli Ali Sultan, Sakunetli Məhəmməd kimi pəhləvanlar, igidlərlə bağlı çoxlu rəvayətlər danışır. «Məhəmməd-Qızxatun», «Qara səvdə», Sümmanınin, Şenliyin, Qaracaoglanın bir çox şerlərini 1989-1990-cı illərdə bizə Qafur kişi söyləyib.

Adıgün rayonunun Laşə kəndindən olan Mollagillərdən Gülxanım Binəli qızı Aslanova doğma kəndində 400-ə qədər tütün və ətrafında Nağumar puvari, Ramazan puvari, Sabiyet dəre puvari (qaşıntıya dərman olan soyuq bulaq), Satarınbaşı çayırığı, Qırax tarla, Abora tarlası, Rukeşə zəmisı, Mindora tarlası, Potora tarlası olduğunu söyləyirdi. Eyilər məzarlığına qurban kəsilməmiş. Gülxanım nənə Pulate çərmüyünü (mədə xəstəliyinə, qaşıntıya, qotura əlac olan isti bulaq), Entel ziyarətgahını, Sinisdə sütlü ziyarətgahı (südü olmayan analar üçün) da yaxşı xatırlayır. Kəndin çevrəsində neqo gülü (sancıya dərman), saleka otu (yara, çibana, ciciloba – itdirsəyinə dərman), cincar (gicitkan), ğalo otu (böyrək, mədə ağrılarına əlac) kimi şəfəli bitkilər, diya (həm də mədəyə dərman), ciyançola, ğme, qazayağı, pampara (yemlik), sataso, açikela, gəlinbarmağı, çəmən (ot adı), kondar, pitna (nanə), telpəncəri kimi yeməli otlar bitirmiş. Beg, fasela, çoçıla, qorda, qabaq, nənə armud sortları, paşa, söbə, urset almaları, lazut (qarğıdalı), taxıl, kartof və s. yetişdirilmiş.

Kənddən Verasiya (avara), Xıncır (qaba), Sokak süpürgəsi, Sürünti (gəzəyən), Quduzdi böcek kimi ləqəblər də xatirələrdə qalıb. Eləcə də «Xaçonun xançarı var!» (özündən razı), «La dedi də, lo demədi» (tərs), «Cil dibindən çıxan cil (alaq) olur», «Zəmhəridə – çiyələk» (yersiz iş), «Acıyan gedər, qıcıyan gəlir», «Beş keçili kürd kimi nə otiriyen», «Xorasanda xali toxuniyer, nə enini biliyer, nə uzununi», «Yavanluxda yağlı qaşux», «Yağ daşanda kəpçənin bahası olmaz», «Toya çıxıb it zunzulli oyniyerlər» kimi onlarla sözlər, yüzlərlə manilər, fallar, masallar və yuxuya çevrilən şirinli-acılı xatirələr, doğma dağların, çəmənlərin ətri, suların sərinliyi qalıb...

Saatlıda yaşayan Tosogillərdən Səddi Əşrəfov (1918 təvəllüd) doğma Çela kəndinin səfəli, bərəkətli olduğunu, kəndin Artnaldağ, Naomardağla əhatələndiyini, Cuvallar sırtı, Pantnar bağı, Acartuba tarlası, Cırknal çayırı kimi mənzərəli yerlərin göz oxşadığını, Toxuz gözəl puvari (9 yerdən axan su), Gügümpatlardan puvar, Qara puvardan cənnət suyu axdığını söyləyir. Kənddəki Əvliya Molla Əşrəf türbəsində mum yanarmış. Kəndin pəhləvanı Qanbar kişi o qədər güclüymüş ki, öküz, camışla çəkişərmış. Comuşqıran fırtınasından sonra, mayısın 7-dən el-oba dağa «yığnaxa» - tamaşaya çıxar, çalğı çalınar, cəng tutular, məclis qurularmış.

Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə (1906 təvəllüd, Saatlıda Şirinbəkədə yaşayırdı) danışdı ki, Xmiroğulları bəgi sultandan hüccət gətirib kəndlərində came tikdirmişdi, Xmiroğulları comesi adlanırdı, bu hüccətə görə sultanlar bizdən xərac almazdı. Xeroda 40 övliya yatan türbəlilik vardı. Məlik dədə Xeronun aşiq yurdu olduğunu söyləyirdi. Özü də Sümmani və Şenliyin deyişməsini, Türk marşını, Yunus İmrənin, Qaracaoğlanın, Şenliyin əsərlərini şövqlə ifa edirdi, bir çox tarixi əhvalatlar, dini rəvayətlər bilirdi.

Qocalar söyləyirdi ki, Axılıkələk və Boqdanovka (indiki Ninosmında) ecazkar Pərvanə gölü, Xaçala gölü, Tuman gölü, Madatana gölü, Böyük və Kiçik Abul dağları, Samsar dağı, Madatana dağı, mağaraları, qalaları, xüsusən Koroğlu qalası ilə məşhur idi.

Adıgün, Suxul kəndləri məşhur ədib, tərcüməçi Fridrix Martin fon Bodenştedtin xatirində qalıb. Mirzə Şəfi Adıgünlü Ömər Əfəndini özündən sonra ən böyük şair hesab etmiş, «mən olmasam, sənin müəllimin o olmalıdır» deyərək, Bodenştedtə onunla görüşməyi məsləhət bilmişdir. Axılıkələk, Abastuman, Aspindza, Axalsixdən keçmiş Bodenştedt ruslardan sonra türklərin çox hissəsinin bu gözəl yerləri tərk etdiyini və onların yerini Türkiyədən gəlmiş ermənilərin tutduğunu yazır. Kəndlərin, xüsusən Suxulun gözəlliyindən, məscidlərindən danışır. Adıgünlü Ömər Əfəndi ilə görüşünü, ustalığına, müdrikliyinə heyran qaldığı ev sahibinin qonaqpərvərliyini, onunla şerləşməsini, əfəndinin ona atasının və babasının şerləri toplanmış dəftəri, zərif tütün kisəsi hədiyyə etdiyini nəql edir (Adıgünlü Ömər Əfəndi // «Ana yurdum» qəzeti, 1998, kəsım, № 4).

Vətəndən uzaqda türkləri birləşdirən əsas bir amil də elə doğma mahalın daxili aləmi ilə bağlı belə rəvayətlər, xatirələr, lətifələr, deyimlər, türkülər, şerlər, manilərdir.

MÜHİTLƏ ƏLAQƏLƏR

Axısqa mahalında türklər digər xalqlarla – gürcülər, acarlar, urumlar (türkcə danışan yunanlar), romeylər (yunanca danışan yunanlar), kürdlər, ruslar, molokanlar, yəhudilər, aysorlar, həmşinlərlə çiyin-çiyinə yaşamış, onlara mehriban qonşu olmuşlar. Türklərlə gürcülərin tarixi qonşuluğu bu xalqların hər ikisinin məişətinə, dilinə təsir etməyə bilməzdi (Axısqa yörəsində türk-gürcü etnoqrafik-mədəni təsirləri haqqında bax: Q. Veşapeli. Турецкая Грузия, Лазистан, Трапезунд и Чорохский край. М., 1916; П. Уварова. Кавказ. Абхазия, Аджария, Шавшетия, Посховский участок. Путевые заметки. М., 1891).

Axısqa türklərinin öz yurdlarını qonşu torpaqlar arasında necə təsəvvür etmələri, yaxın-uzaq ellərə necə yanaşmaları üzərində dayanmaq istərdik.

Dərkedilməz daxili bir hissə Axısqa türklərini doğma tarixi-mədəni çevrədə saxlamış, axisqalıların coğrafi-mədəni dünya duyumunu İstambul, Qars, Ərzurum, Ərdəhan, Bayazid,

Gəncə, Borçalı, Təbriz tərəflərə səmtləndirmişdir. Türkiyənin yer adları Axısqaanın şifahi söz sənətində geniş yer almışdır:

İstambulda tikmə daş,
 Gəliyer iki kardaş,
 Küçügi yarım olsa,
 Böyügi qayın-kardaş.
 İstambuldan çıx da gəl,
 Puvar kimi ax da gəl,
 Bən burda ah çəkəndə
 Sən allahdan qorx da gəl.
 Ay çıxar sini kimi,
 Tolanur səlvi kimi,
 Yar qoxusi gəliyer
 İstambul güli kimi.
 İstambul ellərində
 Gezəydim çöllərində,
 İlik dügmə oleydim
 Yarın ağ əllərində.
 Ərzrumun çarşısında,
 Su axar karşısında,
 Boynumi buruk koydum
 El-günün karşısında.

Axısqa türkləri özündən razı adama «İstambul çələbisi» (və ya əfəndisi) deyərlər; «Çanakkala içində», «Konyalı» ən çox sevilən türkülərdəndir.

Ümumiyyətlə, türk folklorunun coğrafi çevrəsi genişdir. Burada ənənəvi şerq mərkəzləri («Endim Hələb yoluna...», «Sora-sora Bağdad bulunur...»), Azərbaycan, Qafqaz, Gürcüstanla bağlı motivlər də mühüm yer tutur:

Ağ dəvə düzdə kaldı,
 Yüki Təvrizdə kaldı,
 Oğlani sancı tutdı,
 Dərməni kızda kaldı.
 Ay çıxar ayıstandan,
 Gün çıxar Gürcüstandan,
 Gövlüm bir qarpuz işlər
 Yüz bin iki bostandan.
 Paravozun tüstüsü,
 Almarım bən pis kızı,
 Alurum gürcü kızı
 Yanaxları kırmızı.

Coğrafi yurd, vətən mənzərəsi tarixi anlayışdır – əlaqələr, münasibətlər, mühit genişləndikcə, bu mənzərə də dəyişilir. Və bu, təbii prosesdir. Lakin Axisqa türklərinin taleyinə düşmüş sürgün faciəsi nə tarixi, nə təbii, nə də ağlasığan iş oldu. Bu milli faciə Vətən haqqında təsəvvürləri şiddətləndirdi, dərinləşdirdi. Vətən hissi ürəklərdə daim qövr edən sönməz ağrıya çevrildi, vətənlə, onun torpağıyla, daşıyla bağlı hər bir söz, ad, rəvayət müqəddəs xatirəyə döndü.

1944-cü ildən bəri Axisqa türkləri dünya söz sənətinin ən faciəvi səhifələrindən birini – milli sürgün, qürbət, vətənsizlik nəğmələri yaratmışlar. Türkünstanda, qüzey Qafqazda, Azərbaycanda yaşayan Axisqa türkləri bu qardaş torpaqları da vətən hesab etsələr də, Ana Yurdu unutmurlar, Vətənə dönəcəklərinə inanırlar; vətən adlandırdıqları bu türk torpaqlarını ürəkdən sevirilər, lakin qərblilik hissi, yurd dərdi onların qəlbini tərək etmir, özlərini «vətəndə qərib» sayırlar:

Qəribəm bu vətəndə,
Qərib quşlar ötəndə,
Gövlüm göyərçin oldi,
Durmiyer yad vətəndə.

Vətəndə qərib olmaq – insan üçün böyük dərddir. Vətənsizlik – xalq üçün dəhşətli faciədir. Türklər bu dərdin, faciənin bütün sınaqlarından mərdanə çıxmışlar. Bu faciə türkləri daha da birləşdirmiş, saflaşdırmış, yurda daha möhkəm bağlamışdır. Vətəndən uzaqlarda da türklər sanki Vətəni özləri ilə daşıyırlar. – Və Mil-Muğan düzündə Axısxa, Varxan, Adıgün, Pulate, Sivri, Smada obaları belə yaranmışdır. – Lakin hər bir türk əvvəl-axır əsl Axisqaya, əsl Adıgünə, əsl Varxana qayıdacağına bütün varlığıyla inanır.

Qürbətdə Axisqa-türk folkloruna yeni yerlərlə, qardaş xalqların taleyi ilə bağlı təzə motivlər də daxil olmuşdur.

Türk elləri, ulusları arasında heç bir fərq, ayrılıq görməyən Axisqa türkləri azəri türklərinin, başqa qardaş xalqların da ağrı-acılarına şərik olmuş, dərdlərini öz dərdlərinə qatmışlar:

Arazi ayırdilər,
Kumuni savurdilər,
Bən səndən ayrılmazdım,
Cəbrnən ayırdilər.

Azərbaycanın son dövrdəki müsibətləri, xüsusən Yanvar faciəsi, Xocalı qırğını, Qarabağ itgiləri axisqalıların qəlbinə ağır yaralar vurmuşdur. Yanvar faciəsinin, Qarabağ dərdinin doğurduğu qüssə-kədər, qardaşlıq, birlik ideyası Cabir Xalidov, Zeynül Yektaş, Fəhlül, Mehیار Əhmədovlu, İlim Şahzadəyev, Şimşək Kaxərtli, Güləhməd Şahin, Müsəddin Seyfəddinovu, İlyas İdrisov kimi el şairlərinin əsərlərində əks olunub.

Dediklərimiz bir daha belə bir əbədi həqiqəti təsdiqləyir ki, vətənsiz xalq ola bilməz, doğma yurdsuz, torpaqsız xalq məhv olar. Vətən hissi – heç bir iqtisadi, siyasi, demografik, dini ölçülərə sığmayan, xalqı yaşadan ülvi, fəvqə, hər şeydən uca bir duyğudur.

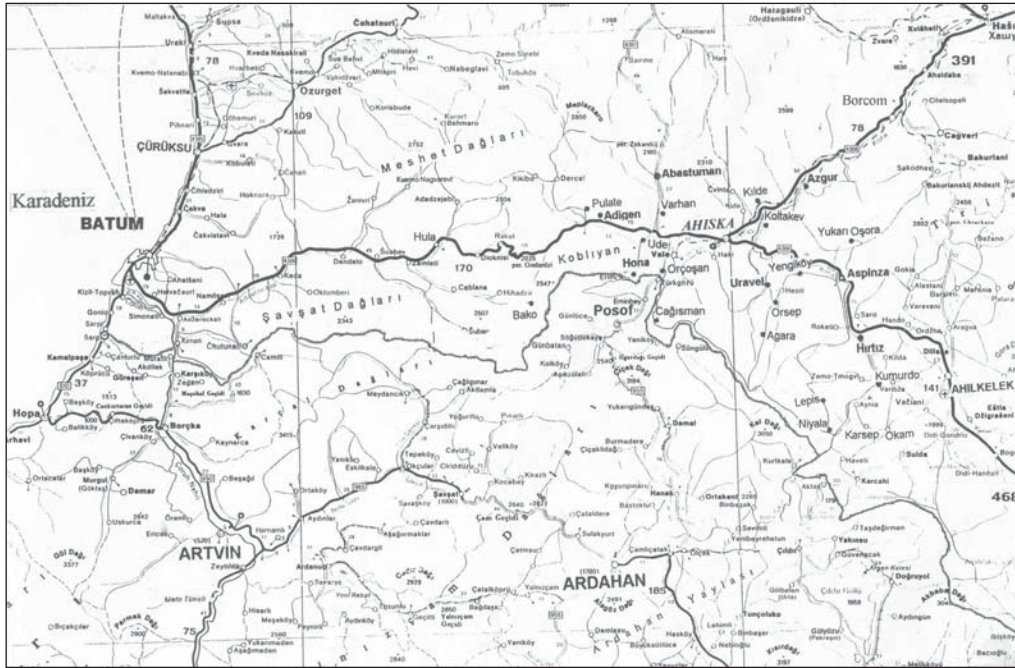
Və Vətəni xalqdan – Axısqanı Axısqa türklərindən, Kırımı Kırım tatarlarından, Göyçəni göyçəlilərdən, Borçalını borçalılardan, Qarabağı qarabağlılardan oğurlamaq olmaz. Tanrıya, insanlığa zidd olan belə cinayətlər heç kimə səadət gətirməz...

...Əvvəl-axır tarix öz yoluna düşəcək, «vətəndə qərib» olan bu ellər öz ocağına dönəcək! – Və Koroğlu xiffəti ilə başladığımız yurd sözünü Dadaloğlu inamı ilə bitirmək istədik:

Belimizdə qılıncımız kirmani,
Daşi dələr mızrağımın təmrəni
Haqqımızda dövlət vermiş fərmani,
Fərman padşahındı, dağlar bizimdür...

AXISQANIN XƏRİTƏLƏRİ

Xirtiz Qalası

Zonav Qalası

Altun Qala

MADDİ MƏDƏNİYYƏT

*Bostan əkili qaldi,
Çəpər çəkili qaldi,
Çox diləklər dilədim,
O da töküli qaldi.*

Türk manisi

Axısqa türklərinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi böyük çətinliklərlə bağlıdır. Vətəndən uzaqlarda türklərin ənənəvi yaşayış tərzini, əmək vərdişləri xeyli dəyişilmişdir. Təbii ki, qütbətdə hər şeydən çətini xalqın təsərrüfat və məişət özünəməxsusluğunu saxlamaq olmuşdur. Əzablı yollarda, vətəndən uzaqlarda, özgə mühitdə əski söz və nəğmələri ürəyin dərinliklərində birtəhər saxlamaq olardı, – məişət və təsərrüfat fərdiliyini qorumaq isə daha müşgül idi. Amma bunsuz xalq xalq olmazdı və bəlkə də şüurla qavranılması imkansız olan daxili bir hiss milli məişəti, bütövlükdə maddi mədəniyyəti qoruyub saxladı. Türklərin maddi mədəniyyəti qarşılaşdıqları xalqlardan çox şey qazansa da, heç nə itirmədi, silinmədi. Yeni təsərrüfat şəraitində türklər əski əmək vərdişlərini, doğma mətbəxi, ailədə əmək bölgüsünü, əməyə və həyata ən'ənəvi münasibətlərini etnik yaddaşlarında qoruyub saxlaya bildilər. Bu zəhmətkeş xalq nəinki yeni təsərrüfat üsullarını mənimsədi, hətta böyük əmək qəhrəmanlıqları göstərdi; şoran torpaqlara həyat verən Axısqa türklərindən çoxlu əmək qabaqcılları, səmərələşdiricilər yetişdi. Türklər indi də yüksək səviyyədə bağçılıq, bostançılıq, maldarlıqla məşğuldurlar, tək Qazaxıstanda fermerlərin dördüdə biri Axısqa türküdür.

ƏKİNÇİLİK

Qədim əkinçilik diyarı olan Axısqa mahalında dağətəyi əkinçilik daha çox inkişaf etmişdi. Sıldırım qayalar belində, sərt yamaclarda sırımlar salmış, arxlar açmış zəhmətsevər türklər dağ əkinçiliyinin bütün sirlərinə yiyələnmişdi. Türklərin vətəndə yetirdiyi bol taxıl, tərəvəz, meyvə nəinki yerli əhəlinin tələbatını ödəyir, həm də müəyyən ticarət əhəmiyyətinə malik olmuş.

Taxıl məhsullarından ən çox buğda, arpa, qarğıdalı əkilib-becərilərmiş. Kətan, pərinc, mərci, noxud, darı da əsas məhsullardanmış.

Axısqa türklərinin qədim əkinçilər olduğunu ilk növbədə onların istifadə etdiyi əmək alətləri sübut edir. Bu alətlərin özü də, adları da ümumtürk əkinçilik mədəniyyətinə tamamilə doğmadır.

Axısqa – Axılkələk bölgələrində türk əkinçilərinin istifadə etdiyi əsas əmək alətləri – sapan, tapan, cilğa, çapa, tırpan, kerendi, kəsər, burçak, kazma, tırmık, kılinc, dirgən, dönməcə, sürgü, oraq, sırma, kavrama, kafes, yaba, bel, kürək, kütən, dögen və sairədir. Əkinçiliklə bağlı başqa terminlər – çiftçi, harman, herik, anbar, çuval, kuyi, xalbur, küleş, əleg, kotan, gəmi, sel kimi adlar da Anadolu və Azərbaycanın hər yerində işlənən ümumtürk anlayışlarından xəbər verir. Bu anlayışların qədimliyi onların folklorda geniş yer alması ilə də təsbitlənir (məsələn, «Sapanla çapa dünyayı bəslər»).

Dağ yamaclarının, sərt gədiklərin, çənli bellərin torpaq qatı nazik və dözümsüz olduğundan Axısqada herik əkinçiliyindən istifadə edilərmiş. – Eyni sahədə taxıl əkinləri bostançılıqla növbələnməmiş. Darı, buğda, arpa torpağın şirəsini sorub taqətdən saldıqda həmin yerdə bostan bitkiləri əkilər, ya da heriyə buraxılmış sahədən otlaq kimi istifadə edilərmiş.

Əkin sahələrini əsasən, ikiəgzlı dəmir gavahınlı kotan növü – cilğa ilə şumlayarlarmış (arona, kütən adlanan kotan növləri də varmış). Toxumu heybələrə sinədə gəzdirib əllə səpərlərmiş. Səpindən sonra şırımları çapa-çırpıdan düzəldilmiş sapanla və ya daha ağır mala növü – tapanla hamarlayar, toxumları örtərlərmiş.

Taxılı və otu biçmək üçün işlədilən alətlər isə – oraq, tırpan, kafesli tırpan, kerendi, sırma, kavrama adlanır. Torpağın səpinə hazırlanmasında, başqa işlərdə çapa (toxa növü), toxa, dırmıx, sürgü (dırmıq növü), kazma, burçak, kılıcdan istifadə edilərmiş.

Məhsul biçilib yığıldıqdan sonra dərzələr bağlanar və döyülmək üçün sel adlanan ikitəkərli böyük arabayla tarladan xırmana daşınıb gətirilərmiş. Xırmanda taxılı ata qoşulmuş yüngül ağac vəl (dögen) və ya altına daşlar düzölmüş ağır vəl (gəmi) ilə döyərlərmiş.

Taxıl, kartof, çuğundur, turp, meyvə xüsusi quyularda, anbarlarda, küplərdə, səbətlərdə saxlanırlarmış.

Təbii şəraitə görə Axısqada tarixən çəltik (pirinc), üzüm yetişdirilməyib. Son dövrlərdə burada müəyyən aşağı yerlərdə üzüm yetişdirilir, 300 h. qədər üzümlük salınıb.

Sovetlər dövründə axısqalılar da kollektiv təsərrüfata keçmişlər, 30-cu illərin axırlarına kollektivləşmə 75 % başa çatmışdır. Axısqa – Axılkələk sürgünə qədər Gürcüstanın əsas əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq, balçılıq mərkəzi olmuşdur. Zəhmətsevər türklər sürgündən sonra düşükləri yerlərdə də kənd təsərrüfatının inkişafına böyük töhfələr vermişlər. Hətta Fərqanədən sonra türklərin köçməsiylə kənd təsərrüfatının xeyli gerilədiyini gören Özbəkistan Nazirlər Sovetinin sədri Qeyrət Qədirov «türkləri əvəz edən yoxdur» deyərək, pambıqçılığın məhz türklərin hesabına 600 min tondan 3 milyona çatdığını bildirmiş, türkləri qaytarmaq üçün 1989-cu ildə Özbəkistan rəhbərliyi nümayəndələri Azərbaycana gəlmiş, Şamaxıda türklərlə görüşmüşlər.

Azərbaycanda da M.Bayraqdarovun, M.Cəlilovun, R.Bayraqdarovun, A.Bayraqdarovun, G.Murtazovun və b. başçılıq etdiyi kolxozlar, digər təsərrüfatlar həmişə ən qabaqcıl yerlərdə olmuş, türklər hətta şoran torpaqlarda ən yüksək məhsul götürmüşlər.

BOSTANÇILIQ

Axısqa türkləri öz ana yurdlarında bostan işləri ilə də məşğul olublar. Saf çeşmələrin, şəffaf çayların suları ilə suvarılan bostanlarda kartof (kartopi), soğan, sarımsaq, bibər (pimpila), pomidor (patlican), badımcan (qara patlican), xiyar, kələm (laxana), çuğundur (carğala), yerkökü (pörçükli, zərdə), turp (şalğam), nanə (gözüm), kəvər (pırasa) və başqa bitkilər yetişdirilmiş.

Bostançılıqda çapa, toxa, tırmıx, kazma, bel kimi alətlər işlədilmiş.

BAĞÇILIQ

Axısqa dağ ətəkləri, aşağı kəndlər göz işlədikcə uzanan bərəkətli meyvə bağları ilə məşhur olub (Cavaxet zonasında bağlar nisbətən az imiş). Bu bağlarda yetişən alma, armud, ərik (zərdəli), zoğal (qızılcuq), cancur (gavalı növü), qoz, fındıq, giləs (kirəz), şabalıd (kəsdənə), alça, tut, böyürtkən (makuval), heyva və sairə xüsusilə şöhrətlənibmiş (Qars - Çıldır bölgəsində bağçılıq, buranın sərt təbii şəraitində meyvələrin yetişdirilməsi haqqında bax: V.İ. Devitski. Qars vilayətində bağçılıq haqqında qısa oçerklər // CMOMPIK, 1908, 38-ci buraxılış, s. 1-30).

Bir çox alma növləri (şəkər, şəkərnabad, qərənfil, degirman, səbə, şah, şəfrən, yağ, paşa, əcərə, əhmədiyyə, sirap, bəyaz), armud sortları (nənə, dedirza, beg, sasela, tavrucul, nanəzir, güz, gügüm, qızıl, fasela, bağıriqara, incir, bəyaz, bibi, ağırca, ağırşah) Axısqa bağlarına hər yerdə şöhrət gətiribmiş. Panta adlanan armuda oxşar dağ meyvəsinin də bir çox növü varmış: sari, şərbət, soltanlı, qara, mexrik, kut, barcuc...

Barlı-bərəkətli meyvə bağlarının bahardakı şux, payızdakı həzin mənzərəsi türk folklorunda tərənnüm olunur:

Kiraz dalın əgməli,
Meyvəsindən yəməli,
Komşi kızı var ikən,
Kimə boyun əgməli?

Armud dalda, dal yerdə,
Bülbül ötməz hər yerdə,
Fələgin qaydasidür,
Hər birimiz bir yerdə.

...Budaq qarışıq yerə düşmüş armud, hər yerdə ötməz bülbül və fələyin hökmüylə vətəndən dərbədən olmuş yurddaşların taleyi arasında poetik-xeyali ilgi nə qədər tə'sirlidir!

MALDARLIQ

Bir çox türk bölgələrində olduğu kimi, Axısqada da baharın axırlarında naxırlar, sürülər yaylaqlara çıxarılar, payızda qaytarılmış. Qışlalarda mal-heyvan ümumi kənd naxırına qatılmış. Kənd naxırını otaran daimi naxırçı (naxırcı) ilə haqq-hesabı pul, buğda, meyvə, mal-qoyun, başqa məhsulla çürüdəlmiş.

Müasir dövrdə elin naxırını kənd camaatı növbə ilə (nobat) otarır.

Axısqa türklərinin istehsal etdikləri süd məhsulları türk dünyasının hər yerində rast gəlinən ağartılarla eynidir – yağ, yoğurt, qaymaq, pendir, ayran, qurud, dələmə... Yerli əlamətdar cəhətlər əsasən müxtəlif pendir növləri, xüsusən çeçil pendiridir. Saçaq-saçaq olan bu pendirin ən yaxşısı Saxan kəndində kəsilmiş. Bundan başqa təpmə, çuma, atma, davar pendirləri də məşhurmüş. Əksər evlərdə “yayuk (nehre)” olarmış.

BALIQCILIQ

Bir yanı Ağrı dağına, bir yanı Başkeçid yaylarına söykənən bu qədim diyardan Kür, Posxov, Anaxatır kimi ulu çaylar axır. Türklər bu çaylardan canar, loko, mursa adlandırdıqları qiymətli balıqlar tutarlarmış. Balıqcılıqda tor və qırmaqdən istifadə edilmiş. Qırmaqla balığı iki üsulla tutarlarmış. Birincisi, qanca adlanan qırmağı nazik ipə bağlayıb, ucuna soxulcan (ciya, ciyaqalə) və ya başqa bir şey taxar, qırmaqdən 20-30 sm. aralı saman çöpü bağlayıb qırmağı suya atar və gözləyirdilər.

İkinci üsul olta adlanırmış.

Bu üsulla balıq tutan zaman on metrə qədərlik qalın kəndirə, ucunda qırmaqlar olan çoxlu iplər bağlayar, kəndirin bir ucunu sahilə bərkidər, digərinə daş bağlayıb suya atarlarmış. Olta gecə səhərəcən qalar, səhər gəlib onu yoxlayarlarmış...

SƏNƏTKARLIQ

Axısqa mahalı hələ paşalıq dövründən öz kamil sənətkarları ilə şöhrət tapıbmış. XIX əsrdə Axısqada zərgərlik və tikmə işləri xüsusilə inkişaf edir. Axısqa zərkeşlərinin düzəltdiyi şəkəkəli qızıl və gümüş bəzəkələr, məxmər və mahud üzərində tikmələr bütün Qafqazda məşhurlaşır. Axısqanın qızıl və gümüş sinəbəndləri (majar), mahmudiyələr, pipanur, küfələr, kəmərlər, gəlinlərin başa qoyduğu zərli-bəzəkli qatxalar əsl sənət dəyəri olan əsərlər kimi hər yerə yayılır. Axısqa mahalında çoxlu çəkməçi, dərzi, dülgər, dəmirçi də varmış. Axısqa gözəl kəmərlər ustaları ilə məşhur olub. Kəmərlərdə, ümumən xalq sənətində istifadə olunan naxışlar, rəmzlər bütün Qafqaza xas türk əlamətləri ilə seçilib (bax: İ.İ.Meşşaninov. Zaqafqaziyanın kəmərlər nişanları // CMOMPIK, 1915, 44-cü buraxılış, s. 195-232). XIX əsrin ortalarında zərgərlik və tikmə işi xüsusilə yüksək səviyyəyə

qalxır, bu sənətlərlə yüzlərlə ailə məşğul olur. XIX yüzilin axırlarına doğru zadəganlar arasında Avropa dəbinin və libasının yayılmağa başlaması ilə təcridən ən'ənəvi zərgərlik və tikmə məhsuluna tələbat da azalır. Fabrik məhsullarının axını da el sənətini sarsıdır. Beləliklə, təcridən Axisqa sənətkarlarının bazarı kasadlaşır, köhnə peşələr aradan çıxır (Bax: CMOMPIK, 1891, 11-ci buraxılış, s 211).

Müasir dövrdə tikmə sənəti xeyli dərəcədə bərpa olunmuşdur. Demək olar, hər türk evində toxumalar, tikmələr var. Bunlardan cehizlik, bəzək kimi və məişətdə istifadə olunur, bir çoxu sənət dəyərlidir.

SƏNAYE VƏ TİCARƏT

Axisqada inkişafetmiş sənaye olmuşdur. İ.Toradzenin 1881-ci ildə dərc olunmuş «Tiflis quberniyasının Axisqa qəzasında sənayenin vəziyyəti haqqında qeydlər»də (CMOMPIK, 1881-ci il, 1-ci buraxılış, s. 69-80) Axisqada iki tütün fabriki, bir sabun və 8 kərpic zavodu işlədiyi, əhalinin əsasən dülgərlik, bənnalıq, toxuculuq, qızıl və gümüşdən bəzək şeyləri, xəncər və qılınc düzəltmək, zərgərlik, ticarətlə məşğul olduğu, buradakı mineral bulaqlar haqqında məlumat verilir (əlavə olaraq bax: V.İvanov. Tiflis quberniyasının Axisqa şəhəri // CMOMPIK, 1889, 7-ci buraxılış, s. 164-217; S.Qulişambarov. Axisqa şəhəri // CMOMPIK, 1891, 11-ci buraxılış, s. 210-216 – bu materialların bəzilərində erməni və gürcü meyli açıq hiss olunur, lakin həmin yazılarda şəhərin təsərrüfatı, sənayesi və s. haqqında məlumat var).

XX əsrin 30-cu illərində Axisqada nişasta zavodu, Valedə toxuculuq sexi açılıbmış.

Axisqa Qafqazın həm də əhəmiyyətli ticarət mərkəzlərindən biri olub. «Əkinçi» qəzetinin 1875-ci ildə verdiyi məlumatdan bəlli olur ki, Rusiyanın o dövrdəki ticarət qaydalarına uyğun olaraq, Axisqa şəhəri Gümrü, Qori, Gəncə, Kutais, Quba, Naxçıvan, Suxum və İrəvanla birlikdə ticarət rüsumları üzrə dördüncü hissədə olub. Ticarət şəhadətnaməsi, xırda alış-veriş şəhadətnaməsi və digər növ şəhadətnamələr üçün rüsumlar haqqında bu məlumat Azərbaycan və Gürcüstan ticarət mərkəzlərinin, o cümlədən Axisqanın ticarətdə mövqeyi haqqında təsəvvür yaratdığı üçün təqdim edirik:

«Əvvəlinci nömrədə dadistəd edən kəslərin ixtiyarlarından danışıdıq. Şimdi onların xərcindən danışaq. Əvvəlinci qism tacir Rusiyanın hər bir yerində bir qədər şəhadətnamə xərci verər, amma ikinci və üçüncü qism tacir verdiyi xərcin qədəri bir deyil. Rusiya beş yerə hissə olur və hər bir hissə öz təvanasına görə ikinci və üçüncü qism tacirlik xərcin verir. Bizim Qafqaz vilayətini cənab sərdar xəzanə vəziri ilə məşvərət edib belə hissə edib. Tiflis ikinci hissə, Badkubə və Poti şəhərləri üçüncü hissə, Aleksandropol, yəni Gömrü, Axalsix, Qori, Yelizavetpol, yəni Gəncə, Kutais, Quba, Naxçıvan, Suxum və İrəvan şəhərləri dördüncü hissə və məzkur olanlardan savayı yerlər beşinci hissə hesab olunsun. Əvvəlinci qism ticarət şəhadətnaməsinin qiyməti Rusiyanın əvvəlinci hissəsində 65, ikincisində 55, üçüncüsündə 45, dördüncüsündə 35, beşincisində 25 manatdır, yəni bizim Qafqazın Tiflis şəhərində 55, Badkubə və Poti şəhərlərində 45, Gömrü, Axalsix, Qori, Gəncə, Kutais, Quba, Naxçıvan, Suxum və İrəvan şəhərlərində

35. Məzkur yerlərdən savayı yerlərdə 25 manatdır. Xırda alış-veriş şəhadətnaməsinin qiyməti əvvəlinci hissədə 20, ikinci hissədə, yəni bizim Tiflisdə 18, üçüncü hissədə, yəni bizim Badkubə və Potidə 15, dördüncü hissədə, yəni bizim Gömrüdə, Axalsıxdə, Qoridə, Gəncədə, Kutaisdə, Qubada, Naxçıvanda, Suxumda və İrəvanda 10 və beşinci hissədə, yəni bizim yuxarıda zikr olmayan yerlərdə 8 manatdır. Şəhərdən kənar malı yük ilə gəzdirib satmağın şəhadətnaməsinin qiyməti 15, o yerlərdə malı çiyində gəzdirib satmağın şəhadətnaməsinin qiyməti 6 manatdır. Sənətkarlıq şəhadətnaməsinin qiyməti 2 manat 50 qəpikdir. Amillik şəhadətnaməsinin qiyməti əvvəlinci qism amil üçün 20, ikinci qism amil üçün 5 manatdır. Məzkur şəhadətnamə xərcindən savayı dadistəd edən kəslər hər bir dadistəd olunan yer üçün əlahiddə bilet xərci versinlər. Bilet xərci həmçinin Rusiyanın hər bir hissəsində başqa olur.

Biletlərin qiyməti

Əvvəlinci qism tacirlik üçün	İkinci qism tacirlik üçün	Xırda alış-veriş üçün
Rusiyanın əvvəlinci hissəsində 30	20	10
İkinci hissəsində 25	17	8
Üçüncü hissəsində 20	15	6
Dördüncü hissəsində 15	10	4
Beşinci hissəsində 10	5	2

Yəni bizim Tiflisdə əvvəlinci qism tacir üçün 25, ikinci qism üçün 17, üçüncü qism üçün 8 manatdır. Badkubə və Poti şəhərində əvvəlinci qism tacir üçün 20, ikinci qism üçün 15, üçüncü qism üçün 6 manatdır. Gəncə, Quba və sair məzkur olan şəhərlərdə əvvəlinci qism tacir üçün 15, ikinci qism üçün 10, üçüncü qism üçün 4 manatdır və Qafqazın savayı yerlərində əvvəlinci qism üçün 10, ikinci qism üçün 5, üçüncü qism üçün 2 manatdır. Xərcsiz olunan dadistədlərdən gələn səfər danışıq olacaq» («Əkinçi», 1875, 5 avqust, s.30-31).

Axıləkək şəhəri 1910-cu ildə 4.303 nəfərlik əhalidən, 534 evdən ibarət olub. Şəhərdə 280 köşk, 3 karvan-saray, 5 dükan (duxan) varmış, qəzadə taxılçılıq, maldarlıq, gil qab istehsalı inkişaf edibmiş (Брокгауз-Ефрон, СПб., 1890, т. II, с. 526).

«Qranat» Ensiklopedik lüğətində isə (Moskva, II nəşr, 4-cü cild, s.334-336) Axıləkək qəzasında 1908-ci ilin əvvəlinə 87.600 əhali (6,8 min şəhər əhalisi), 1897-də isə 86.400 əhali (6,6 min şəhər əhalisi), savadlılığın kənd yerlərində 8,3 %, şəhərdə 42,2 % olduğu, 67,1 % əhalinin kənd təsərrüfatı, 7,8 % emal sənayesi, 3,3 % ticarətdə çalışdığı (tikinti və dərzilikdən başqa metal işinin böyük əhəmiyyət daşıdığı) göstərilir.

Həmin Ensiklopediyada Axısqa qəzasında 1908-in əvvəlinə 79.000, 1897-də 77.700 nəfər, o cümlədən 17,1 min şəhərli yaşadığı bildirilir. Əhalinin 35,1 % türk, 17,7 % gürcü olduğu, savadlılığın kənd yerlərində 13,3 %, şəhərdə 39,7 % olduğu, kənd təsərrüfatında 45,5 %, emal sənayesində 12,1 %, ticarətdə 6,5 % çalışdığı göstərilir. Axısqa şəhərində 18.836 nəfər yaşadığı, ayaqqabı istehsalı, dəmirçilik, gümüş məmulatı istehsalı yayıldığı,

Axısqaqanın Zaqafqaziyanın ən iri bağçılıq rayonlarından olduğu qeyd edilir. «Russkaya ensiklopediya»da 1908-ci ildə Azqurda 3.570 nəfər, Aspindzada 1.803 nəfər, Axısqa şəhərində 20.780 nəfər yaşadığı və buranın mühüm sənaye-ticarət mərkəzi olduğu bildirilir.

Təbii sərvətlərlə çox zəngin olan Axısqada müasir dövrdə də inkişaf etmiş sənaye var. Vale yaxınlığında 1946-cı ildən istifadəyə verilmiş, hazırda 5 şaxta işləyən zəngin boz kömür yatağı, Axısqadan 10 km. aralı, 1400-1700 m. yüksəklikdə isə elektrotexnika, kimya, neft və yeyinti sənayesində istifadə olunan Kisatib diatomit (infuzor torpaq) yataqları var. Şurdo kəndi yaxınlığında isə Avropada ən nəhəng yataqlardan olan əqiq yatağı yerləşir (1953-cü ildən istismar olunur). Axısqadakı müalicəvi və süfrə mineral suları bütün dünyada məşhurdur. Xüsusən, ecazkar iqlimi olan Abastumanın isti mineral (sulfat-xlorlu) suları bir çox xəstəliklərin (dayaq-hərəkət sistemi, dəri, ginekoloji və b.) dərmanıdır. Buranın üç əsas qaynağının debiti 1 mln. litrə yaxındır. Rəvayətə görə, bu qaynar sularda İsgəndər Zülqərneynin əsgərləri müalicə olunublar.

EV

Vətən – ilk növbədə ata ocağıdır, ana hərərətilə isinən, ərgən oğullarla şenlənən doğma evdir. Türk oğlu üçün dünyada iki müqəddəs sınır var: ana yurdu sərhədləri və ata evinin kəndi. Vətənin ruhu, gözəlliyi, bakirəliyi, səfası, xeyir-bərəkəti evdə cəmləşir; Vətən evdə sevilir və dərk olunur, Vətən övladı evdə böyüyür və tərbiyələnilir. Və ev sadəcə insan sığınacağı, maddi güzəran yeri olmur. Evdə xalqın dünya duyumu, mifik təfəkkürü, əxlaqi dəyərləri, təsərrüfat özünəməxsusluğu və həm də yaradıcılıq dühası çulğışı; ev xalqın maddi mədəniyyəti ilə bərabər, mənəvi aləminin də ortaq məhsulu olur. Evin astanasından içəri adlayan, sanki vətən qapılarından keçir və min illərlə təşəkkül tapmış hikmət və işıq dünyasına düşür.

Axısqa mahalında evlər Qafqazın dağətəyi zonası üçün səciyyəvi olan prinsiplə tikilmiş. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində burada, qədim türk yurdlarından nəş'ət edən və bütün Qafqazın dağlıq yerləri üçün səciyyəvi olan ev tipi –taxtapuşlu evlər yayılıbmış.

Axısqa türkləri bu evlərin əsasən dəhlizli növünü tikirlərmiş. Bundan əlavə, yastı damlı, çardaqlı, dəhlizsiz evlərə də rast gəlinirmiş.

Qübbəvari taxtapuşu olan evlər çox vaxt tərəninin yalında tikilər və evin arxa, bə'zən də yan divarları yarıyadək torpağa gömülərmiş. Belə evi tikərkən əvvəlcə yerə qıraqlardan dörd və içəridən iki dayaq basdırar, taxtapuş örtüyü bu dayaq üzərində qurar, sonra divarları hörərlərmiş (yastı örtük və çardaq isə divarlara dayanarmış).

Divarlar daşdan gillə hörülər, torpaq döşəmə şirələnərmiş. «Tülkülü» adlanan pəncərə qübbəvari tavanın ortasından, ya da qırağından açılırmış.

Evin daxili avadanlığı əsasən sandıq, döşək-palaz, cecim, yastıq-mitəkkədən ibarət olarmış. Buxarı evin başında – divarda tikilər, ocaq isə otağın ortasında qurular, üstədən

zəncirlə qazan asılanmış. Divarlarda dolablar, tərəkələr quraşdırılırdı. Bə'zən bir, bə'zən bütün otaqlarda divarboyu səkü (taxt) olarmış (səkü indi də demək olar ki, bütün türk evlərində var). Bə'zən döşək-palazı yığmaq üçün taxtadan xüsusi yer (döşəklux) düzəldilərmiş. Adamlar səküdə yatarlarmış.

Yeməyi də səküdə, bardaşlama oturaraq, sufra adlanan kiçik miz üstündə yeyərlərmiş.

Evi işıqlandırmaq üçün əvvəllər şamdan, Bakı nefti yayıldıqdan sonra, 1880-ci illərdən başlayaraq, ağ neftlə yanan şüşəsiz tənəkə lampalardan istifadə edilib (А.Д. Андроников. Описание 3-го, Уравельского, полицейского участка Ахалцихского уезда Тифлисской губернии // Записки Кавказского Отдела Русского Географического Общества, Тифлис, 1894, к. XVI, с. 280-281).

XIX əsrin axırlarından türklərin evtikmə mədəniyyətində böyük dəyişikliklər baş verib: evlər yerüstü və ikimərtəbəli olub, yaşayış otaqlarının sayı artıb, təsərrüfat tikililəri azalıb və qırağa çıxarılıb, pəncərələr divarlarda açılıb, taxta döşəmə və tavan, kirəmit dam, eyvanlar yaranıb.

Son illərdə Axısqa türklərinin tikdiyi evlər müasir tiplidir.

Ən'ənəvi cəhətlər isə – evdə ağsaqqala ən hörmətli yer ayrılması, müasir otaqlarla bərabər, əski üslubda bəzədilmiş (döşəkçələr, mindər, mitəkkə, xalı-palaz) səkülü otağın olması, evin şərti olaraq kişi-qadın hissələrinə ayrılması və sairədir.

Axısqa türklərinin əski dövrdə və indi işlətdikləri əsas ev avadanlığı bunlardır: mindər, oturqax mindəri, yastux, zanduk, yorğan, döşək, boyaynasi, söbə, buxari, xalı, kilim, sufra, peşkir (dəsmal), səkü, cecim, palas, xasır, məndil, dolap, tərək, alaça (palaz), saplı, ibrıx, aş taliki, çay taliki, ləngər, furun, sac, tandur, kersan, ustura, maxas, anaxtar, tərəkə, dolab, mitəkkə, döşəklux, peşkun, kaşux, biçaq, küp, səbət, maşa, ləmpə, darax, çatal, kilim...

MƏTBƏX

Dadı-ləzzəti bütün dünyaya bəlli olan türk mətbəxi milli tarixi, etnik coğrafiyanı, mədəni özünəməxsusluğu hərtərəfli əks etdirir.

Axısqa türklərinin qidasını əsasən çörək, un yeməkləri, ət, süd və bitki məhsulları təşkil edir. Bu məhsullardan hazırlanan ən'ənəvi türk yeməkləri tarixən o qədər zəngin olmuşdur ki, bir çox başqa xalqların da milli mətbəxinin əsasında durmuşdur (ən'ənəvi gürcü, eləcə də erməni yeməklərinin sadəcə adlarını sadalamaqla bu həqiqət sübut olunur: basdurma, kavurma, bozbaş, çixirtma, lavaş, bekmaz, qəhvə...).

Əski dövrdə adi türk kəndlisinin qidası, dağ əhlinə xas sadəliklə, süd, un və bitki məhsullarının üstünlüyü ilə seçilmişdir və əsasən çörək, qatıq, pendir, tərəvəz, meyvə, yeməli dağ otları, göbələk və sairədən ibarət olmuşdur. Adi günlərdə ət az işlənib, orqanizmin ətə ehtiyacı isə, əsasən bayramlarda, toylarda ödənilib. Buna, uzun müddət Qafqazda həkim işləmiş İ. Pantyuxov xüsusi diqqət yetirmişdir: «Qafqazda uzun müddət

çox az qida ilə qənaətlənirlər, orqanizmin tələbatı isə bayram və şənliklərdə ödənilir» (И.И. Пантюхов. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тифлис, 1896, с. 116).

Axısqa türkləri vətəndə çörəyi buğda, yulaf və qarğıdalı unundan bişirərmiş. Əsas çörək növləri: tandurətməgi, furunətməgi, yuxa, cadi, yağlı cadi, üfgə, kömbə və sairədir. Çörək təndir və furunda bişirilər, yuxa isə sacda salınarmış.

Qafqazda, o cümlədən Axısqa və Borçalının dağ kəndlərində təbii şəraitə uyğun olaraq, sadə adamların, kasıbların dadına qarğıdalı unundan bişirilən cadi çörəyi çatmışdır. Cadinin məziyyətlərini el şairi Şəhri incə yumorla belə vəsf edir:

Ey ağalar, sizə tərif eyliyem,
Əzəl başdan vəsvi hali cadinin,
Sözlərimə qulax verin birbə-bir,
Əcəb firqatlidur, əcəb cadinin.

Oda bir nemətdur, verməz nəmərdə,
Aclux sənəsində şifadur dərdə,
Yigirmi beş ətmək xərc olan yerdə,
Kifayət edər beşi cadinin.

Cadinin unundan türli aş olür,
Oni oyquranlar qələm qaş olur,
Sauxda saxlaman, tovub taş olur,
Sicaxda acırur başi cadinin.

Yaysan tavarluğa, getsin tallaya,
Gəlinməzdi düğününən bayrama,
Toğrayıb yiyarsin seyrək ayrana,
Olmaz çatlamasa aşi cadinin.

Faxır-fixara oni dərər döşürür,
Palud odununinan yaxşı büşürür,
Lobiyaynan yesən qarnın şüşürür,
İcrasini verur turşi cadinin.

Kaxetdan gələr lazudun xasi,
Şennik fitnə oldi, cümləsi asi,
Camuş yoxurdinən yağlı cadisi,
Heç gəlməz xoşunə xinkal cadisi.

Bir az çətin olur yazda çapasi,
Xastaya dərməndur südli pəpasi,
Şirin qaymağınən xoş hasutasi,
Əcəb firqatlidur işi cadinin.

Əğrədə ad qazanmış: kəşinan yarmasi,
Adama güc verur puşrux çorbasi,
Çilburinan uyar furun cadisi,
Çox xoş olur kələcoşi cadinin.

Yazın çapalarda çox olur çəngi,
Təzəsinin tadi, əskinin rəngi,
Dəqmə yerlərdə bulunmaz dəngi,
Əzmə ilə gəlür xoşi cadinin.

Sufraya gələndə peynili arar,
Fuxaraya qartopiynən pek yarar,
Yazın şiddətində əzməynən sarar,
Xoş olur əzməynən işi cadinin.

Şəhri bu dastani edər xalqa hədiya,
Bir vaxitlarda həsrət qaldux cadiya,
Anasi peynildur, babasi lobiya,
İşləməz boğaza başi cadinin.

...Taxıl məhsullarından, xüsusən buğda və yulaf unundan bişirilən xörəklər də son dərəcə rəngarəngdir: xingal, lapata xingali, əfəndi xingali, şor xingali, bükməli xingal, basdırma xingali, manti, xanım mantisi, ətməğaşi, tatarbəyi, ərişdə, qutab, quymaq, müxtəlif sıyıqlar...

Bostan, tərəvəz bitkiləri, meyvələr, giləmeyvələr, yeməli otlar, göbələklər də türk mətbəxində geniş işlənirmiş.

Dağ çəmənlərinin əsas yemlik otları bunlardır: kuzi-kulağı, pəncər, pampara, gözüm, çirəçuta, qazayağı, cemi, atol cemisi, çarbadela, tita, gülul, alağunta, çiryançola, talaxoş, aptarak, cincar...

Mesxet-Cavaxet dağlarında rast gəlinən yeməli göbələk (soko) növləri: kama sokosi, pırpilə sokosi, çuxa sokosi, papaxli soko, sığın sokosi, qita sokosi...

Əsas ət xörəkləri: kabab, sucuq, buğlama, bazlama, bişi, paça, savutma, közləmə, basdurma, beşbarmaq, köftə, bozbaş, piti, dolma...

Rəngarəng şorbalar: puşruk çorbasi, cincar çorbasi, mərci çorbasi, ayran çorbasi, çərəz çorbasi, əriştə çorbasi, qızılcuq çorbasi, pirinc çorbasi, sütlü çorba, tutmac çorbasi...

Kartopi ezmesi, kartopi haşlaması, hoçuta, xoyul, heris, paxıraçlama, pata, kələcoş, palaça, luxma, peynir qovurması, lazut (qarğıdalı) bulamacı da gündəlik yeməklərdəndir.

Ətli, səbzəli, südlü, çərəzli, lobyalı aş növləri də türk mətbəxində xüsusi yer tutur.

Toyda-nişanda, bayramda, qonaqlıqda Axısqa ellərində müxtəlif şirniyyat hazırlanmış – subörəgi, şəkərləmə, kətə, luxum, qətmər, qulaqlı qətmər, çullama qətmər, gəvrək, halva, paxlava...

Türklər adətən məclisdə araq, çaxır içməzlər. Vətəndə onlarla yanaşı yaşamış gürcülərin yulaf, qarğıdalı, cancur, tut, alma arağı və üzüm çaxırını içdikləri mə'lumdur (Bax: S.Makalatiya. Mesxet-Cavaxeti. Tbilisi, 1938, s. 76-78, gürcü dilində). Axısqa türklərinin mətbəxində əsas yeri şərbət, sinor, ayran, yoğurt, çay, qəhvə kimi içkilər tuturmuş. Qəhvənin Axısqa bölgəsində geniş yayılması folklor əsərləri ilə də təsbitlənir:

Qəhvə qoydum bişməğa,
Aç qapağın taşmağa,
Ağlama, kömür gözlüm,
Az qaldı kovuşmağa...

Türklərin düzəldikləri pəstil (tut, zoğal, cancur şirəsinə un qatılır, qaynadılır, alınmış maye taxta üzərində qurudulur, sonra bıçaqla aralanır), kömə (tut şirəsinə azca un qatılır, qaynadılır, qozu sapa «boncuk kibi» taxır, bu şirəyə 3-4 dəfə salıb-çıxarır, qurudurlar), bəkməz, eləcə də kələm (laxana), pomidor (patlican), xiyar, turp (şalğam), bibər (pimpila) turşuları etnik mətbəxin duzunu-məzəsini təşkil edir. Türklərin sucuq və basdırmaları da çox məşhurdur.

Axısqa türklərinin əsas mətbəx avadanlığı: saplı (tava növü), tava, qazan, ibrığ (bardaq növü), aş taliki (boşqab), çay taliki, ləngər (sini), sac, paxır, peşkun, kərsən, süzək, bıçaq, çəngəl, kaşır, farduc...

Müasir dövrdə həyat tərzinin dəyişməsi, qız-gəlinin iş-qulluğa getməsi, mətbəxə yeni ərzaq növlərinin daxil olması, hər yerdə olduğu kimi, Axısqa türklərinin də məişətinə təsir göstərir. Bütün bu yeniliklər təbii ki, yaşlıların xoşuna gəlmir, bəzən əski yeməklərin sıradan çıxmasından, qocalara diqqətsizlikdən gileylənirlər. Cavanların dəyişilməsini, yeni yeməklərdən xoşlanmayan qocaların haqlı-haqsız incikliyi Zənavlı Bayraqdarlardan şairə Səkinə Məhəmməd qızı (1914-cü il təvəllüdü) 1988-ci ildə yazdığı satirik şeirində bir xeyli də şişirdərək zarafatyana belə təsvir etmişdir:

Bir dastan düzərim zamana uyğun,
Çiplaxlar geyindi, aclar toyğun,
Kimisi içar, kimisi boyğun,
Sənin halin necədir, ixtiyar?
Şükür olsun, biz də çıxdux bolluğa,
Qız-gəlinimiz həp gediyer qulluğa,
Səni də qoydilər qaraulluğa,
Bəklə gecə-gündüz, ixtiyar.
Yetmişə çıxmışdur yaşın,
Ağzında yoxdur bir tənə dişin,
Kimsə soruşmaz ətməgin-aşın,
Getdi əməgin puçə, ixtiyar.
Dəstarxan sarılır, nemətlər gəlür,
İxtiyar baxur gözləri yaşlı,
Çorba olmasa, acından ölür,
Diyarlar yeməgin budur, ixtiyar!
Qurban olem gəlinə-qıza,
Bel bağlayıb xizmət edərlər bizə,
Əlində piçka, tikilmiş qaza,
Bəlkə gəlür çayın, ixtiyar.
Soruşurlar gökmi içərsin, qara,
İçməsən nədur cəfa?
Konfet-peçeni bənzər tuvara,
Yavaş-yavaş kompetin əm, ixtiyar!
Kəsildi ata-dədə çorbasi,

Yox etdük sahani, yütürdük tasi,
Ortaya gəlür kəmpot bankası,
İç qaynasın çorun, ixtiyar!

Pambux yağının iyi gedər havaya,
Həsərət qaldük tənçərəyə, tavaya,
Çorba desən, gəlin düşər davaya,
Çək dilini, ötür, ixtiyar.

Əlimizdə qaldı cadiynən çorba,
İki kartopi bir kəsə norma,
Axşam-sabax yap oni, turma,
Yesən oni gəlür canın, ixtiyar.

Kəsildi çəmənün, lobıyanın adı,
Hasuta quymaq ağzımın tadi,
Keşkə olsa südinən cadi,
Yesən oni artar iftixarın, ixtiyar.

Sütlü yarma çorbalar başı,
Yanında var idi papası kəşi,
Qavurma çorbasi, həm ötmək aşi,
Olsa batar dişin, ixtiyar.

Ayran-tutmac olsa, göndar tökərim,
Cincar olsa, bostanıma əkərim,
Bən bu çorbaların həsrətini çəkərim,
Daha görməz gözün oni, ixtiyar.

Makarlama, lapata xingal sayılır,
Çərəz xingalının bağıri oyunur,
Bizim xingal ət-peynirdən qoyulur,
Daha gəlməz əlindən yapa, ixtiyar.

Yuxa açılır, siron bükulur,
Onun üstünə yağ-yoğurtdan tökülür,
Daha görməsin oni, ixtiyar.

Səkinə, yaşın çıxmış səksənə-yüzə,
Ayağı kəsilür, gəlməzlər bizə,
Çox çətin olur gəlinə-qıza,
Qədirsiz-qiymətsiz gedər ixtiyar.

Belə gəlmişdür dünyənin işi,
Əgər erkək, əgər dişi,
Geyar olsan üstündən ali-qumaşi,
Soyar üstündən bezin olur gedər ixtiyar.

GEYİM

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Axisqa türklərinin geyimi ən'ənəvi türk-Qafqaz geyimi tipologiyasına daxil imiş. Kişilər – yaxası qaytanla bağlanan köynək, şalvar, arxalıq, yarıncı, kürk geyər, gümüş (yun, ipək, dəri) kəmər bağlar, başa dəri papaq, başlıq, fəs qoyarlarmış. Fəsə çox vaxt qırmızı və ya yaşıl çalma dolanarmış. Çoxa, arxalıq əsasən göy, boz rəngdə olarmış. Acar və Kobulet türklərinin yuxarıdan enli, büzmə şalvarlarından fərqli olaraq, Axisqa türklərində dar şalvar dəb imiş və müasirlər bunu Azərbaycan türklərinin geyiminə oxşadırlarmış (Вах: А.Д.Андроников. Описание 3-го, Уравельского, полицейского участка Ахалцихского уезда Тифлисской губернии // ЗКОРГО, Тифлис, 1894; к. XVI, с. 90-91; S. Makalatiya. Mesxet-Cavaxeti. Tbilisi, 1938, s. 89-91). Türk kişilərinin ən'ənəvi geyiminin əsas bir ünsürü də yelək (və ya zubon) adlandırılan canlıq – jilet olmuşdur. Yelək muasir pencəklərin altından da geyilir.

Qadınlar nəbati naxışlarla bəzənmiş al don, göy rəngli önlük geyər, gümüş belbağı bağlayardılar. Qızlar başını şal, tavşalı, ləçəkli şal, ərli qadınlar isə həm də qatxa (altun pullarla bəzənmiş araqcın növü) ilə örtərmiş. Qadınlar bu libasın üstündən Axisqa türklərinin ehram adlandırdıqları bəyaz çadraya burunərmiş. Mesxet-Cavaxet bölgələrində, eləcə də Acarıstan, Kobulet, Şəvşət, Kaxet, Kartli, İmereti, Quriya, Məqrəliya adlandırılan yerlərdə nəinki türk, hətta gürcü, digər xaçpərəst qadınları da uzun müddət çadrada gəziblər. Ümumiyyətlə, başqa etnoqrafik örnəklərdə olduğu kimi, gürcü geyiminin də çox hissəsi turklərdən götürülüb. Kaxet çarları və aznaurlar (gürcü zadəganları) «qızılbaş üslubunda» gödəkçə geyər, çalma bağlarmış. İmeretdə, digər yerlərdə də türk qaftanları, «qızılbaş qiyafəsi» gürçülərin əsas libası imiş (Вах: Н.Г.Волкова. Статейные списки русских посольств XVI–XVII вв. как этнографический источник // Кавказский этнографический сборник, VI, М., 1976, с. 279-281). Gürcü geyiminə orta əsrlərdə xüsusilə güclənən türk tə'siri son günlərə qədər öz nüfuzunu saxlayıb.

XX əsrin əvvəllərində yuxarı kəndlərdə kişilər qara satından, qolları yarıqlı üst paltarları, çoxa, arxalıq geyir, qadınlar əsasən ən'ənəvi libasda qalırlarmış. 20-ci illərdən türklərin geyimində əsaslı dəyişikliklər baş verir – ilk növbədə Axisqa, Adıgün, Azqurda («Azqur ağaları palto geyinmiş...») qalife şalvar, frenc, gimnastyorka, furajka ortaya çıxır. Qadınlar uzun, düz, ensiz qollu paltarlara keçir. Ən'ənəvi bəzəklər (qatxa, majar, mahmudiyə, pipanur, urubiya, küfə, belbax) isə saxlanılır.

1926-cı ildə Valedə toxuculuq sexinin açılması ilə ən'ənəvi yun, ipək və keçə materiallarına yeni çit parçalar, təzə ipək növləri, satin və sairə əlavə olunur. 30-cu illərdən fabrik məhsulları yayılır. Axisqada emalatxanaların, peşəkar ustaların, müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən olan sənətkarların sayı artır:

Altun yüzük barmaq üçün
ver ləzgiyə yapıla,
Bir qat urba bayram üçün
ver təzriyə tikilə.

Təbii ki, Axısqa türklərinin geyimində sosial-sinfi fərqlər də nəzərə çarpırmış. Bu fərqlərə istehzalı işarə, onların parodiyası da folklorda geniş yer alıb:

Şarvari – şaldan,
Oxçuri¹ – qıldan,
Saxının² yoldan
Ağa gəliyer.

Axısqa türklərinin geyiminə aid əsas terminlər: kondura, çarux, şarvar, gömlək, çoxa, arxalux, yelək (zubon), ehram, qaftan, don, xələt, ətək, kürk, yapıncı, qurşaq, kəmər, belbağı, şal, tavşalı, ləçək, peştamal, tuman, dizdon, başmaq, qatxa, çalma, fəs, papax, küfə, pırpıre, majar, mahmudiyə, pıpanur, urubiya...

-
1. Kəmər əvəzinə bağlanan qaytan.
 2. Saxının (saqının) – çəkilin.

Tiflis festivalında türk ansamblı(1932)

Çiçolu Xeyransa Mirzə qızı toy paltarında

Azqurlu Söhbəndər Ağa, Xanımlı Xır-tızlı Möhtəber, çocukları Alişan / 1912

Geyim Kültürü

Qatxa
(altun pullarla bəzənmiş araqçın növü)

Əhmədiyə Camiisi

TOPLUM HƏYATI

*Elimnən, yurdundan oldum dərbədər!..
Hani bənim məmləkətim, elim yar,
«Yaralı Mahmud»dan*

Türk dünyasının toplum həyatı, fərd və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri, ailə quruluşu, nəsil və el anlayışları indiyədək tam dolğunluğu ilə öyrənilməyib. Və ya təhrif olunub... Axısqa elinin sosial həyatı, ailə biçimi və nəsil birliyi, mərasim və adətləri üzərində müşahidə və mülahizələr buna görə həm özlüyündə, həm də ümumtürk mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətlidir.

AİLƏ

İnsanın sosial duyumunu açıqlayan bir türk məsəlində belə deyilir:

– Oğlum oldı – gülüm oldı, əvərdim – elin oldı, ayurdum – komşım oldı.

Həqiqətən də, evlilik türkün sosial statusunun əsas göstəricisi, ailə – türk toplumunun özəyidir. Kişi də, qadın da məhz evləndikdən, ailə qurduqdan sonra xüsusi sosial mövqə qazanır, yetkin adam hesab olunur və ictimai işlərdə tam hüquqlu cəmiyyət üzvu kimi iştirak edir.

Ailə, vərəsə, övlad anlamları türk şüurunda o qədər əhəmiyyətlidir ki, uşağı olmayana tanrının sevmədiyi, bəxtsiz, naqis insan kimi baxılıb («Kitabi Dədə Qorqud»u yada salaq); Qafqaz türk qadınlarının məişəti və sosial həyatı, uşaqlara münasibət, uşaq oyunları, gəlinin ər evində vəziyyəti və digər məsələlər barədə müşahidələr dərc etdirmiş A.Zaxarova göstərir ki, türk qadınları arasında ən pis qarğış «görüm sən uşağın olmasın», yəni «görüm səni sonsuz qalasan»dır (A. Zaxarova. Qafqaz tatarları qadınlarının ev və sosial məişəti // CMOMPIK, 1894, 20-ci buraxılış, s. 91-157).

Axısqa türklərində əsas ailə növü böyük ailə tipidir. Ailə dedikdə, baba-nənə, ata-ana, qardaş-bacı, əmi, evli oğul-qızlar, gəlinlər, nəvə-nətiçə və başqaları nəzərdə tutulur. Müasir türk ailələri arasında ər-arvad və uşaqlardan ibarət kiçik (nuklear) ailələr də var. Lakin əsas ailə tipi – valideynlər və bir neçə evli uşaqların kulfətindən ibarət böyük ailə, yəni aqnat qohumluğu ilə birləşmiş ailə növüdür.

Bu cəhət son illərin faciəli hadisələri zamanı gözlənilməz məsələlər ortaya çıxartdı. Fərqanədən sonra dövlət orqanları türkləri ayrı-ayrı kiçik ailələrə parçalayaraq tələm-tələsik ölkənin müxtəlif yerlərinə keçürməyə başlamışdılar (görünür, bu da növbəti qəsd idi). Lakin sonra türklər e'tiraz edib bildirdilər ki, onlarda ailə anlayışı ruslardan

fərqlidir, yə'ni türk ailəsi yalnız ata-ana və uşaqdan ibarət deyil, bütöv bir əqrəbadır və belə köçürülmə ilə onlar razılaşa bilməz.

Bir neçə külfətdən ibarət türk ailəsi əzəl də və çox vaxt indi də ümumi evdə yaşayır, mətbəx ortaq olur. İki-uç qardaşın ailəsi bir təsərrüfatda birləşir, lakin külfət artandan, uşaqlar çoxalandan sonra böyük qardaşlara növbə ilə «ev yapıb» verir və ayırırlar.. Valideynlər kiçik qardaşla qalır.

Türk ailəsi kişi xətti ilə qurulur, kişi evin başçısı, nəslin davamçısı, varis olur. Ailə daxilində balacalar böyüyə, bacılar qardaşlara tabe olur. Gəlin qaynatası və qaynanası ilə doğma valideynləri kimi davranır və onları baba (ata), annə (ana) adlandırır. Kiçik gəlinlər ilk vaxtda böyük gəlinlərin təcrübəsinə yiyələnir və müəyyən qədər onların himayəsində olurlar.

Türk ailəsində kişi xətti əsas olsa da, qadının da rolu böyükdür. El arasında indi də «Qız yüki – duz yüki» kimi məsəllər işlənməsinə baxmayaraq, türklər qadına dərin hörmətlə yanaşır, ailə məsələlərinin həllində qadının, xüsusilə ananın sözü sayılır. Ümumiyyətlə, müasir türk ailələrində oğulla qız arasında kəskin ayırı-seçkilik duyulmur, ailədə həm oğul, həm də qız övladların təxminən bərabər statusları var. Və bə'zi əsərlərdə haqqında çox danışılan «türk patriarxallığının» elə bir əlaməti yoxdur. Əksinə, türk ana haqqını hər şeydən üstün sayır, qadın ləyaqətini heç bir vəchlə alçaltmır, qadın yanında nalayiq danışmır, qadın gözəlliyini müqəddəsləşdirir.

Axısqa türkləri üçün oğul da, qız da həm eyni sevinc, həm də eyni qayğı deməkdir. Bir türk məsəlində oğulla qıza eyni münasibət yumorlu tərzdə belə ifadə olunur:

– Oğlan doğurdum – oydi bəni, qız doğurdum – soydi bəni.

Türk qadınları əsasən ev işləri, uşaqların böyüməsi və tərbiyəsi, toy, bayram qayğıları, eyni zamanda təsərrüfatla məşğul olurlar.

Adətən çoxuşaqlı olan türk ailələrində uşaqlar da ailə işlərindən bə'zisini öz üzərlərinə götürürlər; böyükklər kiçiklərə göz olur, ev-eşiyə baxır, təsərrüfatda çalışırlar. Uşaqlar üçün əsas avtoritet dədə dedikləri babaları, sonra ata-anaları, daha sonra isə dada deyilən böyük qardaşlar və abla adlandırılan böyük bacılardır.

Ümumiyyətlə, türklərin milli məktəbləri olmadığından, ailə uşaqların milli ruhda sosiallaşmasının, etnik tərbiyənin əsas mühitidir. Türklərdə ailədaxili münasibətlər də çox sağlamdır, boşanma halları demək olar yoxdur.

Ailə münasibətlərinin, ümumən gənc nəslin sağlam ruhda formalaşmasında didaktik-tərbiyəvi əsərlərin, xalq şerinin böyük rolu var. Zarzimalı Aslan şairin belə tərbiyəvi məzmunlu şerlərindən birini təqdim edirik:

NƏSİHƏT

Ey oğullar, sizə bir söz soyliyem,
Təriqətdən bir nəsihət eyliyem,
Yetmək olsa bu sözlərin qədrinə,
Başımı yolunda qurban eyliyem.

Oğul, uyma sən şeytanın sözüne,
Nalet olsun o mələnin yüzünə,
Səni atar bir zindanın özünə,
Gül yüzün zəfərən eyləmə, oğul.

Fürsət əldə ikən hörmətin saxla,
Daim ata-anaya əhvalın yoxla,
Yoldan çıxanların yoluna baxma,
Yüzi qara qalma, gül üzli oğlum.

Oğul deyib taği-taşlara qatdim,
Sənin üçün gözəl binalar yaptım,
Halal mehnət edib rızzımı tapdım,
Halali-harama qatma sən, oğul.

Oğul, insafli ol, harami yemə,
Böyügə hörmət et, kötü söz demə,
Ata-ana könlünü koşma sən qəmə,
Daim yüzi açux olursun, oğlum.

Oğul deyə ata-ana qəm çekər,
Sənin üçün gözdən qanlı yaş tokər,
Bir günü görməsə həsrətin çəkər,
Köti yoldan əl çək, gül üzli oğul.

Oğul, sən şeytana etmə güməni,
Atar səni yoldan, edər divana,
Yıxar əvi, barxın eylər verana,
Gedər əldən külli varın, ey oğul.

Ey oğul, hərəmin olmaz binası,
Yalan soyliyanın yanar xanası,
Südün halal etməz ona anası,
Yalaninən haram yıxma sən, oğul.

Haramınan qursan altundan bina,
Nə heyf,faydası heç olmaz sənə,
Nəsihət edərim, qulax ver bənə,
Harami tərək eylə, gül üzli oğul.

Oğul, haramdan qaç, nəbəkər olma,
Haqqın divanında günahkar olma,
Haram yeyib yanıma gəlmə,
Razi olmam səndən, ey qanmaz oğul.

Qüvvətən inanma, olursün düşgün,
Verən olmaz sənə fələyin köşkün,
Keçər fani dünya ha ki bir beş gün,
Axırı peşman olursun, oğul.

Hərdəm yada salıb, unutmə bəni,
Təpəmizdə Quran, Allahi tani,
Sizdən əvvəl keçən yıqıtlər hani,
Onlardan ibrət al, ey gözəl oğul.

Aslan der nəsiyat tutan sağ olsun,
Halal qazan, daim könlun ağ olsun,
Desinlər məşallah, gül üzlü oğul.

NƏSİL

Hər bir türk ailəsi daha böyük qohum birliyinə – nəslə, uruğa, əqrəbaya daxildir. Nəslin ağsaqqalı olur və əsas məsələləri o həll edir. Bə'zən nəsilə ondan çox ailə birləşir. Nəsil anlayışı türk dünyagörüşündə çox ciddi yer tutur, insan hər bir hərəkətinə görə nəsil şərəfi qarşısında məs'uliyət daşdığını duyur. Nəsil də öz növbəsində üzvlərinin qayğısına qalır, toy, bayram, yas əslində nəsil tərəfindən keçirilir.

Nəslin mənşəyi, siması çox vaxt nəsil adında – taxımlarda təsbitlənir. Axısqa türklərində nəsil adları – taxımlar soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər və sairədən doğur. Hər bir taxımda bir neçə ailə, famil birləşir. Məsələn, hal-hazırda Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayan Abastumanlı Hacıgillər nəslinə – taxımına dörd famil (Hüseynov, Akifov, İbrahimov, Aslanov) aiddir. Celalı Tosogillərdən Səddi Əşrəfovun (1918-ci il təvəllüdü) məlumatına görə, Tosogillər taxımı altmış səkkiz can olandan sonra ayrılıb. Axısqa elində əsasən – gil və -lar, -lər şəkildə qurtaran taxımlar yayılıb.

Hər bir türk kəndi müxtəlif uruqlardan – taxımlardan ibarətdir. Bə'zi kəndlər üzrə taxım nümunələri bunlardır:

V a r x a n – Baxçacigil, Abdulgil, Balcigil, Həsətgillər, Dabaxgil, Hasanağagil, Mollagil, Çiçoqil, Buquligil, Quprigil, Heydərağagil, Maşaggillər, Aslanağagil, Bodorgil, Çokaxgil, Mollakukulugillər, Buğligillər, Reşidağagil, Tillogil, Bampagil;

S a x a n – Mollaemingil, Coşğungil, Duraxgil, Küçükmollagil, Macalligil, Cuvanelgil, Qerogil, Momoçigil, Muklegil, Quluosmangil, Bekgil, Mollaaligil, Ampagil, Sələxocagil, Cancurgil, Adutgil, Hacolagil, Xutsigil, Meşengil, Ciyangil, Dursungil, Çavuşgil, Qırımlıgil, Misilligil, Daxmacigil, Puşukgil, Qaracgil, Çiçinəgil, İncəgil, Xeyrogil;

S a x a n - s o r a – Qoçaligil, Sarıyelgil, Dursogil, Dairgil;

X a r c a m – Parkigil, Pipogil, Dabaxlargil, Fərhədgil, Güligillər;

S o x d e – Mamagillər, Ağalargil, Tinəgil, Tutagil, Lomyagil, Ömərgil;

Sür – Qırğələgil, Sıxdagil, Baxdagil, Qokolagil, Berzenagil, Maysogil, Podlagil, Siləgil, Sedlagil;

S i x i s u b a n – 30-40 tütünlük bu balaca kənd əsasən Fəhtullagil – Fətolər taxımından ibarətmiş.

D e r s e l – Xeyrogil, Hacıgillər, Bandurgillər, Əcərəlioğullarigil;

A z q u r – Sadıxgil, Meşengil, Qaramollagil, Mollaemingil, Mamaxlargil, Mollamustafagil, Ətməkçigil, Acıgil, Dəmirçigil, Avigillər, Nemanzadələr, Eminzadələr, Pepinovlar, Ədəmovlar ;

O ş o r a – Mollagil, Sulagil, Çinkargillər;

S e n i b a n – Hasangil, Torogil, Qoçagil, Çolaxgil, Qukyagil, Tosogil;

A b a s t u m a n – Hacıgil, Eyyubağagil, Mehriqil, Puşolar, Ciftçigil, Saracoğullarigil, Qaxgillər, Muklegil, Kukrolar, Quradagil, Kataligil, Akleagil, Abdıgil, Səfərdədəgil, Xurşidağagil, Husigil, Cebeçigil;

L a ş e – Mollagil, Dəmirçigil, Qotomangil, Türənağagil, Takvagil, Satogil, Süliağagil;

K i k i n e t – Eyyubgil, Toromangil, Çobangil, İsmayilemigil, Aləmigil, Qoryagil, Musagil, İstanbulgillər, Mahmudgillər, Əhmədgillər, Qozogillər, Əligillər, Rəcəbdədəgillər, Muradgillər, Koriyagillər, Kurdogillər, Hayatgillər, Nidaligillər, Yetimgil;

P u l a t e – Qayadədəgil, Hemidağagil, Coşğundədəgil, Təmiroğullarigil, Əcərəlilər, Dursundədəgil, Yuxalar, Qurtalar, Dırıcılar, Surolar, Husogil, Səfərağagil, Tahirdədəgil, İşiqdədəgil, Ömürdədəgil, Kuşogil, Durojalar, Yeqanağagil;

U t k u s u b a n – Topaloğullarigil, Şamanlar, Xocagillər, Demolar, Moşolar;

X e r o – Üzeyirlər, Boranlar, Abduraxlar, Totoşlar, İbişlər, Araboğullarigil;

Z e d i b a n – Hacıoğullarigil, Altunoğlilil, Həsətlər, Memişlər, Qadolar, Kurtaoğullarigil;

C e l a – Balişgil, İbogil, Lazgil, Tosogil, Kirtanalar;

A d ı g ü n – Alışangil, Muxtarpaşagil, Poladgil, Şeyixgil, Xalidgil, Həkimgillər, Lanqalar;

Ç e ç l a – Balcıoğulları, Tirolar, Yavanoğullarigil, Canioğullarigil, Mollagillər, Qıtseloğlilil, Yaholar, Potsoloğulları, Turuoğulları, Madogillər, Tirolar, Dadaşoğullarigil;

Q o r t u b a n – Dursunağagil, Qarasulogil, Sivitlər, Çeçelgillər, Xalogil, Mollaosmangil;

X e v e ş e n – Kekeçgillər, Haytagil, Qırımlar, Qurbangil, Murelər, Mollaşakirgillər, Caunalar, Gidelgillər;

Z a n a v – Bayraqdarlar, Dədəgil, Lazoğlilil, Qoçaligil, Çobangillər, Məhərrəmgil, Danacigil, Qaydaligil, Abbasəligil, Huseynağalar, Reşidağalar, Besagil, Yetimibrahimlər;

S m a d a (Böyük, Kiçik) – Türkmənlər, İdrislər, Poretlilər, Ləzgilər, Çəpişlər, Ömərlər;

20-ci yuzilliyin əvvəlindən yeni nəsil adları – fəmillər meydana çıxmış, məşhur ziyalı nəsiləri olan Nemanzadələr, Pepinovlar, Eminzadələr və sairələrin yeni tipli taxımları bütün Qafqaza yayılmışdır.

Türklərin bir neçə nəslə adətən bir məhlədə birləşirmiş. Türk məhlələri əsasən qohumluq prinsipiylə təşəkkül tapır və patronimik məhəllə səciyyəsi daşıyır.

EL

Axısqa – Axıləkəkdə el-obanın toplum həyatı bütövlükdə qədim türk yaşam tərzinə uyğundur. Bilindi ki, qədim türklərdə sistemli toplum quruluşu olub: ailə, 5-10 ailədən ibarət aul, aullardan ibarət oymaq, oymaqlardan – il (el, ulus), ulusların, illərin birliyi olan orda. Axısqada da ailələr uruğa, uruqlar köyə, köylər müəyyən obaya, obalar bütöv elə (mahala), Axısqa eli isə mənən daha böyük türk birliyinə daxildir.

Türklərin sosial varlığında ən yüksək mövqedə, sözsüz, el məfhumu durur. El – türklərin bütün toplum növlərindən üstün tutulur. Fövqəl varlıq olan el Axısqa türklərinin nəzərində iki hissədən ibarətdir: doğma «köy»dən və bütövlükdə Axısqa obasından. Hər bir kəndin öz daxili həyatı, icma birliyi, ənənəsi, ümumi ruhu var.

Axısqa kəndlərinin daxili aləmi, ictimai həyatı, sürgün ərəfəsində və sürgün dövründəki yaşayışı haqqında Səkinə Məhəmməd qızının özünəməxsus bədii təsəvvür yaradan «Kövi Zənavın» qoşmasını təqdim edirik:

1914 tarixdə anadan oldum,
On yaşım da hər bir keşi tanıdım,
Yetmiş beş tütün vaxtını bildim,
Kövi Zənavın.
Vara-vara vardilər yuzə,
Tərbiyə verurdi gəlinlər qıza,
Oradan düşdi bizə də hissə,
Ədalətli gördüm kövi Zənavın.
Bən edəyim onun mətinini,
Hər kəs bilsin əsli zatını,
Yaxşı saxlan, itirməyin adamı,
Novcavan yigitləri Zənavın.
Cümədən-cüməyə gözəl sədələr,
Mərmər taşlı, ağ suvaxlı odalar,
Nurani dəvrişlər, Mollazadələr,
Oldilər fəni Zənavın.
Zənav məskəni yüksəgə curmuş,
Elmi-ağlı ilə şöhrəti bulmuş,
Toplaşın ətrafa, pək qardaş olmuş,
Bayraqdargili Zənavın.

Düşünüb söyliyəm hali,
Odaya sararlar Xorasan xali,
Tutmuş yolları tavari-mali,
Qaydaligilin Zanavin.

Əvliya mislai nurli pədərlər,
Onlarla keçərdi dövranlar dəmlər,
Sülh tərəfdari, səfil adamlar,
Besagili Zanavin.

Arzu gördüm orta boy kişi,
İşləduxca artar onun çunbuşi,
Cümləsi dülgər, ustalar başı,
Dədəemigili Zanavin.

Əvləri gördüm çayıra baxar,
Baxçasından çeşmələr axar,
Təmsilli sözlər onlardan çıxar,
Qoçaligili Zanavin.

Verem onlardan sizə xəbəri,
Lənçbərlikdə yoxdur bərabərləri,
Ayridür onların furuç, ambarı,
Lazoğligili Zanavin.

Uzaxdan görünür bir tənə xana,
İgid dəlğanlilər bənzər aslana,
İki taş deqirman dönər yan-yana,
Abbasəligilin Zanavin.

İki tutun gördüm pəlvana bənzər,
Deyin maşallah, dəyməsin nazar,
Qaynatamgildur quruntul gəzər,
İbrahimemigili Zanavin.

Pəhlavan yüvasi, ağalar yeri,
Getdilər dünyadan qalmadı giri,
Çekdilər arxaya, qaldilər geri,
Hüseynağagili Zanavin.

Dedim, könül, şimdi biz nedax?
Məhərrəmgildə turmiyax gedax,
İki qardaşa biz xətir edax,
Çobangili Zanavin.

Bunda tamam oldi bənim də mətim,
Tükəndi sözlərim, qaldı söhbətim,
Getmişlər türkə, qalmışlar yetim,
Rəşidağagili Zanavin.

Zanavda yaşayış söyliyəm sizə,
Zimistan qəhrindən çıxardux yaza,
Çöllərimiz dönərdi gülə-nərgizə,
Abrildə açılır güli Zanavin.

May ayında çox xoş olur halımız,
Səs yayar çollara tavarimiz-malimiz,
Yüklənir bir gündə elat-köçümüz,
Yoxuşa gedərdi yolu Zanavin.

Məşə başında beklən köçləri,
Yayın süriyi, sayın qoçları,
Binin xizəkləri keçin dağları,
Cah-cəlalə gedər köçi Zanavin.

Ərimiş tağların buzlari-qari,
Açılmış lələsi qırmızı sari,
Böyük bayır Kobatkori,
Tutmuş gedən mali Zanavin.

Nə oldi sənə də düşmüşsün haya,
Sənin də əməgin getdimi zaya,
Adiqyun yaylası, o Anbarqaya,
İçindən gedərdi yolu Zanavin.

Qara puvar həp səndən axardı,
Xışma gəlsə Saburtali yıxardı,
On dörd göv yığnaği sənə çıxardı,
Küsdü səndən qız-gəlini Zanavin.

Doqquz ay beklədi, olmadı asi,
Çift puvar çıxdı Zanavin nasi,
Sələm sənə Kükünaur yaylası,
İkinci taği Zanavin.

Ötər sonalar, uçar turaclar,
Şahan qayalar, yeşil yamaclar,
Yayılmış sürilər, o zilli qoçlar,
Xorasandan gəlür mali Zanavin.

Pikalli yaylalar, çatma xanalar,
Gəlin otürün, xanım nənələr,
Çoban kütüğü, sırıxli beralar,
Hani Zanavin.

Uçsa Pərvanə, qalmaz zoğları,
Kəsmədin arayı muddət çağları,
Əlvidə etdux Persat tağları,
Ustundə qaldı gözi Zanavin.

Səkkiz çənnədən sənidin biri,
Mehriban atalar, analar yeri,
Qılmadin vəfə, çəvürdün geri,
Nə tez gəldi güzi Znavin.

Znavda yaşayanın olmazdı qəmi,
Kəsildi borani, kəsildi dəmi,
Yaridə qaldı mubarək cami,
O zaman bozuldu şani Znavin.

Bir yani tağdur, bir yani meşə,
Neçə anələr düşdi ataşa,
170 bin yigit getdi vuruşa,
1941 tarixində Znavin.

Kövümüzə ötürdi bir böyük ordi,
Kimin var təqqəti çəkə bu dərdi,
Gürçiyə tapşurdi Vətəni, yurdi,
1944-ci tarixində kövi Znavin.

Buni yazdım qoşa dastanlar,
Qurudi sular, qaldı bostanlar,
Atalar yurdi, qəbiristanlar,
Üstündən gedər yoli Znavin.

Nə günah etdi Kobliyan nasi,
Arşa dirək oldi ağlaşma səsi,
Adressiz gediye, yoxdur ölkəsi,
O zaman yitdi yoli Znavin.

Gedə-gedə getdux uzaxa,
Kimi özbəgə düşdük, kimi qazağa,
Həsret qalduk çəmənli çayıra, o güli bağa,
Daha görünməz taği Znavin.

Budur ömrümün axır çağları,
Arzular sənədir, ey Şahlar-şahi,
Gürçiyə qoyma sən bu ahlari!
Yerdə qalmasın ahi Znavin.

Buni yazıb çəkmişim zəhmət,
Oxunan yerdə desinlər rəhmət,
Babam molla Məhəmməd, qardaşım Əhməd,
Qız-gəlini Znavin.

Axısqaqların ictimai birliyi sosial yardımlaşma, eyni məişət, adət, mərasim, dəb və sairə ilə möhkəmlənir. Türklərdə ümumiçilik, icma ruhu, sosial həmrə'ylik çox güclüdür. El birliyi özünü müxtəlif adət və mərasimlərdə göstərir.

Türklərin toplum həyatına xas belə maraqlı bir adət damazlıqdır. S. Şaverdov 1889-cu ildə bu adəti belə təsvir etmişdir: damazlıq adəti türklər və azərbaycanlılar arasında

qədimdən mövcuddur. Bu adətin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mal-qarası olmayan kəndliyə qonşular, öz imkanları daxilində, qoyun və ya iri buynuzlu mal peşkəş edirlər. Bu adətə damazlıq (dana-azlıq) deyilir. Xüsusi bir gündə qonşular yığışib məclis qurduqdan sonra yoxsul kəndliyə hərə öz hədiyyəsini verir: qoyun, keçi, inək və s. At və öküz bir qayda olaraq hədiyyə verilmir. Həmin gündən bu heyvanlar kəndlinin şəxsi malı hesab edilir. (S.Şaverdov. Tamazlux (Damazlıq) və ya mal-qara verməklə qarşılıqlı surətdə yardım etmək adəti // CMOMPK, 1889, 7-ci buraxılış, s. 69-70).

Təsərrüfatda da kollektivçilik güclüdür, əkinçilikdə üç-dörd tütün (ev) birləşib, «moqdan» - birlik yaradar və tarlanı birlikdə qoşarmış, məhsul yığımı, ev tikintisində qonşular birləşmiş, kəndlərdə ümumi məhlə furunları olarmış.

Kəndin ümumi ağsaqqalının sözü hamı üçün qanundur. Hər bir məsələdə – toyda, yasda, bayramda hamı ümumi qayda ilə davranmağa çalışır, adəti pozmaqdan çəkinir.

Lakin kənd həmrə'liyindən də güclü hiss – ümumi el birliyi duyumudur. El birliyi kəndlər arasında sıx əlaqələrlə bərkidilir; ayrı-ayrı yerlərdə yaşayan gənclər bir-birilə evlənir, qohumluq münasibətləri şaxələnin və obaları ilgiləndirir. Qeyd edək ki, türklərin milli varlığını, etnik birliyini və simasını məhv etmək üçün sürgündən sonra uzun müddət bir yerdə yaşayan türkün başqa yerdəki həmvətəni ilə evlənməsini qadağan etmişdilər. Lakin belə maneələr türklərin el birliyini sarsıda bilməmişdir. Milli birliyi ümumi ideallar və ümumi məqsədlə yanaşı, el mərasimləri, xüsusən, toylar qoruyub saxlayır.

TOY MƏRASİMİ

Toy – Axısqa türklərinin qəribçilik həyatının ən şirin sevinci, bəzəyi, ən mutlu anlarıdır. Türklərin ən həzin hissləri, ən xəfif duyğuları toyda gerçəkləşir, el öz yaşarılığını, həyat nurunun əbədiliyini toyda anır, xalq qayğılarından, acılardan toyda qurtulur, sonsuz səadətə, xoş fikirlərə toyda rəvac verilir.

Axısqa türklərinin toy mərasiminin aşağıdakı mərhələləri var.

1. Qız sarafılamax və bəğənmax

Müasir türklərin ailə münasibətləri tamamilə demokratik ruhludur. Hər şeyin başlanğıcı bir oğlanın bir qızı sevib-sevilməsindən başlayır. Könülsüz ailə qurmağı türklər pisləyir və qəbul etmirlər, bu barədə söhbət düşəndə adətən belə bir məsələ işlədirlər:

– Könülsüz səvmənin gözsüz oğlı olur.

Oğlan bir qızı sevdikdən və qızın da ona biganə olmadığını bildikdən sonra bir yolla bu xəbəri valideynlərinə çatdırır. Və bundan sonra valideynlər qızı «sarafılayır», yə'ni öyrənir, soraqlayırlar. Bütün Şərq aləmində olduğu kimi, valideynlərin rəyi nəzərə alınır, beşik-kərtmə adətinə də rast gəlinir. Valideynlər də qızı öyrənib bəyənlərsə, evlənmə mərasiminin ikinci mərhələsi – elçilik başlayır...

2. *Elçilux*

Elçilik adətən iyi gün sayılan cümə axşamına salınır. Oğlanın valideynləri, oğlan özü bu işdə iştirak etmir. Üç-dörd yaxın adam yığışib «allah-allah»la qız evinə gəlir. Elçilər gəldikdən sonra özünü bilməməzliyə vuran qız adamı süfrə açır, lakin oğlanın dəstəsi yeməyə əl vurmur. Və qız yiyəsi «anlayır» ki, bunlar nə məsələyə gəlirlər. Ümumi söhbətdən sonra elçilər mətləbə keçirlər:

– Biz sizin qarıza xeyir işnən gəldux. Günlərimiz hər gun də belə xeyirli keçsin. Allahın əmri, peyğəmbərin qəlbi ilə sizin qız Fatiməni bizim oğlan Əhmədə almaq istiyirux.

Qız atası adətən belə cavab verir:

– Biz indi sizin niyətə qarşı deyilik də. Ama hələ qızımız cəyuldur. Bən hələ köçürməyəcəm.

Yaxud da – «Böyük kardeşini əvərsək, sonra bunu köçürərik», «Əmisi gəlsin, məsləhətləşək, onsuz iş yapmarık» və sairə bu kimi bəhanələr gətirirlər.

Oğlan adamı:

– Düşünün-daşının, sonra yenə gəlirux, – deyib gedir.

Beləcə, hörmətli olsun deyə, elçiləri iki-üç dəfə gəlib-getməyə məcbur edirlər.

Bu əsnada qız adamı, əgər ehtiyac varsa, oğlan haqqında mə'lumat toplayır.

Nəhayət, elçilərin növbəti gəlişində tərəflər əgər razılaşırlarsa, «iqrara gəliyer»lərsə, onda elə həmin məclisdəcə «şərbət içmax» günü tə'yn edilir.

3. *Şərbət içmax*

Yenə da cümə axşamı oğlanın beş-altı nəfər yaxın qohumu («cigər-əqrəbələri») yığışib gəlir, süfrə açılır (içki olmur), ümumi tanışlıq, söhbətlə bərabər, bə'zi cari məsələlər həll olunur, o cümlədən nişan günü seçilir. Bəzi kövlərdə bu mərasimdən əvvəl kiçik nişan – «Beh dəyişmək» olur, qız evinə cüt sayda hədiyyələr (üzük, yaylıq, parça, corab, şirniyyat) aparılır, qız evi də oğlan adamlarına hədiyyələr, o cümlədən qızın toxuduğu corablar verir (bu mərasim çox yerdə «nişan deyişmax»la eynidir).

4. *Gəlin görməyə getmax*

Şərbətdən sonra toy gününə qədər hər həftənin cümə axşamı oğlan adamı, o cümlədən ata-anası gəlini görməyə gedirlər.

Gəlini görməyə gəlmiş qaynana-qaynata, digər qohumlar qız evinə gəlib əyləşir, «iyi urbasını» geyib bəzənmiş gəlin onlardan qaçır, gözə görünmür. Oğlan tərəf deyir:

– Gəlsin gəlinimizi görax. Bizə gəlinimiz xizmət etsin. Baxax gəlin misafir qarşılamağa nə töyürdür?

Gəlin «sükutla gəlir», gəlib qaynata-qaynanasının önündə tə'zim edir («təmənna aliyer»). Sonra qaynana-qaynata:

– Eyvallah, gəlinimiz! – deyib gəlinə xoş arzularını bildirirlər. Əski dövrdə gəlin «təmənna aldıqdan» sonra bir muddət durub, sonra başqa otağa keçərmiş. İndi isə qalib təzə qohumlarına xidmət edir.

Qohumlar bir-birilə «konuşuyor», süfrə açılır, gəlinə «yüz görümçə» adlanan hədiyyələr verilir. Hədiyyələr adətən «şal, foşi, qaftanlıq, qaftan və para»dan ibarət olur.

Nəhayət, məclis qurtarır, qohumlar bir-birinə «safa-xoş» eləyir, oğlan adamları:

– Allah-amanat etdux! – deyib gedir.

Bu «yüz görmə» mərasimi toya qədər hər çümə axşamı təkrar olunur. Həftəlik «yüz görmə»lərdən əlavə, əgər bayram olsa, gəlinə bayramlıq bəxşiş də aparılır.

5. Nişan dəyişmə və urba götürmə

Nişan mərasimi kiçik toy kimi keçirilir, davul-zurna çalınır, böyük süfrə açılır. Əskidə bə'zi yerlərdə nişana yalnız kişilər gedərdi, indi isə kişi-qadın birlikdə gedir. Bə'zi yerlərdə nişan zamanı qız evinə yalnız qızıl bəzəklər, taxıncaqlar gətirilir, paltar isə sonradan aparılır və nişandan sonrakı bu paltar aparmaq mərasiminə «urba götürmə» («paltar aparmaq») deyilir. Lakin əksər yerlərdə nişan – urba bir olur, son vaxtlar isə bə'zən toyla eyni gündə keçirilir.

«Nişan dəyişmə» həqiqətən də dəyiş-düyüş şəklində keçirilir. Oğlan tərəf qıza aldığı qızıl qız tərəfə, qız tərəf isə oğlana aldığı qızıl oğlan adamına verir dəyişdirirlər. Qız tərəf oğlana üst geyəcək şeyləri və nişan üzüyü verir, oğlan adamı isə qıza nişan üzükleri, qaftanlıqlar, tavşalı, müxtəlif taxıncaqlar – boncuk, majar (qızıl pullardan düzəldilmiş sinəbənd), beşbirli majar, küfə (sırğa), bilərzük, mahmudiyə və gümüş kəmər hədiyyə edir. Qız anasına «süd haqqı», ev adamına hədiyyələr verilir. Bu mərasimdə qız evinin seçdiyi vəkil iştirak edir. Oğlan adamlarına da hədiyyələr verilir.

6. Kəsim kəsmək

Nişanlanandan sonra cümə axşamlarından birində oğlan adamı, yəni atası, kirvəsi, bir ağsaqqal qız evinə toy gününü bəlli etməyə («anıxlamağa») və toy şərtlərini kəsməyə – «kəsim kəsməyə» gəlir. Süfrə açılır, toy məsələləri həll olunur. Qız tərəfdən atası, ağsaqqallar və vəkil iştirak edir.

7. Toy şərtləri iki hissəlidir: başlıq və toy xərci

Toy xərci və ya bazarlıq əskidən para, qoyun, yağ, düyü, mal və sairədən ibarət olurdu. «Xərc götürmə» günü yemək-içmək hazırlanır, qonaqlıq verilir.

Başlıq və ya süd haqqı el adətidir və ümumi qanun kimi qorunur. Başlıq verilməsini türklər belə əsaslandırır ki, valideynlər qız böyüdür və onu başqasına verir, eyni zamanda qıza cehiz hazırlayır. Buna görə də başlıq qız adamına qalmır, – gənclərə ev qurmağa xərclənir.

Mənbələrdən mə'lum olur ki, XIX əsrin 80-ci illərində başlıq 15-20 ədəd doqquzluq lirə imiş; qız tərəf buna və əlavə ata puluna cehiz hazırlayırmış. Axılkələk obalarında cehizə sandıq, yorğan-döşək, xalı, palaz, ibriğ, başqa qab-qacaq daxil imiş. Axisqa tərəflərdə isə varlı ailələr cehiz olaraq qıza bir neçə qızıl üzük, taxıncaqlar, döşək, corab, şal, qaftan, yəməni, yorğan-döşək, mis qablar, palaz, xalı, sandıq – cəmi 60-150 manat dəyərində mal verirmiş. Bunların çox hissəsi başlıq və «yüzgörümçə»lər hesabına alınmış. Açaristanda başlıq beş inək dəyərində olmuş. (Вах: А.Д.Андроников. Описание 3-го, Уравельского, полицейского участка Ахалцихского уезда Тифлисской губернии // ЗКОРГО, Тифлис, 1894, к. XVI, стр. 28; А.Френкель. Очерки Чурук-су и Батума. Тифлис, 1879, с. 21).

Müasir dövrdə başlıq və toy xərci bir-birinə qarışmış, yəni qız adamına müəyyən həcmdə pul verilir, daha ayrıca toy xərci bağışlanmır.

Bə'zən başlıq ümumiyyətlə alınmır, oğlan tərəfdən yalnız ana hədiyyəsi qəbul edilir. Toy paltarları tikmək üçün gəlinin qaynanası qız evinə dərzilə gətirir, hədiyyə verir və parçanı kəsdirir.

Türklərdə zorla qız qaçırmağa («qız qarpmə») çox nadir hallarda rast gəlinir, müasir dövrdə isə belə hallar demək olar ki, olmur.

Əski adətə görə, oğlan qızın başından şalını, ya məndilini qapıb qaçardisa, o qız onunku sayılar, daha başqası o qızı istəməzdi. Təbii ki, bu adətin də arxasında qarşılıqlı gizli sevgi durardı. Və bu hərəkətlə oğlan əslində öz sevgilisini mümkün rəqiblərdən qoruyardı. İndi bu adət aradan çıxıb.

8. Də'vət

Toydan bir-iki həftə irəli «təklifçi» – də'vətçi – kənd çamaatını toya də'vət edir. Hər kəndin daimi «təklifçi»si var və hamını toya o çağırır. Hər çağırılan evdən bu peşəkar təklifçilə müəyyən bəxşiş (para, şirniyyat, basdurma, suçuq, meyvə...) verilir, mübarəkdarlıq edilir.

9. Xına yaxdı

«Xına yaxmaq» üçün oğlan tərəfdən bir neçə qadın qız evinə gəlir, özləri ilə toyluq hənə, şirniyyat, çərəz xonçaları, hədiyyələr gətirirlər. Hənəni əsasən yengə, bəzən cavan qız hazırlayır, onlara da hədiyyə verilir. Gəlinin əllərinə xınanı da yengə yaxır, oğlana da xına göndərilir. Sonra mərasimdəki qohum-qonşu, rəfiqələrin də əllərinə xına yaxılır.

«Xına yaxdı» mərasimi manilər və türkülərlə süslənir. Bu mani və türkülərin çoxu qəmli olur, ata eviylə ayrılıq motivləri səslənir, çox vaxt gəlin xəfif-xəfif ağlayır.

Xına gecəsi oxunan «Köçəcək qız» türkülərindən biri belədir:

Ağır-ağır əv süpürdüm,
Şimdi koydum, gediyerim,
Ağır-ağır süfrə kurdum,
Şimdi koydum, gediyerim,

Halal edin, anam-babam,
 Şimdi koydum, gediyerim.
 Ağır-ağır urba geydim,
 Şimdi koydum, gediyerim,
 Şen olasin, babam evi,
 Şimdi koydum, gediyerim.
 Halal edin, anam-babam,
 Şimdi koydum, gediyerim.

Başqa bir həzin türküdə belə söylənilir:

Duz kabını duzsuz koydun,
 Anacığın kızsız koydun,
 Baba evin izziz koydun,
 Gəlin, xınan mübarək olsun!
 Atlandı keçdi eşigi,
 Sofrada kaldı kaşığı,
 Baba öynin yaraşığı,
 Gəlin, xınan mübarək olsun!
 Binər atın iyisinə,
 Çıkar yolun kıyısına
 Selam söylən dayisinə,
 Gəlin, xınan mübarək olsun!

Xına gecələrində türk ellərinin bütün bölgələrində dillər əzbəri olan

Gəlinə bax, gəlinə,
 Xına yakmış əlinə,
 Gəlin durmuş gediyo,ru,
 Güvəyinin əvinə.

kimi gözəl manilər də səslənir.

...Xına gecəsi oğlan evində də şənlik-qonaqlıqla qeyd olunur.

10. Məsləhət aşısı

Toydan bir gün öncə axşamüstü qohumlar «məsləhət aşısı»na toplaşır. Məsləhət aşısında toy məşvərəti keçirilir, iş bölünür, «səbz, kartopi doğraniyer», «cigər-əqrəbə»yə, dost-aşnaya, qonum-qonşuya tapşırıqlar verilir.

Məsləhət aşısı həm oğlan, həm də qız evində keçirilir.

11. Gəlin çıxarmaq və gətirmək

Məsləhət aşının ertəsi günü («xeyirlisinnən cümləmizi toylara ulaşırsun») toy

şənliyi başlanır. Sabah tezdən qazanlar asılır, gündüz gəlib-gedənlərə yemək verilir. Oğlan evində də, qız evində də «əvlə» (öylə) qazanları qurulur, qonaqlara yemək verilir.

İkinci olmamış, günorta vaxtı, qız evinə davul-zurna ilə «atlılar» (adətə görə, qırx «atlı») yönəlir. İndi qız evinə maşınlarla, o cümlədən qadınlarla birlikdə gedilsə də, qız gətirməyə gedən bu dəstəyə yenə də «atlılar» deyilir.

Gəlin tərəfdə «atlılar»a xüsusi süfrə açılır, davul-zurna çalınır, şənlik başlayır. Atlılar qız evinə gələndə gəlin qonşulardan birinin evində «gizlənilir», oğlanın yengəsi, qonşular axtarıb gəlini tapır. Gəlinin qaynatası davul-zurnayla həmin evə gəlir, ev yiyəsi qaynatadan xələt («qarı basdı») alıb onu içəri buraxır. Adı paltarda olan gəlinin «gizləndiyi» evdə «şahbəzəkli» – şirniyyat, çərəz, meyvə ilə bəzədilmiş, sağdıcının düzəltdiyi cüt toxuma dəsmal asılan iyde budağı olur. Gəlini şahbəzəkli (Borçalıda «şah») ilə birlikdə ata evinə gətirirlər, yengələr gəlini geyindirir və «başını bəzəyir».

Qadınlar evə keçir, gəlini araya çıxarırlar, «urba» açılır, yə'ni pal-paltar, bər-bəzək nümayiş etdirilir. Qonaq gəlmiş qadınlar da «urbaya qatılıyer», yə'ni şirinlik para verirlər.

Sonra isə qaynata, böyük qardaş içəri girir ki, gəlini çıxarsınlar.

Bu arada «çərəz oynadılar», yə'ni gəlinin kiçik bacısı içində çərəz, şirni olan, şamlar yanan xonça əlində oynayır.

Bundan sonra gəlinin qardaşı onun belini bağlayır. Gəlinin belini bağlayarkən qardaş «bağlanmıyer» deyir, oğlan tərəf ona pul verir və bağlatdırır. Çərəz oynadan qıza da pul verilir. Gəlinin bir qardaşına da sandıq açdırılır, o da «açılmıyer» deyib bəxşiş qazanır.

Daha sonra yengələr gəlinin belinə ətmək qoyub şalla bağlayırlar ki, gəlinliyi ruzulu olsun. Yengənin hazırladığı halva gəlinin başı üzərində kəsilib paylanır. Atlılara toxunma dəsmal və corab verilir.

Axırda qaynata yaxınlaşır və gəlini dışarı çıxarır. Bu zaman çalğıcılar və müğənni «Gəlin çıxarma türkü» ifa edir:

Gedin anama söyləyin,
Bənə ağlasın.
Kardaş gəlsin, gediyerim,
Belim bağlasın.
Çok yedim nazı-ne'mətin,
Şen babam evi,
Şimdi də tökdüm gediyerim,
Kal, babam evi.
Gəlin qaxmış ağır-ağır,
Çıxıb gediyer,
Əvdə kalan karib ana
Fəryad ediyer.

Bu türkü hamını kövrəldir, bir an durduqdan sonra, nəhayət, gəlini əskidə ata-arabaya, indi maşına mindirirlər. Bu vaxt oğlan və qız tərəfdən iki gənc güləşməyə başlayır, qaynata onlara pul verib razı edir.

Qız tərəfin adamı da «atlılar»a qoşulur və oğlangilə tərəf yola düşürlər. Yol boyu cavanlar yolu kəsir, qaynatadan «ya xarclux, ya xasım (pəhləvan)» tələb edir, pul alıb dəstəni buraxırlar,

Bə'zi yerlərdə gəlinin qabağını qoçla kəsərlər – gəlin, gücü çatarsa, qoçu maşına salıb özüylə aparar, ya da bəy atası qoçun pulunu verər, yolu açdırar. Yolda atlılara yengənin hazırladığı kətə paylanır.

Qızı aparan dəstədən irəli üç-dörd nəfər atlı «xəbərçilər» çıxır, əllərində qız tərəfin verdiyi bəzəkli «müjdə yastığı», iki bıçağa sancılmış ətmək, toyuq (ya ət) oğlan evinə müjdəyə tələsirlər. Birinci çatıb oğlan evinə xəbər gətirənə də, o birilərə də hədiyyə verilir.

Gəlin dəstəsi gəlib çatır, oğlanın həyətinə yaxınlaşıb darvazanın yanında durur. Öz əqrəbasından olan «məqərlər» adlı yaxın adamları – qardaşı, əmioğlu-dayıoğlusunu gəlib izin verməmiş gəlin maşından düşür. Məqər gəlir, öküz tələb edir, öküzün qulağını çərtib qan çıxaran sonra gəlinin maşından enməsinə icazə verir. Bu öküz gəlinə hədiyyə olur. Məqər nəyin qulağını kəssə, gəlinə verilir.

Gəlini maşından evə salanda bəy, sağduci və solduci damda, eyvanda, hasarda, bir sözlə, uca yerdə olur. Solduci və bəyin əlləri kəlağayı ilə bağlı olur, boyunlarına qırmızı kəlağayı bağlanır, sağdic torbadan gəlinin başına pul, buğda, çərəz, şirni səpir. Sonra bəy və sağduci-solduci yerə enmək istəyəndə gəlinin dəstəsiylə gəlmiş oğlan uşağı nərdivanı alır, damadından (bəydən) pul almamış nərdivanı yerinə qoymur. Bu oğlanın əlində «küçük cama yastux» (qulaq yastığı) olur, bu yastıq üçün də bəydən pul alınır. Bəy və solduc həyətdəkilərin məzəli hərəkətlərinə gülməməlidir, gülsələr cərimə verməlidirlər. Gəlin evə girməmiş damdan düşürlər, onları tutan olsa, ona da cərimə verirlər. Bu zaman sağduc onları «qoruyur».

Gəlin qapıdan evə girəndə qurban kəsilir, gəlinin əlini bala batırırlar, gəlin balı qapı çərçivəsinin yuxarı hissəsinə sürtür. Astana qabağında saxsı qab qoyurlar, gəlin ayaqqabıyla onu da qırır, arxası üstə olan hisli qazanı ayağıyla basır.

Bu arada çalğı davam edir. Müğənni gəlinə «xoş gəldin» söyləyir:

Gəlin deyər ana-ana,
Sözi deyər yana-yana.
Qaynanandır sənə ana,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.

(Ağlama, gəlin, ağlama, sızlama, gəlin, sızlama).

Gəlin deyər baba-baba,
Sözi deyər qaba-qaba.
Qaynatandır sənə baba,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.

Gəlin deyər baci-baci,
Yaşı tökər aci-aci.
Görümündür sənə baci,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.
Gəlin deyər qardaş-qardaş,
Sözü deyər yavaş-yavaş.
Qaymağan sənə qardaş,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.
Yengə, xoş gəldin, xoş gəldin.

Gəlini evə saldıqdan sonra o bir küncdə ayaq ustə durur, qaynata icazə verməmiş oturmur. Qaynata iki-üç dəfə gəlindən oturmağını xahiş edir, lakin gəlin oturmur. Axırda qaynata bir bəxşiş boyun olur və gəlin onun üçün bəzənmiş otaqda qırmızı pərdə arxasında əyləşir.

Gəlin evə girdikdən sonra dışarıda «Sağduci – solduci türküsü» deyilir:

Aşiq sözüni başlasın,
Düşmənlər işini boşlasın,
Mövlam sizi çift saxlasın,
Ağa güvəgi, bəg sağduci.
Yuca-yuca yucalasuz,
Padişahdan tac alasuz,
Bir yastuxda qocalasuz,
Ağa güvəgi, bəg sağduci.
Dünyanın bulunmaz uci,
Mövlam də verməsin aci,
Olasun başumun taci,
Ağa güvəgi, bəg sağduci.

Gəlin içəri girəndə bəy və sağduc-solduc dışarıda olur, sonra qonşu evlərdən birində gözləyirlər.

Gəlinin yaxın qohumlarından olan məqərlər (çavan oğlanlar) bir otaqda oturub yeyib-icirlər. Eniştələrinin (bəyin) sağduci-solducisi onlara xidmət edir və məqərlər, el adətinə görə, onları mümkün qədər çox buyurmağa, əziyyətə salmağa çalışırlar (qaz, davar, qoyun kəsdirir və sairə şeylər istəyirlər). Sağduci-solduci məqərlərin bütün tələblərinə əməl etməlidir.

Toy şənliyi davam edir, davul-zurna çalınır, halaylar, Əcərə xorumi, Topali, Turk marşı oynanılır. Bu arada «Toboş nənə» adlanan məzəli oyun oynanılır – qadın paltarı geymiş məsxərəçi kişi (Toboş nənə) xalqı əyləndirir. Bəylə gəlin mağarda iştirak etmir.

12. Güvəgiyə vermax

Güvəgiyə vermək vaxtı gələndə oğlanı sağduci-solduci ilə birgə evə gətirirlər. Bu zaman solducun əlində onun bəy üçün bəzədiyi «şah», sağducun əlində isə yanan lopa

olur. Sonra «şah»lar yengələrə verilir. Yengələr, oğlanın anası, sağduci və solduci bəy və gəlini güvəgiyə – xüsusi bəzənmiş gəlin otağına daxil edirlər. Gəlin və bəy güvəgiyə girəndə çalışırlar ki, bir-birinin ayağını bassınlar, – inama görə, kim birinci ayaq bassa, ailədə onun sözü keçəcək.

Güvəgi otağında gəlin taxtına bir oğlan çocuğu qoyurlar ki, gəlinin oğlu olsun. Otağa daxil olan gəlin çocuğu qucağına alır və öpür.

Sonra bəy və gəlinə bir sini (ləngər) yemək, şirni gətirirlər. Sində şamlar yanır.

Qohumlar enişmə və gəlinə alqış edir, səadət diləyir və çıxırlar.

Axısqa türklərinin əski adətinə görə, ilk geçmə bəy gəlinə yaxınlaşmamalıdır, ilk gecə – söhbət, bir-birinə uyuşma gecəsi olmalıdır.

Dışarıda toy bütün keçəni səhərəcən davam edir...

13. Duvağacımi (yüzaçımı)

Güvəginin ertəsi gün yenə qazanlar qurulur, davul-zurna çalınır, şenlik toplanır. Oğlan şenliyə çıxır, qız qalır otaqda. Toy meydanının mərkəzinə şal sərilir. Yengələr hamı toplaşdıqdan sonra gəlini davul-zurnayla çıxarırlar, ortaya gətirirlər.

İki yengəsinin arasında ortaya çıxmış gəlin şenliyə «təmənna aliyer» –tə'zim edir. Yenə də gəlinin üzü örtüklü olur.

Sağduci əlində iki xəncər və ya bıçaq meydana çıxır, xəncərləri yuxarı qaldırır, çalğı kəsilir. Sağduci camaata muraciət edir:

– Xanım nənələr, xanım bibilər, gəlinin dilinimi kesax, lisanınımı?

Yerdən kimi «dilini», kimi də «lisanını» (yə'ni danışığını) deyir.

Sağduci gəlinin başında – qatxanın üstündə olan qatlı şalı xəncərlə qaldırıb qoyur. Bu mərəkə üç dəfə təkrar edilir.

Axırda yengələr gəlinin duvağını açırırlar – tavşalını gözlərinə qədər qaldırırlar, bundan sonra gəlin üzünü açıq qalır, bir qədər durduqdan sonra otağına ötürülür.

Şenlik davam edir, məclis qızıdır, aşuqlar meydana girir...

Nəhayət, toy məclisi tükənir, xalq dağılır, bəy evində qızın məqərləri, yengələr qalır. Onlar gəlin otağını bəzəyir, cehizi yerbəyer edir, axırda gəlinə hədiyyələrini verib gedirlər. Qız tərəfindən yalnız yengə qalır. Ertəsi gün yengə gəlinin «yüz ağluğunun şahitliyini ediyer» və ata evinə «yüz ağluğu» müjdəsini aparır.

14. Üzgördi (eniştəliyə getmax)

Toydan iki gün sonra sağdüci, enişmə (bəy), enişmənin yaxın qohumları və dostları gəlin evinə «üzgördüyə» («eniştəliyə») gedirlər.

Enişməliyin məqsədi bəyin qaynata evi ilə tanışlığıdır.

Enişmə bütün məclisi «təkdiz» (bir dizi ustə) oturur, qız evindən hər otağa girənin ayağına qalxır...

15. Ayaqdöndü

Toydan iki-üç həftə sonra oğlan tərəfi gəlini də götürüb təkrar qız atasıgilə gedirlər. Bu məclisə qədər qızın valideynləri enişmə evinə gedə bilmir.

Ayaqdöndüdən sonra adi gediş-gəliş və müstəqil ailə həyatı başlayır.

Toydan sonra gəlin bir müddət qaynatasının yanında səs çıxarıb söz söyləmir («lisan kəsmək» budur). Qədimdə gəlin özü qaynana olandan sonra, indi isə adətən iki-üç ildən sonra danışmağa başlayır, onda da çox sakit səslə. Məsxet ərazisində gəlinin ilk aylar yaşlı qohumlarla danışmaması keçən əsrə aid mənbələrdə də qeyd olunub (А.Д.Андроников. Описание 3-го, Уравельского, полицейского участка Ахалцихского уезда Тифлисской губернии // ЗКОРГО. Тифлис, 1894, к. XVI, с. 49). Qadınların ünsiyyət üçün istifadə etdiyi xüsusi «əl dili» haqqında irəlində danışacağıq (bax: «Etiket» bölməsi).

Aydındır ki, belə böyük toy mərasiminin əsas məqsədi xoşbəxt ailə həyatı qurmaq, əmin-aman, firavan yaşamaqdır. Və dediyimiz kimi, Axısqa türklərinin ailələri el adətiylə, böyüyə hörmət, uşağa qayğı, qadına, kişiyyə ehtiram əsasında qurulur, boşanma hallarına rast gəlinmir. Lakin bütün dünyada olduğu kimi, axisqalılar da bəzən gəлиндən şikayətlərin, ara-sıra gəlini danlayırlar da:

Ala gözlü nazli dilbər,
Evindən xəbərin varmı,
Dörd yanında baxça söyüd,
Gülündən xəbərin varmı?

Al tavşala burunursun,
Aynik-kirşan çalunursun,
Məhlə-məhlə surunursun,
Evindən xəbərin varmı?

Al askerin sadasi var,
Dəryaların adasi var,
Nazli yarın qadasi var,
Nazli yardan xəbərin varmı?

Qeyd edək ki, türklərin toy adətləri gürcülərə və digər qonşu xalqlara da təsir etmiş, bəzi gürcü etnik qruplarının toyları tamamilə türk-müsəlman qaydasında keçirilmişdir. N. Derjavinin 1902-ci ildə göstərdiyi kimi, Kartveli toy adətlərinin əksəriyyəti müsəlmanlardan keçmədir: kəbində molla iştirak etməsə də Quran oxunur, bu mərasimdə gəlinlə bəy iştirak etmir, toy mərhələləri türk toyuna uyğun gəlir (N. Derjavin. Batumi ətrafında yaşayan müsəlman quriyalıların toyu // СМОМПК, 1902, 30-cu buraxılış, s. 161-176.).

BAYRAMLAR VƏ DİNİ MƏRASİMLƏR

Axısqa türklərinin həyatını Novruz, Yılbaşı, Xıdırəlləz, Mövlud, Rəcəb, Qurban, Ramazan kimi bayramlar, «yığnax», «sıra türküsü», «sıra oyunu», «sıra masalı», «fincan-yüzük», «süpürgə seyri» adlanan əyləncələr, aşıq məclisləri, nağıl gecələri süsləmişdir.

Qocalar Aşurada kişmiş, fəsəli, qarğıdalıdan bişirilən «əşürə»ni, Mövlud şərbətini və halvasını xatırlayır (bu mərasimlərdə ət, yağ, yumurta işlədilmir), kiçik toy kimi keçirilən sünnət vaxtı al foşilərlə (kələğayılarla) bəzədilmiş qoçlardan danışır, həzin Novruz gecələrinin sevincini unutmurlar.

Ən çox sevilən bayram Ramazan bayramıdır. Orucluğu yekunlaşdıran Ramazan indi də böyük el şənliyi kimi keçirilir. Son illərdə Sabirabad və Saatlıdakı türklər Ramazan bayramına Adıgün kolxozuna toplaşır, musiqi, cəng, rəqs, mahnılar, şe'rlər bu el şənliyinə gözəllik verir.

Ramazan bayramında türkcə əski dualar da səslənir. Sabirabadın keçmiş Tinglik sovxozunda yaşayan Çurçutolu Molla Muxtəsim Kərəmovun dilindən 1990-cı ilin aprelinde yazıya aldığımız Ramazan dualarından bir neçə bənd:

İlahi, diləruz hər an,
Ayırma imanı bizdən,
Təmənnamız budur səndən,
Ğəm günündə sən şad eylə.

Bu Ramazan izzətinə,
Leylayi-qədr hürmətinə,
Ol Rəsulun şəfqətinə
Günahlardan azad eylə.

Sən bilirsün halımızı,
Azad eylə tənimizi,
Yaxma bizim canımızı,
Lütfünlə sən azad eylə.

Türklər indi də Ramazana qədər orucluğun hər gecəsi bir evə «iftar açmağa» yığılırlar. İftar gecələri ümumi söhbətlər də olur, çətin məsələlər həll edilir, namaz qılınır, dualar oxunur. Orucluğun ilk 15 günü iftar açanda Mərhəba qəsidələri söylənilir:

Mübarək Ramazan gəldi,
Məscidlər nur ilə töldi,
Məvləm bizə kərəm qıldı,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!

Bu ay ildə bir kəz gəlür,
Qədrini muminlər bilir,
Neçə canlar erməz olur,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!

Yaxşırsün dinimizə,
Rəhmət verdin qəlbimizə.
Misəfir gəldin yanımıza,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!
Rəhmət ayi gəldi bizə,
Safa saldı qəlbimizə,
Səni dutmax farzdur bizə
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!
Muminlərin şanlı günü,
İslamların bayram düğünü,
Münafıqlər sevməz səni,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!
Gök yüzündə səf-səf olur mələklər,
Safasından dönər çarxi fələklər,
Bu ay qəbul olur cümlə diləklər,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!
Bu ay cənnət qapıları açulur,
Mumin münəfiqdən saçulur,
Tərəzi qılanlara hüllə biçilür,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!
İzzətinən gəldin bizə,
Rəhmət olsun cümləmizə,
Bəşərətdür haqqın bizə,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!
Bizim hurmətimiz sənə
Qovuşdurur huri ğılmana.
Allah nəсіб etsin gənə,
Mərhaba, ya şəhri-ramazan, mərhaba!

Son on beş gündə isə Ramazana əlvida deyilir:

İlahi dinləyən canlar,
Bu aya izzət qılanlar,
Əməldə zakir olanlar,
Gedər oldum bən, əlvədə!
Ramazanı gəldim sizə,
Vuquf oldum halınıza,
Həp nur oldum qəlbinizə,
Gedər oldum bən, əlvədə!
Günahınız arzu eylən,
Təvbəyi nəsih eylən,
Bənim yolumi gözlən
Gedər oldum bən, əlvədə!

Enişlədi şindi yolmuz,
 Açılmaz gəmdən qəlbimiz,
 Arşu-ələda turağımız,
 Gedər oldum bən, əlvədə!
 Onaltidən enişləruz,
 Davadadur həm əlimiz,
 Tutanlara, oxuyana səbəb yazaruz,
 Gedər oldum bən, əlvədə!
 Şindi getməkdədur işim,
 Bin dörd yüzə yetdi yaşım,
 Rüküdə səcdədə başım,
 Gedər oldum bən, əlvədə!
 Günbəgün yüküm doşrulür,
 Asilər axlin şaşurur,
 Canını narda buşurur,
 Gedər oldum bən, əlvədə!
 Xalqımız cani yazdan,
 On bir aya qıldı sultan,
 Məğfirət ayi ramazan,
 Gedər oldum bən, əlvədə!
 Vəlhəmdulillahi rəbbil ələminə amin!

Başqa bir Ramazan duası:

İlahi, diləruz səndən,
 Səhvumuzi qəbul eylə,
 Hifz eylə məhşərdə,
 Ol zamanda rəfiq eylə.
 Nəsib qıl səvmun qəbuli,
 Buyurdun ki əssəvmili,
 Biz cileyin asi quli,
 Şanan layıq azad eylə.
 Asi dəftərinə qoyma,
 Məğfirət olmayanlardan qılma,
 Cəhənnəm narına qoyma,
 Ol gün bizə ehsan eylə.
 Bu ramazan izzət ayi,
 Müminlərin rəhmət ayi,
 Nə gözəl məğfirət ayi,
 Rəbbim, sən məğfirət eylə.

Yarabbi, sən nəsib eylə,
Bizlərə muyəssər eylə,
Ramazani razi eylə,
O qullardan bizi eylə.

Zərrə-curmum xuda bilir,
Yenə xoş lutfunlən surdur,
Cənnət əhlinə hurilər verir,
Bizi cənnət əhli eylə.

Hər kim bu duaya amin diya,
Cənnət taamından yiya,
Nəsib eylə kəvsər suya,
O qullardan bizi eylə.

Kim edər bu duaya irşad,
Rəbbim sən rahınla eylə küşad,
Cənnət libasına gürşad,
Şanan layix nəsib eylə.

Ramazan bayramı ilə Qurban bayramı arasındakı yetmiş gün ərzində türklərdə toy edilmir. Qurban bayramında hər ailə bir qoyun və ya yeddi ailə birlikdə bir cöngə qurban kəsib nəzir paylayır.

Türklər Yılbaşı, Mövlud, Novruz bayramlarını da xüsusi qeyd edirlər.

Yılbaşında ilk evə girəni arpa üstə oturdurlar ki, il bərəkətli olsun. Evə erkək heyvan gətirirlər, ayağı uğurlu adamı dəvət edirlər.

Mövludda hamıya Mövlud şərbəti paylanır, qəsidələr oxunur. Tinglik sovxozundan Ruqiyyə Osman qızından 1990-cı ildə yazıya aldığımız «Mövlud şərbəti duası»:

Gəl içəlim qana-qana,
Şifadur məvlüd şərbəti,
Zikir edəlim dönə-dönə,
Şifadur məvlüd şərbəti.
Bənzər cənnət şərbətinə,
Gözəldur məvlüd şərbəti.

Əşk atasına yanalım,
Şəmi-pərvanə dönəlim,
Müminlər için qanalım,
Şifadur məvlüd şərbəti.

Zikir edin ismi xudayi,
Çağurun bəyi gədəyi,
Edin safi bədəyi,
Davadur məvlüd şərbəti.

Bizə haxdan rəhmət durur,
Rəsuldan şəfat durur.

Həvzi kəvsər ləzətidur
 Şifadur məvlüd şərbəti.
 Bəsirət gözi açulur
 İsmi haqqi ilə içilir.
 Bunda min minafiq saçulur
 Şifadur məvlüd şərbəti.
 Bu dünya beyvəfə, xali
 Haxli olan neynər ani
 İstəyən dərdə dərmani
 Şifadur məvlüd şərbəti.
 Əziz, hörmətli bir gündür
 İslama bayram, düğündür
 Minafiq bundan məhrumdur
 Şifadur məvlüd şərbəti,
 Gözəldür məvlüd şərbəti.

Bütün bayramlarda türklər qocaların yanına gedib ehtiramlarını bildirirlər. Bayramlar ellə – şenliklə birgə keçirilir.

Axısqa türkləri bütün bu sürgün illərində din-imanı yüksək tutaraq mömin bəndələr kimi yaşamışlar. İslam insanların tərbiyəsində böyük rol oynamışdır. Dini mərasimlərlə bağlı ilahilər, dualar tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır, yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayır, günahların etirafına, tövbəyə çağırır. Möminlərə oxunan tərbiyəvi didaktik qoşmalardan biri belədir:

Sabax oldi başın qaldur,
 İki əlin suya taldur,
 Qəsd et şeytani öldür,
 Oyan, mumin, sabax oldi.
 Sabax oldi qaxmazmisin,
 Sən allahdan qorxmazmisin,
 Laini tərək etməzmisin,
 Oyan, mumin, sabax oldi.
 Sabax oldi ötər quşlar,
 Mumin olan xeyir işlər,
 Səcdəyə gəlür ağaclar,
 Oyan, mumin, sabax oldi.
 Muminin gözi yaşlidur,
 Axirət yoli taşlidur,
 Cəhənnəm ağzi dişlidur,
 Oyan, mumin, sabax oldi.

Namaz üstünə olan dastan:

Yaradana et niyazi,
Allah sevməz beynamazi.
Üç günlüx fani dünyada,
Sıdxi candan qıl namazi.

Namazi əldən qoymiyasın,
Sən şeytana uymiyasın,
Cəhənnəmdə qalmiyasın,
Sıdxi candan qıl namazi.

Namaz günəhi yiturur,
Namaz cənnətə götürür,
Namaz murada yerirur,
Sıdxi dildan qıl namazi.

Ol xudaya şükür eylə,
O dünyaya fikir eylə,
Qurani çox zikir eylə,
Sıdxi dildan qıl namazi.

Xeyir işlə əllərinən,
Quran oxı dillərinən,
Qonuş kamil qullarınən,
Sıdxi candan qıl namazi.

Qılsın sabax namazi,
Dildən buraxma ixlasi,
Əzbər et əyatəl gürüm,
Sıdxi candan qıl namazi.

Qıl əvləyi xoş olasın,
Cənnətdə uçar quş olasın,
Hurilərə eş olasın,
Sıdxi candan qıl namazi.

Mubarək abdasi duzəlt,
İkinci vaxtını gözət,
Ol subhana et niyazi,
Sıdxi candan qıl namazi.

Axşam namazından qaçma,
Cəhənnəm qapısın açma,
Xulusi qəlbindən atma,
Sıdxi candan qıl namazi.

Yasin namazini qılsın,
Cənnətə sən yol bularsın,
İki cahanda gülərsin,
Sıdxi candan qıl namazi.

Zəmanədən şikayət, günahların etirafı, imanın zəifləməsinə, cahilliyə etiraz:

Bu xalqın rahatı getdi,
Cihanın mehnəti artdı,
Zalımlar aləmi tutdı,
Zaman axır zaman oldi.

Bəglər başlarlar zülümə,
Rəqəbət qalmadı dünyada,
Fikir et həp daim ağla,
Zaman axır zaman oldi.

Vaizlər söyləməz toğri,
Dili toğri, içi əgri,
Zanarsın xeyri şər uğri,
Zaman axır zaman oldi.

Oğul ata sözü tutmaz,
Qız ana yoluna getməz,
Zülümdə meyvələr bitməz,
Zaman axır zaman oldi.

Namazdan xalq osandilər,
Bu dünyaya inandilər,
Bu fənə bağı sandilər
Zaman axır zaman oldi.

Duvaya turmaz qaçarlar,
Zanarsın quşdur uçarlar.
Qalır çarasi keçərlər,
Zaman axır zaman oldi.

Şikayəti dinləməz hakim,
Necə olur deməz höküm,
Xeyirsizdur dari zülüm,
Zaman axır zaman oldi.

Bərəkət kalmadı kərdə,
Həqiqət qalmadı yerdə,
Zülüm artdı camu yerdə,
Zaman axır zaman oldi.

İmamların çoğı cahil,
Sələvət bilməyən kəhil,
Gəh məmur almağı qafil,
Zaman axır zaman oldi.

Aləmətlər olub zahir,
Kimi hər haradan mayil,
Erişdi aləmə zair,
Zaman axır zaman oldi.

Gəlür bir gün əcəl sənə,
Görüb qalası tənə,
Sakın bakma şuna buna,
Zaman axır zaman oldi.
Ağla, ey sadıq, ağla,
Dərdilə ürəgin dağla,
Çürük işlərin saxla,
Zaman axır zaman oldi.

Ulu tanrının böyüklüyünə sığınmaq, ondan imdad diləmək, tövbəkarlıq:

Bu canım cafa gedər,
Hesab günü gəlib yetər,
Təmənəmiz budur səndən,
Allah, mədəd eylə bizə.

Cənazəmi qaldurunca,
İrax yola göndərincə,
Əl edin qəbrə qoyuncə,
Allah, mədəd eylə bizə.

İki sahil gələ ondan,
Sorulacax sual bəndən,
Dil tutulub lal olanda,
Allah, mədəd eylə bizə.

Cavab verib qürtülünca,
Qəbir pir-nur olunca,
Cənnətdən çoxi gəlincə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Ali divan qurulanda,
Xeyirlə şər soruləndə,
Dəftər ilə veriləndə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Sırata binib gedincə,
Yeddi yerdə suval edincə,
Cəvab verib cənnətə gedincə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Həşum Nəşuri olunca,
Tərəzi-mizəm qurulunca,
Səbəblər açır gəlincə,
Allah, mədəd eylə bizə.

Varuban Cənnətə girmək,
Cənnət güllərini dərmək,
Təmənəmiz budur səndən,
Allah, nəşib eylə bizə.

Fayilətun-ayilət fayilət,
Ver Məhəmməd Mustafaya sələvət.

Axısqa türklərinin dini-fəlsəfi məzmunlu qəsidələri, ilahiləri də çoxdur. Onlardan Aslan şairin bir ilahisini təqdim edirik:

Əzəl yox idux, yaratdın bizi,
İlim əta eyləyib oxutdun bizi,
Qəlbimizdə daim Allah sözi,
Anın hörmətiçün bağışla bizi.

Topraxdan xalq etdin bizi,
Yenə toprağ etdin ol tənimizi,
Cənnətdən əlayə qoy canımızı,
Anın hörmətinə bağışla bizi.

Şükür olsun, misliman yaratdın bizi,
Qəlbim içrə təsdiq etdim səni,
Özümə haqq bildim çəni-sübhani,
Ol gözəl adına bağışla bizi.

Günahımız çoxdur, af et canı,
Gözümü açıb tanıdıb səni,
Bulürüm, yaratdın bütün cahani,
Anın hörmətinə bağışla bizi.

Nerədən qəlbimə saldın bu sözi,
Adama can verdin, cəsəd, həm iki gözi,
Qurana yığışmış o gözəl yazı,
Anın hörmətiçün bağışla bizi.

Adami xalq etdin əziz topraqdan,
Ona ilm verdin yeşil yapraqdan,
Hava hilləsinən çıxdı cənnətdən,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

İbrahim Allahi haxlinən buldi,
Xoş iqrar eyləyib misliman oldi,
Gökdə mələklərin xoşuna gəldi,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

Davud peyğəmbərə gökdən bin sabur,
İdris Suleymana məhirlə Davud,
İmdada yerişdi Həzrəti Xızır,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

Musa inanmışdı əsasına,
Firavun qerq oldi Nil dəryəsinə,
Mələklər gəlmişdi tamaşasına,
Onun hörmətinə bağışla bizi.

Məryəm namazını mələklər qıldı,
Ol İsa qəvmindən fərəqət oldi,
Çıxdı gög yüzünə məkənin buldi,
Onun hörmətiçün bağışla bizi.

Axır zaman oldi, toğdı Mustafa,
Bütün cahan oldi nurilə səfa,
Kafirlər əlindən çox çəkdi cəfa,
Onun hörmətiçün bağışla bəni.

Binbir ismin vardır, yoxdur gülşanım,
Kamala yetirdün, buldum imanın,
Yetürdün nemətə çəni sübhani,
Verduğun nemətə bağışla bizi.

Səfil Aslandır bu sözi yazan,
Camidə oxunur Xütbəylə əzən,
Eşitdi möminlər gəldi ramazan,
Ramazan ayına bağışla bizi.

Bu ayda qapanur cəhənnəm qapisi,
Cənnətdə yapılır mömin yapisi,
Oroc tutanların görür həppisi,
Tutulan oroca bağışla bizi.

Uzun günlər tutdux orocumuzi,
Taci taxdan sürdük biz yüzümüzi,
Fədlinə baxışla günahımızı,
Ol əziz aylara bağışla bizi.

Yetişdi bayramlar, qıldux namazi,
Qal bağlayıb haqqa etdux niyazi,
Məzlum qullarunux, ol bizdən razi,
Ol əziz günlərə bağışla bizi.

Müəzzin nida etdi bizi, səflər düzüldi,
Silindi günahlar, səbəb yazıldı,
Xütbə oxur imam, qəlblər saz oldi,
Oxunan xütbəyə bağışla bizi.

Xütbə tamam oldi, oxundi Quran,
Eşitdi möminlər, buldilər iman,
Sənə mütil oldux, sahibi zaman,
Oxunan Qurana bağışla bizi.

Şükür olsun Allaha, borci əda etdux,
Saralıb möminlərlə əl-ələ tutdux,
Bir-birin çağırıb ziyarət etdux,
Ol nazi nemətə bağışla bizi.

Aslan aşix ol Allahın adına,

Genə bir söz gəldi bənim yadıma,
Çağurdım sübhani, gəl imdadıma,
Ol gözəl adına başışla bizi.

ƏYLƏNCƏLƏR

Axısqada ən gözəl el adətlərindən biri də «yığnax» olmuşdur. – Yazda bir neçə yaxın kəndin adamı toplaşib bir aylığa dağa «tamaşaya çıxardılar», «yığnax» vaxtı çalğı çalınar, cəng tutular, el-oba şənlenərdi. Dağa mayın 7-dən (Comuşqıran fırtınasından) sonra çıxar, bir aya qədər qalıb, biçin vaxtı kəndlərə enərdilər. Ən səfalı «yığnax» yerləri Persat, Xoroz, Abastuman yaylaqları imiş.

Uzun qış gecələri, işin az olduğu süst mövsümlərdə Axısqa türkləri həyatlarını şirin söhbətlər və rəngarəng əyləncələrlə rəvnəqləndirmişlər.

Türk qocaları adı qış söhbətlərindən əlavə, o dövrdə el arasında geniş yayılmış sıra türküsü, sıra oyunu, sıra masalı, deyişmələr, fincan-üzük, süpürgə seyri deyilən əyləncələri də yaxşı xatırlayırlar.

Bu əyləncələri keçirmək üçün qadın və kişilər, çocuqlar hər axşam bir evə yığılarmış. Çox vaxt yemək-icmək verilməzmiş, süfrədə adətən müxtəlif çərəzlər, şirni, subörəgi olarmış.

Axısqa şəhərində əhali arasında yayılmış (uşaqlar və böyüklər) müxtəlif oyunların (əqli, hərəkətli, topla, şarla, çubuqla, aşıqla, iplə və s.) zənginliyi müşahidəçilərdə xüsusi maraq doğurmuşdur (bax: İ. Stepanov. Tiflis quberniyasının Axısqa şəhərində oyunlar // CMOMPIK, 1886, 5-ci buraxılış, s. 209-229)

YAS MƏRASİMİ

Türk oğlunun köksü həmişə sönməz həyat eşqinin odu ilə alışıb yanmışdır. Ən əski çağdan indiyədək ümumtürk folklorunun ən güclü motivi – yaşarlıq, ölümsüzlük, dirilik ideyasından ibarət olmuşdur.

Bütün həyatı boyu ölümə qalib gəlməyə çalışan türk oğlunu ölüm-itim, amansız əcəl sarsıda bilmir, acizləşdirmir. Türkün bu azman yaşamaq ehtirası uzun əsrlər boyu islam əxlaqla toquşsa da indi də sönməmişdir; türk ölümün, əcəlin labüdlüyünü qavramış, lakin bununla barışa bilməmiş, həyatın faniliyinə qarşı qiyam etmişdir.

Bu mənəvi qüvvə türklərin yas və dəfn mərasimində də aşkarlanır. Ən əski çağlardan türklərin yas vaxtı çıxırması, ağlaması, üzlərini cırması, saçlarını kəsməsi qədim Çin mənbələrində qeyd olunur (A. İnan. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara, 1972, s. 195-197). Mahmud Qaşqarlı Alp-ər Tonqanın yası haqqında yazır ki, hamı qurd kimi ulaşır,

yaxasını yırtır, bağırır, ünü çıxınca hayqırır, gözü yumulunca ağlayır (Kaşqarlı Mahmud. Divanü Lüğəti't –Türk, trc. Besim Atalay, Ankara, 1985, c. I, s. 189). Şəriət, islam əxlaqı dəfnə başqa cür yanaşır, dözümlü, sakitlik tələb edir, çılğın şivəni ilahi qəzaya qarşı etiraz kimi pisləyir.

Axisqa türklərində dəfn mərasimi tamamilə şəriətə uyğun keçirilsə də, bütün türk soylarında olduğu kimi, burada da islamaqədərki əski türk dövrünün izləri xeyli qorunmuşdur.

Əski türk təfəkkürü ilk növbədə şivən adətində qabarıq nəzərə çarpır. Ağılardan –deyimlərin məzmununu, söylənmə tərzini, söyləmə zamanı qadınların tükürpədicisi ritmik hərəkətləri və deyimləri sözsüz ki, qədim yuğ mərasimindən qalıb.

Yüksək poetiklik və metaforikliklə seçilən deyimlər (ağılar) əslində ölüm-itim yangısı ilə bərabər, həm də güclü yaşamaq ehtirasını, həyat işığının sönməzliyini, dünyəvi varlığın əbədiyini təsbit edir. Ölənlərə buna görə ülviləşir, ülviləşmiş ağı qəhrəmanı ilə amansız əcəl, gözəllik və məhəbbətlə nakamlıq arasında kəskin təzad yaradılır. Bu təzad insana psixoloji təsir edir, mübarizləşdirir, dirilik uğrunda çarpışmaya səsləyir. Və ağılar-deyimlər ölümə qarşı etiraza, mənəvi qiyama çevrilir. Bu mənəvi intibahın təsiri ilə deyim deyənlər yangılı, qəzəbli ritmik hərəkətlərə başlayır, şivən şiddətlənir, çılğınlaşır...

Axisqa türklərinin ağılarında güclü həyatı pafos, əcələ, vaxtsız ölümə, nakam taleyə qarşı azman etiraz var. Türk deyimlərində-ağılarında dünyadan doymayıb gedənlərin nakam taleyi süslənir, kədər və qəzəb əcələ qarşı çevrilir, insanın yaşamaq eşqi tərənnüm olunur. Ölü üstündə oxunan deyimlərdə bu fikir belə bildirilir:

Bir kuş çıxdı dəryadan,
Xəbər aldı dünyadan,
Dedi ölüm varımiş,
Niyə doğdu anadan?!
Dağların qari bənəm,
Gün yoxdur, ərimənəm
Qəbrimi dayaz qazın,
Cayılam, çürümənəm.
Bögün girdim bağa,
Başım dəgdi budağa,
Bən cəhil, yarım cəhil,
Nasıl girim toprağa?
Əzrayıl, azma dedim,
Bacamda gəzmə dedim.
Bən cəhil, yarım cəhil,
Dəftərən yazma dedim.

Ana, bacı, gəlin, övlad tərəfindən söylənilən şivən deyimlərində (mani və türkülərdə) ölümə qarşı qəzəb, yangılı barışmazlıq, hıçqırıqlı hiddət şiddətli məqama yüksəlir.

... Dünyanın ən böyük dərdi olan ana dərdi türk deyimlərində belə açılır:

Bəni dünyaya gətürdün
Hangi murada yetürdün
Arada gəndin yütürdün
Bənim anam, bənim anam.
Sənsiz bəni ağladilər
Yarama duz bağladilər
Bəni sənsiz ovutdilər
Bənim anam, bənim anam.
Bəni niyə yetim qoydun,
Tatlı candan nə tez toydun?
Gözlərimi yaşlı qoydun,
Bənim anam, bənim anam.
Çox sızladım, çox ağladım
Dərdimi gizli saxladım
Yürəgimdə yer saxladım
Bənim anam, bənim anam.

...Oğul, qardaş dərdi də ana-bacı ürəyində əbədi tüğyan edər:

Ağlasa, anam ağlar,
Birisini yalan ağlar,
Sən ağlama, anacığım,
Səsin yürəgim dağlar.
Bu dərdi qanan ağlar,
Odlara yanan ağlar
Birisinə umud yox,
Bəni öz anam ağlar.
Bu qışlar qış olmadı,
Yürəglər xoş olmadı,
Gözəl Təsin qardaşdan
Ayrılmaq heç olmadı.
Məniyə xoşum gəlür,
Ağlatman, yaşım gəlür,
Çıxem gedem qəpiyə
Belke qardaşım gəlür.

...Deyilənə görə, toyu günü Alim adlı bir igid ölür və nakam gəlin yasa çevrilən toy gecəsi bu türküyü qoşub ağlayır:

Gökdə yıldız sayılırmi,
Çığ yumurta soyulurmi,
Alimim ölmüş tuyulurmi,
Oyan, Alim, sabax oldi,
Yandi cigər, kabab oldi.

Gökdə yıldız salxum-saçax,
Yürəgimə vurdun bıçax,
Alim ölmüş mægər gerçax,
Oyan, Alim, sabax oldi,
Yandi cigər, kabab oldi.

Əvlərinin ögi fındıx,
Fındıx dalına qondux,
Biz də yani murad aldux,
Oyan, Alim, sabax oldi,
Yandi cigər kabab oldi.

Əvlərinin ögi xurma,
Xurma talını burma,
Şimdi gəlür davul-zurna,
Oyan, Alim, sabax oldi,
Yandi cigər, kabab oldi.

Əvlərinin ögi yonca
Səvdüğimin beli incə
Səvəmədim bən doyunca,
Oyan, Alim, sabax oldi,
Yandi cigər kabab oldi.

...Şəriət bəlkə də əcələ qarşı bu dəhşətli qiyamdan qorxaraq qadınların dəfndə məscidə, qəbristanlığa getmələrini qadağan edib... Analar-bacılar, gəlinlər də kökslərində şö'lələnən sönməz yanğılarına belə hüznlu kəlmələr çiləyiblər...

İslamaqədərki əski turk adətləri dəfn mərasiminin digər ünsürlərində də geniş yer almışdır.

Şəriətə və adətə görə, insan dəfnə artıq sağlığında hazırlaşır – özünə kəfən hazırlayır, dəfn üçün pul ehtiyatı olur, çox borc saxlamır, irs məsələlərini əvvəldən həll edir...

Turklərin adətinə görə, can verən adamı yalnız qoymazlar, lakin çalışarlar ki, can ustə olanın yanında qadın xeylağı tək qalmasın...

Kəfənə tutmazdan əvvəl meyiti yuyarkən çalışarlar ki, su heç kimin üstünə sıçramasın və xüsusi çaladan qırağa axmasın...

Mərhumu ayaqları qibləyə və arxası ustə uzadarlar, qəbirlərin də üzü Məkkəyə olur.

Qəbir dəfn günü qazılır; inama görə, qazılmış qəbir gecə boş qalsa başqa bir kəs də ölər.

Mərhumün yanına əvvəlcədən qara daş qoyarlar və meyiti evdən çıxarılandıqdan sonra bu daşı da evdən, həyətdən qırağa atırlar («dalınca qara daş atmaq»).

Ölü düşmüş evdə 3 gün xörək bişirməzlər, yemək qonşudan gələr.

Dəfndən sonra mərhumun üçünü, yeddisini, cumə axşamlarını, qırxını və ilini verərlər.

Bə'zi yerlərdə yayılmış 52-ci gün adətinə Axısqa türklərində rast gəlinmir.

Şəkillər: Sevil Piriyeva, Chingiz Samedzadə, Yulya Rusyayeva

MƏNƏVİYYAT

*Bən bir türkün, adım-sanım ulidür,
Bənim içim həsrətinən dolidür,
Bənim yolum zəhmətlərin yolidür.
Axısqa el türkülərindən*

Mənəvi aləmin nə dərəcədə fərdi, bənzərsiz və məhrəm olduğu bəllidir. Böyük ədibin dediyi kimi, bir insan qəlbinin taleyini yazmaq – bir xalqın tarixini yazmaqdan çətindir. Lakin hər bir insan mə'nəviyyatı fərdi olmaqla bərabər, həm də yurddaşları ilə nədəsə ortaqdır, yə'ni milli-etnik səciyyəlidir, toplum mə'nəviyyatı ilə ümumdür – xalqın tarixi inkişafı, özünüdərkı boyu insan psixologiyasının milli çalarları, etnik etiket və mənəvi dəyərlər formalaşır, bunlar milli xarakteri təşkil edir.

Tarixin əzablı dolaylarından keçmiş, taleyin hər acısını görmüş Axısqa türklərinin milli özünüdərkı bu elin soy-kökü və çağdaş etnik siması barədə suallara qəti cavab vermişdir: bən bir türkün...

Türk mə'nəviyyatı haqqında düşmən və ya dost mülahizələri çoxdur. Bunları sərf nəzər etməyərək yalnız onu deyək ki, bütün şərhçiləri türk ruhunun bir cəhəti – onun yaşarılığı heyrətləndirir. Tarix nə qədər dövr etsə də, türk xarakterinin əbədi təməl daşları sarsılmazdır: mərdlik, cəsərət, qonaqsevərlik, vətənpərvərlik, ailəyə və nəslə bağlılıq, gözütoxluc, böyüyə və ziyalıya hörmət, namus, ləyaqət, təvazökarlıq, əliaçıqlıq, genişürəklilik və sülhsevərlik...

MƏ'NƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ ƏXLAQ

Müasir dövrdə Axısqa türklərinin mə'nəvi dünyasının, düşüncə və arzularının çıxış nöqtəsi Vətən məhəbbəti, Ana Yurd həsrətidir. Vətənə dönmək – əsas milli ideya, xalqı yaşadan qüvvə, etnik birliyin təməlidir.

Lakin vətən həsrəti türklərdə özünəqapanmaya, təcridlənməyə, kor qəzəbə səbəb olmamışdır. Başqa xalqlara hörmət və məhəbbətlə yanaşan türklər vətən haqqında deyirlər ki, babalarının qəbri uyuyan, torpağa qulluc edən bütün insanlar eyni yurdda qardaş kimi yaşaya bilər. Başqalarına münasibətdə türklər həsrət Məhəmmədin kəlamını əsas tuturlar:

– Allah insanlara acımayanlara rəhm etməz.

Ümumiyyətlə, türklərin insan taleyi, həyat, alın yazısı haqqında maraqlı düşüncələri var. Alın yazısının, qismətin, qədərın hökmü dərinəndən duyulur. Bu haqda belə sözlər var: Qismətdən qaçmaq olmaz!, Alın yazısı başa gəlür!, Bir gələn bir daha gəlür, sabır et!..

Lakin alın yazısına inam türkləri fatalist etməmiş, taleyə acizənə boyun əydirməmişdir. Sürgün illəri onların özünə inamını xeyli gücləndirib. Fani dünyada insanın cılız əmanət kimi yaşaması, açizliyi haqqında əski fikirlər demək olar aradan çıxmışdır. Milli faciənin bütün dəhşətlərindən öz gücləri ilə qurtulmuş Axısqa türklərində özünə hörmət, şəxsi ləyaqət, haqlarını öz əlləriylə alacaqlarına inam, milli qürur hissi çox güclüdür.

Vətənin hər şeyi türklər üçün əzizdir. Axısqa ellərindən danışdıqda türklər belə söyləyir:

– Vətənimiz hər yerdən şirindir. O yerlərin hər şeyi iyidir – dağları, suları, meşələri, havası. Ən asası – orada babalarımızın məzarları var.

Türklər vətən uğrunda mübarizələrini də mərdanə, ləyaqətlə aparırlar. Bütün bu illər ərzində onlar heç bir xariçi səfirliyin qapısını döyməmiş, faciəni reklama çevirməmiş, kimsədən rəhm diləməmişlər. Bu nəciblik, mərdlik və qürur əsl türk xarakterinin bəlirtiləridir. Türk ruhunun bu ucalığından tarix boyu Çin xaqanlarından tutmuş, səhlsmbatlara, şöklü-məliklərə, poqosyanlara və qdlyanlara qədər nə qədər düşmən istifadə etmişdir...

Axısqa türklərinin qəlbindəki vətən hissi – xalq yolunda çarpışmış qəhrəmanlar, şəhidlər haqqında düşüncələrlə sıx bağlıdır.

Ən əski çağdan üzü bəri türklər döyüşçü-əsgər şücaətini el yolunda xidmətin ən şərəfli növlərindən biri hesab etmişlər. Analar oğullarını vətənin əsgərləri kimi böyütmüşlər, düşməne arxa çevirmək ən böyük ləkə sayılıb, döyüşə gedəni «ya qazi ol, ya şəhid» deyə yola salmışlar.

Qəhrəman döyüşçülər, qazilər, şəhidlər, paşalar – bütövlükdə əsgər anlayışı ülviləşdirilmiş, şəhid məzarları müqəddəsləşdirilmişdir.

Tarix boyu döyüşçü kimi yaşamış türklərin folklorunda qəmli əsgər nəğmələri, əsgər xiffəti, əsgər yolu gözləyənlərin həsrəti də dərinədən əks olunub.

Sonralar – rus imperiyası dövründə, təbii ki, xalqın əsgərliyə münasibəti dəyişmiş, qar soldatları düşmən kimi qavranılmışdır. Sürgün bu münasibəti dərinləşdirdi. Və daxilən əski döyüşçü ruhunu saxlayan, on minlərlə oğlunu II Dünya müharibəsində itirmiş, minlərlə orden-medallı qəhrəmanı olan Axısqa türklərinin muasir folklorunda əsgərlik – ayrılıq, intizar, həsrət kimi mə'nalandırılır:

Sabağınən qalxdım, çantama baxdım,
Ağliya-ağliya boynuma taxdım.
Səvgülli anami əvdə buraxdım,
Qarışdım ordiya, ağlar gedərim.
Əsgərə gedəni gəlürmi zandım,
Kəsilən kəlləri qoyunmi zandım,
Çalınan səsləri davulmi zandım,
Qarışdım ordiya, ağlar gedərim.

Türk mənəviyyatında basılmaz el qəhrəmanlarının, qacaqların, pəhləvanların da ayrıca yeri var. Qocaların söylədiyinə görə, Xeveşenli Ali Sultan ədalətli, Qaçaq Nəbi kimi bir

şəxs olmuş, bütün mahalda tanınıbmış. Ali Sultan o qədər ad çıxarıbmış ki, onun haqqında bir müddət Adıgündə maarif müdiri işləmiş Rza Şahvələd pyes yazıb. Saatlıda yaşayan Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynov danışırdı ki, Xeveşenli Ali Sultan bütün kasıblara kağız verərmiş – ağaya çatdırsın ki, öküz versin kasıba. Axırda Ali Sultanı tutub qandallayırlar, qapısı açıq pəncərə olub, əsgərlər yeməyə gedəndə deyir ki, papirosumu çaxmaqla, pəncərədən soldatı boğur, tufəngi alıb qaçır meşəyə, görür bir gürcü dəmirçisi gəlir, əllərinin qandalını kəsdirir, sonra ailəsini götürüb qaçır Türkiyəyə.

Sakunetli Məhəmməd, Varxanlı Nədim, Balabek, Niyaz, Sürlü Türən, Kikinetli Cavad, Qorqışimdalı Abbas, Entelli Bədəl ağa da çox məşhur pəhləvanlarmış.

Deyilənə görə, Entelli Bədəl ağanın sorağını eşidən bir Osmanlı pəhləvanı Entelə gəlib çıxır ki, onunla güləşsin. O, kəndə çatan vaxt Bədəl ağa tarlada yer şumlayırmış. Bədəl ağanı tanımayan Osmanlı pəhləvanı ona yanaşdı Bədəl pəhləvanın evini soruşur. Məsələdən duyuq düşən Bədəl ağa ağır kotanı yerdən qaldırıb onunla evi göstərir. Bunu gören pəhləvan geri dönür... Bir dəfə də Bədəl ağa şəhərə gedib sel (böyük araba) sifariş edir, yüz kilo lazut (qarğıdalı) alır. Gəlir ki, araba kiçikdir, deyir, ola, bunu özüm götürərəm, bən sənə sel demişdim. O da deyir: götür, sənə bağışlarım. Bədəl ağa götürüb lazutla birgə arabanı aparır.

Qorqışimdalı Abbas meşəbəyi imiş. Bir dəfə gedir meşəyə, ova gedibləmiş, güclü qar yağır, evin damını basır, dirək qırılır. Abbas damı tutur, dizə qədər torpağa girir. Təzə dirək gətirib dayayana qədər damı saxlayır...

Sürlü kövündən Türən pəhləvanı toya aparmırlar, yola qaya qoyur, camaat qaldıra bilmir, pəhləvan qaldırır.

Axisqa türklərinin emosional səciyyəsinə gəldikdə, ilk növbədə onların təmkinliliyini göstərmək lazımdır. Ənənəvi ümumtürk əxlaqına və şəriətə uyğun olaraq, Axisqa türkləri danışıqda, rəftarda, güzəranda təvazökar, sözü-söhbəti bütöv, ağırqanlı davranır, hər şeyi kəndli müdrikliliyi ilə ölçüb-biçir, uğursuzluq onları ruhdan salmır, şaşdırmır.

Türklər Dədə Qorqud müdrikliliyi ilə hər dərəcə qatlaşmağı, səbrlə çətinliklərə qalib gəlməyi bacarırlar; səbri şadlığın, mutluluğun açarı («Sabır–şadlıx anaxtarıdır»), xeyirin təməli, qurtuluş yolu hesab edirlər. Lakin hər bir dərəcə çay kimi, türk xislətindəki bu təmkin və səbrin o biri üzünü də var. Türkün çılğınlığı da çılğınlıqdır, qəzəbi də qəzəbdir, hirsli də hirsdir – adi çıxır-bağır deyil!..

Ümumiyyətlə, türk xarakterində bir-birini tamamlayan və tarazlayan bir çox əks cəhətlər – ciddilik və şakasevərlik, sərtlik və kövrəklik, əzsözlülük və beləğət, ağırqanlılıq və çeviklik, işgüzarlıq və həzinlik kimi təzadlar çulğışıdır.

Türklər əsl əkinçi səbatı və inadı ilə də seçilirlər. Türk kəndlisi işi aramla, yavaş-yavaş, amma əsaslı görür, iyi görülmüş iş əməkçi türkü böyük fərəh gətirir. Əvvəli namə'lum, şübhəli işdən yapışmırlar, bir başlanğıcın uyğun axırını olacağını belə bir ifadə ilə bildirirlər:

– Pəncşənbənin gəlişi çərşənbədən bəllidir.

Haqsızlıq, əyrilik, e'tinasızlıq türklərdə həmişə fəal e'tiraz doğurur. Haram mal nə olduğunu türk bilmir, başqasının varına göz dikmir, aza qane olur, qismətinə şükür eləyir.

Azərbaycanda axısqağlıların artıq otuz ildən çoxdur yaratmış olduđu kəndlərdə bu illər ərzində demək olar ki, heç kim məhkəməyə düşməyib, dilənçilik, sərxoşluq, boşanma yoxdur.

Türklər düşdükləri yerə dinclik, saflıq, təmizlik, bolluq gətirirlər. Bir el məsəlində belə deyilir:

– Türk gedən yerə bərəkət gedir.

Türklər həyatlarını mudrik xalq adətlərinə uyğun qursalar da, rəsmi qayda-qanuna, dövlət quruluşuna da hörmətlə yanaşırlar; həmişə ciddi döyüşçü intizamı, böyüyə ehtiram ruhunda tərbiyələnməmiş, qədim dövlətçilik ən'ənələri olan Axısqa türklərinə anarxist, pozucu, təcavüzkar meyillər yaddır.

Türklərin aliçənablığı da diqqəti xüsusi çəkir – hətta Fərqanə faciəsindən sonra da hansısa bir türkün maddi çətinlikdən şikayətləndiyini görmədim.

Ağır sınaqlar türklərin ayıqlığını, çevikliyini, işgüzarlığını da artırıb, ümumiyyətlə, türklər ləng, ağırqanlı, tənbel və lovğa adamı bəyənməzlər; cəmiyyətdən qaçan, xeyrə-şərə yaramaz adam haqqında belə deyirlər:

– Olan kəndini arslan biliyer, ama əvdən çıxmiyer, şənliyə qarışmiyer. Yatağan arslannan gezegen tilki eydir.

Bütün ömrü boyu ailə, nəsil, el qarşısında borclu oğul kimi yaşayan türklərin mə'nəviyyatında qadın, ana mühüm yer tutur. Hələ Dədə Qorqud əyyamından üzü bəri türk «evinin dirəyi, erkəyinin urəyi» olan qadın axısqağlıların nəzərində ana, bacı, gəlindir, yə'ni müqəddəsdir. Türkün anlamında qadın həm də igidin eşdaşdır, yeri gəlsə, kişisiylə çiyin-çiyinə dayanan döyüşçüdür.

Türklərin dediyincə, qadının zahiri gözəlliyi əsas şərt deyil, qadın ilk növbədə namuslu, həyalı, vəfalı, çalışqan olmalıdır. Lakin el sənətində «kömür gözli», «şirin sözlü» gözəllərin tə'rifi, onların naz-qəmzələrindən şikayət böyük yer tutur. Və bunlar onu göstərir ki, Axısqa türkləri də bütün türklər kimi incə dilbərlərə elə də dedikləri kimi biganə deyillər.

Sürgünün, qürbətənin bütün çətinliklərinə qatlaşmış türk qadınları tarixdə az görünən bir qəhrəmanlıq göstərmişlər – bu ağır illərdə onlar ailəyə dayaq olmuş, qıtlıq içində minbir əziyyətlə oğul-uşaq böyüdüb millət tərbiyə etmişlər...

Ümumiyyətlə, türklərdə qadın, ocaq, çörək çox yüksək tutulur. Bir evdə çörək kəsmək o evə sədaqət deməkdir. Türk heç vaxt kəsdiyi çörəyi basmaz, qadına namərdlik etməz, isindiği ocağı unutmaz...

ETİKET

Türklərin milli xarakteri həm də onların davranış və danışıq etikətində təzahür edir. Axısqa elində etiket, ədəb və nəzakət qaydaları ilk növbədə yaş və çins amillərindən doğur; sosial fərqlər sürgündən sonra elə də ciddi rol oynamır – qürbət sanki hamını bərəbərələşdirmiş, sosial təzadları hamarlamışdır. Adi danışıqda türklər ən'ənəvi əfəndi

(əfəndim), bəy, bəy əfəndi, xanım, ağa, baba, ata, ana (anne), dədə, dada, kardeş, amca, dayı, oğul, kızı, baci, abla, can kimi ifadələr, eləcə də «müəllim» tipli yeni müraciət formaları işlədirlər.

Bir-birinə çox vaxt adla yox, məhz belə ifadələr və ləqəblərlə müraciət etmələri yəqin ki, qədim təsəvvürlərin, sosial quruluşun və insanı şərdən qorumağa yönəlmiş ad yasağının qalıdır.

Axisqa türkləri arasında yayılmış ləqəb nümunələri bunlardır: Aprak (tənbəl), Beç-səmə (yelbeyin), Verasiya (avara, səfil), Qabaquyruş (yekəbaş, lovğa), Şoşi (acgöz), Hoyrat (eybəcər), Quduz böcek (əsəbi, çilgin), Nakubal (balacaboy), Poşa (səfil, veyil), Peçxat (hərfi mə'nası – köhnə süpürgə, məcazi – əl-ayağa dolaşan adam), Palabuyruş (enli-biğ, lovğa), Sürüti (gəzəyən, veyil), Sünəfə (acgöz, qarınqulu), Soxax süpürgəsi (gəzəyən adam), Əgri (uyuşmaz, yovuşmaz adam), Gecrəvi (dəcəl, zəhlətökən), Xıncır (kobud, qaba adam), Çibil (fağır), Manqurt (tənha, yad), Fetil (zəif), Tazlax, Sırx, Filiç boyli (uzun, nazik adam)... Bundan başqa, fərdi ləqəblər də var: Ağzıqara Rəhim, Zarxoş Qafur, Qanlı Osman, Qurd Cələm, Dımbıl Xəlil, Tilos Xəlil, Atqafa Məcid, Zıbil Məhlüd...

Ad yasağından əlavə, türklərin etnik etiketində danışq yasağına da rast gəlinir. Kiçik böyüyün yanında birinci dinməz, gəlin bir neçə il qaynatası, özündən böyük kişi qohumları ilə və onların hüzurunda danışmaz. Saatlının Varxan kəndində yaşayan 62 yaşlı kikinətli Şamil Əzizov söyləyirdi ki (1990), əmisi oğlunun arvadı artıq 45 ildir onunla danışmağa utanır. Gəlin adətən qohumların yanında ərinin adını çəkmir, qaynatasına baba (ata), qaynanasına ana (aba), qayınlarına dada deyər müraciət edir.

Görkəmli alim N.Y.Marr Axisqa türkləri arasında yayılmış bir etno-mədəni hadisədən – «əl dili»ndən bəhs edir. Əsasən qadınlar arasında yayılmış bu ünsiyyət üsulunun mərasimi səciyyə daşdığını deyən alim onun çox qədimlərə, arxaik çağlara gedib çıxdığını, üç aləm – üst («günəş»), aşağı («yer») və alt («su») aləmləri ilə bağlı kosmik dünya baxışını əks etdirdiyini göstərir. Alimin qeyd etdiyi kimi, dilin və təfəkkürün inkişafında böyük rol oynamış bu nitq üsulu ilə «həyat», «isti», «sevinc», «gülüş», «təbəssüm», «ölüm», «soyuq», «dərd» və digər anlamlar bildirilir. Qədimdə Avropada, indi az-az hallarda Amerika, Afrika, Avstraliyada izlənən bu dilin Qafqazda dialekt və funksional fərqlərlə seçildiyini göstərən N.Marr onu Qafqaz xalqlarının, ilk növbədə Axisqa və Azərbaycan türklərinin məişəti ilə bağlayır. Axisqada və Cənubi Azərbaycanda toplanmış materiallara əsaslanaraq, N.Marr belə qənaətə gəlir ki, türklərdə «əl dili»nin fəal işlənməsi daha çox onunla bağlıdır ki, onlarda gəlin uzun müddət qaynata və qaynanası ilə adi nitqlə danışmır və buna görə də ünsiyyət üçün «əl dili»ndən istifadə edir. N.Marr Axisqada türk kəndlərində 30 il əvvəl «əl dili»nin 75 % çox işləndiyini, yəni gəlinin 10-15 il bu dillə danışdığını, hazırda isə bu müddətin bir-iki ilə düşdüyünü bildirir. Cənubi Azərbaycanda «əl dili» ilə xüsusi ustalıqla danışan xanımlar olduğu da qeyd olunur. (Bax: Н.Я.Марр. Язык и общество. Москва – Ленинград, 1934, с. 108-109; Н.Я.Марр. Ручной язык // Н.Я.Марр. Вопросы языка в освещении яфетической теории. Л., 1933, с. 191-214).

Axısqaılılarda «əl dili»nə xas olan belə jestlər, məsələn razılıq əlaməti olaraq əli sinəyə və gözə qoymaq və s. indiyədək qalıb.

Axısqa türklərinin dədə (baba), nənə, kardaş, bacı, emi, dayı, enişte (yeznə), görün (baldız), abla (böyük bacı, qardaş arvadı), dada (böyük qardaş), xala, bibi, cici (dayı arvadı), düngür (quda) kimi qohumluq terminləri də ümumoguz ifadələridir.

Türklər aramla, sakit, müsahibinə diqqətlə danışır, sözlərini ölçüb-biçirlər.

Ən'ənəvi sufrə etiketi, qonaq ağırlama qaydaları da saxlanmışdır. Evə gəlmiş adamı türklər nəyəsə qonaq etməmiş buraxmazlar. Sufrə başında ən'ənəvi «bismillah», «bərəkətli olsun», «Allah bol eləsin», «afiyətlə», «nuş olsun», «buyurun» kimi ifadələr səslənir, əski sufrə duaları oxunur.

Əski təsəvvürlərin, magik dünya duyumunun izlərinə ən çox «allah»ın anıldığı ifadələrdə rast gəlinir: İnşallah! Maşallah!, Allahım!, Allah-əkber!, Allah səbr versin!, Allah razı olsun!..

Belə ifadələr əksər vəziyyətlərdə işlənir, o çümlədən tə'nə anlamında; Allah qəhr etsin!, Allah cəzanı versin!, Allahın bəlası!, Allah bəlanı versin!..

Allah adına and (yemin), dilək, qeyri-sakral təyinlər də türklərin danışığında böyük yer tutur: Vallah!, Billah! Allah haqqı!, Allahın cəzasına gələyim!, Allahın qəzəbinə tuş olayım!, Allahı səvərsin!, Allah etməsin!.

Ümumiyyətlə, türklərin danışiq etiketinə daxil olan pəremik və aforistik ifadələr, məsəl, kəlam, and, qarğış, alqış və sairə türk mə'nəviyyatının dərkində mühüm mənbədir.

Alqış, xeyir-dua, tə'rif səciyyəli deyimlərdən ən çox işlənənləri bunlardır: Ataşın ələm!, Ataşın bənə gəlsin!, Bərəkətli olsun!, Dərdin ələm!, Dərdi-bəlan bənə gəlsin!, Dilən ələm!, Kadan ələm!, Kurban ələm!, Kismet olmasın!, Gözün yiyem!, Haxlan ələm!, Ələm sana!, Ələm canan!, Ələmin ələm!, Uzaq olsun! Uğurlu olsun!, Uğurlu kədəmli olsun!, Seni min budax olasan!, Seni dünya durduxca durasan!, Çorun ələm!, Xeyirə ulaşasan!, Xeyirli olsun! Şadlıqlara ulaşasan!...

Qarğış (bediva) və tə'nə səciyyəli ibarələr isə əsasən aşağıdakı formalarda qurulur: Adın unidem!, Aqibətin şaşurmuş!, Ağzın tütünü solsun!, Ağzın-dilin kurusun!, Allah vuracaq!, Ağular kurasın!, Bəxtin karaya gəlsin!, Bəxti kara!, Başında otlar bitəcək!, Vərəm sıxacax!, Qəhr olacaq!, Qarnan dərd düşsün!, Qismətin niyyət olsun!, Qara yerə gedəsin!, Deşiləcək!, Duvağın karaya gəlsin!, Dərdə düşsin!, Dumamı başından çıxacaq!, Yılan vuracaq!, Yurdu viran olsun!, Yılan yavrusu!, Yanacaq!. Yüzün kara olsun!, Əqrəb vuracaq!, Ellərin kırılacaq!, Evin dağılsın!, Kan kusacaq!, Kül başsan!, Kariblər mezarına gedəsin!, Kor olasan!, Kirəclənəsin!, Kormisin?!, Lalmisin?!, Muradına yetməsin!.. Müqərib olacaq!, Muradı solacaq!, Ocağın sönsün!, Ommiyacaq!, Öləcək!, Ömmiyacığın domüzi!, Gözü kor olacaq!, Sancı tutsun!, Suyun isidem!, Sağır!, Solacaq iki işığı!, Səsi kəsiləcək!, Sürün-sürün sürünəsin!, Solacaq!, Tənəşürə uzadəm!, Toprax başsan!, Canı çıxsın!, Cəhənnəmlux olsun!..

TAPINCLAR

Öncə onu deyək ki, Axisqa türklərində magik-mifoloji dünya duyumu çox güclüdür. Söylədikləri mifik rəvayətlərin gerçəkliyinə, baş vermiş əhvalat olmasına sadə kənd qocaları tam səmimiliyi ilə inanırlar. Əski duyum tərzli tapınclar və inanışlar sistemində qabarıq aşkarlanır.

Qurd tapıncı. Son dərəcə qədim olan qurd kultu türklərin etnik yaddaşında dərin izlər qoyub.

İnama görə, yuxuda və ya gerçəkdə qurd görmək uğurlu əlamətdir.

Uşağın ömrünü uzatmaq üçün Axisqanın bə'zi kəndlərində bir çox əlaclarla yanaşı, qurdla bağlı çox qədim və maraqlı bir adətdən də istifadə edilmiş. Canavarın çənə ətrafındakı dərisini soyub qurudar və təzəcə doğulmuş uşağı bu dəridən («qurd ağzı»ndan) keçirərlərmiş.

Uşağı bəd nəzərdən, xəterdən qorumaq üçün nəzər muncuğu (nazar boncuğu), dua (nuxsa), mavi parçadan tikilmiş yelək (zubon), zümrüd daşıyla yanaşı, qurd dişi də kara gəlirmiş.

Kim isə çöldə, dağda-kəsəkdə qalanda, heyvan itəndə qız xeylağı telini düyünləyib xüsusi qurd duası oxuyar və qurd ağzı «bağlayarmış».

Bağ-bostanı pis gözdən qorumaq üçün də ağaça qurd kəlləsi asıllarmış...

Ağac tapıncı. Elin yaddaşında ağac kultu ilə bağlı inamlar da çox yaxşı qalıb. Türk ellərinin hər yerində olduğu kimi Axisqada da uşaq olması, xəstəliklərdən qurtulmaq üçün ağaclara rəngbərəng parçalar bağlayarmışlar. Məsələn, isitmə zamanı qırmızı, sarılıqda sarı rəngli ip bağlanarmış ağaclara.

Meyvəsi qıt olan ocağı bəhrələndirməkdən ötrü bəzən gənc qızlar qəfildən ağacı qucarmış. Və ya baltayla ağacı cızıb kəsmək cəhdi təqlid edilərmiş.

Müqəddəs ağaclar yanında çeşidli niyyətlərlə qurbanlar da kəsilməmiş.

Xalqın etiqad etdiyi müqəddəs ağaclardan ən məşhurları Zediban istiqamətində Qıldıqara qalası yanında bitən şam, Kikinetdəki İsitmə qayasındakı qarağaç, Axaşen çərmüyündəki Lek ağacı imiş.

Ağac kultu ilə ilgili inamlardan biri də evin təməlinə qurban kəsməkdir. Bu adət çox qədim dövrlərdən gələn ağac qurbanı, tikinti üçün kəsilmiş ağaclara qurban mərasimindən nəşət edir.

Su tapıncı. Türk mifologiyasında ağac tapıncı su kultu ilə ortaqdır. Ağac da, axar su da müxtəlif aləmləri – yeri və üst dünyanı birləşdirən yol, ilgi sayılır.

Su – aydınlıqdır, bulaq müqəddəs əhd-peyman yeridir. «Puvar» – bulaq türk folklorunda ən çox süslənən ülvi obrazlardandır.

Hər türlü niyyətlərinin həyata keçməsi üçün türklər həmişə suya pənah gətirmişlər. Axısqa – Axılkələk civarlarında Cazi gölü, Dibsiz göl, Xançala gölü, Hundun gölü, Pərvanə gölü, çayqaralar, çərmüklər, çubuq hamamları, Quruçay deyilən tapınç yerləri, şəfali bulaqlar diləkliləri diləyinə çatdırır, xəstələri sağaldır.

Cazi gölü – Pulate yaxınlığındadır. Quraqlıq olanda gedib qablarla bu gölün suyundan götürər, kəndlərə doğru qayıdanda suyu çöllərə, zəmilərə, çaylara çiləyərlərmiş. Bundan sonra yağmur yağarmış.

Dibsiz göl – bü e'cazkar göl Arznenin üstündə yerləşir, içində camışlar batıb yox olub və heç kim çimməzmiş.

Xançala, Madatana, Tuman gölləri – Axılkələkdə, Pərvanə göli – Boqdanovka (Ninosminda) rayonlarındadır. Bu göllər öz şəffaf suyu, gözəlliyi ilə məşhurdur.

Çərmük – yerdən çıxan qaynar mineral çeşməyə deyilir. Ətrafında çala qazılar, çalaya dağ otları tökülər, xəstələr bir neçə saat üstündə oturarmış. Ən məşhurları – Abastuman, Axaşen, Pulate, Arazında, Küknəlli dərə çərmüyü, Sabiyet dərənin çərmüyü hesab olunur. Çərmüklər sonsuzluğa, dəri xəstəliklərinə, yelə qarşı xüsusilə xeyirli imiş. Məsələn, Pulate çərmüyü mə'də, qaşıntı xəstəliklərinə, Küknəlli dərə çərmüyü qotura, Sabiyet dərə çərmüyü qaşınmaya, Abastuman – sonsuzluğa əlaç edirmiş.

Çubuq hamamı da çərmük kimi qaynar təbii çeşmə üstündə qurulmuş. Çeşmə üstə çubuqdan koma düzəldilər, içinə xüsusi otlar döşənər, uşağı olmayan qadın bir neçə gün bu komada qalarmış.

Çayqara – şəfali soyuq bulaqlara deyiləmiş.

Quruçay adlı səcdəgah qurmuş çay məcrası imiş.

Su kultu ilə ilgili mərasimlərdən biri də yağış yağdırmaq üçün həyata keçirilən Kəpçəxatun mərəkəsidir. Hava quraq keçəndə 10-12 yaşa qədər bir dəstə oğlan, qız uşaqları əllərində gəlin kimi bəzədilmiş çömçə (kəpçə – çömçə xatun) tutar, kəndi qarı-qarı gəzib yağmur duası oxuyardılar. Yol boyu camaat duanın hər bəndindən sonra «amin» deyər, uşaqların üstünə su çilər və şirni hədiyyə verərdi.

Yağmur duası

Kəpçəxatun nə iştər?
Allahdan yağmur iştər,
Yağsun-yağsun sel olsun,
Ədrəfimiz göl olsun!
Qod bacadan gələndə,
Qoda salam verəndə,
Yağmur yüzi görəndə,

Yağsun-yağsun sel olsun,
Ədrəfimiz göl olsun!
Qara tavuğun qanadı,
Kim vurdi, kim sınadı,
Xanım nənə çıxsana,
Yağ güvəcinə baxsana,
Bizi yola salsana.
Yağsun-yağsun sel olsun,
Ədrəfimiz göl olsun!

Bundan əlavə Kəpçəxatunu gəzdirən uşaqlar çeşmədən ağızlarında qaça-qaça su gətirər, ocağa püfləyərdilər ki, yağış yağsın.

Yağış yağdırmaq və ya kəsmək üçün bə'zən səcdəgahlara qurban da kəsilməmiş. Çox yağmur olanda tavanın dalına duz töküüb çölə qoyurlar. Təzə ay qarnı aşağı olsa, yağıntısız keçəcək, çünki ay göydən suyu tökülməyə qoymur.

Hədik qaynatdıqda da bol yağmur yağar.

Məzar tapıncı. Axisqa elində bəlli məzarlar, türbələr də çox imiş. Bəlli məzarlar arasında eyilər (müqəddəslər) məzarları, şəhid, qərib, ərən, övliya məzarları xüsusi sayqılanırmış. Bəlli məzarları ziyarət edənlər onların üstündə dua oxutdurur, qurban kəsir, ətmək, şirni qoyur, əhd eləyirmiş.

Eyilər (müqəddəslər) məzarlarına demək olar hər kənddə rast gəlinirmiş. Rəvayətə görə müqəddəs məzarlardan, ərən, övliya türbələrindən gecələr işıq gələr, mum yanarmış. Azqurda, Həppənə məhləsindən yuxarıda Haçı Əhmədin türbəsi, Xarcamda Beglər məzarluğı, Naçar Xoca, Varxanda Hasan Xoca, Nəsrəddin Xoca, Çeçlada İlyas Xoca, Cami məhlə, Mollagilli Sadıq Əfəndi türbələri, Derseldə Həzəm türbəsi, İskəndərin türbəsi, Celada Molla Əşrəf, Moxedə Şəhri Əfəndi türbəsi, Pulatedə Əhmədağa türbəsi, Sukuletlər türbəliyi, Lazistanlı Xocanın türbəsi, Molla Mahmud türbəsi, Saxanda Şaban dədə türbəsi, Qorzedə Abdul dədə türbəsi, Abastumanda Yarux qayadakı İbrahim dədə türbəsi el arasında xüsusilə sayqılanırmış. Rəvayətə görə gecələr bu türbələr nurlanar, üstlərində mum yanarmış.

Türklər xalq qəhrəmanlarını, el yolunda ölmüş igidləri, şəhidləri də eyilərdən – müqəddəslərdən sayır və onların məzarlarına səcdə edirlər; şəhid məzarlarına qurban verilir, niyyət dilənir, xəstələr, sevgililər, sonsuzlar, yol gözləyənlər pənah gətirirmiş. Uşağı olmayan qadınlar bəlli məzara şal qoyur, bir-iki gün sonra onu götürüb belinə bağlayırmış.

Şəhid məzarı ustdə bitən ağaclar da müqəddəsləşdirilir, bə'zən əski məzar itir, yerində ağac qalır, onlar da ziyarətgah kimi dəyərləndirilirmiş. Rəvayətə görə, belə ağaca balta vüranda, yerindən qan çıxarmış.

Axisqa türklərinin mənəviyyatında qəriblik anlayışı əzəldən mühüm yer tutmuş, sürgün illərində isə qərib sözü xüsusi ülvilik qazanmışdır. – Qərib məzarı, yurdu əlindən

alınmış elin dərd simvollarından biri kimi mə'nalandırılır. Türkülərdən birində belə deyilir:

Aşiq Qərib gözlərindən yaş tökə,
Anam yox ki, dizlərinə saş tökə,
Nişanlım yox, məzarıma taş tökə,
Bir çalidür məzar taşi qəribin.

Axısqaının kəndlərində qəbiristanlıqlarda şəhidlərlə yanaşı, qəriblərin də ayrı məzarlıqları olub. Qərib məzarları da eyilər məzarlarından sayılıb, müqəddəsləşdirilib. Pulatedə, Kikinetdə, Qaratubanda, Enteldə, Varxanda yerləşən qərib və şəhid məzarlıqları bütün mahalda məşhur imiş.

Bə'zi türbələr müəyyən dərdlərə əlac etməsilə ad çıxarıbmış. Enteldəki ziyarətghaha südü qıt olan analar gələr, Xerxemdəki qərib məzarlığına yağmuru kəsməkdən ötrü qurban verilər, Qaratuban pirinə ruhi xəstələr üçün nəzir deyilər, Posxovdakı Zazolanın türbəsinə gec ayaq açan uşaqları gətirmişlər...

Müqəddəs məzarlara qarşı hörmətsizlik edən çəzalanırmış. Saatlının Axundov kolxozunda yaşayan Pulateli Almas bibi söyləyir ki, bir dəfə babası Əhməd bir qəbir yanındakı armud dibində yuxulayır. Yuxuda ikən mübarək onu sillə ilə vurub deyir: «Qax, mum yaxacağın, nə yatıyersən burda!» – Bundan mə'lum olur ki, bura övliya qəbri imiş, üstə yatmaq olmazmış.

Saatlının Varxan kəndində yaşayan Kikinetli Qafur Hüseynovun söylədiyi rəvayət də maraqlıdır. Saxan kəndində Yetimgillərdən Şaban adında bir subay kişi olur. Bir dəfə meşəyə gedir, namaz vaxtı çatır, namaza durur. Bu vaxt çox güclü qar yağır, kişi elə namaz üstə keçinir. Cəsəd altı ay qar altı qalır, altı aydan sonra onu tapırlar – cəsəd əli qatlanmış halda, namaz vəziyyətində imiş, nə qədər çalışırlar, meyit düzəlmir. Qoca deyir ki, bu kəramətli adamdır, eyilərdəndir və kişini o vəziyyətdə elə oradaca dəfn edirlər. Sonradan bu məzar Şaban dədə türbəsi kimi məşhurlaşır.

Saatlıda yaşayan Çeçlali Balciogullarigildən Mühiddin Məhəmməd oğlu belə bir əfsanələşmiş rəvayət söyləyir: «Qörcom kəndindən İsgəndər Əfəndini tutmaq istəyiblər. Dalınca gəlmək istəyəndə atlar gedəmiyib. Çıxar diyer, sabah kəndim gəliyerim. Sabahdan çıxar, özü gediyer Qula rayonuna (Acarıstanda), təslim olur. Əfəndini 7 kilitlə kilitliyerlər. Sabah namazında soldat görür ki, baxçada bir adam namaz qılar. Görür, yeddi kilit açılmayıb. Əfəndi namazını qılar, qayıdır. Əfəndiyi geriyə götürerlər. Stalin çağırıyer bunu, diyer, Əfəndi, bilirim, sən əvliyasan, nemesnən davada kim qələbə çalacaq? Diyer, Soso, çox əzyət çəkəcəksən, amma qələbə sənindir».

Xarabalıq tapıncı – peqlər. Məzar kultu xarabalıqlara sitayişlə daxilən bağlıdır. Xarabalıqlara türklər «peg» deyir və onları «saabli» (sahibli) yer, qorxunc məkan hesab edirlər.

Ən məşhur peqlərdən biri Azqurdakı Ulu came xarabalığı imiş, Ulu came xarabalığı da «saabli» yer sayılırmış, yə'ni bura cin-şeytan yiyələnibmiş və gecələr ora getmək olmazmış. Ulu came yanından şər qarışan vaxtı keçən adamı cin vurur və o «ərüşərmiş».

Ərüşmüş (xəstələnmiş, cinlənmiş) adamı sağaltmaq üçün ona iki «nuxsa» (dua) yazılar, duanın biri yerə basırırlar, digəri xəstənin boynundan asırlarmış. Ərüşik dəymiş yerə isə şərbət çilənər, mum yandırılırmış.

Utkusuban pəgləri, Çeçladakı Zurgenuş pəgləri də çox qorxunc yer kimi tanınıb. Rəvayətə görə, axşamlar və gecə səhərəcən bu pəglərdən çalğı, davul-zurna səsi gələr, işıqlar yanarmış...

Xıdırəlləz kultu. Türk mifoloji panteonunun ən ulu üzvlərindən biri Xıdırəlləzdür. Axısqa türklərinin inamınca Xıdır ikidir – Xıdır İlyas və Xıdırəlləz. Xıdır İlyas suda batanları xilas edir, Xıdırəlləz isə adamları hər qəzadan qurtarır, Xıdırəlləz dara düşəne köməkçi, yolçuya həyan, qəribə yoldaş, məzluma dayaqdır.

Xıdırəlləz yol və su ilə bağlıdır; sü başında, yolda daha çox görünür. Bir kəs yola çıxanda türklər dalınca «Xıdırəlləz sana eş olsun» deyirlər.

Xıdırəlləzin baş barmağında sümük yoxdur və nabeləd yolçuyla ehtiyatla görüşmək lazımdır, çünki o, Xıdır ola bilər.

Su başında Xıdır görünəndə gərək dua oxuyasan, onda su gələr, oxumasın quruyar.

Ümumiyyətlə, Xıdırı görmək böyük səadətdir.

Orucluğun 15-ci günündən sonra ta oruc ayının axırına qədər tək günlərdən biri Leyla-qədr gecəsinə düşür; bu gecə Xıdırəlləz evləri gəzir. Leyla-qədr gecəsinin hansı günə düşəcəyi məlum deyil. Buna görə də orucluğun ikinci yarısının hər tək günündə axşamdan un torbasını açıb üstünü hamarlayar, Xıdırəlləz qismət dilərlər. Xıdırəlləz kimin evinə gəlsə, un üstə əlinin, atının ayağının, qamçısının izi düşər.

Xıdırin qoyduğu izin şəkli gələcək qismətdən xəbər verir... Qismət-qədri bilmək üçün Xıdırəlləz zamanı kiçik qız uşağının qabağına un, duz qoyarlar, «una duz al» deyirlər. Körpə qız nə qədər ağıl kəssə, una duz qatar. Sonra gənc qızlar bu undan xırda çörəklər bişirib, oğlanlarla birlikdə yeyirlər, gecə hərə yanına bir piyalə su qoyar, Xıdırəlləzi anıb yatar. Yuxuda yanğılı cavana kim su versə, odur qisməti...

Xıdırəlləzi görmək üçün bə'zən qadınlar oruc tutmaqla bərabər, Xıdırəlləzi niyyət edib bütün orucluq dövrü evdən bayıra çıxılmazdılar, – bu qadınlara xıdırəlləzlər deyərdilər...

Leyla-qədr gecəsi Xıdırəlləz gələndə «göy açılır», doğudan batıya doğru göydə işıq qurşağı şəklində zolaq yaranır. Xıdır yolunu görəndə adam allahdan nə diləsə, diləyi qəbul olunur...

Leyla-qədr gecəsi «göy açılanda» cənnət, cəhənnəm görünür...

Xıdırəlləz yolunu görənlər haqqında maraqlı əhvalatlar danışılır. El arasında belə söyləyirlər ki, intizarla Xıdır yolunun açılmasını gözləyən bir çoban Leyla-qədr gecəsi göy qəfildən işıqlananda çaşır və dilinə «yun-yun» sözlərindən başqa bir kəlmə gəlmir... Çoban kor-peşman yadır. Səhər evdə bir çuval yun görür. Qanı daha da qaralır, deyir: «yun istəmədim, var istədim». Amma sonra çuvaldan nə qədər yun götürsələr də yun qurtarmır və çoban varlanır.

Başqa bir adam da pəncərədən baxıb Xıdırəlləzin yolunu gözləyir. Baxmaqdan başı ağrıyır. Qəfildən göy işıqlanır, kişi başını pəncərədən çölə çıxarıb «Allah, bir pud qızıl ver» əvəzinə, çasıb «Allah, bir pud baş ver» deyir, başı şişir, pəncərədən geri, otağa girmir...

Al arvadı kultu. Al – uzaq Altaydan Bosfora qədər bütün türk dünyasında dərin vahiməylə anılan qorxunc varlıqdır. Alın basdığı adam çox çətin qurtulur. Ondan hamilə qadınları, qırxlı uşaqları və anaları xususi səylə qoruyurlar. Uşağı olmuş qadın qırx gün evdən çölə çıxmır. Qırxlı uşaq olan evdə üzərlik yandırılır, həyətdə ocağ qalanır, astanaya zəncir qoyur, qarıya qırmızı xoruz bağlayırlar. Uşağın beşiyinə dəmir, bıçaq qoyurlar, qadınlar üstlərinə iynə, sancaq taxır.

Deyilənə görə, Al pişik kimidir, müxtəlif cildlərə girir, adamın belinə qonur, ciyərini aparır. Al basanın dili düşür, rəngi qaralır, titrəyir, yəni «ərüşik» olur və axırda ölür.

Al basmış ananın ətəyinə arpa tökər, al rəngli at gətirərdilər, əgər at ətəkdən arpanı yesə, at ölür, yeməsə arvad ölür.

Alın vurduğu arvadı al atın altından da keçirərdilər – ya at, ya qadın ölürdü.

Alın basdığı və ərüşmüş adamı xilas etmək üçün «al gəmiyü» və «al boncuğu»ndan da istifadə edilirmiş.

«Al boncuğu» sarı-qəhvəyi rəngdə olur, bir il uşaq onu üstündə gəzdirir, suya salıb suyunu içirdirlər.

«Al gəmiyü»nü xəstənin üstə gətirər, boynundan asardılar. Al gəmiyü balıqqulağına oxşar, yumruq boyda olarmış.

Al gəmiyünün mənşəyi haqqında Gülcan nənənin danışdığı rəvayət maraqlıdır. Fərqanə faciəsindən sonra Özbəkistandan Saatlı rayonunun Axundov kolxozuna köçmüş Pulateli Gülcan nənə Süleyman qızı (Kuşoğillərdən) bu hadisənin onun öz nənəsinin başına gəldiyini söyləyir. Gülcan nənənin dediyinə görə, nənələri cavanlıqda hamilə vaxtı dağda imiş. Köç vaxtı hamı gedir, qardaşları nənələrini dağda yalnız qoyub deyirlər ki, bu gecə dur, şeyləri aparaq, səhər gəlib səni də götürərik. Nənəyə xəncər (qama) verirlər ki, lazım olsa, özünü qorusun. Gecə ikən nənə doğur. Sonra başını qatmaq üçün oturub corab toxuyur. Bu vaxt Al gözəl qız şəkildə yuxarıdan enib gəlib oturur, odunları götürüb nənənin corab toxumağını yamsılayır. Nənə bu qızın Al olduğunu anlayır, qamamı götürüb Al qızın boynunu vurur. Alın leşindən atəş açılır. Bu külün içindən «al gəmiyü» toplayırlar.

Saatlının Şirinbəy kəndində yaşayan Qortubanlı Mollaosmangillərdən Səfiya Abbas qızı (1904) danışardı ki, deyilənə görə, Al gəlib dayımın bağçasından meyvələri yeyirmiş.

Başqa bir rəvayətə görə, evə girmiş alı torla tutmaq olur.

Cəməcürə. Pişik kimidir, gözə adam kimi, at kimi görünür, ağır olur, adamı basır, xüsusən adam yatanda. Bundan qorunmaq üçün çöldə yatdığı yerin ətrafına dairəvi

cız çəkib 3 dəfə «Qulhıvallah» oxuyar, «Allah xayırlı sabahlar versin» deyərlər, onda gəlməz.

Nazar kultu. Nəzəri türklər çox böyük belə sayır və nəzər dəyməsi haqqında belə deyirlər:

– Nazar dəymiş malı qazana qoyarım, adamı məzara qoyarım.

Nəzər dəyməsin deyə adamlar ustlərində «nazar boncuğu», zümrüd muncuq, qurd dişi gəzdirər, mavi parçadan köynək, yelək geyər. Uşağın başı altına bıçaq, toyuq lələyi, kömür, üzərlik qoyarlar.

Nəzər dəymiş adamın peysərindən qan alar, suya qatıb nəzər dəymişə içirərlərmiş. Bundan əlavə – nəzər dəymiş adamın paltarından bir parça kəsər, duz və üzərliyə qatıb yandırar, tüstüsünü nəzər dəyənə verərlər. Qarğıdalının qırmızı dənini, duz, üzərlik, qara toyuq lələyi və ya qara it tükünü də qarışdırıb yandırar, nəzərli adamı tüstülədərlər. Nəzər dəymişə yeddi yol ayrıcından götürülmüş çöplərin və üzərliyin tüstüsü də xeyirlidir.

Nəzər adamı əsnədir, halsızlaşdırır, başını ağrıdır. Nəzərdən baş ağrıtanda piyaləyə ocaq külü, duz, qırmızı qarğıdalı (lazut) dəni atar, piyaləni şalla örtər və tüstünü başa tutarlar.

Nəzər mala-heyvana, evə, bağa-bostana da dəyər bilər. Bunları da muxtəlif üsullarla, ən çox «nəzər duası» ilə qoruyar, nəzərdən çıxararlar.

Nəzər haqqında belə bir rəvayət var. Bir dəfə bir karvan keçirmiş. Güclü nəzəri olan bir kişinin gözü dəvələrdən birini tutur, bilir ki, dəvə çatlayacaq. Oğlunu çağırıb karvanın dalınca göndərir ki, dəvə kəsiləcək, get, ət al. Oğlan karvana çatır, görür dəvələrdən birini kəsirlər, ət almaq istədiyini söyləyir. Karvanbaşı əhvalatı bilib, köks ötürür və deyir: allah, sən adamda gözə-nəzərə bax! Elə bunu deyən kimi həmin kişinin gözü partlayır – demə, karvanbaşının nəzəri onunkundan da güclü imiş.

Mataur. Hamilə vaxtı ana xəstə olsa, onu cin çalıb ərüşik etsə, uşağa mataur keçər. Mataur – qırmızı böcək şəklində varlıqdır, uşağın qundağını açanda dabanından, başqa bir yerindən deşib bədənindən çıxar qaçar. Bə'zən 4-5 yaşına qədər uşaqda qalar. Uşağı mataurun tə'sirindən qurtarmaq üçün, mataur bədənəndən çıxanda tutmaq, əzib suya qatmaq və uşağa içirmək lazımdır. Onda çocuğa heç nə olmaz.

Uşağı mataurdan qorumaq üçün boynuna xüsusi göy rəngli cızıq-cızıq munçuq taxarlar, qapıya qırmızı xoruz bağlarlar. Anaya xəmir mayası, ilan külü, simsara adlı acı ot kökünü qarışdırıb su ilə içirərlər. «Xuto daşı» adlı daşı da əzib süya qatar və uşağa, anaya içirərlər ki, mataurdan qurtulsun...

İNANIŞLAR

Türklər haqq adamlarıdır və ilahi həqiqətlərə, həyatın əbədi qanunlarına dərinləndən inanırlar. Onları yaşadan da əslində məhz bu inamdır. Türk mə'nəviyyatının təməl daşları olan əski inanışlar əsasən insanın doğuluşu, uğur və uğursuzluq, yuxular və fallarla bağlıdır.

Doğuluşla bağlı inanışlar.

Boş beşiyi yelləməzlər, yelləsən, o evdə uşaq olmaz.

Uşağı olmayan qadınlar uşaqılı yeddi evdən götürülmüş dəmir əşyalardan əridilib hörülmüş biləzik taxar. Uşaq qalmayanda isə yumurtanın sarısını unla qarışdırıb qadının belinə bağlarlar. Bundan başqa uşaq çox durmayanda körpəlikdə başını qırqıb, kəkil qoyar, əhd eləyərlər ki, bir neçə il kəkili qırxmayacağam, ta ki, uşağın ömrü uzun olsun. Oğul olması üçün güvəgiyə girən gəlinin taxtına körpə oğlan uşağı qoyarlar.

Uşaq ana bətnində tərpenəndə ana zəndlə kimə baxsa, uşaq ona oxşayar. Uşaq qismətli olsun deyə beşiyə çörək, qənd, pul qoyarlar. Südün kəsilməməsi üçün çocuğu xəlvət əmizdirərlər. Uşağı ilk dəfə duzlu su ilə yuyarlar. Təzə doğulmuş körpənin üzünə un sürterlər ki, çox yaşasın, saç-saqqalı ağarsın.

Qırxlı uşağı bəd nəzərdən, xətdən qoruyarlar. Qırxlı körpəyə «ərüşik» dəyməsin deyə beşiyinə Qur'an, dəmir əşya, bıçaq, çörək qoyarlar. Uşağı ilk qırx gün çölə çıxaranda da bələyinə həmin şeyləri qoyarlar. Qırxlı uşaq üstündən başqa bir qırxlı uşaq ötürüb verməzlər – xata-balası o birinə keçər. Qırxlı uşaq olan evin qapısına, əvvəl dediyimiz kimi, zəncir, dəmir əşya atarlar, al xoruz bağlarlar, evdə üzərlik yandırarlar, həyətdə ocaq qalarlar.

Uğur və uğursuzluqla bağlı inanışlar

İlk tarla əkininə («yer qoşmaya») çıxanda öküzün alınına yumurta çırpıb sındırarlar. Taxılı sol əllə səpməzlər, sol əllə yemək də yeməzlər – bərəkət gedər.

Evin təməli qoyulanda qurban kəsər, qanını təmələ axıdalar. Ev hazır olanda isə əvvəlcə Qur'an oxutdurar, sonra evə girərlər.

Qab sınında sınıqları üç dəfə başa fırladıb atırlar ki, qada-bala o qabla getsin. Matrax (qamçı) adamı şərdən qoruyur, bəyquşsa uğursuzluq gətirir.

İldırımında dua oxuyurlar, ildırım vuran cənnətlik olmaz.

Yerə qaynar su töksən «ərüşik» olarsan, tökməzdən əvvəl «bismillah» demək lazımdır.

Bir evdən o biri evə şər qarışandan sonra süd, yoğurt, atəş verməzlər – evin ruzusu qaçar. Südün içinə kömür atıb vermək olar.

Axşam vaxtı həyət süpürməzlər, yerə çamaşır suyu tökməzlər, üz yumazlar (yusan, naxırçı qızı alarsan). Şər qarışanda («axşam darında») yuxulamaq da məsləhət deyil, çörək də yeyilməz.

Təzə ay çıxanda örtülməmiş təzə kəlağayı (foşi) örtünürlər aya qarşı ki, bəxt açılsın.

İsitmə zamanı yeddi qat teli qırx düyün edib qola bağlar və üç dəfə isitmə duası oxuyarlar.

Oçaq üstdəki qazanı, sacı dağıtmaq bədbəxtlikdir.

Mal satanda ipini verməzlər.

Öz tarlanı əkməmiş, başqasına borc toxum vermək olmaz...

Yuxular, yozumlar, fallar...

Rəvayətə görə, bir qadın yuxuda görür ki, oğlunu öldürüb, dərisini ip kimi cızıb şəhərin yörəsinə sərmişlər. Səhəri qonşusunu gören arvad oğlunu qəzadan qurtarmaqçun ona yalandan deyir ki, sənin oğlunu yuxuda görmüşəm, dərisini cızıb şəhər ətrafına gəriblər.

Qanşu deyir:

– Allah, sana şükür, oğlum padşah olacaq.

Bir neçə gün sonra doğrudan da həmin arvadın oğlu yox, qonşunun oğlu padşah olur – yuxu ona keçir...

Saatlının Varxan kəndində yaşayan Laşeli Gülxanım Binəli qızının söylədiyi bu rəvayət yuxuya olan əski inanların qalığıdır.

Yuxular dünyası türklər üçün gerçək aləm qədər realdır, yozumlar – insan taleyinin bələdçiləridir.

Yuxuda qızıl gören qadının qızı olacaq; balıq, bıçaq, qurbağa görənsə oğlu.

Qapısında meyvəli ağac görsən, subay qız ərə gedəcək, gəlininsə uşağı olacaq.

Yuxuda ətmək yemək xeyirdir, ətmək vermək – ziyan.

İlan – dava, düşmən bəlirtisidir, bə'zi adama isə ilan düşür.

Hamam – sıxıntı, xislətdir.

Xalı – rahat güzərandır.

Soğan görəni göz yaşları gözləyir.

Sabun – acıdır, kədərdir.

Bulanıq su – göz yaşlarıdır; duru su – aydınlıq.

Qucaqda qız uşağı görmək – kədər, bəd xəbər deməkdir.

Yuxuda qapı-bacanı süpürən kədərdən qurtulur.

Xoşlamadığın adam yuxuna girsə, işin rast gətirməz.

Açıq bıçaq görsən – deməli düşmən sənə güc gələcək.

Uzun saçlar – yoldan, səyahətdən xəbər verir.

Xəstə görmək – bədbəxtlik, ölümdür.

Ölü görəninin ömrü uzun olacaq.

Tərəzi görən xərcə düşəcək, ət görəninin sözü çəp gələcək, çəkişəcək.

Ağlamaq – gülməkdir, gülmək – ağlamaqdır.

Yuxulardan başqa, tale–qismət öz hökmünü, inayətini və ya qəzəbini ayrı yollarla da göstərir. Taleyin dolaşığı yollarını çözləyib anlamaq üçün fal qaydalarını bilmək lazımdır.

Bəxtini bilmək üçün təzə ay çıxanda hələ baxılmamış təzə güzgünü aya tərəf tutur, güzgüdə qismətini, qəza-qədərini görürsən. Amma güzgüyə çox baxsan çalınarsan, şikəst, kor olarsan... Təzə aya qarşı örtülməmiş poşi (kələğayı) örtəndə bəxt açılır.

Qurban bayramında da yatarkən yanına güzgüynən su qoyur və rüvədə (rüyada, yuxuda) bəxtini görürsən.

Ramazana üç gün qalmış, Ərəfə günü, iynə-sap işlətməzlər, qibləyə tərəf yeddi ulduz sayıb bir niyyətlə yatarlar, yuxuda qismətin görünər.

Mövludda şərbət üstə dua oxunur, sonra şərbət içilir.

Axısqa elində ən məşhur falçı-cindar artıq haqqında danışdığımız aşiq – Molla Məhəmməd olmuşdur. Aşıqlıqla bərabər Molla Məhəmməd falçılıq, təbiblik, mollalıq da edərmiş. Saatlının Əzizbəyov kolxozunda yaşayan Celalı Səddi Əşrəfov xatırlayır ki, Molla Məhəmməd ağ nəlbəkiyə su tökər, səkkiz xırda pul atar, baxardı, gözünə xəstəyə bənzər şəkil gələrdi, sonra suya bıçaq vurur, dua oxuyardı. Xəstə bundan bayılar, sağalır ayılırdı...

Lakin qeyd edək ki, Axısqaqanın maarifpərvər ziyalıları hələ keçən əsrin əvvəllərindən cindarlığı tənqid etmiş, xalqı elmə, savada çağırmışlar. Yalnız yerli əhaliyə deyil, hətta qonşu obaların əhalisinə, gürcü qadınlarına da «xidmət» göstərən Axısqa cindarlarının fəaliyyəti haqqında satirik məktub «Molla Nəsrəddin» jurnalında dərc olunub: «Axısqa uyezdində Azqur kəndindən yazırlar: «Bu il həmd olsun cindarlarımızın bazarı rəvnəqlidir. Çünki Gürcüstanda kazakların vəhşi rəftarlarından qorxub meşələrə qaçan və dəli olan arvad-uşaqların sanı xeyli ziyadədir. Bunlardan bizim xoşbəxt məmləkətimizə hər həftə müalicə üçün dəstə-dəstə gəlirlər. Bizim başımızı uca edən cindar mollalarımızın allah ömürlərini qiyamətə qədər uzatsın.

İdarədən: kim deyir ki, Axısqa və Acara müsəlmanları gürcülərə kömək etmirlər?» («Molla Nəsrəddin», 23 iyun 1906, № 12, s. 3.).

XALQ TƏBABƏTİ

Axısqada xalq təbabətinin səviyyəsi çox yüksək olmuşdur, şəfali çərmüklər, otlar, çiçəklər, meyvələr bir çox dərmlərin əlacı kimi ad çıxarıbmış. El arasında xalq təbibləri, əsl loğmanlar da varmış – Aşiq Molla Məhəmməd, Misli əmi, Sınıxçı Əhməd əmi...

Türk xalq təbabətində çox müxtəlif üsullardan istifadə edilir.

Zığablinin (kirpi) dərisi yelə, əti qarın ağrısına dərman kimi işlədilir.

Ankara adlanan qızıl kərtəkələnin başını ocaq istisində qurudur, əzib suya qatır, sancılı uşağa verirdilər. Ankara Abastumanda, Xeçəçalada çox olardı.

İkrahlanmadan qaşıntı olanda xəlbirə qırx qaşiq qoyar, ikrahlanmış adamın üstünə qarı astanasında həmin xəlbirdən su tökərdilər.

Böyrək xəstəliyinə qarşı qarğıdalı saçağını (lazut füskülü) qaynadıb xəstəyə içirdələr.

Sancılı uşağa fındıq ağacının çöpünü ya yarpağını nanə köküylə qaynadıb içirdələr. Bu məhlulda uşağı çimizdirərlər.

Çincar (gicitkən) qaynadıb suyu ilə baş yuyarlar ki, saç tökülməsin.

Göz qızarıb yaşaranda və qulaq ağrıtanda qara qabağı küldə bişirib soyudar və ağrılı yerə bağlarlar.

Göz ağrıtında fəsəli yarpağını ayaza baxan vaxtda dərib gözə bağlarlar.

Yel, ayaq ağrıtında ceviz, qızılcuq (zoğal), palıd parçalarını qaynadıb ayağı suyuna qoyarlar.

Çibana bağayarpağı, peçək (ağ gül açan sarmaşiq) qoyarlar.

Ayaq burxulanda sarı otu yağda qovurub ayağa bağlardılar.

Sabın və yumurta ağını qarışdırıb çibana qoyarlar.

Dəri şor atanda (ağaranda) bəyaz tut suyunu sürürlər.

Bal və yumurta sarısının qarışığı da çibana kömək edir.

Zəhərlənəndə yoğurt içərlər.

Qara ciyər xəstəliyini dağlarda bitən yabanı qara kirəz (gilas) sağaldardı.

Zökəm, boğaz ağrıtı, öskürəkdə, atəşdə (qızdırma) alma, heyva bişirib yeyərdilər.

Öskürəyə heyva yarpağının suyu da xeyirlidir.

Bişmiş heyva iştah açır.

Uşağın dişi çıxanda hədik bişirərlər.

Alçadan (temal) düzəldilən pəstil (lavaş) çorbası qan təzyiqinə, heyvan dabağına dərmandır. Yıxılıb əziləndə də pəstili isladıb üstə duz tökər, əziyə qoyarlar.

İslənmiş pəstili boğaz ağrıtı vaxtı boğaza bağlayarlar.

Yeldən ağrıyan yerə əncir yarpağını əzib qoyarlar.

Ürək ağrıyanda al rəngli «Yürək taşı»ni xəstənin boynundan asırlar.

Yanıq yerinə yumurta ağı və yoğurt surtərlər.

Qarın ağrıtında nanə suyu, küllü su içərlər.

İrinli yara və çiban üstünə pörtlədilmiş soğan və əməköməci yarpağı qoyulur.

Axısqa ellərində sadaladıqlarımızdan əlavə neqo gülü, saleka otu, qalo otu, pampara, gəlinbarmağı, telpəncəri kimi müalicə otlarından da istifadə olunurmuş.

TƏQVİM VƏ ÖLÇÜLƏR

Hər bir xalqın dünya duyumu həm də etnik təqvim və ölçü meyarlarından ibarətdir.

Xalq təqvimi türklərin etnik şüurunun ən maraqlı qatlarındanıdır. Günlər, aylar, fəsilələr haqqında Axısqa türklərinin təsəvvürləri son dərəcə orijinaldır.

Aylar: zəmhəri (yanvar), gücük (fevral), mart, abrel, mayıs, kirəz (iyun), orağ-biçin (iyul), xarman (avqust), bögrüm (sentyabr), şarab (oktyabr), qoç (noyabr), qaraqış (dekabr).

Həftənin günləri: bazar ertəsi, salı, çərşənbə, pəncşənbə, cuma, cuma ertəsi, bazar.

Həftənin ən yaxşı (eyi) günləri cümə və bazardır. Nişan, elçilik cümə günləri olar. Sali – ağır gündür. Ən ağır günşə çərşənbədir. Sali, çərşənbədə xeyirli iş görməzlər. Cümə günü, Xıdırəlləz günü, başqa bayramlarda isə ağır işlər görülməz, camaşır yapılmaz.

Ramazanla Qurban bayramları arasındakı 70 gündə və məhərrəmlikdə toy edilməz.

İlin ayları da müxtəlif inamlarla bağlıdır. «Qaraqış – qaraynan, zəmhəri – paraynan» deyərlər. Zəmhəri (yanvar) ayının 14-ü Yılbaşına düşür, həmin gün puvardan evə su gətirər, evə erkək heyvan salarlar ki, il ruzulu olsun. Evə kim girsə, qarğıdalı, buğda üstə oturdarlar. Həmin adamın gəlişi uğurlu olsa, gələnlər il də birinci onu evə çağırarlar. Yılbaşında səbətə ip bağlayıb bacadan evə atırlar.

Zəmhəri – mart aylarında havalar soyuq keçir, qasırğalar olur, bu qasırğalar vaxtı «avi (ay) çilədə totuni yalar» deyərlər.

Gücükdə (fevral) Xıdırəlləz atlanır, kimə yetişsə allah-taala ona yardım edir. Xıdırəlləz yoldakıları, çöldəkiləri daha çox himayə edir.

Martın altısında «Yerə izin oliyer» - yer qızır, əkinə başlamaq olar. Martda Haftahombax və Bəldərəcüz (7-8 mart) fırtınaları cövlan edir.

Martda altı günlük Qoca nənə fırtınası da başlayır. Deyilənə görə, martın əvvəllərində bir qoca nənə qoyun-quzusunu yığıb dağa gedirmiş, biri deyir, ay nənə, nəyə gedirsən, martın bu soyuğunda bu nə dağa getməkdir? Qoca nənə cavab verir:

- Martı vecimə almadım, cığ-cığ oynar oylağım!

Mart bundan hirsələnir, gücükdən (fevraldan) bir həftə borc istəyir, fırtına başlayır, nənənin qoyun-quzusu qırılır.

Apreldə Kukul fırtınası baş qaldırır.

Mayısın 7-15-i Comuşqıran fırtınasına təsadüf edir.

Kirəz ayı – gilaslar dəyən aydır. Bu vaxt el-oba dağlara, yaylaqlara yığnağa – seyrə qalxar, bir ay şənlik, istirahət edərlərmiş.

Orax və ya biçin ayı məhsul biçilər, xarman ayında taxıl döyülər.

Bögrümdə mal-qara böyürə-böyürə dağlardan enər.

Şarab – toy, şənlik ayıdır.

Qoç ayında qoyunlar qoça gələr.

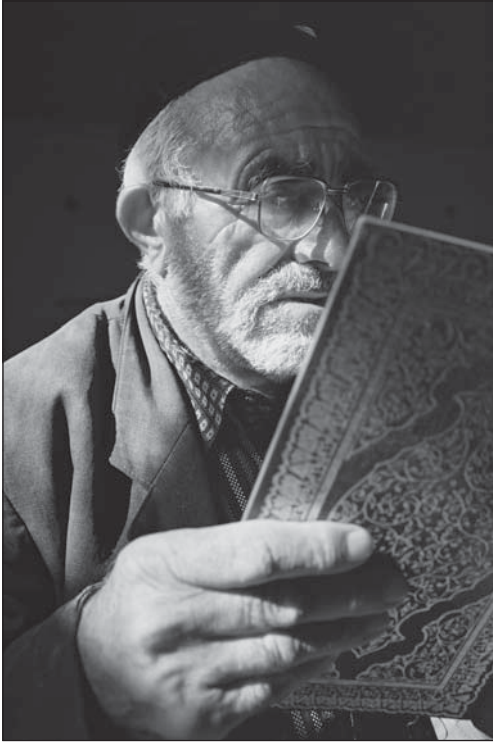
Qaraqışın axırlarından qırx günlük soyuqlar başlayır, gücükün ortalarına qədər davam edən bu çillə soyuqlarına «Qahredən savuqlar» deyilir.

Kirəzin axırlarından isə qırx günlük sicaqlar qızıdır...

Türklərin qədim çəki və ölçü adları da doğmadır: misqal, xalvar, pud, girvənkə, hoqqa (3 girvənkə), kodi, batman, toxar, arşın.

Para, dirhəm, lirə, okka, altun kimi sözlər də doğma etnik nişanələrdir.

Şəkillər: Sevil Piriyeva, Chingiz Samedzadə, Yulya Rusyayeva

XALQ SƏNƏTİ

*Dünya dolsa şərqiyən,
Türkü, türkü oxuyuruq,
Yol gedilməz qorxu ilə,
Türkü, türkü oxuyuruq.*

*Türklərdir bizim atamız,
Yoxdur özgə bir qatımız,
Xalis türkü, qanı təmiz,
Türkü, türkü oxuyuruq.*

Aşıq Veysəl

Axısqa yörəsi ən qədim vaxtlardan şer-sənət yurdu, ustad sənətkarların vətəni olmuşdur. Bu torpaqlarda Xəstə Hasan, Aşıq Öməriy, Aşıq Nuru, Aşıq Şenlik, Üzeyir Fəqiri, Zülali, Səfili, Əmrahi kimi böyük sənətkarlar saz çalıb söz söyləmişlər. Son illərdə ulu ustadların sənətini yeni nəsil davam etdirir. Məlik dədə, Kibar dədə, Əhməd dədə, Aşıq Ələddin, Aşıq Qafur, Aşıq Ömər, Gülcan nənə, Göyərçin nənə kimi söyləyicilərin, Mürtəz, Aslan, Fəhlül, Səkinə nənə, Cabir, Mehیار, İlyas, Zeynül, Şimşək, Şahismayıl, İlim, Musəddin tək el şairlərinin altun kəlmələri, davulçu Mərdalı, zurnaçı Mehri, zurnaçı Əmirşah, davulçu Şahbaz, zurnaçı Şəhmərdan, qavalçı Əhməd, Müdir, Mövlüd, Nurəddin, Mikayıl, Yusif, Zülfüqar, Lətif, Osman kimi istedadlı müğənnilərin yanıqlı sədələri bütün xalqı birləşdirir və bir millət kimi yaşadır. Milli mətbuat, məktəb, ərəzi birliyindən məhrum olan Axısqa elinin qəriblik həyatında folklor müstəsna rol oynayır, milli varlığı, etnik yaddaşı qoruyan ən önəmli qüvvə kimi inkişaf edir.

Axısqa türk folkloru çox zəngin və çeşidlidir. Sürgün, ayrılıq və əzablar içində bu zəngin xəzinənin necə qorunması adamı heyretləndirir. Bunu yalnız türk ruhunun ölməzliyi və böyüklüyü kimi anlamaq olar.

Bu qədim türk ulusunun el sənəti min illərin yaddaşından gəlir. Nurani qocalar indiyədək şaman oxumalarına bənzər sirlə duaları, Yunis İmrə, Qaracaoğlan, Dadaloğlu, Qurbani, Sümmani söyləmələrini unutmamışlar. Axısqa folklorunda bizim çağda, qəriblikdə yaranmış əsərlər də çoxdur. Bu çağdaş folklor nümunələri türk dünyasının ən faciəli günlərinin yadigarıdır, türk ruhunun əbədiliyinə böyük abidədir. Qəhrəman bir xalqın ağırları, dəyanət və ümidləriylə dolu bu folklor ümumtürk mədəniyyətinin ən şanlı və mənalı səhifələrindən biridir.

Sürgündən sonra Orta Asiya, Qafqaz və Rusiyanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış Axısqa türklərinin milli ruhunu, birliyini qoruyan, onları vətənə bağlayan əsas amillərdən biri xalq sənəti, forklordur. Janr etibarilə çox zəngin olan Axısqa türk folkloru

bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir. 1944-cü il sürgünündən sonra bu soydaşlarımızın milli yazılı ədəbiyyatı inkişaf etdirməyə obyektiv imkanları olmadığından folklor mədəni həyatın əsas formalarından birinə çevrilmişdir. Buna görə Axısqa folkloru günümüzə qədər canlılığını qoruyub saxlamış və dinamik sosial-mədəni amilə çevrilmişdir. Axısqa türklərinin etnik şüurunda obyektiv tarixlə yanaşı, ideal poetik aləm, mif-folklor dünyası mühüm yer tutur. Xalq ən'ənəvi mərasim-folklor mühitini gündəlik həyatında, xəyal və düşüncəsində yaşadır və özü də bu mühit daxilində yaşayır. Axısqa folklorunda qədim motivlərlə bərabər müasir tarix, sürgün dövründəki mədəni əlaqələr, dil təmasları, yazılı ədəbiyyatın tə'sirləri də dərin iz buraxmışdır. Bütün bunlar Axısqa folklorunu tədqiqatçı üçün olduqca maraqlı bir estetik-mədəni fenomenə, Anadolu-Qafqaz-Türküstan regional əlaqələrini, türk-gürcü ilişkilerini əks etdirən zəngin mənbəyə çevirir. Lakin toplanmış material və sistemli tədqiqatlar hələlik olduqca azdır.

Axısqa türk folkloru janr baxımından da çox əlvandır. El arasında müdrik kəlamlar, qədim dualar, incə manilər, deyimlər, ağılar, şaka-yerennüklər, türkülər, qoşmalar, nağıllar, mifik rəvayətlər, dastanlar, dəstənlər geniş yayılıb. Sanamalar, herslatmalar, tapmacalar, şaşırtmalar, nənnilər, oyunlardan ibarət çocuş folkloru da bir aləmdir. Axısqa elində qorunmuş bu folklor nümunələrinin böyük əksəriyyəti ümumtürk mədəniyyəti üçün tamamilə yeni və orijinaldır.

Əfsus ki, ümumtürk və dünya mədəniyyətini belə zənginləşdirə biləcək Axısqa türk folkloru bu vaxta qədər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Axısqa yörəsinin tarixi, mədəniyyəti haqqında müxtəlif səpgili materiallar Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və Azərbaycan mənbələrində cəmləşib. Bunlar əsasən ümumi təsvir və müşahidə səciyyəsinədir. Axısqa elinin etnik mədəniyyəti haqqında dolaşmış, bə'zən qərəzli fikirlər də çoxdur. Bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün hərtərəfli araşdırmalar, Axısqa elinin əzəli və əbədi türk ruhunu əks etdirən obyektiv tədqiqatlar lazımdır.

İlk dəfə 1986-1990-cı və 1994-1997-ci illərdə topladığımız Ahıska türk folkloru nümunələrini və Axısqa elinin tarixi, coğrafiyası, etnoqrafik mədəniyyəti, mif və mərasimləri, tapınc və inanışları haqqında materiallar, müşahidə və araşdırmalarımızı məqalələr şəklində³ və ayrıca kitablarda ümumiləşdirərək dərc etdirmişdik⁴.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu yeni kitabda intensiv şəkildə 1986-1990, 1994-1997-ci illərdə və epizodik olaraq 1998-2005-ci illərdə əsasən Saatlı, Sabirabad, Beyləqan, Xaçmaz, Quba, Şamaxı, Bakı və başqa yerlərdən toplanmış materiallar verilib. Kitab

3. Bax: Asif Hacı: Gəl dönəlim o yerlərə, arkadaş! //Ulduz, 1989, 7; Mesxet türklərinin folkloru //Türk dünyası araşdırmaları, 1990, 4 /İstanbul/; Qərblilik nəğmələri//Azərbaycan türkləri, 1990, 2/İstanbul/; Qafqazda türk cümhuriyyətləri //Ədəbiyyat qəzeti, 1991, 01.04; Fərman padşahın, dağlar bizimdir// Ədalət, 1990.01.11; Köhnə yurda dönüşün aşırımları //Azadlıq, 1990.14.11; Ümid nəğmələri//Azərbaycan gəncləri, 1990.30.10; «Umud» -ansambl sovetkix turok// Bak.rab., 1989.14.6; Ahıska türklərində ağac və su kultları//Erciyes, 1991, 1/Kayseri/; Ahıska türklərində mətbəx və geyim-kuşam kulturu //Erciyes, 1991, 8 //Kayseri/; Ahıska türklərinin tarixi //Ulduz, 1991, 8; Vətən dərdi, yurd dərdi// Milli folklor, 1991, 9/ Ankara/; Ahıska türklərinin xalq təqvimi//Türk kulturu, 1992, 3 /Ankara/; Ahıska Türkləri folklorunda Rus zülmünü Anlatan motiflər // Bizim Ahıska, 2005, № 2 (Ankara).

4. Asif Hacı. Qəribəm bu vətəndə. Ahıska türklərinin etnik mədəniyyəti - Bakı, Gənclik, 1992, (214s.); Ahıska türk folkloru. – Bakı, Mütərcim, 1998 (232 s.); Ahıska Türk folkloru. – Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001 (253 səh).

bəzi mövcud nəşrlərdəki müəyyən maraqlı nümunələr də mənbəyi göstərilməklə daxil edilib (toplayıcılar haqqında mə'lumat axırda verilib).

Ekspedisiyalarımız zamanı bizə yardımını əsirgəməmiş cəfakəş türk ziyalıları Əli Səlimov, Cabir Xalidov, Faiq Azqurlu, İlim Şahzadəyev, Rza Bayraqdarov, Nuriyyə Bayraqdarova, Əhməd Bayraqdarov, Təməl Aslanov və İbrahim müəllim, Güləhməd Şahin, Rüstəm, Lətif və bir çox başqalarına dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Axısqa elində Mürtəz dədə, Zarzimalı Aslan, Cabir Xalidov, İlim Şahzadəyev, Fəhlül, Zeynül Yektay, Şimşək Sürgün Kaxaretlı, Şahismayıl Adıgünlü, İlyas İdrisov, Mehیار Əhmədoğlu, Nürəddin Sasiyev, Allahverdi Piriye, Sabircan Cəlilov, Fərman Məmmədov, Rəfael Xəlilov, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Paşaliyev, Müsəddin kimi bir çox müasir şairlər, nasirlər vardır. Bu istedadlı sənətkarların yaradıcılığı ilə xüsusi məşğul olmaq, əsərlərini dərc etmək üçün uyğun təşkilatlar, nəşriyyat və redaksiyalar, Yazıçılar Birliyi müəyyən iş görməlidir.

Bir çox gənclərin tədqiqatçılıq qabiliyyəti var və bu qüvvələrdən də istifadə edilməlidir. Ahıska türklərinin qeyrətli vətənpərvərlərinin topladığı «Vətən» cəmiyyətinin də dövlətimizin və ictimaiyyətimizin daha geniş yayğı və diqqətinə ehtiyacı var. Bütün bunlar qədim bir elimizin gələcək taleyi üçün əhəmiyyətli olan məsələlərdir.

İstəklilə oxuculara təqdim etdiyimiz nümunələr çox zəngin sərvətin kiçik bir qatını əhatə edir. Axısqa türk folklorunun tam toplanması, tədqiqi və daha əhatəli nəşri müqəddəs borc kimi qarşımızda durur.

ATALAR SÖZLƏRİ

1. Avlu çürür, borc çürüməz.
2. Avi meşədən küsmüş, meşənin xəbəri yox.
3. Ağlamayınən gülmax baci-qardaşdur.
4. Ağanın vari gedər, xidmətçinin canı.
5. Ağ axça qara gün içindir.
6. Ağac əkənə rəhmət oxunur.
7. Ağac dibindən su içər.
8. Ağırmiyan baş yastux istəmöz.
9. Ağır qazan gec qaynar.
10. Ağır kamğayı yel qaldırmaz.
11. Ağzan sığari lukmayı al.
12. Ağzının aşı dəgül, yoxsa bənə can qoymaz.
13. Adamın düşməni - köti dili, bir də köti qarisi.
14. Adam adi ilə tanınur.
15. Adli kişi adından qorxar,
Adsız kişi tanrıdan qorxar.

16. Az idi arux-urux, biri də gəldi tabani cıruş.
17. Azan quşun ömri az olur.
18. Ayağıma yer edəm, gör bir sənə nə edəm.
19. Ayaxla gedən gəlür, başla gedən gəlməz.
20. Ayvaz - qassad, həp bir hesap.
21. Ay varikən, yıldızlara nə minnət.
22. Ayın on beş günü qaranlux olsa da, on beş günü aydınluxdur.
23. Ayıb söyləyənin ayıbını söylərlər.
24. Allah bin dərt vermiş, bin bir də dərman.
25. Allah asılsıza düşürtməsin.
26. Alan vurdi, satan yangıldı.
27. Al qapidə, sat qapidə, işin yoxsa, yat qapidə.
28. Al qoşovi gir axora - yağurli mal qucunur.
29. Ana-babanın qədrini bilməyən başqasının nə bilir?
30. Anasına bax tanasını al.
31. Ana qızına taxt vermiş; baba qızına baxt vermiş.
32. Anandan izinin, axıldan ceyizin olsun.
33. Anam-bacım kimdür? - Eyi komşim.
34. Ana kimi yar olmaz, vətən kimi dövlət var.
35. Anasının səvgüllü oğli çoban olurmuş.
36. Anasının qız vaxtını söyliyər.
37. Anasi qızını ögsə - burax da qaç, el ögsə al da qaç.
38. Arasan-bulursun.
39. Artuk aş ya qarın ağrıdur, ya baş.
40. Araya girən - bəlaya girər.
41. Ara sözü əv yıxar.
42. Arif adam tərif istəməz.
43. Arkadan vuran namərddir.
44. Asıl azmaz, bal kokmaz,
Asılsızdan kərəm gəlməz.
45. Ata dost kimi bax, düşmən kimi bin.
46. At olmayan yerdə eşək də atdur.
47. At yerinə eşək bağlama.
48. Atılan ox geri dönməz.
49. Atda qarın, yigitdə burun.

50. Atın ölümü təki arpadan olsun.
51. Atın izi itin izinə qarışmaz.
52. Aşi yox, oroc tutar,
İşi yox, namaz qılar.
53. Aşağı tüfürürsən - saxal,
Yoxarı tüfürürsən - buyux.
54. Axılliyə qırx gün dəli desən dəli olur.
55. Axılsız baş əlindən səfil ayax nələr çekiyer.
56. Axıllıynən çekişmax cəyilinən halva yemədən eydür.
57. Axılliyə həsrət qaldım, dəli bacayı aşdı.,
58. Ax, bənim kisəm, minnətsiz yesəm.
59. Axirətdə qomşi həxi sorulur.
60. Ac işlətmə, toxı tərptətmə.
61. Ac gezmədən tox ölməx eydür.
62. Ac it furun yıkar.
63. Artux mal gözmi çıxarur?
64. Anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al.
65. Ağıllı gördüğünü, axılsız eşitduğunu söylər.
66. Amanata xəyanət olmaz.
67. Aşix güləgən olur, dərtli söyləgən.
68. Adam verduğunu geri almaz.
69. Azi bilmiyan çoxi heç bilməz.
70. Aşığa sinək səsi saz gəlür.
71. Axar su gedər, qalmaz.
72. Armudun iyisini meşədəki avilər yiyar.
73. Atına baxan ardına baxmaz.
74. Ağır qazan gec qaynar.
75. Adamın adi çıxınca, canı çıxsa eydir.
76. Ac nə yeməz? Tox nə deməz?
77. Acluqdan qudurani saxlamaq olur, toxluqdan qudurani saxlamaq olmaz.
78. Allahdan buyruq, ağızıma quyruq.
79. Ac ol, keş ol, xoşun işinə qarışma.
80. Allah demiş - çalış, qulum, vericiyim.
81. Ana qısmi bedva edəndə məmələri duva edərmiş,
82. Baba qısmi bədva edəndə buyuxları amin diyarmış.

83. Ana-baba olanda ana-baba qədrini bilürsün.
84. Ad adami bəzəməz, adam adı bəzər.
85. Avidən qorxan meşəyə getməz.
86. Alışux ağzın tövbəsi yoxdur.
87. At bazarında eşşək satılmaz.
88. Adamın yürəgininən dili bir olsun gərək
89. Ağla, dərdin yitsin.
90. Ağlamayana məmə yoxdur.
91. Adami tez qocaldur il axşamdan yatan qari.
92. Ağzının tadı tuz, həppisindən ucuz.
93. Ağac yıxılıanda baltalı da, baltasız da başının tüni kəsər.
94. Ayda yildə bir namaz ani də şeytan qoymaz.
95. Allah möminlərə hər şeyi bağışlar.
96. Ağzın ətə, altın ata ögrətmə.
97. Axılli düşmən, nadan dostdan yaxşıdır.
98. Axılli düşməndən qorxma, dəli dostdan qorx.
99. Babamın əvi uzax olsa, ögünməyə nə var?
100. Baba olmamış baba qədrini biləməsin.
101. Baltada var isə, sapda da var.
102. Balta ağacı kəsməzdi, sapi ağac olmasaydı.
103. Bali barmağı uzun degil, nasibli yiyer.
104. Baxmaynan ögrənmağ olsa, it də qəsəp olurdi.
105. Başxasının çaruğun geyən tez açınur.
106. Bazısı arar - bulamaz, bazısı bulur - yiyamaz.
107. Baba baba olsa, oğul da oğul olur.
108. Bayazın adı var, qaranın dadi var.
109. Bay qaftan geysə, «xeyirli olsun» diyarlar, yoxsul geysə, «nərdən buldun» diyarlar.
110. Bacanın əgriluğuna baxma, tütünün düz çıxmasına bax
111. Beg deduğun nə, bəgənməduğun nə?
112. Beşiginimi yügürmişin?
113. Bəxşiş atın dişinə bakılmaz.
114. Bəglərə inanma, suya tayanma.
115. Biz gəldüx gəlini görməyə,
Gəlin getdi təkək yığmaya.
116. Binə bir söylə, birə bin söylə.

117. Bismillah deməynən donuz bostannan çıxmaz.
118. Bir baba dokkuz oğul bəslər,
Dokkuz oğul bir babayi bəslıyamaz.
119. Bir tavuğun başın sadağası bir yumurtadır.
120. Bir bışı - qırx kışı.
121. Bir müştəriyə dükən açılmaz.
122. Bir ayax sən gəl, iki ayax bən gələm.
123. Bir insan ataş olsa da dünyayı yakamaz.
124. Bizə də bir gün toğar.
125. Bir gələn bir daha gəlür, sabır et.
126. Bir köçmax - yüz talanmax.
127. Boğulsam da, böyük suda boğulem.
128. Böyügün sözüni tutmiyan uluya-uluya qalur.
129. Böyük başın böyük dərdi olur.
130. Böyüksüz əvdə bərəkət olmaz.
131. Böyük luxma çeynə, böyük söyləmə.
132. Buynuzsuz koçun haxi buynuzlı koçda qalmaz.
133. Bulanux suda boy vermə, boyun görünməz.
134. Buğda - ətməgin yoxisə, tatlı dilin olsun.
135. Bulutdan nəm qapiyer.
136. Buna el demişdürlər, selin ögünü kəsər.
137. Bögünün yarını var, yarının bir xoş günü vardır.
138. Bitməz iş olmaz.
139. Bir günün beğliğı də beğluxdur.
140. Bir bilməm bir qəzayi qurtarur.
141. Bin tədbiri bir təğdir pozar.
142. Bin qula yalvarmaxdan bir kərə peyğəmbərə səlavat gətür.
143. Baba olmax qolaydur, babalux etmax çətindir.
144. Boşluğun belasından söz çox olur.
145. Bayaza bayaz diyarlar, qaraya qara.
146. Bar verən ağacı kəsməzlər.
147. Bir biləndən qorx, bir də bilməzdən.
148. Biri od olanda biri su olsun gərək.
149. Bir axilli baş bin başı saxlar.
150. Baluğun əmri sudan çıxanacandır.

151. Başxasının qaşuğınan qarın doymaz.
152. Birə yetən ikiyə də yetər.
153. Bin gör, bir al.
154. Bekliyan beg olur,
Beklemiyan qul olur,
Bekliyana verürlər,
Beklimiyani döğərlər.
155. Bataxluxda çırpınmaq olmaz.
156. Bir baltaya sap ol.
157. Başxasının əlininən tikan yolma ki, «hayıf sənə tikan» olur.
158. Bir yumurta, oni də dürtə-dürtə.
159. Böyüünü tanımiyan allahını də tanımaz.
160. Bəyaz at arpa yeməz.
161. Bayaz atinən cəhil ağaya qulluq etmə.
162. Vaxtını yitürən bəxtini yitürür.
163. Vaxtsiz ötən xoruzun başını kəsərlər.
164. Var başını gizləməz, yox da daşdan qəvidir.
165. Verən əli kəsməzlər.
167. Verğudun bir yumurta, oni da dürtə-dürtə,
168. Vətəni sevmax imandandır, vay ona ki, içində olmiya.
169. Varlının xorizi də yumurta qoyar, tavuğı də.
170. Vətənimə gəldim-imanə gəldim.
171. Vətənə gəldim, imana gəldim.
172. Vətən həsrəti çəkdim, gözlərimə qan gəldi,
Vətənimə qovuşdum, cəsədimə can gəldi.
173. Vətən-vətən deyip sızladı yürək.
174. Var-dövlətim yitürdüm, canımı Vətənə yetürdüm,
175. Qazan qarasi gedər, yüz qarasi etməz.
176. Qari yüzli adamnan (kişidən), adam yüzli qaridən əlhəzə.
177. Qari var - arpa ununna aş edər, qari var - buğda ununi daş edər.
178. Qarisiz əv - susuz dəgirman kimidür.
179. Qapiyə gələni qataxlamazlar.
180. Quduzun ömri qırx gündür.
181. Qurban olem tiپیə (küləyə), gendi gətürdi qapiyə.
182. Qarnın toymıyan yerdə acluğun bildürmə.
183. Qar ili - var ili.

184. Qoçun buynuzi qoça ağırlux etməz.
185. Qorxax bezirgan nə xeyir edur, nə zərər.
186. Qoyuna çoban - tarlaya sapan.
187. Qurumuş ağacın gölgəsi olmaz.
188. Qanlidən uzax gəz.
189. Qalan işə qar yağar.
190. Qarisi kötü olan adam tez qocalar.
191. Qız sahabi-qala sahabi.
192. Qəribin dosti olmaz.
193. Qəribin kimsəsi yox, allahi vardır.
194. Qaraya bayaz deyilməz.
195. Quri sələmi yel alur.
196. Qız evində danqur-dunqur, oğlan evində xəbər yox.
197. Qırax ətmək birləşməz.
198. Qismətdən artux yemək olmaz.
199. Qəza gələndə gəliyerim demir.
200. Qılinc qınıni kəsməz.
201. Qırax gün günahkar, bir gün tövbəkar.
202. Qırmızı gömlək gizlənməz.
203. Qız beşikdə - cehiz sanduxda.
204. Qırax oğri bir çıplağı soyamamış.
205. Qırax qurda bir aslan nə yapsın?
206. Qırax illik balığa üzmək ögrədir.
207. Qırmızı gömlək gizlənməz.
208. Qız yükü – duz yükü.
209. Qəmbərsiz dügün olmaz.
210. Qələmin ucunda qılinc güci var.
211. Qorxan gözə çöp düşər.
212. Qırax yillux yanux eylanmaz.
213. Quri ağaca qan sürtmə.
214. Qalan işə qar yağar.
215. Qızın gövli bəndə, şalvarı başxasında.
216. Quri qaşix ağız yırtar.
217. Quri torbaynan at bir kərə tutulur.
218. Qızını dögmian dizini dögər.

219. Qızı kəndi - kəndinə qoysan, ya halvaçıya, ya davulçıyə köçər.
220. Qaşuğınən aş verib, sapınən göz çıxarma.
221. Qoca kafir misliman olmaz.
222. Qutli gün toğuşundan bəllidür.
223. Qılıncsız qırğına düşdük.
224. Dadli-dadli söyliyə, aci-aci sökər.
225. Davada ağac ortadakına dögər.
226. Dağda qurutdan, bağda tutdan olma.
227. Dəvətsiz gedən mindərsiz oturur.
228. Dərd bir olsa ağlamaya nə var.
229. Dərd bulmaq qolay, yitürmək çətindür.
230. Dəniz olub taşma, əlindən gəlməyən işə tolaşma.
231. Dərmənə inanma, dərmansız da qalma.
232. Dərdin dərd bilənə söylə.
233. Dərdini gizlədən davasını bulamaz.
234. Dəməz nəmdən, insan qəmdən çürür.
235. Dəməzi sicax-sicax dögərlər.
236. Dərd var dələr keçər,
Dərd var gələr keçər.
237. Dərd adama selinə girər, misxalinən çıxar.
238. Dəli güləgən olur, dərdli söyləgən.
239. Dəli dəliyə görüncə degenegini saxlar.
240. Dəgirman bildüğünü edər,
Çəmbərin çək-çuki gendinə qalır.
241. Dəliyə uyan dəli olur.
242. Dəvəyə bürc lazım olsa, boynunu uzadır.
243. Dəli ağlamaz, dərdli gülməz.
244. Dəlinin etdiğini haxilli etməz.
245. Dəli demiş, haxilli də inanmış.
246. Dəgirmançı ac qalmaz.
247. Dögmə kimsə qapisini, dögərlər sənə qapını.
248. Dilən zor vermə, ələn zor ver.
249. Dizimdə oturiyə, saxalimi yoliyə.
250. Deyilən söz geri gəlməz.
251. Dəduğunu diyə, deməduğunu gədər-gəlməzə yollıyar.

252. Dovuzun bitini ələn alma ki, başan çıxar.
253. Düşmən ətək altından çıxar.
254. Dündən söyləmə, bögündən söylə.
255. Dərd dərdə oxşamaz.
256. Desələr ki, göydə toy var, qarilər mərdivan ararlar.
257. Düşünə-düşünə görər işi, sonra peşman olmaz kişi.
258. Dost acıdıb söylər, düşmən güldürüb.
259. Dost daşi kötü degər.
260. Düşman ocax başında.
261. Dünya yalan dünyadır.
262. Dünya yansa, bir xorum oti yanmaz.
263. Dünya beş günlüxdür, beşi də qara.
264. Düşünməyib oturan qalxarkən ayıblanır.
265. Dünyaya ümidinəndemişlər, bizə də bir gün toğar.
266. Dəvədən böyük fil var.
267. Dərin bulax bulanmaz.
268. Dilən güc vermə, işən güc ver.
269. Dost başa baxar, düşmən ayağa.
270. Dost gələn günü bayram olur.
271. Dost yolunda tufan olur, qar olur.
272. Dostun yoxsa - ara, tapanda - qori.
273. Diyerlər zamaninən həp unudulur sevgilər.
274. Dəşi xocaya, döşi xocaya, yeddide bir başi xocaya.
275. Dostumuz dost olsun, düşmənimiz kor olsun.
276. Dəgirmanə girən çaqqal, dirgana dözsün gərək.
277. Düz söz baş kəsər.
278. Dəvə xurmay seçməz.
279. Dəgirmanə su nirdən axduğun ogren.
280. Dərdi çəkən bülür.
281. Dilin gəmtügi yoxdur.
282. Diş çeynəməynən qarın toymaz.
283. Dost arası pak gərək.
284. Dərtli gəzsən tez ölürsün.
285. Düz söz qılıncdan kəskün.
286. Enəməduğun yerə çıxma.

287. Eylugə eylük olsa, ökü zə biçax vurulmaz.
288. Enişdən gənə yoxuş eydur.
289. Elə uyan əvsiz qalar.
290. Eldən olan gözdən olur.
291. El keçduğı körpüdən sən də keç.
292. Eşəgin ölümü itə düğündür.
293. Eşəgə atlas-çul vursan, genə eşəgdür.
294. Ey söz demür qapilər açar.
295. Eylük et ki, eylük görəsən.
296. Eyi əvləd babayı vəzir edər, kötisi rəzil.
297. Eyibsiz yar iştiyan yarsız qalur.
298. Eşək nə bülür, xurma nə tadur.
299. Eşəgin canı yansa, atı də keçər.
300. Eşəgi satdım, «hoş» deməkdən qurtuldum.
301. El əliynən tikan yolma, yazıx sənə tikan derlər.
302. El ağzi - çuval ağzi.
303. El ağzınnan quş tutulmaz.
304. El atına binən tez enər.
305. El gözi tərəzidir.
306. El için ağlayan gözdən olur.
307. El atduğı taş uzax gedər.
308. El sözü nə uyan əvini tez yıxır.
309. El ağzi faldur.
310. Elinən gələn dərd düğündür.
311. Edəcəğindən söyləmə, etdiğündən xəbər ver.
312. Er qaxaninən er əvlənən yanğılmamış.
313. Esgü şəhərə təzə nırx qoyma.
314. Esgü yırtılmasa, təzəsi olmaz.
315. Ətməgi tək yıyanın boğazunda qalur.
316. Ət gömüksüz olmaz.
317. Ətinən dırnax arasına girmə.
318. Əliaçığa allah kəndi yetürür.
319. Əli əgri həp düzlüxdən söylər.
320. Əl əli yıxar, əl də dönüb yüzi.
321. Əlinən açılani dişinən açma.

322. Əv alma, alanda qomşi al.
323. Əvvəl-əvvəl qaraz çalan uçamaz.
324. Əv sözsüz olmaz, degirman tozsuz.
325. Əv tanasından öküz olmaz.
326. Əv üstünə əv olmaz.
327. Əv yıxanın əvi olmaz.
328. Əvindən çıxan əv qədər yıxılır, kövündən çıxan köv qədər.
329. Əvdə bülbül, dişərdə quzi.
330. Əvdəki bazar çarşidə keçməz.
331. Əzəldən gülmiyan sonunda da gülməz.
332. Əzizim əzizdür, canım ondan da əziz.
333. Əziyyətin bən çəkdim, səfasın ellər.
334. Əski düşman dost olmaz, əski dost düşman olmaz.
335. Əski pambuxdan bez olmaz, əksi düşmandan dost.
336. Əski yırtılmasa təzəsi olmaz.
337. Ərəb toyunca yiyar, türk öluncə yiyar.
338. Əringəndən gənə axsax eydür.
339. Əringənin qazancını it yiyar, yaxasını - bit.
340. Əldən gedən ələ gəlməz.
341. Əlindən gəlsə, adami bir qaşux suyınən boğar.
342. Əmür paşanın, çubux meşənin.
343. Ətmək eldən, su göldən.
344. Ətmək ögüci olma.
345. Ətməki ətməkçiyə büşürtür, birini də artuq ver.
346. Ətməgin çoxuni yetimin ögünə qoy.
347. İt ölür də sahəbi çıxar.
348. İnanma dostan, saman tərər postan.
349. İnsan insanan yük olmaz.
350. İt ilə çuvala girilməz.
351. İt qışı çıxarur, amma dərisi nə çəkir.
352. İp qırıldıği yerdən bağlanar.
353. İpə un sariyer.
354. İtin ölumi gəlincə çobanın degənəginə sürünür.
355. İnsan sözündən, öküz buynuzundan tutulur.
356. İnsan qocalsa da, yürək qocalmaz.

357. İnsan nə bulsa, kəndindən bulur.
358. İnsan əvlədi dünyada tək olmaz, cüt olur.
359. İnek almaz, tana sevməz.
360. İnek öldi, xab kəsildi.
361. İki gövül bir olsa, samanlux da saraydur.
362. İlk vuran oxçudur.
363. İlk baxtım - altun baxtım.
364. İş yarı-buçuk görmə.
365. İştianın bir yüzi yara, vermiyanın iki üzi.
366. İşliyanda çoxinən işlə, yiyanda azinən ye.
367. Yaz qışından bəlli, qız qardaşından.
368. Yazan da Bədəl, pozan da Bədəl.
369. Yazda ayransız olma, qışda yorğansız.
370. Yazılan yazı başa gəlür.
371. Yağ taşanda kəpçenin bahası olmaz.
372. Yalançının yemininə inanma.
373. Yalançının quyruğı peşində olur.
374. Zərəlin yarısından da dönsən xeyirdür.
375. Xorinən gözəllux olmaz.
376. Ziyankərdən qəza əskik olmaz.
377. Ziyada xarçlamaq məkrüfdür.
378. İki qarili əvdə dirlux olmaz.
379. Zamanaya bax, aviyə qaval çaldirüyer.
380. Zəngin arabasını dağdan aşırur, yoxsul düz ovada yolunu şaşurur.
381. Zəhmətinən yeyilən aci soğan, minnətinən yeyilən baldan tatlıdır.
382. Zorun var isə, zurnaçi başı ol.
383. Ziyadə xarçlamaq məkrüfdür.
384. Yüz bilsən də bir biləndən sor.
385. Yiyan içər, qonan köçər.
386. Yad gələ-gələ biliş olur, bilən varmaya-varmaya yad olur.
387. Yapmaduğun gövülü qırma.
388. Yüzən gülən arxadan söylər.
389. Yigidin başna hər iş gəlür.
390. Yaxın adamın yoldığı saxal bitməz.
391. Yüzünə bax, ondan su um.

392. Yüksəkdən baxan alçağa tez enür.
393. Yiyan bilməsə, toğriyan bülür.
394. Yigidim sağ olsun, bulunmiyan qız olsun.
395. Yügrək at yemini kəndi arur.
396. Yolsuz gedən tez yorulur.
397. Yigidə qırx günah azdur.
398. Yazın yalağı, qışın sicax yeməgindən eydür.
399. Yaxşuluğa yamannux, kor eşşəgə samannux.
400. Yoxdan kosa yaxşidur.
401. Yumurtadan yüng qırılmaz.
402. Yaxşı niyat yarım dövlət.
403. Yalançının ipinən quyuya enmax olmaz.
404. Yatağan arslannan gezegen tilki eydir.
405. Yilani yarali buraxmazlar.
406. Yel əsəndə yelləniyer, yol görəndə yollaniyer.
407. Yumurtanın sarısından pay oman cəhənnəmluxdur.
408. Yürək şüşə kimidür, qırdın, yapamazsan.
409. Yuxi yastux işləməz.
410. Yetim demiş bən gülərim, allah demiş bən nerdəyim.
411. Yaralının dərđini nə bülür yarasızlar.
412. Yüzgər əsməsə yaprax oynamaz.
413. Yügrək at qəmçi işlətməz.
414. Yeyilməmiş aşa dua qılınmaz.
415. Yetim xırsuzluğa çıxar, ay ilk axşamdan toğar.
416. Yolundan çıxan tez yorulur.
417. Yoxsulun bayla nə qardaşı, eşşək atın nə yoldaşı.
418. Yürüş vardır ki, duruşdan betərdür.
419. Yurdundan sürülən yurduna varınca ağlar.
420. Yüksək olma, vura-vura endürürlər, alçax olma, basa-basa yerə keçürürlər.
421. Yuxliyan yılanın quyruğuni basma.
422. Karibin boyni bükük olur.
423. Karib kuşun yuvasini allah yapar.
424. Karibe bir salam bin altuna degər.
425. Karibin kimsəsi yox, allahı vardır.
426. Kar yılı - var yılı.

427. Katıksız ətmək boğazdan keçməz.
428. Kendi düşən ağlamaz.
429. Keçən günlərin harmanını sovurma.
430. Kimin mumi sabağacan yanmış?
431. Köti olmasa eyin qədri bilinməz.
432. Kor odur ki, düşdüğü quyuya bir də düşə.
433. Kor degənəgini bir kərə yitürür.
434. Küçüklər suç işlər, böyüklər bağışlar.
435. Köti söz sahabımındür.
436. Köti it nə yiyar, nə başxasına yedürür.
437. Komşuda pişer, bize de düşer.
438. Kəsilən baş yerine gəlməz.
439. Küçük daş baş yarar.
440. Kamil ögrən - it dili olsun.
441. Köç-köçə tayandı, qırğın yeni oyandı.
442. Köti hava düzəlür, köti insan düzəlməz.
443. Kediyə peynir ismarlamazlar.
444. Kedi cigərə yetişməzsə, orucdur deyər.
445. Kesər kendi sapını yonmaz.
446. Kəfənin cefi olmaz.
447. Kəsdənədən (şabalıd) çıxmış, qabuğuni bəgənmiyer.
448. Kişinin hörməti gəndi elində azdur.
449. Gölgəsində yatacaq ağacı budama.
450. Kimsənin ahi kimsədə qalmaz.
451. Kişi olan sözündə durur.
452. Kimi bildisəm haci, boynundan çıxdı xaçı.
453. Kosadan buyux iyidir, buyuxdan saxal iyidir.
454. Komşinin quzusi komşıya koç görünür.
455. Koç nerədən olur-olsun, quzunun səsi avluda duyulsun .
456. Köv üstünə köv olur, əv üstünə əv olmaz.
457. Kövül umduğundan küsər.
458. Kövülsüz sevmənin gözsüz oğli olur.
459. Köti adamnan dərt əskük olmaz.
460. Köti sözi qulax ardi et.
461. Köçdüğün yurdun qədrini qonduğün yurdda bilürsən.

462. Küçük kövün böyük ağasi.
463. Küldən tərə olmaz.
464. Kimə nə səsləsən oni eşidürsün.
465. Geyduğı ipək, yedüğü kərək.
466. Gendini tanımiyan allahini də tanımaz.
467. Gendindən yoxarılərə baxma, bir az də aşağılərə bax.
468. Gendi gözəl yox, qəlbi gözəl olsun.
469. Görən gözə kül səpmə.
470. Gökə dirək yox.
471. Gedəni tutmax olmaz.
472. Görməmişə göstərmə, görməmişdən əskük etmə.
473. Gec olsun, güc olsun.
474. Gördüğün qoyub, eşitduğan inanma.
475. Gövül omduğu yerdən küsər.
476. Gələn gedənə rəhmət oxudur.
477. Gec buldum, tez yütürtüm.
478. Gedər bağlar qorasi, qalur yüzlər qarasi.
479. Günləri sayduxca uzanur.
480. Göl yerində su əskik olmaz.
481. Gələndə «paşam», gedəndə «ağam».
482. Gələn gedəni aratr.
483. Gul tikansız olmaz.
484. Gökdən on iki alma düşdi, on bir dedilər, bir da sabur et dedilər.
485. Gezağan qarı iki əvi viran edir.
486. Gezəğan gəlinnən, güləyən qızdan çarşi - bazardakı loti eydir.
487. Gəlin oldun, dilin çək.
488. Gəlin inək sağamaz, havli əgridur diyar.
489. Gəlinin eyisi olmaz, qızın da kötisi.
490. Gözələ göz dəgər, qəlbə söz.
491. Gözəl aşi tez bişər.
492. Gözəl səvməyə töbə olmaz.
493. Gözi ancaq toprax toyurur.
494. Gözündə yaşı var, tasında aşi yok.
495. Kölgədə bitən oğacın meyvəsi olmaz.
496. Görən göz yol aramaz.

497. Gördün dəli, savul geri.
498. Gökdə yıldız ararkən, yerdəki çuxuri görmir.
499. Gövül fərman dinleməz.
500. Köşə taşi yapıdən düşməz.
501. Günə görə kürkün gey.
502. Lafdan gümrük alınmaz.
503. Laf kisəyə girməz.
504. Lafla peynir gəməsi yürüməz.
505. Mal adama həm dostdur, həm düşməndür.
506. Meyvasız ağaca heç kim taş atmaz.
507. Meydan bulmuş, at bulmamış, at bulmuş meydan bulmamış.
508. Meyxanəçidən şahid iştədilər, sərxoşi göstərdi.
509. Məzar taşıyla iltifat olmaz.
510. Mərmər - ey daşdan, eylik - iki başdan.
511. Misafirin rizi kendindən irəli gəlir.
513. Mum dibinə işıx verməz.
514. Mal sənin, məsləhət sənin.
515. Misəfir üç günluxdur.
516. Misəfir əvin yaxuşuğidir.
517. Meyvalı ağaca daş atan çox olur.
518. Mollanın deduğuni de, etduğuni etmə.
519. Mərdivani ayax-ayax çıxarlar.
520. Malının yanında saabi gərək, oğli yoxsa da, babasi gərək.
521. Nəsibə zaval yoxdur.
522. Nə ver, nə də peşinə get.
523. Nə coraba yamaxdur, nə şarvara yamax.
524. Nə çabux ol asıl, nə yavaş ol basıl.
525. Nərə gedirsin, oranın arabasına binərsin.
526. Namus gedər, dönməz geri, yoxdur onun bəlli yeri.
527. Namusi altuna değısməzlər.
528. Nəsibində varisə qaşuğan çıxar.
529. Nə ver, nə də peşinə get.
530. Nə qədər bilsən də, gənə bir bilmişdən sor.
531. Ovçi nə qədər bilirsə, avi də o qədər biliyer.
532. Otuz iki dişdən çıxan otuz iki məhəlləyə yayılır.

533. Oğlan doğurdum-oydi bəni, qız doğurdum-soydi bəni.
534. Oğlum oldi - gülüm oldi, əvərdim - elin oldi, ayurdum - komşim oldi.
535. Oma-oma döndüm muma.
536. Oğul babasına görə süfrə açar.
537. Oğlan əvlənür, bəg oldum sanur.
538. Oğlan olan yerdə oğurlux saxlanmaz,
Qız olan yerdə ignə gizlənməz.
539. Oxlavısız tutmac olmaz.
540. O kişi nə etsin ki,
Yokari assa his olur.
Aşağı qoysa pas olur,
Vurub öldürsə yas olur.
541. O gəlsə daşınən, sən get aşınən.
542. Ölümdən başxa hər şeyə çarə var.
543. Ölümü olan bir gün ağlar.
Dəlisi olan hər gün ağlar.
544. Öpüləcək yüzi tüfrüləcax etmə.
545. Önde gedən yorulur, arxada qalan soyulur.
546. Öküzi buynuzundan, insani sözündən tutarlar.
547. Ölüm ile öc alınmaz.
548. Onde gedən yorulur, arxada qalan soyulur.
549. Öküzün çekdüğünü qayışdan sor.
550. Ölən can qurtatur, vay qalanın halına.
551. Önünə baxma, sonuna bax.
552. Ölüye ağlamaz, diriye gülməz.
553. Ölü gözündə yaş olmaz, imam evində aş olmaz.
554. Ölünün yüzi sərindür.
555. Ölümü görəcəksən ki, bayılmaya da razı olasın.
556. Papağı keçi dərisindən, xəbəri yok gerisindən.
557. Papaxçının papağı olmaz.
558. Paran vardır, çarşı-bazar sənindür.
Paran yoxdur, sırtı, allah kərimdür.
559. Paşanın varı getmiş, paşanın canı çıxmış.
560. Paşanın işi də poşaya düşərmiş?!
561. Peynil-ətmək yeməsən, kimsə deməz ki, yiyansan.
562. Sanat altın - bilərzikdür.

563. Sivri başda axıl durmaz.
564. Söz var əv için, söz var el için.
565. Soylu soyuni yuturməz; soyuni yütürən soysuzdur.
566. Səni səndən sormazlar, eldən sorarlar.
567. Sənətinə kim xor baxar, boynuna torba taxar.
568. Su bulandırmaynan balux tutulmaz.
569. Sən biliyən bir-iki, ellər biliyer bin-iki.
570. Sözi yerində söylə.
571. Sözin gerçəgi yərənnüginən deyilür.
572. Sözin düzüni cocux diyar.
573. Sabur edən hər şeyə ulaşur.
574. Sərt olma, mərd ol.
575. Sağıldım, sağıldım, axırda da təkmük vurdi tağıldım.
576. Sözü gələndə usta, işə gələndə xasta.
577. Saymaduğun taş, yarar baş.
578. Sağ baş yasdux iştəməz.
579. Su gedər, çuxuri bulur.
580. Sadağa verən əllər dərd görməz.
581. Sabur edən hər şeyə ulaşur.
582. Səndən ötri xasta olana sən öl.
583. Sabax qismətini kimsəyə vermə.
584. Sənə ton çıxsa, bənə də yelək.
585. Söz sözün küksidür.
586. Sevmə səni sevmiyani, kökdən enən hürisə.
587. Sağır eşitduğunu, kor tutduğunu buraxmaz.
588. Susuz ağac meyvə verməz.
589. Suya düşsə quri çıxan oğuldur.
590. Su kimi ömrin olsun.
591. Su gedər, qum qalur.
592. Sayanın quliyam, saymiyanin sultani.
593. Sabax naxıra, axşam axora.
594. Sağı soldan baxıb söylə.
595. Sımarlamayınən hac qabul olmaz.
596. Söyliyəne baxma, söylədəne bax.
597. Səadət qapıdan girəndə, səfalət bacadan çıxar.

598. Sabonnadux suya qoydux, gənə bizim qara cocux.
599. Sevənin gözi kor olur.
600. Söz bir, qulax iki.
601. Söz var gəlür gedər, söz var dəlür gedər.
602. Söz bir, məsləhət iki.
603. Sən biliyən bir-iki, ellər biliyer bin iki.
604. Söz var əv için, söz var el için.
605. Sükut atın təkmügi böyük olur.
606. Söz var, aş büşürür, söz var, baş yütürür.
607. Səv səni səvəni, iki dişli qarışə.
608. Suyi qoyub ataşnan oynama.
609. Samannuxda kədi bin yil yaşasın.
610. Sakın, yeddi toy, yeddi bayramda söylərlər.
611. Sinək murdar dəqul, yürək bulandurur.
612. Toxun ögünə aş qoysan, bin türli bəhanə bulur.
613. Toğri gedən tolaşmaz.
614. Toğriya allah yardımçı.
615. Tatli suyi kim içməz.
616. Tuzsuz aşı şəkər də qoşsan tadi gəlməz.
617. Topalinən gezən axsamayı ögrənür.
618. Tilkinin bazarda nə işi var?
619. Tilki tilkiyə diyar, tilki də dönüb quyruğuna.
620. Tuz-ətmək dostluğu pozmaz.
621. Tağın da dərdi tağ boydadur.
622. Tikən battığı yerdən çıxar.
623. Tatli dil yılanı deşigindən çıxarur.
624. Tanrı nişan vurduğu quldan qorxmaq gərək.
625. Tovşan nə küçük, qulağı nə böyük.
626. Tarlada izi olmayan sufrada yüzi olmaz.
627. Tava dəlax, tas dəlax, bu da gəldi üstəlax.
627. Tək ayranın olsun, sinək Bağdaddan gəlib qonar.
628. Toydan sonra nağara, xoş gəldin Bayram ağa.
629. Toğri olan, hər kişiyi toğri sanar.
630. Topal eşşəginən karvana qoşulma.
631. Toğmaduğun oğlana ad qoyma.

632. Tutulmiyan oğri - begdən toğri.
633. Türk atının samani bol gərək.
634. Türk para bulsa tavara verür.
635. Türk şərlünün qulidür.
636. Türkün sonrakı axli bəndə olsa.
637. Türk zopasi görməmiş.
638. Türk gedən yerə bərəkət gedir.
639. Türk sögduxca qızır, turduqca bezər.
640. Tac olmaynan şah olmaz.
641. Uli gözi ilə qız al, ərgən gözi ilə at al.
642. Ununi ələmiş, ələgini asmış.
643. Unu uçiyerdi, kəpəgi qaçiyerdi.
644. Uzun yaşın axrı gənə ölümdür.
645. Üşümüş yilani qoynan qoyma, isinən kimi səni sancar.
646. Ustadını xor görən boğanıza torba taxar.
647. Uzac getmə-canım çıxar, yaxın gəlmə-qoxun gəlür.
648. Ucuz verən tez satar.
649. Fuxara kəndi çıxışını bilsə əgər, fuxara olmaz.
650. Fuxaranın gözi tox olur.
651. Fağrın ahi, əndürür şahı.
652. Fağrın düşgünü,
 Bayaz geyər qış günü,
 Zənginlərin azğını
 Kürk geyinər yaz günü.
653. Fikirləşmənin axrı dəliluxdur.
654. Fitə uyanın əvi yıxılır.
655. Fitnədən uzax tolan.
656. Xalq gözi tərəzidir.
657. Xain adam qorxax olur.
658. Xeyir say eşinə, xeyir gəlsin başına.
659. Xırmana girən posrux dirqana tayanur.
660. Xalqa quyi qazan kendi düşər.
661. Xasta, çorbayı qoymaz tasda.
662. Xastalux şaşurur, ölüm yıxar.
663. Xırman yelinən, dügün elinən olur.

664. Xastayı buza yollamazlar.
Aşığı sözə yollamazlar.
665. Xeyirsiz oğlannan, namusli qız eydür.
666. Haxıl başın böyükluğunda dögül.
667. Haxlan keçən başan keçər.
668. Haxli kesənin qapisidür.
669. Hər xəbəri çocuxdan al.
670. Həkim kimdür? - başa keçən.
672. Hacdan gələn bən, xəbər verən sən.
673. Hər keş kendi dərdinə yanar.
674. Hər yerin kendi adəti var.
675. Hər keş kendi babını bulur.
676. Hersin çıxıyer, burnun dişlə.
677. Hersin çıxıyer, savux suya gir.
678. Hər dərdin bir dərmanı vardır.
679. Hər gün ömürdən gediyer.
680. Hər zəmidən bir taxıl, hər başdan bir axıl.
681. Hax batil olmaz.
682. Hazır aşə tik qaşux.
683. Hər kövün soğan toğraması başxadur.
684. Haxıllı bildüğünü söyləməz, dəli söylədiğünü bilməz.
685. Hayinən gələn, vayinən gedər.
686. Hər öküzü bir çomağınən sürməzlər.
687. Hər qari kəndi əvinin həm quli, həm xanımidür.
688. Hər əsən yelə uyma.
689. Hər keşə gəndi Vətəni əzizdür.
690. Həm suçli, həm güclü.
691. Hər sılığa uyan tez dönər.
692. Hers gəlür, göz qaralür, hers gedür yüz qaralür.
693. Haxılsız kişi paray nədər?
694. Haxılsız baş, neynar traş?
695. Hər taraxda bezi var.
696. Hava keçən yerdən su da keçər.
697. Hər işi qurtardı də, lacordiya qaldı işi
698. Hayinən gələn, huyinən gedər.

699. Çocux tərəgi, tana mərəgi qurtarur.
 700. Çingənəy altun qəfəsə qoymış.
 701. Çağırılmamış misəfir mindərsiz qalur.
 702. Çamura taş atma, yüzünə sıçrar.
 703. Camidən də qaldı, mədrəsədən də.
 704. Çox söyliyən çok yanulur.
 705. Çox ağliyan ulusini bulamaz.
 706. Çox ögülən çürük çıxar.
 707. Çoxi iştiyan azdan da olur.
 708. Çoxi görən aza qayıl deyil.
 709. Çalınçı hər keşi çalınçı zanar.
 710. Çəkən öküzə vururlar.
 711. Çuvalduza yumruş vurmazlar.
 712. Çalidən aldi, çamura basdi.
 713. Çor diyana sən can de.
 714. Çogunun yanında atın quyruğuni kəsmə, biri uzun, biri qısadur diyar.
 715. Çobansız tavari qurd yiyar.
 716. Çağrılan yerdən qalma, çağrılmıyan yerə ayax basma.
 717. Çıxmiyan canda ümüd var.
 718. Çıxılmaz bir soxaxdayım.
 720. Çürük taxta mux götürməz.
 721. Çürük iple quyuya enilməz.
 722. Cəyilluxda odun yığsan. qocaluxda titrəməzsən.
 723. Cəyulluxda daş daşi, qocalanda ye aşi.
 724. Cəyulluxda para qazan, qocalanda qur qazan.
 725. Çik yumurta soyulmaz.
 726. Şeytanın dostluğı dar ağacına qədərdür.
 727. Şəftəlidən bağ olmaz.
 728. Şeytan getdi, meydan bizə qaldı.

DUALAR

Axısqa elində əski şaman dualarından gələn bir çox sirli haqq kəlmələri qorunub saxlanıb. Axısqalılar bu duaların gücünə inanırlar. Xalq arasında belə bir etiqad var ki, duanı başqasına söyləsən, daha özün ondan istifadə edə bilməzsən, sənün üçün dua öz

sehrli gücünü itirər. Buna görə də hər adam bu son dərəcə maraqlı duaları başqasına söyləmək istəmir. Və aşağıdakı duaları bizə bağışlamış Sabirabad və Saatlı obalarının sakinləri Soxdeli Hədiyyə Abdulla qızına, Çiçolu Xeyransa Mirzə qızına, Saxanlı Nəcihə Əhməd qızına və Saxanlı Rəhimə xalaya minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

1. SUFRA DUALARI

Salxum-salxum Şəhəmmət,
Bir səvdügim Məhəmmət,
Yazi yazar əlləri,
Quran oxur dilləri.
Xasbaxçanın gülləri.
Ötüşür bülbülləri,
Cənnətdə bir qapı var.
Üstündə xancar - səpi var.
Cənnətdə bir quyi var,
İçində zəməzəm suyu var.
Oni içər dərvişlər,
Allah-allah demişlər,
Allah dedim oyandım,
Sufralara boyandım,
Əlif-Quran başıdır.
Cümləmizin işidir.
Kim bü düayi oxusa,
Yarın cənnət quşudur.

*

Başımıza - axıl,
Axura - naxır,
Anbara - taxıl,
Kalemkuşun yuvası -
Budur sufra duası.

2. NAZAR DUASI

Ovsunladım nazari,
Əvvəl bənim başımı,
Qara göz, mavi göz,
Kor, topal, lal, sağır, kəl.

Hər kimin nazari dəgmişə,
Yeddi çift qullanmamış ignə,
Yeddi çift qullanmamış mux,
Yeddi çift qullanmamış çuvalduz
Sancılısın onun bağına, bağarsuğına,
Bacasını yıldırım vursun,
Qapısına zindan kilidi asılısın!

3. ŞƏKİK (baş ağrısı) DUASI

Şəkiki alışmış
Alçaq çayırın başına,
Nasıl ki, tavar oti gəmirür,
Elə şəkik qaşımı gəmirür,
Şəkiki nə etməli? -
Uzaq dağlar ardına atmalı,
Peşinə ataş yaxmalı.

4. GÖZ AĞRISI DUALARI

(Bu dua yumurta bəyazına oxunur, sonra gözə tökülür).

Bazar günü kütən qoşdum,
Kütən qoşdum, daş qoşdum,
Qum səpdim dərinə düşdi,
Yüzə çıxmazmi?

*

Çocux oyniyərdi, atıldı,
Burti dəgdi gözünə,
Gözi döndi qan çanağına,
Nədür bunun dərmanı? -
Üç sabax üfür,
Üç sabax tüfür, -
Budur onun dərmanı.

5. SANCİ DUASI

Bən anamın ilkiyəm,
Dağda gəzən tilkiyəm,
Sançıya dərman olacax
Haman da işdə bən idim.

6. İSİTMƏ DUASI

İsitmə dütdi bəni,
Dutdi qurutdi bəni
Neynarım elə yarı,
Getdi unutdi bəni.

*

Qarşidə görünürsən,
Al kürkə bürünürsən,
İsitmən bənə gəlsin,
Nə məlul görünürsən.

7. QURD AĞZI BAĞLAYAN DUA

Qurd-qurd kiş-kişi,
Bağladım qurdun dişi,
Qurd bənə afiyə,
Bən də qurda safiyə,
Həzrəti Alının biçağı
Fatma anamızın saçağı.

8. İLAN DUASI

İlan-yilan əfiya
Bən yilənnən səfiya,
Kəlpətinnən kiş-kişi
(Kələğayi kiş-kişi),
Bağladım yilan dişi,
Fatma ananın saçağı,
Həzrət Alının xancar-biçağı.

9. İT AĞZI BAĞLAYAN DUALAR

Bismillahi-rəhmani rəhim,
Ər vəsdəyü, bir vəsdə (üç dəfə deyilir)

*

Zərnişan - zəbərnişan, kəpər
Totarnisi, qıtmır, tfu!

10. AĞIZ BAĞLAYAN DUA

Allahım məyadut,
Ağzın bağla, dilin dut,
Ağzın gecə, dilin gecə.
Bənim sözüüm sənə keçə,
Sənin sözün yerə keçə.

11. YANIQ DUASI

Anzu-billahi, minə şeytani-rəcim,
Bismillahi rəhmani rəhim.
Sarı keşiş aşağı tarla qoşar,
Yuxarı tarla qoşar,
Sarı keşiş qum satmaz,
Yanx dərinə getməz.

12. MEÇEÇ (ziyil) DUASI

Təzə ay çıxanda ziyilə duz sürtə-sürtə, oynaya-oynaya bu duanı oxuyurlar:

Ay gördüm, xoş gördüm,
Meçəçimin dibini boş gördüm.

13. YATANDA OXUNAN DUA

Yatdım sağıma, döndüm soluma, sığındım sübhanıma, məleykələr şahad olsun dinimə
- imanıma. Allah, mənə xeyirli sabahlar aç, ilahi, sənin birligən şükür!

RƏVAYƏT VƏ NAĞİLLAR

Təqdim etdiyimiz rəvayətlər və nağıllar Axısqa elində söylənən və bizim yazıya aldığımız qədim hekayətlərin az bir qismidir. Bu hekayətlər arasında qədim anatürk dövrünə, şaman əsatirlərinə, islam mifologiyasına və sonrakı tarixi-mənəvi mərhələlərə bağlana biləcək nümunələr var. Nurani ixtiyarların və cavanların söylədiyi hekayətlərin bəzisi müəyyən ümumtürk süjetləri ilə ortaqdır, bəziləri isə orijinal və olduqca maraqlı folklor əsərləridir.

1. DÜNYANIN YARANMASI

Allah birinci dəryayı yaratdı, bahalı daşlar yaradı dəryada. Sonra cinləri yaratdı ki, o daşları çıxartsın. Sonra göyi yaratdı, peşkun kimi. Dəryadaki daşlardan ay-ulduzları yapdı. Sonra pəriştah - məleykələri yaratdı ki, göyi qaldırsınlar. Qaldıramadılar. Allah dedi: Yasin oxuyun. Oxuyandan sonra qaldırdılar, indi də göyün hər tərəfi pəriştah omuzunda saxlanır.

Sonra allah Adəmi yaratdı çamurdan - pəriştahlar boğazacan yoğurdular, yuxarini bacarmadılar. Yuxarini allah yaratmış, ona görə də boğazdan yuxarıya söymək olmaz. Adəmnən sonra şeytan gəldi, insanın ağzından girdi, dedi bunda can durmaz, savuq çamurdur, sonra yenə Yasin oxudular, can verdilər. Həzrəti Adəm axırdı, ayıldı. Cəmiyündən Havva ananı aləmi yaratdı. Sonra Həzrəti Adəmnən altmış adam törədi, camaat törədi. Şeytan dedi ki, bən, bəndən olani alacam, Adəm qoymadı, lənət oldi şeytana. Onnan da şeytan itdi gözdən.

2. XIZIR VƏ MUSA

Musa peyğəmbər Xızır möcüzələrinnən çox eşidib oni görmək istiyer. Həzrət ona diyer ki, bir zənbilə bişmiş baluxlar qoy, puvara get, baluxlar dirilib puvara atılsa, Xızırı orada görərsən. Musa qardaşı Harunla puvara çatır, ama yuxlayır. Ayılarda görür ki, baluxlar zənbildə yoxdur. Burada Xızırı görüyer, diyer ki, səninlə gəzmək istiyerim. Xızır diyer gözəmməzsən bənlə. Musa çox istiyer, axır Xızır razılaşır, ikisi yola düşüyer.

Gedirlər - gedirlər, bir çəmənə çatıyerlər, görürlər cocuxlar oyniyer, Xızır yanaşiyer bir cocuğu yumruqla vurıyer öldirer. Musa sükutla baxiyer, şərtə görə heç nə demir.

Dənizə çatıyerlər, bir gəmiyə miniyerlər. Yer olmur, ona görə gəminin oqçusunda (anbarında) oturerlər. Xızır gəmini dəlməyə başliyer, gəmini zay eliyer. Musa gənə də sükutla baxer.

Sonra olar bir kövə çaterlər, heç kim oları içəri almer. Bir duvari uçmuş baxçaya gələrler. Xızır Musaya diyer duvarları yap. Musa yaper. Axır dözmıyer, Xızıra diyer:

- Xızır, o cocuğun, o gəminin nə günahı vardı, onları elə etdin, bu köv bizi almadi, ama duvari yapdurdin?

Xızır cavab veriyer:

- O cocux çok ziyankar, qanıçen adam olacaxdı, çox əvlər yıxacaxdı. O gəmini bir az sonra padişah bəgənib zorla alacaxdı, zay etdim ki, xoşlayıb almasın. Baxça iki yetim cocuğundi. İçində altun basurulub. Duvarları yapdurdum ki, altun o cocuxlara qalsın.

3. ADAM YEYİCİ

Qədimdə bir gəlin oluyur. Qaynənəsi hər kilidin anaxtarını-veriyer gəlinə, amma birini vermiyer.

Qaynanasi yatanda bu qız həməən anaxtari götüriyer otağı açıyer, görür küvəc var. Küvəcin qapağını açıyer, içində insan əli, qoli görüniyer. Demə qaynanasigil adamyeyiciymişlər.

Qız qorxiyer, çıxıb cocuğunu götüriyer, qaçıyer. Körpüdən keçəndə qaynanası əvdən çıxiyer, cocuğı için qışqırıyer:

- Südən çək, südən çək.

Yəni uruğuna (nəslinə) çək, adamyeyici ol. Südəmər cocuq da uruğuna çəkiyer, anasının döşündən yapışib dişliyer. Ana uşağı körpüdən çaya atiyer, kəndi də dəli oliyer.

4. EYİLƏRDƏN OLAN GƏLİN

Bir kişi su kənarında bir qıza rast gəliyer də, evinə gətirib kəndinə arvad eliyer. Sükutluxla dolaniyerlər.

Kişi bir dəfə çölə gedəndə qaynanasi göriyer ki, arvad uşağı yanar təndirə atıb çıxıb getdi. Oğli qayıdanda ona diyer. Oğli əvə giriyer, görür ki, arvad əvdə uşağı əmizdirir. Təndiri soranda arvad güliyer.

İkinci kərə gəlin uşağı quyiya, sonra dərəyə atiyer. Həməən cür əhvalat təzədən oliyer. Axırda qaynanasi buna dözməyib öliyer. Dəfndə ölünü aparən vaxt hamı ağliyer, əmədəni (qəfil) gəlin güliyer. Əvdə qocası arvadın üstə gəliyer, diyer ki, cocuğı təndirə atdın, quyiya atdın, dərəyə atdın, sonra da güldin. Bən dözdüm. Şimdi anam öldi, onda da hamı ağladı, sən güldin. Nədən güldin, səbəbin de! Arvad xamur yoğiriyerdi. Dedi ki, qoy səbəbin deməyim. Qocası diyer ki, deməsən, sənle yaşamam. Qarisi çox yalvarer, kişisi razılaşmer. Axırda arvad sirrini açıyer. Demə, arvad eyilərdənmiş, pəriymiş. Hər ölinin dalınca dəfndə ömri boyi etdiyi eyiliklər gedər. Qaynananın dalınca bircə süpürgə gedirmiş. Nə vaxtsa kiməsə süpürgə veribmiş. Eyilərdən olan gəlin bunu görmüş və buna gülmiş.

Bü sirrini açandan sonra eyilərdən olan qız yox oliyer. Gəlinin yoğurduğu xəmir daşiyer, qurtarmiyer, nə qədər üstədən götüriyerlərsə də, qurtarmiyer. Kişi su qırağına gedib qızı axtariyer, tapiyer, xəmirin daşdığını diyer. Eyilərdən olan gəlin diyer ki, qara tavuğun dırnağını batır, xəmir daşmaz.

Belə də eliyerlər, xəmir dayaniyer, amma bir də daha eyilərdən olan bu gəlini heç kim görmiyer.

5. NƏNƏNİN ƏBƏLUĞI

Bir gün bir dədə bir nənəynən yol gediymiş. Birdən bunların ögünə qurbağalar çıxıyer. Nənə diyer ki, bu qurbağanın əbəsi (mamaçası) bən olsam nə eyi olurdi.

Günün birində qurbağa cocuğa yatanda cinlər gəliyer nənəyi götürməyə. Nənəyə diyerlər ki, gəl, hayte, getdux. Nənəy soriyer neraya. O da diyer ki, filan meşada ki qurbağanın əbəsi oluram dedin ki, indi o cocuğa yatiyer, vədəsidür, doğacax da, gəldux götürax oraya. Gəl də əbəluguini et.

Qari da gediyer, əbəlugu edandan sonra cinlər buna bir ətək kömür götürüb veriyerlər. Qari da diyer ki, bən bu kömürü nedacam? Kömürü gizlincə qurbağanın döşəginin altına tökiyer.

Əvə gələndən sonra oxçurini (belbağı) açanda əmədəni (qəfil) oxçurundan altun düşiyer. Nənəy başliyer ah-tuh etməyə ki, o kömürü niyə tökdüm. Sonra fikirləşiyer ki, bişə etməz, qurbağanın balasını beşiğa qaldurmaya gedəndə altuni alurum.

Yeddişi guni cinlər gəliyerlər, nənəyi götüriyerlər. Nənə oriya çatan kimi döşəgin altını ariyer. Baxiyer ki, burada heç bir şey yoxdur. Altunlar nə gezar?

Cocuği beşiğe qalduriyer, onnan da geri dönüb korpeşman gəliyer əvə.

6. AXIL SATAN

Padşah vəziriyənə seyra çıxmış, gəziyerdi. Bazarda göriyerlər ki, bir kişi qışqırıyer ki, axıl satiyerim. Şah diyer, gəl alax. Vəziri söyliyer ki, bunun axılı olsa, heç axıl satarmı? Gediyerlər, əmədəni şah diyer gəl dönax, alax. Yanaşiyerlər kişiyə, şah soruşiyer:

- Baba, nə axıl satiyersən?

Kişi diyer:

- Əvvəl qiymətini ver, yüz altun, sonra sor.

Şah yül altun sayer kişininin ətəyinə.

Kişi bu sözləri diyer: Kim nə edəcəxsa, önini yox, sonunu düşünsün. Padişah bu sözləri yəhərin qaşına yazdırer, evə gələndən sonra taxtın üstə də yazdıriyer aser.

Gəndi nədən deyem, bu padişahın düşmanı vardi, heç nə edə bilmiyerdi. Padişahın qan tutması oliyerdi. Qan tutanda ustasını çaxiriyerdi, qan aliyerdi. Düşman şahın ustasını çağırır on bin altun və ağuli nəştər veriyer, diyer bununla qan al.

Padişahın qanı tutanda ustani çağırियerlər, usta gəliyer, cəfinnən ağuli nəştəri çıxarer, qan almaq istəyəndə gözi həməən yazıya dəyer. Düşüner ki, sonra bilib bəni öldürəcəklər, altunları kim yiyacax? Ağuli nəştəri təzədən cəfinə qoyer, o birini çıxarer. Şah ustanın əlindən tuter, diyer, bu nə işdir, səbəbini deməsən öldürəcəm. Usta məsələni padişaha açer.

Şah vəziri çağırıb diyer ki, gördünmi, vəzir, o axıl nə ki yüz, lap yüz bin dinara da degər.

7. KÖTİ KAYNANA

Keçmişdə bir karının kızı ikicanni oliyer. O gəlib anasından tax istiyer. Kari kızına bir tax kəsib büşüriyer. Çorpanın həppisini kazana yığıb kızına götürüyer. Əvdə gəlini də ikicanni oliyer. O baxa-baxa galiyer, kaynanasi ona bir tikə də vermiyer. Gəlin gedib zibilluxdan taxun kanadını, ayaklarını, bir də başını yığıb götürüb büşürüb yiyer. Gəlinin iki-üç aydan sonra cocuğı oliyer. Cocux taxa oxşiyer. Kanadi, ayağı tax ayağı oliyer. Yazux gəlin ağıliyib kəndini öldüriyer ki, bənim günahım nədir ki, cocuğum belə oldi? Allahın ona yazuğı gəliyer. Cocix düzəliyer, ayaxları bizim kimi oliyer. Kanadlarının yerinə əllər gəliyer. Gəlinin kaynanasının əlləri yoxa çıxiyer, yerinə kanatlar gəliyer, ayaxları da tavux ayağına çevriler.

8. KÖTİ GƏLİN

Keçmişdə bir gəlin oliyer. Kaynanasi xəstə oliyer. Kaynanasi diyer ki, gəlin, gəlin, bənə bir tax kəs çorba yap. Gəlin çox köti oliyer, tax yerinə pişik kəsib büşüriyer. Kaynanasi də xəstədür. Bilmiyer, çorbay həp yiyer. Yıllar keçiyer. Gəlin kocaliyer. Onun da gəlini oliyer. Kaynana gəlinə diyer ki, gəlin, gəlin, xəstəyəm, nə olur, bənə tax kəs çorpa büşür, xəstəyim, yiyem. Gəlin çox ey gəлиндür. Tax kəsib çorba yapıyer. Kazani endürəndə baxiyer ki, tax dönüb pişik olmuş. Gəlin şaşuriyer. Təzədən tax kəsiyer, çorpa yapıyer. Genə baxiyer ki, pişik oldi. Gəlib kaynanasına olani söyliyer. Kaynanasi bir əz düşüniyer. Diyer ki, gəlin, bən gəlin olanda kaynanama pişik yedürmişdim. Şindi də odur bənim ögümə gəliyer. Sən tax bişürəndə pişik oliyer.

9. PAĞAÇA

Bu çocuxları yatırtmax için söylənən yalançı nağıldur.

Var imiş də, yox imiş, bir dədəynən bir nənə var imiş. Onların da bir toruni varmış. Bir gün dədə torununa der ki, qızım, gəl meşəyə oduna gedax. Pağaça (çörək növü) aliyerlər, meşəyə oduna gediyerlər. Oduni yığıyerlər. Sora oturur, iştiyerlər pağaça qırıb yesinlər. Pağaça birdən yuvalaniyer dərəyə düşüyer. Dədə torununa diyer ki, qızımcan, get də pağaça götür. Toruni geder pağaça götürməyə, dönüb gəliyer ki, dədə yox. Dədə gizləniyer. Qız ariyer, bulamiyer, baxiyer ki, bir ağacda dədənin çoxasi asılıdır. Sora səsliyer ki, dədə-dədə, nərdəsin? Dədə-dədə, yox oldun da, çoxami oldun, çoxa oldun da yoxmi oldun, yox oldun...

10. MƏXSUD PADİŞAH

Biri var oliyer biri yox oliyer, bir Məxsüd padişah oliyer. Bir gün Məxsüd padişah rüvədə görüyür ki, «ya Məxsüd padişah, sənə bir bəla gələcək, gənc vaxtındami gəlsin, yoxsa ixtiyar vaxtında». Məxsüd padişah oturub fikirləşir, səlavət çəvürür, genə yatıb yuxliyer. O rüvə genə rüvəsinə qırışiyer və diyer: «Ya Məxsüd padişah, sənə bir bəla gələcək, gənc vaxtındami gəlsin, yoxsa ixtiyar vaxtında».

Məxsüd padişah oyaniyer də qarısına rüvəsinə söyliyer. Qarisi diyer:

- Nə bəla gəlürsə gəlsin, gənc vaxtında gəlsin.

Məxsüd padişah o rüvəy genə görüyür - «Ya Məxsüd padişah, sənə bir bəla gələcək, gənc vaxtında gəlsin, yoxsa ixtiyar vaxtında?». Məxsüd padişah cavab veriyer - «nə bəla gəlürsə gəlsin, gənc vaxtında gəlsin».

Sabaxdan qaxiyer ki, nə var var, nə də dövlət, yel vurmuş, yüzgər götürmüş, bir küçük çaylada qalmışlər.

Bunlar diyerlər ki, oki belə oldi, şimdi qaxax da biz bü kövdən başxa kövə köçüb gedax. Bunlar qaxiyerlər də baxşa kövə köçüb gediyerlər, o kövdə Məxsüdi naxırçı seçiyerlər, naxırçı qoyyerlər.

Bir gün Məxsüd mal otaranda gecənin birində dangur-dungur birdə bəzirgənlər gəldi çixdi. O kövə dəvə, qutni-qumaş satiyerlər.

Bu bəzirgənlər kövdə soruşiyerlər ki, bizim üstümüz kirləndi, yaxiyan varmi. Kövün camahati ögrədiyerlər ki, fələn naxırçının qarısına yaxadın, fuxaradurlar. Verdilər yaxamaya, yaxadi, qatladi, elə qatladi ki, indi açamiyerlər. Bəzirgənlər qatli üstibaşi geri gətürdilər ki, buni aç da ver, qapının kırçasından aliyer açıyer veriyer. Bu bəzirgənlər diyerlər ki, belə çobana belə qari nəyinə lazım, buni alax da qaçurax. Bu bəzirgənlər aliyer də qaçuriyerlər. Məxsüd əvə gəlsə ki, qari əvdə yox, çocuqlar yatiyerlər, dad fəryad ediyer. Məxsüd iki çocuğunu aler də başxa kövə gediyer. Yolda getmədə baxsa ki bir köprü var, şimdi çocuxların ikisini alsın köçürsün, göçürəmiyer, birini aliyer o bur keçəyə qoyub gəlir, sora gəliyer ki, bu keçədəki cocuğu alsın. Çocuğu aliyer köpriyə ki, yari geçiyer, baxsa ki, ö bür çocuğu qurt qapmış gediyer, ona hay küy etmədə arxasındakı çocux çaya düşiyer.

O çocuğu qurdun ağzından bir çoban aliyer, o bür çocuğu çay alıb axıdiyer də degirmanın göluğuna gəlib gapaniyer, buni degirmançı görüyür aliyer. Bu degirmançıynən çoban iki oğuli on iki yaşına böyüdiyerlər.

Bu Məxsüd çoban gediyer də bir kövə çixiyer. O kövün camahati Məxsüdi götürüyerlər. Diyərler ki, bu gecə dövlət quşi qoyrulacaq şah seçiləcə, Məxsüd gediyerdə dibin birində oturiyer. Dövlət quşini buraxiyerlər. Bu dövlət quşi tolaniyer-tolaniyer, gəliyer də genə öz yuvasına qoniyer. İkinci dəfə ki, qoyeriyerlər, bu dövlət quşi tolaniyer-tolaniyer də gəliyer də Məxsüdü başına qoniyer. Bu kimdür, nerdən gətürdü, deyu, büni qapiya atiyerlər. Bu Məxsüd gediyer də dibin bir köşəsində oturiyer, ağliyer sizliyer.

Dövlət quşini üçüncü dəfə ki qoyeriylər, bu quş qapının arasından keçiyer də gedib Məxsüdün başına qoniyer.

Ağsaxallar diyerlər ki, bunda bir kərmət var ki, bu quş o adamın başına qoniyer, gedin oni alın götürün. Gediylər Məxsüdi gətüriylər diyerlər ki, indidən oyani padişah bu adam olacax.

Məxsüd padişah diyer bənə iki vəzir lazım ki, bəni, bir də bu sarayı qorusun, ama ikisi də bir almanın kesuği olsun.

Bu padişahın adamları diyer ki, bir çobanda, bir dəgimançidə iki oğul var, ikisi də elə bil ki, bir almanın kesuği, gediylər də yolub qoparıb alıb gətüriylər. Padişah bunları yaxşıcamasına yedüriyer, içüriyer, ey ipək libaslardan geydüriyer, silahlanduriyer də, diyer: şimdi bu sarayı qoriyacaxsız.

Padişah bu iki vəziri o qədər seviyer ki, özünən yüduriyer, içüriyer, sora hərəsi öz işinə.

Bir gün xoroz ötümündən dangur-dungur bir də bəzircənlər gəldi çıxdı. Bu bəzircənlər padişahın hüzuruna giriyerlər də yeddi yerdə təmənnə, səkkizinci əl bağlayıb diyer:

- Padişah sağ olsun, bizə iki vəzir lazım ki, qutni-qumaşi, bir də çadiri qorusun.

Padişah özünün iki vəzirini yolliyer.

Bəzircənlər çıxıb gediylər qutni-qumaş satmaya. Axşam oliyer, bu vəziri yuxi çekiyer.

Vəzirin biri diyer ki, ola, heçmi hekiya bilməzsən, söylə bir az.

O bür vəzir diyer ki, ola, hekiya bilməm, bir oni bülürüm ki, bənim anam-babam varidi, anami qaçurdilər, babam da biz iki qardaş alıb kövdən getdi, getmədi bir köpriya rast gəldux, babam bəni alıb öbür geçaya göçürdi, getdi ki, öbür qardaşımı də göçürsün, bəni qurt qaçurdi. Babam hay küy etmədə, öbür qardaşım da çaya düşdi.

Bəni bir çoban qurdun ağzından aldı, sora çoban bəni on iki yaşınacan böyütdi, sora padişahın adamları gəlib bəni çobanın əlindən zorinən alıb bu saraya gətürdilər.

Birinci vəzir söylədi ki, ola, biz xoş qardaşlar dəgülux?! - Deyu fizzaqlananda, bir də çadırdan anaları fizzaqlanıb diyer:

- Oğullarım, sizin anaz bənim, ancax bən.

Bunları anaları aliyer də birin sol tərəfinə, birini sağ tərəfinə yaturiyer.

Bir zamandan sonra bəzircənlər gəliyer. Baxiyerlər ki, iki vəzir də qarının yanında yatiyerlər.

Bəzircənlər tez padişahın hüzuruna qaçıyerlər, yeddi yerdə təmənnə, səkkizinci əl bağliyer də diyer:

- Padişayım sağ olsun, sənin vəzirlərin bizim qarının yanında yatmışlər.

Padişah əmür ediyer ki, o iki vəziri də büriya gətürün.

Padişah cəllad-cəllad deyib cəlladi çağriyer də diyer ki, bunların başını bədənindən ayır.

Padişah fikirləşiyər də diyer ki, soruşəm baxem nə səbəpdən, nə səbəbə.

Məxsüd padişah iki vəzirin suval cavab ediyər, etduxdan sora diyer: gedin qariy də gətürün.

Qariy gətüriyərlər. Məxsud padişah qariy suval cavab edəndə qari açılıyer də qara bəxtindən xəbər veriyər:

- Bu kafır bəzirgənlər bəni yeddi yıldur gəzdüriyərlər, bəndə bunlara rəm olmiyerim. Bənim qocam padişah idi, sora elə oldi ki, varımızı dövlətimizi yel vurdi yuzgar gətürdi, sora biz o ölkədən getdux da, gəlib bir kövə çıxduq, o kövdə qocami çoban qoydilər. Bir gün mal yitmişdi, qocam oni aramaya getmişdi. Bū bəzirgənlər üst başlarını gətürdilər ki, yaxam. Bən də yaxadım, ütülədim, qatladım verdim. Sora bünlar üstibaşın qatını açamamışdilər də gətürdilər ki, aç da ver, bən açıb verdim. Sora bunlar bəni qaçurdilər, bənim iki oğlum varidi onları buldum.

Məxsüd padişah şaşdı də içində diyer:

- Gördün sən işi, bu iki vəzir bənim oğullarımdur, bu qari də bənim qarımdur.

Padişah əmür veriyər ki, bu bəzirgənlərin qutni - qumaşdarını fəxır-fuxaraya paylayın, dövələri tövləyə bağlansın, bəzirgənlər də cəlladın əlinə verilsin.

11. İLANİNƏN ANA

Bir qarının heç çocuğı olmiyer. Bū qari gediyer də baxıçıya özünü baxturiyer. Baxıcı diyer ki, sənin çocuğun olacax, amma o çocux süddən boğulacax.

Doqquz aydan sonra qarının çocuğı oliyer. Qari hər gün pəncərənin ögünə stakanan süd qoyyer, axşamdan qoyyer, sabaxdan baxiyər ki, stakanın içi boşalmış. İki gün qoyyer, iki gündə stakanın içi baxsa ki, boşaliyer.

Bu qari diyer ki, bu günki yuxumi haram edəgəm baxacam ki, bu stakanın içində süd neçə oliyer?

Gecə yarı baxsa ki, yanına bir yılan gəldi uzandı ki, südi içsin, bu qari vuriyer də quyruğuni kəsiyer.

Sora o quyruq gəliyer də körpəy boğiyər. Qari şiddətləniyer. Yılan diyer ki, səndə ki, bala acısı var, ya bəndə də quyruğ acısı var.

12. KƏL OĞLAN

Biri var oliyer, biri yox oliyer, bir Kəl oğlan oliyer. Bu Kəl oğlan hər gün tayısınınə talla qoşmaya gediyerlər.

Bir günü kütənin dəmirini əvdə unidiyerlər. Tallaya getmə də Kəl oğlan baxiyər ki, kütənin dəmüri yox. Tayısına diyer ki, tayı-tayı, kütənin dəmürünü unutmuşux.

Tayısı diyer ki,

- Ola, Kəl oğlan - can, get də kütənin dəmürünü al da gətür, eşigin ardındadır, Kəl oğlan gediyer, gedib baxsa ki ablası kuro götürmüş. Kəl oğlan gediyer də qapının arasından bunların söz-söhbətlərini dinliyer.

Ablası kurosuna diyer:

- Adam can, bögün nerdə işliyacan, nerdə talla qoşacan, de bən sənə yemək, ətmək gətürem.

Kəl oğlan buni eşidiyer də, kütənin dəmürünü aliyer də tallaya gediyer də, tayısına bişe demiyer.

Ablası qocasınının Kəl oğlana küfli ətməkləri sarıb bağliyer, kurosuna bişilər büşüriyer gediyer. Getsə ki, qocasınınan Kəl oğlan onda. Bişiləri Kəl oğlan gediyer də iki boxçayda ablasının əlindən, “nəsilsin, abla” deyu əlindən aliyer də, bunlar yeməyə başliyerlər, yemədə Kəl oğlan ablasına diyer ki, ola gəlsənə, bir əl vursana.

Ablası diyer ki, yox, ükəm, bən əvə gedəm, sizlər yeyin, bən əvdə də yiyarım.

Sabağısı gün bu Kəl oğlan kütənin dəmürünü acığa unidiyer ki, genə baxsın ki, bunlar nə söyliyacaxlar.

Kəl oğlan tayısına diyer:

- Tayi-tayi, kütənin dəmürünün gönə unutmışux. Dayısı diyer:

- Ola, Kəl oğlan can, nə canıma yetürdün, hər gün-hər gün dəmür yox diyersin, get dəmüri al da gətür.

Kəl oğlan tayısına diyer:

- Tayi-tay tur-tur sorasını tuyarsan, - dep yitiyer gediyer. Kəl oğlan gəlsə də ablasının kurosi genə əvdə. Bu Kəl oğlan turiyerdə qapının arasında dinliyer.

Ablası diyer:

- Adam can, bögün nerdə işliyacan, nerdə talla qoşacan, sənə dünən ətmək gətürmədim.

Adam diyer:

- Nerdə başı bayaz öküz görsən, oriya gəl.

Kəl oğlan bu sözləri eşidiyer də, kütənin dəmürünü aliyer də yitiyer gediyer. Kəl oğlan tallaya gəliyer, tayısına diyer ki, tayi-tayi saruği ver. Bu Kəl oğlan saruği aliyer də öküzün başına sariyer.

Bir də əvlə çaği baxsa ki, ablası iki boxçay almış sallana-sallana bayaz baş öküzə tərəf gəliyer, qarı gəlsə ki, olə-olə, qocasınınən Kəl oğlan. Kəl oğlan ablasına tərəf qaçiyer də diyer:

- O-o-o, abla canım, ulaşdur ki, acımdan bağırsaxlarım bişdi. Deep ablasının əlindən boxça ətməgi də aliyer də yiyerlər.

Sabağısı gün Kəl oğlan kütənin dəmürünü genə acığa unidiyer, tayısına diyer:

- Tayi-tayi, kütənin dəmürünü genə unutmışım.

Tayısı döniyer də diyer:

- Yegənım can, nə yetürdün canıma, qaç al da gətür.

Bu Kəl oğlan gəlsə ki, ablası genə kurosunınən, o adam genə gəlmiş. Kəl oğlan turıyerdə bunların sözüni dinliyer.

Ablası diyer:

- Adam-can, dünənə sənın yanan gələmədim də, bögün nerdə işliyacaxsan.

Adam diyer: - Nerdə ceyran öküz görürsən, oriya gəl.

Kəl oğlan dəmüri aliyer də, qaçıyer də gediyer. Gediyer tayısına diyer ki, tayi-tayi, saruği ver.

Bu kəl oğlan saruği aliyer də öküzün belindən sariyer.

Bir də əvlə vaxtidür, baxsa ki ablası sallana-sallana gəliyer, boxçanı almış ceyran öküzə tərəf gəliyer. Qarı baxsa ki, ola-ola qocasınınən, Kəl oğlan.

Bu oğlan başliyer taş yığa-yığa o adamın üstünə tərəf qaça-qaça gediyer. Oyandan adam baxiyer ki, bu taş yığa-yığa üstümə gəliyer də, adam qaçıyer.

Oturiyerlər tayılı yegenli əvlülük yiyerlər, yemədə Kəl oğlan tayısına diyer:

- Tayi, bögün şımdı bən sənə bütün əlamətləri söyliyacam, göstərəcəm. Hə tayi, bən söyliyem sən eşit.

Bөгün gedax əvə, ablaya bir ətmək büşürtürax, sora diyax ki, bögün biz tallay qurtardux, şəhərə gedəcəyux. Deyip əvdən çıxax.

Tayısı diyer:

- Sora,sora-sora ola.

Kəl oğlan diyer: - Sorasını sora görürsün.

Bunlar bir ətmək büşürturiyerlər də çıxıb yani şəhərə gediyerlər. Yolda Kəl oğlan diyer ki,

- Şımdı peşimə gəl.

Əvə gəlib baxsalar ki, olə, bir adam oturmuş, qaridə qarşısında oyniyer. Bunlar biri pəncərədən, o biri qapıdan giriyerlər də ikisini də qapıyerlər, toğram-toğram toğriyerlər, bir xənərə tolduriyerlər də götürüb bir dövrəyə atiyerlər.

Getmədə Kəl oğlan tayısına diyer:

- Gördün, tayi, bən bu ələmətləri hər gün görüyerdim, - dep əl ələ veriyerlər də yitib ediyerlər.

13. PİSİGİNƏN SİÇAN

Biri var oliyer, biri yox oliyer. Bir pisiginən, bir siçan oliyer. Pisik bir siçanı qorliyer. Pisik baxiyer ki, siçan oturiyer. Siçan baxiyer ki, pisik qorliyer. Pisik qorliyer ki, siçan çıxsın. Siçan bekliyer ki, pisik getsin.

Bu oni qorliyer, o buni bekliyer.

Pisigin çanına degiyer də diyer: - Ola, siçan qardaş, ondan çıx bir boyun görem.

Siçan diyer:

- Bənim boyumi bən görəmiyerim də, sən nerdən görəcan bəndən küçük canlı yoxdur.

- Çıx bir ayaxların görem.

- Bənim ayaxlarımı bən görəmiyerim də, sən nerdən görəcan?

Diyer ki ola, nə işə düşdux, ola siçan, haşdo dəşükdən çıx, öbür dəşügə gir, sənə bin altun verem.

Siçan diyer:

- Ola, siçan altuna nedəcax, o altuna götür də zərgərlərə ver.

Pisik baxiyer ki, buninən tutmiyacax da, tutiyer də siçanlar padişahına diyer də bir namə yaziyer. Yaziyer ki, padişah sağ olsun, bən haca gedəcəm də pisik xalqi siz siçan xalqına çox ziyan verduxda, gəlin halal aşax.

Padişah bu naməy oxuyan daqqadan işə başla.

Padişay oxiyer, vəzirlərinə əmür ediyer ki, bütün siçan xalqını yığm onlara bir müracəyatım var. Vəzirlər bütün siçan xalqını yığıyerlər. Siçanlar padişahi diyer:

- Ey siçan xalqi, bizim pisik qardaş haca gedəcax da, o bir nama yazmış ki, gəlin halallaşax ki, hacım qabul olmaz.

Pisik iki dəşük arasına oturiyer, iki yanında qazan qoyyer.

Siçanlara əmür ediyer ki, gedin pisiginən halallaşın.

Bu pisik sağdan gələn siçanları sağ tərəfindəki qazana qoyyer, sol dəşükdən çıxan siçanları sol tərəfindəki qazana qoyyer, de şimdi aliyer də qapağını örtiyer.

Bu pisiginən qarşıləşən siçan baxiyer ki, olə, siçan xalqının köki kəsiləcək, siçan diyer: - Ey siçan xalqi, ey siçanlar padişahi, bü gözdəki pisik haca gedərmimi? Sizə xalq diyənəm, səni də padişah seçənin gözi çıxsın.

14. ÜÇ USTA

Padişah əv yapdurmax iştiyer, elə əv yapdurmax iştiyer ki, ölkədə bir tənə olsun. Bu padişah usta ariyer.

Ustanın biri gəliyer diyer ki, bən yaparım, bir şərtinən ki, qızını versə. Elə əv yaparım ki, ölkədə bir tənə olsun. Bu usta gediyer də genə bir usta arxataşını aliyer də gəliyer. Əvin yarısını yapandan sora padişahın qızına usta diyer:

- Bən səni səviyerim, bənə köçərmisin? Bən sənə elə əv yaparım ki, ölkədə bir tənə olsun.

Qız buna razilux veriyer: - Köçərim.

Sora ikinci usta qızı səmtli yerdə tutuyer də diyer:

- Bən səni seviyerim, mənə köçərmisin, bən bizə elə əv yaparım ki, ölkədə bir tənə olsun.

Qız buna razilux veriyer:

- Köçərim, ama heç kimsə tuymasın, bir sən bil, bir də bən.

Şimdi üçüncü usta qızı səmtləşdüriyer də diyer:

- Bən səni aşix olmuşım, bənə köçərmisin, bən sizə elə əv yaparım ki, ölkədə bir tənə olsun.

Qız bu ustaya da söz veriyer ki, köçərim, ama bir sən bil bir də bən.

Bu üç usta da səvğiya düşüb biri-birindən ey işləməyə girişiyerlər. Əv üç günə qurtaracaysa bir günə qurtariyerlər.

Böyük usta padişahın hüzuruna gəlib dil açıb söz söyliyər də dərdini antiyer.

- Padişahım sağ olsun, bən sizin qızıza sövdələnmişim, qızız da razilux vermiş ki, əvi yap qurtar, köçərim, şimdi bu əv yapılıb qurtardi.

Padişah diyer ki:

- Yaxşı, sabax gəl, cavabını söylərim.

İkinci usta padişahın hüzuruna gəliyer də dil açıb dərdni padişaha anlatiyer.

- Padişahım sağ olsun, bən sizin qıza aşik olmuşım, qızız da buna razidir, dedi ki, əvi yap qurtar, köçərim, şimdi də bu əv yapılıb qurtardi.

Padişah diyer:

- Yaxşı, sabax gəl, cavabını söylərim.

Şimdi üçüncü usta padişahın hüzuruna gəliyer də dil açıb dərdini padişaha anlatiyer.

- Padişahım sağ olsun, bən sizin qıza vurulmuşım, qız da buna razidür, dedi ki, əvi yap qurtar köçərim.

Padişah diyer:

- Yaxşı, get sabax gəl, cavabını söylərim.

Günün sabağısı gün bir də üs ustada birdən içəri girdilər. Diyerlər ki, padişahımız sağ olsun, gəldux.

Padişah diyer ki, elçilər, bir turun qızı çağırem, baxem bu nə demaxdur, üçüzədə söz vermiş.

Padişah qızını çağırıyer də diyer:

- Qızım, bu üç ustaya da ki, söz vermişin, bu nə demaxdur, bu nə hak-hesabdur.

Qız döniyer də diyer ki:

- Düzdür, baba, bən bu üç ustaya da söz verdim ki, əvi yapın qurtarın bən sənə köçərim. Şimdi özün bülürsün şimidədən oyani.

Padişah vəzirini çağırıyer də məsləhətləşiyer də, başa saliyer ki vəziyyət budur.

Vəzir diyer:

- Padişahım sağ olsun, bu üç ustaya da de ki, gedib elə bişə gətürsünlər ki, sənin ölkəndə olmasın.

Padişahın vəzirin bu məsləhəti xoşuna gəliyer də razi oliyer.

Bu üç usta da gediyer, gediyerlər də baxsalar ki, bazarda at satliyer.

Bu üçüncü usta baxiyer ki, elə at satliyer ki, tağ qüdrətli. Bu usta bir ixtiyar dədəynən məsləhətləşiyer ki, bu ati alemmi, nə diyarsın. Dədəy diyer ki:

- Oğul, o atın qüdrətinə, gününə baxma gəl bu zayıf ati al, pişman olmazsan.

Bu usta da ixtiyar dədənin məsləhətindən çıxmiyer də zayıf ati aliyer.

Bu ikinci usta baxiyer ki, elə bir şey satliyer ki, uzağı yaxın göstəriyer. Bu usta buni aliyer.

Sora baş usta baxiyer ki, alma satliyer. Baxsa ki, bir alma satliyer üstündə şəklin görüniyer. Bu baş usta bir ixtiyar dədəynən məsləhətləşiyer ki, almay alemmi nə diyarsın?

Dədəy buna məsləhət göriyer ki, o almay alma, bu zayıf, çöürüşmüş almadan al, peşman olmazsın. Bu baş usta dədənin sözündən çıxmiyer də o çöürüşmüş almadan aliyer.

Bu üç usta gəliyerlər də bir yuskək tərənin başına çıxiyerlər, diyerlər ki, bir baxak ki, bizim ölkədə nə var, nə yox. Baxiyerlər ki, hərkeş qara geymiş, diyerlər ki, ya padişah xastalanmışdur, ya da ki, qızı.

Bunlar aliyerlər alduxlarını da biniyerlər ata da gediyerlər. Getsələr ki, padişahın qızı xasta. Padişaha xəbər yetiyer ki, ustaların gəldilər.

Padişah diyer ki, buyursunlar, içəri buyursunlar.

Bunlar içəri giriyerlər. Bu baş usta almay aliyer də qıza veriyer. Qız almay yier, haman da eylaniyer.

Bu ustalar diyerlər ki, padişahımız sağ olsun, bizlər gəldük.

Padişah diyer ki, sən nə gətürdün, üçüncü usta diyer ki, bən at gətürdüm. İkinci ustaya diyer ki, sən nə gətürdün, bu usta diyer ki, bən uzağı yaxın göstərəni gətürdüm. Padişah baş ustaya diyer ki, sən nə gətürdün, bu baş usta diyer ki, bən alma gətürdüm.

Padişah diyer ki, şimdi qızı hangi birizə verax.

Orta usta diyer ki, bənim uzağı yaxın göstərənim olmasaydi biz biləmiyacaydux ki, bizim ölkədə nə oliyermiş, axırki usta diyer ki, bənim atım olmasaydi vaxtında gəlib çatamiyacaydux. Baş usta sükut turiyer, çünki onun alması yeyildi.

Padişah fikirləşiyer ki, şimdi qız hangısına düşiyer. Padişah vəzirini çağırıyer ki, bax hak-hesab budur.

Vəzir diyer ki, ola axırki usta, sənin atın səndəmi?

Axırki usta diyer ki, hə bəndə.

Vəzir ortancı ustaya diyer ki:

- Sənin alduğun səndəmi?

Ortancı usta diyer ki:

- Hə, bəndə.

Vəzir baş ustaya diyer ki, sənın alman səndəmi?

Baş usta diyer ki:

- Yox, bən gəlür-gəlməz almami qıza verdim, yedi.

Vəzir diyer:

- Padişahım sağ olsun, qız baş ustaya düşiyer.

Padişah qızına qırx gün, qırx gecə toy ediyer, yeyirlər içiyerlər, yer altına keçirler.

15. AĞSAXALLAR

Bir gün vəzir fikirləşiyer ki, bəndən bilikli adam olmaz. Bu vəzir padişaha məsləhət ediyer ki, ölkədə nə ki ixtiyar var, həppisini vurdursun.

Padişah da tutiyer də ölkədə nəki ağsaxallar var, bütünüün başını vurduriyer.

Bir cavan oğlan babasını çox seviyer də, babasını tutiyer də zanduga gizliyer. Bu oğlan hər gün padişahın bağından işə gediyer. Bir gün işə gedəndə buni padişahın adamları tutiyerlər. Diyerlər ki, sən bilmiyersin ki, bu bağdan gezmax olmaz.

Oğlan döniyer də diyer:

- Bən on yildür bü bağdan işə gediyerim, bənə kimsə deməmiş ki, niya bundan geziyersin. Sabax gedərim, axşam gəlürüm, bir şeyi əl vurmam.

Padişahın adamları oğlani aliyerlər də padişahın yanına gətüriyerlər.

- Padişahım sağ olsun, bu oğlan on yildür ki, işə sizin bağdan geziyermiş, kimsə də təgib tolaşmiyermiş.

Padişah hirsləniyer də diyer:

- Niya, nəsil yani on yildür geziyermiş də, bir dəfə də heç kimsə deməmiş ki, kimsin, nəsin, nəre gediye?

Padişah oğlana diyer, niya geziyermişin? Padişah fikirləşiyer də diyer:

- Eləysə, bən sənə iki suval verəcam, buldisən, yaşiyacan, bulamadisən başın bədənindən ayıracam.

Oğlan diyer ki:

- Padişahım buyursun, qulağım sizdə, suvalızı eşidiyerim.

Padişah suval veriyer də diyer:

- Bən sənə üç ağac verəcim, üçü də bir xıl. Sən bənə göstərəcaxsın ki, ağacın nəresi dibki hissəsi, nəresi ortaki hissəsi, nəresi axırki hissəsi.

Oğlan diyerki, padişahım sağ olsun, bənə bir gün möhlət ver.

Padişah razi oliyer də diyer:

- Yaxşı, sənə bir gün möhlət.

Oğlan əvinə gəliyer, babasını zanduxdan çıxardiyer, azşamlux yemədə baba baxiyer ki, oğlunun keyfi saz dəgül.

Babasi oğluna diyer ki:

- Niyə belə fənə fikirlisin, oğlum?

Oğlan başına geçduxların həppisini babasına söyliyir. Babasi bir güliyer də diyer:

- Keyfin bozma oğul, ətməgin ye.

Axşamlux ki, yiyerlər, babasi oğluna başa saliyer.

Oğlan sabağınən padişahın hüzuruna gediyer də diyer:

- Padişım sağ olsun cavabım hazır.

Padişah diyer:

- Aha, sənə ağaclar, cavab ver baxem.

Oğlan diyer:

- Padişahım sağ olsun, şimdi əmür edin bu ağacları yıxsınlar, faytona qoysunlar, bizdə gedax suvalıza orda cavab verürüm.

Bunlar qaxiyerlər də gediyerlər bir dəryanın kənarına, oğlan diyer:

- Padişahım sağ olsun, əmür edin o ağacları dəryaya atsinlar.

Padişahım sağ olsun, o batan hissəsini görəyenmi, orasi dibki hissəsidür, o ortada turan orta hissəsidür, o ən üstə turan, orasi axırki hissəsidür.

Padişah diyer:

- Buldun, sənə genə bir ikinci suval: sənə üç at buraxacam, üçü də bir qıbalda, sən göstərəcan ki, onda hangisi balasidur, cavandur, hangisi ixtiyaridur.

Oğlan diyer:

- Padişahım sağ olsun, bənə bir gün möhlət ver.

Padişah razi oliyer.

Bu oğlan qaxiyer də əvinə gəliyer. Axşamlux yemədə genə baxiyer ki, oğlunun kefi genə yoxdur nə isə fikirlidir.

Babasi diyer:

- Genə nə fikirlisin, oğul.

Oğlan genə başına gələn işləri babasına söyliyir, babasi diyer ki, heç keyfin bozma oğul. Babasi oğluna suvala nasıl cavab verəcəğini başa saliyer.

Sabaxdan oğlan qaxiyer də genə padişahın hüzuruna gediyer.

Diyer: padişahım sal oğsun, suvalan cavab verməyə hazırım.

Padişah diyer:

- Aha, sən atları göstər, baxem.

Oğlan diyer:

- Padişahım sağ olsun, o ayağı ayağına ilişəni görüyorsun, hama o küçügidür, balasidur, padişahım sağ olsun, o başı yoxarda gələni görüyorsun, hama o cəhilidür, padişahım sağ olsun, o arxada gələni görüyorsun, hama qocasidür, ixtiyari.

Padişah diyer:

- Buldun, sənə genə bir suval, cavab versən yaşıyacan, yoxsə də yox. Bu suvalla cavabi nasıl buldun?

Oğlan diyer: - Padişahım sağ olsun, dedisəm, öldirmiyacan, incitmiyacan.

Padişah diyer:

- Yox, de baxem.

Oğlan diyer:

- Padişahım sağ olsun, əmür edin faytoni götürsünlər. Faytoni götürüylər, oğlan biniyer faytonada, gediyer babasını aliyer də gəliyer.

Oğlan diyer:

- Padişahım sağ olsun, bütün bu suvallara cavab verən bu bənim ağsaxxal babam idi

Padişah diyer:

- Tez vəzir buriya götürün. Vəzir gətüriylər.

Padişah diyer:

- Vəzir, sənin fikrin nəyidi.

Vəzir cavab veriyer də diyer:

- Padişahım sağ olsun, bən elə fikirləmişdim ki, sənin ölkəndə ən bilikli, ən axilli bənim, bəndən başxa olamaz.

Padişah vəzirin sözünü yaridə kesiryer də diyer:

- Allah bizləri babasız, ağsaxalsız qoymasın.

Padişah hirsləniyer də diyer:

- Cəllad, vəzirin başını bədənindən ayırın.

Oğlanın babasını özünə vəzir qoyyer.

Padişah oğlani də, oğlanın babasını də qucaliyer genə bir diyer:

- Allah bizi ağsaxalsız qoymasın.

Yiyərlər içiyərlər, yer altına keçiyərlər.

16. XOROZİNƏN PİTİK

Bir ağanın bir xorozi, bir də pitiki (köpək) oliyer. Bu ağa bunlara baxmiyer, bunlar həp ac qaliyerlər.

Xorozinən pitik narazi oliyerlər. Bunlar öz fikirlərini bir birindən gizliyerlər. Bunlar diyerlər ki, bu sahabımız ki, bizə sahablux etmiyer, sahabsız qalmadan ölmax yaxşidür.

Bir gün xoroz açılıyer də pitikə dərdini, fikrini anlatiyer.

Xoroz diyer:

- Ola, pitik.

Pitik diyer:

- Ey, nə?

- Gəl biz bundan çıxax da gedax?

- Nerə gedax, ola?

- Ba ağa ki, bizə baxmiyer, sahaplux ki, etmiyer, sahapsız qalmadan ölmax yaxşüdür.

- Hə ola xoroz, bən də o fikirdəydim də deməyə qıyışamiyerdim.

- Bən də sənə deməyə qıyışamiyerdim.

- Ola, xoroz.

- Nə diyen ola?

- Aha gedax, nerə gedax, biz nə edax?

- Ola, sən kimsəy görürsən çəngürürsün, vaxti gəlür bən də öterim, axırı bir kimsə ras gəlür də bizə sahaplux edər, sora allah kərimizdür.

Bunlar bu uzun söz-söhbətdən sora ağanın əvindən qaçıyerlər də gediyerlər.

Axşamacan yol gediyerlər. Axşam namazi yaxınlaşıyer, xoroz uzaxdan bir bozux əv göriyer.

- Ola, pitik, axşam namazi çökiyer, uzaxda bir bozux əv var, gəl oriya gedax.

- Hə gedax, - deyu pitik dərindən of çəkiyer, məgər pitik yorulmuş, bu sözi bir gündür ki, bekliyermiş.

Bunlar əvə tərəf gediyerlər, yolda pitik çox yoruliyer deyir:

- Ola, xoroz, noolursun gəl abunda bir az rahatlanax, elə fənə yoruldum ki.

Xoroz diyer:

- Aha, ola, aha, azbişey qaldi.

Bunlar əvə gəlib çıxiyerlər.

Xoroz diyer:

- Ola, pitik, bən çıxem bacanın üstünə də, sən də aşşağidə yat. Bən yerdə sənninən olsam, işdür, tülki, qurt şeytan işidür, alur qapar, yitər gedər.

Bunlar yeni yuxiya getmişdilər, bir də tilki uzaxdan xoroz qoxusuni tuydi də, qoxiya yoxarı gəldi. Baxsa ki, ola, gerçəkdən də bacanın üstündə xoroz, oyani baxiyer, biyani baxiyer, baxsa ki, bacaya çıxmaya yer yox.

Pitik nəsil ki, yatmış, elə də qalmış.

Tilki diyer:

- Ey xoroz qardaş, xorozlar xorozi.

Xoroz nəsil siçriyersə bacadan düşəcəx oliyer də diyer:

- Nə diyərsin, ola, tilki, tilkilər tilkisi?
- Ola, xoroz qardaş, onda sən nə arasın?
- Bənim nəslim-cinsim bunda yaşamışdır də, gəldim ki, babamın yurdunu yenidən şenlədem.

Tilki diyer:

- Yaxşı əvləd babasının tütününü tütürür, xoroz, kimsən varmı?
- Yox, tilki qardaş, heç kimsəm yoxdur.

Tilki diyer:

- Ey xoroz qardaş, xorozların piri, düş aşağı, bəndə çox ey ustayım, gəl baban tütününü ikimiz tütürax, yenidən şenlədax.

Xoroz diyer:

- Yaxşı, tilki qardaş. Ola, tilki, əbilə gəl altına tur ki, əmədəni atulurum da, yıxılıb qol-qanadımı qıraram, sora babamın tütününü kim tütürür?

Xoroz tilkiyə sağa yollıyer, sola yollıyer, xorozun dərdi pitiki oyartmax.

Tilki oyan-buyan furlanmada, pitikin ayağına nasıl basdisə, pitik siçriyerdə tilkinin quyruğundan yapuşıyer.

Tilki irali çekiyer, pitik geri çəkmədə, tilkinin quyruğı qopıyer də tilki ürkiyer.

Tilki ki, eyca aralanıyer də diyer:

- Hər gələnin quyruğunu qoparsaz buray yenidən şenlədürsüz.

UŞAQ FOLKLORU

Adamı ən çox valeh edən və həm də qəhərləndirən Axısqa çocuqlarıdır. Bu çocuqlar heç vaxt ana yurdlarını görməyiblər, qayalarına dırmaşmayıblar, sularından içməyiblər. Bu körpələr uzaqlarda doğulmuş, uzaqlarda böyümüşlər. Lakin Vətən arzusuyla yaşayan bu türk balaları bəlkə də böyüklərin də tam edə bilmədiyi bir qəhrəmanlıq etmişlər – onlar ana vətənin, xalq ruhunun əsas, bəlkə də ən əsas, xalqı yaradan və yaşadan qatını – çocuq folklorunu qoruyub saxlamışlar. Və bununla da türklüklərini itirməmişlər.

1. NƏNNİLƏR VƏ OXŞAMALAR

Nənni dedim yuxlasın,
Gül götürem koxlasın
Dostlara arxa olsun,
Düşmənləri oxlasın.
Nanay-nanay, nastana,
Gül əkərim bostana.
Nənni beşigim nənni
Əvim eşigim nənni,

Nənni deyim yatasın,
 Qızıl gülə batasın,
 Qızıl gülün içində,
 Şirin yuxu tapasın.

Nənni dedim, yat dedim,
 Yastuxa baş at dedim,
 Nənni quzum, a nənni,
 Nənni yavrum, a nənni.

Nənni dedim o başdan,
 Üstün örtem qumaşdan,
 Nənni balam, a nənni
 Nənni yavrum, a nənni.

Oğul yurekdir,
 Əvə gərəkdir,
 Böyüdün saxlayın,
 Qıza gərəkdir.

Kızıdır - nazdur,
 Bin kuruş azdur,
 Bin daha gətirin,
 Bindürün götürün.

Atem-tutem bən səni
 Şəkərə qatem bən səni
 Axşam baban gələndə
 Ögünə qatem bən səni.

2.ÇOCUQ OYUNLARI

«Alaca», «Beşkeçili», «Yorğanaltı», «Kuk», «Gizlinpuç», «Aka-baka tünbül-dika», «Qala», «Dağ», «Qayışım yağlı», «Dara», «Dirədögmə», «Tingildönmax», «Beşdaş», «Çilingaç», «Tandur», «Lal oyunu», «Bəsləşmax», «Dana».

3. SANAMALAR VƏ OYUNLAR

Bacadan baxdım - pitnagöz
 Biri şahan, biri boz,
 Bindim bozun boynuna,
 Endim Hələp yoluna,
 Hələp yolu cin-bazar,
 İçində avi gezər,

Avi bəni korxutdı,
Sinəklərim sorxutdı,
Happal-huppal,
Yarı-l-yartıl,
Su iç, qurtul.
Saracın oğlı
Səni kim dögdü?
Dögdü, dögmədi,
El üstündə kimin eli?
Eger yanlış olsa,
Kaldırın vurun, yalandur!
Bir-birliqim,
İki-ikligim,
Üç-üçlügüm,
Dört-dördlügüm,
Beş-beşliqim,
Altun - elek,
Demir selek,
Salla buni,
Çək şuni.
Baş barmax,
Başara barmax,
Uzun haci
Zolha baci,
Mehle bici
Kül başşan,
Küçük baci!
Getdi gül,
Gəldi bülbül,
İşter ağla,
İşter gül.
Ətnə-pətnə kokona,
Yosma, Ali, Cəmile,
Ğit-bit, qara it.

4. ŞAŞIRTMALAR

- Toxmaxliyersin, toxmaxla, toxmaxlamiyersin, ver toxmaxliyem.
- Gülə güləni gülə-gülə güldürürsün, gülməgindən gül gülər, gülər gülər.

- El bir bazlamaynan bazlamalanur da, biz bir qırax baxlamaynan bazlamalanamaz-muyux?

- Qırax küp, qulpu qırax küp.

5. HERSLATMALAR

Çiçək baci nerede?
Su doldurur dereədə,
İnci boncuk boynunda,
Bir oğlanın koynunda.

Niyaz daday nerede?
Su doldurur dereədə,
İnci tasbeh elində,
Bir tana kızın koynunda.

Kamil bənim dayımdır.
Kulaxları kayındır,
Suya geder yıkılır,
Burnu taşa tıxılır.

Yağma yağış,
Bitmə kəmiş,
Bən anamın ilkiyəm
Dağda kezen tilkiyəm

Elində xiyar,
Soymazdan yiyar,
Her fite uyar,
Güldestə xanım.

Emim oğli Musacux,
Qoli-budi qısacux,

Ata binər ox kimi,
Yerə düşər top kimi,
Yayulur yay-ox kimi,
Dökülür tavux kimi,
Büzümlər porsux kimi.

Cigit qazanda qaynar,
Qənbər ocaxda oynar,
Qənbər-Qənbər qəmişdir,
Beş barmağı gümişdir,
Qənbər gedər oduna,
Qarğa vurur buduna.

Ballı gedər dügünə,
Xingəl təkər gügümə,
Yansılanur yan köşəyə,
Kəndi bənzər gül şişəyə,
Qaftani uzun qasduracam
Bən Şabani küsdiracam.
Qekösi (hülqumu) çıxmış kəsdürəcəm.
Əlində maşa
Gedər ataşa
Hər kəsdən alaşa
Ruqiyyə xanım.
Ələndə şişi
Çəvürür bişi
Çox görür işi
Fətimə xanım.
Əminə xatun -
Barmağı altun,
Ləgəni gümüş,
Eşşəgə binmiş,
Dağluxdan ənmış.
Əhmədi pat-pat,
Kölməgi qat-qat,
Torbada duz yox,
Əhmədə qız yox.

6. BULMACALAR

Kapıya ıxdım əlül-məlül,
Yakına getdim - kitli dəmür,
Vur başına, otur gəmür.

Ceviz

Beş öküzüm var,
Dördü yatiyer,
Biri işdiyer.

Corab toxumaqcun çağlar

Bar ağac başında bir tana dəmür

Ustura (ülgüc)

Sabağınən kalkdım, çatal kuyuya düşdüm.

Şalvari geymax

Bir balaca taxça, içi doli mixça

Kibrit

Məmət-mətəl mənimki,
Oğul-uşağı oniki,
Mətəl begin arvadi,
Bəni gördi ağladı

Qurux (kürd toyuq)

Ərməndi-mərməndi
Qız duvara dırmandı
Oğlan evə gəlməmiş
Qız duvardan ənmədi.

Anaxtar (açar)

Uzun-uzun qəmişlər,
Axşam bizə gəlmişlər,
Oynamışlar-gülmüşlər,
Genə çıxıb getmişlər.

Şimşək

Cik-cik hamam, qübbəsi tamam,
Bir gəlin götürdüm, babası imam.

Təsbeh

Oyanısı dağ, bu yanısı dağ, içi doli yağ

Ceviz

Gedər-gedər nə edər,
Yeddi bin yıldız edər
Al Osmanda cəngi var,
Quyruğunda bəngi var.

İynə

Gəlin-xanım oyanmış,
Pəncərəyə yansılanmış,
Cəm qırılmış,
Al-qana boyanmış.

Nar

Hap dedim. hup dedim, get qapıda yat dedim.

Süpürgə

Tıncılı-mıncılı
Birin qaldır, birini bas
Əhməd oğlı xastadır
Yeddi il qəfəsdədir
Tanrı bilür yaxşısını
Dəmir açar qapısını

Arı pətəyi

Gün çıxmazdan ay doğar,
Aşırıq-aşırığı boğar,
Anasının qarnında
Balası cocuq doğar.

Qabaq (boranı)

Zurnası yox, zurna çalar,
Davulu yox, davul çalar;
Qanadi yox, uçiyer,
Ayağı yox, qaçıyer.

Yüzgər (külək)

İlim-ilim ignası, ilim xatun dügməsi,
Kim bu masali çaramasa, beş paradur cəriməsi.

Qızılcuq (zoğal)

Bir öküzüm var, yatdığı yerində ot bitməz.

Ataş

Ax, saraylar-saraylar,
Səni kim yapdı saraylar,
Əl dəgmədi, kesər kəsmədi, rəndə yonmadı,
Səni kim yapdı saraylar?

Yer, göy, dünya

Zar xali, altun xali,
Kaldurem desam, ağır xali

Yer

Bizim gəlin atlanur, ətəkləri katlanur

Laxana (kələm)

O nədür ki, tayanmışdır tayaxsız,
O nədür ki, boyanmışdır boyaxsız,
O nədür ki, olur əlsiz-ayaxsız,
Üç ay qeçər ayağı var, əli var.

Cavabı:

Gög bircədür tayanmışdır tayaxsız,
Aynan-gündür boyanmışdır boyaxsız,
Qurbağadur olur əlsiz-ayaxsız,
Üç ay qeçər ayağı var, əli var.

- Dəvə tabani, zinqir zabani,
Gəzər əvləri, bilməz yabani

İt

- Atdur bey muratdur, dişi yox dişləğandır.

Cincar (gicitkan)

- Min-min mara, dibi qara,
Yüz bin çiçək, bir yaprax.
Ay və ulduzlar

7. MƏZƏLİ BULMACALAR

Yan durur otlar, tik durur saplar - Nədür?
Otlar, saplar (sünbül)
Qan qırmızı, süd bəyaz, qaz yumurtasından böyük - Nədür?
Qan, süd, qaz.

8. BİZİM SİÇAN

Bu məzəli söyləməni Saxanlı məşhur zurnaçı İsfəndi Səlahov ifa edirmiş.

Bizim siçan əvlənəcək,
Parası yox, yağ alacaq,
Yengələrin evinə düşmüş,
Toya dəvət edəcək
Dəvətidür bizim siçan.
Siçan gəlür tanxur-tanxur,
Bən zanarım qaytan toxur
İncil kitabını oxur,
Keşiş olmuş bizim siçan.
Siçanımın nə səsi var,
Allı-pulli kisəsi var,
Anbarlarla hissəsi (payı) var,
Hisascıdur bizim siçan.
Bizim siçan əvdən qaçar,
Zandüq qapağını açar,
Qumaş qaftanları biçər,
Tərzi olmuş bizim siçan.
Siçan gəlür harma ilə,
Başı-gözi torba ilə,
Səksən atlı zorba ilə,
Zorbacidir bizim siçan.
Bizim siçan özün ögər,
Sahabi çətani dögər,
Yoxarıdan küskülər dögər,
Hay-hay edər bizim siçan.

Bizim siçan tərəkdən baxar,
Enər qab-qaşuğu yaxar.
Morbed olmuş bizim siçan.

MANİLƏR

Türk maniləri-bayatları dünya söz sənətinin nadir incilərindəndir. Məzmunu və bədii siqləti son dərəcə dərin olan manilərdə ani insani hisslər və əbədi fəlsəfi məsələlər çulğadır. Buna görə də manilər həyatın hər dolayında insana yardım olur – məhəbbət də, kədər də, sevinc də öz ifadəsini manilərdə tapa bilir. Axisqa manilərinin çoxu da beləcə fərdi və ümummilli duyğuları, müəmma, ümid və inamları açıqlayır. Vətən dərdi, yurd dərdi, qarıblik, həsrət, nakam sevgi, eyni zamanda gələcəyə inam, qürur, ləyaqət – bu manilərin əsas motivləridir.

1. Əlimdə səkkiz para,
Dördü ağ, dördü kara,
Açem yürəgimi, bax -
Alti qan, üstü yara.
2. Bu dağlar olmasaydı,
Çiçəklər solmasaydı,
Bir ayrulux, bir ölüm.
Heç biri olmasaydı.
3. Vətənimdə bir quş ar,
Qanadında gümüş var,
Yarım getdi, gəlmədi,
Həlbət bunda bir iş var.
4. Bu dağlar, nə dağlarsın,
Qardan kəmər bağlarsın,
Gül səndə, çiçək səndə,
Nə dərdin var ağlarsın?
5. Gədirəm bu dağ ilən,
Əlimdə çırağ ilən.
Bizi eldən sürdilər
Əllərdə yarax ilən.
6. Dağdan hürkütdüm qurdi,
Atım pərlədi durdi,
Çıxdım, Vətən görünməz,
Yıxarım belə yerdi.
7. Sari çit, sari yaxa,
Yoruldu qaxa-qaxa,
Qaş-kiprigim ağardı,
Yollara baxa-baxa

8. Sari ipək sararım,
Yütürmüşüm, ararım,
Zənn etdiz ki, unuttum,
Hər gələnnən sorarım.
9. Dağ başında gəzərim,
Dağlarda gül düzərim,
Bən bir ağa qızıyım,
Qürbət eldə gəzərim.
10. Anqaranın işinə bax,
Gözlərimin yaşinə bax,
Vətənə yesir qaldux,
Yaradanın işinə bax.
11. Bu bağların ardi var,
Kövlümün muradi var,
Gözlərindən ağnadım,
Səndə Vətən dərdi var.
12. Təknə doli yumurta,
Vətən, bəni unutma,
Unutsan da gec unut.
Gözdə yaşı qurutma.
13. Mən aşix Ərzuruma,
Yol gedir Ərzuruma,
Qəribəm, kimsənəm yox,
Dözürəm hər zuluma.
14. Dağlara doli düşdi,
Dolandı yoli düşdi,
Fələk bir balta vurdi,
Qəribin qoli düşdi.
15. Bir at bindim başı yox,
Bir çay keçdim taşı yox,
Onda bir qərib ölmüş
Yanında yoldaşı yox.
16. Sari urus gəmisini,
Həp irəli, həp geri,
Nikolay, gözün çıxsın,
Dul qoydun gəlinləri.
17. Aşix der günə düşdüm,
Gölgədən günə düşdüm.
Gözün kor olsun, düşman
Dediğün günə düşdüm.

18. Su gəlir bənd oyanur,
Dağlar yeşil boyanur,
Bu bənim qərrib başım
Hər dərdlərə dayanur.
19. Qoy gedem yurda bəni,
Tapşurma qurda bəni,
Gözi yolda qalan var,
Öldürmə burda bəni.
20. Su gəlür taşa dəgər
Kipriklər qaşa dəgər
Gün gəlür dövran dönür
Həlbət baş-başa dəgər.
21. Ağ qoyun mələr gəlür,
Dağları dələr gəlür,
Vətən qapsi açılsa,
Kövlümə nələr gəlür.
22. Gəmi gəlir baş-başa,
İçində Xəlid paşa.
Paşaların paşası,
Mustafa Kamal paşa.
23. Qədifə yastux yüzi,
Kim bilür dərdimizi,
Yeri-göki yaradan,
Qovuşdur həpimizi.
24. Dəgirman üsti çiçək,
Orax gətür gəl biçək,
Bən yarımı tanurum
Bəstə boyli mor çiçək.
25. Məniciyim mənici,
Boynan düzərim inci,
Canım qurban edərim,
Səvsən bəni birinci.
26. Dəgirman üç tolanur
Suyi zarxoş tolanur
Yardan gələn foşilər
Belimə beş tolanur.
27. Furun üstünə furun,
Əngəllər geri durun,
Bu gecə yar gələcax,
Altun iskamlar qurun.

28. Al foşilər, foşilər,
Əl dəgməmiş, foşilər,
Yeddi yıldır yar sevdim,
Yeni duydi komşilər.
29. Pəncərədə üzüm var,
Ana, sənə sözüüm var,
İki emi kızının,
Küçüğündə gözüm var,
30. Puvara kazlar gəlür,
Kanadi sızlar gəlür,
Bəxtülli puvar sana
Nişanlı kızlar gəlür.
31. Pəncərəsi tək çamnan,
Şarab içdim fincannan,
Bən yarumi səvərim,
Həp yürəkdən, həp kannan.
32. Dəgirmanın bəndinə
Dönür kəndi - kəndinə
Şimdiki cəyil qızlar
Gəlür kəndi-kəndinə.
33. Endim dərə ırmağa,
Fundux tali qırmağa,
Altun yüzük yapırdum,
O xınalı barmağa.
34. Məni, məni, mət məni,
Üşümüşəm, ört bəni,
Yorğanda üşümüşüm,
Qoynunda isit bəni.
35. Pəncərədən baxiyer,
Almış məndil toxiyer,
Kız, sənin gözəllüğüün
Bunda bəni yaxiyer.
36. Güvəz içində bəkməz,
Bu bəkməz bizə yetməz,
Bu Varxanın qızları
Davulsuz ərə getməz.
37. Göydə yıldız əllidür,
Əllisi də bəllidür,
Bən yarımı tanurum,
Gəzişindən bəllidür.

38. Göydə yıldız yüz altmış,
Qaşları qələm dartmış,
Qurban olem allaha,
Səni bənə yaratmış.
39. Qarşidə qara ərük,
Yaprağı dəlük-dəlük,
Elə bir yar səvmişim -
Koçori yandan bölük.
40. Baxçaya quzi girdi,
Dişimə sızı girdi,
Anasının yanında
Qoynuma qızı girdi.
41. Qərənfilim, bibərim,
Bən həpizdən gözəlim,
Yüz-gözüzi əşgitmən,
Misəfirim, gedərim.
42. Qala qalaya qarşi,
Qalanın ögi qarşi,
Açılmamış gül olem,
Açılsam yara qarşi.
43. Gökdə yıldız əllidür,
Əllisi də bəllidür,
Sövdə çəkən qızların
Gözlərindən bəllüdür.
44. Aşlamayı aşladım
Yengi sövdə başladım
Bir gözəlin ucundan
İşi-gücü boşladım.
45. Endim dərədə durdum
Bir çift göyərçin vurdum
Bir gözəlin uğruna
Onbeş altun bozdurdum.
46. Yeşilli çit səndədir,
Bir üci də bəndədir,
Cənnətdən huri çıxsa,
Gənə meylim səndədir.
47. Ağ alma, qızıl alma,
Gəl yola düzül alma,
Yar qapıdən keçəndə,
Cefünə süzül alma.

48. Degirman üsti çinar
Yaprağı dinar-dinar
Yarım hələ çocuxdur
Söz deməm kəlbi sınar.
49. Aşix der nasıl edax,
Saz gətir fasil edax,
Çox da gözəl dəgülsün,
Səvdədür, nasıl edax.
50. Naçar ağlama,
Gündür keçə, ağlama,
Biri bağliyan qapıy,
Biri açar, ağlama.
51. Məni-məni mən kimdür,
Məni bilmiyan kimdür,
Yığılun məni diyax,
Görağın, dərqli kimdür?
52. Bülbülüm, dağ gəzərim,
Ceyranım, bağ gəzərim,
Doğsan dokkuz yaram var,
El zanar sağ gəzərim.
53. Ağlarım ağlar kimi.
Dərdim var dağlar kimi,
Bən güzün xəzəl oldum,
Saralmış bağlar kimi.
54. Yeşildir başın, ördək,
Qaradur qaşın, ördək,
Çift gəlirdün bu gölə
Hani bir eşin ördək.
55. Qarşıda quş oturur,
Quş-quşa yem götürür,
Bildir kövlüm şad idi
Şimdi bayquş oturur.
56. Aşix der yandı canım,
Qana bulandı canım,
Desəm el qınar bəni,
Deməsəm, yandı canım.
57. Qapilərım, dolaşun,
Zanduguma ulaşun.
Ana, canım davdadur,
İmdadıma ulaşun.

58. Bən öldüm ağlamaxdan,
Qəlbimi dağlamaxdan,
Bağda yaprax qalmadi,
Yarama bağlamaxdan.
59. Furun üstünə kürək,
Yandı yaxıldı yürək,
Hər dərdlərə dayandun,
Buna da dayan görək.
60. Çəpərlər, ay çəpərlər,
Yıxılında yaparlar,
İçərdən yanıyerim,
Dişərdən su səpərlər.
61. İncə çubux işdə gəl,
İncə yola düş də gəl,
Əgər yoli bulmasan,
Karvana kariş da gəl.
62. Bayram gəldi güz idi,
Yürəklər göz-göz idi,
Kardaşım can deyəndə,
Gövdəsi bumbuz idi.
63. Ağacdən at yapıdilər,
Üstünə al ördilər,
Uzaq-uzaq səfərə,
Atlandurup getdilər.
64. Kərəfili kavurdum,
Çıxardım da savurdum,
Duydum anam gəliyer,
Koçi kurban dövürdüm.
65. Ağ almanın dördüni,
Çəvür pesin ardını,
Bən anamın biriyim,
Çəkəməsin dərdimi.
66. Sallandım girdim bağa,
Başım degdi yaprağa,
Dedim ki, murad alem,
Cavan girdi torpağa.
67. Qarşidə çəvürmələr,
İçində tavar mələr,
Quzusuni qurt qapmış,
Onunçün yangün mələr.

68. Anam bəni ağlasın
Boxçami tərs bağlasın,
Yaz gəldi, bən gəlmədim
Çiçək görsün ağlasın.
69. Yaraliyim yanımdan,
Quşlar toymaz qanımdan,
Bu xəncərim, bu kəndim,
Vur, bezmişim canımdan.
70. Günümü qara yazem,
Yoxmi bir çara yazem,
Yürək dəftərim doldi,
Dərdimi nerə yazem?
71. Gökdə yıldız xoş keçdi,
Cavan ömrüm boş keçdi,
Fələk gəl gəndin söylə,
Hangi günüm xoş keçdi?
72. Gecə uzun, ay batmaz,
Dərdlilər gecə, yatmaz,
Bənim kimi dərdliyi
Fələk bir də yaratmaz.
73. Qaradur qaşım bənim
Axıdem yaşım səni,
Alem nerə götürəm,
Gülməmiş başım səni?
74. Ay çıxar bədir, Allah,
Bu nə səvdədür, Allah,
Ya bənə sevdüğimi,
Ya bənə sabur, Allah,
75. Bu dərə başdan-başa,
Adlarım taştan-taşa,
Yar, bəni çox incitmə,
Səvərim səndən başqa.
76. Ay çıxar, isca gedər,
Dolanur, gecə gedər,
Komşıda yar sevənin,
Əməgi puça gedər.
77. Məndilimin yeşili,
Bən yütürdüm eşimi;
Məndilim səndə qalsın,
Yolla bənim eşimi.

78. Baxçaların bərimni,
Süpürsünlər qarımı,
Orda misliman yoxmi,
Yollasınlar yarımı?
79. Qamanın üsti yalbuç,
Nərdən gəlirsən, balduz,
Tez ol get, geri yolla,
Yatamiyerim yalğuz.
80. Gədiyərdim yamacdan,
Ləçəgim düşdi başdan,
Andır qalsın bu səvdəy,
Ayırdı arkadaşdan.
81. İncə çubux üç oğlan,
Gəl qarımdan keç, oğlan.
Babam sana kız verməz,
Al bəni də qaç, oğlan.
82. Tut ağaci mərdivan,
Ardına qurdum divan
Bəni yardan edəni
Nə din bulsun, nə iman.
83. Bağ başında kirazlar,
Nəçün meyvə verməzlar?
Şimdiki zaman kızları,
Söz verip də gəlməzlər.
84. Uzun-uzun soxaxlar,
Yarım çəkər ufaxlar.
Pul-pul olsun tökülsün,
Yarı öpən dudaxlar.
85. Su gəlür axmağınən,
Dərələr yaxmağınən,
Yar-yardan nasıl toyar,
Uzaxdan baxmağınən?
86. Göydə yıldız olaydım,
Tərəkdə düz olaydı,
Yar kəpidən keçəndə
Əvdə yalquz olaydım,
87. Çay aşağı buz gedər,
Bir kınalı kız gedər,
Yarım yolun şaşurmuş,
İnşallah, bizə gedər.

88. Dağda oturan oğlan,
Buyux bəzədən oğlan,
İgnənin kunculundan
Qıza göz edən oğlan.
89. Sini doli mor-fişnə,
Olan, peşimə düşmə
Babam sana qız verməz
Nə filə-dilə düşmə.
90. Uzun boyli laz oğlan,
Gəl odami gəz oğlan,
Bən dərdimi söyliyəm,
Sən dəftərə yaz oğlan.
91. Bən bir incə qəmişim,
Ataşına yanmışım,
İştər al, iştər alma,
Başına yazılmışım.
92. İstanbul əyrüləsin,
Çarx kimi cəvrüləsin,
Yarım içindən çıxsın,
Dibindən dəvrüləsin.
93. İstanbul minarasi
Yeşildir kənarasi,
Qız məniyi seviyer,
Verməz kafır anasi.
94. Əzinqani sel aldi,
Bir yar səvdim el aldi,
Keşkə sevməz olaydım
Əlim qoynumda qaldi.
95. Yılana bax-yılana,
Gül dibini tolana,
Bəni yardım edəni,
Torba taxta dilənə.
96. Puvar başi potorax,
Gəl bərabər oturax,
Bir sən söylə, bir də bən
Bu səvdədən kurtulax.
97. Dəgirmanın savaği,
Qısa kəsdim qavaği,
Bən səvdim ellər aldi,
Qara gəlsin duvaği.

98. Uzun çubux uzadem,
Uzun yolun gözədem
Sənin siman burda yox,
Səni kimə bənzədem.
99. Atım qaşqa qabaxdur,
Yüküm təknə tabaxdur,
Xoroz, dilin çürüsün,
Niyə dedin sabaxdur.
100. Qutida yağ tükəndi,
Nə köti vaxt tükəndi,
Nə öndən gəlmax-getmax,
Nə bəndə ax tükəndi.
101. Kara dəniz akmam diyor,
Ədrafimi yıkmam diyor.
Adi gözəl Osman paşa
Axısqadan çıxmam diyor.
102. Kara dəniz akar gedər,
Ədrafini yıxar gedər.
Adi gözəl Osman paşa
Axısqadan çıxar gedər.
103. Al xiyar, yeşil xiyar,
Boyun boyuma uyar,
Yaxın gəlmə, uzax dur,
El oğludur, tez duyar.
104. İki taxta çaxarım
Citdigindən baxarım,
Məndilin kirləndisə,
Yar, yolla, bən yaxarım.
105. Puvar başi təknəli,
İçinə gül əkməli,
Nazli yarin qəhrini
Ölənəcən çəkməli.
106. Sari qovun dilimi,
Bən yütürdüm gülümi,
Çıxem dağlar başına,
Ariyem sevgüllimi.
107. Sari çitim sənə nə,
Qurban olem gələnə,
Dörd kitab qənim olsun
İxralından dönənə.

108. İki saat yan-yana,
Bən iştəməm qaynana,
Qaynananın dilləri
Öldürər gəlinləri.
109. Bu dağın ardi tandur,
Yandur, Allahım, yandur,
Yarım küsmüş gediyer,
Döndür, Allahım, döndür.
110. Puvar başi nargilə,
Su doldurur gülə-gülə,
Elə hersim çıxdı ki,
Varem gedem yar gilə.
111. Təkligin gözi ola.
Açdın başıma bela,
Yigit ona diyarım,
Səvduğunu tez ala.
112. Su gəlür düzə gedər.
Yaprağı yüzə gedər,
O qız yoli şaşurmuş,
İnşallah, bizə gedər.
113. Alma atdım qapiya
Getdi degdi yapıya,
Bəni iştıyan oğlan
Genə çıxdı qapiya.
114. Qavax üstündə mindər,
Qız, kövlün bənə döndər,
Dördərməsən döndərmə,
Bir quri salam göndər.
115. Məndilimdə qara var,
Yürəgimdə yara var,
Nə öldüm ki, qurtulem,
Nə dərdimə çarə var.
116. Odun kəsdim boyun-boyun,
Qız, bu gecə sənın toyun,
Uca-uca ucalasun,
Bir yastuxda qocalasun.
117. Ay aydındur, işıxdur,
Sufra doli qaşıxdur,
Ablasi yan-yan gezər,
Qayni bizə aşıxdur.

118. Qarşidə üzüm dali,
Dibində yeşil xali,
Bən bir gözəl səvmişim,
Ya Məhəmməd, Ya Ali.
119. Qarşıda kilim yandı,
Bir dəstə gülüm yandı,
Varın söylən o yara, -
Ağzımda dilim yandı.
120. Məni deməyə gəldim,
Qaymaq yeməyə gəldim,
Qaymaq məramım dəgül,
Yarı görməyə gəldim.
121. Gedənə bax, gedənə,
Boyi bənzər fidana,
Həm sənə qurban olem,
Həm səninin gedənə.
122. Bu gələni abildir,
Köski mərhabalidir,
Elinən söylər-gülər,
Bəninən tövbəlidir.
123. Gedirsən yolun olem,
Getmə qurbanın olem,
Hər biyani gedərsən,
Ağzında dilin olem.
124. Dağdan endürdüm ari,
Tabağa düzdüm nari,
Küsdürdüm yola vurdum,
Sırma buyuxli yari.
125. Məşələr əndəm-əndəm,
Yeddi il meylim səndə,
Cəfdə heyva çürüdi,
Heç insaf yoxmi səndə?
126. Anbarın birisinə,
Gün vurmuş yarisına,
Bən qurban, başum qurban,
İgidin eyisinə.
127. Endim çayır biçməyə,
Savux sular içməyə,
Dedilər yar gəliyer,
Qanadlandım uçmaya.

128. Endim dərədə durdum,
Biçağıma qın buldum,
Bən bir sancaq içində
Bir igidə vuruldum.
129. Dəğirman helli-helli,
Qapusi altun əlli,
Gireydim yar qoynuna,
Çıxeydim tərli-mərli.
130. Meşədən endim düzə,
Əlimdə yeşil küzə,
Yazınan küz arası,
Ayrılux düşdi bizə.
131. Sevgili yar, al bəni,
Hamayilə sal bəni,
Əgər bəni almasan,
Hamayil vursun səni.
132. Qapiləri qalındür,
O qız bənim yarimdür,
İştərim ələm gedəm,
Qariləri zalimdür.
133. Oğlan, adın Alidür,
Boyun səlvi talidür,
Oğlan gəl gir əvimə,
Qoy desinlər yaridür.
134. Oğlan, adın Aslandur,
Gəl zırzayi səsləndür,
Babam sənə qız verməz,
Yüz onluğı səsləndür.
135. Anamın qızı bənim,
Dibəkdə tuzi bənim,
Üç bacının içində
Gülməmiş qızı bənim.
136. Əzrail əzmə dedim,
Bacamda gəzmə dedim,
Bənim canım cəyildir,
Dəftərəm yazma dedim.
137. Əzrailim əzəcəm,
Bacanda da gəzəcəm,
Vaxıt, saat yetişdi,
Dəftərə də yazacam.

138. Gəmidəyim gəmidə,
Ayağım yəmənində,
Gəmicisi, qurban olem,
Yarım qaldı geridə.
139. Dağı duman olanın,
Həli yaman olanın.
Gecə yuxusu gəlməz,
Yarı çoban olanın.
140. Dağları gəzdim gəldim,
Əlimi üzdüüm gəldim,
Bir bevacfa yar üçün,
Yalağuz gəzdim gəldim.
141. Karşidə qala yeri ,
Yıxılsın belə yeri,
Nə səndə dərd tükəndi,
Nə bəndə yara yeri.
142. Puarın taşi qara,
Dibinin daşi qara.
Bən yarumi tanurum,
Orta boy, qaşi qara.
143. Yazı yazdım oduna,
Kapının kanadına,
Əcəm qızı gətürdi,
Vədinin inadına.
144. Uzun-uzun qəmişlər,
Ucuni boyamışlər,
Bənim gözəl yarımı
Əsgərə yollamışlər.
145. Kara qoyun ətli olur,
Kaurması tatlı olur,
Qul yerinə gedən qızlar,
Ölməz, amə dərtli olur.
146. Ay çıxar bədir, Allah,
Bu nə sövdədür, Allah,
Səvdəyi sən yaratdın,
Dərməni nədür, Allah?
147. Bu fəsi tikən ölsün,
Tərsinə bükən ölsün,
Bənim yarım bir tənə,
Ona göz tikən ölsün.

148. Qaşları mildür yarım,
Gəl bəni güldür, yarım,
Üç gündür görməmişəm,
Zanarım ildür, yarım.
149. Kartopiy soyamadım,
Qazana qoyamadım,
Düşmənin gözi çıxsın,
Vətəndən doymadım.
150. Ağ qoyun, qara qoyun,
Məməsi toli qoyun,
Bəni yardan edənin
Adını dəli qoydum.
151. Su gəlür harx oyanur,
Dağlar yeşil boyanur,
Bu bənim qərib başım,
Nə çox dərdə dayanur.
152. Aşx der sari canım,
Saraldı sari canım,
Xastalux bişə dəgül,
Qalmadı yari canım.
153. Yağmur yağar yaş kimi,
Qayalar qumaş kimi,
Sən ondan bax, bən bundan,
Yanarux ataş kimi.
154. Əzrumun əvələri,
Düzülmüş dəvələri,
Oturmuş qoylar sağar,
Tərləmiş məmələri.
155. Aşx der nasıl edax,
Saz götür fasıl edax,
Dedilər keç o yardan,
Keçilməz, nasıl edax?
156. Poşusi poşusina.
Oturmuş qarşısına,
Nasıl meylin gəliyer,
Qapibir qonşusuna?
157. Çubuğun gireyimmi,
Qız, səni aleyimmi,
Arxataşlar gediyer,
Bən bunda qaleyimmi?

158. Çubuğum birdir bənim,
Bir də ki, birdür bənim,
Yeddi məhlə içində,
Səvdüğüm birdür bənim.
159. Odaya sardım xali,
Boyun kərənfil tali,
Görən məşallah desin,
Kimin var belə yarı?
160. Odaya sardım kilim,
Gəl otur, bənim gülüm,
Nə dedim bəndən küsdün,
Lal olsun bənim dilim.
161. Odaya sardım keçə,
Neçə bir ömrüm keçə,
Əcəb o gün olurmi,
Əlin əlimə keçə?
162. Qardaş, atın yoxmidür,
Binib gəlsən çoxmidür,
Yana-yana kül oldum,
Səndə insaf yoxmidür?
163. Qardaş, atın beş olsun,
Üzəngin gümüş olsun,
Əgər bizi ərz etsən,
Eşin Xıdrəlləz olsun.
164. Bu gələn Alimidür,
Sallanan qolimidür,
Səvdi-səvdi almadi,
Bu yigit dəlimidür?
165. Bağçamızda balqabax,
Toğranur tabax-tabax,
Oğlan, bəni almadın,
Alduğun yilana bax.
166. Bacasi yaxın yarım,
Sövdədən saxın yarım,
Gözəl boyan göz dəgər,
Hamayıl taxın yarım.
167. Dağlarda, meşələrdə,
Gül süyi şüşələrdə,
Hər keş yarını almış,
Bən qaldım köşələrdə.

168. Bağa başı yumuşax,
En aşağı konuşax,
Dua edin, komşilər,
Həsret yara kovuşax.
169. Sini doli şəkərim,
Yol üstünə əkərim,
Vəfalı yar qəhrini,
Ölənəcən çəkərim.
170. Dağlar, sən nə dağlarsın,
Qardan kəmər bağlarsın,
Gül səndə, çiçək səndə,
Nə dərdin var, ağlansın.
171. Qərənfilim, budama,
Safa gəldin odama,
Əgər gözün bəndəysə,
Elçi göndər babama.
172. Ay alçalar-alçalar,
Ayağında nalçalar,
Gecə gəlmə, gündüz gəl,
İtlər səni parçalar.
173. Gedərdim ellərizdən,
Qurtulem dillərizdən.
Yeşilbaş ördək olsam,
Su içməm göllərizdən.
174. İstanbuldan çıx da gəl,
Puvar kimi ax da gəl,
Bən burda ax çəkəndə
Sən allahdan qorx da gəl.
175. İstanbuldan çıx da gəl,
Çaylar kimi ax da gəl,
Çaylar kimi axmasan,
Karvana qarış da gəl.
176. Məndilim çeşdi-meşdi,
Məndilim çölə düşdi,
Ağlama dedim, kövül,
Ayrilux bizə düşdi.
177. Ayrilux yaman oldi,
Savrulub saman oldi,
Biz ayrilux bilməzdux,
Ayrilux nədən oldi?

178. Bu gecə nişan gecə,
Haxıl pərişan gecə,
Yeddi dəstə mum yaxem,
Yara kovuşan gecə.
179. İstikanın üstidür,
Əvim çayın üstidür,
Gecə gəlmə, gündüz gəl,
Zansınlar ki, dostidür.
180. Altun üzük qaşiyim,
Bən qızların başiyim,
Benim baham bulunmaz,
Hindistan qumaşiyim.
181. Bu gələn naxırmidür,
Səslənən paxırmidür,
Bu gecə yar gələcək,
İkinci yaxınmidür?
182. Bu gələn atlimidür,
Sorun bağdatlimidür,
Hər gələn yarı sordi,
Əcəb yar tatlimidür?
183. Dağda gəzərsin, oğlan,
Bağrın əzərsin, oğlan.
Fəs nədür, füskül nədür,
Zati gözəlsin, oğlan.
184. Bu dağın başındayım,
On iki yaşındayım,
On iki yaşdan biyani,
Qız, sənin peşindəyim.
185. Dağda xərman olurmi,
Aya fərman olurmi,
Yana-yana kül oldum,
Küldən dərman olurmi?
186. Dağları tökən bilür,
Sünbülü sökən bilür,
Şən olsun buraları,
Sevdayi çəkən bilür.
187. Bu yazı dəgül,
Kövlüm tərəzi dəgül.
Yıxılsın Muğan çöli.
Heç kövlüm razi dəgül.

188. Qərənfil talda qaldı,
Gözlərim yolda qaldı,
Keşkə sevməz olaydım.
Əlim qoynumda qaldı.
189. Dağ başında gəzərsin,
Qələm olub yazarsın,
Sən ki belə gözəlsin,
Niya yarsız gəzərsin?
190. Baba, bağı neynərsin,
Keçmiş çağı neynərsin.
Gül bitməz, bülbül ötməz,
Veran bağı neynərsin?
191. Çaya endim-çay susuz,
Çali dibi çalisiz,
Hərkeşin yarı gəldi,
Hani bizim çəlimsiz?
192. Qərənfil dən-dən, yarım,
Səvərdim candan, yarım,
Padişah yarım olsa,
Vaz keçməm səndən, yarım.
193. Yağmur yağar iz edər,
Qız oğlana göz edər,
Oğlanın bir suçu yox,
Nəki edər qız edər.
194. Altı puar, üsti nar,
Bən nə dedim küsdi yar,
Küsdüğünü ğəm etməm,
Sələmini kəsdi yar.
195. Pəncərəyə taş qoydum,
Bir yanını boş qoydum,
Yar içəri girməzdən
Adını zərxoş qoydum.
196. Qapıdən keçdi yarım,
Yarami deşdi yarım,
Ellərə sələm verdi,
Bəndən yan keçdi yarım.
197. Bu gələn haralidür,
Dağların maralidür,
Bənə dəgib dolaşman,
Yürəgim yaralidür.

198. Baxçada durma, yigit,
Boynuni burma, yigit,
Bəni sənə verməzlər,
Ax edib durma, yigit,
199. Bir at bindim başı yox,
Bir çay keçdim taşı yox,
Orda bir qərib ölmüş,
Yanında yoldaşı yox.
200. Gəmi gəlür yan verür,
İstanbula şam verür,
Qız oğlani görəndə
Ayaq üstə can verür.
201. Bağça bar verəndə gəl,
Heyva-nar verəndə gəl,
Bir gəldün xasta gördün,
Bir də can verəndə gəl.
202. Ay axşamlar işıxdur,
Yüküm şimşir kaşuxdur,
Qonşi qızın zaft eylə
Bizim oğlan aşıxdur.
203. Ay axşamdan aş da gəl,
Toprax yola düş də gəl,
Ana-baban qoymasa,
Qax peşimə düş də gəl.
204. Koprünün alti yalbuç,
Nərdən gəliyen balduç,
Sən get də ablan gəlsin.
Duramiyerim yalquç.
205. Məni dedim, beş dedim,
Gəl qapıdən keş dedim,
Bu aralux kövlüm yox.
Gəl gövlimi aç dedim.
206. Qara qoyun qədəmi,
Sultan qoyun adımi.
Elə gedem içizdən
Unudasız adımi.
207. Bu dağ dağın nasidür,
Gül almanın xasidür,
Bən bu dağa gəlməzdüm,
Yarimin yaylasidür.

208. Endim dərədə durdum,
Biçağıma qın buldum,
Çox çallanma səvgüllüm,
Səndən gözəl yar buldum.
209. Qərənfil əgri-bügri,
Talları yerə dəgdi,
Bən sevdim ellər aldi,
Zərəlim kimə dəgdi.
210. Qarşidə üzüm tali,
Dibində yeşil xali,
Ya Məhəmməd, ya Əli,
Yara qovuşdur bəni.
211. Qərənfil olacaxsın,
Saralıb solacaxsın,
Bən müftiyə danışdım,
Sən bənim olacaxsın.
212. Aldur yeləgin, oğlan,
Nədür diləgin, oğlan,
Üstümə yar səvərsin,
Yansın yürəgin, oğlan,
213. Pətəgində baldur, yar,
Səvdə bəni aldi, yar,
İkimizin səvdəsi,
Qiyamətə qaldı, yar.
214. Dağda kəkliyim ötər,
İncitmə, yüngün təkər,
İki gözüm, səvdüğüm,
Ağzın bal, dilin kəşər.
215. Qala başı, daş başı,
Hilaldur yarın qaşı,
Çirkin ilə bal yemə,
Gözəl ilə daş daşı.
216. Kövdə yıldız şah gedər,
Gah dolanur, gah gedər,
Bəgim ata binəndə,
Bən zanarım şah gedər.
217. Gedərsin yol uzuni,
Çəpərə gül düzümi,
Elə bir of çəkərim.
Ağlarım yol uzuni.

218. İki taxta çaxarım,
Arasından baxarım,
Əgər üstün kirliysə,
Yolla, yar, ben yaxarım.
219. Gəmi gəlür Arazdan,
Taxtalari kirazdan,
Yara bir çift sözüm var,
Hələ degil, bir azdan.
220. Ax pambuğum, pambuğum,
Sarıb sarmaladüğüm,
Səvdim, səvdim, almadum,
Odur benim yandüğüm.
221. Al yaylux, qızıl yaylux.
Nişanlum, sənə sağlux,
Ramazani tam tutax.
Hani bizə bayramlux.
222. Bən qərib, işim qərib,
Eşim, yoldaşım qərib,
Öldüyümə yanmıyorum,
Məzarda taşım qərib.
223. Qara basma iz olar,
Gözəllərdə naz olar.
Gündüz gəlmə, gecə gəl,
Ellər tuyar, söz olar.
224. Qara basma tovarsın,
Sən bənimplə uyarsın,
Əsgər olduğum zaman,
Günlərimi sanarsın.
225. Küsdürdün barışamam,
Ayrıldım kovuşamam,
Elə qırdın gövlümü,
Daha bən barışamam.
226. Dərd bəndə, çara səndə,
Eylanmaz yara bəndə,
Yuvasız quşlar kimi.
Qalmuşum pərakəndə.
227. Sular niyə axmiyer,
Yar üzümə baxmiyer,
Bir dəstə gül qoxladım,
Yarım kimi qoxmiyer.

228. Yollar uzax, gəlmədin,
Muradıma yetmədin.
Tutucaq talım səndin.
Qiyətini bilmədin.
229. Nə çox geydim, nə xaba,
Yarım gəldi, mərhəba.
Bən gördüm aşıq oldum.
Suçum yox, məhçi baba.
230. Cami yaptım bən yaptım,
Pəncərəsin yan yaptım,
Tal vermiş, budax vermiş,
Kölgəsində bən yatdım.
231. Cami yaptım, bən yaptım,
Mehrabını yan yaptım,
Tallandım, budaqlandım,
Gölgəsində yan yatdım.
232. Cami yaptım degirmi,
Pəncərəsi yigirmi,
Bu kövdə bir yigit var,
O da bənim dəgülmi?
233. Cami yaptım tucinən,
Tucinən kərpicinən,
Ayrılmazdım yarımından,
Ayırdilər, gücinən.
234. Gəmi gəlür yanaşur.
İçi doli camaşur,
Yarım geymiş qurşali,
Görən gözlər qamaşur.
235. Məniyim üzülmişim,
Səfərə düzülmişim,
İştər al, iştər alma,
Arını yazılmışım.
236. Qərənfil budama,
Səfa gəldin odama,
Əgər bəni iştəsən,
Elçi göndər babama.
237. Ağ almayı dişlədim,
Dişlədim, gümüşlədim,
Qardaş gəldi, qıymadım,
Yar gəldi bağışladım.

238. Bir talda iki fişnə,
Birin al, birin dişlə,
Əzrayıl, qadan alem,
Bəni yara bağışlə.
239. Əzrayıl əzdi bəni,
Bacamda gəzdi bənim,
Bən murad almamışdən,
Dəftərən yazdi bəni.
240. Ax bıçağım, bıçağım,
Tütün doğriyacağım,
Dayım tütün iştəmiş,
Ona yolliyacağım.
241. Bu dağın ardi qəmiş,
Yarım sələm yollamış,
Sələmi də baş üstə,
Kendi niyə gəlməmiş?
242. Əzrayıl azan gecə,
Bağçamda gəzən gecə,
Can qəfəsdə titriyer,
Əl-ələ verən gecə.
243. Tut ağacı tutiynən
Altun qoydum qutiynən,
Anam-bacım müxənnət,
Bəni verdi kötüiyə,
244. Çadır atdım düzlərə,
Dikan oldum gözlərə,
Bən baxıb gedər oldum,
Yurdim qalsın sizlərə,
245. Qara-qara qayalar,
Qara yazi yazanlar,
İman cənnət bulmasin.
Aramızı pozanlar.
246. Qarpuz kəsdim yesənə
Adını bənə desənə,
On beş yaşda yar sevdim,
Göz aydını versənə.
247. Puvar milinən olur,
Səvdə sirinən olur,
Gözdür aləmə baxan,
Yürək birinən olur.

248. Armud dibi ağırşax,
Bənim yarım pək uşax,
Uşax olsun, sağ olsun,
Dilək edin qovuşax.
249. Aşır der dindirəydim,
Dərdimi bildirəydim,
Bizə yazı yazanda,
Qələmin sındıraydım.
250. Anamın qızı bənim,
Dibəkdə duzi bənim,
Hər qızının içində
Gülməmiş qızı bənim.
251. Armudi dalda döşür,
Endür dibində bişür,
Qurban olduğum yara
Nə geydürsən yaxışur.
252. Bir talda iki kiraz,
Biri al, biri bəyaz,
Çox sallandın bənə sən,
Bir küçük məktubca yaz.
253. Poşumun kunculuna,
Gül bağlanmış ucuna,
Yar, Allahi sevərsin
Gəl odamın ucuna.
254. Armud dalda sallanur,
Yerə düşsə pəllanur,
Oğlan padişah olsa,
Genə qıza yalvarur.
255. Bu dağda ot bitməzmi,
İçində yar gəzməzmi,
Səvdüğimin qazancı
On beş qıza yetməzmi?
256. Bögün bazar oldi gəl.
Baxta nazar oldi gəl
Yollaran baxa-baxa
Canım bezar oldi, gəl.
257. Bögün bazar ertəsi,
Sufraya qoydum tasi.
Omdum, omdum gəlmədi,
Bögün oldi haftası.

258. Bögün bazara bənzər
Yarım ayvaza bənzər
Geyinmiş mavi palto
Zanarım begə bənzər.
259. Qərənfil əkiləndə,
Talından töküləndə,
Çıxmali gülə bənzər
Al yanax öpüləndə.
260. Qərənfilim, budama,
Buyur gedax odama,
Bən cəhil, yarım cəhil
Elçi yolla babama.
261. Bögün girdim bağa,
Başım dəgdi budağa,
Bən cəhil, yarım cəhil,
Nasıl girim toprağa.
262. Portağalın sarisi
Yedim qaldi yarisi.
Oğlan bir qapek etməz.
Nə gözəldür qarisi.
263. Sari qavun saçağı
Qında durmaz biçəği
Səvdi-səvdi almadi
Yigitlərin alçağı.
264. Baxçaya girdim bayax
Yaprağı tabax-tabax
Bəni də bəgənmədin
Alduğun pintiyə bax.
265. İki taxta çaxarım
Arasından baxarım.
Əgər bulusun kiliysə.
Yolla bənə yaxarım.
266. İki saat yan-yana,
Bən iştəməm qaynana.
Qaynananın dilləri
Öldürür gəlinləri.
267. Furun yaxdım kül oldi.
Yar yoli Bağdad oldi.
Neynarım elə yari
Boş üstümə ad oldi.

268. Məndilimdə kül oya
Gülmədim toya-toya
Dərtlərim sariyerim
Günləri saya-saya.
269. Dağları dağlasınlar,
Görənlər ağlasınlar,
Yarımın məndilinnən
Yaramı bağlasınlar.
270. Bu tağı böləmədim,
Yanına gələmədim,
İzin bən alamadım,
İzinsiz gələmədim.
271. Bu tağı oyununa,
Quşlar qonar talına.
Heç kimsə yanmaz daha
Yetimlərin halına.
272. Sıra sıra qazanlar,
Qara yazı yazanlar,
Cənnət yüzi görməsin
Aramızı pozanlar.
273. Sular niyə axmıyer,
Yar gözümə baxmıyer,
Bir dəstə gül qoxladım,
Yarım kimi qoxmıyer.
274. Məni deməyə gəldim,
Qaymaq yeməyə gəldim,
Məni mərəməmdə yox,
Səni görməyə gəldim.
275. Gögdə ulduz əllidür,
Əllisi də bəllidür,
Səvdə çəkən qızların
Gözlərindən bəllidür.
276. O dağ bu dağa baxar,
Arasından çay axar;
Çıxsın bənim gözlərim,
Sənsiz dünyaya baxar.
277. İstanbulda tikmə daş,
Gəliyer iki qardaş,
Küçügi yarım olsa,
Böyügi qayın qardaş

278. Puvar başı poturax,
Yarım gəlsin oturax
Bir o desin bir bən diyem,
Bu sövdədən qurtulax.
279. Ay çıxar sini kimi,
Dolanar səlvi kimi,
Yar qoxusi gəliyer
İstanbul güli kimi.
280. Bu dağın ardi xaş-xaş,
Dili bülbüllü qardaş,
Bu Dağ aradan qaxsın,
Qovuşax baci-qardaş
281. Bu dağlar ulu dağlar,
Çiçəkli suli tağlar,
Burda bir qərib ölmüş,
Gök kürlar, bulut ağlar.
282. Bu dağlar bucax-bucax,
Ot biçdim qucax-qucax,
Aləmin yarı gəldi,
Hani bizim batacax.
283. Bu tağın ardi tandur,
Yandur, Allahım, yandur,
Yarım küsmiş gediyer,
Döndür, Allahım, döndür.
284. Bu dağın ardi furun,
Ərgənlər geri turun,
Bu gecə yar gələcax,
Altun iskamlar qurun.
285. Aşqa düşdüm görüncə,
Gözlərimə gülüncə,
Dünyam cənnət oluyor,
Sən yanıma gəlincə.
286. Sini doli mor-vişnə,
Oğlan, peşimə düşmə,
Babam sənə qız verməz,
Nəfilə xarca düşmə.
286. İncə çubux üç oğlan,
Gəl qapidən keç oğlan.
Babam sənə qız verməz,
Tut əlimdən qaç, oğlan.

287. Oğlan, adın Aslandur.
Get qapiya, yaslan, tur.
Babam sənə qız verməz,
Qırx macari səsləndür.
288. Qarpuz kesdim yiyan yox,
Niya kesdin diyan yox.
Bən yarım qavuşdum.
Göz aydini verən yox.
289. Zibil atdım qapiya,
Getdi degdi qapiya.
Bəni iştiyan oğlan,
Gənə çıxdı qapiya.
290. Ay alçalar, alçalar,
Ayağında nalçalar.
Gecə gəlmə, günüz gəl,
İtlər səni parçalar.
291. Gecə uzun ay batmaz,
Dərdlilər gecə yatmaz.
Bənim kimi dərtliyi
Allah birdə yaratmaz.
292. Yaralırım yanımdan,
Quşlar toymaz qanımdan.
Bu xəncərim, bu gəndim,
Vur, bezmişim canımdan.
293. Çəpərlər, ay çəpərlər,
Yıxılarda yaparlar,
İçərdən yanierim,
Dişərdən su səpərlər.
294. Dərdim nədür biliyerim,
Göz yaşımı siliyerim,
Bir yandan bu ayrılıx,
Bir yandan can veriyerim.
295. Anama deyın gəlsin,
At binsin, yegin gəlsin.
Əcəl gəldi, can çıxdı,
Daha nəyimə gəlsin.
296. İstanbul ellərində,
Gezəydim çöllərində,
İlik dügmə olaydım
Yarın ağ əllərində

297. Uzun-uzun qəmişlər,
Ucuni boyamışlər.
Bənim gözəl yarimi
Əsgərə yollamışlər.
298. Qara qavun aşimi,
Bən yütürdüm eşimi.
Çıxem tağlar başına,
Ariyem yoldaşimi.
299. Altun yüzük boladi,
Koçorun kim taradi.
İki gövün arasi,
Gözüm səni aradi.
300. Bulut gəlmiş gediyer,
Yara sələm ediyer.
Yarım orda, bən bunda,
Yara canım gediyer.
301. İstanbulda bir quş var,
Qanadında gümüş var.
Yarım getdi gəlmədi,
Həlbət onda bir iş var.
302. Reyhan əkdım bitdimi,
Xəbər yara getdimi,
Eşitdim yar əvlənmiş
Muradına yetdimi?
303. Tut ağaci mərdivan,
Dibində qurdum divan.
Bəni yardan edəni,
Nə din bulsun, nə iman.
304. Qəhvə qoydum bişməyə,
Əl vurmayın, daşmaya.
Ağlama, qara gözlüm,
Az qaldı qavuşmaya.
305. Gövdə yıldız zərnişan
Çətindür aşqa düşən,
Ya hüridür, ya mələk
Sövdügünə qavuşan.
306. Qərənveli qavurdum,
Çıxdım tağda savurdum.
Eşitdim yar gəliyer,
Qoçi qurban dövürdüm.

307. Degirman üç tolanur,
Suyi sərxoş tolanur.
Yardan gələn poşilər
Belimə üç tolanur.
308. Aşığın işinə bax,
Tağların qışına bax,
Gec sevdim, tez ayrıldım,
Fələgin işinə bax.
309. Məniyəm mərbabiyəm,
Qumaşlar zərbabiyəm,
Bəni dullar almasın,
Ərgənlər əl babiyəm.
310. Qara əruk çarxala,
Həngi yaram sağala,
Həngi kitab buyurmuş,
Bən səvəm ellər ala.
311. Yeşil çiti sararım,
Yütürmişim ararım.
Sən zanetdin unuttum,
Hər gələndən sorarım.
312. Balkonda oturuyuram,
Al məndil toxuyuram,
Yardan bir alma gəlmiş,
Yemiyer, qoxliyerim.
313. Bu bənim mənilərim,
Qarğ olmuş gəmilərim.
İçərdən anam ağlar,
Dışardan emilərim.
314. Qarşidə görünürsün,
Al kürkə burunursun,
İsitmə bənə gəlsin,
Nə mələl görünürsün.
315. Sari qavun dilimi,
Bən yütürdüm gülümü.
Çıxem dağlar başına,
Ariyem səvgüllimi.
316. Sari çitim sənə nə,
Qurban olem gələnə.
Dört kitab qənim olsun
İxrarından dönənə.

317. Sari çitim səndədir,
Bir uci də bəndədür.
Dünya gözələ dönsə,
Bənim kövlüm səndədir.
318. Ay işığı işıxdur,
Sufra tölü qaşuxdur
Anası bənə yan baxmaz,
Qızı bənə aşıxdur.
319. Stol üstündə bişi,
Kimə yapdurem dişi.
Andır qalsın bu sövdəyi,
Ələm tuydi bu işi.
320. Stol üstündə biçax,
Sapından tutulacax,
Bu qızların günahi
Oğlanlardan sorlacaq.
321. Stol üstə maz nədir,
Maz nədir, kağız nədir.
Əgər bəni səviyersən,
Yanıdakı qız nədir?
322. Gədəfə yastux yüzi,
Qədəmi basti bizi.
Əcəl oxı oxlasın
Yarınən yatan qızı.
323. Yeşildə quzi mələr,
Quzi mələr, çoban gülər.
Yaxan dügmələ-dügmələ
Sənin kimi yosma dilbər.
324. Aşiq der belə bağlar,
Kəməri belə bağlar,
Bər verib yüzi gülməz,
Yıxılsın belə bağlar.
325. Babam bir bağ eylədi,
Sudan irəğ eylədi.
Bağda bağa dönmədi,
Yıxdı verən eylədi.
326. Bağə girdim üzümə,
Tikan batdı dizimə,
Əkildim ki, çıxarem,
Yar sataşdı gözümə.

327. Məni dedim bən şaşdım,
Məni kitabını açdım,
Diliminən diyamadım,
Qəlbimdə halallaşdım.
328. Bü dərə holixlidür,
Holiği paluxlidür,
Neynarım elə yarı,
Ayaği çaruxlidür.
329. Dərədən endim düzə,
Su bağladım nərgizə,
Yeddi yil xizmət etdim.
Bir ala gözli qıza.
330. Dərədən eniyerdim,
Çarx kimi döniyerdim,
Yar axlıma gələndə
Buz kimi əriyerdim.
331. Bu dərənin yovşani,
Yügrək olur davşani,
Gözəl ona diyarım,
Çalınmasın kirşani.
332. Dərədən endim ancax,
Başımda yeşil sancax,
Nə qız oldum, nə gəlin,
Odlara yandım ancax
333. Yılana bax, yılana,
Quy dibini tolana.
Bəni yardan edəni
Torba taxa dilənə.
334. Ay işığı süd kimi,
Bulus geydin çit kimi,
Bən sənə göcmiyacam,
Çox atılma it kimi.
335. Ay çıxar sini kimi,
Tolanur səlvi kimi.
Yar qoxusi gəliyer.
İstanbul güli kimi.
336. Ay çıxar bədir, Allah.
Bu nə sövdədür, Allah.
Ya yarıma insaf ver,
Ya bənə sabur, Allah.

337. Ay çıxar çini kimi,
Öpəm ağzın içini.
Dün gecə nerdeydin,
Kövlümün gögərçini.
338. Ay çıxar yerli-yerli,
Tolanur telli-telli.
Girəydim yar qoynuna,
Çıxeydim tərli-tərli.
339. Ay çıxar Ayistandan,
Gün çıxar Gürcüstandan,
Gövlüm bir qarpuz ister
Yüz bin iki bostandan.
340. Ağliyasız ağlar kimi,
Dədsiz olun tağlar kimi,
Qəzəl olub töküləsiz
Verana bağlar kimi.
341. Tağların ardındayux,
Suların bağındayux,
Hər keş gendi Vətəmində,
Biz Vətən dərdindəyux.
342. Bu tağların ardi var,
Gövlümün müradi var.
Gözlərindən ağnadım,
Səndə Vətən dərdi var.
343. Bu tağlar uca tağlar,
Ardini duman bağlar,
Biz sürgünə düşmüşux,
Bu hali görən ağlar.
344. Xali kilim saramadux,
Biz bir murad alamadux,
Çəpər quşi yuva yapdı,
Quş qədər olamadux.
345. Tağlardan eniyerdim,
Çarx kimi döniyerdim,
Vətən haxlıma düşəndə,
Mum kimi eriyerdim.
346. Baxçalarda bar tatli,
Meyvələrdən nar tatli.
Anam-babam sağ olsun,
Həppisindən yar tatli.

347. Dəgirmannın salağı,
Qısa kesdim qavağı,
Bən sövdüm ellər aldi,
Qara gəlsin tuvağı.
348. Yastux üstə gəzərsin,
Yastuğa gül düzərsin,
Sən ki belə gözəlsin,
Niya yarsız gəzərsən?
349. Gədifə yastux yüzi,
Biz nə tanurdux sizi,
Səvdəsiz gəziyerkən,
Sövdəyə saldın bizi.
350. Qədifədən kisəsi,
Qəhvədən gəlür səsi.
Oturmuş nərd oyniyər,
Yürəgimin göşəsi.
351. Qarpuzi piçaxladım,
Dörd yerə saçaxladım,
Anasının yanında
Qızını qucaxladım.
352. Bu dərənin uzuni,
Xəzəl ərmiş yüzüni.
Açın dumanı tağlar,
Görəm yarın yüzüni.
353. Bu dünyanın ələmi,
Qaşlar qüdrət qələmi,
Çünki doktor dəgüldün,
Niyə açdın yaramı?
354. İncə çubux uzadem,
Uzax yolun gözədem,
Sənin siman burda yox,
Səni kimə bənzədem.
355. İncə çubux uçda gəl,
Uzax yola düşdə gəl,
Əgər yoli bulmasan
Qax peşimə düşdə gəl.
356. Məndilimin çıncığı,
Ədrəfinin boncuğı.
Bir öpdüm beş dişlədim,
Yardan aldım acığı.

357. Qavuni saçaxladım,
Saçağını poçaxladım,
Vətənimiz ola-ola,
Vətənsiz bən yaşadım.
358. Ənciri əzəmədim,
Telləri düzəmədim,
Vətənimin bağlarında
Toyunca gəzəmədim.
359. Sini doli şəkərim,
Yol uzuni əkərim,
Neçə ki, canım sağdır,
Ahuzarın çəkərim.
360. Sari çiçək dizəcan,
Sallan gedax bizəcan,
Sarılb da yataydux,
İlk bahardan güzəcan.
361. Su gəlür daşa dəgər,
Kipriklər qaşa dəgər.
Elə bir yar səvmişim
Yeddi qardaşa dəgər.
362. Su gəlir axmayinən,
Dəryalar yaxmayinən,
Yar-yardan heç doyarım,
Uzaxdan baxmayinən.
363. Su gətür harxi-marxi,
Qaşların misir çarxi,
Səni bənə versələr,
Neynarım evi-barxi.
364. Məniyəm məni dildən,
Səvərim cani dildən,
İştərim yaxın gələm,
Qorxarım aci dildən.
365. Aşix der gülən az,
Gül deşürüb gülən az.
Bu necə müşküldür ki,
Ağliyan çox, gülən az.
366. Al şalım, yeşil şalım,
Düşməndən savuşalım.
Uzax düşdux nə edax,
Məktubinən qavuşalım.

367. Alma atdım nar gəldi,
Dar soxaxdan yar gəldi.
Bir öpdüm, bir dişlədim,
Al yanaxdan qan gəldi.
368. Endim dərələrinən,
Bilməm ki, nerələrinən?
Bən qurban, canım qurban
O gül məmələrinən.
369. Endim dərə aşağı,
Gedişümdür, gedişim,
Qız sənin al yanağında
Qırıldı fındıx dişim.
370. Gəmidəyim gəmidə,
Ayağım yemənidə,
Gəmiçi, qurban olem,
Yarım qaldı geridə.
371. Qaladan endim düzə,
Əlimdə yeşil küzə.
Qırx ayaxlı mərdivan
Qızı endurdum bizə.
372. Qarşidə cirax yanar,
Baxdukca irax yanar,
Bu nə kötü sövdəydi,
Getduxca yürək yanar.
373. Ərzrumun çarşısında,
Su axar karşısında,
Boynumi buruk qoydum,
El-günün karşısında .
374. Qaşların qarasına,
Gül qoyam arasına,
Səni məlhəm dedilər
Sinəmin yarasına.
375. Qaladan endim düzə,
Su bağladım nərqişə.
Yeddi yil xizmət etdim
Bar ala gözli qıza.
376. Qalannın bədənləri,
Çövürün gedənləri.
Cənnət yüzi görməsin.
Kötülük edənləri.

377. Gəmi gəlür baş-başa,
İçində Nuri paşa.
Paşaların paşası,
Yaşasın Ənvər paşa.
378. Əlində maşa,
Gedər ataşa,
Qızlara paşa.
Mənsurə xanım.
379. Əlində boya,
Gedər atoya,
Uca bir boya.
Mənsurə xanım.
380. Əlində teli,
İncədür beli,
Məhlənin güli
Mənsurə xanım.
381. Gəmi gəlür aralı,
İçi doli yaralı,
İçində bir yigit var,
Axisxanın maralı.
382. Gəmi gəlür, neyliyəm,
Gedib anama söyliyəm,
Kavkazi türklər almış,
Canım qurban eyliyəm.
383. Gəmi gəlür aralı,
İçi doli yaralı,
Elə bir yar sevmişim,
Abastuman maralı.
384. Xalburum dalda kaldı,
Çözüm yollarda kaldı,
Andır qalsın Axiskayı
Nişanlım yolda kaldı.
385. Altı tütün Sabzara,
Yem tökərim qazlara,
Qazlar yemi yemədə,
Mən baxarım qızlara.
386. Bu dərənin uzuni,
Kıramadım buzuni,
Aldım Azqur qızını,
Çekəmədim nazını.

387. Dağıstan dağ yeridür,
Gürcüstan bağ yeridür,
Adıgönün qızları
Xormanın bol yeridür.
388. Gəmi gəlür yanaşur,
İnsan sorup tanışur,
Adıgönün qızların
Görən gözlər qamaşır.
389. Ağ dəvə düzdə kaldı,
Yüki Təvrizdə kaldı,
Oğlani sancı tutdı,
Dərməni kızda kaldı.
390. Ay çıxar ayıstandan,
Gün çıxar Gürcistandan,
Gövlüm bir qarpuz iştər
Yüz bin iki bostandan.
391. Paravozun tüstüsü,
Almarım bən pis kızı,
Alurum gürcü qızı
Yanaxları kırmızı
392. Dağları qarladilər,
Yolları bağladilər,
Bu yeri xəltə kimi
Boynuma bağladilər.
393. Dar gündür dedim dağlar,
Hər dərdi yedim dağlar,
Vətəndən xəbər verin,
Bənə rəhm edin dağlar.
394. Dağlar-dağlar sona dağlar,
Qar yağaydı sana dağlar,
Tuteydim yar əlindən,
Çıxeydim sana dağlar.
395. Qəribəm bu vətəndə,
Qərib quşlar ötəndə.
Gövlüm göyərçin oldı,
Durmiyer yad vətəndə.
396. Bu dağın ardi xaş-xaş,
Dili bülbüllü kardaş,
Bu dağ aradan qaxsın,
Görüşax baci-kardaş.

397. Bu dağda maral gezər,
Zülfünü darar gezər,
Dağ bizim, maral bizim,
Yad avcılar nə gezər?
398. Dərtliyim, dərəliyim,
Yürəkdən paralıyım,
Ağaclar çiçək açdı,
Genə bən yaralıyım.
399. Bu dərə holuxlidür,
Holuği baluxlidür,
Neynarım elə yarı,
Ayaği çaruxlidür
400. Dərədən endim düzə,
Su bağladım nərgizə,
Yeddi il xizmət etdim
Bir ala gözli qıza.
401. Dərədən endim ancax,
Başımda yeşil sancax,
Nə qız oldum, nə gəlin,
Odlara yandım ancax.
402. Dərədən eniyərdim,
Çarx kimi dönüyərdim,
Yar haxlıma gələndə,
Buz kimi əriyərdim.
403. Puvar, zarxoş axarsın,
Mor-mənəmşə qoxarsın,
Bəxtülli puvar sana
Yar yüzünə baxarsın.
404. Aya bax, yıldıza bax,
Suya gedən kıza bax,
Kız, allahı sevərsin,
Çəvür yüzün bizə bax.
405. Qərənfil qoxi neynar,
Taxtalar muxi neynar,
Yarım gələn gecəsi
Gözlərim yuxi neynar?
406. Reyhan əkdim bitdimi,
Yara xəbər getdimi,
Eşitdim yar övlənmiş,
Muradına yetdimi?

407. Pəncərədən baxiyer,
Almış məndil toxiyer,
Kız, sənin gözəllüğün
Bunda bəni yaxiyer.
408. Su gəlür lülə-lülə,
Yar gəlir gülə-gülə,
Əlində ipək məndil,
Tərini silə-silə.
409. Furun üstündə furun,
Doyun, komşular, döyun,
Yar üstə yar səvmişim
Bənə bir çarə bulun.
410. Kiraz dalın əgməli,
Meyvəsindən yeməli,
Komşi qızı varikən
Kimə boyun əgməli?
411. Tağ başında kəstənə,
Tökülür tənə-tənə,
Dünya doli kız olsa,
Bənə düşər bir tənə.
412. Qəhvə qoydum bişmağa,
Aç qapağın taşmağa,
Ağlama, kömür gözlüm,
Az qaldı qovuşmağa.
413. Armud dalda, dal yerdə,
Bülbül ötməz hər yerdə,
Fələgin qaydasidür,
Hər birimiz bir yerdə.
414. Bir kuş çıxdı dəryadan,
Xəbər aldı dünyadan,
Dedi ölüm varimiş,
Niyə doğdux anadan?!
415. Dağların qari bənəm,
Gün yoxdur ərimənəm,
Qəbrimi dayaz qazın,
Cayılam, çürümənəm.
416. Bögün girdim bağa,
Başım dəgdi toprağa,
Bən cəhil, yarım cəhil,
Nasıl girim toprağa?

417. Əzrayıl, azma dedim,
Bacamda gəzmə dedim.
Bən cəhil, yarım cəhil,
Dəftərən yazma dedim.
418. Bəni dünyaya gətürdin
Hangi murada yetürdün
Arada kendin yütürdün
Bənim anam, bənim anam.
419. Sənsiz bəni ağladilər
Yarama duz bağladilər
Bəni sənsiz ovutdilər
Bənim anam, bənim anam.
420. Bəni niyə yetim qoydun,
Tatlı candan nə tez toydun?
Gözlərimi yaşlı qoydun,
Bənim anam, bənim anam.
421. Çox sızladım çox ağladım
Dərdimi gizli saxladım
Yürəgimdə yer saxladım
Bənim anam, bənim anam.
422. Ağlasa, anam ağlar,
Birisi yalan ağlar,
Sən ağlama, anacıyım,
Səsin yürəgim dağlar.
423. Bu dərdi qanan ağlar,
Odlara yanan ağlar
Birisinə umud yox,
Bəni öz anam ağlar.
424. Bu qışlar qış olmadı,
Yürəglər xoş olmadı,
Gözəl Tasin qardaşdan
Ayrımaq heç olmadı.
425. Məniyə xoşum gəlür,
Ağlatman yaşım gəlür,
Çıxem gedem qəpiyə
Bəlkə qardaşım gəlür.
426. Qara çadır düzdədir,
Saç ziliflər dizdədür,
On iki gəlin səvdim
Gənə sevgim qızdadur.

427. Yazı yazdım oduna,
Kəpının qanadına,
Əçəm qızı götürdi,
Vədinin inadına.
428. Kərənfil əkiləndə,
Əl vurub töküləndə,
Çisali gülə bənzər,
Al yanax öruləndə.
429. Çay aşığı çəkilmə,
Gül dəgülüm egilem,
Sən bəgəndin, sən aldın,
Bən günahkar dəgülüm.
430. Çaya endim çay taşi,
Çayda buldum sal taşi,
Adın versən tanurum,
Mamed beqin qardaşi.
431. Sabaxdan gedər burça,
Başını goyar saça,
Əvi süpürməz bir gecə,
Fidi gəlin, fidi gəlin.
432. Al yaxa, yeşil yaxa,
Yoruldu qoxa-qoxa
Qaş kirpigim qurudi,
Yollara baxa-baxa,
433. Uça tağ başında,
İpəkdən yorğani,
İçində yatıyer,
Səvduğum oğlan.
434. Qara-qara qayalar,
Qara yazı yazanlar,
İman, cənnət bulmasın,
Aramızı pozanlar.
435. Baxçada qabax-qabax,
Açılür tabax-tabax.
Ay bəni sevən oğlan,
Yanındakı qıza bax.
436. Zeytun yarpağı tökməz,
Aradan sevgi getməz,
Uzax düşdüm, əlim yetməz,
Qonuşaydux məktubinən.

437. Dağlara çıxaydım bən,
Yollara baxaydım bən,
Baş qoyub, yüz sürtərdim,
Yar gəzən yollara bən.
438. Bu tağın ardi meşə,
Gün vura kölgə düşə,
Bəni səndən edənin,
Əvinə şivan düşə.
439. Bu gələn atlimidur,
Sorun bağdadlimidur,
Hər gələn yarı sordi,
Əcəb yar tatlimidur.
440. Getdi qara qaş oğlan,
Gəlmədi sərxoş oğlan,
Getdi unutdi bəni,
Nə yürəgi boş oğlan.
441. Aşix der gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə,
Düşmən əvimi yıxdı,
Üzümə gülə-gülə.
442. İstikanin fəndinə,
Dönər kəndi-kəndinə,
Bən ahil, yarım çəhil,
Uydurmuşim kəndimə.
443. Bir dalda iki fişnə,
Birin al, birin dişlə,
Əzrayil, qadan alem,
Bəni yara bağışla.
444. Qarşıda qalayçilər,
Qıratımı çəkdilər,
Dedilər yarın gəliyer,
Hani o yalançilər.
445. Dağları gəzdim gəldim,
Əlimi üzdüm gəldim,
Bir bevafa yar için,
Yalaquz gəzdim gəldim.
446. Ay uşa-uşa,
Can şuşa-şuşa,
Bən qurban olem,
Üç altun dişə,

447. Ay çıxıb aya artar
Xatami parmağı tutar
Elə bir yar səvmişim
Gördüxca ömrüm artar.
448. Əv yeridur sədir ana,
Əzan gəldi yana-yana,
Elə huri mələgi,
Toğmamışdı bir ana.
449. Ay çıxar kənarından,
Əl atdım kəməmindən,
Dişiminan çan alem,
Ağ leyman daşlarından.
450. Gögdə yaldız sap-sari.
Qoynumda zandım yari.
Oyandım ki, yanılmışım,
Ağladım zari-zari.
451. Gedərsin yol uzuni
Çəpərə gül düzüli
Elə bir of çəkərim
Atlarsın yol uzuni.
452. Yağızı bağladım çaya,
Ö günə qeçdi kaya,
Sədir kaldı yana-yana,
Canım yağız, gözüm yağız.
453. Eşiq altını oydum,
Qoluma kına koydum,
Ata anamdan bezdim,
Arama bina gurdum.
454. Poşusu-poşusuna,
Oturmuş qarşısına.
Nəsil meylin gəliyer,
Qapı bir qonşusuna.
455. Bindürdilər yağız ata,
Yedürdilər yağlı kətə,
Dörğ gün dört gecə endi Rabata,
Canım yağız, gözüm yaqız.
456. Altunum var beş bucuq,
Nişanlım var pek küçük,
Küçükdür-avuturum,
Köynümde böyütürüm.

457. Sınəm üstündə yağlar,
Qövlum sənincün ağlar,
İki sövdə bir idi,
Araya keçdi tağlar.
458. Qara herqin içində,
Sari zankal içində,
Elə bir qız səvmişim,
Saçulur köv içində.
459. Kaşların alxi-malxi,
Gözləri misir çarxi,
Səni bənə versələr,
Neynarim əvi barxi.
460. Karşıda qoyun-quzi,
Çobana verin qızı.
Çoxların vəfası yox,
Yigidə verin qızı.
461. Gecələr ay gecələr,
Qurum sarmış bağalar,
Heç axlan gəlmiyermi,
Qonuşduğumuz gecələr,
462. Gedərsin getmə dedim,
Bəni tərək etmə dedim,
Əgər də tərək edərsən,
Muradan yetmə dedim.
463. Ağ taşi qaldursalar,
Yilani öldürsələr,
Yılan inçədən öter,
İnçir bağində bitər,
Çox nazlanma, səvgülüm,
Bən çəyil, axlım yetər.
464. Oxlaviyam söziyam,
Ağ gərdənə raziyam,
Səni bənə versələr,
Dilənməyə raziyam.
465. Aşix der ya baltadur,
Ya baltadur ya çanax,
Yana-yana gül oldum,
Qenə derlər yanacax.
466. Pəncərədə iki fərdə,
Fərdənin biri yerdə,
Yürək oynar can titrər,
Səni gördüğüm yerdə.

467. Salıncaxlar sallansın,
Yara xəbər yollansın,
Yarın incə totaxları,
Şəkərlənsin pallansın.
468. Otaqın arxasında,
Yandım yarın səsinə,
Yarım maral, bən ovçı
Düşmüşəm yar peşinə.
469. Çayır incə biçilməz,
Su kirlidür içilməz,
Bənə derlər yardan gec,
Yarım paldur keçilməz.
470. Pəncərəyi açarım,
Gül yüzünə baxarım,
Əgər anan verməsə,
Səni alıb qaçarım.
471. Ona elə deməzlər,
Peynil ötmək yeməzlər,
Bən də səni almasam,
Bənə erkək deməzlər.
472. Başının uci gülgöz,
O əvə gəlin gəlməz.
Allah alsın qaynanay,
O əvdə gəlin gülməz.
473. Aldur ələgin oğlan,
Nədir diləgin oğlan,
Üstümə yar seversən,
Yansın yürəgin oğlan.
474. Dağlara çıxacağıq,
Dağları yıxaçağıq,
Çirkinlər geri tursun,
Gözələ baxacağıq.
475. Qədifədən yələgi,
Bən səvdim o mələgi,
Məktuf yazem yolliyem,
Rahat qalsın yürəgi.
476. Məndilimin yeşili,
Qəyib etdim eşimi,
Almayı soy, tur, yarım,
Sil gözünün yaşını

477. Qarpuzi biçaxladım,
Dörd yerə saçaxladım,
Anasının yanında
Qızını qucaxladım.
478. Bağçamızda pal-qabax,
Toğranur tabax-tabax.
Oğlan, bəni almadın,
Alduğun yilana bax.
479. Heyvanın irisinə,
Bən yandım birisinə,
Sürüsündən fayda yox,
Qurbanım birisinə.
480. Al taşi qalduracam,
İlani öldürəcəm,
İlan ötən çöllərdən,
Qövlumi qalduracam.
481. Dərt bəndə, dərman səndə,
Dərdimə dərman səndə,
Bəklədim bən yoluni,
Sən bənə dönməsən də.
482. Məktüf yazdım biləsin,
Oxiasın güləsin,
Bu məktüfi alanda,
Turmiyasın gələsin.
483. Karşidən ilan ötər,
Bağdadta xurma bitər,
Çox sallanma səvduğum,
Baxtuxca haxlım itər.
484. Əvləri köçdi, neynim,
Köprüyi keçdi neynim?
Yüzdə dost, qəlbə xəyın,
Bən belə dostu neynim?
485. Əvlərində var kilim,
Lal olsun bənim dilim,
Biz böyüğüni əvərdüx,
Küçüğüne allah kərim.
486. Kalanın bədənləri,
Çəvürün qədənləri,
Ah desin, kan tufürsün,
Vətəndən edənləri.

487. Qara tökülür qanlar,
Buna tayanmaz canlar,
Navaxıtdur toyumuz,
Sayılmazmi haftalar.
488. Qarşidə cırax yanar,
Üfürsən irax yanar,
Nə aci şərbətidi,
İçduxca yürək yanar.
489. Çay aşağı çim tutar,
İki baçı mum tutar,
Kuçuguni bən alsam,
Böyüğüni qan tutar.
490. Bu tağın üstündəyim,
Al gərdən üstündəyim,
Çox sallanma, səvdüğüm,
Bən mürad üstündəyim.
491. Əzizim vətən yeri,
Əzizdur vətən yeri,
Cənnətdən də şirindir,
Hər kəsə vətən yeri.
492. Bulud bulud üstünə,
Bulud kilid üstünə,
Yavaş gedin buludlar,
Yağma yarın üstünə.
493. Əzizinəm Vətəndə,
İgid gərək Vətəndə,
Elin sözü bir olsa,
Yağı qoymaz Vətəndə.
494. Kürd əvində yedim bişi,
Nə çətinmiş kürdün işi,
Arxasında kürtbın işi,
Xoş gəlmişin, kürd ağaçan.
495. Kürd əvində yedim yuxa,
Məvləm kürdün evin yıxa,
Arxasında kirli çoxa,
Xoş gəlmişin, kürd ağaçan.
496. Çadır atdım düzlərə,
Tikan oldum sizlərə,
Bən baxıb gedər oldum,
Vətən galsin sizlərə.

497. Gedirsən getmə dedim,
Bəni tərək etmə dedim,
Əgərki tərək edirsən,
Murada yetmə dedim.
498. Pətəgində baldur yar,
Sevda bəni aldı yar,
İkimizin sevdası,
Qiyamata qaldı yar.
499. O boya bən şal deməm,
Bəkməzə bən bal deməm,
Qalursan səvünürüm,
Gedərsənsə, qal deməm.
500. Sini üsti şəkərim,
Üstünə pəl təkərim,
Qaynanamın gəhrini,
Oğlu üçün çəkərim.
501. Bağçaya girdim,
Almadan aldım,
Yar xəbərini
Molladan aldım.
502. Camının üstündəyim,
Minarə qəsdindəyim,
Eşidən amin desin,
Bən murad üstündəyim.
503. Qarşıdan gəl, qarşıdan,
Səviyerim qardaşımdan,
Üç gün ki görməsəydim,
Haxlım gedər başımdan.
504. Fıncan taşun oyarlar,
İncinə marcan qoyarlar.
Qız, səni sevsəm tuyarlar,
Can genə toldur mərçəni.
505. Qaranfil əydi bəni,
Yaramı soydi bəni,
Getdi gözəl kərvani,
Yalquzağ qoydi bəni.
506. Şal qatfanın asılı,
Qoltuxları qasılı,
Bən nə dedim o yara,
Hafta keçdi küsüli.

507. Yazı yazdım xaradan,
Dağlar qaxsın aradan,
Səninən də bəni,
Görüşdürsün yaradan.
508. Çinar ağaçi çinar,
Çinara quşlar qonar,
Minaraboyli yarım,
Gözumi yolda qoyar.
509. Bu tağlar oymax-oymax,
Kimidi yardan toymax,
Hangi namərd işiydi,
Qız alıb esir qoymax.
510. Gəlinnən qurdum əşnə,
Tolandım qızın başna,
Gəlin Təvrüz kumaşınə,
Qız pətəkdə pala bənzər.
511. Tağda xirman olurmi,
Aya fərman olurmi,
Yana-yana kül oldum,
Küldən dərmən olurmi?
512. Saraya çıxdım bu gün,
Əlimdə çiftər gülüm,
Səni xəstə dedilər.
Nasil oldun səvgülüm?
513. Qız, ikimiz ikimiz,
Gilabdanda yükümüz,
Sən yağmur ol, bən bulud,
Axax-qedax ikimiz.
514. Baxçayızda gül varmi,
Gül dibindən yol varmi,
Bu gecə buraliyim,
Yatağında yer varmi?
515. Bu keçə bizim keçə,
Köşəyə sardım keçə,
Hax yoluna can qurban,
Yar gəlib bundan keçə.
516. Şu tağlar qışdan ağlar,
Kəbaplar şişdən ağlar,
İncə bel qol altında,
Yanaxlar dişdən ağlar.

517. Axısxanın qızları,
Çəkilmiyer nazları,
Kimisi candan sevər,
Yalançı bazıları.
518. Adigünün altı təpə.
Yağış yağar səpə-səpə
Zalım düşmən təslim oldi
Qılıncımı öpə-öpə.
519. Əkduğum dari,
Biçduğum dari,
Bən nedem, Allah,
Səvduğun sari.
520. Çıxdım tağın üstünə,
Baxdım yarın üstünə
Yarım papağı örtmiş,
Siyah koçor üstünə.
521. Qarşıda quzi gördüm,
Tuyi qırmızı gördüm,
Yıxılaçax sarayda,
Səvdüğüm qızı gördüm.
522. Baxçalar yaxın yarım,
Sevdədən sakın yarım,
Gözəl boyan göz degər,
Hamayıl taxın yarım.
523. Çay aşağı buzmisin,
Gəlinmisin, qızmısın,
Bu gecə gələcəğim,
Yar, əvdə yalağuzmisin.
524. Dağ başında dənək-dənək,
Qollaridur dönək-dönək,
Yar, sənin qadan alem,
Təhnələrdə olur tənək.
525. Tağ başında beş tənəy,
Dənəsindən əynənəy,
Bənim balam birtənə,
Balasından əynələy.
526. Gökdə göyərçin oynar,
Havada laçın oynar,
Arxa tirmə sən gəlsən,
Talımda saçım oynar.

527. Bu dərə dərin dərə,
Gölgəsi sərin dərə,
Yatem bunda yuxliyem,
Bəlkə də yarım gələ.
528. Bu dağlar mavili qaldı,
Quş uçdı yavri qaldı.
Ana axtar yar qoynunda,
Kövlüm buxavi qaldı.
529. Fürün atdim od oldı,
Yar yolu Bağdad oldı,
Yarımınən görüşmax,
Birdən-birə yad oldı.
530. Hoppala yavrüm gəldi,
Bazara kiraz gəldi,
Beş-on kilo almişdim,
O da yara az gəldi.
531. Küstürdün soruşamam,
Ayıldüx qovuşamam,
Elə qırdın yürəgimi,
Daha bən barışamam.
532. Dəryada gəm günidür,
Gövlümün gəm günidür,
Gəlin, yavrilər, görüşax,
Bugün ayrılıx günidür.
533. Xınayi gətür, ana,
Sağ əlin batur, ana,
İş işdən çıxanaçan.
Mollayi gətür, ana.
534. Pəncərədən gün düşdi,
Gün düşdi bağrım bişdi,
Ağlama qərib anam,
Yavrun da qərib düşdi.
535. Qapiya çıxdım ayaz,
Əvə girdim qız bayaz,
Kəsəyə baxdım puli az,
Məvləm, o qızı mənə yaz.
536. Gəl poşun uzadayım,
Gülinən bəzədəyim,
Gedişin görəmədim,
Gəlişin gözədəyim.

537. Bu tağın o yüzündə,
Ceyran otlar düzündə,
Bən səvdüğüm gözəlin,
Qara xal var yüzündə.
538. Dağda gəzərsin, sona,
Boyun süzərsin, sona,
Tor nədür, üçdüm nədur
Zati gözəlsin, sona,
539. Qərənfil quyi neynar,
Yeşillix suyi neynar,
Bu gecə yar gələcəx,
Gözlərim yuxi neynar.
540. Pəncərəsi aralux,
Nə söz dedin analux,
Bu gecə oğlun yoxdur,
Dünya olmuş karanux.
541. Qapıdan keçdi yarım,
Yaramı deşdi yarım.
Ellərə sələm verdi,
Bəndən yan keçdi yarım.
542. Yük üstündə fərdə bən,
Hayif düşdüm dərdə bən,
Açılmamış gül idim,
Nəsil yatəm yərdə bən.
543. Qala qalaya qarşı,
Qaladan atman taşi,
Gəl oturax səvinax,
Dosta düşməne qarşı.
544. Əl qoyun quzusuna,
Qan qaynar bazasına,
Nə diyem nə söyliyəm,
Arnımın yazısına.
545. Gögdə yıldız yüz altmış,
Qaşların qələm tartmış,
Ələmi də topraxdan,
Səni nurdan xalq etmiş.
546. Baxçaya girdim,
Kışmışdən aldım,
Yar xəbərini
Keşşidən aldım.

547. Məniyə mərəz dedilər,
Çil ördəyə qaz dedilər,
Bizi vətənə qoymadilər,
Yana-yana göz dedilər.
548. Reyhan əkdim puvara,
Kimsəm yox ki, suvara,
Bən cəhil, yarım cəhil,
Bəlkə məvləm suvara.
549. Dağ ayri, duman ayri,
Saz ayri, keman ayri,
El duydi, ələm duydi,
Gəzək bir zaman ayri.
550. Su doldurdum səhəngdən,
Qolum sındı biləkdən,
Bizə də belə imiş,
Çarxi dönər fələkdən.
551. Aşix der yar içərdən,
Kəs bağrım yar içərdən,
Gözüm qapıda qaldı,
Çıxmadi yar içərdən.
552. Əv süpürüb toz edər,
Altdan-altdan göz edər,
Əl-ayağı kir içində,
Yaxmam deyə naz edər.
553. Ağ topun olsun, oğlum,
Gül topun olsun, oğlum,
Sıralı qovax dibində
Dügünün olsun, oğlum.
554. Qarşidə gül biçərlər,
Gül suyündən içərlər.
Qırılacaq barmaqlar
Yara kəfən biçərlər.
555. Eşigə çıxdım bögün,
Eşikdə buldum dügün,
Canım çıxsın, səvdüğüm,
Nə dün gördüm, nə bögün.
556. Oğlan, oğlan, can oğlan,
Oğlan, çəpərdən boylan,
Qızlar səni görsünlər,
Dərdindən ölsünlər.

557. Qarşidə tut ağacı,
Bir əvdə yeddi baci,
İçində biri gözəl,
Onun da dili aci.
558. Dağ yolunda gəzər oldum,
Zəhər olsa, içər oldum,
Anam ağlar, yanar ağlar,
Babam ağlar, yanıb ağlar.
559. Üç quş olub uçiyerdux havada,
Qiya gəldi, bozdilər yuvada,
Anam ağlar, yanar ağlar,
Babam ağlar, yanıb ağlar.
560. Yük üstündə piroza,
Xabar edin xoroza,
Vaxti-vaxtında ötsin,
Yar gəldi məhləmizə.
561. Bən xorozum, ötərim,
Cani-cana çatarım,
Siz tarılın, siz yatın,
Bən vaxtında ötərim.
652. Yazı yazdım qaradan,
Dağlar qaxsın aradan,
Səvdücəgim bunda yox,
Qavuşdursun yaradan.
563. Yazı yazdım biləsin,
Oxuyasın, güləsin,
Bu yazı sənə dəgsin,
Durmiyasın gələsin.
564. Bostanda yeşil xiyar,
Boyun boyuma uyar,
Əlin ver bizə gedax,
Qaranluxda kim duyar.
565. Bostana su bağladım,
Endim-çıxdım ağladım;
Umdum-umdum gəlmədin,
Bağrım daş bağladım.
655. Yeşil leçək başında,
Qələm oynar qaşında,
Allah muradın versin,
Gələn ayın beşində.

567. Qara bulud gəliyer,
Qarmi yağacax?
Gözlərim yol çəkiyer,
Yarmi gələcax?
568. Qərənfilim, qərənfil,
Boyan düzəm birəbir,
İnsafın yoxmi, yarım,
Haxlan götür hərdənbir.
569. Suvar suvara gəldi,
Atli suvara gəldi,
Nə qılıcı var, nə qamçı,
Atli suvara gəldi.
570. Qərənfil dalın əgmiş,
Əgmiş də yerə dəgmiş
Qomşidan bir yar səvdim
Zərəli kimə dəgmiş?
571. Qərənfil əkərmisin,
Balinən şəkərmisin,
Bu gözüm səndə qaldı,
Əxrətdə çəkərmisin?
572. Qəhvə qoydum furuna,
Əlvurmazdan durula,
Bəni yardan edəni
Cuma günü vurula.
573. Qərənfilem qələmsiz,
Qərarım yoxdur sənsiz,
Yorğanına od düşsün,
Nasıl yatırsın bənsiz.
574. Qəmişə bax, qəmişə,
Su neyləsin yanmışə,
Böyük sabırlar lazım
Yarımdan ayrılmışə.
575. Qatır biçində gezər
Nali içində gezər
Qurban olem, köv sənə
Yarım içində gezər.
576. Qarşidə qoyun-quzi
Qoyuna verin duzi,
Çox vara yanğılman,
Yigidə verin qızı.

576. Qarşuda qoyun-quzi,
Qoyuna verin duzi,
Bir Allaha ayandır,
Yigidə verin qızı.
577. Qara bulud gəliyer,
Qarmi yağacax;
Gözüm yol çəkiyer,
Yarmi gələcax?
578. Qurumiş ağacım bən,
Küçücə toxacım bən,
Yarım gələn yollara
Hər gün baxacağım bən.
579. Qarşidə quzi-muzi
İkimiz emi qızı
Çıxaq dağın başına
Söyliyax dərdimizi.
580. Qaladan endim ancax,
Əlimdə yeşil sancax,
Nə qız oldum, nə gəlin,
Odlara yandım ancax.
581. Qərənfil oylum-oylum
Gəl bənim səlvi boylum
Səlvi boylum gəlməsə
Şen olmaz dəli gönlüm.
582. Qara qoç boyanurmi,
Səsləsəm oyanurmi,
Yarım onda, bən bunda,
Buna can dayanurmi?
583. Qara ötük dizəcan,
Buyur gedax bizəcan,
Gəl oturax səvgilim,
İlk bahardan güzəcan.
584. Qara quş boyanurmi,
Səsləsəm oyanurmi,
Sən ondan bax, bən bundan,
Buna can dayanurmi.
585. Cefimdə ufax bəncux,
Baxmasın çəli-cocux,
Baxarsa yigid baxsın,
Bari baxmaya dəgsin.

586. Cami yaptım degirmi,
Pəncərəsi yigirmi,
Sən ondan bax, bən bundan,
Bənə yazux dəgülmi?
587. Eşigizdə gül-havuz,
Gül dərməyə gəlməyiniz,
Güli mahana edib
Yar görməyə gələriz.
588. Ellərə, yar, ellərə,
Bülbül qonar güllərə,
Neçə ki, bu canım sağ,
Verməm səni ellərə.
589. Tabax doli mör-fişnə,
Oğlan, peşimə düşmə,
Babam sana qız verməz,
Nahaxdan borca düşmə.
590. Tut ağacı, tut gətür,
Yarımdan umud gətür,
Yarım küsmiş gediyer,
Tut biləgindən gətür.
591. Tut dibində tutiya,
Yığdım qoydım qutiya,
Anam-babam müxənnət,
Bəni verdi kötüyə.
592. Furun üstündə furun,
Əngəllər geri durun.
Yarım çıxmış gediyer,
Altun iskamlar kurun.
593. Yoğurt qoydum dolaba,
Bögün başım qalaba,
Yarım küsmüş gediyer,
Günüm qaldi şaraba.
594. Yük üstündə pasturma,
Qız, saçların kəsdürmə,
Kəsdürsən də az kəsdür,
Sən də bəni küsdürmə.
595. Çıxdım dağın başına,
Arxa verdim taşına,
Sələm verdim almadi,
Toprax onun başına.

596. Puvar başında durma,
Puvari bulandırma.
Anam sana qız verməz,
Çox qaş-göz dolandırma.
597. Əzizim buda bəni,
Xəncər al, buda bəni,
Gör nə günə qalmışım,
Bəgənməz bu da bəni.
598. İsihmə dutdi bəni,
Dutdi qurutdi bəni.
Getdi yarım gəlmədi,
Bəlki unutdi bəni.
599. İçin-için iç, oğlan
Gəl qapıdən geç, oğlan
Babam sana qız verməz,
Bu sevdadan geç oğlan.
600. İki eşik arası,
Bulud atlas parası,
Küçükdən bir yar səvdüm,
Nədür onun çərəsi?
601. Ambarın bərəsinə,
Gün vurmuş yarisinə,
Bən qurban, başım qurban,
İgidin eyisinə.
602. Al qaftanım asılı,
Qoltux dibi basılı,
Bən nə dedim o yara,
Həftə gəzdi küsüli.
603. Armudun talındayım,
Çərmügün yolundayım,
O yar getdi gəlmədi,
Bən onun dərdindəyim.
604. Armud talda tallanur,
Yerə düşər ballanur,
Oğlan ki, begdən ola,
Gənə qıza yalvarur.
605. Degirmanın taşına bax,
O qələm-qaşına bax,
Bən səvdim ellər aldi,
Fələgin işinə bax.

606. Dəryada kum qayniyer,
Qaynadıxca oyniyer,
Neçə gözəllər sevdim,
Səni kimi uymiyer.
607. Dərə buzsuz neyləsin,
Yarım bənsiz neyləsin?
Gedin deyin o yara,
Səvdüğünü söyləsin.
608. Qarpuzi dilim-dilim,
Bıçağı gülə sildim,
Nə taydi o günlərə
Yar söylədi bən güldüm.
609. Dağda oturuyerdim,
Mahraba toxuyerdim,
Yardan gələn meyvəyi
Yemiyer, qoxliyerdim.
610. Bağlamam fərdə-fərdə,
Düşürtdün bəni dərdə,
Ayaq üstə duramam,
Səni gördigim yərdə.
611. Bu dağın alması var,
Saralıb solması var,
Yarım aci dillidir,
Əqrəb tək çalması var.
612. Bu dərənin arduci,
Qınalı barmaq uci,
Öpülməmiş qızların
Qəbul olmaz oruci.
613. Bağçada yatan oğlan,
Poykasi kətan oğlan,
Səvgülün əldən getdi,
Xəbərsiz yatan oğlan.
614. Bağçada təzə kiraz,
Biri al, biri bayaz,
Qurban olem, yaradan,
Səvdüğimi bənə yaz.
615. Qaşların mildür yarım,
Gəl bəni güldür yarım,
Üç gündür görməmişəm,
Zanarım yildir yarım.

616. Bu gün yigirmi gündür,
Zülfün dügün-dügündür,
Əsmə rüzgər, savurma,
Yavrular gələn gündür.
617. Baxçaya girdim bayax,
Almaya vurdum ayax,
Dedilər yar gəliyer,
Səyirdim yalın ayax.
618. Qərənfiləm bir sini,
Küçükdən səvdim səni,
Padişah yarım olsa,
Genə unutmam səni.
619. Qarşidə gördüm səni,
Gülünən ögdüm səni,
Gözümə qıymaz idim,
Duşmana qıydım səni.
620. Qardaşım qaladadır,
Məktubi baladadır,
Gedin deyın qardaşa,
Bacisi dar haldadır.
621. Şarkılar yazdım sana,
Sazlar səni qısqandı,
İçimdəki səvgilər
Azlar səni qısqandı.
622. Bu ayın altısıdır,
Köprünün altı sudur,
Yarı xəlvətdə görmax
Gövlümün arzusudur.
623. Bu gün bazar ertəsi,
Peşkuna vurdum tasi,
Allah muradın versin
Gələn bazar ertəsi.
624. Qardaş, bana qar gətür,
Mahramani sar gətür,
Mahraman tar qoxsa,
Altun tasa qoy gətür.
625. Qırat biçində gəzər,
Nali qıçında gəzər,
Qurban olem o kövə,
Bəglər içində gəzər.

626. Biçinçilər biçində,
Bənim yarım içində,
Tərlük tikem yolliyem,
Yandı təri içində.
627. Aşır der yar içərdən,
Kes bağırım yar içərdən,
Gözüm qaldı qapıda,
Çıxmaz o yar içərdən.
628. Gedərim bəndə-bəndə,
Bir arzum qaldı səndə,
Heyva kimi saraldım,
Din-iman yoxdı səndə.
629. Su gəlür mili-mildən,
Səvərdim cani-dildən,
İstərim yanan gələm,
Qorxurum aci dildən.
630. Sabağın bur səsine
Oyandım yar səsine,
Yarım şahən, bən kəklik,
Qonaydım baxçasına.
631. Məni məniyi açar,
Məniyi beqlər seçar,
Məni yarı gətürməz,
Bir o ki, gövül açar.
632. Məniyə məst edərim,
Canıma qəsd edərim,
Sənin kimi məniciyi
Altıma post edərim.
633. Məniyə məst dedilər,
Çil ördəgə qaz dedilər,
Bəni sənə vermazlar,
Yana-yana göz dedilər.
634. Məniyə məni derlər,
Kürdə erməni derlər,
Babam sana qız verməz,
Yana-yana göz derlər.
635. Məni diyem məndildən,
Şami yaxem qəndildən,
Gəl ikimiz bir diyax,
Sən totaxdan, bən dildən.

636. Məndilim məndə-məndə,
Məndilim qaldı səndə,
Yeddi yaylux çürütdüm,
Adamlux yoxdi səndə.
637. Məndilim dönək-dönək,
Ortasi çarxi-fələk,
Yazi bərabər yazladım
Qışın ayırdı fələk.
638. Gəmi gəlür Arazdan,
Taxtalari kirazdan,
Yar, sənə söz diyacam,
Hələ deməm, birazdan.
639. Göyərçin havadadır,
Yavrusi yuvadadır,
Bir əlim yar qoynunda,
Bir əlim duvadadır.
640. Göydə yıldız gediye
Acab yarım nediye,
Yarım onda, bən bunda
Yara canım gediye.
641. Göydə ayax maşinə,
Ulaşaydım peşinə,
Bən qurban, başım qurban,
Qaynımın qardaşına.
642. Kömleyi yeşil oğlan,
Geyin, yaxaşır oğlan,
Qapımızdə dolanma,
Anam dalaşır oğlan.
643. Gəl bəri, yar, gəl bəri,
Sən könlümün dilbəri,
Gözlərim yuxi görməz,
Nə desən də səv bəni.
644. Gedərsən bizə oğra,
Kəbəbi közə toğra,
Bəni qoyub gedərsən,
Dərmənsiz dərdə oğra.
645. Oğlan, adın əcəmi,
Nə gəziyen bacami;
Qolların eylə tabut,
Gəl götür sələcəmi.

646. Məndilim çeşdi-meşdi,
Məndilim suya düşdi;
Ağlasana, səvgülüm,
Ayrulux bizə düşdi.
647. Məni məniçi məni,
Nərda buldun sən bəni;
Bən səvdayi bilməzdim,
Sevdaya saldın bəni.
648. Qapını ara yeri,
Sızliyer yara yeri;
Binki ablam olsa da
Tutmiyer ana yeri.
649. Of dedim dilim yandı,
Tüfurdüm kilim yandı,
Kilimə yazuğum gəlməz,
Baxçada gülüm yandı.
650. Bu dağın ardındayım,
Qəriblər yurdundayım,
Bənə degib dolaşman
Bən qardaş dərdindəyim.
651. Derselin iraxluğu,
Cefimdə daraxluğu,
Nə canıma kər etdi,
Derselin iraxluğu.
652. O daldan bu dala atılamazdım,
Tərəzim qırıldı tartılamazdım,
Zülüm zəncirləri keçdi boynuma,
Bu qürbət ellərdən qurtulamazdım.
653. Puvarın başındayım,
On iki yaşındayım,
On iki yaşdan bəri
Bən vətən eşxindəyim.
654. Puvarın başi bənim,
Dibinin daşı bənim;
Qurumaz vətən üçün
Gözümün yaşı bənim.
655. Bu dağın ardındayım,
Qəriblər yurdundayım,
Sən zanma ki, unuttum,
Həp sənin dərdindəyim.

656. Aşix der sizə gələm,
Sürmə çək gözə gələm.
Yüz bin möhnət çəkdirsən,
Aqibət sizə gələm.
657. Bu gün bazar oldi gəl,
Həxdən nazar oldi gəl,
Yollara baxa-baxa
Canım bezar oldi gəl.
658. Aşix der nədən yana,
Pervana nədən yana,
Yaxşı hökmət yaman gündə
Çəküldi nədən yana.
659. Ay qayıqlar-qayıqlar,
Suda oynar baluxlar,
Vətən yada düşəndə,
Hər bədənim sayıqlar.
660. Kara tavux qaçıyer,
Kanadını açıyer,
Baba, bəni tez əvər,
Kızlar əldən qaçıyer.
661. Karpuz kəsdim yiyan yox,
Niya kəsdin diyan yox,
Nə vaxtdan bəkliyerim,
Səni səvdim diyan yox.
662. Qarpuzi dilim-dilim,
Biçağı gülə sildim,
Ne taydı o günlərə,
Yar söylədi, bən güldüm.
663. Məniyəm mənəykəyəm,
Yara yolladım sələm,
İncinməsin, gülməsin,
Bəlkə tolanem gələm.
664. Yilana bax yilana,
Başı yerdən tolana,
Bəni yardan edəni,
Torba taxa dilənə.
665. Yılan, gəl qaymax üçün,
Yüzüklər parmax üçün,
Analar qız böyütmüş,
Ərgən yigitlər üçün.

666. Oğlan-oğlan beç oğlan,
Gəl bacamdan keç oğlan,
Babam sana qız verməz,
Vaz keç bəndən beç oğlan.
667. Ay dağlar, fənə dağlar,
Qar yağmış sənə dağlar.
Tutaydım yar əlindən,
Gəzəydim səni dağlar.
668. Gögdə bulud olanda
Vay sarının gününə,
Ambarda taxıl tükənəndə
Vay qaranın gününə.
669. Altun üzügüm var bənim,
Parmağıma tar bənim,
Adigünün içində,
Orta böyli yar bənim.
670. Puvara atlar gəlür,
Nalları çatlar qəlür,
Bəxtülli puvar sənə,
Ərgən yigitlər gəlür.
671. Hegiya ağır olanda,
Yığılıb toya gələndə,
Məclis xitama bulanda,
Yüz dəvə kurbanın olem.
672. Kurbanluğa kestim oni,
Qırx çuvalda kıldım uni,
Şəkər halva nanin olem,
673. Nanın yayılsın aləmə,
Katiblər alsın qələmə,
Guvaği qəlsin sələmə,
Sağduçu bir nanın olem.
674. Qərəfil, oydun bəni,
Yaralı soydun bəni,
Bu yalançı dünyada,
Gözü yaşlı qoydun bəni.
675. Bu dağların barını,
Süpürsünlər qarını,
Onda misliman yoxmi,
Yollasınlar yarımı

676. Qaladan endim atli,
Bir alma soydum tatli,
Sən ondan bax, bən bundan,
İkimiz də muratli.
677. İstol üstündə yazı,
Nə incədür bu yazı,
Bən yarım gedəcam,
Qoymadı iki cazı.
678. Dağları keçən bülür,
Sümbüli sökən bülür,
Yıxılacaq yerlərdə
Səvdəyi çəkən bülür.
679. Səvdə çəkən mərd olur,
Səvdə yaman dərd olur,
Səvdəyə meyil versən,
Yürəginə dərd olur.
680. Çıxdım dağ başına,
Gördüm inək sağiyer,
Yarım bəni səvmiyer də,
Danasi bənə niyə baxiyer.
681. Oğlan sən oylimisin,
Minare boylimisin,
Səvdin, səvdin almadın
Sən eşəg soylimisin?
682. Aşix der vətən qari,
Kömləgi kətən qari,
Adamın əvün yıxar
Axşamdan yatan qari.
683. Aşix der vətən qari,
Kömləgi kətən qari,
Adamın əvün yıxar
Çuvaldan un satan qari.
684. Ay işığı süd kimi,
Arxaluği çit kimi,
Nə baxiyen bağçadan
Emigilin it kimi.
685. Qar yağar kəpək kimi,
Qız-gəlin ipək kimi,
Nə bacadan baxarsın
Yal yemiş köpək kimi.

686. Puvar başı nargilə,
Su doldurur gülə-gülə,
Elə hersim çıxdı ki,
Qaxem gedem yar gilə.
687. Oğlan, adın Aslandır,
Get qapiya yaslan dur,
Babam sana qız verməz
Qırx macari səsləndür.
688. Ocax başında maşa,
Yigit, gəl bəni boşa,
Boşasan şindi boşa,
Buraxma qara qışa.
689. İşim aşmadi başdan,
Gözüm toymadi yaşdan,
Fələk bənə qıysaydı,
Verürdü əzəl başdan.
690. İştəmədim yad olsun,
Nişan verdim ad olsun,
Yardan bir xəbər gətür,
Məlul qəlbim şad olsun.
691. İkimiz əmi qızı,
Sən qoyun ol, bən quzi,
Çıxax dağlar başına,
Soyli yax dərdimizi.
692. İstambul əgmələri,
Bəgənməm dəgmələri,
Yarım geymiş qurşali,
Olaydım dügmələri.
693. İgnəyi atdım sögüdə,
Yengi düşdüm ögüdə,
Bənim gövlüm düşmüşdür
Uzun boyli yigidə.
694. İncə çubux işdə gəl,
İncə yola düşdə gəl,
Əgər yöni bulmasan,
Karvana karış da gəl.
695. Bən aşix yara sızlar,
Vurduğun yara sızlar,
Yaralilər nə çekiyer,
Nə bülür yarasızlar.

696. Qurumuş ağacım bən,
Küçücə toxacım bən,
Yarım gələn yolları
Hər gün baxacağım bən.
697. Qəmişlər, ay qəmişlər,
Axşam bizə gəlmişlər,
Oynamışlər-gülmişlər
Genə əvə getmişlər.
698. Gül əkdim gül bitürdüm,
Gül xarmana gətürdüm,
Yazınan güz arası,
Mən yarimi yütürdüm.
699. Bögün bir gözəl gördüm,
Baxar cənnətə sarayından,
Qəməşdi gözümün nuri,
Onun hüsni camalından.
700. Bostanda yeşil xiyar,
Boyun boyuma uyar,
İkimiz də bir boyda
Ayırmaya kim kıyar.
701. Bostanda sari kabax,
Ədrəfi tabax-tabax,
Səvdi-səvdi almadi,
Alduği yilana bax.
702. Endim dərə ırmağa,
Zeytun tali qırmağa,
Qorxdum ki, tal qırılır,
Yarım qalur ellərə.
703. Puvar başi potorax,
Gəl bərabər oturax,
Bir sən söylə, bir də bən,
Bu sevdadan qurtulax.
704. İki taxta çaxarım,
Arasından baxarım,
Əgər bulusun killiyse,
Yolla bənə, yaxarım.
705. Sari qovun dilimi,
Bən yütürdüm gülümi,
Çıxem tağlar başına,
Ariyem səvgüllimi.

706. Cefimdə payna düşdi,
Qarışdı xəzəllərə.
Küçükdən meylim geçdi,
Cilvəli gözəllərə.
707. Portağalin sarisi,
Yedim, qaldı yarisi,
Oğlan bir kəpek etməz,
Nə gözəldür karisi.
708. Qara qovun aşimi,
Bən yütürdüm eşimi,
Çıxem dağlar başına,
Ariyem qardaşimi.
709. Qovun kesdim saçağı,
Saçamadım poçağı,
Səvdi-səvdi almadi,
Yigitlərin alçağı.
710. Qarpuz kesdim qan çıxdı,
Dörd bir yandan yar çıxdı,
Geri turun, oğlanlar,
Bənim acığım çıxdı.
711. Qar kimi oydun bəni,
Öldürdün soydun bəni,
Nə kölgədə bəslədin,
Nə günə qoydun bəni.
712. Qərib çəkər of ağlar,
Həp sızlar, həp ağlar,
Qəribin nəmli gözləri
Baxar hər sabax ağlar.
713. Qara yergin içində,
Qara zanqal qıçında,
Bən yarumi tanurum,
İgidlərin içində.
714. Qala qalaya qarşı
Qalanın ögi çarşı,
Adını desəm tanursuz
Ülfət begin qardaşı.
715. Qaladan endim atli,
Bir alma soydum tatli,
Sən ordan bax, bən burdan,
İkimiz də muratli.

716. Qara-qara qazanlar,
Qara yazı yazanlar,
Cənnət yüzi görməsin,
Aramızı pozanlar.
717. Qaladan eniyərdim,
Qaz kimi dönüyərdim,
Yar yadıma düşəndə
Buz kimi əriyərdim.
718. Dünyaya bir nəzər etdim
Dünyanın işinə dünya da ağlar
Haxlilər irəldə, haxsız geridə,
Haxsızın işinə haxlilər ağlar.
719. Gökdə göyərçin uçar,
Havada laçın uçar,
Vətən qapısı açılrsa,
Dalımda saçım uçar.
720. Qərənfil dalın əgər,
Əgər də yerə dəgər,
Vətəndən ayrı düşdux,
Hər gələnin bizi dögər.
721. Armudum bir üstünə,
Sal dəgdi il üstünə,
Bən kəndimi saxlarım
İgidin eyisinə.
722. Gökdə yıldız top durur,
Oğlan ati qopdurur,
On beş yaşındakı qız,
Al yanaxdan öpdürür.
723. Gökdə yıldız bir tənə,
Saralmışuğ mor birtənə,
Sənin kimi qul layıx,
Bəni kimi sultana.
724. Məktub, səni ad edərim
Poçtaya amanat edərim,
Əgər yara çatmasa,
Gör nə qiyamət edərim.
725. Puvar milinən olur,
Səvdə sirinən olur,
Gözdür aləmə baxan,
Yürək birinən olur.

726. Su gəlür gümbül-gümbül,
Ətəgi doli güldür,
Gökdə uçan boş quşlar,
Dərdimi yara bildür.
727. Armud dibi ağırşax,
Bənim yarım pek uşax,
Uşax olsun sağ olsun,
Dilək edin qovuşax.
728. Limon kimi soyma bəni,
Cefinə qoyma bəni,
Biz vətən övləduyux,
Vətənsiz qoyma bəni.
729. Mən aşix yad ağlar,
Ulu dağlar yad ağlar,
Sağlığımda qədrim bil,
Öləndə yad da ağlar.
730. Biçinçi xara bağlar,
Dərz biçər xara bağlar,
Yad gəlür yalan ağlar,
Anam gəlib gerçəy ağlar.
731. Vaqona bax vaqona,
Bir gün bindim bən ona,
Fit çaldı yola düşdi,
Yolum düşdi uzağa.
732. Məni məni məs məni,
Gəl məndildən as bəni,
Əgər səni sevməsəm
Gəl dilimdən kes bəni.
733. Aya bax necə gedər,
Dolanur gecə gedər
Argan qızın mamasi
Yuxusi gecə gedər.
734. Altuna bax altuna,
Bax bu qızın xaltına,
Elə hersim qaliyer,
Alem takmuğ altına.
735. Altunumi aridurum,
Xaltunumi baridurum,
Sani kimi itləri
Ustuma uradurum.

736. Qələm kuş kaxti nedem,
Bağdada axti nedem,
Biz burali doğulduq,
Kismatlar kaxti nedem.
737. Qələm quşam qalxaram,
Gökdə qanad çalxaram.
Desalar savduğun geliyer,
Meyit olsam qalxaram.
738. Gəl mənim ağa yarım,
Sallan gir bağa yarım,
Koçum yox qurban edem,
Başım sadağa yarım.
739. Bacadan gəzmə, iz olur,
Kara poykan toz olur,
Gecə gəl, gündüz gəlmə,
Komşi tuyar, söz olur.
740. Bağçada əzələ bax,
Dibində xəzələ bax,
Öz yaruni buraxmış,
Behuda gəzənə bax.
741. Bağçada bəyaz ərük,
Yaprağı dəlük-dəlük,
Elə bir yar səvmişim,
Koçoru bölük-bölük.
742. Bağça çəpərinən aşdım,
Zanarım cənnətə düşdüm,
Yarınan təhnə dilləşdim,
Bir gül aldım yanağından.
743. Ax biçəyim, biçəyim,
Tütün doğriyacağım,
Dayım tütün iştəmiş,
Ona yollıyacağım.
744. Kəklik, taştan ot gətür,
Gəl yardan məktup gətür,
Əgər məktup verməsə,
Tut biləkdən al gətür.
745. Tavar gəlür izinən,
Ayağının tozinən,
O yar bəndən vaz keçdi,
Düşmənnərin sözinən.

746. Ah çəpərlər-çəpərlər,
Bozulanda yaparlar,
İçərdən ataş almiş,
Dişərdən su səpərlər.
747. Dağdan endim aşağı,
Pişnəluğa başağı,
Bən elə bir yar sevdim.
İncə bəldən aşağı.
748. İstol üstə yumurta,
Qardaş, bəni unutma,
Əgər bəni unutsan,
Vətənmizi unutma.
749. Mindim kirəz dalına,
Baxdım Azqur yoluna,
Cikirdəkli quş kimi
Qonem yarın qoluna.
750. Azqur bənim durağım,
Bən yarımnan irəğim,
Aləm yar-yar deyincə,
Yanar bənim yürəgim.
751. Dağlar, himmət eylə,
Bunda qalmiyem,
Qalursam da
Qürbət eldə ölmüyem.
752. Manqal maşasız olmaz,
Axısxa paşasız olmaz,
Qəribluxda qalanın,
Gözləri yaşsız olmaz.
753. Çarşidə vardı xarman,
El köçdü, qaldı xarman,
Qəribin xəstə gövlün
Sağaltmaz dava-dərman.
754. Qərənfil qətmər oldi,
Qəriblux yetər oldi,
Vətəndən ayrılmamız
Ölümdən bətər oldi.

LƏTİFƏLƏR

Axısqa türklərinin ən böyük xoşbəxtliyi ondadır ki, taleyin acıları onların gülüşünü və həyat eşqini əridə bilməmişdir. Xalqın faciəsini öz faciəsi kimi duyan hər bir türkün dərdinə dərman, ruhuna təpər müdrik xalq gülüşü, duzlu şakalar, yerennük olmuşdur. Xalq gülə-gülə heç də öz dərdini unutmamışdır. Xeyr! – Gülüş milli ruhu, xalq ruhunu sınmağa, qırılmağa qoymamış, düşmənlərə cavab olmuşdur. Xalq öz gülüşü ilə sanki böyük oğlu Ömər Faiq Nəmanzadənin dediklərini bir daha söyləmişdir: «Xeyr, əzizim, xeyr! İşiq dairəmiz sönməyə mail olsa da, arxayın olunuz, sönməyəcəkdir. Bəlkə getdikcə böyüyəcək, o qədər böyüyəcək ki, ta babalarımızın keçməmələri üçün çəkilən Çin səddini də keçəcəkdir» (Ö. F. Nəmanzadə. Əsərləri. Bakı, 1983, s. 95).

Türklərin mifoloji əsərləri, əfsanə, dastan, mani, türküləri ilə bərabər, Nəsrəddin, Qaya əmi, Beç, Kudyən haqqında çoxlu məzəli rəvayətləri də var. Onlardan bəzilərini sizə təqdim edirik.

Axısqada ayrı-ayrı kəndlər haqqında də məzəli sözlər var ki, bunların bəzisini Axısqanın coğrafiyasına aid bölmədə vermişik.

1. NƏSRƏDDİNİN TƏLƏBƏLİYİ

Keçmişdə bir molla oliyer, özi də çox aqılmişdür. Onun bir koçi oliyer. Molla hər gün koçi kəsib üç dəfə çorba bişüriyer, tələbələrinyən yiyer. Sora onun gəməklərini yığıb dua oxiyer, koç diriliyer.

Bir gün molla nerəyəsə gediyer. Tələbələrində də tapşırıyer ki, koçi kəsdiyəsiz. Siz oxuyaməsiz. Koç nadan olur.

Ancak mollanın tələbəsi Nəsrəddin tələbələrə diyer ki, koçi kəsib yiyax, bən oxumay biliyerim. Gəməkləri yığıb okurum, koç dirilir. Molla nə biləcəx ki, biz koçi yedux.

Koçi kəsib yiyerlər. Sora gəməkləri yığıyerlər. Amma düz yığımyerlər. Nəsrəddin oxuyer, koç ayağa kaxiyer, ancax nadan oliyer.

Molla misəfirluxdan gəlib görüyer ki, koç nadandur. Camahat da baxıb güliyer. Biliyer ki, bu, Nəsrəddinin işidir. Diyer ki, bən deməmişdimmi ki, koça bögün dəgməyin! Səni görüm bu koç kimi ellərə gülünci olasın.

Mollanın kərğişi Nəsrəddini tutiyer. O gündən Nəsrəddinin bütün sözləri ellərə gülüncüdür.

2. MOLLA VƏ EŞƏGLƏR

Adamın birinin eşəgi itiyer, kövünü ariyer, bulamiyer. O biri kövə gediyer. Aramaya ərindüğüna səhəb, gediyer camiyə. Mollaya diyer ki, cumadan sonra cəməhətdən bir soruşax, belki eşəgimi görən olur.

Cuma namazından sonra Molla cəmähətə soruşiyer:

- Ey cəmähət, bu dünyada kimin nəyə həvəsi var?

Biri qaxiyer diyer ki, paraya, o biri diyer ki, yemege, başxalari diyer toya, bayrama. Hərə bir şey diyer.

Axırda üç-dörd nəfər qaliyer. Bunnar diyerlər ki, bizim heç bir şeyə həvəsimiz yoxdur.

Molla, eşək ariyani səsliyer, diyer:

- Ay eşək, sahibi, a bunda üç-dörd eşeg var. Gəl bax gör, hangisi sənindir?

3. İKİ ƏRİNGƏN

İki tənə ərिंगən oliyer də, bunlar üzümün altında yatiyerlər də. Üzüm salxumi sallanur ağızlıdarına dəyir. Ama ərindüklərindən yemiyerlər. Biri diyer ki, olan, ey vax, bəni vax, bir adam olsa da, bana bir gilə üzüm versə da yesəm.

O biri lap ərिंगən diyer ki, olan, bənim yerimə də de ki, versinlər.

4. BACANAQLAR

Yeddi bacanaq yol gediyermiş. biri diyer ki, olan, bir adam oleydi da, konuşaydıx.

5. KÜSƏYƏN ENİŞDƏ

Aclıx dövrü toyda eşitənin cadi (çörək növü) payını yiyerlər. Güvəgiyə eniştəyi götürəndə ayağını eşigə diriyer, diyer ki, cadiyi ki kim yedi, gəlinin də yanına o girsin, bən girməm.

6. ÜFÜR DAĞI

Biri misəfirluxda sicax çorbayı yiyer, ağzını yaxiyer (yandırır). Yandığından başını dik göyə qaldırur, amma utandığından üfürə bilmiyer. Tavana baxiyer də əv sahibindən soruşiyer:

- Dada-dada-dada, bu koşatlari (tirləri) nerdən gətirdüz?

Əv sahibi arif adam imiş də, diyer:

- Üfür dağından gətirdux, dadamcan.

7. ENİŞTƏLUX

Biri eniştəluğa gediyer, buna yemaya xingal gətirüyerlər. Xingal ufax (xırda) oliyer, eniştə fikirləşiyer ki, şimdi bir-bir yesəm, ağızda bir şey yox. Başliyer iki-iki, üç-üç yemaya. Qaynatasi diyer:

- Eniştəcan, sizdə türbəyə ölüyi qaç-qaç qoyiyerlər?

Eniştə məsələni duyub diyer ki, ölüsünə baxiyer, əgər böyük isə bir-bir, ufax isə iki-iki, üç-üç də qoymax oliyer.

8. MÜRTƏZ DƏDƏ VƏ KÖŞƏLİ

Saatlıda M.F.Axundov adına kolxozda orta məktəb müəllimi işləyən Məhəmməd Dursunov söyləyir:

- Bir dəfə maşında ot gətirəndə maşına atası alışı, ot yanmaya başladı, bizimsə xəbərimiz yoxdur. Arxadan «Jiquli» gəliyer, çatammiyerlər ki, desinlər ot yaniyer. O gəliyer, biz yol vermirux, qaçıyerux. Bir təvür «Jiquli» irəlilədi və saxladı. Bizə işmar etdi ki, ot yaniyer. Biz çıxdux ki, maşın üstü tütünə qatlanmış, yaniyer. Sürən də Zedibanlı oğlandır, adı Köşəlidir. Bir təvür otun atasını söndürdux. Maşın alovlanma-alovlanma Gümüş kanala gəldux çatdux. Su səpdux, söndürdux. Bu xəbər Mürtəz dədəyə (məşhur el şairi Arzneli Mürtəz Türən oğlu) ulaşdı, aldı görək, Mürtəz dədə nasıl vəsf etdi buni:

Zediban qariyəli (kövlu) Təməlin oğlu,
Bəsmələsiz döşəkdən çıxan Köşəli,
Onunçun gəlmiyer işlərin toğri,
Sol ayağın şalvara taxan Köşəli.
Nasıl edax kötülərin məthini,
Bilirüm aslıni, tanrı zatını,
Sən ki yakdın Məhəmmədin otuni,
Qomşi ocağını yıxan Köşəli.
O ki bənziyersin ağacların zortuna,
Canım qurban olsun yigitlərin qartına,
Yüz manat xərlətdin maşın bortuna,
Paraya da pənço taxan Köşəli.
Siz kimi cəhillər maşın qədrin bilməz,
Dövrən sürüb əsla səfa da qılmaz,
Zəhmət çəkər, zəhmət haqqın alamaz,
Hökmət maşının yaxan Köşəli.
Usta Mürtəmaşınayi yaxdıran
İdaradan da yüziəğ çıxan Köşəli.

TÜRKÜLƏR

Axısqa türklərinin həyatında musiqi böyük yer tutur. Müxtəlif yerlərə səpələnmiş türklərin sevdii davulçu Mərdalı, zurnaçı Mehri, zurnaçı Əmirşah, davulçu Şahbaz, zurnaçı Şahmərdan, müğənnilərdən Müdir, Mövlüd, Nurəddin, Mikayıl, Yunis, Zülfüqar, Lətif, Osman kimi ustadlar var. Axısqa elinin toylarında ən çox səslənən musiqi alətləri – saz, zurna, davul, tulum (tuluq), mey (ney), qaval (qara ney) və sairədir. Əfsuslar ki, son illərdə milli musiqidə əski cəhətlər, saflıq və özgürlük azalır. Buna görə də Faiq Məhəmmədoğlu Azqurlu, Yunis kimi istedadlı cavan sənətçilər türk folklor musiqisinin itməməsi və yabançılaşmaması üçün çalışırlar. «Adıgün», «Ümid» ansambllarının əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Təkayaq, Üçayaq, Dizqırma, Qoçalı kimi halay-bar növləri, Topali, Əcərəxorumi, Tirilgə adlanan fərdi rəqslər də Axısqa elinin mədəni sərvətlərindəndir.

Vətəndən uzaqlarda Axısqa türklərinin ağırlı həyatını bəzəmiş, onlara həyan olmuş bəzi türküləri sizə təqdim edirik.

1. BƏN BİR TÜRKÜM

Bən bir türküm, adım-sanım ulidür,
Bənim içim həsrətinən dolidür,
Bənim yolum zəhmətlərin yolidür.

Nəqərat.

Ey insanlar, eylülklərə alışun,
Hər bir işə umudinən çalışun,
Umud yaşadur bizi, coşdurur qəlbimizi.

Bər bir türküm, sülhi-dostlux ararum,
Səvdüğümün boynuna qol sararum,
Bən ki varım, el-günümə yararım.

Nəqərat.

Bən bir türküm, əkib-biçən əlim var,
Qüvvətim var, ədətim var, dilim var,
Hax yolunda həp çalışın elim var.

Nəqərat.

2. BƏNİ ŞAD ET VƏTƏNİM İÇİN

Gedə-gedə getməz oldi dizlərim,
Ağlamaxdan görməz oldi gözlərim,
Yabancıyım, gecməz oldi sözlərim.
Bəni şad et, şad et vətənim için.
Biz quş idux uçaridux havada,
Avçi vurdu düşürtdilər yuvadan,
Nə vaxt kurtulacavux bu bələdan?
Bəni şad et, şad et vətənim için.
Zalım fələk həsrət qoydi Vətənə,
Çox əlləşdim, yetəmədim mətləbə,
Bu dərdimi bən söyliyem kimlərə?
Bəni şad et, şad et vətənim için.

3. QƏRİB AĞLAR

Qürbət eldə başi gəlsə yastuğa
İşi nerədə olur qəribin,
Gələn olmaz, gedən olmaz yanına,
Axar gözlərinin yaşı qəribin.

Nəqərat.

Qərib çekər of ağlar,
Həm sızlar, həm ağlar,
Qəribin nəmli gözləri
Qaxar hər sabax ağlar.
Qərib nerə varsa qaradur yüzi,
Nəmlidür yaxası, yaşlidur gözi
Aşkar edəmöz, gizlidür sözi,
Bir yerə gəlinçə başi qəribin.

Nəqərat.

Aşiq Qərib gözlərinən yaş tökə,
Anam yox ki dizlərinə saç tökə,
Nişanlım yok, məzarıma taş tökə,
Bir çalidur məzar taşı qəribin.

Nəqərat.

4. AĞLASA, ANAM AĞLAR

Dərdə düşsəm, aci çəksəm,
Xasta olsam, inləsəm,
Bən dərdimə çarə bulsam,
Dəva nədür bilməsəm.

Nəqərat.

Ağlasa, anam ağlar,
Birisi yalan ağlar,
Sən ağlama anacıyım,
Səsin yürəgim dağlar.

Aşıq olsam, yola düşsəm,
Gecə-gündüz yol getsəm,
Qürbət eldə qərib qalsam,
Dəva nədür bilməsəm.

Nəqərat.

5. ÇƏVÜR YOLUMUZİ VƏTƏNƏ, ALLAH

Gündə işlədüyümüz bir litrə ayran,
Oni da bulsax, zanarux bayram,
Vallah, bu sözümdə heç yoxdur yalan,
Çəvür yolumuzi vətənə, allah!
Allahın əmri belə olacax,
Sağ olanlar vətəni görəcəx,
Ölənlerin qəbri burda qalacax,
Çəvür yolumuzi vətənə, allah!
Ermənilər də geyər yəməni
Biri saz çalilər, biri kəməni,
Bizi vətəndən qalduran - yoxdur imani,
Çəvür yolumuzi vətənə, allah!

6. QƏRİB MƏZARİ

Karalar geymişin, karadır kaşın,
Qüdrətdən çəkilməmiş, yasadur başın,
Bilməm baban ölmüş, yoxsa qardaşın,
Ahu gözlüm, nə dönərsin məzari?

Nəqərat.

Ana yox ki, yaxa yırtı, yaş tökə,
Bacı yox ki, dal gərdəna saç tökə.
Qardaş yox ki, məzarını daş tikə,
Bir çalidür məzər daşı qəribin.

Karalar geyimişim, karadur kaşım,
Qüdrətdən çəkilib, yasdadur başım,
Nə babam ölmüşdür, nə də kardaşım,
Yar aşkına dolanurum məzari.

Nəqərat.

Çayır-çəmən dörd yanını bürümüş,
Samyel vurmuş, yaprağını kurutmuş,
Yetdi yıl olmuşsa, yeni çürümüş,
Ahu gözlüm, nə dönərsin məzari.

7. TÜRK MARŞI

Arş irəli, marş irəli,
Arş irəli, süngüm irəli,
Osmanlının türk əsgəri,
Alarıq düşməndən əsgə yerləri!

Nəqərat.

Buyruğunuz - əmrüz ilə silahıma sarıldım.
Bən kövümdən, fırovuni vurmax için ayrıldım.
Silah bənim namusumdur, çalıkləndür biləgim,
Gəndim toğri, qəlbim pəkdur, poladdandır yürəgim.
Mislimanım, dinim haqdur, kitabımız bir Quran.
Peyğəmbərim Mühəmməddür, padişahım, bin yaşa.
Gözəl allah, türk oğlunu dünya şahı yaratdın,
Təslim etdin bu sancağı, ay-yıldıza bağlatdın.
Anam bəni yetişdürdi, bu yerlərə yolladı,
Təslim etdi bu sancağı, allaha ismarladı.
Boş oturma, çalış dedi, xizmət eylə vətənə,
Südüm sənə halal olmaz. saldurmasan düşməne.
Osmianlıyıq, hey qardaşlar, vətən bizim yurdumuz
Can verməkdür, çalışmaqdur vətən üçün borcumuz.

8. SULTAN ƏZİZ TÜRKÜSİ

Bəni taxtdan endirdülər,
Çift taxtaya bindirdülər.

Nəqərat.
Oyan, Sultan Əziz, oyan,
Şimdi qan ağliyer cahan.
Yeşil başlı quş olaydım
Uçub taxtım konaydım,
Ölməzdən Yusufimi görədim.

Nəqərat.
Qolumda xançar yarasi,
Bulunmaz dərdim çarasi,
Yusufim canlar parasi.

Nəqərat.
Qılıncımı vurdum daşa,
Daşi kəsdi başdan-başa,
Kor olasin, dəmir paşa.

Nəqərat.
Pəncərəsi asma pərdə,
Bən düşmüşəm yaman dərdə,
Yusufimi bilməm nərdə

Nəqərat.
Pəncərədən qar gəl'iyer,
Dünya bənə dar gəl'iyer,
Yeşil daşdan qan gəl'iyer.

Nəqərat.
Səhər bəgim, sənə noldi,
Noldi isə, bənə oldi,
Saraya moskovalar doldi.

Nəqərat.

Ağ minara meydanında,
İp asılmış gördüm onda,
Çərkəz Hasan can verəndə.

Nəqərat.

Pəncərədən qan gəliyer,
Bən zənn etdim can gəliyer,
Pəncərədən baxdım gördüm,
Çərkəz Hasan can veriyer.
Yengi cami minarasi,
Yıxıldı cihan qalasi,
Sağ yanımdan qurşun degdi,
Sol yanımda süngi yarasi.
Olurmi, bəglər, olurmi,
Övlad babayı vururmi,
Padişahın xainləri,
Bu cihan sizə qalurmi?

9.SƏNƏLƏR

Açıldı dəftərim ismim yazıldı,
Ərzurumun üstünə əsgər düzüldü,
Din kardaşlar getdi, məktub kəsildi.

Nəqərat.

Sənələr, sənələr, zalım sənələr,
Getsin də gəlməsin belə sənələr,
Nə xoşmiş məgər keçən sənələr.
Ərzurumun üstündə çift puvar axar,
Anam ağlar, bacım yollara baxar,
Küçük xanım duysa, saray yıxar.

Nəqərat.

Ərzurumun üstünü qar-duman basdı,
Anam da, babam da məktubi kəsdi,
Qavuşmağımız bizim məhşərə qaldı

Nəqərat.

Bir oda yapdurdum, bən turacağum,
Ruyada gördüm ki, vurulacağum,
Vədəm tamam olmuş, bən öləcəğum.

Nəqərat.

Atıma binərim, atım yürüməz,
Geriyə dönərim, Vətən görünməz,
Bizə heç kimsədən imdad olunmaz.

Nəqərat.

Atıma binərim, konduram kaldı,
İpəkli poşimi yüzgərlər aldı,
Vətənə kavuşmax məhşərə kaldı.

Nəqərat.

10. ÇANAKKALA

Çanakkala içində aynalı çarşı,
Ana bən gediyerim düşmana karşı,
Anam gözi yaşlı, bacım talaşlı.

Nəqərat.

Ox, gənclüğüm ey vax,
Gənclüğüma yanmiyerim,
Nişanlım kaldı,
Ox, gənclüğüm ey vax!
Çanakkala yolunda bir top atıldı,
Onun da şiddətindən ay-gün tutuldi,
Anamın-babamın beli büküldi.

Nəqərat.

Çanakkala içində sıra söğütlər,
Əsgərə gediyer baba yigitlər,
Yüzbaşı, binbaşı verür öğüdlər.

Nəqərat.

Çanakkala içində vurdılar bəni,
Ölməzdən qəbirə qoydular bəni,
Su yox torpağınan yudilər bəni.

Nəqərat.

11. İSTAMBULUN DÖRD BİR YANI

İstanbulun dörd bir yani yeşil taş
Nə anam var, nə babam var, nə kardaş,
Şimdi gəldi də beş tüfəkli arkadaş.

Nəqərat.

Ay əsgərlux şimdi də bükdi belimi,
Yaşım on dörd, bən qəbul etməm ölümü,
Əvdə qoydum allı də pullı gəlini.
İstanbulun dörd bir yani mütəriz,
Mütərisdən telli də qurşun atarız,
Biz üç qardaş bir ordiya yetəriz.

Nəqərat.

İstanbulun dörd bir yani iskala,
Nə aylux var, nə illux var əsgərə,
Səfərbərlux bizə verməz təzkirə.

Nəqərat.

12. YOL VER, BAŞI DUMANLI DAĞLAR

Yüskək minaradan atdım kəndimi,
Çox aradım, bulamadım fəndini,
Kırmızı güllərdən aldım bəyaz rəngimi,

Nəqərat.

Yol ver, yol ver başi dumanlı dağlar,
Əlliri koynunda bir gəlin ağlar.
Yüskək minaradan atdım bən bir taş,

Nə babam var, nə abam var, nə kardaş,
Yol ver şimdi bən də gedim, arkadaş.

Nəqərat.

13. ŞƏN DƏGÜL

Bülbül, nə ötərsin çuxurovada,
Eşin arar səni, bulmaz yuvada.
Gəndim qürbət eldə, kövlüm silada
Ötmə bülbül, ötmə, gövlüm şən dəgül.
Bülbül, nə ötərsin, bahar təzədür,
Mor mənəmşə, qızıl güli bəzədür,
Silada sövdüğüm yolumi gözədür,
Ötmə bülbül, ötmə, gövlüm şən dəgül.
Bülbül nə ötərsin, bahar yetişdi,
Mor mənəmşə qızıl gülə qatışdı,
Silada səvdüğüm yadıma düşdi,
Ötmə bülbül, ötmə, gövlüm şən dəgül.
Bülbül nə ötərsin bahar-yaz gəldi,
Bizim göllərə ördəginən qaz gəldi.
Silada səvdüğüm bəndən vaz gəldi.
Ötmə bülbül, ötmə, kövlüm şən dəgül.
Qədir mövləm qərincəsin qoruyur,
Gökdə şahin yavrusini doyurur,
Fələk beni səndən gözi yaşlı ayırur,
Ötmə bülbül, ötmə, gövlüm şən dəgül.
Bülbülün yatağı çalı bucağı,
Yigitlər yatağı, dilbər qucağı,
Bən öləndə sönər babam ocağı
Ötmə, bülbül, ötmə, gövlüm şən dəgül.

14. DURNAM

Durnamın kanadi sari
Bən ağlarım zari-zari,
Yütürmüşim nazlı yari;
Durnam yara sələm söylə.

Durnam uçar düzüm-düzüm,
Boyni kanadınnan uzun,
Yara vardır bənim sözüm
Durnam yara sələm yöylə.
Durnam gedər naşa-naşa
Qanlı dağlar aş-aşa,
Həm qayına, həm qardaşa,
Durnam yara sələm söylə.

15. BÜLBÜLÜN GEYDUĞI

Bülbülün geyduğı sari
Bən ağlarım zari-zari,
Yütürmüşüm nazlı yari,
Sən ağlama, bülbül, bən ağlarım.
Bülbülün geyduğı yeşil,
Qırmızı gülə dolaşur,
Ağlamax bənə yaxışur,
Sən ağlama, bülbül, bən ağtlarım.
Bülbülün geyduğı atlas,
Atlasa ignələr batmas,
O yar olsa, bəni atmaz,
Sən ağlama, bülbül, bən ağlarım.

16. SƏVDİM BİR VƏFASIZI

Sevdim bir vəfasızı
Açdı qəlbimdə sizi,
Ölüm var, ayrılıq yok,
Ayıramazlar bizi.

Nəqərat.
Gəl-gəl, qaçma, sevmişim,
Sana könül vərmişəm,
Sən benim kaderimsin,
Bən ruyamda görmüşüm.
Yüzün görənə kurban,
Saçın hörənə kurban,

Səndəki gözəlluği
Sənə verənə kurban.

Nəqərat.

17. KONYALI

Hani bənim əlimdə dirhəm bibərim,
Alıb başım bu yerlərdən gedərim.

Nəqərat.

Yüri yavrım, yüri, Almasyarım, yüri,
Aldı getdi bəni də xuvardanın biri.
Hani bənim əlimdə dirhəm pırasam,
Mumlar yaxıb konyalımı arasam.

Nəqərat.

Hani bənim əlimdə dirhəm şəkərim,
Konyalımın dərdin bən hey çəkərim.

Nəqərat.

18. ZEYNƏBİM

Nəqərat.

Zeynəbim-Zeynəbim, şalli Zeynəbim,
Üç gövlər içində varmi Zeynəbim,
Bir gömlək içində öldi Zeynəbim,
Çiçəklər içində soldı Zeynəbim!
Zeynəbimə yazdurdum altunnan sini,
Üstünə yazdurdum Zeynəbi-ismi,

Nəqərat.

Zeynədə yazdurdum altunnan qaşux
Üstünə yazdurdum Zeynəbi - aşux.

Nəqərat.

19. KÜL OLDUM

İki bülbül bir budağa qonarmi,
Bülbül qonan o budax da solarmi,
Hər keş yandıǵuna belə yanarmi?

Nəqərat.

Eşit bülbül, bən o yardan ayruldum,
Od tutuban yana-yana kül oldum.
Necə oldi daǵlar başi dumansız,
Bənə mərhəmət et, dinsiz-imansız,
Yarım buralardan kesər salamsız.

Nəqərat.

20. FİNCANIM

Fincani daşdan oyarlar,
İçinə mərcan qoyarlar,
Sən bir gəlmə, duyarlar,
Qız, genə doldur fincani,
Sən kimin canısın, cani.
Fincanın dibi düz olur,
Bir tənə badə az olur.
Sən bizə gəlmə, söz olur,
Qız, genə doldur fincani,
Sən kimin canısın, cani.

21. AĞAC

Adıma ağac dedilər,
Türli meyvəmi yedilər,
Mühəmmətə beşik oldum,
Sufralara qaşux oldum,
Daha mənim nəyim qaldı?
Al bayrağa dirək oldum,
Furunlara kürək oldum,
Dəryalara gəmi oldum,
Pətəklərə qoǵa oldum,
Mislimana came oldum -
Daha mənim nəyim qaldı?

22. QADAX TÜRKÜSİ

İstakanım ağ olsun,
İçən dostlar sağ olsun.
Əski yarım ölüpdür,
Taza yarım sağ olsun.

Nəqərat.
Ağlama-ağlama qaragöz,
Bən sənininm şirin söz.
Dərya səndən kim keçdi,
Kim dolandı, kim keçdi,
Axıduram yaşımı,
Xayalından kim keçdi?

Nəqərat.
Dəryalar adələndi,
Saqilər badələndi,
İçdim dərdim az olsun,
Artıdi ziyadələndi.

Nəqərat.

23. YOSMAM

Gediyerim gedalmam da, Yosmam,
Köpür salladi bəni, aman-aman,
Bu yavurun balası da, Yosmam
İpsiz bağladı bəni.
Çox doldurma, içəlmə, Yosmam,
Əlindəki fincannan.
Bən cəni çoxdan sevirəm, Yosmam,
Hər yürəkdən, hər candan,
Aman-aman, Yosmam.

24. TELQİRAFIN TELLƏRİ

Telqirafın tellərindən assınlar bəni,
Nazlı da yarım yorğanına salsınlar bəni

Nəqərat.

Ol yanıma, sol yanıma, gəl otur yanıma,
Nazik de nazik qolçukların sarçı də boynuma.

Telqirafın tellərini arşinnamalı,
Yar üstünə yar sevəni qurşunnamalı.

Nəqərat.

Telqirafın tellərini oymalamalı,
Yar üstünə yar sevəni oxlamalı.

Nəqərat.

25. KƏMƏRİM

Kəmərım yan, küpəm yan,
Əgil-əgil öpüm yar,
Uzaq yoldan gəlmisin,
Sərin sular səpim yar.

Kəmərımın taxtalari,
Sayarım bən haftalari,
Dedilər yarım gəliyer,
Qırarım bən taxtalari.

Kəmər ağır qaxmiyer,
Yar yüzümə baxmiyer
Yar üstünə yar sevmiş
Heç allahdan qorxmiyer.

Kəmərım şax-şax edər,
Yarım qürbətə gedər,
Yarım qürbətdən gələndə
Kəmər mücdəyə gedər.

26. XOROZUM

Xorozumi qaçurdilər,
Baca-baca uçurdilər,
Pirincliplavda büşürdilər,
Hani də bənim çil xorozum.

Nəqərat.
Bili-bili qah-qah
Küfəli xoruz,
Ax, qayıb oldi, vax, bulamadım.
Xorozum da ətli idi,
Yiyacağı datli idi,
On beş qızdan qiymət idi.

Nəqərat.
Xorozumi satacağım,
Bir qız alıb yatacağım,
Döşəgimə salacağım.

Nəqərat.
Xorozumin beş pəncəsi,
Xanımların əgləncəsi,
Beş liradur bir gecəsi.

Nəqərat.

27. XƏBƏRİN VARMİ?

Sən ki gəlin oldun bizə,
Arsuzluğu aldın yüzə,
Zibilin çıxmışdı dizə,
Külündən xəbərin varmı?
Sən ki bizə gəlin oldun,
Qaburğasi qalın oldun,
Qaynanana zalım oldun,
Dilindən xəbərin varmı?

28. SEVGİM AYRILMAZ

Kətan gömlək geymiş, yaxa dizində,
Arzumanım qaldı ala gözündə,
Üç beşində, bir də üzündə
Bən o yardan ayrılısam, sevgim ayrılmaz.

Kətan kömlək geymiş, yaxasi nəzük,
Qoluna qondurmuş altın bilərzük,
Sevməyə qıymadım, getməyə yazux,
Bən o yardan ayrılısam, sevgim ayrılmaz.

29. İKİ BÜLBÜL

İki bülbül bir budağa qonarmi,
Bülbül qonan o budaq da solarmi?
Hər geş yandığına belə yanarmi?
Eşit, bülbül, bən o yardan ayrıldım.
Od tutuban yana-yana kül oldum.
Necə oldi dağlar başi dumansız,
Bənə mərhəmət et, dinsiz, imansız,
Yarım buralardan keçər salamsız.
Eşit bülbül, bən o yardan ayrıldım,
Od tutuban yana-yana kül oldum.

30. ƏLVİDA GÜNÜDÜR.

Ana:

Anan ölsün, oğul, yaran çoxmidür?
Sən murad almadın, bu iş haxmidür?
Qara günündə qardaşın yoxmidür?
Yavri, bən səninçün yanar ağlarım

Oğul:

Anama deyin, gəlsin yanıma
Qaldursun başımı qoysun dizinə
Xocaya deyin kəfənim yetürsün özümə
Əlvıda gündür, yanar ağlarım.

Ana:

Duman çöksün gözlərini bürüsün
Tətik tutan parmaqları çürüsün
Dostların ağlasın, düşmənin gülsün,
Yavri, bən səninçün yanar yağlaram.

Oğul:

Zalım fələk nasıl qıydın cavan başımı
Yigirmidə dövürdilər yaşımı
Bir sərəcəyə bindürdilər quri leşimi
Həsərət qiyamata qaldilər, yanar ağlarım,

Ana:

Məscid qalasına çəkimliş bədən
Anan qurban olsun o gözəl adan
Yasiya pərkəmi dinliyerim qayadan
Əlvida gündür, yanar ağlarım.

Oğul:

Götürsələr masalaya qoysalar
Canlı libasımı, dərim soysalar
Bən vuruldum, qardaşlarım tuysalar
Anamı çağırın, yanar ağlaram

31. TÜRKÜ

Oğlan:

Elə dön bəri-dön bəri yüzün görəyim,
Ala gözlərindən həsrətluğun alayım,
Bir amanatım var, sənə verəyim,
Varem qürbət eldə gezem bir zaman.

Qız:

Elə dönmərəm, oğlan, dönmərəm yüzümü örəsin,
Ala gözlərimdən həsrətluğun alasin,
Sən də bir qərib, nəyin var bənə verəsin,
Var, qəribim, sağluğınən gələsin.

Oğlan:

Elə dön bəri-dön bəri dinim-imanım,
Ala göz üstünə oldum qaşı-kamanım,
Yeddi ilə kesdux əhdi-amani,
Varem qürbət eldə gezem bir zaman.

Qız:

Elə pəncərədən baxdım yollar çamurdur,
Yar, sənin yürəgin daşdur, yoxsa dəmərdür,
Yeddi il dedügun xeyli ömərdür,
Var, qəribim, sağluğınən gələsin.

Oğlan:

Aşığ Qərib də söylər əzəli,
Güz olanda ağaclar tökər qəzəli,
Urum elində diyanda, yoxdur səndən gözəli,
Varem qürbət eldə gezem bir zaman.

Qız:

Qürbət eldür Qəriblərin yatağı,
Aramazlar qürbət eldə yatani,
Qızıl gül yerinə basdım bağıma qara tikani
Var, qəribim, sağluğınən gələsin.

32. CAMİ

Bismillaynan layini əzdiilər,
Taşlarını birar-birar tuvarına duzdılar.
Beş peyqambar adını qullasina yazdılar.

Nəqərat.

Bizdən iraq oldu o gözəl cami,
Gözdən uzax duşdu o şirin cami.
Nə xoş idi bizim yerin yapraqı da meşəsi,
Qiblaya qarşıydı dörd da köşəsi
Məgər az gunluq idi onun yaşası.

Nəqərat.

Cənnəta oxşardı onun yapisi
Sakkiz pəncərəydi onun həppisi
Bismiiaynan açılurdi qapisi.

Nəqərat.

Həftədə bir dəfə cuma olurdi.
Təmiz abdistla camaat da galurdi
Alimlardan vayz-nəsixat alurdi.

Nəqərat.

Vətəndan dərbədən oldux 44-cü sənədən,
Ayrı duşdux qardaşdan, ana-bacidan,
Dərdim çoxdur, tamam olmaz demadan,
İraq duşdux odalardan, obadan.

Nəqərat.

33. TÜRKÜ

Sabah namazi idi əzrum sazında,
Əvlə namazi qalsın düzündə,
İkindi namazi köjor başında,
Xıdırın atına bindim də gəldim.

Nəqərat.

Hoppala, yavrum-çiçəgim,
Sən doldur, bən içəgim,
Sənə basma yaxışmaz,
Qədifədən biçərim.
Axşam namazında endim xanama,
Exşin xancarini vurdum sinəmə,
Türli yaralarımı dəşdim də gəldim.

Nəqərat.

Hoppala, yavrum-çiçəgim,
Sən doldur, bən içəgim,
Sənə basma yaxışmaz,
Qədifədən biçərim.

34. ƏSMƏRİ QIZ

(Türkü)

Əsmər deduğum bir incə qızdur,
Babasi bezirgan, geyduği bezdur,
Bin manatlux kəmər belinə azdur,
Hayde-hayde, yandi canım, əsməri qız.

Əsməri qız gözər sallanur,
Alma dəyib, al yanaxlar hallanur,
Hər öpdükə pal taxılar yalanur.
Hayde-hayde, yandi canım, əsməri qız.

Toldur-toldur istikani təzələ,
Tağdaki gülün dönmüş xəzələ,
Öz əlinnən məni qoydun məzərə,
Hayde-hayde, yandi canım, əsməri qız.

35. TOY ÜSTÜNDƏ OXUNAN TÜRKÜ

Hekiya tamam olanda,
Məclis xitabi bulanda,
Buyurub toya gələndə
Yüz davar qurbanım ola.

Kurbanuğa kəsem oni,
Eyliyem toyi-düğünü,
Qırx çuvala qoyim uni,
Şəkər-halva nanım ola.

Nani yesin qoca-gənci,
Toy eylərəm bir inci,
Tamam ola put pirinci,
Yüz batman da yağım ola.

Yüz batman yağ yetər,
Toya arçı qazannarı qoya,
Faxir-fuxara həp toya,
Aləmdə bir şanim ola.

Şanim yayilsin alama,
Sağduci gəlsin salama,
Katiblər alsin qalama,
Güvəgi bir yanım ola.

Bir yandan turular qibliya
 Çərəz tökələr tablaya,
 Tağılsın yoxsul abaya,
 Beyla bir divanim ola.
 Divanda tuplanur çox para,
 Kimsə baxmaz simizara,
 Güvəgi yetişsin yara,
 Beyla bir əziz qonağım ola.
 Qonax xanaya gələndə,
 Buyux burub oturanda,
 Namaz qılıb turanda
 Dər ki, dünya bənim ola.
 Dünyada dər azalam,
 Titrar tökər xazalam,
 Qabağa gələndə gözələm,
 Bir qaşı kamanım ola.
 Qaş kamanım gəlsin mana,
 Qalmış idim yana-yana,
 Gəl sarılax cani-cana,
 Təbib də luğmanım ola.
 Luğmansin dərdimə şifa,
 Açı köskün gəl insafa,
 Gəl eyliyə sövqü-safa,
 Limon-portakalim ola.
 Limon-portakal koxanda,
 Aşığ aşiqinə baxanda,
 Müşgü-ənbər koxanda,
 Axtatan gəl söz etmə,
 Tuvağ altında göz etmə.
 Əgər də gözəl xanimisan,
 Əgər də gözəl canimisan.

36. BİR QIZIN MANİSİ

(türkü)

Birində gördüm birdə gül
 Qəpəsdə ötər bülbül.
 Mən açılmamış bir təmiz gül.
 Yar, naycün zar etdin məni,
 Kimlərə tərək etdin məni.

İkisində gördüm ikkisini,
Savdum ancaq birisini,
Yürəgə almam ayrisini.
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Uçunda gördüm uçuni,
Bilmədim bastım hayçini,
Mən də qızların laçını.
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Dördündə gördüm oyanda,
Sən o yanda, bən bu yanda,
Ceyran tək boynun buranda.
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Beşində gördüm beş yaşda,
Ufak kalağayım başta,
Qara kaşım, surmasız gözüm yaşta.
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Altıda gördüm ahdini,
Sən bilmədin yar kadrini,
Qaşım qabağım kadrini.
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Yedida gördüm yetilib,
Yeşil ifak kimi eşilib,
Qara gözlərim daşilib.
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Sakizində gördüm saharda,
Güllər açılır baharda,
Heç olmasa bax har kahrda,
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Doxuzunda gördüm tolub,
Avdan çıxarsın tulanib,
Saçım belimdə sallanib,
Yar, nayçün zar etdin məni,
Kimlara tərək etdin məni.

Onunda gördüm oturub,
 İstəkan verem çay toldurub,
 Gül rəngimi soldurub.
 Yar, nayçün zar etdin məni,
 Kimlara tərək etdin məni.
 Qal dedim, qalmadın,
 Mən istədim, sən bilmədin,
 Aşığam, yazuğun qalmadın.
 Yar, nayçün zar etdin məni,
 Kimlara tərək etdin məni.

37. TÜRKÜ

Talladan gəl, talladan,
 Tallalari maşallah,
 Bizim əvdə gəlin yox,
 Sən olursun, inşallah.
 Ört başına bəyazi,
 Versin sənə sərinx.
 Qız, nə zaman edəcan,
 Bizim evdə gəlinlux.
 Əlində süt güləgi,
 Polat kimi biləgi,
 Bu ayda qəbul olsun,
 İkimizin diləgi.

38. TÜRKMƏNİY

Savuxdur bu yerlərin suyi içilməz,
 Gözəlləri bir-birindən seçilməz,
 Yarı görməyincəz gövlüm açılmaz,
 Xanım, nerdən aşar yoli yaylanın?
 Bizim tağlar sizin tağdan ötədür,
 Qohum dəgül, qardaş dəgül, atadur,
 Uzax yerdə gözəl səvmax xəxadur,
 Xanım, nerdən aşar yoli yaylanın?
 Seyran edib yaylaları gəzməli,
 Qələm alıb qaş-kipriğin yazmalı,
 Qaşın xal-xal olmuş, gözün süzməli,
 Xanım, nerdən aşar yoli yaylanın?

Güz olanda bağlar tökər gözəlin,
Yaylam, nerə getdi bənim gözəlim?
Eli gedib, verən qalan yaylalar,
Xanım, nerdən aşar yoli yaylanın?
Türkmən qızı qınalasın əlini,
Kəməyə qondurmuş incə belini,
Bən cəhilim, bilməm yəmən yolunu,
Xanım, nerdən aşar yoli yaylanın?

AŞIQ YARADICILIĞI

Qədim Axısqa – Adıgün obalarında ulu Qorqud sənəti – aşıq yaradıcılığı da geniş yayılıbmış. Göyçə, Borçalı ilə bərabər, Axısqa – Çıldır mahalı da ozan-aşıq sənətinin ən ulu ocaqlarından olmuşdur. Bu torpaqlarda türk aşıq sənəti o qədər güclü olub ki, gürcülər, urumlar, yəhudilər də aşıqlıq etmiş, türk sazı çalıb, türk gözəlləmələri oxumuşlar. Axısqa elində son dərəcə maraqlı yeni və variant dastanlar – «Beg Bökrək», «Arzu – Qənbər», «Yaralı Mahmud», «İbrahim və Aslan şah», «Alıxan və Pəri», «Dərviş Ələmi», «Lətifşah», «Öməri» kimi onlarla ozan boyları söylənmişdir. Buralarda «Koroğlu», «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl», «Qurbani» kimi ümumtürk dastanları da dillər əzbəri olmuş, bəzi boylar, qollar variantlaşmış, bəzi motivlər isə yalnız Axısqada qorunub saxlanmışdır. İxtiyarların dediyinə görə, bu yurdda adı dillər əzbəri olan yerli ustad aşıqlar – Xasta Hasan, Şenlik, Dərviş Ələmi, Məhəmməd Səfili, Rəğibi, Əmrahi, Firaği, Urbani, Ülfəni, Topçioğlu, Səfil Kamil, Öməri, Murad, Nəcəf, Nəcib, Şavqi, Bayram və başqaları imiş.

Axısqa qocaları indiyədək İmrə, Qaracaoğlan, Qurbani, Şenlik, Sümmani, Ələsgərin söyləmələrini yaddaşlarında yaşatmışlar. Ən əsası, aqlasıqmaz soyqırımı, təqiblər içində Axısqa elinin aşıq sənəti özü indiyədək yaşaya bilməmişdir! Ulu aşıq sənətini Axısqa elində bizim günlərdə yaşatmış nurlu qocalardan bizim tanıdığımız – el ağsaqqalları, sinələri sözlə dolu Mürtəz dədə, Məlik dədə, Kibar dədə, Abdülmöhsün dədə, Səkinə nənə, Əhməd dədə, Ömər dədə, Bayram dədə, Qafur dayı, Nəcihə Əhməd qızı, Həcər Dədəyeva kimi müdrik insanlardır. Ulu sözləri, havaları yaşatmış bu müdriklər ozan ruhunu, aşıq sənətinə məhəbbəti cavanlara aşılamağa bilməmişlər.

Yazıya aldığımız dastanların bütöv çapını gələcəyə saxlayaraq, onlardan bəzi parçaları veririk. Bəzi nümunələr isə Axısqa elində geniş yayılmış qısa rəvayət və şərdən ibarət dəstənə (dastançı) adlanan janra aiddir.

«ƏSLİ KƏRƏM» DASTANINDAN

1. HAX AŞUĞI KƏRƏM

Kim ki, qırqlar əlindən badə içdi, o hax aşuği oliyer. Qırqlar əvliyaldır, eyilərdəndir, onlar gözəgörünməzdir. Onlar hər kimə ki, badə içirdi, həməən adam oler hax aşuği, düşiyer

qara səvdəyə. Badə içmiş adam qırx gün ağzi köpürmüş halda üzüqoyli yatıyer. Hax aşuği olan adama dünyada qaranlux bir elm olmiyer.

Rəvayətə görə, Kərəm də hax aşuği olmuş. Bunun hax aşuği olduğunu sınımadan öteri köv adamları iştiyerlər bir gün Kərəmi masxaraya qoysunlar, görsünlər ki, Kərəm gerçəkdən hax aşuğidir, yoxsa cəməəti yaldadıb gəziyer divanə.

Cəməət bir cəyili yalannan tabuta qoyıyer, adamların içinnən ağsaqqal bir kəs Kərəmə diyer ki, biz molla bulamadux da, bu cənazəyi sən qalduracan.

Kərəm də cəməətə yüzini tutub diyer ki, bu cənazəyi öli niyatlamı, diri niyatlamı qaldurax?

Onda həməən ağsaqqal acuqlanub Kərəmə sillə də vuriyer, üstünə də qışqırıyer ki, heç öliyə də diri niyyətlə namaz olurmi?

Kərəm lal-dinməz yüzini qıbləyə çevirüb cənazə duvası oxuyer. Dua qurtulandan sonra cəməət Kərəmə gülüb hül-hiləyə əliyer. Kərəm bu vaxt diyer:

- Siz bənə gülməyin, gedin o yazıq cəyili gömləyin.

Cəməət gəlib tabutun üstünü açanda görıyer ki, o cəyil oğlan gerçəkdən ölmüş.

Cəməət tutduğı işdən çox peşman oler, Kərəmnən onların günəhinnən keçməsinı istıyer. Kərəm də sükutla çıxer gedıyer.

Bunnan sonra cəməət bilıyer ki, Kərəm hax aşuğidir.

2. DƏRD BƏNİ

Alçaxlı - yüksəkli duran təbiblər,
Yoxmudir illəciz, aldı dörd bəni.
Bilməzlik eylədim, vardım səmtinə,
Tılsım misali çaldı dərd bəni.

Gedən günim gəldi keçdi düş kimi,
Buralardan keçdi getdi qış kimi,
Aslan pəncəsində yavru quş kimi,
Əvirdü-çəvirdü, yordı dərd bəni.

Dərdli Kərəm girmiş qaflan postuna,
Fələk, nə düşmüşsün şirin canım qəsdinə,
Hicran qılıc çəkib gəldi üstümə,
Vurub birər-birər dəldi dərd bəni.

3. OLMADI

Ey ağalar, qanlı dərdə yanayım,
Ütürdüm Əslimi, görən olmadı,
Pərvanələr kimi yandım - tutuşdum,
Yandım, alavımı alan olmadı.

Ağa qızı gərək bəglərin dəngi,
Şah İsmayılın yarı Ərəbi-zəngi,
Leyli də bir zaman Məcnunun dəngi,
Onlara da bir imdad edən olmadı.

Kimlər bilür Fərhad ilə Şirini,
Onlar da səviyərdir bir-birini,
Atdı külüngüni, verdi sərini,
Belə yar yoluna ölən olmadı.

Xurşud da Mahının dizinə yatdı,
Qəmdər də Arzunun yoluna getdi,
Şahsənəm də muradına yetmədi
Aşiq Qərib kimi gülən olmadı.

Dərdli Kərəm də der dağ başında ötürdüm,
Dərdli əlli ikən yüzə yetirdüm,
Loğmani - həkimdən dərman gətirdüm,
Bu bənim dərdimdən bilən olmadı.

4.OLA

Nola sevdicim, nola,
Sər qolun boynuma dola,
Bir çift gözəl enmiş yola,
Yollar al-qırmızı ola.

Ögün, sevdicim, ögün,
Yürəgimə qoydun dügün.
Bir çift gözəl çimmiş bu gün
Göllər al-qırmızı ola.

Yeməzəm namərd aşını
Səvdəyə saldım başımı
Kərəm çəkdürmüş dişini
Dillər al-qırmızı ola.

5. AĞLARMİ OLA

Karşı yatan karlı dağlar,
Əcəb bizim dağlarmı ola?
Ağ bürçəkli bənim anam,
Yavrım deyib ağlarmı ola?

Kəbədən gəlür hacilər,
 Yürəgimdə var acilər,
 Kardaşi ölən bacilər -
 Kardaş deyib ağlarmi ola?
 Kərəm diyar qəmə batem,
 Bir dərdimə bin dərd qatem,
 Ağ saxallı bənim atam
 Oğul deyib ağlarmi ola?

6. GEDƏRSİN

Mal sahibi, nəsil gördün halımı,
 Fələk pəncəsinə düşüb gedərsin,
 Bəgənməzdin turli libas geyimi,
 Şimdi üryan çəsəd olmuş gedərsin.
 Tutmaz idin bir fəxirin əlindən,
 Sormaz idin bir yetimin halından,
 Halal-haram qazandığın malından,
 Şu fani dünyada tökmüş gedərsin,
 Malın vardır deyu, belə keçərdin,
 Sufalar qurubən badə biçərdin,
 Heyvanları məhbub saçıb içərdin,
 Şimdi qara yerə keçmiş gedərsin.
 Dərtli Kərəm der, nə olur halım,
 Bənə səndən oldi al qanlı zalım,
 Heç vədəyə baxmaz, ulaşur ölüm.
 Şimdi əcəl şarbatını içib gedərsin.

7. BƏN

Arif olan eşidəsin biləsin,
 Ğəmli hicranım dərdyasıyım bən,
 Hər yerimdə dürli-dürli yaram var,
 Sağalmaz dərtlərim, binasibim bən.
 Yürəgim dəryadur gövlum bir ədə,
 Dərdim oldi günü-gündən ziyada,
 Hər zamanda Kərəm düşəndə yada,
 Alışıb odalara yanasiyəm bən.
 Hey ağalar, yalan gəlməz dilimdən,
 Bir bülbül uçurmuşim gülümdən,
 Yüzi qara bir kişinin əlindən,
 Gül olmamiş Kərəmin anasiyim bən.

8. GEDƏRİM

Şeyx lələm, sən məvləmi sevirsin,
Bir yol göstər bən o yara gedərim,
Elimdən-günümdən oldum avara,
Toğrasalar da parça-parça, gedərim.
Bir ovçunun ovi getsə aralı,
Gecə gündüz gəlməz səbri qərarı,
Yütürmüşim bu səhrada maralı,
Ovçisiyam peşin sıra gedərim.
Yigid odur öz adını saxliya,
Məcnun kimi taği taşi səsliya,
Bən Kərəmim, kirəçiyim Əsliya,
Yüküm cəmdur, qəmişkəra gedirim.

9. «ƏSLİ-KƏRƏM»DƏN

Sular axmaz oldu, heç dostum bilməz,
Süsən ağlar, sünbül ağlar, gül ağlar,
Sarılaydım yeddi yerdən belinə,
Kəmər ağlar, qaftan ağlar, bel ağlar,
Gedəydim ulaşaydım köçünə,
İlək olub qarışaydım saçına,
Varmam kilisaya, taxmam xaçına,
Əslim, misliman ol, qalma erməni.
Söyliyən Senibanlı

«QURBANİ» DASTANINDAN

10. BƏNİM

Şahim, səni ərz edibən gəlmişəm,
Yetər gör halimdən, gözəl şah bənim.
Gövlümün idraki, gözümün nuri,
Ağah ol halimdən, gözəl şah bənim.
Yigit olan kavğa dilər, kan dilər,
Zərraf olan yaqut ilə ləl bilər,
Gəncəlilər tağa-taşa saldilər,
Əlimdə varikən toğri rah bənim.

Kurbani der: sultanımı, xanımi,
Yaş yerinə axırdım kanımı,
Şaha peşkəş gətirmişim canımı,
Yoxdur ondan özgə bir matah bənim.

11. BƏNİ

Ala gözlərinə qurban olduğum,
Arş edib aləmə bildirmə bəni,
Açma bayaz gösgün, turma qarşımda,
Əcəlim yetməzdən öldürmə bəni.
Ay qız, sən də bilsən nə var aynımda,
Dola bayaz qollarını boynuma,
Bir gecə misəfir eylə göynümdə,
Sabax oldi deyib, qaldurma bəni.
Qarşımda görünən yarım oleydi,
Dərdlilər halını soran oleydi,
Hərkeşin səvdüğünü verən oleydi,
Bən aşix olmuşam, öldürmə bəni.
Qurbani der, bən də olsam el kibi,
Axıtсам gözümdən yaşı sel kibi
Bağçada açılan təzə gül kibi,
Ver al yanağından, soldurma bəni.

12. GƏLDİ

Kiyan edin, dostlar, qalxın ayağa,
Ədalət şahının fərmanı gəldi.
İstixar eyləyin, tutun sələmə,
Sərçə sarayların xubani gəldi.
Zinnətlənsin məclis, şamlar da yansın,
Əhli xizmət etsin, qullar oyansın,
Saqilər tolansın, gədəf bulansın,
Ğəmi dəf etmənin zamani gəldi.
Qurbani, ğussədən qaxmiyer başın,
Dərk vurub dəryada qayniyer leşin,
Xəyali yarinən görünməz işim,
Bu dərtli gövlümün dərmanı gəldi.

13. SİLAI

Dər xandan çıxdı bir çuvt gəmimiz,
At dənizə əsir teməyə gedərsiz,
Tükəndi suyumuz, gəldi əngimiz.
Yaradan, sən nəsib et eyi Silai.

Gəmimizin beli taşdur, tayanmaz,
Yatmış oyar, baxdım daha oyanmaz,
Əcəl gəlməmiş dəli könül inanmaz.
Yaradan, sən nəsib eteyi Silai.

Dərya kənarında sümbüli tağlar,
Qurbani, gözlərin daimə ağlar,
On bir buçux, onda göründi tağlar,
Yarabdim, sən nəsib eteyi Silai.

14. BƏNİM

Başına döndüğüm ədalət kani,
Uzaxda qalmışdur ellərim bənim,
Özüm sərqərdəim, yoxdur pənahım,
Üzölmüşdür yarımından ellərim bənim.

Dastan olub düşdüm dildən-dillərə,
Sürgün olub düşdüm çöldən-çöllərə,
Dünyani kəşf etdim fağğur-fağğurə
Türkə Misirə düşdi yollarım bənim.

Şahrizar hakimi ol Abdul Kibar,
Fərman verib etdi bəni tarimar,
Cəlladın əlində bən oldum əsir,
Lal oldi söyliyən dillərim bənim.

Yütürmüşüm əxrəbimi elimi,
Bina əzəldən fələk bükdi belimi,
Əlimdən aldurdum qözəl gülümi,
Xara qismət oldi güllərim bənim.

15. SABAXDAN

Yığılın, yөрәnlər, dəftər tutağın,
 Bir nәмә yazağın yara sabaxdan,
 Nәмәm gedib dost kövündә oxunsun,
 Varem dost kövünә, qalem sabaxdan.

Alәmi almişdür çәnqur çürәsi,
 Puçdur bu dünyanın yoxdur binasi,
 Qәfәsdән görünür yarin simasi,
 Bәnzәр tәzә yağmış qara sabaxdan.

Şükür ki, yetişdux bahara-yaza.
 Göllәrdә bölәnmış ördәgә-qaza,
 Bir yigid sitqinән tursa namaza,
 Çәnnәt libaslarını geyar sabaxdan.

Çәnnәt bağında güllәр bitәр,
 Güllәrin üstündә bülbüllәр ötәр,
 Qәdir mövlәм qәni alәмә yetәр,
 Hәр gülün rısqını verur sabaxdan.

Çox gәzmişim Arabistan elini,
 Farsiçadur, ögrәnmәdim dilini,
 Qurbani der, xas baxçanın gülünü,
 Umarim sәvgüllüm dәрә sabaxdan.

16. GÖZLƏRİ

Sallandi İramdan bir gözә çıxdı.
 Döndi qiya-qiya baxdı gözlәri,
 Bә»zi tәhnәlәrdән eylәр işarәt
 Ömrümün burçuni yıxdı gözlәri.

Qurban olem sәni yaradan haxa,
 Qoynun çәnnәt bağı, miskinlәр qoxa,
 Qurbani yarina toyunça baxa,
 Adlamışdur çaği vaxti gözlәri.

Neçә odlanmiyem, neçә yanmiyem,
 Dәli könül bir sәvdәya bağlanmış,
 Özi gözәl, sözi şirin, xoş nәzән,
 Qәmzәsi çox, qaşi yaya bağlansın.

Bir dilbәр oturmuş özi-özünә,
 Taramış zülfünü bәdir yüzünә,
 Canmi tayanürdi şirin sözünә?
 Zanarsin bulutdur, aya bağlanmış.

17. SABAXDAN

Ey ağalar sizə tərif eyliyem,
Bir namə yazdurem yara sabaxdan
Qədir Allah muradımı verürsə,
Qavuşayım nazlı yara sabaxdan.
Yarımmın əlində kənkür çərüsi,
Puçdur, bu dünyanın yoxdur binasi,
Qəfəsdən görünür yarın simasi,
Təza yağmış qara bənzər sabaxdan.
Çox gezmişim Arabistan elini,
Hayıf ögrənmədim bən də dilini,
Qurbani der xas baxçanın gülünü
Omarım səvgülüm dərə sabaxdan.

«AŞIQ QƏRİB»DƏN

18. BƏNİ

Bir sözilə bən tuzağa tutuldum,
Bu qərib yerlərdə yaxdın yar bəni,
Həsretin narından gül olub yandım,
Ahu gözlüm, nə haldayım, gör bəni.
Nə səbri qərar var, nə dildə iqrar,
Könül Məcnun olmuş Leylasın arar.
Vaz keçsəm səvdədən ellər hey qınar,
Gəl əfəndim, al əfəndim, sar bəni.
Aşix Qərib, kövüllərin uğrusi,
Gerçəkmidür bu səvdənin ağrisi.
Gəl sənə söyliyəm sözün doğrisi,
Gəl əfəndim, al əfəndim, sar bəni.

19. GÖRÜNDİ

Gözlər seyrana çıxmış,
Gözə bir dilbər göründi.
El vurub fərdən qaldurdi,
Bir acayib can göründi.

Hani tağların qari sən,
 Hani bağların bari sən,
 Dilbər sən kimin yarisən?
 Qoynundaki nar göründü.
 Aşix Qərib der fidani,
 Zulfin kəsturur gərdəni,
 Təprətmə nazik bədəni,
 Gümüş kəmərələr göründü.

20. GƏLSİN

Xoça bir sirrim var desəm ayıpdur,
 Bənim yarım yeddi yildur qayıpdur.
 İsmi sörarsaz Aşix Qəribdur,
 Xocam de Qəribə, turmasın gəlsin.
 Xoca sənsin xocaların xocasi.
 Başına örtünmüş altun küçəsi,
 Şəxsənəm bacısı, bən nişanlımi,
 Xocam de Qəribə, turmasın gəlsin.

21. NİYƏ SÖYLƏTDİN?

Bu nə xəbər idi gəldi götürdi,
 Şadikənd gövlümi gəmə batürdi.
 Şəxsənəmi beymurada yeturdi,
 Nənə, bən lal idim, niyə söylətdin?
 Xəbər gətürənin beli bükülsün,
 Yüzünün qəvhari yerə tökülsün,
 Dilərim mövladan çanı çəkilsin,
 Nənə, bən lal idim, niyə söylətdin?
 Xəbər gəldi axıl başdan tağıldı,
 Ala gözədən qanlı yaşlar söküldü,
 Kəribin boyuna kəfən biçildi,
 Nənə, bən lal idim, niyə söylətdin?
 İştər bundan belə dünya durulsun,
 Qərib olmuş, məzarına nur ensin,
 Şəhvələtin iki gözi kor olsun,
 Nənə, bən lal idim, niyə söylətdin?

22. NEYLİYEM?

Hey ağalar fələginən oynadım,
Oynadım da fələk bəni yengdi, neyliyəm?
Bən canımı dirəşinən döşürdüm,
Fələk qan-tərinən tartdı, neyliyəm?
Kim oynar fələginən, oda yutulmaz,
Hakim yazısına hiyla qatılmaz,
Can deduğun tuti quşi tutulmaz,
Fələk bir fəndinən tutdı, neyliyəm?
Yıxılın ayağıma, qohum-qardaşlar,
Axıtım didamdan qanilə yaşlar,
Aşx Qərib bir bağ tikimş, qardaşlar,
Fələk öfkəynən yıxdı, neyliyəm?

23. HƏLƏB ŞƏHRİ

Hələb kimi yerim olsa,
İçi doli malım olsa,
Hələb qızı yarım olsa,
Durmaq olmaz, Hələb şəhri.
Hələbin dörd yanı dağdur,
İçi mor sünbüllü bağdur,
Namə gəldi, Sənəm sağdur,
Durmaq olmaz, Hələb şəhri.
Hələbin dörd yanı quyi,
Quyidən çəkərlər suyi,
Şahsənəmin fidan boyi
Durmaq olmaz, Hələb şəhri.

24. TƏVRİZİN

Dinləyin, ağalar, tərif eyliyem,
Açılır səhərdə güli Təvrizin,
Dügündə-bayramda geyarlar atlaz,
Bozulmaz yeşili-ali Təvrizin.
Təvrizin ədrəfi dağdur - meşədür,
İçində oturan begdür - paşadur,
Səksən bin məhlədür, yüz bin köşədür,
Çarşısı-bazari, yoli Təvrizin.

İpligi Hintdən bükülür gəlür,
 Buğdasi, birinci əkilür gəlür,
 Qoyini Muğandan çəkilür gəlür,
 Gürcistandan gəlür şali Təvrizin.

Aşix Qərib sevlər yaradan ani
 Bu fani dünyada sən saxla bəni,
 Acəmin sultani, Tiflizin xani,
 Onarinən idi işi Təvrizin

«İBRAHİM VƏ ASLAN ŞAH» DASTANINDAN

25. MƏZAR SANDUĞI

Alçaqdan-yuca çəkilmiş başın,
 Məzar sanduğı, İbrahimi neynədin?
 Atılsın kərpicin, qalmasın daşın,
 Məzar sanduğı, İbrahimi neynədin?
 Qalalar içində yaman qalasan,
 Yığidlər başına dərdsən, bəlasan,
 Qarğayaram səni, verən qalarsan,
 Məzar sanduğı, İbrahimi neynədin?
 Belə bir gün gülsəm, yüz gün gülmərəm.
 Özüm öz dərdimi çəkə bilmərəm,
 Ölüm istəyirəm, indi ölmərəm,
 Məzar sanduğı, İbrahimi neynədin?

«YUSİF VƏ ZÜLEYXA» DASTANINDAN

26. DEYU

Bən bir Yaqub idim kəndi halımda,
 Allahın kəlamı oxur dilimdə,
 Yusifi yütürdüm Kanan elində,
 Ağlar Yaqub, ağlar, Yusufum deyu.
 Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.
 Qardaş-qardaşa beləmi qıyar.
 Şeytanın sözüənə adammi uyar,
 Yusufun kömləgin al qana boyar,
 Ağlar Yaqub, ağlar, Yusufum deyu,
 Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

Yaqubun axar gözünün yaşı,
Hər axduqca tökülər dəməri-taşı,
Yusufi quyuya buraxdı qardaşı,
Ağlar Yakub, ağlar, Yusufum deyu,
Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

Yusufun gölməgin al qan etdilər,
Qurtlara quşlara böhtan etdilər,
Yusif Misirə sultan etdilər,
Ağlar Yaqub, ağlar, Yusufum döyu,
Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

Yusufi göndərdilər ölüm qəsdinə,
Quyuya buraxdılar ölüm qəsrinə,
Cəbrayıl yetişdi haqqın dostuna,
Ağlar Yakub, ağlar, Yusufum deyu,
Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

Bir bəzircən gəldi üç aylux yoldan,
Yusufi qurtardı quyuyu gölundən,
Mövləm rəva verdi Misirə sultan,
Ağlar Yaqub, ağlar, Yusufum deyu,
Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

Bu haqq kömləgi Misirə gəldi.
Anam tuymazdan babası tuydi,
Həzrəti Yaqubun açıldı gözi,
Ağlar Yaqub, ağlar, Yusufum deyu,
Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

Mövləm izin versə tağlara varsam,
Qurtlardan-quşlardan xəbərini alsam,
Gül yuzli Yusufum çamalı görsem
Ağlar Yaqub, ağlar, Yusufum deyu,
Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

Bir bəzircən gəldi quyulara qöndi,
Bismillah oxudu quyuya saldı,
O quçaynan dünyaya gəldi,
Ağlar Yaqub, ağlar, Yusufum deyu,
Getdi də gəlmədi, ey vax deyu.

27. «ARZU-QƏNBƏR» DASTANINDAN

İbrığın uci burğun,
 Üç yigit bənə vurğun,
 İkisi elə-belə,
 Biri kövlümə uyğun.
 İbrığ susuz olurmi?
 Dibi kumsuz olurmi?
 Gedin deyin müftiyə,
 Yigit yarsız olurmu?
 İbrığı suya daldurdum,
 Doli deyi kaldurdum,
 Bən-bənim dinim Kənbər
 Bən bilərzik çaldurdum.

«YARALI MAHMUD» DASTANINDAN

28. YAR

Elimnən, yurdumdan oldum dərbədən
 Hani bənim məmləkətim, elim, yar,
 Səvgi səvgisinə beləmi yanar,
 El bilməsə, sən bülürsün halım, yar.
 Havalanmış könül quşi dövr eylər,
 Təbib gəlmiş yaralarım əmr eylər
 Bir tərəfdən qohum-qardaş cövr eylər,
 Bir tərəfdən sən bükərsin belim, yar.
 Bülbül ağlar, gül yerinə xar bitər,
 Bu sinimdə ox degməmiş nərəm var?
 Bən Mahmudam, Məhbuba intizarım var,
 Qoyma çöldə gözi yaşlı qalem, yar.

29. BƏNİ

Ayrılux naməsi gəldi yetişdi
 Çarxi fələk yardan etdi, yar bəni.
 Gedışimdür, şimdi bəlki gəlmİYem,
 Düşmən işdər, qalem beymurat bəni.

Şah əmr edər, Mirzə gəlür, xan gedər,
Gözlərimdən yaş yerinə qan gedər.
Sənsiz bunda qəral olmaz, can gedər
Aldi bülbül təki, bu fəryad bəni.
Dilim söylər yara yetişməz əlim,
Yardım bənim daim fikri xəyalım,
Ben Mahmudam, nəxsinadur diyarım,
Yazmadi müqəddəs olem şad bəni.

30. BU GECƏ

Genə bahar oldi, ötər bülbüllər,
Fıraqi axlimi aldi bu gecə.
Yarıdan ayrılan nə çığlı yatar,
Alişdi döşəgim, yandi bu gecə.
Yar əlində toli-toли qədəhlər,
Bəni küt eylədi dərtlər-mərəqlər.
Baş ucumda yanar şamdan çiraxlar.
Fələk qanat çaldı, söndi bu gecə.
Ğəm libasi geymiş qaralı kimi
Sinəm xancarlanmış paralı kimi
Ox dəgmiş Mahmuda yaralı kimi
Yatmadi, bir yana döndi bu gecə.

31. QARDAŞIM

Səhər səməndini bürüdi duman,
Eşkin zavraqini ğerk etdi ümman,
Daha sağluğuma gəlməyər güman,
Gündə gün əksinə gedər var işim.
Bən bu dünyay belə xəin bilməzdim,
Rəhmə gəlib didam yaşı silməzdim,
Meydan olsa, belə qola gəlməzdim,
Kim eyləsin fələginən təşvişi.
Öldürün Mahmudi degməyin xana,
Qoli bağlı, ölüm düşməz canıma,
Qanlı kömləgimi yolla anama.
Tuysa qanlı yaş tökər Əhməd qardaşım.

32. OLDİ

Bən də bildim çazidəndur bu felim,
 Nəsil qiydi qırılacaq bu əlim,
 Sarmadı can-cani, büküldi belim,
 Bilmədim dünyada bir tənəm oldi.
 Əcəb silinürmi yarıdakı yara,
 Canim qurban edərim ola bir çara,
 Bəxdim siyah oldi, tuvağım qara,
 Gülmədim dünyada begzədəm oldi.
 Canim çıxsın, yar qədrini bilmədim,
 Məndil alıb göz yaşını silmədim,
 Məhbubiyam, Mahmut qədrin bilmədim,
 Gülmədim dünyada, Mahmudum öldi.

33. GƏNCƏNİN

Əglən, Mahmud, əglən iltimasım var,
 Bizdən yada düşdi yolu Gənçənin,
 Gözlərim ariyer gezdüğüm yolları,
 Eşi, dosti, həm yərəni Gənçənin.
 Sabax-sabax gəlür şeydanın səsi,
 Gözəllər geyarlar türli libasi,
 Varidi babamın ağır xəznəsi,
 İncisi-mərcəni, ləli Gənçənin.
 Gəncənin ətrafi turli bağ ola,
 O gün məmələrin altun tağ ola,
 Məhbub diyar, Mahmut yarım sağ ola,
 Billahi, çəkmərəm ərzumani Gənçənin.

34. SIRA

Könül, nə beklərsin verən xoş günü,
 Can getdi, sən də varardın sıra,
 Bu eşgin ataşi neylədi bəni,
 Göy dəmür çaruğun talardı sıra.
 Üç gün əvvəl məskəninə varmalı,
 Alayların bölük-ölük bölməli,
 Düşməninə intiqami almali,
 Əl eylə qılıncı talardı sıra.

Xəyal-xəyal oldi, Mahmud, işlərin,
Didamdan axıtdım qanlı yaşları,
Məhbub getdi, qaldı bunda yeşləri,
Əl eylə yağluğa, silərdi sıra.

35. AŞIX MAHMUDUN HEKAYƏSİ

Günlərin bir günü aşix Mahmud tərədən enmədə əmədəni nə oliyersə ayağını ağırdiyer.

Əvinə topalliya-topaliya gəlir, qarısı diyer ki, nə oldi ayağan?

Mahmud diyer ki, nə oldisə, əmədəni dizim ağırdi. Mahmud çox həkimlərə göstəriyer, ama bir şifa olmiyer. Bu diyer ki, gedəm əvə qarımınan görüşəm də, çıxıb qürbətə qedem, ayağımı eylədem də gələm.

Əvinə gəliyer, qarısınən qorüşiyer də çıxıb gediyer.

Günlər keçiyer, aylar, yıllər keçiyer, aradan iyirmi beş yil ötüb keçiyer.

Mahmudun ayağı eyləniyer. Aşix Mahmud fikirləşiyer ki, indi bən nəsil ayniyem ki, bənim qarım köçmişmidür, yoxsa beklərdimi bəni. Aşix fikirləşiyer ki, təzə gəlin bekləməzdi.

Mahmud geyinyer dərviş üstünü də gəliyer.

Gəliyer, baxiyer ki, bəzəkli düzəkli bir qız balkonda turiyer.

Aşığın yolunu iyirmi beş yildur bekliyor, gecə də, gündüz də.

Aşix diyer ki, əgər beni içəri alsa, demax bu hər yoldan keçəni içəri aliyer. Buni bir sınıyem.

Binaya yaxınlaşiyer də diyer:

Böyük qarının gəlini,
Kəmər incitmiş belini,
Qondur bəni telli gəlin.

Gəlin:

Ev sahibim əvdə yoxdur,
Dostumdan düşmənim çoxdur,
Qonduramam, yolçı səni.

Aşix:

İstanbuldan çıxan tatar,
Qamçisini gökə atar,
Qərib oğlan nerdə yatar,
Qondur bəni, telli gəlin.

Gəlin:

İstanbuldan çıxar tatar,
Qəmçisini gögə atar,
Qərib oğlan xanda yatar,
Qonduramam, yolçi səni.

Aşix inanmıyer, gecə çıxiyer başaya, başadan xəpənqisi oliyer, oradan baxiyer. Baxsa ki, qarının yanında bir çavagir yatiyer.

Bu qürbət gedəndə qarısının karnında güməne çocuği oliyer.

Sabax erdən Aşix kapının önünü göstəriyer də diyer.

Aşix:

Sabağın tandur gəlin,
Odların yandur gəlin,
Qoynunda yatan yigit,
Sənin nəyindur gəlin?

Gəlin:

Sabaği tandurmişim,
Odlari yandurmişim,
Qoynumda yatan yigidə
Ağ məmə əmdurmişim.

Aşix:

İstanbulda çıxar farman,
Dizingə olayin dərman,
Aşix Mahmud səne qurban,
Qondur bəni, telli gəlin.

Gəlin:

İstanbulda çıxar farman,
Dizinə olayin dərman,
Məməm yastux, saçım yorğan,
Qondururum, yolçi səni.

Sora 40 gün 40 gecə toy-bayram ediyerlər. Oğluni də əvəriyer. Həyati təzədən şənlədiyer.

36. MAHMUD VƏ MƏHBUB

Padşahın Mahmut adli oğli oliyer, on beş yaşında rüvəsində Gəncə xanının qızı Məhbuba buta veriler, atasından izin alıb Gəncəyə gələr. Parası tükəner, bir nəfərin yanında körük çəkiyer. Sicaqdan-sovuqdan, acından xəstələniyer, bədəninə yara düşüyer. Gəncə xanının qızı da eyvanda Mahmudi göriyer və kimsin, nə edirsin soriyer. Oğlan kişiden oğrənibmiş ki, qız Məhbubdur. Mahmut:

Bən Mahmutum, bir qış bunda qışladım,
Yaralarım göz-göz oldi işlədim,
Qan kurudi, can çıxmaya başladı,
Ölənəcan Məhbub diyem, yar diyem.

Sonra Məhbub oğlana para atiyer ki, kendini müalicə etsin. Müalicədən sonra Mahmut qızı aparmağa gələr. Bir gecə qızı və qaravaşlarını götürüb çıxerlər.

Bir xeylax gələndən sonra Mahmut diyer ki, siz bunda dayanın, bənim dostum var, gedem ona deyim, atama xəbər versin, bizi eyi qarşılansınlar. Mahmud gediye, dönəndə yoli aziyer, qarannuğa düşiyer, yol bulamiyer. Şaşırmiş diyer:

Qədir Allah, nə qaranuğa bənd oldum,
Ağlarım, sızlarım yol deyu-deyu.
Yitirdüm ceyrani bu fələkətdə
Həbeş tolanuram çöl deyu-deyu.
Yürəgim başını bürümüş yara,
Əflətün də gəlsə edəməz çərə,
Yarabım, sən qoyma bəni bu tara,
Gözlərim vay çəkər yol deyu-deyu.
Çağırın Xıdırı olayım tabi,
Yürəgimə saldı ataşi, abi,
Yetiş imdadıma, ey Xıdır Nəbi,
Qurtar bu Mahmudi qul deyu-deyu.

Mahmud gedəndən sonra gəlmədiyini görüb də qızın yoldaşları diyer ki, oğlan səni aldatdı, qaçdı, daha səni götürməz, gəl gedax geri, baban səni bizlərdən birinə verir də, yaşarıq. Tək qız imiş. Qız xəyala gedib diyer:

Əglən, Mahmut, əglən, iltimasım var,
Birdən yada düşdi, yoli Gəncənin,
Gözlərim ariyer gəzduğun yeri,
Eşi, dosti, həm yarəni Gəncənin.
Sabax-sabax gəlürdi şeydanın səsi,
Gözəllər geyardi türlü libasi,
Vardi babamın ağır xəznəsi.
İncisi, mərçani, ləli Gəncənin.
Gəncənin ədrəfi türlü bağ ola,
Nari-heyvasi, müri çox ola,
Məhbub diyer, Mahmut yarım sağ ola,
Billahi, çəkmərəm ərzumani Gəncənin.
Əzəlki ixrarım yoxmidür bəndə,
Bu bənim ataşım yoxmidur səndə?
Zalim kalbi kara, bir əglən, sən də,
Dəxi qalmadı ərzumani Gəncənin.

Sonra Mahmut gələr, qızı aparer, evlənerlər.

«LƏTİFŞAH» DASTANINDAN

37. GÜNÜDÜR

Xoca lələm, sənə şikayətə gəlmiş,
 Bu gün əhvalımın yaman günüdür,
 Dünyanın tədbili təğiyir olmuş,
 Əgər bu sərimin yaman günüdür.
 Hani şah babamın taci-taxti,
 Fələk bozdi tərki diyar buraxdı,
 Firagi haxlımın təğayir vaxti,
 Əsər bu sərimin yaman günüdür.
 Lətifşahım, açma gəmlə sinəmi,
 Fələk bozdi zavraqımı, binəmi,
 Tülək tər lan kimi cəngə saldı sonami,
 Dondi dövran, axır zaman günüdür.

38. BƏNİ

Başına döndüğüm gözəllər xani
 Salıbdür dərmansız azara bəni.
 Yusuf tək düşmüşəm misri cahana,
 Satmağa götürür bazara bəni.
 Dad eylərəm çərxü-fələk əlindən,
 Kurtulmadım müxənnətin fəlindən,
 Cida saldı zalim bülbül gülündən,
 Məcnun tək etdi avara bəni.
 Lətifşah der, hökmü rəvan eylədi,
 Harama cənginə qurban eylədi,
 Dinsizin qətlinə fərman eylədi,
 Visalimdən atdı kənara bəni.

39. LƏTİFŞAHLA İSFƏNDİYARIN DEYİŞMƏSİ

İsfəndiyar:

Öz razılığım ilə özüm gəldim meydana,
 Bən bu çəngi Nuh-tufana tapşurdum,
 Cövlan edib qiymətimi ararkən,
 Sən tək şikar əvgəhimdə bulmadım.

Lətifşah:

Hüsnüm dəgül qoçum, bu gün qayrat günüdür,
Bən bu cəngə girən günüm ölüm günüdür,
Mehribanın xayalında uçarkən,
Pərvanə tək kəndimi nara tapşurdum.

İsfəndiyar:

Alaylar dağıdıb saflar bozarım,
Bin düşməni bir cudəyə düzərim,
Qavğa etməgən günü məlul gəzərim,
Bən bir can alıcı cəllad olmuşam.

Lətifşah:

Gəl, qoçum, girmə el-günün ahına,
Vallah batururlar gəm dərgahına
Bən də sığınmışım şahlar şahına,
Yaradan mövləmi safar almışım.

İsfəndiyar:

İsmim İsfəndiyar, cismim namudur,
Qurşatmışım Hindistani, edim tar-mar.
Peşkeş üçün Fes şahına bir gözəl,
Mehriban sultani sifar almışım.

Lətifşah:

Lətifşah da der can aluci ariyam,
Hicran möhnətiyəm, gəm tarimariyam,
Mehriban Sultanın qurbanluğiyam,
Yar yolunda bu gün ölüm günüdür.

40. NİYAZ ETSİN

Al bu naməy o yara yetür,
O Şahlar şahına bir niyaz yetür,
Yüz sürsün lələmin hagi payına,
O şahlar-şahına bir niyaz etsin.
Lətif şah müşküli qaldı dəryada,
Üçlər-beşlər yetişsinlər fəryada,
Keçən günlər bizə gəldi rüvədə,
O şahlar-şahına bir niyaz etsin.
Mehriban xanımın ixral imani,
Yaradan hər kimsənin güməni,
Çansız can verən ol gövli çəni,
O həzir nəzirə bir niyaz etsin.

41. BƏNİ

Bən səni görmüşdim aslan tonunda,
 Əlimdə idi şah babamın fərmanı,
 Lal idim, xaç idim gendi yerimdə,
 Bəxşiş eyləmədin bir ricaya bəni.
 Bəklərdim yolların müdət çağında,
 Artdı əfqarım ğəm mərəqımdan
 Ən bahar fəslində əlvən bağında,
 Qızıl güləm, bülbül təki sor bəni.
 Bən Mehriban, xan dəgülüm ol qəlbi qara,
 Sit ilə bel bağla bən xülüskara,
 Əgər gəlməsəydin bizim diyara,
 Yandururdi Kərəm təki nar bəni.

42. EYLƏDİM

Endim Hindistana əglənib qaldım,
 Təbdil tona girib bezirgən oldum,
 Mehriban xanımı baxçada buldum,
 Bir zamanda fəs elinən eylədim qavğa.
 Bir zalım da bizdən istədi yarı,
 Qurşatdı Hindistani, eylədi qarı,
 Bir çılında kəsdim Əsvəndiyari,
 Bir zamanda fəs elikən eylədim qavğa.
 Lətifşaham, onları heylədim,
 Ağam əmr eylədi, divanında söylədim,
 Mehriban xanıma düğün eylədim,
 Bir zamanda yarilə yetdilər murada.

43. EYLƏ

Murli quşi, sən mövləni sevirсэн,
 Qanad çal qırağa bir xəbər eylə,
 Gögdə quşlar rəhm etməz halımdan,
 Yetiş hər diyara bir xəbər eylə.
 Nə gəhından taldım xirtab bəhrinə,
 Yunus möhnətinə, Yusuf qəhrinə,
 İxtiyar lələmə Yaman şəhrinə,
 İntizarlı yara bir xəbər eylə.

Bən Lətifim qaşı kəmani,
Aramızdan getdi muddət zamani,
Kesin məhşərə bəndən gümani,
İxtiyar pədəərə bir xəbər eylə.

44. GÖZLƏRİM

Kəsildi nimanım yad oldi Vətən,
Gözdən irax düşdi bizim erin tağları,
Leyli intizari genə bu çanda.
Fələk bizdən cida saldı sağları.
Yaxın mənzilimiz art taşidür,
Cismimi yanduran eşk ataşidür,
Yarı yardan ayıran hakim işidür
Fələk bizdən uzax saldı sizləri.
Lətif şah vətənindən cidədur,
Murat verən allah bəri xudadur,
Fələk bəni hicran taxtasiylə buddur,
Həsret qaldı, görməz daha gözlərim.

45. GEDƏRİM

Xub içində yatan beyxəbər oğlan,
Bir od düşdi şirin cana, gedərim,
Yaxam bir kəsildi sabri-qərari
Ataş alıb yana-yana gedərim.
Geymədim aynıma yaşılı - ali,
Qara geyib gözlərim gözlər yolu,
Öz əlimnən yazem sənə bu arzuvalı,
Sənə verib bir nişana gedərim.
Mehriban sultan da sənə müftala qaldı,
Gözüm görüb gövlüm şadu gəm qaldı,
Məkandan mənzilə üç aylux yoldur,
Sorsan məhvərimi, Hindistana gedərim.

46. GÜLÜMƏ

Qəni dərya, heç insafın yoxmidur,
 Mərhəmət qıl məlum- müşkül halıma,
 Yar yolunda çox çafalar çəkmişim,
 Bən bülbüli həsrət qoyma gülümə.
 Səfil özün gərgə eylədi coşkuna,
 Yütürdüm haxlımi döndüm şaşğuna,
 Bir fərəh ver rəsüüllah eşkinə,
 Hər tərəfdən hisar çəkmə yoluma.
 Lətif şah der, hak yazısı silinməz.
 Başa gələn beş gün əvvəl bilinməz,
 Dünyanın tədbili taqair olmaz,
 Xəyal-xəyal təşvüslərim gəldi dilimə.

47. DƏRMANINI

Lələm, nə üçün sorarsın gövlümün cəfasını,
 Ehtibarsız puç dünyanın kim sürər səfasını,
 Bir tağair gözəl gördüm, atdı hicran oxunu,
 Xişmilə tarimar etdi gövlümün qəfəsini.
 Çəngilə haqa gətürdüm gəniməti cəfadan,
 Səksən bir havcat içində endurdum keçivadan,
 Tədbir-tağair gördüm, haxlım getdi havadan,
 Ələm çərah olsa, bilməz dərdimin dərmanını.
 Lətifşah da bu dərdimə gəmədən fərəh bulmadı,
 Təxtiri əmri xudadan gedər yerin olmadı,
 Türbəmi ziyarət edən şuği tərlan gəlmədi,
 Aləm təbib olsa, bulamaz dərdimin dərmanını.

48. YAR, SƏNİ

Bir görüşdə bəni eylədi zərxoş,
 Keşkə görməsəydim, zülümkar, səni,
 Tağair zəmmişim xişim varimiş,
 Bu qibalda görməsəydim, yar, səni.
 İhral versən ihralında turardum,
 Gəndi rüxsətindən murad alurdum,
 Bin canımı bir gününə verürüm,
 Çani bildən bilsəm xüliskar səni.

Sərgəndə Lətifi sən etdin boylə,
Vucudi məhrinə saldın vəl-vələ,
Hüridan xoş camalın, qılmandan ə»la,
Mələkdən möhtəbər gördüm, yar, səni.

«ŞAH İSMAYIL» DASTANINDAN

49. NEYLİYEM

Yatmışdım bən də xuba qəflətdə,
Dərunum aşkinən toldi, neyliyəm?
Sirlə ərənlərin dastan bağında
Sövdəsin sərime səldi, neyliyəm?
Bilməm mələkmidür və yaxud huri,
Arayıb bulmalı o nazlı yarı.
Ay kibi vurmuşdür yüzümə nuri.
Gülizar haxlıma düşdi, neyliyəm?
Şah İsmayıl bülür bülbul dilindən,
Vədə nuş eylədim kırıqlar əlindən,
Ayırdılar bəni gülizarimdən,
Yolumuz qürbətə düşdi, neyliyəm?

«TAHİR VƏ ZÖHRƏ» DASTANINDAN

50. GƏLMƏDİ

Yeddi yildur görmədim bən yavrumun böyünü,
Sağluğunda tutamadım düğününü toyunu,
Kim su tökdü, kimlər yuydu boyunu,
Ağla Sənəm, qərib balan gəlmədi.
Qürbətdə bən görəmədim yavrum yüzünü,
Kim söylətdi, kim dinlədi sözüni,
Kim bağladı çəngəsini, yumdu gözüni,
Ağla Sənəm, qərib balan gəlmədi.
Bən Zöhrəyam ağladım çox, gülmədim,
Yeddi yildur yavri yüzün görmədim,
Sənəm, sən də bir murada yetmədin,
Ağla Sənəm, qərib balam gəlmədi.

51. «TAHİR VƏ ZÖHRƏ» dən

Aldı Tahir:

Ol bənim məstanə göglüm,
Dillərə dəstanə göglüm,
İstərəm şan ola,
Qurulmaz kahında göglüm.

Aldı Zöhrə:

Gül əkdim əkin-əkin,
Aldurma əlindəkin,
Hər gələn halım sorar,
Heç bilməz göglümdəkin.

Aldı Tahir:

Şəhrimiz alti əkin,
Aldurdum əlimdəkin,
Şu qarşında turan canım,
Bilməzmişin, qəlbimdəkin.

Aldı Zöhrə:

Sevdigim bir dənədir,
Sədəfdən dürdanədir,
Taldım əşq dəryasına,
Çıqardım bir tanədir.

Aldı Tahir:

Qaynar qazan taşmazmi,
Qarşudan yanaşmazmi,
Tağ-tağa qovuşur,
İki həsrət qovuşmazmi?

Aldı Zöhrə:

Qaynar qazan taşa gəl,
Qarşudan yol aşa gəl,
İki həsrət qovuşur,
Gəl, bənim əfəndim, gəl.

52. ŞENLİKLƏ SÜMMANİNİN DEYİŞMƏSİ

Aşix Şenlik Çıldırdandır, Aşix Sümməni Suxaralidür. Aşix Sümməni eşidiyer ki, Çıldırda bir aşix çıxmış, fikirləşiyer ki, iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz. Ona görə də on beş il sonra günlərin bir günündə gəndi sazını alıb Çıldıra gəliyer. Çıldıra gələndə Aşix Şenliyin əvini xəbər aliyer. Aşix Şenliyin əvini xəbər veriyer camaat, diyer ki, əyə,

bu adam, vallah, xam adamdur ki, Aşix Şenliyin əvinə gəliyer, bu heş bir şeydən xəbəri yoxdur. Gəlin bizdə bunun arxasınca gedax, orda bir yaxşı deyişmə olur, onu dinniyax.

Aşix Şenlik də öz həyətində odun yariyermiş. Bir də baxiyer göriyer ki, əyə, bir adam gəliyer, vallah, omuzunda da bunun, deyəsən, sazi var. Tez arvadına diyer ki, ay arvad, get o sazi gətür, birdən gələr o bənnən imtahan olmaya gələr, bən söz tapammam da, yengilləm də.

Odur ki, tez əvdən sazını gətirder, həm oduni yariyer. Gələn kimi Summani diyer salam, əleykum salam. Aşix Şenlik arif adamıydı, baxdı gördü ki, bu adam bu ətrafın adamına oxşamiyer. Geyimindən dedi ki, hə, bu olsa da, olsa da, Osmanlı tərəfdən gəlmiş adamdu. Odur ki, aldı sazını, görax Sümmaniya nə dedi:

Osmanlı yurdunna əzmurax etdin
Nə səbəbdən bizim elə gəlmişsin,
Fikrin söylə mənzilinə yetəyin,
Nə səbəbdən bizim kana gəlmişsin.

Aldı Sümmani:

Əzmürax etdirən ol abi bənə
Nəsib qisməti üçün nana gəlmişim,
Ön dörd yıldır oldum oda parvana
Sizin için yana-yana gəlmişim.

Aldı Şenlik:

Bən bilürüm, aşiq ahli-halından,
Aşixlər qaldurur qovli-qalından,
Eşitməmişdin bizim yerin qalmaqalından,
Sərdar geyib qızıl qana gəlmişsin.

Aldı Sümmani:

Səni aşixlərə arif dedilər,
Səni konuşmaya xoş misafir dedilər.
Səni aşixlərə sərraf dedilər
Qiyət için gövhər-kana gəlmişim.

Aldı Şenlik:

Aşiq Şenlik eşitmişdir aduni,
Qaçıncı bəbdadır qalbin qoşadı
Bizim ilə üfətlidir muradın,
Yoxsakim sən imtahana gəlmişsin?

Aldı Sümmani:

Sümmani pay umar şövkəti-şandan,
Gövül müraciəti ol şahı - Mərdan,
Dəvvət etsən lakin dönməm meydandan,
Vəhdətiçin bir tufana gəlmişim.

Bundan sonra AŞIX Şenliklə AŞIX Sümmani keçiyerlər içəri.

Aliyer AŞIX Şenlik:

Darıxma san qonaq, bir cavabım var,
Baxalım ağırü üsuli ərkan misin,
Gövhərin gizlimi, yoxsa aşikar,
Əcəb zahiri, yoxsa pünhandamisin?

Aldi Sümmani:

Mürşüdi kamilə eylərsəm xidmət,
Zanarım ağırü üsulu ərkan bizdə var,
Ərənlər pəyimizdən gəlırsə himmət.
Gahi-zahir, kahi-pünhan bizdə var.

Buni diyanda AŞIX Şenlik baxdı ki, ola, bu əgümə çıxdı!

Aldı AŞIX Şenlik, baxaq nə diyacax:

Nə tarixdə eşgin oldi aşikar,
Sən kimin rahına olmişsin təyyar,
Ya kimin maliylə olmişsin tüccar,
Nuni ali şanni meydandamisin?

Buni diyanda aldı Sümmani:

Sənə səksən, sənə dokkuz eşgim oldi aşikar,
Gəndi eşqim rahına olmişim təyyar,
Gəndi malimlə olmişim həddincə tüccar,
Sayənizdə üç-beş yərəm (dost) bizdə var.

Buna baxdı AŞIX Şenlik ki, ola, gənə qarşıma çıxdı, aldı aqallısını, yani axırını:

AŞIX Şenlik der, səni çoxdan bulacaq,
Arayıb yurdunda bən də qalacax,
Xəslində xəsmın halın biləcəax,
Əcəb dəryayı ümmandamisin?

Aldi Sümmani:

Cümlədən ədnadır gədayi Sümmani,
Əlimdən nə gəlür - mövladan ehsan,
Qətrədə qətrəyim, dəgüləm ümman,
Gahi olub cüzmi ümman bizdə var.

Buni deyib də sazlari dayatdilər. Başladılar papiros içməyə. AŞIX Şenlik dedi ki, ayə bunun ögünə qayalari atiyerim, çöp kimi üzümə vurıyer. Bu ögümə düşsə, bəni yengildər, bağliyar. Papirosi içdilər, gənə AŞIX Şenlik ögə düşdi, aldı AŞIX Şenlik:

Dərdim ondur, doqquzuni deməm əğyara bən,
Səkkizə ərzim var, yeddiyə əvarə bən,
Beş bənim kəsbi karım, dördünə eylədim təmənni,
İkiyə möhübbətim var, yalvarıram birə bən.

Aldi Sümmani:

Ərəstü bəzmindən gəldim haqqa iqrara bən,
Həmd olsun hana, düşmədim kənarə bən,
Adəmi adəm eyliyən arıflər ürfani,
Nəçün can qurban etmədim eylə bir tüccarə bən.

Aldi Şenlik:

Otuz iki dərdim var, qırx səkkiz dəvaynan,
On iki bürci çıxdım, üç yüz altmış altı səhraynan,
Oxudum əzbər etdim ilminə imləynan,
Əzəldən bənd olmuşum eylə bir hünkara bən.

Aldi Sümmani:

Otuz iki fərzi bəyan etdtn qırx səkkiz cümaynan,
Üç yüz altmış altı gündür, bir sənə vəda ilən,
Çahar kitab, çahar könül, çahar məzhəb sövdə ilən.
Təsdiqi iqrar etdim, getmədim kənara bən.

Aldi Şenlik aqallısını:

Əlli dörd bab içində dəmim var, dəvranım var,
Yetmiş bir hicab içində bir şahı-xubanım var.
Altı bin altı yüz altmış aldı dərdimin dərmani var.
Şenliyəm, şeş hesabi yar oldum öylə bir yara bən.

Aldi Sümmani:

Əlli dörd frəzi bəyan etdim qayatda-qayət.
Yetmiş bir hicab içində ol Muri Əhməd,
Altı bin altı yüz altmış altı ayat beyinnən,
Sümmaniyəm, xunam oldum eylə bir xəznadara bən.

53. MƏHƏMMƏD VƏ QIZXATUN

Bir türk oğlu Məhəmməd erməni qızı Qızxatuna aşiq olur. Ardauç adli erməni qızını türkə vermer. Götürür Durağ adında erməni oğlanına verer. Toydaki davul-zurna səsine dözməyən Məzəmməd Ardahan çayına geder. Qız da diyer ki, ana, qoy toyuma suyi özüm gətirem. Qız üç xana türki yazer, sənəyin qulpına bağliyer və özünü çaya ater. Məhəmməd yazını tapıb oxuyer. Diyer ki, zənən ki belə edib eşq yolunda bə bən? O da üç xana yazer sənəyə bağliyer və özünü çaya ater:

Məhəmməd:

Sənə qurban ölem Ardahan çayı.
Aparursan hangi diyara bəni,
Ruhumi qəbz eylə bu göl içində,
Boğmayıncaz atma qırağa bəni.

Qızxatun:

Özümi qayadan atanda qərq et,
Əlimnən daşlari tutanda qərq et,
İsmi cismimə qatanda qərq et,
Götür get bu yerdən uzağa bəni

Məhəmməd:

Əlvida, qardaşlarım, əlvida,
Bən murad almadım fani dünyada,
Heç ömür istəməm yardan ziyada,
Verin yar yoluna sadağa bəni.

Qızxatun:

Kafir Ardauçli durdi bir yani,
Onlarda and qıldı İncil fırqani.
Əzrayil-cəlladi gəl al bu cani,
Qoymadi yarinən yatağa bəni.

Məhəmməd:

Məhəmməd doymadi yar didarından,
Ah etduxca tütün çıxar sərindən,
Öləndə qəbrimi qazi dərindən
Ya sağa dəfn et, ya sola bəni.

Qızxatun:

Bən Qızxatunam, almanam ibrət,
Bizə səbəb olanlari bulmasın cənnət,
Bir zaman yasımi çəksin Məhəmmət,
Qaldurdi verdilər Durağa bəni.

54. QARA SƏVDƏ

Bir oğlan bir qızı sevər. Qız puş olur, başxasına gedər. - Buna diyərlər qara səvdəyə düşməx. - Oğlan qara səvdəyə düşüb öliyer, can verəndə diyer ki, qızı gətirin, qarıda dursun, söz deyim getsin, onsuz da bən öliyerim.

Qızı gətirərlər. Oğlan ona bir qaç xana diyer, bediva eliyer. Alır diyer:

İntizar edərim səvdigim sənə,
Məhşərəcən yana-yana qalasin,
Əvvəl ki vermişdün bəs iqrar bənə,
Məhşərəcən yana-yana qalasin.
Yatasın, yatasın yanın çürüsün,
Əcəl dərdə şirin canın bürüsün,
Ağzınnan-burnunna qan-icran yersün,
Məhşərəcən yana-yana qalasin.

Yatasın, yatasın leşlərin koxsun,
Səvgülli qomşilər uzaxdan baxsun,
Nə öləsin bu dünyada, nə də qalasan
Məhşərəcən yana-yana qalasin.

Məmən doli qalsın, beşigin veran,
Tənəşür üstünə saçların taran,
Anannan-baban gəlməsin yanan,
Məhşərəcən yana-yana qalasin.

Məhəmmət der söyləmişəm özi-özimmən,
Qanni yaş axudim ala gözümmən,
Xeyir-gün görmədim ibrət yüzünnən,
Məhşərəcən yana-yana qalasin.

55. TÜRKMƏN QIZI

Türkmən qızı bir oğlana aşıq oliyer, ama oğlan qızı iştəmiyer. Qız evdən çıxıb gəliyer ki, oğlanla qaçsın, amma oğlan getmiyer. Bayatı diyerlər, axırda qız kəndini çaya atiyer.

Qız:

Bu dağların əzəliyəm,
Təzə gülün gəzəliyəm,
Türkmənlərin gözəliyəm,
Haydi gedax, ağam oğlan.

Oğlan:

Bu dağlarla əzəl olmaz,
Təzə güldə gəzəl olmaz,
Türkmənlərdə gözəl olmaz
Get, gələməm, türkmən qızı.

Qız:

Babamın əvindən çıxdım,
Babamın əvini yıxdım,
Oğlan sənə yar deyibaxdım,
Haydi gedax, ağam oğlan.

Oğlan:

Ana-baban bizi duyar,
Peşimizi atli kovar,
Leşimizi qurtlar yiyar,
Get, gələməm, türkmən qızı.

Qız:

Çigdi çubuğun kurusun,
Toxumun quşlar döşürsün,
Boz öküzün qurtlar yesin,
Heydi gedax, ağam oğlan.

Gediyer də, kəndin suya atiyer də, o axmax oğlan qızla getmiyer.

56. YAVRUM, SƏNDƏN DOYAMADIM

Adamın biri kəndi cocuğunu dəvəynən götürüyər yol gediyər. Yol gedəndə ağaclı bir yerdən keçərlər. Cocuğun beşgi dəvənin üstdən küknarın talına (budağına) ilişib qalियer. Karvanbaşının bundan xəbəri olmur. Mənzil başan çatanda görərlər ki, cocux dəvənin üstündə yoxdur. Anasi nalə çəkib ağliyer və bu ağını söyliyer:

Dəvəni yüklədim getdim,
Əcəb bən yavrımı netdim,
Qaynatamnan hicab etdim,
Nənnidə balam, nənni.

Dəvəmi yüklədim gecə,
Dəvəm getdi ucdan-uca,
Bilmiyerim hali necə,
Nənnidə balam, nənni.

Küknar, talın quriyeydi,
Dibən balta veruleydi,
Yavrım bunda bulineydi,
Nənnidə balam, nənni.

Sənə nənni diyamadım,
Ala beşik quramadım,
Yavrım, səndən toyamadım,
Nənnidə balam, nənni.

Dərədə qurtlar uluşur,
Qarğa-quzğun leş bölüşür,
Duşmanlar duysa gülüşür,
Nənnidə balam, nənni.

Cocuğumin beşgi çamdan,
Yuvallandı düşdi daldan,
Balam öldi ilk axşamdan
Nənnidə balam, nənni.

Pəncərəsi gül şişəsi,
Yandı bağrımın köşəsi,
Yeddi yılın mənəmşəsi
Nənnidə balam, nənni.

EL ŞAİRLƏRİ

Axısqa eli sözün əsl mənasında şer yurduudur. Demək olar, hər bir türk nə vaxtsa şer yazıb və yazır; hər bir türk ulu ustadların ölməz sətirlərindən əzbər bilir. Bir çox türkün gizli saxladığı, məhrəm «könül dəftəri», şer toplusu var.

Axısqa türklərinin bədii zövqünün yüksəkliyinə dəlalət edən əsas faktlardan biri budur ki, bu ulusda Yunis İmrə, Dadaloğlu, Qaracaoğlu, Pir Sultan Abdal, Öməri, Sümmani, Ələsgər, Veysəl kimi bütün türk aləmində məşhur ulu ustadlar indiyədək çox sevilir, yaddaşlarda yaşanır və qavranılır (qeyd edək ki, axısqaçılıq Osmanlıdan olan ustad aşıklara əflatunlar demişlər).

Çıldır-Axısqa elinin doğma şairlərindən, klassik aşıklardan və şairlərindən sayılan Xasta Hasan, Şenlik, Sümmani, Əmrahi, Öməri, Ülfəni, Talibi, Şivğa, Məhəmməd Səfili, Usta Mürtəz, Zarzimalı Aslan kimi ustadlar xalq arasında xüsusilə məşhurdur.

Axısqaçının çağdaş şairləri də çoxdur. Cabir Xalidov, Fəhlül, Zeynül Yektaş, Şimşək, Sürgün, Mehyaq Əhmədoğlu, Şahismayıl Adıgünlü, İlim Şahzadəyev, İlyas İdrisov, Güləhməd Şahin, Nürəddin Sasiyev, Allahverdi Pirişev, Sabircan Cəlilov, Fərman Məmmədov, Rəfael Xəlilov, Müsəddin kimi istedadlı sənətkarlar soydaşlarının çağdaş hissələrini, istək və arzularını, həsrət və ümidlərini gözəl ifadə edə bilirlər.

Axısqaçının nə klassik, nə də müasir el şairlərinin əsərləri geniş şəkildə çap olunub. İmrə, Dadaloğlu, Qaracaoğlu, Pir Sultan Abdal, Şenlik, Sümmani, Qəssab Məmməd, Qul Hümət, Öməri, Hüzuri, Talibi kimi məşhur klassiklərin axısqaçılıqlardan topladığımız bəzi əsərlərində isə məlum nəşrlərlə müəyyən variant fərqləri nəzərə çarpır. Axısqaçılıqlardan canlı ifadə topladığımız bəzi ümumtürk poeziyası nümunələrinin, eləcə də Axısqaçaya coğrafi-mədəni baxımdan yaxın aşiq mühitlərinə xas əsərlərin kitabda yer almasının əsas məqsədi bu elin amansız təqiblər, sürgün əziyyətlərinə baxmayaraq, etnik mənliklərinin tərkib hissələrindən olan ulu türk sözünü, şerini hafizələrində yaşatmasını, yəni türklüklərini qorumasını bir daha təsbitləmək və onların poetik dünyasını anlatmaqdır.

Böyük əksəriyyəti ilk dəfə çap olunan bütün bu gözəl şer nümunələri Axısqa türklərinin poetik düşəsini açıqlayır, eyni zamanda ümumtürk poeziyasını yeni boyalar, imzalarla zənginləşdirir.

*1986-1990-CI İLLƏRDƏ AXISQALILARDAN TOPLANMIŞ
ÜMUMTÜRK POEZİYASI NÜMUNƏLƏRİ*

YUNUS İMRƏ

1. SALAM OLSUN

Bu dünyadan gedər oldux,
Qalanlara çalam olsun,
Bizim üçün xeyir-dua
Qılannara salam olsun.

Əcəl bükə belimizi,
Söylətmiya dilimizi,
Xəstaikan halimizi
Sorannara salam olsun.

Tənnim ortaya açıla,
Yaxasız gömlək biçilə,
Bizi asan bir vəchilə
Yuyannara salam olsun.

Kimsə dürmaz qəsdimizə,
Gedər oldux dasdumuza,
Namaz üçün üstümüza
Turannara salam olsun.

Bir qaydadur gələn gedər,
Əcəl ki var bizi güdər,
Bizim halımızdan xəbər
Sorannara salam olsun.

Dərviş Yunus söylər sözi,
Yaş dolur iki gözi,
Bilmiyan nə bilsin bizi ,
Bilənnərə salam olsun.

2. ÖMRÜM SƏNİ

Günüm keçdi ahu vaynən,
Ah neyləyim ömrüm səni,
Gəldin keçdin biləmədim,
Ah neyləyim ömrüm səni.

Səni bahaynan almadım,
Odur qeydinə qalmadım,
Sənə vəfadar olmadım,
Ah neyləyim ömrüm səni.

Ömrüm ipi düzüləsi,
Sürət keçmiş pozuləsi.
Xeyrim-şərim yazıləsi,
Ah neyləyim ömrüm səni.

Birdə geri gəlmiyəsən,
Gəlib bəni bulmıyəsən,
Bu dövrəni surmiyəsən,
Ah neyləyim ömrüm səni.

Hani sənənin qalduğum,
Şad olub da gülduğum,
Axır günü yad olduğum,
Ah neyləyim ömrüm səni.

Miskin Yunus, gedəsisən,
Əcəb səfər edəsisən,
Sən bir əcəl badəsisən,
Ah neyləyim ömrüm səni.

3. AŞK NEYLƏDİ?

Yüyürürəm yana-yana,
Aşk boyadı bəni qana,
Nə aliməm, nə divanə,
Gəl gör bənə aşk neylədi?!

Gah əsərim yellər kimi,
Gah coşarım sellər kimi,
Gah tozarım yollar kimi,
Gəl gör bənə aşk neylədi?

Ya əlim al, qaldur bəni,
Ya vəslinə daldur bəni,
Çox ağlatdun, güldür bəni,
Gəl gör bənə aşk neylədi?

Bən Yunusi biçarəyəm,
Başdan ayağa yarayəm,
Dost əlindən avarəyəm,
Gəl gör bənə aşk neylədi?

4. BİZİMDÜR DADAOĞLU

Qalxdı köç eylədi Afşar elləri,
 Ağır -ağır gedən ellər bizimdür,
 Ərəb atlar yaxın eylər irəği,
 Yuca dağdan aşan yollar bizimdür.

Savax birimizi beşə sayarlar,
 Dəmür libas, polad çarux geyarlar
 Qavğayı görəndə fəğan deyərler,
 Əlləri mızraflı ağlar bizimdür.

Belimizdə qılıncımız kirmani,
 Daşi dələr mızrağımın təmreni,
 Haqqımızda dövlət vermiş fərmani,
 Fərman padşahın, dağlar bizimdür.

Dadaloğlı, savax dava kurulur,
 Ötər tütək, davlumbazlar vurulur,
 Neçə qoç yigidlər yerə sərilür,
 Ölən ölür, qalan sağlar bizimdür.

QARACAOĞLAN

5. DEMƏDİMMİ

Ala gözli, nazli dilbər,
 Vaxtın keçər demədimmi?
 Hərəmi olmuş gözlərin,
 Qanım içər demədimmi?

Bax bu qaşa, bax bu gözə,
 Cigər kabab oldi közə,
 Yaxasız gömləklər bizə
 Fələk biçər demədimmi?

Qaracaoğlan, göz mərd ilə,
 Ülfət qılma namərd ilə,
 Fələk bizi bu dərd ilə
 Qoyar naçar demədimmi?

6. ÖGÜNSÜN

Əzəl bahar yaz ayları gələndə,
İftidə açılan güllər ögünsün,
Başı yeşil, köksi siyah durnalar
Dolanub qonduğı göllər ögünsün.
Ötməsin bülbüllər, gəlməsin yazlar,
Yigid olan silasını arzular,
Xanzada gəlinlər, begzadə qızlar,
Onlara sarılan qollar ögünsün.
Qarac oğlan da der, yaylam yaz olsun,
Yaylaya çıxmazdan ömrüm az olsun,
Bir yar ki, sənnən söyləməz olsun.
O yarı söylədən dillər ögünsün.

7. ÜÇ DƏRD

Vara-vara vardım o qara daşa,
Həsərət qoydun bəni qohum-qardaşa
Səbəb gözdən axan bü qanni yaşa,
Bir ayrulux, bir yoxsullux, bir ölüm.
Neçə sultanları taxtdan endürdi,
Neçəsinin çıraqını söndürdi,
Neçəsinə gəlməz yola göndərdi,
Bir ayrulux, bir yoxsullux, bir ölüm.
Qaraca oğlan da der dərdim keçilməz,
Əcəlin şərbəti öddür, içilməz,
Üç dərdim var bir-birindən seçilməz,
Bir ayrulux, bir yoxsullux, bir ölüm.

8. DƏRMANIMMI VAR?

Üryan gəldim, genə üryan gedərim
Ölməyə əldə fərmanımı var,
Əzrail gəlib də can tələb edər,
Can verməxdən özgə dərmanımı var?
Bir gün yazılıb da sorğu sorulur,
Məhşərin günündə divan qurulur,
Harami var deyə qorxi verulur,
Benim ipək yüklü karvanımı var?

Ər ikən ərlüğün meydana gətür,
 Qədir Mövlam, nöqsanımi sən yetür,
 Bənə diyər ki, qəm yükünü al götür,
 Bənim yük qalduran imkanımı var?
 Qaracaoğlan der, adımi çəkərlər,
 Əğü oldi yeduğumuz şəkərlər,
 Göz var deya isnan edərlər
 Bənim haqdan başqa imanımı var?

9. BAHAR

Bülbül, nə yatarsın, bahar yetişdi,
 Ulu sular göl olduğu zamandır ,
 Qat-qat oldi gül yaprağa qarışdı
 Bülbül gülə gül olduğu zamandır.
 Genə bahar oldi açıldı güllər,
 Fəqana başladı şeyda bülbüllər,
 Burum-burum yırgalandı sünbüllər
 Aşıqların dəl olduğu zamandır.
 Bülbül nələr bilür gülün halından,
 Yeter Məcnunluğum yarın əlindən,
 Aşib-aşib gəlür yayla belindən,
 Yardan bizə gəl olduğu zamandır.
 Genə gəldi barlı bəhrəli bağlar,
 Bülbülün fəqanı qəlbimi dağlar,
 Dürli çiçəklərlə bəzənmiş dağlar,
 Uli dağlar yol olduğu zamandır.
 Qaracaoğlan der-keçdi çağlarım
 Meyva verməz oldi könül bağlarım,
 Haxlıma gəlduxca ağlar-ağlarım,
 Gözüm yaşı sel olduğu zamandır.

10. ÖLÜRÜM

Baxçasında seyr edən gördüm yarı,
 Daramış zülfünü, vermiş tumarı,
 Ağ köksün arası zəməm puvari,
 İçsəm öldürürlər, içməsəm ölürüm!

Başına çəkiddür qədifə fəsi,
Bu gizli çəkduğum yarımın yası,
Çəkmişlər bacaya dəmir qəfəsi,
Baxsam öldürürlər, baxmasam ölürüm!
Qaracaoğlan der, kəndim ögmüyem,
Coşğun sular kimi bəndi dögmüyem,
Gözəl sevmə derlər, nasıl sevmüyem,
Səvsəm öldürürlər, səvməsəm ölürüm!

AŞIQ SÜMMANİ

11. OLMAZ

Tövbəkar ol, könül, tarixdən çıxma,
Şeytandan şəfaət-şifadar olma,
Tərki sələbindən ötürüb qalxma,
Konuşma puştına, namus-ar olmaz.
Nəsihət al bu kamilin sözündən,
Gəl kamali qazan özü-özündən,
Bir övlad ki, düşsə ana gözündən,
Dgül allah razi, bərxudar olmaz,
Kamali olurmi hər bir gədanın,
Xoş lisani olur şirin sədanın.
Axarı xərabdır hərəməzadanın,
Çalıb çırtmaq ilə kizbi-kar olmaz.
Seyr eylədim dünya qalma-qaluni,
Gözüm gözlər kamil pır-kəmalini.
Saxın, alma bir zənənin duşuni,
Könül havalidur, vəfadar olmaz.
Ah edib, Sümmani, saralıb solma,
Gələn məvlədəndir, kimsədən bilmə,
Səvilən bir yerə çox gedib-gəlmə,
Kesilüb məhəbbət, ehtibar olmaz.

12. OLMAZ

Dəli könül, gəl töbəkər ol,
Şeytandan bir fayda şəfaət olmaz,
Gəndin bilməzinən qalxıb oturma,
Oninən söyləsən namus-ar olmaz.

Nəsli xarab olan nəslinə çəkər,
 Dəmurdən tuç olur, olurmi şəkər,
 Nalet kor şeytana, yolundan çıxar,
 Çalıb çırpmağınan kəspu kar olmaz.
 Summəni der, bü gəmlərə sən batma,
 Geçər ömrün gendi gendin qocaltma,
 Səvilən yerlərə heç tez-tez getmə,
 Qalxar məhübbətin, rəğbətin olmaz.

13. NƏ GÖZƏL UYMIŞ

Çıxdım bu dağlara, duman bürümüş,
 Duman bu dağlara nə gözəl uymuş,
 Razi oldum haxdan gəldən qəzaya,
 Sabır mö»minlərə nə gözəl uymuş,
 Dügündə - bayramda edərlər zinət,
 İslama buyurmuş farz ilə sünnət,
 Yezidə cəhənnəm, möminə cənnət,
 Nalet kor şeytana nə gözəl uymuş.
 Sümmani der, İncil endi İsayə
 Dil verildi əlindəki əsayə,
 Zabur-Davuda, Tövrat - Musaya,
 Qur»an Məhəmmədə nə gözəl uymuş.

14. ETMƏZ

Bir xalqın təməli xalis olmasa,
 Oni qaynatmaynan zar qəbul olmaz.
 Kamil sıfatına heç qonarmi pas?
 Möminin aynasi kir qəbul etməz.
 Bir yigidin asli olsa kamali
 Canan əllərindən alur xəbəri.
 Səmaya sar çəksə qavax ağacı,
 Yaprax açar, amma bar qəbul etməz.
 Sümmanı, sözlərin sürmə yaşıdır,
 Bir köhnə pırimin hədiyyəsidir,
 Könül, yara varmax, can bahasıdır,
 İraqdan-irağa yar qəbul etməz.

15. KİTABLAMA

Ustasından dərsin almış xocalar,
Diyari-əxrətdən gələn kimidi?
O məvləm ki, yeri-göyi yaratdı,
Yer üstünə bina quran kimidi?
O kim idi beş yaşında ömri sökildi,
Altmış bin şəhərə qanı tökildi,
Həzrəti İsa ki, gögə çəkildi,
Merdivan başında duran kimidi?
Der Sümmani, bu sözümdə yoxdur qələt,
Əzəl bu dünyaya kim qurdi ələt,
Cəbrayıl ki, göydən endürdi ayat,
Yetmiş iki dildən bilən kim idi?

16. KÖNÜL

Dəli könülinən duşdum bir cənqə,
Xekməti sorulmaz boşdur bu könül,
Gündən-günə qirər hər turli cənddə,
Bəzi sölar, bəzi günəşdur bu könül.
Bəzi gəm tolar, bəzi beloya,
Bəzi məcnun taki dönər sönöya,
Bəzi nərvon toki çıxar hovöya,
Bəzədi tərənmez, taşdur bu könül.
Suməni der, bu dünyada çekirim yaş,
Silinməs qovlumun, kəlbimin pası,
Köksumə könonda əcəl pəncəsi,
O zaman diyarım boşdur bu könül.

17. NERDƏDİR?

Aşx bögün bizə meydan iştədi,
Cahanın dörd kitab yeri nerdədür?
İndiyacan həddimi bildirem sənə,
Aşx olanların piri nerdədür?
Zümrüd quşi ki, bidad silayan,
Süleyman Nəbinin dərdin söyləyan,
Hak ilə bin bir kəlam söyləyan,
Musa kələmullah turi nerdədür?

Dərdi yox sirini pünhan edacax,
 O Məxbul quların seyran edacax,
 Siri yazdan bir gün divan edacax,
 Söylə, aşix, söylə, ulu məhşər nerdədür?

18. DASTANI CƏNNƏT

Qəl gəlur koç yelə dari fənədən,
 Açılmış nəkali duri cənnətin,
 Çünki vəfa yoxdur dahi dünyadan,
 Zinnətlənmiş hər əsrəri cənnətin.

Tubadan talu edər huri qulman,
 Havuzlar kəsələr, nə gözəl divan,
 Oraya cəm olacax cümlə əhli iman,
 Heç bulumaz bir ağ yeri cənnətin.

Tam yetişmiş bin hürünün müi var,
 Durlu zəfərdən nazum mui var,
 Muhəmmədi onda bi çift tui var,
 Məryam ana yadiqari cənnətin.

Muhəmməd haxdur hakkin dənəsi,
 Kuruldi şəmlərə aşx pərvanəsi,
 İki kərpicdəndur onun binasi,
 Məvhərdur bəhdiyar cənnətin.

Bizi yaratmışdur yaradan tanrı,
 Əhli islamlara nəsib et bari,
 Altundan, ğumuşdan burçı hisari,
 Tabağa-tabağa yeri cənnətin.

Nə qətən vəsf etsəm o qətən uca,
 Bilmiyan cəhilə gəlur nəticə,
 Şavqundan bulunumaz həm gündüz,
 Gecə, şavqi verur hər yana nuri cənnətin.

Bir muminə yetmiş hürü azında,
 Toymax olmaz heç birinin sözündən,
 Pallar axar bismilləhmin gözündən,
 Zulmanımı göqlər səni cənnətin.

İsmiçalal sadik çəkər dilləri,
 Havadadur çağırur hək bülbulləri,
 Heç rənqindən solmaz nə xoş gülləri,
 Əskuk olmaz qaza bari cənnətin.

Yarab verdə etmə sən nəçar,
Cənnətin qəpisini camallar açır,
İdris Nəbi o yerdən beyçar,
Vardur o hüllə dahi cənnətin.
Summani, yanarsın xisri kamali,
Kamalsız neynarsın dünyalux mali,
Orada görünür qüdrət bari,
Titraşur binasi yeri cənnətin.

PİR SULTAN ABDAL

19. GƏL-GƏL

Ağlatmayın bəni, dərdim böyükdür,
Aşıqlar meydanı coşmamış gəl-gəl,
Yar, bənim cigərim dəlük-dəlükdür,
Qaynayıb-kükürəyib daşmamış gəl-gəl.
Fələk bir bilərzük taxdi koluma,
Hayıf, yarım agah dəgül halıma,
Əcəl şərbətini vərđi əlimə,
Saqiyə, bu cami içməmiş gəl-gəl.
Gəl bizim bayçaya edəlim seyran,
Bülbül aşiq olmuş bir gülə heyran,
Səni bir gün bəndən ayırar dövrən
Ayrıluq ortaya düşməmiş gəl-gəl.
Burda beş-on günlük rüzgarım qaldı,
Əmanət sahibi gəldi də aldı,
Yüklənmiş qəflədi, qaçılmaz yoldı,
Ömrümün karvani köçməmiş gəl-gəl.
Pir Sultan Abdalam, bələymiş yazı,
Daha çəkməz oldum cəvr ilə nazi
Havalandı uqdi könlümün bazi,
Doyunca qucuşaq, uçmamış gəl-gəl.

BEYTAL QASIM

20. GÖRÜNSÜN

Başı yüksək, köski dumanlı tağlar,
 Alçax turun, o canalım görünsün,
 Yürəgim tolubdur, çeşmim qan ağlar,
 Bir yan turun, o canalım görünsün,
 Bu fələk bənimlə eylədi dava,
 Çəkilsin bulutlar, açılısın hava,
 Of, çeşməli tağlar, səndə nələr var,
 Ayam olsun, o canalım görünsün.
 Fələk bənə bu vaxtımda sataşdı,
 Bənim ahım arsimana yetişdi,
 Beytal Qasım zülmat tağını aşdı,
 Dövrən dönsün, axır zaman görünsün.

QUL HÜMMƏT

21. AXŞAM OLDİ

Səyyah oldum bu aləmi dolandım,
 Bir dost bulamadım, gün axşam oldi,
 Bir yürəgə, bin kövülə boylandım,
 Bir dost bulamadım, gün axşam oldu.
 İki əlim düşməz oldi yüzümdən,
 Ah etdikcə qanlar axdı gözümdən,
 Nöqsanımı gördüm özüm-özümdən,
 Bir dost bulamadım, gün axşam oldi.
 Pozukdur dünyanın təməli, pozuk,
 Tükəndi dənələr, qalmadı azux,
 Yazuxlar bu keçən ömrümə, yazuk,
 Bir dost bulamadım, gün axşam oldi.
 Ustad Qul Hümmətəm, ümmana dalam,
 Gedənlər gəlmədi, bir xəbər alam,
 Ədalət soraqlı doğru abdalam,
 Bir dost bulamadım, gün axşam oldi.

QƏSSAB MƏMMƏD

22. SƏNİN ƏLİNDƏN

Məmmədim-Məmmədim, otur dizimə,
Sürmələr çəkəyim ala gözüne,
Uyma, Məmməd, uyma düşmən sözünə,
Yandım, Qəssab Məmməd, sənin əlindən.
Sarayın ögündən gəlib keçərsin,
Bənəm dönüb nisbət-nisbət baxarsın,
Nə alıb qaçarsın, Nə vaz keçərsin,
Yandım, Qəssab Məmməd, sənin əlindən.
Qaşların ögündə bir yeşil çadır,
Çadırın içində Məmmədim yatır,
İndiki əhbəblər saymıyer xətir,
Yandım, Qəssab Məmməd, sənin əlindən.
Qışlanın ögündə üç ağac incir,
Qolunda bilərzük, boynunda zəncir,
İxtiyar fədərim, anam pek acur,
Yandım, Qəssab Məmməd, sənin əlindən.

MOLLA CÜMƏ

23. YA BİR OLUR, YA İKİ

İsmi pənhan, niyə bəndən küsmişsin?-
Dost-mehriban ya bir olur, ya iki.
Böğün ölsəm hər kəs diyar yazuxdur,
Cani yanan ya bir olur, ya iki.
Sən şö»ləsən, bən yanında fənərim,
Bülbülünəm gülşənindən kənərəm,
Ataş olub hər məclisdə yanaram,
Dərdim bilən ya bir olur, ya iki.
Hilal qaşa nə layıqdır o sürmə,
Meylin qurub, üzün bəndən çəvürmə;
Cüma diyar, hər yetənə sirr vermə, -
Sirrin bilən ya bir olur, ya iki.

24. DÜNYADUR

Təki bənə məth eyləmə dünyani,
 Ya bu dünya bir bekara dünyadür,
 Hələ Adam peyğandardan irəli,
 Bir yüzi ağ, bir yüzi qara dünyadur.
 Dünyaya gələnələr qismətin yiyar,
 Cəhillər ağaydur şeytana uyar,
 Seyrəkdur işin, bilənlər tuyar,
 Şahan şankar bir bekərə dünyadur.
 Dərin suya girmə gecə bilməzsən,
 Yıxar səni, çıxıb göçə bilməzsən,
 Qırar qol-qanadin, uça bilməzsən,
 Tatlı aşə zəhər qatan dünyadur.

AHISKANIN SÜQUTUNA DAİR TARİXİ ŞERLƏR

ŞAİR GÜLALİ

25. AHİSKA GÜL İDİ GİTTİ

Ey kardaşlar, size tarif eyliyem
 Kanlı yaş tökerek derdim söyliyəm
 Dağıldı yuvamız yâdi boyliyem
 Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

*Bozuldu bağları gəzəl Ahıska
 Özüne çare bul düzəl Ahıska.*

Bahtı karaladı, bir gün gülemez
 Kâfir Moskof baskın etti alamaz
 Erzurum uzak mı, imdat geleməz
 Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Azğur Boğozu'nda kavgə kuruldu
 Çok hayın beylərə altın verildi
 Şəher talan oldu, evlər yarıldı
 Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Yediden yetmişə andı içtilər
 Yurt, namus uğruna candan geçtilər
 Dönmələr cepheden hama kaçtilər
 Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Burç üstünde bayrakları kurdular
Yedi gün, rûz-ü şeb kılıç vurdular
Çol çocuk demeden cümley kırdılar
Ahıska düzündə çadır kurdular
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Kâfir ikndide kurdu savaşı
Mel'un fırsat buldu verdi ataşı
Bozuldu kal'ası dağıldı taşı
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Şeherin yarısı odlara yandı
Ah u fiğan asumana dayandı
Şehitler kaniylen yerler boyandı
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Ahıska'dan çıktı bir ulu duman
Zulüm arşa yetti, vermiyor aman
Mevlâm ahirette nasib et iman
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Paşalar teslimen çıktı kaladan
Niçe evlât ayrı düştü anadan
Göstərməsin böyle günü Yaradan
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Seraskerin ömrü günü keçilsin
Köse paşa sakkalından asılsın
Mustafa Beg kara yere basılsın
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Ahıskalı düştü derde feryada
Seraskeri yetişməsin murada
Askeri hayindir gelmez imdada
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Seraskeri dönsün tezden türaba
Ahıska'yı sattı yatğın aşaraba
Mescit medreseler günü haraba
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Baltalı analar cenge katıldı
Al belekten çay'ın yüzü tutuldu
Sabi sübyan ataşlara atıldı
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Topların sesinden duman bürüdü
Niçe canlar türab oldu çürüdü
Urus girdi, ireliye yürüdü
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Yıkıldı saraylar kalmadı hâşa
Dağıldı şənliği dağ ile taş
Lâyık mıdır size bey ile paşa
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Ahıska'nın ögü bir gözəl yazı
Perperişan oldu gelini kızı
Təkdir Hak'tan idi bu kara yazı
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Ahıska etrafi çevrülü dağdır
İçində yetişən mor sümbül bağıdır
Aman Allah bögün ne yaman çağdır
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Məscit mihrabına zənkər asıldı
Câmisinə küfr ayağı basıldı
Bin bərəkət bu yerlərdən kəsildi
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Gündə okunurdu beş vaxt ezan
Bindən ziyadəydi okuyub yazan
Mərhamət mürüvvət Yaradan Yezdan
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Açıldı bağları al yeşil sarı
Kırıldı kalmadı talandı varı
Böyle imiş bize Təkdir-i Bâri
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Bizə haram Ahıska'nın ovası
Dağılsın Urus'un yurdu yuvası
Yetişsin Arşta melekler duvası
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Kazaklar oturmuş kılıc yağlıyor
Ahıska içində al kan çağlıyor
Yerde insan, gögde melek ağlıyor
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Cənnət misli göz önündən gitmiyor
Viran oldu bağlar, bülbül ötmüyor
Elimiz ulaşmaz kuvvət yetmiyor
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Vəfat-i Meryem'in ertəsi günü
Kuruldu Ahıska kara düğünü
Yuhudaydı fukarası zəngini
Vay ki harab oldu gözəl Ahıska.

Bunu böyle söyler Gülalî Hoca
Top gülle yağdırdı her gün her gece
İki yüz kırk dörd, kırk beşinci gece
Vay ki harab oldu gözel Ahıska.

Bayatısı:

Ahıska gül idi gitti
Bir ehli dil idi gitti
Söyleyin Sultan Mahmud'a
İstanbul kilidi gitti.

26. KALDI MOSKOF'A AHISKA

(anonim)

Ahıska'nın hâli yaman
Dil varmaz ki ede beyan
O ki oda yaktı düşman
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Paşalar el bir olmadı
Hayini çok hâl bilmedi
Bir yerden imdat gelmedi
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Kâfir yangın verdi gece
İşimizi saldı lece
Şehir elden gitti nice
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Üç gün üç gece od yağdı
Ne gün gördük ne ay doğdu
Sağ kalanı duman boğdu
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Üç gün ataşlara yandı
Od alav arşa dayandı
Her yeri kana boyandı
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Yavrusun attı anası
Oldu külli gam-hanesi
Bozulmaz sağlam binası
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Ahıska'nın önu yazı
Şehittir gelini kızı
Çekticeği kara yazı
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Viran kaldı bağ bahçesi
Şakımaz bülbülün sesi
Oldu baygular yuvası
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Viranesi melul bakar
Taş toprağı şehit kokar
Artık kim seyrana çıkar
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Akan sular bulanık
Mescit medresesi yanık
Müminlerin kalbi sınık
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Câmiler kandili yanmaz
Minberde hutbe okunmaz
Sanman ki Çark'a dokunmaz
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Tekepatlatan kan çağlar
Gökte melâikeler ağlar
Ehli İslâm kara bağlar
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Ala karlı yaylakları
Kan akıyor bulakları
Ağ'a döndü duvakları
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Ahıska düştü âha
İşi kalmış bir Allah'a
Gözler görür mü bir daha
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Zağ'a kalmaz şahin yurdu
Gelir şol AL'OSMAN kurdu
Kem talihtir aldı verdi
Kaldı Moskof'a Ahıska.

Padişah'tan ferman olur
Şanlı ordu gine gelir
Bu yerleri tamam alır
Kalmaz Moskof'a Ahıska
Varmaz bu çoğa Ahıska...

POSXOVLU AŞIQ ÜZEYİR FƏQİRİ
(1830)

27. AXISQA AĞITI

Hey kardaşlar yanak yanak ağılyak
Ülkemiz sultanı elden gidiyor
Al yeşili töküp kara bağılyak
Al'osman'ın şanı elden gidiyor.
Ahıska'ydı burda ellerin hası
Yakıldı ataşa şennigi nâsı
Kurtuluncaya dek çekecek yası
Esir olmuş camı elden gidiyor.
Kâfir Moskof'a baş ülke verilir
Kesilir sinorlar korqan kurulur
Yedi yerden Fakîr beli kınılır
İslâm'ın vatani elden gidiyor.

28. AXISQANIN SÜQUTUNA

İndim ovasına bir göz gezdirdim
Gördüm el'in bahça bağı bozulmuş
Yüregim tutmadı bir dahi bakım
Taş toprağı ağlar bendi çözülmüş.
Meğer tezmiş bağda bülbüller ötmez
Hanümanlar sönmüş bir ocak tütmez
Hicret eder yâda ayağı gitmez
Turna gibi katar göçü düzülmüş.
Maralı bend etmiş ifrit tuzağı
Artık yavru tezmiş yoktur durağı
Ala gözler şimdi bir kan çanağı
Bîgafil yârinden eli üzülmüş.
Bu Fakîr âh eder kanlı yaş töker
Esirdir AHISKA boynunu büker
Tezden çare kıla ol Şah-ı hünkâr
Nice diyem bahtın kara yazılmış.

29. AHMEDİYE AĞITI

Kudretten yapılmış cismin
Belirsiz olacak ismin
Tiflis'ten gelmiştir hasmın
Ağlasana güzel câmi!
Taşların hepsi beyazı
Senden çevirdiler yüzü
Duvadan unutma bizi
Ağlasana güzel câmi!
Dahi okunmaz ezanı
Nida etmiyor mezzini
Görecek miyiz yüzünü
Ağlasana güzel câmi!
Câmimiz kalıyor burada
Aramıza girdi perde
Bizi saldı gama derde
Ağlasana güzel câmi!
Cumamız kılınmaz durdu
Anınçun çekeriz derdi
Terkederiz yeri yurdu
Ağlasana güzel câmi!
Cemaat çekeriz âhı
Okunmaz mı hutben dahi
Urus'a kaldın mı sahi
Ağlasana güzel câmi!
Hazreti Mehdi dirilse
Buraları gelip alsa
Seni ederler kilise
Ağlasana güzel câmi!
Hicret etti niçe kullar
Hep Kur'an okurdu diller
Hani seni yapan eller
Ağlasana güzel câmi!
Mağfiret evisin zati
Sevabın çok katı katı
Padişah vermez beratı
Ağlasana güzel câmi!

Müminler kılar namazı
Ederler Hakka niyaz
Tarih dolar kalır azı
Ağlasana güzel câmi!
Ben giderim döne döne
Sen kalırsın yana yana
Haçperestler dolar sana
Ağlasana güzel câmi!
Bir kurtaran etse zuhur
Cümle kâfir olur makhur
Sevinirsin sen de Fakîr
Umut kesme güzel câmi
Bizden küsme güzel câmi!

30. AHISKANIN SÜQUTUNA

Kavqalar kuruldu günler farıdı
Ahıska üstünü duman bürüdü
Dini İslâm olan bütün kırıldı
Toz duman içinde kalan Ahıska.
Meleşir kuzular bulmaz anayı
Feryadımız düştü arşı alayı
Gidi kâfir zapteyledi Kala'yı
Kalası da esir giden Ahıska.
Gidi kâfir putun verir elime
Canım kaynamıyor almam dilime
Günde üç yol teklif eder dinine
Yigitleri esir giden Ahıska.
Evimizin önü bütün dağıdı
Babam paşa kardaşlarım bey idi
Böyle olmaktan ölmek yeğ idi
Düşman ellerine geçti Ahıska.

31. AHISKA SAVAŞINA KOÇAKLAMA

Ahıska'nın başı duman
Gelmiş yine zâlim düşman
Koçaklar aldı şöhet şan
Kırdı Moskofu Ahıska.

Vardı Boğaz'da oturdu
 Düşmanı yara yetirdi
 Dört yarı al kan götürdü
 Sardı Moskofu Ahıska.
 Qaziler bakmaz geriye
 Sanki kurt girmiş sürüye
 Aldı Moskofu arıya
 Vurdu Moskofu Ahıska.
 Moskofun beli büküldü
 Hileye şere döküldü
 Şenlik Boğaz'dan çekildi
 Çardı Moskofu Ahıska.
 Hamşoğlu hiyanet oldu
 Çol-çocuğa talan saldı
 Asker de geriye geldi
 Gördü Moskofu Ahıska.
 Seherde savaş kuruldu
 Düşmanın safı yarıldı
 Altı bin saldat kırıldı
 Girdi Moskofa Ahıska.
 Sokakta alır kan leşi
 Koptu kıyametin eşi
 Eğer hatun eğer kişi
 Yerdı Moskofu Ahıska.

AŞIQ QƏRİB

32. AHISKA AĞLATMASI (1828)

Ahıskaya geldi üç tane paşa
 Paşalar gitmedi ettiler haşa!
 Oğl'uşak döküldü dağ ile taşa
 Bilir misin o tufanın Ahıska?
 Ahmediye minaresi söküldü
 Arabaynan Uruset'e çekildi
 Hangi şah vaktinde binan döküldü
 Acep kaçındadır sinin Ahıska?
 Ustaların kama kılıç yapardı
 Müşteriler elden ele kapardı
 Cuma günü bir velvelen kopardı
 Unuttun mu er meydanın Ahıska?

Adlım idi Ahıska'nın koçağı
Müzeyyen çarşılar ayvan konağı
Yaktı Moskof bastı Saldat, Kazağı
Taladı malların han'ın Ahıska...
Bu kadarca öğüdümü alasin
Ben Garip söyledim eyce bilesin
Gönül göç eylemiş hoşça kalasin
Çok yedik nimetin nanın Ahıska.

Bayatısı:

Âşık der ki ne çâre
Gündür geçer ne çare
Bu kapıyı kapadan
Bir gün açar ne çâre.

DAŞDƏMİR

33. AHİLKELEK ÜZERİNE AĞIT (1828)

Kanlı yaş dökerek söyleyim hâlin
Nic'oldu ulus'un haniya élin
Bozulmuş gülşenin néttin bülbülün
Bundan böyle oda yan Ahılkelek,
Geçiptir çırağın sön Ahılkelek...
Yardan ayırmışlar kalıp şivan'a
Gülü solmuş bülbül düşüp hicrana
Viranında baykuş kuruyor bina
Şimdi oldun tam viran Ahılkelek,
Ne zaman olursun şen Ahılkelek...
Çektiğin zulümler arşa dayandı
Yaradan'a müşkül hâlin ayandı(r)
TAŞDEMİR eriyip odlara yandı
Sen idin ellere han Ahılkelek,
Çıktın elden gittin can Ahılkelek...

KLASSİK AŞIQLAR VƏ EL ŞAİRLƏRİ
(XVIII – XIX ƏSRLƏR)

Əsərləri təqdim olunan sənətkarlardan başqa, XVIII-XIX əsrlərdə və XX əsrin əvvəllərində Axısqada Üzeyir Fəqiri, Vanlı Oruc, Mahmud Çirkini, Molla Xəlis, İsmayıl Əfqan, Seyfi, Heydər bəy, Dəli Tamı, Qul Əhməd, Gülali Xoca, Ömər Əfəndi, Pir Məhdi, Xırtızlı Sevdəyi, Axılkələkli Daşdəmir, Pərtəv Bəy Qorxan, İsgəndər Nihani, Şəhri Əfəndi, Azqurlu İsmayıl, Aşıq Nuru, Aşıq Balakışi, Aşıq Məftuni, Aşıq Balabəy, Çanaq Aşıq Əhməd, Dərviş Ələmi, Firaqi, Topçioğlu, Səfil Kamil, Aşıq Murad, Aşıq Şavqi, Aşıq Bayram, Aşıq Əvəz, Mirsis, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Pirverdi, Müştəqi, Çərkəzoğlu, Usta Polad, Aşıq Ruhani, Dəli Yusif, Aşıq Aslan, Aşıq Qaragöz, Aşıq Zeyin, Aşıq Pəktayi, Səfil Lado, Aşıq Eto, Urbani, Rəqibi, Şükrü kimi ustad aşıqlar və şairlər yaşayıb yaratmışlar.

XASTA HASAN

Axılkələk sancağının Lebis kəndindəndir, qarapapaq türklərinin Cavax tərəkmələri boyundandır, sonradan Dersel kəndinə köçüb. XVIII əsrin sonu – XIX əsrdə yaşayıb. Qız nəvəsi 1982-ci ildə Qazaxıstanın Talqar şəhərində 90 yaşında vəfat edib. Qız nəvələri Məhərrəm, Kazım Müzəffərovlar Talqarda, başqa qohumları Azərbaycanda yaşayır. Bu ustad aşığın son dərəcə kamil lirik şeirləri xalqın hafizəsində indiyədək qorunub. Deyilənə görə, orijinal bir dastanın da yaradıcısı olub. Aşıq Şenliyin və Lebisli Aşıq Nurunun ustadı olub.

34. KİMDƏ VAR?

Ey fələk, sənin əlindən bu sitarə kimdə var,
Bənim kimi sinə dağlı, baxti kara kimdə var,
İki sərvəl, bir Məhəmməd Mustafanın eşkinə,
Varem dolanem başına, dərdə çarə kimdə var?
Hər keşin bir dərdi var bənimki ondan betər,
Birisi sinəmdə yanar, birisi də yanub tütər,
Təbib gəlməz, məlhəm olmaz, yürək qanı axıb gedər,
Bizdə olan belə yarə, belə həsrət kimdə var?
Der biçara Xasta Hasan, konuşma namərd ilən,
Çox çalış ki, dost olasın bir əhli comərd ilən,
Çox aşıqlar gəldi keçdi, Kərəm dərdiyyənə,
Belə çarə, belə yarə, belə həsrət kimdə var?
Beylə səvdə, beylə atəş bəndən sora kimdə var?

35. VƏDƏSİNDƏ

Yetər bu qədər zülm etdin bənə,
Kolların boynuma sal vədəsində,
Sən olasın kari, bən olem koca,
Bu qırış kövlümi al vədəsində.
Fələk bir can vermiş, bir gün alacax,
Üstümüzdən karvan yollar salacax,
Yeyib-içib bir də gəzmax qalacax,
Sür dövran ömrünün bol vədəsində.
Xasta Hasan xocaların xocası.
İrandan görünür əlvan baxçası,
Bögün şadluq gündür, bayram gecəsi
Hər şeyin qaydına qal vədəsində.

36. GİZLƏNİR

Ey ağalar, sizə tə»rif eyləyim,
Üç əcəm gədəsi yolda gizlənib,
Bir uğri, bir türi, bir də bir harami,
Uçi də bir olsa, yolda gizlənür.
O necə kuşdur ki, anasın əmər,
Yar bizə yollamış şəmsidən kəmər,
Bir şal, bir çərkəz, bir də bir kəmər
Uçi də bir olsa, beldə gizlənür.
O necə kuşdur ki, havada səkər,
Nəştərdür kipriği, kanımı tökər?
Bir noxud, bir badam, bir də bir şəkər,
Uçi də bir olsa, dildə gizlənür.
Xasta Hasan da der yüzi xalli kız,
Dudaxları kaymax, dili ballı kız,
Bir divid, bir kələm, bir də bir kağız,
Uçi də bir olsa, əldə gizlənür.

37. PƏRİŞAN

Çıxdım bu dağlara seyran eylədim,
Gördüm yar gəzdüğü yerlər pərişan,
Durdum öz-özümə fikir eylədim,
Bir bən dəgüləm də aləm pərişan.

Ahu-zar çəkərim bursali dağlar,
 Yarından ayrılan of çəkər ağlar,
 Saralmış tələnglər, verandır bağlar
 Bülbülün qonduğı dallar zərişan.
 Xasta Hasan der, öldüğimi duysalar
 Yığılsalar bir araya gəlsələr
 Məzərimi yol üstündə kursalar.
 Bəlkə-bəlkə yoli düşə kızların.

38. YAXŞIDÜR

Dəli könül, bəndən sənə nəsihət,
 Demə bu dünyada qalem, yaxşidür.
 Məhşər günü qohum-qardaş bulunmaz,
 Demə ulusum var, elim yaxşidür.
 Bir məclisə varsan kəndini ögmə,
 Şeytana buç verib kimsəyə sögmə,
 Küvətli olsan da, uxuliy dögmə,
 Demə küvətim var, kolum yaxşidür.
 Xasta Hasan kimə kılsin dadini,
 Cani çıxsın özi çəksin adini,
 Yaxşı yigit yaman etməz adini,
 Çünki yaman addan ölüm yaxşidür.

39. SƏVDÜGÜM

Könül quşi arz eylədi silahi,
 Şimdi yada düşdi sinə səvdüğüm,
 Həsərətindən yana-yana kül oldum,
 Yandım döndüm gülə, səvdüğüm.
 Həsərətindən üç gün qalsam aralı,
 Geniş dünya bu başıma taralı,
 Nə müddət diyersin qəlbi qaralı,
 Gəl sənindən vədə kəsax, səvdüğüm,
 Xan babamdur bu dizimin dirəgi,
 Cəsətdə titrəyib cismin yürəgi,
 Bu yerlərin tuzi, ətməg çörəgi,
 Haram olsun bundan belə, səvdüğüm.

Ehtibarsız zanman Xasta Hasani,
Uğrunda qoymışım bu şirin çanı.
Yeddi ixtim şahlara vermərəm səni,
Təkdirə bir qələm xuda, səvdüğüm

40. İFTİDƏ

Kim bülür ki, kim gəlibdür dünyaya iftidə,
Tapdı insan, tapdı cahan kim öpüpdür iftidə,
Adam ki oldı Havva ilə verdi nişanına,
Beş vaxt namaz fərz olübdür, kim qırıbdur iftidə?
Gecə gündüz əzbərimdə xəyala talmışım,
Oxudum Qur»ani heçasi dali-sin idi,
Əglən ustad, xəbər ələm, əvvəl dinə gələn kimidi,
Dörd kitabın gəlməsini kim yazıbdur iftidə?
Xasta Hasan təhfil etdi əhli sünnetə,
Əhti var-yox dünyada inanmayın dövlətə,
O kimdi yalaninən getdi girdi cənnətə,
Cənnətin türli libasına kim giribdür iftidə?

41. EYLƏMƏ

Ya ilani, sən bəni nana möhtac eyləmə,
Bülbülü güldən ayırıb xara möhtac eyləmə,
Yüz yığirmi bin peyğəmbər eşginə,
Sən bəni xasta düşürüb tərə möhtac eyləmə.
Tağlar al geyinmiş, dəryalar hap qaradur
İpdə tək cismim başdan-başa yaradur.
Qulağı gizli sırım, yarab, sənə hərə aşkardur,
Dərdə dərman verən sənsin, təbibə möhtac eyləmə.
Xasta Hasan, bu fanidən çəkilür qolum bənim,
Haq ilə turab içində tökülür saçım bənim.
Sən bir ədalətli padişahsın, bağışla suçumi bənim,
Öldürürsün özün öldür, qula möhtac eyləmə.

42. QAL İNDİ

Köç-köç oldi köçdi ellər obalar,
Daşı yaşlı, gözi qarlı tağlar, qal indi,
Daha içməz olmaz abu Züləl sularından,
Axar çaylar, boz bulaxlar, qal indi.
Beyvəfasın yoxdur zərrə fəfin,
Canım çıxdı, çəkdim cavru cəfayi,
Bəndən sora kimlər sürər səfayi,
Abad olmaz ağ ətəklər, qal indi.
Yerə düşməz Xasta Hasan sözləri,
Qara bağırimi kəbab etdi gözləri,
Qürbət eldə yad ölkədə sizləri,
Həsretində yana-yana qal indi.

43. QIZLARIN

Əzəl bahar, yaz ayları gələndə,
Açılır qönçədən gülü qızların,
Bürçək-bürçək olar tökülü qabağından,
Axar nəvlərindən balı qızların.
Mən də bilirəm, hürülərin, pərilərin eşisən.
Əlli qızın, yüz gəlinin başısan,
Bu qəmli könlümün yoldaşısan,
Köyümün, elimin ballı qızları.
Dərya kənarında əlində altından tası,
Silindi, könlümün qalmadı pası,
Ağ sinən üstünə ilqar yaylası,
O sinən bu sinəmə düz rast gəldi.
Gəzdin-gəzdin, nazar eylədin,
Xastanı canından bezar eylədin,
Doxsan doqquz şaftalıynan bazar eylədin,
Yanıldı sayısına yüz rast gəldi.

44. NƏ XƏYALDASAN?

Qadir mövlam sən bilirsən halımı?
Dünya qaranlıqdı, görə bilməm yolumu.
Bizim üçün yaxın eylədin ölümü.
Axırı ölümdü, nə xəyaldasan?
Bu dünya deyən bəllidi-bəlli,
Nə bəlli qaldı, nə üzü xallı.
İstər yüz yaşa, istər yüz əlli,
Axırı ölümdü, nə xəyaldasan?
Hey ağalar, Xastaya eyləyin ibadət yarın günü.
Xasta Hasan deyir, dəryalara dolanda.
İmanım nuruyla, eyləyin ayat,
Oxunar dəftərlər, axırı ölümdü, nə xəyaldasan?

45. MÖHTAC EYLƏMƏ

İlahi, səndən bir imdad, yara möhtac eyləmə.
Bülbülü güldən ayırıb, xara möhtac eyləmə.
124 Peyğəmbər hörmətinə, xasta salıb yara möhtac eyləmə.
Bir gün olub bu fənidən, sürələr köçümü mənim.
Bəy oldu turab içində, töküldü saçım mənim.
Sən adil padşahsan, əfv eylə suçumu mənim, qula möhtac eyləmə.
Xasta deyir, nax divanda üzüm qaradı,
Eyiftəki sinəm, boydan-boya yaradı.
Qula gizli sırım sənə aşkardı,
Öldürsən özün öldür, loğmanlara möhtac eyləmə.

46. ...

Bir zamanda var idi şahımız,
Qoynumuzda bulunmayır şahımız.
Bir zamanda var idi padşahımız,
Bu əski Gürcüstan Erekle xana da qalmadı.
Qalx yuxudan! Oyan, Rustavi Şota,
Əlimizdən gedir Aspinza, Ota.
Bir qram dərdimiz çıxdı puta,
Dönüb əsir bir zamanədə qalmadı.

Bu yalan dünya nəyin nəsidür,
Gələn-gedən müsafir odasıdır.
İnsan ölür fələyin qaydasıdır,
Bu əski aşılıq Xasta Hasana da qalmadı.

47. ...

Mən xastayam, oxuyardım, yazardım.
Qəvvas olub dəryalarda gəzərdim,
Çox misallı bu dünyanı gəzərdim,
Neyləyim, tutmayır bu dizim mənim.

48. ÜSTÜNDƏDİR

Yer altında qızıl öküz, yel-yüzgər üstündədir,
Bu dünyanın çarx köşəsi şah maral üstündədir.
Abu Bəkir, Ömər, Osman, Şəfətçi ya Rəsul,
Haq talanın bir isı qəmbər üstündədir.
Haq tala çox mal vermiş dəliya,
Çox malın çox cəfasi var, verməz Valiya,
Haq Aslanım buyurmuşdur Aliya,
Kufara boyun əgməz, Zülfiqar üstündədir.
Xasta Hasan da der, bənim sözüüm nəsihət,
Yatanda haqqa şükür eylə, qaxanda ibadət,
İnsandan getdi məhəbbət, havandan xasiyat,
Getdi, canım, toldi, ixtifar üstündədir.

49. BİRDÜR-BİR

Bizi yoxdan var eyləyən,
Aləmi yaradan birdür, bir.
Şəkki və nəziri yoxdur
Vallahi, billahi, birdür, bir.
Ən əvvəlki Həzrəti Adəm,
Ol Məhəmməd Mustafa.
Axır Zaman peyğəmbər
Rəsulullah birdür, bir.
Çox şükür olsun Xudaya,
Haqq yetürdi zəhməti.
Haqqın əmrini bilənlər
Daxil olur cənnətə.

Dörd kitabı təsnif etmiş
Yetmiş iki millətə.
Kitab dördür, talax üçdür,
Kəlamullah birdür, bir.
Der biçarə Xəstə Hasan.
Bir can vermiş, alacax.
Əgər məğrib, əgər məşriq
Bir araya gələcax.
Qurulub tərəzi-mizan
Qılı-qıldan böləcəx.
Padişahlar padişahı,
Hökmü-sultan birdür, bir.

50. NAZLI DİLBƏR

Ölkəmizdə səvdim bir nazlı dilbər,
Aradım, izlədim, getmiş hayana?
Bən onun şamına oldum pərvanə,
Məxmər açan, ətir saçan, hayana?
Vətənimdə bitmiş bir ulu ağac,
Bir qaydadur bir məmləkət, bir ana.
Fələk bir yetimə vursa bir ağac,
Ağıranda deməzmi ki, vay ona!
Xəstə Hasan, divanızda üç açar,
Yüz qapıdır, yüz kitabdır, yüz açar.
Bəzi gözəl niqab içrə üz açar,
Heç deməz ki, namus nədür, həya nə.

AŞIQ ÖMƏRİ

Xəstə Hasanın müasiridir.

51. KISQANIYERİM

Gəl dilbərim, kan eyləmə,
Səni kandan kiskaniyerim,
Doğan aydan, əsən yeldən,
Çıxan gündən kiskaniyerim.
Gəl belə kiyğaci baxma,
Kəlbim yandırub-yaxma,

Yanağına güllər taxma,
Səni güldən kiskaniyerim.
Halım bilən haldaşım var,
Yola gedər yoldaşım var,
Üç yaşında kardaşım var,
Səni ondan kiskaniyerim.
Səni istər Ömər hər dəm,
Sən olmasan, veran yurdam,
Sən bir quzi, bən bir qurdam,
Səni bəndən kiskaniyerim.

52. GÖRDÜNMI?

Dəli könül, çox dərd qılıb ağlama
Bu fani dünyada qalan gördünmi?
Şimdi bən özümdən suval sorayım -
Dünyanın sirrindən bilən gördünmi?
Neçələri haxlı yatdı dünya yüzündə,
«Dünya bənim» derdi hər bir sözündə,
Çoxusunun yaş qurumaz gözündə,
Bu çarx bir qararda dönər, gördünmi?
Der Öməri, çox aldanma faniya,
İskəndər, Süleyman, Luxman hani ya?
Arif lazım bu qədəri taniya,
Dünyada xoş dövranlar sürən gördünmi?

53. VER XƏBƏR

Çox şükür olsun xudama, insani xalq eylədi,
Keçdi sol qaburğasından Adam, Hava söylədi.
Götürdi cənnətə, girdi xətri nişan eylədi,
Kim yolladı, kim yaldatdı - ol divandan ver xəbər.
Çox şükür olsun xudama, ləm oxur, mim var,
Bu dünyanın ustisi var, şagirdi var, xani var.
Alti sudur, üsti sudur, içində cami var,
Daş əzəni kim oxudu, ol əzəndən ver xəbər.
Der Öməri, biz də yetişdux təzə,
Usta girmə qarğışıma yetişəysin mürtezə.
Bir gün olur hesab düşər çan alını şahbaza,
Yüzi gülməz, rəşvət almaz, ol divandan ver xəbər.

54. İÇƏRİ

Ey ağalar sizə tərif eyliyem, -
Cami gördüm taşi mehrabından içəri
Əcəl gəldi pərvanələr tolandı,
Dəfin etdilər qara yerdən içəri.
Qurban olem bin bir adli subhana,
Başımız bağlıdur əziz Qur'ana,
Biz də gedər oldux axur zamana,
Haram girdi, halal gərdən içəri,
Aşix Ömər degmə sözi söyləməz,
Nəsihət eyləsə, kimsə dinləməz,
Axır bu dərt bizə eylux verəməz,
Əcəl oxi girdi sərdən içəri.

55. NƏDƏNDUR?

Bu camiya təməl tökən ustalar,
Axıl etməz, göz qəməşur, nədəndür,
Pəncərələr tutux, iç yani nurdur,
Molla minaradan enməz, nədəndür?
Nədən dünkü xax ötürür xaninən
Kırpici yağrulmuş insan qaninnən,
Qırx dəgirman dönər bir tək bəninən,
Taş-taşi yüküdür, kimsə bilməz nədəndür?
Bu dünyada səmək tutanlar,
Var Öməri saği-soli bilənlər,
Mollalar mollasi, namaz qılanlar,
Buni bilmiyan kamil nədəndür?

56. KEÇƏR

Oğralım gülşən bağdan, müxtəsər başdan keçər,
Bu nə səvdə bazaridur taxti rəvandan keçər,
Padişahlar padişahkən görsə o səlvi boyun,
Taxdini əldən buraxur, örtügi tacdan keçər.
Bunca yildur çəkər idim daim qəm bıçağını,
Şindidən sonra gəl quralım o gülşən bağını,
Bin sənəlux Ruhban görsə o köskün ağını,
İnciri əldən buraxur, tanduği xaçdan keçər.

Der Öməri, vəsv edərim əhli dillərdə səni,
Versələr dünya malını, önə verməm bən səni,
Hacilər hacdan gəlürkən çöllərdə görse
Mehrabı əldən buraxur, etduğı hacdan keçər.

57. YATARLAR

Sabağınən oğradım qəbristana
Tənini toprağa qoymış yatarlar.
Sələm verdim sələmimi almadi
Əhli dünyasından küsmüş yatarlar.
Məzarında vardır mərmər taşlari,
Üstündə yuva salmış səlvi quşlari.
Yürəkdən axıtmış qanlı yaşlari,
Hərkeş etduğunu çəkmiş yatarlar.
Döqmə Öməri də çün ki bela bulursun,
Niyə bu dünyaya yalan deyirsun?
Etdüğün varisə səndə görürsün
Hər kim etduğunu çəkmiş, yatarlar.

58. DİLBƏRLƏRİN

Sərini nişanə tutdum daşına dilbərlərin,
Dəli könül gəzmax istər peşinə dilbərlərin.
Nərdə bir xoyrat, var isə gözəli, ol yan alur,
Qorxarım incilər qona döşünə dilbərlərin.
Əmsəm qaymax dodağını, zanarım batmış pala,
Bu gözəllux səndəykən bəni çöllərə sala.
Çirkinin nə həddi vardır gözəlin yerin ala,
Qüdrətdən qələm çəkilməş qaşına dilbərlərin.
Öməri der, halın iştə gözlərin xumar,
O gözəllux sənə verilmiş haqdan tumar.
Aşıqların adətüdür gözəldən zəkət umar,
Bu gözəllux bir beladur başına dilbərlərin.

59. BAX

Ey fələk, oyan qəflətdən bu dəm dəvrana bax,
Hər səhərdən asumana çəkilən kərvana bax,
Dəryada nuh, gögdə mürqi həp onun əmrindəykən,
Baqi qalmadi bu dünyada, Həzrəti Süleymana bax.

İbrahim ki, İsmayılı götürdi arafata,
Dedi, baba, bağlama qollarımı, qoymam sizi zəhmətə.
Kim gətürdi, kim götürdi, o qoçi qurbana bax.
Ottuz iki farz içində oxunani bilməli,
Səvülünü ədə edib həm namazi qılmali,
Der Öməri, bin yaşasa, aqibət məhf olmalı,
Bizi yoxdan var ədənin yazduği fərmana bax.

60. BƏNİM

Ey fələk, sənin əlindən bir divanım var bənim,
Arşa dirək-dirək olmuş ahuzarım var bənim,
Kəndi halımcəz gəzərkən, ağradım səvdəsinə,
Gənə bəndən yüz çəvürür, ol cəyil yarım
Üç-beşlər məclisində girdim mərdü-davaya,
Dün-gecə düşümdə gördüm sərin vermiş yağmaya,
Topla eşqin düzgününi, tolmasın dəryalara,
Yeddi dərya coşmayınca, söndürməz narım bənim.
Girdim yarın baxçasına, güllərin xəyali yox,
Əcəb imiş nə olacax, dini yox, imani yox,
Beyçərə Aşix Ömərini yani yox, yərəni yox,
Gizli düşdüm səvdəsinə, nəyimiş kərim bənim.

61. HAMAMÇI

Ey hamamçı bu hamama gözəllərdən kim gəlür,
Nə bilem ki, sinam üstə gündə beş yüz can gəlür.
Bu hamam ellər hamami, gələne gəlmə deməz,
Ərəb, əcəm, türli-türkmən, gündə beş yüz can gəlür.
Bu hamamın ədrəfindən gəldi-keçdi adular,
İnsan oğli ədnə quldur yer üzündə dedilər,
O cananın sözlərindən toymuş yüz bin dudilər,
Bu ölkənin padişahi bir ulu sultan gəlür.
Yigit odur toğri söylər, xilaf qatmaz sözüne,
Gündə yüz bin nur yağıyer o gözəlin yüzünə,
Der Öməriy, bən mayiləm qaşına, həm gözünə,
Həzrəti Yaqubun oğli Yusifi-Gəngən gəlür.

62. KEÇƏR

Oğradım gülşan bağından müxtəsər-başdan keçər,
 Bu nə səvdə bazaridür taxdu rəvadan keçər,
 Padişahlar-padişahikən görsə o səlvi boyun
 Taxdini əldən buraxur, örtduğı tacdan keçər.
 Bunca yildür çəkər idim dahi ğəm biçağini,
 Şindan geyin, gəl quralım o gülşanın bağini,
 Bin sənəlux ruhban görsə o kösgünün ağini,
 İnciri əldən buraxur, taxduğı xaçdan keçər.
 Der Öməriy, vəsv edəyim əhli dillərdə səni,
 Versələr dünya malını gənə verməm bən səni,
 Hacilər hacdan gəlürkən çöllərdə görsə,
 Mehrabi əldən buraxur, etduğı Hacdan keçər.

63. XƏSTƏ HASANLA ÖMƏRİNİN DEYİŞMƏSİ

Öməri:

Əylən, ustam, əylən, səndən bir xəbər sorem,
 Adət nədür, ərkan nədür, yol nədür?
 Ol səni bənə adətən cərrah dedilər,
 Yürəgimdə yara nədür, sevda nədür?

Xəstə Hasan:

Bir uşaq ki, xocasından dərş alır,
 Adət budur, ərkan budur, yol budur.
 Niyatım haca getmax, sitkum cənnət,
 Yürəgimdə yara budur, sevda budur.

Öməri:

Hangi peyğəmbərdən qaldı bu yapı?
 Cannı-cannı içini tutdı həpisi.
 On iki baxçadur, qırx səkkiz qapı,
 Oni bəkliyan iki yol nədür?

Xəstə Hasan:

Nuh reyğəmbərdən qaldı bir yapı,
 Cannı-cannı içinə toldı həpisi,
 On iki aydur, qırx səkkiz hafta,
 Onların içində bir doğuş, bir ölüm, iki yol budur.

Öməri:

Bir cami yapdurdum, daşdan minarəsi,
Mehrabı minbər, içi dolu müşk ilə ənbər.
Səksən bin əvlim, yüz bin peyğəmbər,
Onların içində iki gül nədür?

Xəstə Hasan:

Cənnəti-ələdur bizim xanamız,
Kəbəyi-şərifdə bir nişanımız.
Adəm atamız, Həvvə anamız,
Onların içində iki gül budur.

Öməri:

Bilirsənmi neçədir sıratın yolu?
Sıratı kim keçdi, yanında Ali?
Üç yüz altmış altı səlvinin tali,
Talında açılan iki gül nədür?

Xəstə Hasan:

Otuz iki sıratın yolu, Məhəmməd keçdi,
Sıratın yolunu, yanında Ali.
Üç yüz altmış altı bir yılın günü,
Yılda iki bayram, iki gül budur.

Öməri:

Aşiq Öməri der, cahanı gəzdim,
Oxudum əlifi, mim ilə yazdım.
Xuda ki əmr etdi, bir gəmi düzdüm,
Gəmi nədür, dərya nədür, sel nədür?

Xəstə Hasan:

Xəstə Hasan da der, cahanı gəzdim,
Fitfa duasını əzbərə yazdım.
Xuda ki əmr etdi bir gəmi düzdüm,
Gəmi – cəsət, könül – dərya, göz yaşı – sel budur.

QUL QƏRƏNİ

Xəstə Hasanın müasiridir, əsli Bəylər kəndindəndir.

64. GÜLGƏZ

Deyir cavahir gözünün qurbanı mən oldum,
Örtünübdü başına libası Gülgəz,
Ölürəm, a Gülgəz, ölürəm, a Gülgəz.

Bəzənibsən, düzənibsən gedirsən toya.
 Gözəlliyn yaraşdı o uca boya,
 Geyinibdi havası Gülgöz,
 Ölürem, a Gülgöz, ölürem, a Gülgöz.
 Qərənியəm, oxumuşam hecəni,
 Yuxu gəlmir ötürəm gecəni,
 Dolandım Urumu, Kırımı, Azərbaycanı,
 Ölürem, a Gülgöz, ölürem, a Gülgöz.

65. XASTA HASANIN AŞIQ QƏRƏNİ İLƏ DEYİŞMƏSİ

Qərəni:

Əvvələ dörd kitabdan hər-bir hesab tap,
 Siftə qələm çaldı bax birisinə,
 Kəlmeyi şərifdə, canlı mehrəcdə,
 Qatarlanıb gedər bax birisinə.
 Mən əzizinəm, yarasul dedilər,
 Eyib dərdə düşdü yarasul dedilər,
 Yığıldı cümlə yarasul dedilər,
 Nə səbəbdən nəylət endi, bax birisinə.

Xasta Hasan:

Xasta Hasan deyir, bir budaq üstə,
 Məcnunun mahalı bir budaq üstə,
 İki alma bitib bir budaq üstə,
 Biri şövlə verər bax birisinə.
 Yer altında qızıl bir rüzgar üstündədi,
 Bu dünyanın çay ətrafı bir şahmar üstündədi,
 Bərxudamın malı çoxdu, çox mal verər Vəliyə,
 Çox malın çox əzabı var, onunçün verməz dəliyə,
 Əgər mübarək əlin qalsa Astanım Alıya,
 Heç kimsəyə başın əyməz Zülfüqar üstündədi.
 Xasta Hasan deyir bu sözləri anlayana nəsiyyət,
 İnsan oğlundan qalxdı möhübbət, heyvandan xasiyyət,
 Hər yatanda zikr eylə, hər qalxanda vəsiyyət,
 Keçdi günüm, doldu sinəm,
 Heyif ki, o da ixtiyar üstündədi.

Qərəni:

Nə yatırsan, dəli könül, bu dövrəyə bax,
 Hər səhərdən, hər arzumana çəkilən karvana bax,
 Göydə şah, yerdə muğru halının əmrindəykən,
 Bu dünyada kimsə qalmadı, hanı Süleymana bax.

Xasta Hasan:

Bizi yoldan var eyləyən qanı suvan bir de bir,
Abu ataş xaqibəttən yaratdı insan bir de bir,
Adamı sakın eylədi cənnətin yur divanına,
Onların kəstə kərəzi layıp şeytan bir de bir.

Qərəni:

İbrahim ki, İsmayılı götürdü Arasata,
Dedi: - «Baba, bağla qolum, səni verməm zəhmətə»,
O hazarıyan bıçağı necə vurdu lisbətə,
Kim gətirdi, kim götürdü o quzu-qoçu qurbana bax!

Xasta Hasan:

Haqq buyurdu Cabrayıla, İncil endi Musaya,
Zəbur Davuda verildi, Tövrat Musaya,
Məhəmməd durdu qibləyə, Məryəm girdi kilsəyə,
Məhəmməd hümmətindi, oxuyan fərğana bax.

Qərəni:

Otuz iki fariz içində oxunanı bilməli,
Fəhminizaya yetiribən salatını qılmalı.
Qul Qərəni deyir: Yüz yaşasan da axır məhtə olmalı,
Bizi yoxdan var eyləyən hanı sübhanın yazdığı fərmanı.

Xasta Hasan:

Xasta Hasan deyir, yarın mənşər günü kim qalar?
Əzrayıl ki, canlar alır, bəs onun canını kim alar?
Gəlibdi canım barata, tarix var tamam olar,
Məvlam qismət eyləsə, bir arşın qurana bax.
Bu dünya belə qurulub dövlət-var üstündədi,
Harur-kəzur mal qazanır, tarımar üstündədi.
Adam ata – Hava ana atdılar o cənnətə,
Hər kim budar şeytan yallada, o da şər üstündədi.
Bir atadan olmuşuq, başqa-başqadır dilimiz,
Yarın mənşər günü nə olar halımız,
Göz görməz, qulaq eşitməz, əcəb necə olar halımız?
Altı od, üstü qazan o da nar üstündədi,
Xasta Hasan, bir gün üzərinə gələr Əzrayıl,
Dörd kitabı, dörd köyşədə təftil eylər Cəbrayıl,
Haqq taladan əmr enər, oyanar İsrafil.
Əli-əlində, əli döşündə o da sür üstündədi.
Bəyzadələr məclisində olanda,
Əsli kamil olan ayağı gözlər.
Ustasından dərş alan kimsələr,

Əsli kamil olan ayağı gözlər.
 Dəli könül deyir, öz yerində paşasan,
 Qanlı fələk kimi istərdin başa sən.
 Ayaqlamaz, nə gəzirsən başa sən,
 Əsli kamil olan ayağı gözlər.

AŞIQ ZÜLƏLİ

Borçalı və Axısqada Qara Züləli adıyla tanınan XIX əsr aşığı.

66. YAMAN DƏRD

Gündüz xəyalımda, gecə döşümdə,
 Bir çəbəl var pusi duman sarğundur,
 Subha qədər təhvilimdə zikrimdə,
 Sələm olmaz o yar bəndən dargündür.
 Təbib xəyalımı bildurə bilməz,
 Yaman dərdə düşdüm, çarə qıldura bilməz,
 Yüz bin dərya axsa, söndürə bilməz,
 Çünki yürəgimin hər köşəsi yangundur.
 Züləli dərdindən yürəklər sözlər,
 Mükəmməl yazıldı beylə yazılar,
 Sakin incitməyin, beqlər qazilər,
 Çünki gövlüm güssə-ğəmə tolgundur.

67. DEDİLƏR

Əzəli-ərvahda, lövhi qələmdə,
 Bu bənim bəxtimi qara dedilər.
 Yar eşqinə içirdilər bədəni,
 Bu olsun sinəndə yara, dedilər.
 Sənə qurban olem, əziz pədərim,
 İzin kərəm eylə, durmam, gedərim.
 Artdı kəsəbətım, dərdi-kədərim,
 Baxmam dövlətinə, vara, dedilər.
 Züləli də eşqin oduna yanar,
 Əhli-kamil olan, sözümdən qanar.
 Əcəm Şahin qızı, ismi Dalçınar,
 Təbriz şəhərində ara dedilər.

AŞIQ ŞENLİK

68. DEDİM

Dedim: - Dilbər, naz eyləmə,

Dedi: - Cilvə sataram bən.

Dedim: - Kaşın tayarlanmış,

Dedi: - Özgəy atarım bən.

Dedim: - Ay qız, ədəlisin,

Dedi: - Oğlan, nə dəlisin,

Dedim: - Bülbül sədəlisin,

Dedi: - Bağda ötərim bən.

Dedim: - Kaşların karalı,

Dedi: - Cismimdir paralı

Dedim: - Yürəgim yaralı

Dedi: - Səndən betarım bən.

Aşix Şenlik sənə yardur

Dedi: - Vəfadarım vardur

Dedim: - Yüzün şəmisi-nurdur

Dedi: - Maha katarım bən.

69. QALMADI

Uyma bu cahana olsan eyvana,

Fani dünya bir kimsəyə qalmadı,

Sədi İskəndərə, Rüstəmə qalmaz,

Ali kimi ac aslana qalmadı.

Bu dünyada ədalətin varmiydi,

Dəryada paluxdan xərac alurdi,

Cümlə quşlar divanına gəlürdi.

Davud oğlu Süleymana qalmadı.

Aşix Şenlik düşmüş bir ahu zara,

Ehtibar eyləmə dünyada vara,

Üzüldi bəndədən, çəkildi tara,

Cəsətdə mülk olub cana qalmadı.

70. OLMUŞAM

İçdim eşqin bədəsini, vücudi-naz olmuşam,
 Dəli dəvrüm misafir, yadu-zar olmuşam,
 Şeydayi-bülbül misali qan ağlar halımdan,
 Könül xəstə, dil şikəstə, cani-tarimar olmuşam.
 Bin yıl verdim Adəmə, saldım afu,
 Dörd yüz əlli Şitə, doqquz yüz qırx Nuxa,
 Onlara qalmadı dünya, bizəmi qalur daha,
 Düşünüb dünya xəyalın, seyri-aşkar olmuşam.
 Şennik də der, qılmışım daim mühüm tadqiqat,
 Uydum iblis iğvasına, çox etdim cürmi-xəta,
 Şəfaat Səndən, ya Rəsul, uyarız maxfiratı
 Cürmi isyan başdan aşdı, bən günahkar olmuşam.

AŞIQ MUŞKULİ

Axılkələk sancağının Prtena kəndindəndir, Aşiq Şivğanın ustadı olmuşdur.

71. MƏSKƏNİDÜR

Bir gecə gəflət içində vardım xublar seyrinə,
 Baxdım Məhşər qulidur arasat divanidur,
 Huri qılman məclisində meil saldım meylinə,
 Səvduğum canani gördüm məskənidür.
 Gövlüm eşk atın binmiş, çəsətim piyadadır,
 Çismim vərəndur, şəfk əsərim ziyadadır,
 Səvgülüm bəhristan mülkündə gəndi şahzadədür,
 Əgər əslini suval etsəm, yasamən sultanidur.
 Müşküləm, səvdə ucundan tərək eylədim vətəni
 Oğradım minkürşərinə, götürdi yelkənimi,
 Götürdi dərya yüzündə qərək eylədi gəmimi,
 Ehtibar yox bel bağliyəm, muxənət divanidur.

AŞIQ ŞİVĞA

Axılkələk sancağının Prtena kəndindəndir. 1838-1906-cı illərdə yaşamış Aşiq Şivğa
 Aşiq Muşkulinin şagirdi olub, Aşiq Şenliklə təmasları bəllidir.

72. XIRTIZIN

Ey ərənlər, sizi tərif eyləyim,
Dürdü, cavahirdi mali Xırtızın.
Bir toy olur, başdan başa bəzənir,
Geyilir yaşılı, alı Xırtızın.
Xırtızın tarpları qoşa-qoşadır,
Ərdahançay coşar üç gün, boşalır,
Torçular tor atır, lurca boşaldır,
Bölüşür parası, pulu Xırtızın.
Sivğanın sözləri düzəlir gəlir,
Tuşlardan ökəci tökülür gəlir,
Ağbabadan yağı tapılır gəlir,
Miraşxandan gəlir balı Xırtızın.

73. SAZLA DEYİŞMƏ

Sivğa

Belim tutmaz səni yerə endirim,
Hanı, sazım, hanı sənin tellərin?
Qolum tutmaz sinəm üstə mindirim,
Hanı, sazım, hanı sənin tellərin?

Saz

Daldan-dala gəzdirirdin sən məni,
Hanı, Sivğam, hanı sənin əllərin.
Uzun qışı bezdirirdin sən məni,
Hanı, Sivğam, hanı sənin əllərin.

Sivğa

Hayıf olmuş pərdələrin sökülmüş,
Əl dəyməmiş, qulaqların bükülmüş,
Ağ sinəndən qamışların tökülmüş,
Hanı, sazım, hanı sənin tellərin?

Saz

Qış olanda yel, uruzgar əsərdi,
Barmaqların pərdələrim basardı,
Dostlar söyünərdi, düşmən küsərdi,
Hanı, Sivğam, hanı sənin əllərin.

Sivğa

Sənsiz bir də görə bilməm məclisi,
 Çala bilməm «Divani»yi, «Təcnis»i,
 Elin yaraşığı, Sivğanın gözü,
 Hanı, sazım, hanı sənin tellərin?

Saz

Mən Bursayam, sən dərdimi yüz etdin,
 Rəndə vurdun, qol-qanadım düz etdin,
 Mən bir odun idim, sən bir saz etdin,
 Hanı, Sivgam, hanı sənin əllərin.

CÖVHƏRİ

74. AĞLAR

Sözün bilməz bəzi nadan əlindən,
 Ərkan ağlar, üsul ağlar, yol ağlar,
 Bülbülün fəryadı qönçə - gülündən,
 Gülşən ağlar, sünbül ağlar, gül ağlar.

Haçan ki cuş edib çağlasa sellər,
 Açıqlar lələlər, sünbüllər güllər,
 Davulbaz çalınur, çalxanar göllər,
 Şahin ağlar, durna ağlar, tel ağlar.

Yey adamlarla danış, olasin yeyi,
 Ötür bülbül kimi sinəmin neyi,
 Bu çərxin əlindən əl-aman deyir,
 Gədə ağlar, sultan ağlar, qul ağlar.

Cövhəri der: dərdli kövlümüz xasta,
 Sözüni bəyəndür ellərə, dostla,
 Kimi abdal olub girmişdür posta,
 Abdal ağlar, dəri ağlar, çul ağlar.

RÜHSƏTİ

75. ALLAHDAN DİLƏK

Ya ilahi, yox yerindən dövlət ver,
 Zəkətini verməz isəm geri al.
 Halalından dörd öküz ver, ya rəbbi,
 Qoşub cütə sürməz isəm, geri al.

Elə et ki, dövlətinnən pullanem,
Paşalartək harınlaşem hallanem,
Bir az altun ver haca yollanem,
Yol ərkada durmaz isəm, geri al.

Çox veriyen beynamaza, xayına,
Saldın bəni yoxsulluğun yayına
Körpilər yapduram təğər suyuna,
İmarətlər qurmaz isəm, geri al.

Göstər kərəmini, gözlərim indi,
Yoxsullux əlindən cigərim yandı,
Çiplağa bir kömlək, yetimə hindi,
Verduğun görməz isəm, geri al.

Nə mümkün, ya rabbım, yolundan sapem,
Rühsətiyəm, yeni bir dünya tapem
Sənin şövkətindən bir saray yapem,
İki minbər gərməz isəm, geri al,

76. BƏLLİ DƏGÜL

Rüzgarım elə döndü, deyişdi:
Yigid bəlli dəgül, mərd bəlli dəgül.
Hər keş yarasına dərman axtarır,
Dava bəlli dəgül, dərd bəlli dəgül.
Yaqın bildux məhşər günün bitduğun
Mərhəmət çəkilib göyə getduğun
Gücü yetən soyar cüğü yetduğun,
Papax bəlli dəgül, kürk bəlli dəgül.
Ədalət qalmayıb, zülmümüz boldu.
Keçdi bu baharın gülləri soldu.
Dünyanın gərđişi əcayib oldu.
Qoyun bəlli dəgül, qurd bəlli dəgül.
Başım ayux dəgül kədərdən, yasdən,
Ah etdikcə duman yüksələr fəsdən.
Nərəyə yüz tutdi bəzmi-gülistan?!
Yayla bəlli dəgül, yurd bəlli dəgül.
Çərx pozulub, dünya islah olmiyer,
Əhli-füqaranın yüzi gülmiyer.
Rühsəti də dediyini bilmiyer
Yezi bəlli dəgül, xətt bəlli dəgül.

HÜZURİ

77. QARA BƏXDİM

Nədür çəkdiğün cövrü cəfalar,
Etdin bir dərdimi yüz, qara baxdım.
Xəyal oldi getdi zövqi səfalar,
Gətürdün bağıma güz, qara bəxdim.
Kədərlər yağdırdum kərəm işdərkən,
Rəqib göndərsün həmdən işdərkən,
Yalvarıb yarama məlhəm işdərkən,
Xışiminən səpiyersin duz, qara bəxdim.
Birdur Hüzuriyə zövqinən mehnət,
Hicran xastasına olurmi sahhət,
Bir gün üçün sənə eyləməm minnət,
İstəsən canımı üz, qara bəxdim.

78. BİLƏN BİLMİYANA QUL OLDİ GETDİ

Əlimizdə bir dutalğa qalmadı
Yandı vücudumuz kül oldi, getdi
Hər kimə verdisax atdi, almadi
Kövhərimiz qara pul oldi getdi.
Fələgin əlindən dedux əl-aman
Boş xarmandur nə buğda var, nə saman
Bir yandan qocalux, bir yandan zaman
Atlasımız qara çul oldi getdi.
Hüzuri aynanın yüzi tozdur-toz
Ağızlar qapali, gözlər əski göz.
Rezin tək uzanıb can sıxar hər söz
Bilən bilmiyana qul oldi, getdi.

79. ZAMANA UYĞUN DASTAN

Bir dastanım var, zamana uyğun,
Yatduxca yat, qardaş, qalxıb oyanma.
Bir məşhur məsəldür, sən qazan, sən ye,
Yaxşulux eyləyib düşmən qazanma.

Ananın yerinə çağırma pədər,
Görürsün ki, sənə bir pislux edər.
Pislux et, əlindən gəldüğü qədər
Yaxşilux eyləyib düşmən qazanma.
Kimə yaxşı desən, daralıb sökər,
Mərhəmət gözlərə çəkildi məgər.
Yanında birini kəssələr əgər
Bir xaңçar da sən vur, qorxma, utanma.
Nerəki üz dutdun eylə talani
Çalış ağılat, bir azca şad olani,
Bir saatda söylə yüz bir yalani
Hər doğru söz söyliyanə inanma.
Bihudə mövlana istəmə dilək
Yorub da zəhnini çəkmə boş əmək.
Lap baban iştiya qıyma bir çörək,
Ac qalib da qapı-qapı dilənmə.
Bir yetim gördünmi, vur tök dişini,
Çalış ki, pozasın xalqın işini.
Gündə yüz adamın üyüd başını,
Bir yarayı sarımağa dolanma...
Hüziri neyləsin dünya ülfətin,
Kəsmə doğrıluxdan sən mərhəmətin,
Halalından işdə sən izzətin,
Hər çaşğunun kölgəsinə güvənmə.

80. PARA DASTANI

Bir dastanım var, zamana uyğun,
Bus etməyə dəstü damən paradur.
Məhzuni şad edər, şadları məhzun,
Məmurları viran edən paradur.
Parasız kimsənin baxma yüzünə,
İşdərsin şah olsun özü özünə.
Çəkin, başqa şey alma gözüne
Mərdə rəvnəc verən ünvan paradur.
Lüt üryan dolanur parasız dərviş,
Səndə dəgül, hər keşdə var bu təşviş,
Diyərlər paraynan görülür hər iş,
Taxtü-rüfat, kəşkü -eyvan paradur.

Fağır olan hər dəm gedər ənginə,
Parasız bəllidür baxsan yüzünə,
Hər məclisdə «buyur» diyerlər zənginə,
Şani, şöhrət, lütfü-ehsan paradur.

Fağır suya düşsə çıxmaz kirdən,
Zəngin arabasını keçürür pisdən,
Topal zəngin yaxşı sağlam fağırdan,
Hər şeydən əvvəla nöxsan paradur.

Fağır isə bakirə qız dul kimi,
Dövlətsizsin bir qaraca qul kimi,
Pullisənsə şeytan qaçar yel kimi,
İbarə, dubarə, şeytan paradur.

Zəngin məxmər ölçər bir topa bezdən,
Üç kərə yox desən düşərsin gözdən,
Bir müə üstündür bir doğru sözdən,
Mərhəmət, mürəvvət, vicdan paradur.

Yoxsul məktəbində nə oxu, nə yaz,
Olmax istər isən yar eylə dəmsaz,
Dükənçi nə dua alur, nə də ki namaz
Ticarətdə qazanc, ziyan paradur.

Vəfasız dünyaya yaldanma zinhar,
Padişah da olsan, axır ölüm var,
Hüzuri, yox yerə olma günahkar,
Sənə eldən əvvəl düşmən paradur.

ÜLFƏNİ

XIX əsr el şairi

81. QOCALUR

Abu atası haqiqətdən xəlv oldi,
Neçə-neçə şirin çanlar qocaldı,
Ğəm yeyib, ğəm içmə, divana könül,
Hökümət sahibi xanlar qocalur.

Yaxşı adam bu dünyada ölməsin,
Yaman adam uzun ömür sürməsin,
Oğulsuz adamın vari olmasın,
Hər səhər malini sanar qocalur.

Ülfəni der muxənət yerişməz dada,
Əşnənin sir sözün tez verur yada,
Bir adam ki yoxsul düşsə dünyada,
Hər yetən üzünü danlar qocalur.

82. BU DƏRT BƏNİ ÖLDÜRÜR

Ay ağalar, bu dərt bəni öldürür,
Arayıb dərməni bulana qədər,
Könül vaz keçmiyer əski yarından,
Çəkərim həsrətin ölənə qədər.
Çeşmi-yaşdan namə yazdım gəlündi,
Əgər loğmanisən, dərdim bilündi,
Dəmir çarux geydim, o da dəlündi,
Könül səvduğunu bulana qədər.
Ülfəni der, bu bağıımız talansun,
Xasta kolum yar boynuna tolansun,
Sən aşıxsın, yar qədrünü bilənsün,
Yarı canım getdi gülənə qədər.

MOLLA MƏHƏMMƏD SƏFİLİ

Səfili təxəllüslü Aşıq Məhəmməd Yusif oğlu (Matos xoca) Adıgün rayonunun Pulate kəndindəndir. Kuşogillər nəslindən olan (aşığın nəvəsi şair rəhmətlik İlim Şahzadəyev Saatlı rayonunda yaşayırdı.) Molla Məhəmməd 1870-ci ildə anadan olmuş, 1937-ci ildə siyasi repressiya qurbanı olmuşdur. Vəfat tarixi və yeri məlum deyildir.

«Koroğlu»nun ustad ifaçısı olmuş Molla Məhəmmədin, Vəli Xulufunun 1929-cu ildə buraxdığı «Koroğlu»dakı iki qoldan birinin söyləyicisi olması, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanında aşılıq etməsi də məlumdur.

Aşığın həyatı haqqında nəvəsi İlim Şahzadəyevin təqdim etdiyi məlumatı və topladığımız əsərləri təqdim edirik.

Molla Məhəmməd Səfili (Matos xoca) 1920-ci illərdə (ehtimala görə, 1926-da) yazdığı 41 bəndlik qoşmasında Məsxet – Cavaxetin türk kəndlərinin böyük bir hissəsini (91 kəndi) yumorlu mədh etmişdir. Pulate kəndindən, Kuşogillər uruğundan (nəslindən) olan Aşıq Məhəmməd Yusifzadə, 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmış, naməlum yerə sürülmüşdür. Bu ildən sonra ondan heç bir xəbər gəlməmişdir. Molla Məhəmməd «Koroğlu»nun mahir ifaçılarından olub. 1929-cu ildə V. Xulufunun nəşr etdirdiyi «Koroğlu»nun qollarından biri Molla Məhəmməddən toplanıb. Aşıq Məhəmmədin Bakıya səfər etməsi, Hacı Zeynalabdinin yanında aşılıq etməsi haqqında da el arasında söz gəzir.

AŞIQ MOLLA MƏHƏMMƏD SƏFİLİ
(Pulateli Kuşolardan Yusifzadə) haqqında nəvəsi,
şair, mədəniyyət işçisi İlim Şahzadəyevin söylədikləri

Dəyərli oxuyucularım, Sizin hüzurunuza elə bir tarixi şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verəmə istiyərim ki, hansı ki, o şəxsiyyətin sağ vaxtında biz Axısxa türkləri onun saz çalıb dastanlar söyləməsindən, bağlamalar deməsindən, toy və şənliklərimizi yola vermasında, koşmalarını və s. eşidarax istifadə etmişux. Biz elə zənn etmişux ki, onun hər hanqi bir məclisindən alduğumuz zövq, mənəvi qida bizim üçün əbədi bir zövq, mənəvi qida oliyer. Və kiyamatacan da davam edəcəx. Onun üçün babalarımız demişlər ya «san sayduğun say, gör fələk nə sayiyer». Gerçəkdən də bu fani dünya öz sözünü dedi və bizlərə dünyanın kaç bucax olduğuni göstərdi. Biz Axısxa türkləri nəyinki görkəmli şəxsiyyətlərimizi, eyni zamanda tüm Axıxay əlimizdən çıxartmaqla əbədi də olmasa (Allah etməsin) hələ ki altmış yildür həsrətini çeka-çeka gəliyerux. Vətənsizlux nə deməx olduğunu düşünürsax bu heç də sadəcə toprax yitürməx yox, eyni zamanda bir millətə – millət olaraq hava-su kimi lazım olan bütün atributları yitürməx deməxdür ki, bu da nə deməx olduğuni bu həyati yaşiyənlərdən və fərkinə yetənlərdən soruşməx, öqrənməx yetərlidür, çünki «yükün ağırluğuni çekan bülür».

Rus şovinizmi öz bədxah siyasətini həyata keçürtməx üçün bütün kanallardan istisfadə etmişdür. İllah da özünə sadik olan erməniləri məharətlə, ustaluxla kullanmışdür və ya kullanmaxdadür. Sovetlər birluği kurulandan sonra demişlər ki, bu kuruluşun əqrar sektoruni inkişaf etdürməx üçün kolxozsuz-sovxozsuz yaşiyəməz, mütlax lazımdür. Əbilə baxanda qoy ey yani. Bütün Gürcüstəndə olduğu kimi Axısxa vilayətində də kolxozlar-sovxozlar kurulmaya başladı. Bu kuruluşun tərkibində zoraklux, kəsd etməx, kəsb etməx, sürgün, həbs, kulak, pəntürkizm, pənislamizm və s. kimi bəhanələr, şərləmələr var idi ki, bunları irəli sürərək irəldə gələnləri, varlıları, söz sahəbləri, aydınləri, xocaləri və s. aradan götürməx və savadsız və ya muti bir kütlə ilə kolxozlar-sovxozlar kurməx və istəduği məcraya düzəltməx kimi yollardan faydalanarax xalki, milləti hər zaman korxi, baski altında saxlamaynan millətimizi firəvan yaşatməx yox da, əksinə hökümətin avucuna baxməx, eyni zamanda əllərindən alınduği topraxların, öküzlərin, malların, deqirmanların, toxumların və s. həsrətini çeka-çeka gün görmaxdan (gün görməx, yaşamax saysax) başka bişə dəquşidi. O zamanki (1936) Adıqön rayonunun birinci katibi Radixan idi. (Türkiyədən gəlmiş Radikyan fəmiyalı bir erməni). O, KQB-nin cəsusı idi. Ona görə də KQB-nin cəsusları tərəfindən kurulmuş bəzi tələlərdən xəbəri olmiyan savadsız millət, tez-tez Türkiyənin sınırında atışmalara məruz kalurdilər. Geri kaçanları da təqib edərək sudsuz-məhkəməsiz Axıxədə olan Altun kalaya doldururdilər. Nəticədə ruslar, Axısxa türkləri Türkiyəyə keçərkən sırda güllələnmişlər deyə hər yerə car çəkərdilər.

1936-1937-ci illərdə kolxozlar-sovxozlar kuriyerux deyə hər bəhanəylə bu kuruluşun öqünə çıxməx istiyənləri məhv ediyərdilər. Əllərindən şəxsi mülklərinin alınması hər halda bu kimi hərəkətləri normal kabul edəmiyəndilər. Ona görə də Vətənlərini tərk etməx məcburiyyətində kaliyərdilər. Bu millət bir Türkiyəyə yox, eyni zamanda Azərbaycana,

Bakiya da köç ediyerdilər. Əbilə baxanda bu millət salt köç etmiş. 1813-1828-1829-1900-və s.

Dəyərli oxuyucular. Bən sizə bir el aşığı haqqında məlumat vermax istiyerim. Göriyersiz ki, bir başa onun həyatı və şəxsiyyəti şaqında söylamaxdan isə daha çox siyasi həyatdan, siyasi kuruluşdan və siyasi yönətmədən söz açıyerux. Ona görə də bu mövzu çox geniş bir mövzu olmasına rəğməni bizi daha çox maraxlanduran bir mövzuya müraciət etmax ey olmazmi? Yaradanın, toprağının, millətinin fədaisi olan bu el aşığı kimdir? Çox təssüflər olsun ki, onun haqqında özünə məxsus əlimizdə tam məlumat olmamasına rəğməni az da olsa məlumat var. Ona görə çox təssüflər olsun diyerim ki, bu el aşığını tam öqrənə biləcəvuxmi? Əgər öqrənə bilsax var ya bu insanın bütün xüsusiyyətləri yüzə çıxduxca, görəcəvux ki, nəyinki sırada bir insan, aşix, xoca və s. o, eyni zamanda Axısxa türklərinin Yunus İmrəsidadur. Hakkın camalina aşiq olanidadur.

Gürcüstan cümhuriyyəti, Axısxa vilayəti Adiqön r-nun Pulate kövündə (bəzi deyilənlərə görə 1872-ci yildə, ya da 1882-ci yildə) dünyaya göz açan el aşığı Aşix Məmməd Səfilisi (Kuşolardan Yusüfzadə) yaşadığı Axısxa vilayətində böyümüş və bir xocanın yanında tam oxumamış, çocuxlux yaşlarından şerlər yazmaya başlamışdır. Onun babası Yusüf dədəy: «niya mədrəsəyə getmiyen, oxusana» diyanda kiçik Məmməd demişdi ki: «Bənim bilduxlarımı oxudiyerlər». Aşix Məmməd Səfilinin şerləri yüz yildən çoxdur ki, könüllərdə və dillərdə yaşıyer. Boqünə kimi də onun şerlərini əzbər bilən və söyliyan neçə-neçə insanlar var. Ama gəl ki, neçə binlərlə insanlarımız isə bilduxlarını gendiynan barabar toprax altında gömlümüşdür. Bu el aşığının taleyinə bax ki, bilib də gömlənənlərin məzarları bəlli olmadığı kimi onun da məzari bəlli deyil.

Yunus İmrənin məzarı bəllimidur? Burası nasıldə bir-birlərinə oxşadı, elə dəqülmi? El aşığı Səfilinin məzarının gah Buxarada, gah Dərbənddə, gah da Sibirdə söyliyerlər. Buxarada öz oğlı Şahzadəyə bənziyan tacik bir oğlanın deduxlarına inansax o diyermiş ki, «bənim babam türkdür, aşixdur, adi də Məmməd. Yüz yaşınacan yaşamış, son on yılını də kor oturmuşdur» deyə iddiada bulunmuşdur. Ona da Buxarada xəstəxanada rast gəlmişlər. 1955-ci yildə Özbəkistan SSR, Sır-Dərya r-nun Leninizm kolxozunda yaşıyan oğlı Şahzadənin kapısına Dağıstanlı Hüseyn adında (ləzgimi, orada yaşıyan azəri türkimisi) gəlmiş və demiş ki bən, aşix Məmməd (Səfilisi) tanıyerim. Oğlı sorar ki, sən buni nəyinən isbat edərsin? O da aşığın yazdığı «Oyna sazım» rədifli koşmasını söylər və biz tərəflərdədədür də sözünü eklar. Oğlı Şahzadə bu müjdəyə alti ədəd gümüş kaşuxlarını verür və diyar ki, bu kaşuxların biri onun kaşuğidadur.

Məlumunuz olsun ki, bizim millət 1944-1956-yillər ərzində komendant saati altında yaşamışdır. Sibirdə sürgündə olmuş birisi demiş ki: «bəni öz əlimlə Molla Məmmədi (Aşix Məmməd Səfilisi) Maqadanda türbəyə koydum».

El aşığı Aşix Məmməd (Səfilisi) 1937-ci yildə bəzi mənbələrə görə əlli beş yaşında, bəzilərinə görə altmış beş yaşında ikən mollalarınan barabar dutulmuşdur. Oninan barabar kövlüsü olan Pulateli Molla Şəmşət də dutulmuşdur. O da Hemidlərdən idi, yəni kaynli-eniştali bir yerdə sürülmüşlər.

Dəyərli oxuyucularım. Aşix Məmməd (Səfili) hələ kurbətlux nədür, onun ağrılarını bilmədən, insanın mənlüğünün nasıl tapdalana bülür deyə bunları üç kuplet «Kurbət» şerində belə diyer:

Dedim könül sənə getmə
 Çətın olur yolun, kurbət
 Xısm-əğrəbə bulunmaz
 Yüzdə kalur ölün, kurbət.
 Ataşa yandurma özün,
 Ah çekar kan ağlar gözün,
 Kərib yerdə keçmaz sözüün,
 Kısa eylər dilin, kurbət.
 Səfili oda yandurur,
 Kim su səpər, kim söndürür?
 Bin günün birə endürür
 Axır bükər belin, kurbət.

Bu mübarek insan, əlli beş yaşından sonra gerçəkdən də kurbətlux həyatını yaşamış, bütün zorluxlarını görmüş və nəhayət nəmsiz-nişansız yitmişdir. Siz təsəvvür ediyermisiz ki, insanın ahıl yaşından sonrasını bilmiyasın. Əgər o, həyatda ömrünün axırına kimi normal yaşasaydı (Axısxalıların həyatını normal saysax) kim bülür ortaluğa nələr çıxarda bülürdi. Hələ əlimizdə olanlara baxsax, görüyərux ki, Allah fədaisi, insan fədaisi, millət fədaisi, toprax fədaisi olan el aşığı Aşix Məmməd (Səfili) hələ yazduğı «İlahi» doxxuz kıtali bir şerində belə diyer.

Səhərdən oğradım məzəristana,
 Dünyadan əlini çekmiş yatarlar,
 Nə bağa baxarlar, nə də bostana,
 Əcəl vədəsini içmiş yatarlar.
 Məhv olub içmişlər zəhərdən bada,
 Bir kimsə gülmədi fani dünyada,
 Gözləri arşdadur, yüzlər kıblada,
 Hər keş əkduğunu biçmiş yatarlar.
 Nə oldi bizdən kalan ərənlər,
 Topraxda yatiyer neçə bin canlar,
 Dünya bənim diyən sahib kuranlar,
 O taxti tacından keçmiş yatarlar.
 Cümlə möminlərə hakkın rəhməti,
 İki cahan sərvərinin hörməti,
 Dilərlər sağlardan xeyir-xeyrəti,
 Koluni duaya açmış yatarlar.

Çalışıb-çalışıb boş kalmıyanlar,
Mərhum kalmaz Allah diyanlar,
Neçə beqzədə təzə cavanlar,
Dünya muradından keçmiş yatarlar.

Məvlənin əmridür düşdux bizlər,
Tarixdən yadigar kalsın bu sözlər.
Al duvaxli gəlinlər, köççək kızlar,
Zülfüni toprağa tökmüş yatarlar.

Neçə əvliyalar, neçə nəbilər,
İlimə əməl edən, hakka tabelər,
Kendini bilmiyan cavan səbilər,
Müğri kuşi kimi uçmuş yatarlar.

Bu sözləri dinliyanlara oldi güci,
Getdi dünyanın ləzzəti, kaldı puçi,
O səvgilli ana-baba nec oldi?
Korxuli köprilərdən keçmiş yatarlar.

Səfili zikr edər, şahların şahı,
Gündən-günə artiyer bu mərəq dəxi.
Əvliya-ənbiya mömin ərvahan,
Cənnətdən pəncərə açmış yatarlar.

İnsan kiçik tanrıdır demişlər. Gerçek mənada bu kiçik tanrı Böyük Tanrıyı biliyer, anliyer və o biri həyatda özünü əvliya-ənbiya, möminlərin sıralarında görməx istiyer. Dərk etməx yollarında irəliləmədə Allahı bilməyin yoludur. İştə bu mənada Aşix Məmməd (Səfili) ilk öncə özünü dərk etmiş, sonra sahib olduğu ilimlə dərk yollarına kədəm basmış və uğurla başa vurmaya hər vaxıt can atmışdır. Gənə bir neçə şerlər misali:

Fələk

Ey yalançı çərxu-qəddar,
Məni neylədin, fələk?
Kabilki Həbili vurdi,
Kani neylədin, fələk?
Günbəgün saçımı ağartdın,
Kendimi pir eylədin.
Gəncluğumda məhv etduğun,
Günümü neylədin, fələk?
Şadluxda təxsimin yoxdur,
Çekilməz dərdin sənin.
Bini gəlür, bini gedər,
Boş kalmaz yurdun, fələk.

Adam peyğəmbərdən bəri,
 Nec oldi ordun sənin?
 Qoymasın zürüh kılak,
 Cani neylədin, fələk?
 Dünyadan təşrif buyurdi,
 Əmbiyalar sərvəri.
 Çox şeyə illac kılan,
 Loğmani neylədin, fələk?
 Der Səfili, bu dünyaya
 Ötmənəm etibari,
 Bekir, Ömər, Osman, Ali
 Neylədin dörd çariyari?

Bəni

Hikmətindən sual olmaz
 Sənsin kərəmlər kani.
 Aldi toprax, yapdi kandan
 Səbəb bir katra bəni.
 İki mələk təyin etdi,
 Müəyyən etdi bəni.
 Çar anasira ilişdim
 Müntəzirəm cana bən.
 İkidən üçə ilişdim,
 Təyin oldum beş yola.
 Alti üçün ataşa yandım,
 Səkkizdə kızıl gülə bən.
 Üç yüz altmış altı dalda,
 Bax iki bülbülə.
 Boş buraxmam yildə iki
 Verürdüm abudənə bən.
 Səfili, yürəqə düşdi
 Daha sönməz ataşım,
 Yiqirmi səkkizdə aldım
 Otuza erdi yaşım.
 6666-ya bağlı başım
 Bin biri ilə girdim yola
 Kəbirdə kur'ana bən.

Cami

Oxiyanlar olsun aqah,
Münafika cəfadur bu.
Buyurub camiya gələm,
İstiyənə cəfadur bu.
Təfəkkür ol, dəli könül,
Zikr et səni yaradani.
Gərək dünya, gərək uxra
Hər gələmə səfədur bu.
Der Səfili, bax camiya
Dünyay gəzdim gəldim gənə.
Əzən verür ə'zən bizə
Hax yoluna köpridur bu.

Aşix Məmməd (Səfili) Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin düzənləduği şer məclislərində dəfələrinan iştirak etmişdir. Eyni zamanda Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə şəxsi dostluğu da olmuşdur. Azərbaycan xalqı və öndəri sayılan Hacı Zeynalabdin Tağıyev Axısxa Türklərini qardaşlıq duyğuları ilə qucaqlamışlardır. Doxsan üç hərbi (1887-1888) fəlakətimizdən sonrakı əsarət dönəmi başladı. 1887-1915. Ərdahan və ədrəflərinin qətil, vəhşət, soy kırımı günlərində Moskva əsərəti kırx yil kara günlər millətimizə yaşatdığı yillərdə İslam Cəmiyyəti Xeyriyyəsinə, başda Zeynalabdin Tağıyev olmaqla şükranla yada salmanın yeridir. Cəmiyyətin hamıyyətlər varluğu o zamanın xalq şairlərinin dastan və şerlərində dərin izlər buraxmışdır. Adıqönün Pulate kəndindən Kuşo oğlu Aşix Məmməd (Səfili), 1915-ci il Ardahan-Axısxa-Kars kırımından sonra öz yazduği şerində belə diyər:

Mərhəmət kanidur Tağıyev Həzrəti,
Namiylə dutmuşdur cihani zati.
Hak birə bin vermiş vari dövləti,
Buldi haxdan şöhrət şana yetişdi.
Şan dutdi Bakiyi etdilər əmək,
Kimi nan gətürdi kimi də yemək.
Cümlə xozeyinlər etdilər kömək,
Gəldi nimət ianə yetişdi.
Düşkünlər aldilər niməti nani,
Mərhəmət eylədi kərəmlər kani.
Sağ olsun Cəmiyyət vilayət xani,
Çox dərd çekdux ol dərmanə yetişdi.
Ey Səfili, ataş aldı tən viran,
Aç gözün, biçərə, gəflətdən oyan.
Sancağım Axısxa, yerim Kobliyan,
Kəzamızda Adıqönə yetişdi.

83. CAMİCAN

Xerolilar Osmannıya qaçarlar,
 Ermanilər sədirlərə keçarlar,
 Cami havlisində şarab içarlar
 Nə gündən günlərə qaldın, camican.

Ermanilər gəlür bunda tururlar,
 İstikani bir-birinə vururlar,
 Əzənin yerinə zəngi vururlar,
 Oxunmaz əzənlər, qaldın, camican.

Ermanilər kəndi dinin taparlar,
 İstikani bir-birindən qaparlar,
 Mehrabın yerinə bir xaç tikarlar.
 Nə gündən günlərə qaldın, camican,

Mərəqimdən bənim başım ağarur,
 Bozulur mehrabın, cami tağılur,
 Keşiş gəlib bico-bico bağırur,
 Nə gündən günlərə qaldın, camican.

Səfili bekar durub gəzməsin,
 Ermənilər camiləri bozmasın,
 Allah sənin işin hillə bəzəsin,
 Xeyir olsun sənin işin, camican.

84. YATARLAR

Səhərdən oğradım məzərisdana,
 Əlini dünyadan çəkmiş yatarlar.
 Qan içən böcüklər taramış tənə.
 Əzrayil belini bükmiş yatarlar.

Məst olub içmişlər zəhərdən badə,
 Kimsə murad almaz fani dünyada.
 Gözləri arşdadur, yüzi qıblada.
 Qara toprax üzrə çəkmiş yatarlar.

Der Səfili söyləniyer bu sözlər,
 Çəkilməş fərdələr, kor olmiş gözlər.
 Al tuvax gəlinlər, keçəcəx qızlar
 Zilifi turaba tökmüş yatarlar.

85. FƏLƏK

Bir hüçüdüm başdan başa varmadi,
Bir məlhəm yarama qoymadın, fələk,
Nə insaf etdin, nə də mərhəmət,
Vurdun tələhimi qaraya, fələk.
Sən də söz arturdun sözün üstünə,
Qara yazı yazdın yazım üstünə,
Qaldurdun vurdun yüzün üstünə,
O zaman gəturdün siraya, fələk.
Der Səfil, bunca işlər qayırdun,
Həsərət qoyub can cigərdən ayırdun,
Bu ayrılığın bizə haqdan buyurdun,
Yandurdun gülümü soldurdun, fələk.

86. TƏK-TƏK

Bu gecə ruvəmdə oldum pərişan,
Yatışdı bir yerinə odası tək-tək,
Salam verdi gəldi üç bək,
Rövşan lisanları xoş sədası tək-tək,
Sələmin eşitdim etdim niyazi,
Olarda mövçütdür əhli ülfazi,
Xəbər etdilər, gəlin qılax namazi,
Yığıldı aldilər abdası tək-tək.
Abdası alınca oyandım xabdan,
Dad ilə əhalimin haqqı tərptədi.
Bəni oxutdular yeşil yarpaxda,
Oxudum hərfini nuğdası tək-tək.
Vidasını saydım, sızladı, yaram,
Adami öldürür dörd yilə vərəm,
Dedilər qafisət qovuş, Səfilin,
Yarabbım, təbib ələmin, tək-tək.

87. DƏRDİMİ

Ey ağalar, gəlin sizə tərif eyliyem,
Elə bir kimsəm yox, bilə dərdimi,
Arturur-arturur bu qanı fələk,
Qərq edər ümmana selə dərdimi.

Hey ağalar, bu dərt bir gün belim bükər,
 Atar hicran oxı ömrümi sökər,
 Nə kor qədən deməz, naməyə çəkər,
 Yükləsən götürməz filə dərdimi.
 Beyçarə Səfili, fani dünyada,
 Artar oldi dərdim hədən ziyada,
 Sənki bənə verdin ol bari xuda,
 Vermə bəndən özgə qula dərdimi.

88. BƏNZƏR

Ey ağalar sizə tərif eyliyim,
 Çəkduğum zəhməti sizə söyliyəm,
 Bu fəni dünyada canı neyliyəm,
 Bir yarı aldım ceyrana bənzər.
 Ağrıya gəlmisin, egməsə olmas,
 Bu cahanda böylə kimsəyə qalmaz.
 Qüsura qalmayın, bu iş fənəsiz olmaz,
 Bir qız aldım huri mələgə bənzər.
 Səfili, talıb yarı sevməgin gərək.
 Qaşları qara, kiprikləridur dirək,
 Zeyn sevmişdir cananı bu ürək,
 Çənnətu ridvanına o gözəl bənzər.

89. YAXŞIDÜR

Gör nədən yaratdı yaradan bəni,
 Şöhrət üçün ay günəşi yaxşidur.
 Ələmdə söylənür gözəlin şanı,
 Geymax üçün al qumaşi yaxşidür.
 Ölüm eydur aci kəlmə demədən,
 Axıl ögrənilməz dəli səmədən,
 Namərdlərin yağlısını yemədən,
 Mərd yigidin quri aşi yaxşidür.
 Der Səfili, bir yadigər də səndən,
 Toymax olmaz paldan tatlı lisandan,
 Beyvəfa arvatdan, pinti insandan,
 Sarılmaya bayır tosun yaxşidür.

90. YAXŞIDÜR

Qadir məvləm qələmində buyurmuş
Pis dünyayı gözdən atsan yaxşidur.
Namərdin əlinə keçib qalmadan,
Dəryalara düşüb batsan yaxşidür.
Hürmətsiz məclisdə qurub qalmadan,
Xeyirsiz qazancı satıb almadan,
Beyxəbər dünyada xor keçinmədən,
Qara torpax içrə yatmax yaxşidür.
Der Səfili necə oldi bu halım,
Güni-gündən artar bu qalmaqalım.
Qiymətsiz yerlərdə qahr etmə malın,
Malın var, zərrəfə satsan yaxşidür.

91. OĞUL

Övlədə yükün tütüldi.
Hayıf ki, belim büküldi.
Didalın yoli tokuldi,
Dəryalara gedən oğul.
Bəni candan edən oğul.
Yollara furcun düzüldi,
Vay nə edəm bağrım əzildi,
Ayrılıx haqdan yazıldı,
Dəryalara gedən oğul,
Bəni candan edən oğul.
Gədiyer qaç neçə tənəsi,
Mə»lül məxsuldur anası,
Dört qardaşın bir tənəsi,
Dəryalara gedən oğul,
Bəni candan edən oğul,
Kurban olem gözəl saçlı,
Yurəgimə çəkürmə cəhri,
Kafir əlindən içmiş zəhri,
Dəryalara gedən oğul,
Bəni candan edən oğul.

92. MOLLA MƏHƏMMƏD SƏFİLİ DASTANI

Səfili:

Bir sual sorayım, miras dəyirman,
Aşıxların sadıx yarı nec olmuş?
Çərə yox ölümə, bulunmaz dərman,
Çift gezən durnanın biri nec olmuş?

Dəyirman:

Kəş ver cavabına, aşixlar piri,
Sanki İbrahimin getdi-gəlmədi,
Bilinməz məkəni, nerdədur yeri,
Fələk kəməndinə tutdi gəlmədi.

Səfili:

Bundan belə əhbab olan nədərlər,
Həlbət bu dünyaya gələn gedərlər,
Fələginən alış-veriş edərlər,
Dünyayı parasız satdi gəlmədi.

Dəyirman:

Bundan belə gəzəm qərib elləri,
Əhbəblərin həp bükülmüş belləri,
Hani İbrahimin şirin dilləri,
Boş qalmış otağı, yeri nec olmuş?

Səfili:

Diyar hani simasi, ey fələk,
Rəhmət eylə, yarabbi, budur bir dilək,
Gözün çıxsın sənin, ey çarxi fələk,
Dəgirmançilərin piri nec olmuş?

Dəyirman:

Bu fağır dəgirman eylədi anda,
Qohum-qardaş həm ağladı, hə yandı,
Qurudi sulari, yıxıldı bəndi,
Dünyayı parasız satdi gəlmədi.

Səfili türbəluğa diyar:

Bayğuş tək çölü verən dutanlar,
Ey məzərlux, İbrahimi gördüzmi?
Əcəl şərbətini içib yatanlar,
Ey məzərlux, İbrahimi gördüzmi?

Məzərlux:

Al xəbəri, aşix, qəbiristandan,
Sənin İbrahimin gəldi, bundadır,
Kurumuş çəsədi, üzülmüş çanı,
Əcəl şərbətini içdi, bundadır.

Səfili:

Fələk qəsd eylədi o şirin cana,
Aşqından olmuşim dəli divana,
Nərdədür məkəni, göstərin bənə,
Ey məzərlux, İbrahim gördüzmi?

Məzərlux:

Gəldi salam verdi, soruşdu bizə,
Mərhəbə eylədi, görüşdi bizə,
Əl çaldı dünyadan, qarışdı bizə,
Çıxdı çan bəndəndən, öldi, bundadır.

Səfili:

Diyar Səfili, nə söylədi nə güldi,
Veran qaldı bağda gülləri soldı,
Tutduzmi dərdini, nə oldi, öldi,
Ey məzərlux, İbrahimi gördüzmi?

Məzərlux:

Məzəristanda der, tügənmiş günü,
Nə yaşasa da, ölümdür soni,
Atdı fələk, vurdi əcəl oxuni,
Bizlərə arxataş oldi, bundadır.

Səfili türbəyə diyar:

Qəbiristanda yatar səvgülli qardaş,
Əcəb nə yatarsın, qax, molla İbrahim,
Toldi didalar, axar qanlı yaş,
Nəzər eylə bənə bax, molla İbrahim!

İbrahim:

Dinlə əziz qardaş, dinlə sözümi,
Bən ölmüşim, bən bundayım, qalxamam,
Çarxu fələk kor eylədi gözümü,
Görün qardaş nə gündəyim, baxamam.

Səfili:

Diyar gözi yaşlı gördün burada bəni,
Ağlar qohum-qardaş, yad edər səni,
Kimlərə buraxdın sən dəgirmanı,
Növbətçi çağırur, çıx, molla İbrahim.

İbrahim:

Amanat yerinə taşurdum canı,
Faniya buraxdım bən dəgirmanı,
Gələndə növbətçi yoxlarsa bəni,
Bu qaranlux məkəndəyim, çıxamam.

Səfili:

Der Səfili, məcəl yoxmi qıçında,
Yorulduñmi dəqirmanda, biçində,
Nə yatarsın qara torpağ içində,
Burax bu məkəni, çıx, molla İbrahim.

İbrahim:

Molla İbrahim der, əlim bağlidur,
Dutuldum kəməndə, qolum bağlidür,
Çökdi qara torpax, yolum bağlidür
Doxxuz mərtək altındayım, çıxamam.

Səfili fələyə diyar:

Fələk, səni haqqın qılem şikayət,
Aldın əldən qardaşımı, ey fələk,
Nuhun tufanında çox verdin ziyan,
Çərx etdin dəryada gəmiləri, fələk.

Fələk:

Bən yüzümi çəvürmişim mövləyə,
Nə sorarsan dəli-divana, qardaş,
Neçəsini qərç eylədim dəryaya,
Nuhuninən girmişim tufana, qardaş,

Səfili:

Yıxdın gönül şəhrini, xarab eylədin,
Qaraltdın yüzümi arab eylədin,
Neçə çavanları turab eylədin,
Söylənməz dünyada nəmin, ey fələk.

Fələk:

Turabdan xalq olan torpağa gedər,
Can çıxar qəfəsdən turaba gedər,
Axırı bu dünya xaraba gedər,
Güman olmaz fani-cahana, qardaş.

Səfili:

Nəsil pəhlivansın qarşı çıxmazsın,
Güləş dutub əllərinə çıxmazsın,
Ərizə yazsan, oxumazsın, baxmazsın,
Dinləməzsən, bu nə»məni, ey fələk.

Fələk:

Diyar, bən bir pəhlivanım kimsə çıxamaz,
Sağ dünya bir olsa bəni yıxamaz,
Vurub pəncə gərün açıb baxamaz,
Bir sərçə neydəçəx şahana, qardaş.

Səfli:

Yürütdün insani, mali neylədin,
Rüstəm pəhlivani zali neylədin,
Xeybəri qoparan Ali neylədin?
İçirdun zihirdən cami, ey fələk.

Fələk:

Yıxdım Rüstəmi-Zali, Əsvəndi-yari,
Bənə qüvvət verdi cənabi varin,
Sahibi Zülfıqar, Ali Heydari,
Genə varmi gələ gümənə, qardaş.

Səfli:

Yıxdım qafdan-qafa nasi dəvürdün,
Say eylədin saman kimi davurdun,
Getmədin, gələni geri çəvurdun,
Dutdun Misir-Hələbi, Şami, ey fələk.

Fələk:

Heç bir cam qurtulmaz əlimdən,
Bən çileyin adam keçməz, olmaz yolundan,
Pəncə vurub yola verməzəm əlimdən,
Əl etmişəm Hində-Yəma, qardaş.

Səfli:

Atlimi gəlürsün, yoxsami yaya,
Mərhəmətin yoxmi, taşmisin, qaya,
Kimini baxarsan, atarsan çaya,
Nə olacax bu əncəmi, ey fələk.

Fələk:

At görünməz, xırdalanur tey olur,
Kiminin gövdədə qanı zay olur,
Kimin səbəbi axan çay olur,
Bunları bu oldi bahana, qardaş.

Səfli:

Nə kimsəyə sorar, danışur-diyarsın
Mərhəmətsiz, nəsil cana qiyarsın,
Bir gün sıra gəlür bəni yiyarsın,
Yürəgimə vurdun ğəmi, ey fələk.

Fələk:

Dur danışma, yoxdur mərhəmət bəndə,
Güç ilə öldür məni, qəsdim yox səndə,
Sarılıb yarpağı düşər hər yanda,
Bir ataş salarım çahana, qardaş.

Səfili:

Cavan ikən ölüm ulaşırdı tezdən,
Vədən getdi yüz çəvürdi bizdən,
Gülməbi qardaşdan, oğuldan-qızdan,
Sən verursun sərəncəmi, ey fələk.

Fələk:

Həni qələm-qaşlı, gözəl nərgizlər,
Ağlar qohum qardaş, analar sızlar,
Nişanlı gəlinlər, köçəcəx qızlar,
Ölüm baxmaz təzə cavana qardaş.

Səfili:

Səfili sözləri kimlər bəgzədə,
Bayğuş təki gün köçürür bəzədə
Zediban, Axısa qalmış qazadə,
Netdin molla İbrahimi, ey fələk.

Fələk:

Çarxu fələk diyar, gedən gəlmədi,
Fani dünya Suleymana qalmadı,
Bir kəfin gətirdi, daha almadi,
Qarışdilər toza-dumana, qardaş.

93. 1915 ARDAHAN-KARS KIRGINI AĞITI

Merhametkânıdır Tağyev Hazreti
Namiyle tutmuştur cihanı zati
Hak bire bin vermiş varı devleti
Buldu Haktan şöhrət şana yetişti.
Şan tuttu Bakü'yü ettiler emek
Kimi nân getirdi kimisi yemek
Cümle hezayinler ettiler kömek
Geldi nimet hem iâne yetişdi.
Düşkünler aldılar nimeti namı
Merhamet eyledi Keremlerkânı
Sağolsun cəmiyyət vilâyet hanı
Çok dert çektik ol dermana yetişti.

94. YAXŞIDUR

Eşk Səfili, dəli könül, qayna soğulma,
Maç urud dəryaya taşmax yaxşıdur,
Qədirsiz ölkədə turma, boğulma,
Aşıb qarlı taği getmax yaxşıdur.

Aşıkluxdan düşmüşim bən bu amana,
Millət pic törədi, döndi zamana,
Sağın, ağza sögmə, dinə-imana,
Tövbə et günahın pişman yaxşıdur.

Der Səfili, namus ari bilmiyan,
Ətmək tanımiyan, tuzi bilmiyan,
İlim ögrənmiyan, yazi bilmiyan,
Ağnamıyan dostdan düşman yaxşıdur.

95. ...

Bir məclisə varanda özünü öqmə
Şeytana can verib yoxsuli döqmə,
Haxsız haqq deyib düzləri əqmə,
Deməki dünyada zülüm yaxşıdur.

Deli qönül bəndən sənə nəsihət,
Deməki dünyada varım yaxşıdır.
Bir qün olur qohum qardaş yad olur,
Demə ki, zənginim param yaxşıdur.

96. ...

Yaşılbaş sonalar ötər göllərdə,
Qırıldı qanadım qaldım çöllərdə,
Anasız, babasız gezdim ellərdə,
Bən ağlamıyem, kimlər ağlasın.

Bir yandan ğəm gəldi, bir yandan farağ,
Qaldım qürbət eldə, Vətənim iraq.
Qürbət eldə nasıl yaşıyağ, durax,
Bən ağlamıyem, kimlər ağlasın.

97. PULATELİ MOLLA MƏHƏMMƏDİN
KOBİLİYAN KÖVLƏRİNƏ OLAN QOŞMASI

Ağalar, Derseldən başladım mətə,
Qavği gördüm dilindən çıxmaz xəətə,
Namniyavur, Ququnaur, yapı qat-qata,
Cani oğlu Kortsox qalsin bir yana,
Kortsoxta kəndimi qılmışəm zahir,
Bir şahzadə gördüm elimdə mahir,
Ağzi şəkər, qafa toli çavahir,
Molla Yusif degər Sixisubana.
Moxe zinnətlidür, elim turaği,
Dövlət buldi yaxın ilə iraği,
Əfəndi həzrətim dinin çiraği,
Dəstəni bus edem varem Kexvana.
Keçdim Kexvana, çəkməm talaşi,
Süngəri halvəsi, əmtəqi aşi,
Daimə mət edem molla Kələşi,
Dəliğanliləri bərzər hürri ğılmana.
Çaxsal ağay gördüm dövlət sahibi.
İşarət eylədi açdilər babi,
Döşəklərdə gördüm atlası, zərbabi,
Nəzər etdim, döndüm oyan bu yana.
Endim Çelaya, çesladur bəndi,
Gendiləri düzənli, olmuşlər fəndi,
Düşkünlər pənahi Said Əfəndi,
Paşa qədər hükmi vardur sayana.
Səvirmiya xoş məkən, sudların yeri,
Apiyet də yaxşidur, qalmazlar geri.
Ğortubanda Rəşid xoça ərənlər piri,
Zediban da ziya verir o yana.
Pulatelilər namaz qılandur,
Laşelilər şəriyatdan biləndur,
Zarzməlilər göz yaşını siləndur,
Onlar da məxsusdur əlli ülfənə.
Qədersdə söylənür odunun hali,
Şeytan bazarında var qalma-qali,
Utqusubanda Mövlud ağa yedurdi pali
Daima şən olsun demişlər ona.

Adigündə oturur paşazədələr,
Çalğilər çalınur, turli sədələr,
Xizmətdə tolanur, verur badələr,
Haxlızı aldurub olman divana.

Rabat şəhər olmuş, cərgə binasi,
Hər gün nardi oynar Sire ağasi,
Zanav şöhrət buldi starşinası,
Binar yorğa qırat, bənzər ceyrana.

Baxşi beg əfəndinin öpərim əlin
Allah bağışlasın dövlətin malın,
Kərəm et, görəyim, Qorqulun halın,
Nəzər etdim, çox xor baxiyersin bənə.

Qaratübanda saqılar olmuşlar haci,
Lelvanlı Nuri xoca başının taci,
Xeyrat camilərərinə verur xərəci,
Sarayı dövlətdür, sahib zamana.

Sanqureda Şakir xoca sözümdən qana,
Əgər icazə verərsə bənə,
İcəret, Amxera buraxem sənə,
İstər sunnət et, burax ümmənə.

Ğorzəlilər qaldı, incünür səndən,
Zazolada Bəşət əfəndi incimə bəndən,
Öpərim əllərin, sevirim candan,
Zanmasın ki, gəlmədimi gümənə.

Könül, Kaxaretdə et də pərtəvi,
Gendiləri düzəldib şəhəri-evi,
Oturmuş çəkərlər, var pristavi,
Kafir hər qorxudan ölür amana

Nude qəsəbxana, çıxarır canlar
Əlli tütünə enmiş həp mislimanlar.
Hayıf çona getdi xristianlar
Onların qətlinə yaz bir fərmana

Görməmişim Siseynən Mareli,
Xanada etmədim kəti-zərəli,
Onlara banzatma, burax Aralı,
Yoxarı nəzər et Sarbastubana,

Orçoşan şennigi gəlməz gözümə,
Badelada cəlvə verdim özümə,
Papolada sahab oldum sözümə,
Oxumaq üçün şöhrətlidür Cilvana.

Posxovi eyli gördüm, get Ardahana.
Minarada oxünür xütbə-xətimi,

Cax suyunun naçalniki-katibi,
 Düzəltmiş nalbəndlər, yoxdur bahana,
 Könül, əzmurax et əski yerlərə,
 Qomora yetməz fitnə-fellərə,
 Böyük Smadada bax tatlı dillərə,
 Begzadələr xizmət edər dəhənə.

Küçük Smadada farzi-sünnəti,
 Entellilər yaxşıdır, etmə minnəti,
 Bolacurun artux gəldi zinnəti,
 Əgər üç tütün də gəlsə imana.

Şolaverlilər yerdən qalxmazlar,
 Unsalilər degmə kimsə yaxmazlar,
 Bennarada misəfirə baxmazlar,
 Bir içim su verməzlər dərdə-dərmana.

Şoqay yaxşı gördüm gözəl əhbabi,
 Xeroda heç kimsə açmadı babi,
 Xeveşəndə nuş etdim bir stakan abi,
 Orasi qalma-qal, tez get Varxana.

Varxani yaxşı gördüm çarşi bazari,
 Sabzara ağalarına eylə nazari,
 Xarcam cəmisinin oxunur əzəni,
 Yuxari nəzər et-Abastubana.

Çərmux xoş məkəndür yoxdur əmsəli,
 Çürük ayda olan cənnət misali,
 İncə qızlar, yanaxları çisali,
 Görən göz qəməşür, qaşi kəmanə.

Hər niyəni getsən siğın Allaha,
 Xayrinən zərər bağlidur tənə,
 Tuccərluxdə kimsə yetməz molla Sələhə,
 Görür Gürcistana, gəlür Saxana.

Saxni-sora yaxşı dövləti vari,
 Unutmiyax orada Tutacuari,
 Kikinet camisi, kirpic divari,
 Halal olsun demişlər yapan ustaya,
 Nəzər etdim bütün millət bərabər,
 Nida edər müəzzin, çatdurur xəbər,
 Namaz qılmayan olmuşdur kafər,
 Enib bir vəl-vələ edən bən ona.

Anın cəmisini gördüm gözinən,
 Zirdə gözəl söhbət endim sazinan,
 İliya-Simindaya etdim düzinən,
 Sorem bir adamdan Quratubani.

Sordum bir adamnan getdim Çüntəyə,
Misafir oldum Mustafa ağaya,
Sürliləri gördüm namazda yaya,
Şərəətdən heç qalmamış nişana.

Şurdalilər şərəti bilməzlər,
Boqalilər bir vaxtını qılmazlar,
Kıldelilər oroc nədür bilməzlər.
Kəsib-kəri alver edər Borcomda.

Çixelinən-Çurçuto bir-birini ötər,
Faxir Parexay həp toli dögər,
Şərəfi minara, Sulisa degər,
Yarabbi, sən nəsib et Ali Osmana.

Axısqa yıxılmış, olmuşdur əsir,
Nə kilim qalmışdur, nə əski xasır,
Əhmədiya camisi olmuşdur yesir,
Guliyer gözlərim, dönmişdür qana.

Sakunet arxasını vermiş yamaca,
Yütürmüş məzhəbi, dönmiş Pamaca,
Temlala-Kopezdə baxmazlar aca,
Yıxılsın Suriyex yüzəlli xana

Yazux sənə Sinis-Qorqisiminda,
Namazda görmədim birini bəndə,
Gürcicə deyərlər «sixaliminda».
Türkcə eşitmədim yüzdə birində.

Soxtevlə - Qugel, el gəl-get diyerlər,
Persaynan-Muqaret oroci yiyərlər,
Zigiləynən-Aqara onlara uyiyərlər,
Toldurur istakan, baxır ramazana.

Azqur ağalari palto geyinmiş,
Əgdurmuş papağı faytona binmiş,
Eşitdim ramazan üç günə enmiş,
Ömər əfəndi qoymuş əhdi peymanə.

Səfli, et ibadət, gəndini qürtar,
Aldanma dünyaya, günahin yetər,
Mizam-tərəzidə daha çox artar,
Yarabbi, sığındım əl-əman sana.

CAHİLİ

98. AĞLIYER

Ey fələk, sənin əlindən bu sitara gəm ağliyer,
 Ataş almış hər tərəfi dərdi biyan yağmiyer,
 Gömədim bir gəmsiz kimsə, hər kimsənin dərdi var.
 Dərdi içində günah olmuş, cümlə cahan ağliyer.
 Qəri məvləm yaratmışdır ölümüçün insani,
 İnsan oğli çox qafildur düşünməz dünya fani,
 Qara torpax çürütmüşdür neçə bin çavan canı,
 Aqibəti veran olur, taxtda sultan ağliyer.
 Der Çahili, biz də düşdük ahlara,
 Bir ataş var çismimizdə, yanar odlara,
 Bu fani dünya derlər qalmaz padişahlara,
 Neçə şahı taxtdan salmış, taxt bir yana, ağliyer.

MƏHTÜMİ

99. FƏLƏK

Çoğusuni vətəninədən atar qürbətə fələk,
 Çoğusuni nazlı yardan ayırur gıda fələk,
 Çoğusi diyar bən gülərim, həm onun binası yox,
 Beyğafildən məraq verib yandurur oda fələk.
 Kəfdən kəfa höküm edən, neylədin Süleymani,
 Ol taşi sıxıb un edən zal oğli Rüstəm hani,
 Qeybənini qapısını qoparan ol Ali Aslan hani?
 Vəlisiz etdin qəbrini, buraxdın yada, fələk.
 Yüz yigirmi dörd bin nəbi bü çəkire,
 Otuz altı bin sahiba dörd çəriyapar hani,
 Der Məhtümi, qəflətdən seyir etsin faniya,
 Neçə adil padişahi yeturməz şada fələk.

100. BÜLÜR

Əzəl çənnət mubah derlər altundadır yapısı,
 Dörd saatlux yerdən gəlür müşki ənbər qoxusu,
 On səkkiz bin ələm derlər bu dünyanın həppisi
 Bu dünya fani dünyadur dəvr edib gəzən bülür.

Ustasına xizmət edən ölərkən izzət bülür,
İblisə tabi olan ataşın süzən bülür,
İnçir, Tavrət, Zabur, Qur»an-dört kitabdur,
Oda haqdur haqqüçün oxuyub yazan bülür.
Der Məhtümi dərt bənim, möhlət bənim,
Şükür olsun ol xudaya söz bənim, söhbət bənim,
Yetmiş iki millət həppisi diyar cənnət bənim,
Varmayın, bəlli olmaz, oni bir subay bülür.

101. QOMŞILƏR

Bir adam ki düşsə dərdin gölünə,
Daha aci kəlam gəlməz onun dilinə,
Bən öləndə kimlər qonar gölümə,
Gülüm amanatdur sizə, qomşilər.
Şükür olsün qəmdən qaxmaz başımız,
Bən öləndə qərib qalur eşimiz,
Üsul vur, Əzrayil zafyıf leşimiz,
Yavrilərim amanatdur sizə, qomşilər.
Der Məhtümi Ömər heçilər,
Yüpəgimdən çıxmaz qəmdən acilər,
Həsərət qaldux həm anadan-bacidən,
Malım amanatidur sizə, qomşilər.

AŞIQ HÜSEYN

102. YAXŞIDÜR

Bir adamki sənə ülfət eyləsə,
Yaxın onun əsli zati yaxşidur,
Namərd sənə quzi palov yedursə,
Mərdin quri məhəbbəti ondan yaxşidur.
Dad həzrət çəkərim pərçarsız zaddan,
Var qurtar əlindən nəzir niyazdan,
Söyləgən qarıdan gəzağan qızdan,
Güləgən gəlindən tuli yaxşidur.
Aşix olan sözün söylər başından,
Salabaş adamdan, yurəgi taşdan,
Bednazar qomşidan, köti qardaşdan,
Qədir bilənlərin iti yaxşidur.

Aşix Hüseyn söylər kəlməni təndən,
Dərsimi almışım əlifdən dandən,
Ətməksiz otaxdan meyvəsiz bağdan,
Çolün biyabana oti yaxşidür.

MUSTAFA

XIX-XX əsrlərdə Axısqa, Qars və Borçalıda tanınmış aşiq.

103. QANLI GÖLLƏR

Qurumuş göllərin, otlıer naxır
Səndə su qalmamış, bəndədə axıl
İkimiz cahanda olmuş fəxır
Qanlı göllər, sən yarımı neylədin?
Bəndən əvvəl geçərdin sufra başına
Çərçəfli döşəklər gəlürdi xoşuna
Şimdi qarğa-quzğun qonmuş leşinə
Qanlı göllər, sən yarımı neylədin?
Mustafa söylədi belə sözləri,
Daimə yoldadır onun gözləri
Uçmuş ördəklərin, gəlməz qazların
Qanlı göllər, sən yarımı neylədin?

DƏRTLİ

104. DEDİM

Ərvahi əzəldən əvvəlkü savdada,
Ərustun kitabında bən belə dedim,
Qoyma bəni ənəçründə xitafda,
Kafirlər «la» dedi, bən «ila» dedim.
Nəçərə gül əmri zühürə gəldi.
Atası məxpəqat həp zakir oldi,
Hər əvrah gendini bir oldi buldi,
İmami iqrami bən səndə dedim.
Dərtli bu işlərdən işpad olmadı,
Sənsiz məhşər yeri gülşən olmadı,
Çox Nəbiya vardım, imdad olmadı,
Şəfəat kamili Mustafa dedim.

105. OLSAX DA, OLMASAX DA...

Xaraba qul oldux bəzmi-ələmdə,
Bünyad olsax da bir, olmasax da bir
Düşdük çarə nədür, tora aləmdə,
Azad olsax da bir, olmasax da bir.
Aşq oduna yanmış cigər-kababsız,
Hicr ilə ağlamış didə pür-abız,
Yıxılmış, dağılmış xanəxarabız,
Abad olsax da bir, olmasax da bir.
Biz Şirin əlindən eşq meyın içdux,
Haqq ilə nahaqqı yoxladux, seçdux
Varlıq dağlarını dəldük də keçdux,
Fərhad olsax da bir, olmasax da bir.
Ey Dərdli, aləmdə biz şahı-diliz
Haqdan-həqiqətdən agahi-diliz.
Tərəqi-əsrara həmrəhi-diliz.
İrşad olsax da bir, olmasax da bir.

EYVAZ

106. YA BƏNƏ BİR SABUR...

Ağır camilərə sararlar xali,
Bən dəli dəgüldüm, sən etdin dəli,
Mövləmin aslanı, Həzrəti Ali,
Ya bənə bir sabur, ya da səvduğum.
Başına örtünmüş cağali qəmbər,
Qonunda qoxiyer miskinən ənbər,
Mədiyədə yatan Xəlil peyğəmdər,
Ya bənə bir sabur, ya da səvduğum.
Aşiq Eyvaz, dur seç aği qaradan,
Siyah zülfi mah yüzünə daradan,
Arşi-kürşi, yeri-kövi yaradan,
Ya bənə bir sabur, ya da səvduğum.

MƏXSUDİ

107. DÜNYANIN

Hey ağalar, bizə qürbət göründi,
 Şen olsun atmagi-aşi dünyanın,
 Bizə qismət qürbət eldə verildi,
 Sürmələnsin qaşi-gözi dünyanın.
 Biz gedəruş da, yenilərin gəlsin,
 Kimisi şad olsun, kimisi gülsün,
 Daha biz işləməzux, həp sizin olsun,
 Tükənməz dövləti, vari dünyanın.
 Məxsüdüm der, bu dərt bəni əridür,
 Didam yaşı mahramalar çürüdür,
 Kimsə bilməz nə zamandan bəridür,
 Bilinməz tarixi, yaşı dünyanın.

108. AYRILMAZ

Bəndən salam olsun saçı leylaya,
 Ölənəcan gönül yardan ayrılmaz,
 İlinde sularım, qazıldı qəbrim,
 Yuymayınca könül yardan ayrılmaz.
 Götürdilər müsənnəhə qoydilər,
 Yıxılıbən birər-birər gəldilər,
 Tək bir alıb cənəzəmi qıldilər,
 Qılmayınca könül yardan ayrılmaz.
 Der Məxsudi, bunca cəfalar yetər,
 Ayrılux görmüşim, ölümdən bətər,
 Məzərim üstündə bayquşlar ötər,
 Ötməyincə könül yardan ayrılmaz.

GÜLŞƏNİ

109. QARDAŞIM

Genə bəni aldı bu dərt fiqani
 Hani, ana, bənim qərib qardaşım,
 Qardaşımın ahu-zarın çəkərsin.
 Hani, ana, bənim qərib qardaşım.

Kimlər iyindi, kitmlər koydi suyuni,
Kimilər soydi onun səlvi boyuni,
Sağluğınən tutamaduğ toyuni
Hani, ana, bənim qərib qardaşım.
Gülşəni der, qərib düşmiş düşmən içində,
Gölməgini gördüm al qan içində,
Xəbər gətürəni qansın hicran içində,
Hani, ana, bənim qərib qardaşım.

ŞAMİLİ

110. TALAŞI VAR

Yığılm, yərənlər, ögüt verənlər,
Arıflər əlindən cəm talaşım var,
Nuş etsəm dəryay illəç kər etməz,
On dəgül, dərdimin yüz talaşı var.
Bu çan amanatdur mülki qəfəsdə,
Tolanur pərvanə hər bir nəfəsdə,
Dinləyin, ağalar, xastayim xasta,
Yüz dəgül, dərdimin bin talaşı var.
Vallahi xilafim yoxdur sözümdə,
Tolaşur pərvanə eşgin gözündə,
Dünyay versələr, yoxdur gözümdə,
Beyçarə Şamilin can talaşı var.

YULDUZ

111. OLA

Bir gözəl gördüm yanağı güldən,
Kimin zəmhəridə solmamış ola,
Nə kimsə taniya, nə kimsə bilə,
Misli bu cahana gəlməmiş ola.
Əlində yazma ikən, belində xizmə,
Sər vurub cahana sallanıb gəzmə,
Nəslin huri zadəş pəridən azma,
Yanağına yad əl dəgməmiş ola.

Yulduz, nə yatarsın şamaya qarşı,
 Bu sövdə yandırur fərman ataşı,
 On üç, on dörtlərdə az ola yaşı,
 Hələ gendi-gendini bulmamış ola.

ƏFRUZ XANIM

112. DANIŞ

Yüzi qönçə, ləbi şəkər-mənəmşə,
 Ala gözli mehribanım, de tanı,
 Sən tapışsan namərdlərə ha olmaz,
 Hər nə ki istərsən sən bəninən de-danış.
 Bulbuləm, gəldim mehman oldum sənə, yar.
 Hürümisən, pərimisən, söylə, yar.
 Tək sən çor de, bən can diyem sənə, yar,
 Hər nə ki istərsən sən bəninən de-danış.
 Əfruz xanım sənə der ki, hey aşə,
 Sən ki öldün, kimlər edər canaşı,
 Dilda giryan abu çeşmimin,
 Çürüdürsün girabanım, de-danış.

ABDULLAH

113. HAZƏ ŞİKƏSTƏ

Nəbid bəxtim ayyarab, fələkdən yüz cəfə gördüm,
 Anadan oldum olmadım, başımda bin bəla gördüm.
 Düşüb tağlara məcnun oldum, qəzib gün ilə səhraya,
 Tolandım hər yerə getdim, fiğan fəryad edər gördüm.
 Tamam yar ilə yoldaşlar, əhəti içərməsər canım,
 Kimi kəndimə dost bildim, axır andan iftirə gördüm.
 Namunislə nə bir həmdəm, nə verdim hava dərhəm,
 Nə bir ana südini əmdim, nə də ruhi ata gördüm.
 Nə şadluxda günüm keçdi, nə bir rahat yüzi gördüm,
 Nə ömür başa yetişdi, nə də zövqu səfə gördüm.
 Hər kimsəyə dedimsə, qayam aldim cavabında,
 Hər kimə iltica etdim, cafa taşın atar gördüm.

Hər kimə sirimi açdım, bilirüm ki, sədiğdur,
Axır ol vəfasızdan başımda çox xəta gördüm.
Düşüb böhtanlara hər dәм, dedim, ya rabbi, sән saxla,
Sәнin lütfi kәрәmin var, dәruhdumca şifa gördüm,
İrax oldi tәndә cәнim, itdi әldә qәmu qardaş,
Firği qәmi nuş etdim, didәм işimi sız gördüm.
Kәрәz bildim bu dah içrә, yoxdur Abdullaha insaf,
Şikәstә xәtrimә billah, bu dünyayi diya gördüm...
Xali sән әlindән qöqürлөр veran, küfәрә sadıqdur içindә turan.
Oxuyan bulunmaz bir arşın quran, dildән-dilә düşәр xublisaqımız...
...Dinlәyin sözümi eylәyin qeyrәt, tokax malımızı eylәyin hicrәt,
Bunda tururisә bütүн cәhalәt, bozulur hər yana hər dövranımız.
Qedәndә şu urusә edәр işarәt, cam olax bir yerә edax mişvәрәd.
Bunda qalan edә feli hanәt, Osmana çıxar әl tamanımız...
..Әli kamil olan bu yerdән köçәр, barği xatifi kimi siratdan keçәр.
Uçmax qapıların muhacir açar, tәvlәмә buğa qalişә döndüm...
...Fursәt buldi kafir tutdi cahani, heç әrәmaz urus yaxşı-yamani,
Şәriyata nәtbin etdi zakoni, kamusuna vardur meyyәmin sәнin.
Urus aramadi yaxşı yamani, әn iptidә tәlim etdi zakoni,
Candaraya koysa bu tatlı canı, şәriyata vardur meyyalım bәnim.
Xәkisәр әlindә düşmә cәfaya, bulurum ki, getdi әlә sәfaya,
Bu xәbәр gedәrsә ol Axisxaya, nәş tәnin gedib artar qıryanın sәнin...
...Dilәrim sultanım sән turman açar, әl Osman dәvlәti hәsrәtin çәkәр,
Bәlki dәhşәtindән aslanlar qaçar, vardur nәçәtdә mihdarın sәнin.
Dinlә bu sözi, ey әhli kamil, bul cәнabin der ilminән ali,
Şәvkәtli sultanım taxdında adil, әlbәtdә çәkәр qeyrәtim bәnim...
...Bu sәнin sözlәrin aғыarә oxdur, ağı yarın dünyada tuzı çoxdur,
Düşәrsin dustağa sөнән yoxdur, bir zaman mәskin olur hicranın sәнin...
Sәнin üçün Sultan Hәmid nan, yemәz, içmәz, gülmәz sinәsi puran,
Şeyxi İslam sәdri azim can, yeddi dәrya olmış ummәnin sәнin.
Başıma güldürdüz sәнki lәtifә, Sultan Hәmid yer üzündә xәlifә,
Әlbәt sahib olur adına zәhifә, zül kamal Sultanım bәnim...
...Şeytandan qorxmisin sәнә toxunmaz, hәqiqәt söylәsәm zahir oxunmaz,
Tak incә әqirdin bezin toxunmaz, dilәнән var bu xoş lisanın sәнin.
Şeytana hağili üçün ixlas oxurdun, teli әqirmәdә qeyat yoruldu,
Salatu-salam ilә bezi toxudum, bir qılı qırx yarmaq sarada bәnim.
Bildim anca olub göqә uçarsın, kәmәnt atıb yıldızları tutarsın,
Şahan pәncәsindән nerә qaçarsın, sәрçә tәk bir quri әtvarın sәнin.

AŞIQ MUXADİDİ

114. YAVAŞ-YAVAŞ

Xəbər edin siz yarım, dostuma,
 Xəstə düşdüm yığılsınlar üstümə,
 Zalım fələk nə gərişdi qəstimə,
 Çəkilür cəsətim, can yavaş-yavaş.
 Rəhmət mələykəsi qəldi oturdi,
 Şadikən qövlumi gəmə baturdi,
 Hax amanət can vermişdi, aldı qöturdi,
 Otur kəpənimi biç yavaş-yavaş.
 Göturdilər məzəlluqə koydilər,
 Yığıldilər cənəzəmi kildilər,
 Yeddi yerdə komşi haxi sordilər
 Söylə cavabini, ver yavaş-yavaş.
 Bu dünya hənədur, düşdüm xəzərə,
 Yiqid odur, yiyar halal kazana,
 Akibəti endirurlər mazara,
 Ustumə torpağı tək yavaş-yavaş.
 Gözəl komşilərım gör ki, netdilər,
 Ustumə torpağı örtub getdilər,
 Suval mələykəsi gəlib, suval etdilər,
 Kəlməy şahadəti ver yavaş-yavaş.
 Aşix Muxadidi der, bu dünyadan köçərim,
 Pir əlindən exş badəsin içərim,
 Ruhsət olsa, sırat körpusundən geçərim,
 Cənnəti olmaya get yavaş-yavaş.

QARIV AĞA

Aşpinzanın Panaket kəndindəndir, XIX-XX əsrlərin el şairi.

115. AĞLASIN

Qariv atasına yananlar,
 Mənim halımı xəbər alsın ağlasın,
 Tamam yığdım zərraf loğman, həkimi,
 Dərmansız dərdimi bilsin ağlasın.

Məlum oldum Ahıskanın elinə,
Dastan oldum aşıqların dilinə,
Pərim əl yaylığını alsın əlinə,
Gözdən axan yaşı silsin ağlasın.
Daha yoxdur bu yaramı saranlar,
İmdada yerisin qırklar, ərənlər,
Məni istəyənlər, qədir bilənlər,
Məzarım üstünə gəlsin ağlasın.
Qanlı fələk məni vermədi başa,
Dar gələndə Şöfkət bənzər qardaşa,
Levistə Xuliskər, Xanədən paşa,
Hər axşam, hər səhər qalxsın ağlasın.
Fələk məni salıb pərişan hala,
Bəzəkli, düzəkli əlvan otağım,
Cahanla Xani, Şaşeylə Lala,
Bahar gülü kimi solsun ağlasın.
Kim deyərdi məlul qalsın ağlasın,
Xəlilə tapşırım külli varımı,
Ağapaşa yad etməsin yerimi,
Taxtında bir divan qursun ağlasın.
Deməginən ki, Şoşil məni unutdu,
Bu acastan canım ondan da getdi,
Qurdu, dəyirmanı zil düzən etdi,
Bu dərdimi yarı bölsün ağlasın.
Əhmədim, deyər qoharım var mədəndə,
Ziyaratdı türvəliyinə gedəndə,
Molla Bədəl gəlib təfsil edəndə,
Bayram namazını qılsın ağlasın.

AŞIQ ƏMRAHİ

Axısqaanın Varnet kəndindəndir. XIX əsrdə yaşayıb. İşığı təxəllüsü ilə tanınıb, ustad aşiq olan Əmrahinin Xırtızlı Topçubaşı Ağzıaçıq Məhəmməd ağanın kirvəsi olması tarixi mənbələrdən bəlli olur.

116. BİR ÇİFT SONA

Bir çift sona bizim yerdə dövr edər,
Başı yeşil, barmaqları qırmızı,
Şəkər əzmiş dudağına - dilinə,
Alma təkəki yanaxları qırmızı.

Bənim yarım həm sultandır, həm xandır,
 Malım yoxdur, yara qurban bu candur,
 İnci-sədəf dəgül, lalə - mərcandır,
 Ağ biləkdə qolbağilər qırmızı.
 Əmrahi der gəl-gəl yanıma,
 Yardaki qadalar gəlsin canıma,
 Öldür bəni, dəstin batır qanıma,
 Qoy desinlər ağ əlləri qırmızı.

117. DEDİM

Dedim pambux nəyin, dedi yüzümdür,
 Dedim şəkər nəyin, dedi sözümdür,
 Dedim üzüm nəyin, dedə gözümdür,
 Dedim genə varmi, söylədi yox-yox.
 Dedim qələm nəyin, dedi qaşındur,
 Dedim inci nəyin, dedi dişındur,
 Dedim on beş nəyin, dedi yaşındur,
 Dedim genə varmi, söylədi yox-yox.
 Dedim qəmiş nəyin, dedi barmağum,
 Dedim sədəf nəyin, dedi dırnağum,
 Dedim qaymax nəyin, dedi dudağum,
 Dedim genə varmi, söylədi yox-yox.
 Dedim Ərzrum nəyin, dedi elimdür,
 Dedim gedərmisin, dedi yolumdur,
 Dedim Əmrah nəyin, dedə qulumdur,
 Dedim satarmısın, söylədi yox-yox.

118. GENƏ BAHAR OLDİ

Genə bahar oldi, sökün eylədi,
 Axar boz bulanuq qanlı dərələr,
 Yarı bənə xəstə xəbər verdülər,
 Genə təzələndi əski yaralar.
 Başım qurban olsun qədirbilənə,
 Əhdibar yox imiş yüzə gülənə,
 Kəfən nəсіб olmaz qərrib ölənə,
 Bəlkə yarin yayluğına sarunar.
 Çıxaram baxaram vətən görünür,
 Qara bağrum dəlük-dəlük dəlünür,
 Hər kəşin səvdüğü geymiş sallanur
 Bənə derlər, Əmrah, yarin geymiş qaralar.

119. ƏSKİ YARALAR

Əzəl bahar, yaz ayları gələndə
Gənə sökün eylədi kanni dərələr.
Yarı bənə xəstə xəbər verdilər,
Gənə təzələndi əski yaralar.
Canım qurban olsun qədir bilənə,
Əhtivar etməyin üzə gülənə,
Kəfən nəsib deyil qərrib ölənə,
Bəlkə yarın çövrəsinə saralar.
Hər yarı baxsan, qarlı dağlar görünür,
Qara bağrım dəlük-dəlük dəlükdür;
Hər kəs səvdüğünü almış, səvinür,
Əmrah, sən səvdüğün geymiş qaralar.

120. İNCİYİR

Bir nazənin bənə gəl-gəl eylədi,
Varmasam inciye, varsam inciye.
Bəyaz gərdənindən, incə belindən
Sarmasam inciye, sarsam inciye.
Qaşına çəkilməş qüdrət qələmi,
Görməmiş dünyada dərdü ələmi,
Hər sabax, hər axşam verür salami,
Almasam inciye, alsam inciye.
Görünür gözümə yarın elləri,
Başımda əsən sevda yelləri.
Yarın bağçasında qönçə gülləri
Dərməsəm inciye, dərsəm inciye.
Bir qiya baxmağı coşdurur qanı.
Atəşi qoymayı, yaxır dünyanı.
Aşiq Əmrah sevər belə bir canı.
Sevməsəm inciye, sevsəm inciye.

121. GETDİ

Çağırđım-çağırđım gəlmədi bağdan,
Xeyrət dost bağından gül aldı getdi,
Yüz bin möhnətinən bir bağ bəslədim,
Bağı bən bəslədim, el aldı getdi.

Yüz bin möhnət çəkdim, bindaği gərək,
Atdi dərğahından, kül etdi fələk,
Yarvardım-yaxardım etmədi dilək,
Axıtdım çeşmim yaşı sel oldi-getdi.
Səlvi xanım ğəm xəbəri gəlibdur,
Səralıbsan gül bənzləri solıbdur,
Deyərlər ki, səfil Əmrah ölübdür,
Kimi qazma - kürək, bel aldi getdi.

122. AĞLASIN

Məşəqətdən qalmaz belali başım,
Gündən-günə gedər, oldi hər işim,
İstanbulda tuyulunmaz qardaşım,
Xəbər olsun, yanmış anam ağlasın.
Bən gedəndə gözüm qaldı geridə,
Bir ah çekem taği-taşı əridə,
Bir yapı yapırdurdum, qaldı yaridə,
Bu bənim yurduma qalan ağlasın.
Səfil Əmrah der, yürəgimdə qəm qaldı,
Düzüli furunum yaridə qaldı,
Ağla anacan, ağla, vədələr toldi,
Bənim yalquz atlarıma binən ağlasın.

123. ZÜLFÜN

Gəl mələyi kərəm eylə,
Qoy bir yannan asa zülfün,
Enər qara bulut kimi
Kölgə vərür qaşa zülfün.
Xub açıldı, girdi bağa,
Bir canım var yar sadağa,
Al yanaqdan bir buxağa,
Xoş eylədi tamaşa zülfün.
Ağlatma Səfil Əmrahi,
Səvərim səni, billahi,
Səvərsin qədir allahi,
Göstərmə günəşə zülfün.

AŞIQ SÜLEYMANI

Yuxarı Posxovun Hevat kəndindəndir. XVIII-XIX əsrlərin məşhur aşığı Usta Üzeyir Fəqirinin nəvəsi, şair Fərhad Fəryadinin oğludur. Saz şairi və dastançı kimi tanınıb.

1891 – tarixdə bir xoryel İrandan başlamış, Bakiya gəlmiş, Bakidən Tiflizə getmiş, Tiflzdən Axisxaya, ondan Posxova, Posxovdan Badava, ondan İrana, İrandan Vana, Vanda toxdadı. Bu sözləri də söyləyən aşıx Süleymani.

1891 – tarixdə

Bir zəndələ düşmüş dövri cavhana,

.....

Yıxdı yisali saldı hər yana.

.....

.....

Ən ifdida anın ünki İrana,

İranda hükm edər kür dərgahana,

Bir arzi hal yazdım əcəm şahına,

Bir başa burc gedem bir yana.

Kimdədir bir yana, qətilə yazdım Urusa.

Dağçalub yürəgin bağrın əzərlər,

İlk təməldən kanin üzərlər,

Küfüristan hakkına yol verməsən,

Küfüristan hakkını kandurmasan,

Dünyayı ataşa yandırmasan,

Krali taxdından öndürməsəm,

O zaman eyləyin minnəti bənə.

Minnəti deyincə sinirdən aşdı,

Tavun tərlətmənin təbdili məşdi.

Yıldırım mislai Bakiya düşdi.

Qırx səkkiz saatda qoydı virana,

Eylədi virana kurdi qaralı,

Tuccərlər buraqdı kari zərəli,

Yeddi yüz kirani binalı xaki turalı,

Bir onda eylədi xoli yeksənə.

Hal hidudim Bakiya qalurum divana,

Dünyada çox ölkə alurum deyu.
Bu xəbər yetişdi Təbrizdə xana,
Tiflisdə xan girdi dəmür qəfəsə,
Gəlincə gizlənin, əmr edər kəsə,
Başında bitdi bu urusa, başuna birdur yoxu,
O da arzu etdi Həmid sultana,
Sultan Həmid qullarına buyurdi,
Şeyxul İslam sərəskəri duyurdi.
Millət bu biləyi hakdan bulurdi,
Kanun diyu zirraxi çəxdilər ümmənə.
Rızq çekilib ümmənə etmədi tələb,
Xuv elə Tiflizi eylədi xarab.
Allahi çağırđı, yarəbb,
Tavarixi tarixlərə döndi zamana.
Döndi zaman qeyri düşmən çəmincə,
Şərindən titrəşur mürqəş qərincə,
İgirmi dörd şəhər tamam olunca,
Bir az Axısxada qəldi imana.
Axısxada imaninən ulaşdı.
İbdi zaman cufutlara bulaşdı.
Bulan məhləsində höküm tolaşdı,
Neçə yiqitləri saldı şivana.
Şivan etdim deyu yazdım qazetə,
Dahi təlləl çıxmaz oldi senata.
Əhli iman yüz tutdilər həcətə,
Ağlayur, hay çəkər çariş fiğana.
Çarşi fiğan edər təkərlər bağıli,
Neçə müştərinin yürəqi tağıli.
Bu xəbəri tüyüncə kralın oğıli,
Çağurub qoymayın afisər bənə,
Çağurub koymayın imdad gələm.
Beş bin əskəri var qülləsi halal,
Xur ilə gizlincə yolladi sələm,
Ey şəm oğıli, döndərəmmi bir ona.
Uyran etdi deydi cümlə peşimdən,

Bir doxtor ulaşdı doxsan yaşında.
Kaxdın qurdilər kubri başında,
Hər gələn-keçəni qoydı isyana.
Eylədi isyan neçə qanları yaxdı,
Nə üçün xoryelə insafla da baxdı.
Döndi Zisxadan Posxova çıxdı,
Vardi bad eylədi etdi dövrana.
Eylədi dövrani, kuruldi basa,
Gördi gözəlləri, gəldi havasa.
Andan arz eylədi Aprahan Karsa,
Döndi bən gedərim Arzuma, Vana.
Arzumdan oyani işləməz atım,
Uçmah vadəmnən toldi biletim,
Bundan belə daha gəldi şəvkətim,
Bir keçə Misir kənana.
Misirdə komandar keçurdi ələ,
Poladdan bukağı vurdi hurbilə.
Verdğun ziyanın neçə bin qula,
Yüz bin yeddi bedi bir cana.
Bir zaman var olsun Komanda paşa,
Tutdı xoryeli yaxdı ataşa,
Zora fatih etdi bu cangi başa,
Heç olsun dillərdə məclisi ufa.

AŞIQ ABBAS

XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində yaşamış aşıq Axısqanın Sefilər boyundandır. Oğlanları və nəvələri də aşıqlıq, musiqiçilik edib. Əsərləri Borçalıda da yayılıb.

125. YANİ NƏ?

Dəli gönül, sultan olma, xan olma,
Öz başına sultan olma xani nə,
Bu kəs ki səninin xoşlux olmasa,
Sən ona ha can-can demax xani nə?

Varıb suyi binasından bağlarlar,
Çigər çügüm eşk odına bağlarlar,
Yaman işə əzəl başdan ağlarlar,
Sonra dönüb pişman olmaq yəni nə?
Çağır Abbas oğlum, şahların şahı,
Bizə yardımçidir o qiblədəhi
Ya birdən qəni ol, ya da isvahi
Ara yerdə sərvəri gezmaq, yəni nə?

TALİBİ

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb,
Borçalı və Axısqa mühitinin el şairidir.

126. OLMAZ

Günəş kimi əhdim olsa,
Dövlət kimi taxtım olsa,
Şahlar kimi baxtım olsa,
Genə bəni alan olmaz.
Güllər açsam bağlar kimi,
Dürlər saçsam çağlar kimi,
Altun olsam dağlar kimi,
Qiyətimi bilən olmaz.
Bir xəzinə axşam olsa,
Dürli qumaş boxcam olsa,
Yalan dünya bağçam olsa,
Baş endirüb gələn olmaz.
Talibi der ki, nolarum,
Məkani nerdə bularum?
Qorxiyerim karib ölürüm,
Namazımı kılan olmaz.

AŞIQ NƏCİB

127. QƏMLƏNMƏ

Qaraquşun kögdə uçar,
Köksün gərər, qanad açar,
Qara günlər gəlib keçər,
Qəmlənmə, kövlüm, qəmlənmə,

Körpə şahinin baz olar,
Qanadları bəyaz olar,
Pis günün ömri az olar,
Qəmlənmə, kömlüm, qəmlənmə.

Dəvə dəvəni ötərmi,
Dəvə də sərpe gedərmi,
Bin qayğ, bir borc ödərmi?
Qəmlənmə, kövlüm, qəmlənmə.

Qoyun mələr, quzu mələr,
Sular gələr arxa dolar,
Atlayan kəs bir gün gülər,
Qəmlənmə, kövlüm, qəmlənmə.

128. NOVRUZ VƏ NƏCİBİN DEYİŞMƏSİ

Novruz:

Bizdən sələm olsun Nəcib qardaşa,
Qanad bağlab, uça bilməm, bu nədur?
Qurşab turqan yazan dilim əcəbdür,
Gözüm görüb qaça bilməm, bu nədür?

Nəcib:

Novruz ağa, pirdən rüsxət almışın,
Qanadin gen yazıb uça bilməzsən,
Yolun paylab turqən yavaş əcəldə,
Gözün görüb ondan qaça bilməzsən.

Novruz:

Nə camaldur, nə şölədür, nə tabdur,
Nə qələdur bir ləxzədə qalıbdur,
Nə dəryadur, nə ümmandur, nə abdur,
Qətrəsindən içə bilməm, bu nədir?

Nəcib:

Xaqin camaldur, şölədür, tabdur,
Bir dil incitsən gəlib xarabdur,
Həqiqət ümmandur, təriqət abdur,
Şərnən şərmində keçə bilməzsən.

Novruz:

Ayıq Cəbrayıl tutar qaylı dünyada,
Onun ilə kimlər taldı iradə,
Bir tilsim, bir köqtə, bir ağada,
Mənasını açə bilməm, bu nədur?

Nəcib:

Cəbrayilin çayı haqqın yolidur,
Dörd periştah vardır onqu solunda,
Üç yüz altının kitab pirlər qaladı,
Oqumay mənasını açə bilməzsin.

AŞIQ ƏRTUN

XIX-XX əsrlərdə yaşamış, əsərləri Axısqa və Borçalıda yaşamışdır.

129. GETDİ

Hökümdar Züxxak, ol Rəstəmi Zal,
Oxun qara taşa çaldı də getdi,
Yüzi qara iblis xəyal eylədi,
Tarix qəzəbini aldı də getdi.
Yetmiş iki dili eylədi əzbər,
Paluxlardan xaraç aldı simizar,
Hani zil geyinur yigit İskəndər,
Əlindən qəmçiy saldı də getdi.
Kimdur ki, bu dünyadan getmiyə nə ğəm,
Hani Fərxat, Şirin, Mehri, Güləndəm,
Çəmşət şah, padişah dilbəri Bəhram,
Axır qara torpaq öldi də getdi.
Ayınən gün bir biriynən ötüşür,
Müşkül iş duvainən bitişür,
Ərtun diyar şimdi növbə bizə ötüşür,
Çoxları dünyaya gəldi də getdi.

MÜASİR AŞIQLAR VƏ EL ŞAİRLƏRİ

AŞIQ VEYSƏL

Ulu Türk ozanı Aşiq Veysəl Axısqalıların çox sevdiyi aşıqlardandır. Onun yaradıcılığı çağdaş Axısqa ədəbiyyatına dərinədən təsir etmişdir. Aşiq Veysəlin 1980-ci illərdə Axısqalılarından topladığımız bəzi əsərlərinin burada verilməsinin məqsədi bu ədəbi əlaqəni və Axısqa Tüklərinin hələ sovet dənəmində Türk dünyasına mənəvi bağlılığını göstərməkdir.

130. QARDAŞIM

Bəni xor görmə, qardaşım,
Sən altunsun, bən tuncmuyum?
Eyni vardan var olmuşux,
Sən gümüşsün, bən sacmiyim?
Nə var isə səndə, bəndə,
Eyni varlux hər bədəndə,
Sabax məzara gedəndə,
Sən toxsun da, bən acmiyim?
Kimi molla, kimi dərviş,
Allah bizə nələr vermiş,
Kimi arı çiçək dərmış,
Sən balsan, bən acimiyim?
Topraxdandır cümlə bədən,
Nəfsini öldür ölmədən
Belə əmr etmiş yaradan,
Sən qələmsin, bən ucmiyim?
Təbiyəyə Veysal aşix
Topraxdan oldux, qardaşux,
Eyni yoldayux, yoldaşux,
Sən yolçisin, bən bacmiyim?

131. BƏLLİ DƏGÜL

Bu qoca dünyanın sonuna qaldux
Gəlin bəlli dəgül, qız bəlli dəgül.
Nə nəsihət duydux, nə ögüd verdux,
Söhbət-bəlli dəgül, söz bəlli dəgül.
Dünya gözəlləndi, dadi qalmadı
Abur, ədəb getdi, adi qalmadı.
Cümənin də bir, səbəbi qalmadı
Həqiqətə gedən iz bəlli dəgül.
Aylarca yol çəkən dəvələr, atlar
Sınari qurtari bu fərasətlər.
İnsanlar yol üçün taxti qanadlar,
Yoxuş bəlli dəgül, yol bəlli dəgül.
Könlümün məşhəri dərmana qaldı;
Gizli söz qalmadı, aşikar oldi.
Rənglər çoxaldı, boya pozuldi,
Qumaş bəlli dəgül, bez bəlli dəgül.

Veysəl, belə gəldi dünyanın hali
 Kimi həsir toxur, kimisi xali.
 Tam çalğıya qarışdırdux qavali,
 Davul bəlli dəgül, saz bəlli dəgül.

132. DÜNYA TƏBDİL OLDU

Dünya təbdil oldi, durum dəğişdi,
 Kimi aya gedər, kimi cənnətə,
 Dünya gözəlləndi etibar düşdi,
 Ata-ana yoxsul qaldı hörmətə.
 Bin doqquz yüz yetmiş yilində,
 Yasaq sözlər gəzər xalqın dilində,
 Ar-ədəb qalmadı qızda-gəlinə,
 Böyüklər küçügə gəlür minnətə.
 Adam var, söz verib sözündə durmaz,
 Həqiqəti, doğru sözi buyurmaz,
 Etduğı günahın fərginə varmaz,
 Nə yüzinə gedəruş biz axirətə.
 Yaman işlər məmləkətdə kök saldı,
 Fitnə-fəsad günü-gündən çoxaldı,
 Bu işin islahi allaha qaldı,
 Uli tanrım yardım etsin millətə.
 Dağılmaz könlümün kədəri, yasi,
 Doğri söyliyani sayarlar asi,
 Bitmədi dünyanın quri davası,
 Çəkil, Veysəl, bir güşeyi vəhdətə.

133. QARA TOPRAQ

Dost-dost diye neçəsinə sarıldım
 Bənim sadıq yarım qara topraxdur.
 Bihudə dolandım, boşa yoruldum,
 Bənim sadıq yarım qara topraxdur.
 Neçə gözəllərə sarıldım qaldım,
 Nə bir vəfa gördüm, nə fayda buldum.
 Hər dəxü işdəki topraxdan aldım,
 Bənim sadıq yarım qara topraxdur.
 Qoyun verdi, quzi verdi, sud verdi,
 Yemək verdi, çörək verdi, ət verdi,
 Qazmainən tökməyincə qıt verdi,
 Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

Aləmdən bu yana nəsil götürdi,
Bənə dürli-dürli meyvə yetürdi,
Hər gün bəni başı üstə gətürdi,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

Qarın yardım qazmainən belinən,
Yüzünü yırtım dırnağınən əlinən.
Genə bəni qarşılədi gülinən,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

İşgəncə verduxca bənə gülərđi,
Bunda yalan yoxdur, hər keş də görđi,
Bir ciyərdən əkdim, dərd bostan verdi,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

Havaya baxarsam hava alurdum,
Toprağa baxarsam dua alurdum.
Topraxdan ayrılısam nerde qalurdum,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

Diləgin varisə işdə allahdan,
Almaq üçün uzax getmə topraxdan,
Comərdlux verilmiş toprağa haqdan,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

Həqiqət arasan uçux bir kökdə,
Allah qulda yaşar, qul da allahda,
Haxın gizli xəzinəsi topraxda,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

Bütün qusurumi toprax gizlədür,
Məlhəm çalıb yaralarımı dizlədür.
Qolini açmış, yollarımı gözliyer,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

Hər kim ki olursa bu sirrə məzhər,
Dünyada iz qoyar ölməz bir əsər,
Gün gəlür Veysəli bağına basar,
Bənim sadıq yarım qara topraxdur.

USTA MÜRTƏZ

Özbəkistandan köçdükdən sonra Saatlının Adıgün kəndində yaşamış ustad şair. Əslən Axısqaanın Rabat bölgəsinə aid Arzne köyünən; hacılar nəslindəndir. Lirik, dini-fəlsəfi və satirik şeirlər müəllifi.

134. YETİŞDİ

1944, 14 noyabr

Tarixin min üç yüz altmış üçündə
Məzlum dünya bir şivana yetişdi,
Sürgün oldux bir gecənin içində,
Fiğan düşdi, əl-əşana yetişdi.

Əl-əsməna düşdi gəlinlər, qızlar,
Ağlaşur camahat, cümləsi sızlar,
Əlvida etdux o vaxıt bizlər,
O sədamiz hər cahana yetişdi.

Voyennilər gəlib «bıstre-bıstre» dedilər,
Malımızı xaçpərəstlər yedilər,
Pərişan oldilər qəblər, gəldilər,
Uluşmaları arsimana yetişdi.

Zanduxlarda qaldı neçə geyimlər,
Başımıza gəldi neçə oyunlar,
Mələşur quzulər, o mübarək qoyunlar,
Ayan oldi hər heyvana yetişdi.

Sabax-sabax bizi yola saldilər,
Bir ox vurub bağrımızı dəldilər,
Malımızı əlimizdən aldılar,
Dövran dönüb bu zamana yetişdi.

Zavallilər vəşlərini bağladı,
Sibiri tuyanların canı dağladı,
Ölilər dirildi, ruhlar ağladı,
O zizinlər bir sübhəna yetişdi.

Voyennilər avtomatin götürdi,
Alıb bizi Kıldeyacan gəturdi,
Bir gün orda millət oturdi,
Poyez qalxıb yol ərgəna yetişdi.

Gəturdi vaqonlar, qoymadı bizi,
Vətənə baxanlar arturdi sizi,
Dedilər Taşkəntə suriyerux sizi,
On bir gündə Həştərxana yetişdi.

Ural tağlarında savux zorladı,
Döşəqi olan bəlalərini korladı,
Qəhbə fələk tündə-tünə turladı,
On beş gündə Alma-Ataya yetişdi.

Belasini tez bulur kotlux edənlər,
Çəkdi əzabini kirli bədənlər,
Tökülmüş vaqondan əvvəl gedənlər,
Bir bölügi Kazaxistana yetişdi.

Biz iki şalon düşdux Kata-Kurqana,
Qar ki yağdı, həp sarıldux yorğana,
Saraldux savuxdan, dondux soğana,
Gör camaat nə üsyana yetişdi.

Belində topança gəldi bir kişi,
Ağzına qoymışdı gümüşdən dişi.
Əmir etdi bizə, bağlayın vəşi,
Hazetdux ki, həp külxana yetişdi.

Gəturub tokdilər Kızıl-Əskərə,
Qapiləri açux ələm-əşkərə,
Gördüm bir sədiri bənzər hünkərə,
Dedilər ki, Kərim xana yetişdi.

Dörd il oturdum bən o qışlaxda,
Bulunduği kədər rızqım qaynar ocaxda,
Camahatin hər biri bir bucaxda,
Dostların məktubi bənə yetişdi.

Sordum əhvallarını, xəbər verdilər,
Çox kimsənin «yox» xəbərin verdilər,
Soruşdu ki, necoldilər, netdilər,
Ömrüm gəlib bu dövrana yetişdi.

Bizlər ki, gördux iş bu dövrani,
Dərdimizə kimsə qılmaz dərmani,
Köç-köçə bağlandi məftə kərvani,
Bir uci də qəbristanı yetişdi.

Çox kimsənin güci yetməz kəfinə,
Bəziləri uydi iblis lafinə,
Qiymət verilməz Quranın heç bir hərfinə,
Ox kəsilib o şeytana yetişdi.

Həp söylədim, bəyan etdim təməli,
Baxax hər kimin varmı kamali,
Hər kimin ki, yaxşı isə əməli,
Axır günü ol Qurana yetişdi.

Ölən oldi, yerlərini toldurdi,
Pərvaz edib yelkənini qaldurdi.
Sağ qalanlar balalarını güldürdi,
Qədir-qismət bu məkana yetişdi.

Bu məkəndə yoxdur baxça-bağımız,
Qıl qarışdı sağalıma, çoxdur ağımız,
Əlli dörd, əlli beş olur canımız,
Sanki gövlüm o doxsana yetişdi.

Usta baba çaxırdı gələnləri,
Tez qocaldın diyerlər görənləri,
Bənə bada verdi qırıqlar-ərənlər,
Şimdi gövlüm bəhri ümmənə yetişdi.

O ki, bəhr tapdım qaynab çaşarım,
Bəhər seli kimi coşar tamarım,
Bir gəm üz versə heyva kimi düşərim,
Bazi çiçəklənib o gül bənə yetişdi.

Çox şükür allaha, həmdü sənələr,
Könül bir bağçadur, ötər sonalar,
Haçan ki, yadıma düşər ata-analar,
Aşx gövlüm bir zindana yetişdi.

Qəlb dedüğün dəryaların köşəsi,
Təmuz yürək bu canımın şuşəsi,
Bu dastanlar elimizin peşəsi,
Bir şah olur, o sultana yetişdi.

Ey vallah edərim bu elimdən bilənə,
Yazdım bir sutkada, aldım qələmə,
Allah, yol ver ki, namaz qılana,
Səbəb gedib ol yazdana yetişdi.

Bu dastan ki, bunda buldi nəhayət,
Allahdan qullara olsun inayət,
Ol Məhəmməd Mustafaya sələvət,
Gətürənlər hürü-qılmana yetişdi.

Mərkəzim Axısxa, rayonum Rabat,
Laşə selsoveti olmadı abad,
Arzne qəriyəsində oldum bən icad,
Pirlər dedi bu niyana yetişdi.

Atam Türən şahdur, anamız Nigar,
Sözlərim qovhərdur, bir xəznəyə dəqər,
Bu Usta Murtazdan qalsın yadıgar,
Həmən elim bu dövrəyə yetişdi.
Gəldux bizdə bu günlərə yetişdux,
Buni bizə deyan Rəhimə xanum.

135. SÖYLYEM

Xuda ki yaratdı cümlə aləmi,
Bu qurulmuş kainatdan söyliyəm,
Qüdrətindən yaratdı ki, ol mubərək qələmi,
O yazduğı xub ayatdan söyliyəm.
Qələmə əmr etdi şahların şahı
Titrədi qələm, turmadı dahi,
Beş yüz yilə yazdı bir bismillahi,
O yazduğı xub ayatdan söyliyəm.
Ondan sonra yaratdı iki nuruni,
Qəndillə ziyaladı biri-birini,
İki tağ xəlq eylədi, ərvaqların yerini,
O görülmə ziyarətdən söyliyəm.
Çox adamlar o nurpari görmədi,
Hər adama Allah sənət vermədi,
İblis «la» dedi, «illa» deyib səcdəyə varmadi.
Ona gələnin bin naletdən söyliyəm.
O ki nalet xaltası keçdi şeytanın başına,
İki ərvaq heç gəlmədi xoşuna,
Ondan düşdü Həzrət Adamın peşinə,
Gətürdüğü ədavətdən söyliyəm.
Həzrəti Adam uydı Havvanın sözüne,
Düşmənlük etdilər özi-özünə,
Aqibət çıxdılar dünya yüzünə,
Törətdüğü o millətdən söyliyəm.
Şeytan ədavətinən girdi davaya,
Cənnətin qəpəsində çox yalvardı xudaya,
Axır buğday yedürdü Həzrət Havaya
Nəx olunmuş xəcələtdən söyliyəm.
Yetmiş iki çivt bala toğdı Havva Anadan,
Hər soyliyem bayan edəm binadan,
Olub-olub hər çəkdiilər fənadən,
Türli-türli o millətdən söyliyəm.
Kimi urus oldı, kimisi gürcü.
Kimisi oldı cəhənnəm xərci,
Şitdən əmələ gəldi islamın burcu,
Şitdan kalan mohumatdan söyliyəm.
Mohumat Şitdan Nuha yetişdi,
Nuh peyğəmbər bir tufana qarışdı,

Musa peyğəmbərə ehsan yerişdi,
Oxuduğı ol Tavrattan söyliyəm.
Tavrati oxudu Həzrəti Musa,
İncilin hikmətin işlədi İsa,
Zabur da Davuta verildi İsa,
Məhəmmədə gələn nübuvdən söyliyəm.
Məhəmməd döşəgində yatarkən gecə,
Cəbrail gətürdi oni mehraca
Ümməti üçün Haqqa eylədi rica!
Yüzi qara bu millətdən söyliyəm.
Bizim üçün ağladı orada Rəsul,
Namazi, oroci eylədi qəbul,
Quranın sübut, bu yalan dəğül,
Oxuduğı ayət – beyinətdən söyliyəm.
Namazi, oroci gətürdi bizlərə,
Bir-bir tərif edəm, qardaş, sizlərə,
Oniki yaş oğlanlara, doqquz yaş qızlara,
Boynumuzda olan fərz sünnətdən söyliyəm.
Peyğəmbərin vayizi əshaplara xoş gəldi,
Allahdan qorxanın gözlərindən yaş gəldi,
O vaxtdan gövdəsi yox, kəsük baş qaldı,
Peyğəmbərə şikayətdən söyliyəm.
İsmi sorarsın, Abdullah adı,
İnayət eylə, ya Rəsul, dedi,
Oğluminən gövdəmi dəv yedi,
Yesir gedən ol avratdan söyliyəm.
Qırx qulaçdur quyusunun dərini,
Ali kəsdi kafir dəvin sərini,
Genə kesix başa verdi halal yarını,
O vaxtki ədalətdən söyliyəm.
Divin cümlə əşyasın aldilər,
Sağ-salamat Mədiyəyə gəldilər.
Altun-gümüşini miskinlərə böldilər,
O verilən sadağatdan söyliyəm.
Yüz min möhnətinən qazanıldı Məhəmməd ol!
Baxın bu tarixdə hörmət hani,
1373 oldi dünyanın sini,
Hazır gedən siyasətdən söyliyəm.
Cahillər aqillərə hörmət bilmədi,
Tərk oldi namaz, kimsə qılmadı,
Əski oxumişlərdən kimsə qalmadı,
Yesir qalan salavatdan söyliyəm.

Gündən-günə cahillər çox törərlər,
İncidür adami, yürək yararlar,
Yəhudilər su kənarında ararlar,
Zühur edən salavatdan söyliyəm.

Tövbə qılın, qardaşlar, günahdan çıxın,
Həp, gücüz çatduxca, salavat oxun,
Əcəlin çıxması gəlmişdür yaxın,
Bir gözi kor bed sifətdən söyliyəm.

Dacal çıxıb: – Dünya bənim – diyəcəx.
Yetmiş min yəhudi ona uyəcəx,
İslamları çox əzaba qoyəcəx,
Eyləduğı həqarətdən söyliyəm.

Dacal vilayətlərə yayəcəx namə,
Eşidən möminlər daləcəx qəmə,
Toplanıb mislimanlar doləcəx Şama,
O vaxtdaki kəramətdən söyliyəm.

Dacal Şamil bir məhləsinə qonəcəx,
Əhli-islam cəmi-ümmiyaya doləcəx
Ağ minarətdən Mehdi enəcəx,
Baş kesici o cəlladdan söyliyəm.

Orada axacaq Dacalin qani,
Cəhənnəmə gedəcəx o murdar qani,
İslamlar sürəcəx gözəl dövrani,
Şöhrət bulan şərəfətdən söyliyəm.

İsa müəzzin oləcəx, Mehdi Ali-imam
Geçəcəx üstlərindən xeyli zaman,
Qırx yıl xəlifəlik edəcəx Mehdi
Kitab içrə rəvayətdən söyliyəm.

Bu sözümdən anan kişilər qanəcəx,
Günəş əvlə yerindən geri dönəcəx,
Varıb gedib, o, məşrixdən enəcəx,
Bir qaranlux zülmətdən söyliyəm.

Dəryadan bir duman gəlsə gərəkdür,
Dünyayı bir zükəm alsa gərəkdür.
Adamlar onda-bunda ölsə gərəkdür.
Bu oləcəx hekayətdən söyliyəm.

O zaman üfürəcəx İsrəfil süri,
Titrədib dağları, yıxəcəx yeri,
Dağlar para-para olub tökəcəx bari,
Qalır qabba salavatdan söyliyəm...

...Bir mömini yetmiş hürü azından,
 Doymax olmaz hürilərin nazından,
 Nurlar şölə verür peyğəmbərin yüzündən,
 İsmi pak bir səhadatdan söyliyəm.
 Burda tamam oldi dünyanın sözi,
 Törəmiyəcax camahatın oğul-qızı.
 Ağaçlar meyvə vermiyəcax, qoyunlar quzi,
 Tamam oldi, nihayətdən söyliyəm.
 Cənnətdən qulağıma gəldi bir sadə,
 Çağırın Usta Mürtəzi, qalmasin yada,
 Ərənlər əlindən nuş etdim badə,
 Bəndə olan kərəmətdən söyliyəm.

136. PİLLƏ (İPƏK QURDU)

Qədir mavləm, budur səndən diləgim,
 İstərim yaz olsun qışı dünyanın,
 Üç ay yazdur, üç ay qış, üç ay güz,
 Əzəli bahardur başı dünyanın.
 Bahar olur çəmənı basar çölləri,
 Adamları düzəldürlər yolları,
 Açülür ağacların kızıl gülləri,
 Sürmələnür göz-qaşı dünyanın.
 Adamlar toprğları qoşanda,
 Səvünürlər nurli yağmur düşəndə,
 Vaxt gəlür qavun-qarpuz bişəndə,
 Orta yazda gəlür xoşı dünyanın.
 Ey yərənlər, qulax qoyun kələə,
 Yazın sözlərimi, alın qələmə,
 Gün toğanda sicax verur aləmə,
 Şövlə verur ay-günəşi dünyanın.
 Boş ötürmə vaxtı, yuri tarlaya,
 Baxşa şai muradilə, dur gəl tilləya,
 Var, tutlardan bargı gətür pilləyə,
 İpəkdəndur al qumaşi dünyanın.
 İşlərisən, qardaş, işin görünür,
 Hər bir günən üç kilodan verilur,
 Yerişur ki, arpa-buğda verilur,
 Bol olur ətməgi, aşi dünyanın.

Göhi böyük olur kövümün göhi maydasi,
Çox kolaydur bu kövün qaydasi,
İşləməsən bir-bir az da, yox faydasi,
Bari gövhər oldi taşi dünyanın.
Usta Mürtəz diyar, dünyanın çenidür,
Dövlət adamların yari canidur,
Heç kim bilməz nə zamandan bəridur,
Hesab olunurmi yaşi dünyanın?

137. OLMUZ

Beşiqin tuluxdan darsa əgər,
Öləneçan könül zati şad olmaz.
Dünyada əvlənmax adətdür mægər,
Düşər bir soysuz, onda ləzzət-dad olmaz.
Soysuzda çox olur dilsiz hünərlər,
Çox kimsələr bu ataşa yanarlar.
İnanmazlar, hər tərəfdən qınarlar,
Götürür əllərin, bir imdad olmaz.
Ağlamaxdan getdi çeşmim qarasi,
Heç sağalmaz belə oxlar yarasi,
Bin təbib cəm olsa, yoxdur çarəsi,
Olmaz dərdə, qəm-hicrana düşərsin.

138. YAXŞIDÜR

Zati-könül, bəndən sənə nəsihət,
Demə dövlətim var, malım yaxşidür.
Asılsız adamla qılma ünsiyyət
Zanma bu dünyada zalım yaxşidür.
Məclisə varanda uzunçu olma,
İncidib qonşini, kimsəyi sögmə,
Gücüm vardur deyib yetimi dögmə,
Ögünüb demə ki qolum yaxşidür.
Usta Mürtəz Haqqdan işlər dərdini,
Hər adam görə çox ölüm dadını.
Bir kişi ki, yaman qılır adını,
Yaman addan ona ölüm yaxşidür.

139. SÖYLƏN, ANAM AĞLAMASIN
(haqdan gəldi əmir bizə)

Haqdan gəldi əmir bizə,
Söylən, anam ağlamasın,
Amanatım budur sizə,
Söylən, anam ağlamasın.

Ağlayıb yaxmasın bəni,
Davaçiyim məhşər günü,
Əgər sorarsa oğlunu,
Söylən, anam ağlamasın.

Qarışmasın haq işinə,
Ağular qatmasın aşına,
Ağlarsa kəndi başına,
Söylən, anam ağlamasın.

Mələklər yanıma gəldi,
Göz yaşından suval sordi,
Anam ağladuxça vurdi,
Söylən, anam ağlamasın.

Çünki anam bəni səvdi,
Gecə-gündüz neçin ağlar,
Əzəb olsun döyü əvər,
Söylən, anam ağlamasın.

Anamdan olsun dərman,
Əzab olur sabah-axşam,
Haqdan verildi bu fərman,
Söylən, anam ağlamasın.

Cəhənnəmdən məlik çıxar,
İlan-əqrab bəni sancar,
Anam ağlar, qəbrim sıxar,
Söylən, anam ağlamasın.

Dilim bulbul kimi şaqqır,
Haq ismini gözəl oxur,
Əzab edər münkir-nəkir,
Söylən, anam ağlamasın.

Failətun-fəilətun failət
Ver Mühəmməd Mustafaya sələvət.

140. DUL QOYMA YİN İXTİYARI
(1983, Koç ay)

Qocalux çağında tul qalmıyasın,
Tavran ki, olsun qarın, ixtiyar,
Gözlərin yumulub da kor olmiyasın,
Hızır imliyerkən zorun, ixtiyar.
Səsləsən haz etməz gəlinlər səsin,
Artar qəşəvətin, çoxlanur yasın,
Temal pəstilinə oxşiyer fəsin,
Yaxamaz heç kimsə kirin, ixtiyar.
Doxsan yaşına çıxsan, al bir nənəyi,
Görmədinmi keçən ata-anayi,
Yoxsa çəvürülər təzmim tanayi,
Axar burçax-burçax tərini, ixtiyar.
Varım tanış çox qulluğı çəkənə,
Tipi əssə göndəririlər tükənə,
Bahar olur qatarlar quzi-tikana,
Başlar gerin vırt-vırt, ixtiyar.
Düşündügcə olursan arvad aşığı,
Morbət kimi otardurlar eşəgi,
Gəlinlər buyurur yügür beşiqi,
Kəm biçərlər, soyarux dərin, ixtiyar.
Yaxşı dədə olursun sözüni tutsan,
Aş ətmək verurlər ey xidmət etsən,
Buraxıb beşiqi qomşiyə getsən,
Deyərlər açılmasın qorun, ixtiyar.
Bu qədər nəsiyət verdin, tutarsan yetər,
Arvadın olsa tərəfin tutar,
Axşam olanda barabar yatar,
Onsuz qandurursan qorun, ixtiyar.
Səndən əvvəl gələn qocalar hani,
Yolum iyidir deyir ögünmə yani,
Xastalanursun, qapiya atarlar səni,
Vallah pəşman olursun yarın, ixtiyar.
El qızıdır umutlanma gəlinə,
Tez-tez düzərlər ölüm yolunə,
Amma bir findiq keçsə qarın əlinə,
Artar iftixarın oninən, ixtiyar.

Nəğədər yaşasın əzab olar canına,
 Görməmiş olursun heç ömründə, günündə,
 Gözdən düşərsin gəlinlərin yanında,
 Daha olmaz ehtibarın, ixtiyar,
 Bəxti qara, bir yaxşı gün bulmadın,
 Oğul tərəfindən zati gülmədin,
 Der gəlinlər, genə sağsın, ölmədin,
 Göstərirələr türbəluxe yer, ixtiyar.
 Usta Mürtəz, eşq dəryaya talanda,
 Gəlin gözi uğurluxda tolanda,
 Malın təqsim edərlər bir gün öləndə,
 Bölüşürlər külli varın, ixtiyar.

141. QARI VAR

Başım qurban olsun qədir bilənə,
 Çox var faxır evi var edən qari.
 O qari kismət olsun əqrəb-ilana,
 Ataş salıb əvi nar edən qari.
 Qari var qomşusunu başına güldürür,
 Qari var qocasını qəmə taldurur,
 Qari var vuruşur, bağlar öldürür,
 Axşamı-sabağı zor edən qari.
 Qari var sabaxdan bir fəsil yuxlar,
 Əgər ki, oyartsan dilinən oxlar,
 Yağlar ətməklərdən kuroya saxlar,
 Var qomşidən yad edən qari.
 Qari var sabağınan döşəqə soxar başını,
 Qari var ki saymış qocasının dişini,
 Qari var ki, yaridə buraxur evin işini,
 Bari el qapısında sırıdan qari.
 Qari var sözümdən hissa qanamaz,
 Qari var toğri yoli tanimaz,
 Qari var ki, yağ peynili yapamaz,
 Sağduğı sütləri çürüdən qari.
 Qari var ki, evdə böyük-böyük bağırur,
 Qari var ki, iş vaxtı başı axurur,
 Qari var ki, qısır inəqə kəbə çağırur,
 Çox var bu yaxında inəqi qurudan qari.

Qari var ki, tutmaz qocasının sözünü,
Qari var ki, nəməhrəmdən çəkməz üzünü,
Qari var ki, küllər əv-külfətin gözünü,
Gizlin uğrun yağı əridən qari.
Usta Mürtəz, bu sözlər yadigər səndən,
Barısı toğridur heç dəgül yandan,
Axli olan insan incinmas bəndən,
Bizim evdə də sözümü yeridən qari.

142. MÜRTƏZİN MOVLÜDƏ ƏRİZƏSİ

Bir riça qıldım sənə,
Qoyma bəni yana-yana,
Bir az taş lazım oldi,
Sən bülürsün, Mövlud tayi.
Əl-ayağın öpəcağım,
Biraz hisa qalaçağım,
Xax anbari yapacağım,
Sən bülürsün, Mövlud tayi.
Oxudum da əmir bayi,
Sənsin xəzinələr tayi,
Çox yalvardım, həzim tayi,
Sən bülürsün, Mövlud tayi.
Yaşa, Mövlud tayi, yaşa,
Hər niyatın dönsün xoşa,
Taxılı yedurdux quşa,
Yazuğun qəlsin, Mövlud tayi.
Usta Mürtəz gəldi sizə,
Tez olsun qalması qüzə,
Bir maşın olsa, yetər bizə,
Sən bülürsün, Mövlud tayi.

143. AĞLASIN

63-ci tarixdə düşdüm cəzaya,
Sürdüğün ömürə günün olmasın,
Heç kim qarışmaz haqdan gələn qəzaya,
Zuxum pabedaya binən ağlasın.

Gəlmədi yardıma Allahın, Xızrın hacisi,
Unudulmaz üç məftənin acısı,
Qardaşımdan əvvəl can verdi bacım,
Eşidib yürəgi yanan ağlasın.

Yetişdi bizlərə Allahın qəza-bələsi,
Çalüşdük qurtulax, yoxdur çərəsi,
Can verdi qucağında cavan balası,
Yaş toksun yanğın anam ağlasın.

Yanıldılar hökumətlər, əmirlər,
Getdi əldən sürdüyümüz ömürlər,
Hər tərəfdən bizi sıxdı dəmurlər,
Şivanda gəməklər nəzik sinən ağlasın.

Halal edin axirət haqqın verənlər,
Nəsib olmadı bizə əzaz quranlar,
Yanıb yaxıldı bu halda bizi görənlər,
Can çəkilib getmiş tənən ağlasın.

Nəbican, yox idi cihanda tayın,
Can verdi tənəşürdə o səlvi boyun,
Qazınur məzarın, isinür suyun,
Mərtək taxtamıza yanan ağlasın.

Qohum-qardaş əhvalini tutdılar,
Qanlı cəsədini tənəşürdə yüydilər,
Üç məftəyi bir gündə qəbrə qoydilər,
O qara toprağa enən ağlasın.

Nəbi der, tağlar inglər ahu zarımdan,
Ğəm dəgül ayrıldım külli varımdan,
Bən murad almadım nazli yarımdan,
Gələndə haxlıma bənə canan ağlasın.

Günlərim keça-keça başıma çıxar,
Bizi hər kim görsə canını yaxar,
Bulunğur yolunda sel olmuş axar,
Gəlib keçən qızıl qala ağlasın.

Usta Mürtəz cənnət istər Şahlar-Şahından,
Beş vaxt kəsilməz dərgahından,
Baş qaçurmaz olmaz əcəlgahından,
Bozub haqq əmrini dönən ağlasın.

144. DASTANI BALABEK

Ərvohu əzəldən, lovhu qələmdən,
Sənmi çıxdın bəni qara, anacan,
Bu hekayət söylənsin cümlə aləmə,
Xəbər getsin hər diyara, anacan.

Eşidən dostların tökülür yaşı,
Diyarlar təqdir Allahın işi,
Qoy qədər düşmənlərin gəlürsə xoşi,
Tez gəlür onlara sıra, anacan.

Başə gələn qəzələr heç bilinməz,
Əzəldən yazılmış yazı silinməz,
Dünyada ölümünən hayıf alınmaz,
Başlasınlar iltifatə, anacan.

Bən biqaf gedeydim yoluma,
Can gərək tayana belə zülümə,
Kim qiyardı Balabeki olumə,
Əl gəlməz arxadan çarə, anacan.

Buni haqdan yazılmışdı başıma,
Arxadan üstümə çökdi maşına,
Xülüsdan Xanzadə gəldi peşinə,
Rəhmət olsun eylə yara, anacan.

Dəmur... bayılıbdur canımdan,
İki çival əskük oldi yanından,
Məhşərə bu oğri çıxmaz canından,
Yandın ataşlara, nara, anacan.

Bir haxlan gələndə biziçün ağla,
Qoyma ahımızı... yoxla,
Qanlı əsbablari zanduxda saxla,
Qalıb məhşəcən saxla, anacan.

Bu təqdiri şennik haqdan bülürsə,
Düşünüb bizlərdən ibrət alursa,
Qaynanam həsrətlənib əgər gəlursa,
Açıb baxçaları görə, anacan.

Sağ qalanlar bu dünyada yürüsün,
Çəyir-çimən türbəmizi bürüsün,
Bedva edənlərin çənqələri çürüsün,
Biz oğradux intizara, anacan.

Bilməm günahımı, nədur xətamız,
İki cavan qəbristanda yatamız,

Qırx altıncı tarixdə suyə düşdi atamız,
 Günümüz yazıldı qara, anacan.
 Yıxılısın Özbəkistan, bizə xeyr gəlmədi,
 Dünyada Balabek mürid olmadı,
 Qırıldux-tükəndüx, kimsə qalmadı,
 Yox ölümə heç bir çarə, anacan.
 Adım Usta Mürtəz, nəslim Hacilər,
 Eşidən ağlasın ana-bacilər,
 Unudulmaz bəndə əvvəlki acılar,
 Genə düşdüm bir ahuzara, anacan.

145. QAPISINDAN

Söz dedüğün yetmiş iki türüldür,
 Oxi həl etməli dil qapısında,
 Aynaya bax, sənin yüzün kirlidür,
 Şənniqə şər qoşma yol qapısında.
 Qurullanıb gəzmə yüksək taxınən,
 Dünyay yaramasın o, öz çəqinən,
 Bülbül ömür sürər gülşən bağınən,
 Hər vaxt otiyer gül qapısında.
 Dünyadan nə götürdi piru pəderin,
 Düşük açab sinəndə varmi,
 Əzəldən yazılmış risqu-qədərən,
 Nəfilə tolanma qul qapısında.
 Bişə anlaşılmaz dünya varından,
 Qəmlənib oturma ahi-zarındən,
 Uzax tolan gecələrin şərindən,
 Oturub qalma, gəl qapısından.
 Bu sözümdən əgər hisa almasan,
 Aşna olub sözləyibən gülməsən,
 İşmarından-işərətdən bilməsən,
 İraq turma, qal qapısında.
 Əşnələrin sənə yigit diyarlar,
 Laflar-küflər pulun yiyarlar,
 Axırında namsuz ad qoyarlar,
 Varıb lax-lax etmə tul qapısında.
 Yemə namərdinən töhlib taşını,
 İnanma düşməne, içmə aşını,
 Tuy yastığı versə, qoyma başını,
 Ara qardaş, adam, qal qapısında.

Zalımlar məzlumun halını sormaz,
Nankor inkar edər eyluğ qörməz,
Nəpəz cana dərman verməz,
İştəninən bekləmə nal qapısında.

Bir adam ki, mükür olsa suçuna,
Nahax yerə ip atmazlar qınına,
Əgər qirəssən məscid içinə,
Qabuldur namazın, qıl qapısında.

İstərsən dünyada ağ olsun üzün,
İnanma gəlinan, tərbiyə et özün,
Bir qələn elçiyə sən vermə qızın,
Tanış... isə mal qapısında.

Usta Mürtəz çox seviyer hənəgi,
Küdə öküz ürküdəməz inəgi,
Qatıx gərək isə, saxla inəgi,
Dilənmə ayrani el qapısında.

146. KÖNÜL

O ki yurdun tərək etdin,
Gəl qəflətdən oyan, könül,
Ğəmi üstən kürk eyelədin,
Yoxsulluğa tayan, könül.

Dəli zəməblərə baxdım,
Satıb-sovub yola çıxdım,
Duzuli ocağı yığdım,
Sənin yoxdur miyan, könül.

Əcəb nə olacax halın,
Çöldən-çölə düşdi yolun,
Əlində gəlmədin malın,
El fitindən saxın, könül.

Heç saxlamasın canımı,
Bu rıqdur gətür nanını,
Pərəndəki dəstərxanımı,
Qolan qırmağa yiyan, könül.

Bizi tapşurdun düşməyə,
Qəyrət etdin, hələ şaşma,
Niya olmiyersin pişmana,
Eyvax-eyvax diyan, könül.

Ləin şeytan məkkərə,
Mürtəzi saldı əfxara,
Düşmanlar çıxdı əşkara,
Bügün oldi bayan könül.

147. ONUN

Bibala əsla əvi virana olur,
Bayquşlar ötər yerində onun,
Paxıllıx sataşur taş taşınıt görənə,
Çox kimsənin gözi olur varında onun.
Bir yigit dünyada murad almasa,
Əvlədinən səvünüb də gülməsə,
Qısır olsa, törəməsi qonmasa,
Böyük bir gəmi olur onun.
Usta Mürtəz deyir ən çoxunun bilinur,
Şu yürəgim bölük-bölük bölünür,
Çıxar yaddan, həm fikirdən silinur,
Kim quran oni yıxacax quranda onun.

148. BƏNİM

Keşkə ölə idim səbi vaxtıdan,
Niya yazılurdi boynuma günahım bənim,
Bir yaxşı gün görmədim bən bu ömurdan,
Bütün əngiməndur tələhim bənim.
Ağaç tikdim, meyvəsi yox bağımda,
Əski çoxo, yırtıx şalvar içində,
Hörmətim yox bu ixtiyar çağımda,
Kömək et hərvaxt, ilahım bənim.

149. AĞLARIM

Qocaldi bu könül, nə tez oldi nur,
Getdi gəclux bəndən, yanar ağlarım,
Taqavüt adamlarınən şimdi birdibir,
Yox əlimdə bir hünər ağlarım.

Birdən coşa gəlib qaynar axarım,
Dosta səbə çıxar, dünyan yaxarım,
Ariyer gözlərim hər yan baxarım,
Kor olan adam dönər ağlarım.

Nə üçün duş oldum bu benavaya,
Kim yiqitdur qeyrət qıla davaya,
Könül pəvaz edər, çıxar havaya,
Bir də pişman olub, enər ağlarım.

Usta Mürtəz düşdük verən çöllərə,
Dastan oldum dildən dillərə,
Bulbul kimi tolanurux güllərə,
Bir quri şaxına qonar ağlarım.

150. GEDƏR

Bir uşaq anadan dünyay gələndə,
Beş aylux oturur, böyüyür gedər,
Yekələşib xub novcahan olanda,
Allah muradına oni yeturur gedər.

Zalım olub canlar yaxdısa,
Fitə uyub el sözunə baxdısa,
İnsafsızlar bir qulluqa çıxdısa,
Şubhasiz dünyay o bətur gedər.

Sözlərim məşhurdur, dəgül həvaya,
Nəsiyətim dəgül, at elinən qovğaya,
Bir mərd adam yetişsə davaya,
Şirin dilinən davay yaturur gedər.

Usta Mürtəz der, ibrət alub yaya baxsan,
Yetər bir dövlətə səhərdən qaxsan,
Aqibət tolliyaçax əzrail yaxan,
Çekər əcəl bir gün götürər gedər.

151. HANİ ?

Unudulmaz aci vardur canımda,
Görüb söyləduğüm ərənlər hani?
Qohum-qardaşdan kimsə yoxdur yanımda,
Sağımda-solumda turanlar hani?

Çox ağladım, yaşlar axdu sinəmə,
Qədir-ismət yetişdi bu dəmə,

Bir kamil yox, gəyrət verə adama,
 Gövül təsəllisi verənlər hani?
 Usta Mürtəz, çatamadux murada,
 Beyhuda ömrümüz keçdi arada,
 Nə molla var, nə kəfin var burada,
 Üstümü zə oxuyan Quranlar hani?
 (Biçərə yaşadux bizlər burada,
 Gəlib əhvalimi soranlar hani?)

152. KÖNÜL

(Sürgün günlərindən xatirə)

Əmr olunub, bir səbi toğsa anadan,
 Səvilür beş yaşına çən haç olur könül,
 Yüz verib ağlama oni binadan,
 Çar on yaşına tuc olur könül.
 Aqibət yetişür on beş yaşına,
 Heç al verməz ata-ana işinə,
 Uyar ifritlərə, gəzər peşinə,
 Sevda qatarından tac olur, könül.
 Qulax verməz ata-ana sözüne,
 Yanar eşq oduna özi-özinə,
 Aşiq olur bir murdarın qızına,
 O gəm ölkəsində puç olur, könül.
 Yigirmi yaşında da tolar yolu ər,
 Axtarur döşəktə yorğanım hani,
 Yigirmi beş yaşa çən artar qubarım bənim,
 Ottuz üç yaşa çən ucalur könül.
 Ottuz beş yaşında qayət mərd olur,
 Dərib döşürməyiçün bir ağ qurt olur,
 Qırx yaşında yoruluban mərd olur,
 Bir də təqəvüt olub qocalur könül.
 Qırx beş işdən çəkər əlini,
 Kimi qarın tutar, kimi belini,
 Gözdən atar əvdə oğli, qızı, gəlini,
 Əllisində halın heç olur, könül.
 Dostlar iraq, gəlib görməzlər,
 Qari açıb əhvalını sormazlar,
 Qırx ətmək, bir içim su verməzlər,
 Qorxem axırında ac olur könül.

Ustə Mürtəz, nəsiyətim tutmazlar,
Çox adamlar muradına yetməzlər,
Qazanıb saxlama, sənə qatmazlar,
Boşuna əməgin puç olur, könül.

ASLAN ŞAİR

Adıgünün Zarzma kəndindəndir, bir çox dəyərli şeirlər müəllifidir.

153. VƏTƏNSİZİM

Ey ərənlər, getdi əldən sərvinazım gəlmədi,
Sel oldi gözlərim yaşı, məndil alıb silmədi,
Göz-göz oldi yaralarım, təbib məlhəm vurmadi,
Nələr çəkdim bu dünyada kimsə dərdim bilmədi.
Gedər oldum bu aləmdən, kimsə qədrim bilmədi,
Büküldi kəddi-qəmətim, XIZIR nerdə, gəlmədi,
Nerə getsəm yoxdur yerim, kimsə qəbul etmədi,
Bu aləmdə Vətənsizim, qərib yüzüm gülmədi.
Bahar olsa lalə-sümbül açar vətən gülləri,
Qərib yerdə lal olmuşdur söyləməz bülbülləri,
Moskvada türk xalqının yaprax oldi dilləri,
Adələtsizlux dövrüdur, qəbul etməz bizləri.
Adım sörsən, Aslan, gözəl Zarzima elim,
Ah çəkərəm Vətən üçün yanar ağızımda dilim,
Keçdi ömrüm qərib yerdə, indi büküldi belim,
Vətənsizim, açmaz oldi, saralıb-soldi gülüm.

154. AĞLARIM

Vətəndən ayrılıb düşdux çöllərə,
Dastan olub düşdux dillərə,
Çanim işlər gedem bizim yerlərə,
Qoymaz zalım fələk, həlbət ağlarım.
Vətən, səni məlul qoyub getdilər,
Düşmənlər mal-mülkmüzi talan etdilər,
Bizi soyub bir zindana tədilər,
Ya bən ağlamıyem, kimlər ağlasın?

Özbəkistan çöli yol oldi bizə,
 Əsgilin tikani gül oldi bizə,
 Vətənə qovuşmaq yad oldi bizə,
 Ya bən ağlamıyem, kimlər ağlasın?
 Adım sorsan, Arslan, kövüm Zarzma,
 Çox çalışdım, yetmədim arzuma,
 Vətən, sənsiz yuxu gəlməz gözümə,
 Özgə yurta qərib düşüb ağlarım.
 Bir yanın meşədür, bir yanın dərə,
 Xasta yürəgimə vurdun sən yara,
 Tağunux qərib xalqan eylə bir çərə,
 Can-cigərdən ayrı düşdüm ağlarım.

155. YANGUN İZAHAR

Fələk, nələr çəkdux sənin əlindən,
 Bir dastan yazadım dosta dilimnən,
 Bülbüli uçurdu xonça gülündən,
 Qanlı fələk, İzahari neylədin?
 Hər gün gedər idi kövün işinə,
 O gün nə gələcək bilməz başına,
 Fələk ağı qətədi onun aşına,
 Qanlı fələk, sən dostumi neylədin?
 Fələk, sən qarışdın insan işinə,
 Bir yigidi yağdın tok atasına,
 Həsərət koydun bəni dost, qardaşıma,
 Qanlı fələk, sən İzahari neylədin?
 Haq buyurdi doğru yolda gedərdi,
 Namaz, oroçuni əda edərdi,
 Keçməzdi cüməsi, daim gedərdi,
 Qanlı fələk, ol insani neylədin?
 Fələk, nələr saldın insan üstünə,
 Bir aman vermədin bənim dostuma,
 Niyə düşdün insanların qəsdinə,
 Qanlı fələk, sən İzahari neylədin?
 Fələk, yıxdın neçə çarxu binayi,
 Namərd düşməni, qoy əlinə qınayi,
 Ağlar qoydun baçı-qardaş-anayi,
 Qanlı fələk, sən İzahari neylədin?

Ramazan ayında tufan eylədin,
Fələk, çıxdın taxta fərman eylədin,
Yaxdın bir yığıdı, giryan eylədin,
Qanlı fələk, sən dostumi neylədin?
Aslan der, fələk, səndən şikayətim var,
Geniş dünyanı bizlər üçün etdin tar,
Əldən getdi arxataşım İzahar,
Qanlı fələk, sən dostumi neylədin?

156. VƏTƏN

Yüksək-yüksək tağların vardır,
Gül-çiçəkli bağların vardır,
Vətən, sənə həsrətləndux,
Quculacax çağların vardır.
Tağ diyanə tağın vardır,
Bağ diyanə bağın vardır,
Gözəl yürdümüz Kavkazın,
Ögülecək çağı vardır.
Bağlar, səndən nar işterim,
Süsən-sünbül bar işterim,
Düşmən, səni kor olasan,
Vətəndə gəlməx iştədim.
Belə tağında gəzəydim,
Sərin çayında üzəydim,
Vətən, sənin gül bağında,
Gözəl dastan yazaydım.
Yazda tağların keçəydim,
Savux suyundan içəydim,
Vətən, genə bağran alsan,
İştasan candan keçərdim.
Tağda otlar qoyun-quzi,
Yürəgimə vurdun közi,
Vətən, bizi oda yaxdın,
Etdin bizi çox nərəzi.
Yaşın sənin çox çoxlidur,
Gələk desax, yol bağlidur,
Vətən, sənin əsrətindən,
Yürək bağrımız dağlidur.

Vətən, səndən gözüm qaldı,
 Gül-çiçəkli yazım qaldı,
 Yürək tutmıyer ki, diyem,
 Neçə kəlmə sözum qaldı.
 Kavkazın gözəl tağısın,
 Seyran göylər turağısın,
 Sanki Cənnət bağısın,
 Gözəl Kavkaz, gözəl Vətən.
 Heyf gözümi açmamışdım,
 Aği-qarayı seçməmişdim,
 Qanad çalıb uçmamışdım,
 Bizi atdin yada, Vətən.
 Səfil Aslan dilə gəlür,
 Bülbül uçub gülə gəlür,
 Vətən, sənin gül torpağın,
 Bir gün keçər ələ gəlür.

157. VƏTƏNDƏDÜR

Qurbat eldə bən işlədim,
 Gönül əgləyib xoşlədim,
 Ev yapıb həm naxışladım,
 Genə gönül Vətəndədur.
 Gecə-gündüz işliyerux,
 Möhnətinən yaşiyerux,
 Çox qazanıb coşiyerux,
 Genə gönül Vətəndədur.
 Sabağınən qaxiyerux,
 Pəncərədən baxiyerux,
 Namaz qılıb oxiyerux,
 Genə gönül Vətəndədur.
 Qırx il tam bunda qaldux,
 Özbək-qazağa dost oldux,
 Çox işlədux, çox varlandux,
 Genə gönül Vətəndədur.
 Gül-çiçəkdən dərman əzdim,
 Söz topladım, dastan yazdım,
 Gözəl məmləkətlər gəzdim,
 Genə gönül Vətəndədur.

Pambuxda işləyib pul tapdux,
Gözəl-gözəl bina yapdux,
Maşın alıb qaraj yapdux,
Genə gönül Vətəndədur.

Uçaxda uçiyerux,
Yer arayıb saçıyerux,
Çöldən-çölə keçiyerux,
Genə gönül Vətəndədur.

Yaşamaya heç söz yoxdur,
Qazancı həm bunda çoxdur,
Özbəkistan, sözün haxdur,
Amma gönül Vətəndədur.

Özbəkistan, içdux çayın,
Qırx yıl tama çekdux payın,
Çox yeturdux pambux mayın,
Genə gönül Vətəndədur.

Bayazdur sənin yerin,
Yoxdur bir yeşil ormanın,
Çox zərəli veriyer dərmanın,
Həlbət gönül Vətəndədur.

Özbəkistan, söz yox özən,
Tayanmax olmiyer tozan,
Xasta idi buni yazan,
Aşqi onun Vətəndədir.

Özbəkistan, etmə minnət,
Çox işladux, çekdux zəhmət,
Genə sənə diyax rəhmət,
Amma gönül Vətəndədur.

Aslan ağlar zari-zari,
Getməz gönülün qubari,
Çox qəm çekdux oldux yari,
Həlbət gönül Vətəndədur.

158. EY GÖZƏL VƏTƏN!

Bir zamanlar gezər idim dərədə,
Qismət etsin səni bizə yaradan,
Yıxılsın o tağlar qaxsın aradan,
Bəlki görax səni, ey gözəl Vətən!
Bir zamanlar gəzər idim meşədə,
Yar sevibən göz vurardım köşədən,

İndi bənim gönlüm oldi şuşadan,
Degmən, qırılır, ey gözəl Vətən!
Bir zamanlar gezər idim tağında,
Alma-armut dərər idim bağında,
Yiyar idim qaymax-quymaxı yağından,
İndi kimlər yiyər, ey gözəl Vətən!
Beş günlüx dünyada açdım gözümi,
Qəmgin yazdım, dinləməzlər sözümi,
Eşgin dəryəsinə atdım özümi,
Dut alımdan, çıxart, sən gözəl Vətən!
Günahım nə idi, atdin çöllərə,
Niya azar verdin səfil dillərə,
Həsərət qoydun bəni bizim yerlərə,
Gəlsəm bulurmiyim, ey gözəl Vətən!
Vətən deyu gözi yaşlı qalmışam,
Qələm əldə qəm-quləyə talmışam,
Vətən, sənə iltimosə gəlmişəm,
Gözi yaşlı qoyma, sən gözəl Vətən!
Vətən, ataş düşdi bənim canıma,
Xəstə oldum, kimsə gəlməz yanıma,
Özün bir illəç et, girmə qanıma,
Səndən şifa buləm, ey gözəl Vətən!
Bir zamanda bunda qərrib gəzərim,
Göz yaşından məndilimi süzərim,
Dərtli Kərəm kimi deyib yazarım,
Dərdə dərman eylə, ey gözəl Vətən!
Arz edərim ulu şahlar-şahına,
Arzum yetər ol Sultan dərğahına!
Bir qulax sal bənim gəmgin ahıma,
Ahu-nalə alma sən, ey gözəl Vətən!
Qardaşım var idi dünyaya dəgər,
Yox idi bir yigit qoluni əgər,
Vətən deyi, cəngə gedib gəlmədi,
Hani səndən mürvət, ey gözəl Vətən!
Vətən deyu neçə yığıtlər getdi,
Nemes vuruşundan can fida etdi,
Analar fiğani dünyayı tutdi,
Hani səndə insaf, ey gözəl Vətən!
Aslanam, ağlayıb yazdım yazımı,
Gəm-aləmdən yüyürdüm özümi,
O torpağdan sarem yüzi-gözümi,
Yetər, insafa gəl, ey gözəl Vətən!

159. İLYAS ƏFƏNDİNİN DASTANI

İlim yatağıdı Zazola kəndi,
Onda yaşamışdı Bəşət Əfəndi,
Ondan sonra gəldi İlyas Əfəndi,
Onun üçün dastan yazıb ağlaram.
Dualarımızı qəbul eyləsin,
Ol xocaya allah rəhmət eyləsin,
Aslan bu dastani belə söyləsin,
Xocasından ayrı düşən ağlasın.
İlimsiz Aslanam eşqə gəlmişim,
Ol xocalar məclisində olmuşum,
İlmu vaizlərin yad eyləmişim,
Onlardan ayrılıb həlbət ağlaram.
Xoca idi, xocaların piriydi,
Daimə kövündə Allah var idi,
Çəkdi kərvanini bivaxda yürdü,
Anan üçün bütün yillər ağlaram.
İlyas Əfəndi başların taci,
Bivəfa dünyadur, yoxdur əlaci,
Getdi əldən Xocam, deyib ağlaram.
Onunçun tağ-taşlar ağladı,
Eşidənlər yürəgini dağladı,
Bivəfa fanidur belə çağladı,
Ayrıldım Xocamdan, həlbət ağlaram.
Bir kasa süd verdi içdim əlindən,
Heç toymax olurmi tatlı dilindən,
İlimin oldi oğlı qədər yolundan,
Ayrıldım Xocamdan, həlbət ağlaram.
Aslanam, Xocaya qonaq olmuşam,
Sufrasında ətməqini yemişəm,
Allahın rəhmətini demişəm,
Ol Xocaya dua edib ağlaram.

160. İXTİYARLUX

İxtiyarlux, səndən şikayətim var,
O gəclux taxtni etdin tarimar,
Ya rabbım, sən özün eylə bəxtiyar,
Özün imdad et el aman-aman.

Gənclüğü üçürdüm getdi əlimdən,
İndi eşit ixtiyarın halından,
Dizdə qüvvət yoxdur, gözümə işıx,
Yuturmuş yolunu el aman-aman.

Bən də bir quş idim erkin uçardım,
Zərraflar talından zərlər seçərdim,
Gözəllər əlindən bədə içərdim,
İndi qocalmışım, el aman-aman.

Bən də bir gül idim gülşən bağında,
Getdi dövrən, qaldı qəm otağında,
Ya rabbim, sən imdad et bu çağımda,
İmdada yeriş gəl, el aman-aman.

Bulbul idim taldan-tala qonardım,
Aşx idim eşq oduna yanardım,
Fani dünya belə keçər zanardım,
Qocalux var imiş, el aman-aman.

Kəklik idim qayalarda səkərdim,
Bir şah kimi zövqü-səfa çəkərdim,
Heç belin bükərdim,
Büküldü öz belim, el aman-aman.

Gəncluxda dəvrü-dövrən edərdim,
Böz bülüt, coşxun çay tək axardım,
Hərdəm ara verib, seyrə çıxardım,
Getdi dövrən əldən, el aman-aman.

Buluda sər çəkib, çıxardım arşa,
Özümi vurardım tağınan-taşa,
Toğalux var imiş, gəldi bu başa,
Getdi əldən gəclux, el aman-aman.

Gənclux bir quş idi, tuta bilmədim,
İrdi ixtiyarlux sata bilmədim,
Ağırur qol, qıç, bədən, yata bilmədim,
Özün bir illac et, el aman-aman.

Ey ərənlər, ağ-qarayı seçmişəm,
O gəclüğün şərbətindən içmişəm,
Qocalanda şirin söhbət etmişəm,
Əqibət pır oldum, el aman-aman.

Əvvəl işi atar idim talımdan,
Şimdi bir iş gəlmiyer əlimdən,
Qorxum vardır oğul, qızu-gəlindən,
Təqdir belə imiş, el aman-aman.

Bən də bir gənc idim, taşi əzərdim,
Gögdə uçan quşdan hillə səzərdim,
Eşqa gəlib xoş dastanlar yazardım,
Getdi o dövranlar, el aman-aman.

Aslanım, ağlarım, o gənclux hani,
Əbədi dünyada yaşayan hani,
O Rüstəm Zali, o Süleymani,
Neyladin, ey fələk, el aman-aman.

SƏKİNƏ ZANAFLI

Bayraqdarlar nəslindəndir, vətən haqqında dəyərli şerlər müəllifidir.

161. KOBLİYAN

Mərkəzim Axısxa, rayonum Adıgün,
Zanav kövündə anadan oldum,
Kobliyan eşitmişdim əzəl binadan,
Ana vətənim, elim Kobliyan.

Kobliyani bən görmüşdim gözünən,
Tolanmışdım odağınan, dizinən,
Dedim yazem qələminən yazinən,
Verməm səni heç dünyaya, Kobliyan.

Bilməm tərifin dağdan başliyem,
Bilməm bağçadan, bağdan başliyem,
Bilməm xastadan, saxdan başliyem,
Yox idi çürügün, çorün, Kobliyan.

Əvvəl tərifin edem bizim bağlari,
Batmaninan yapardılar yağlari,
Doxsan yüzlərdə gördüm çağlari,
Ağırmaz belin yox idi, yelin Kobliyan.

Sən bir uli dağsın, çox böyük sərvət,
Çəkər üstünə mal-tavar kərvan,
Gül-çiçəgin dərdlərə dərman,
Gedər loğmana, həkimə gülün, Kobliyan.

Üç ay olursün cənnət misali,
Sən tək tağım hani?
Gün vuranda yanaqların çisali,
Parlar çinavın, çolun, Kobliyan.

Nə qədər etsəm tərifin, azdur hələ,
Südün qaymağın bənzər pala,

Pendir quymağın tursun bir yana,
Yaparlar qurudun, lorun, Kobliyan.

Tağ ətəgində meşə yerləşür,
Dəsində maral, ceyran oynaşür,
Güzeyində Osman-pələng gülüşür,
Bənzər idin pəhlivana, Kobliyan.

Sənə derəm, ey Qara meşə,
Bütün ədrəfin mor-mənəmşə,
Məskən salmışdır qartala-quşa,
Gedər çivçivin hər yana, Kobliyan.

Həm yazda həm qışda geyərsin yeşil,
Sərçələr gözlərə çinarlı başım,
Hər yandan gəlür əlvanlı quşun,
Bənzər idin murğızara, Kobliyan.

Meşə ətəginə kövlər düzülür,
Axar sulari tağdan süzülür,
Altı ay qış, altı ay yaz,
Batarsın bağça-bağa, Kobliyan.

Bağça-bağın dərin-dərin yiyərlər,
Yarı dilim gürcü dili diyarlar,
Qara yünkədən çox-a-şalvar geyərlər,
Geyin şindi qara, Kobliyan.

Kobliyan dedüğün yayalı, tağlı,
Yüksək mənzərəli, uzax baxışlı,
Gedər yolları eniş-yoxışlı,
Daha düşməz yolum sənə, Kobliyan.

1941-ci ildə qulağıma gəldi bir sadə,
Qırıldı kövüklər, vermədi şada,
Bir müharibə oldi dünyada,
Dedi yigidləri verə, Kobliyan.

Daha bən etməm sənənin mətinini,
Get-gedə işimiz həm oldi çətin,
Qız gəlin tul qaldı, balalar yetim,
Durmədin bir icrara, Kobliyan.

Yüz yetmiş yigid getdi kövümdən,
Onlardan dördü də bənənim əvimdən,
Ayırdı qardaşı qoni-qomşidən,
Qoydun bizi bir əfqara, Kobliyan.

Getdi oğullar, ağlar analar,
Tarlada tarpanlar qaldı, tıxda yabalar,
Söndü ocağlar, yanmaz söbələr,
Qoydi bizi intizara, Kobliyan.

Gəldi Stalinin, Beriyanın fərmanı,
Daha yoxdur dərdimizin dərməni,
Sürün muslimani, qalsın gürcü, ermani,
Boyun sındı o pərişan, Kobliyan.

Gürci gəldi toldi Vətənə,
Nə xastaya baxdı, nə də yatana,
Gözünü tikdi anvarinən çətənə,
Sıra budur tolan şindi, Kobliyan.

Biz də əvimizdə oturmuşduq yesir,
Bir gecəynən etdilər əsir,
Nə bir çəçim verdi, nə bir xasır,
Olduq şimdi nə olacaq, Kobliyan.

Allah, bu başımıza nə işdur,
Çıxılmaz qapiya, ögümüz qışdur,
Vermədi bir şey, alımız boşdur,
Ac-çılpaq töküldi yola Kobliyan.

Bindurdi şalona, şalon tavarni,
Qırıxdur taxtalar, açuxdur yani,
Gör nə hala qaldı Kobliyan mislimani,
Düzüldi gedər yola Kobliyan.

Dedilər keçərux şindi Uralı,
Verdi qarı, tipi, boranı,
Yetdi imdada ey Kərəm qanı,
Qaldı mislimanlar tara, Kobliyan.

Bu nasıl tağdur, ucadan uca,
Nə yayla görünür, nə də ki, baca,
Qaldux orada üç gün, üç gecə,
Ayağın basmadı yerə Kobliyan.

Kirdən, bitdən gəldux amana,
Nə ataş gördux, nə düşdük hamama,
Çox qəst eyləduq bu şirin cana,
Qaldı müsliaman tara, Kobliyan.

Qadir allah, sən yaratdın qulları,
Sənə məlumdum müşgül halları,
Yolla Xıdırı, açsın yolları,
Bəlkə gedə-gedə vara Kobliyan.

Allahdan bizə inaat gəldi,
Hava açıldı, qərib yerlər bilindi,
Uzaqdan şəhri Taşkent görüldi,
Ölmüşikən gəldi cana Kobliyan.

Şükür olsun, çətin yollar keçildi,
 Şalonlar oblas-oblas seçildi,
 Hava isindi əl-ayaq açıldı,
 Onda ayaq basdı yerə Kobliyan.
 Taşkenti gördüm möminlər yeri,
 Alma-Ata gəldi irəli,
 Frunze şəhəri qalmadı geri,
 Əlin verdi ələ Kobliyan.
 Taşkəntdə gördüm mehmana düzən,
 Beş vaxt namaza verərlər əzən,
 Məzhəbin sordum, imami azəm,
 Şəriət birdür üya, Kobliyan.
 Başlarına səllə-sarux geyarlar,
 Sufra açıb ortada da yeyərlər,
 Alın mehman, alın mehman diyarlar,
 Şükür olsun şöhrət-şana, Kobliyan.
 Bir zaman bizə komendat baxdı,
 Cığır həsrəti aləmi yıxdı,
 Stalin öldi, Malinkov çıxdı,
 Gedə bülür hər bir yana Kobliyan.
 Səkinənin ehtiyacı yoxdur yalana,
 Yaşı yetmiş, ömri getmiş tamama,
 Bundan belə bilməm nə ola Kobliyan.

162. KOBLİYANDUR

Düzüm-düzüm meşələri,
 İncə belli, talqərdanlı,
 Ağacları, boydan uzun,
 Vətən bənim iki gözum,
 Vətənimdur, Kobliyandır.
 Bahar olur nurlar saçar,
 Mənəmşələr çiçək açar,
 Nənələrim dağa köçər,
 Vətənimdur, Kobliyandır.
 Güz olanda üç ay keçər,
 Qar çiçəklər çiçək açar,
 Quzi, tavar kövə köçər,
 Vətənimdur, Kobliyandır.

AŞIQ BİNƏLİ

163. QİSMƏT ET VƏTƏNƏ BİZİ

İclas oldi kara yazi yazildi,
Neçə cavanların rənqi bozuldi,
Aravi maşınlar yola duzuldi,
Yarabbım, qismət et vətənə bizi.

Qırx dördə boz ili oldi tağımız,
Veran oldi bostanımız, bağımız,
Öliləri həsrət çəkər sağımız,
Yarabbım, qismət et vətənə bizi,

Hani bənim savux-savux bulağım,
Dilərim allahdan yaxın olsun irağım,
Qaranux gecədə söndü çirağım,
Yarabbım, qismət et vətənə bizi.

Binaliyam, axıtdım gözümdən yaşı,
Çöldə kimsə yitirmiş kovum-kardaşı,
Çunki ayırdın vətəndən bu gözəl başı,
Yarabbım, qismət et vətənə bizi.

Eşitməz kulağım selqən səsini,
Alamadım vətənin can havasını,
Geymədim şalini, xas libasını,
Yarabbım, qismət et vətənə bizi.

Özbəqıstani görüb gözlər duzuldi,
Duşunsəm, cigər-bağrım azildi,
Kavkaz tağlarından rızgım uzuldi
Genə görüşurux, sağ ol vətənim.

164. AŞIQ SƏMAYİ VƏ BİNƏLİNİN DEYİŞMƏSİ

Səmayi:

Taşlaq rayonundan səfərə çıxdın,
Arabaya minə-minə gəldin sən.
Seyr etdin hər yanı, sola-sağa baxdın sən,
Doldun ki, cəsədə-tənə gəldin sən.

Binəli:

Doqquz ay anamın qarnında yatdım,
Buyruq oldu bu cahana gəldim mən.

Rizgiylə ruzuma qolum uzatdım,
Yedim-içdim cəsəd cana gəldim mən.

Səmayi:

Bir zamanlar görünmədin gözlərə,
Qoşulmadın söhbətlərə-sözlərə,
Yolun düşdü dərələrə-düzlərə,
Bildirmədin gizli-gizli gəldin sən.

Binəli:

Nəsib, qismət, vardım qürbət ellərə,
Düçar oldum fırtınaya-sellərə,
Qeyrət qursağını sıxdım bellərə,
Sonra dönüb ana Vətənə gəldim mən.

Səmayi:

Bilməzmidin, bizlər olduq pərişan,
Vətəndə bizlərdən qalmaq nişan,
Ata-anan yandı sənin ataşdan,
Bulandın da qızıl qana gəldin sən.

Binəli:

Vətəndə yox idi eşim, yoldaşım,
Sürgün olunmuş elim, qohum-qardaşım,
Axıtdım gözümdən bu qanlı yaşım,
Ağlaya-ağlaya, yana-yana gəldim mən.

Səmayi:

Biz sürüldük çox sevindi gürcülər,
Mali-mülkümüzə qondu gürcülər,
Yedi var-dövləti, qandı gürcülər,
Xəbər alıb bu nişana gəldim mən.

Binəli:

Çünki bu ayrılıq vardır insana,
Qürbətdə qəriblik kar etdi sana,
Mən də həsrətləndim dostu, yarıma,
Onun üçün bu Kokanda gəldim mən.

Səmayi:

Nələr çəkdin çərxi fələk əlindən,
Ayrı düşdün Vətənindən elindən,
Qorxmadınmı Səmayinin felindən,
Qol çırmayıb bu meydana gəldin sən.

Binəli

Binəli söylədi sözün düzünü,
Haqqa şükür, gördüm dostlar üzünü,
Səmayi can, çox öymə sən özünü,
Çıx meydana, imtahana gəldim mən.

165. İKİNCİ DEYİŞMƏ

Səmayi:

Ağardı saqqallar, büküldü bellər,
Gəldi ixtiyarlıq, çatdı ki bizə,
Qürbətdə yaşadıq çox uzun illər,
Fələk hicran oxun atdı ki bizə.

Binəli:

Bir zamanlar yol açdılar getmədik,
Türklər qolumuzdan tutduki bizim.
Rədd etdik təklifini, qəbul etmədik,
Ağıl başımızdan getdi ki bizim.

Səmayi:

Keçdi yıllar, gəldi belə zamana,
İgidlər savaşa, bizlər bu yana,
Ağladı uşaqlar, sızladı ana,
Padişahın zülmü yetdi ki bizə.

Binəli:

Düçar olduq qar-yağmura, borana,
Gəlib düşdük çöl, yabana, arana,
Çiçəkli yurdumuz qaldı virana,
Bayquş başımızdan ötdü ki bizim.

Səmayi:

Qaralar bağladı gəlinlər, qızlar,
Sağalmaz yaram var, könlüm ki sizlər,
Ay tutuldu, görünmədi ulduzlar,
Sıxmaz qara tikan, batdı ki bizə.

Binəli:

Sonra Moskvada məclis quruldu,
Beriyaya ağır cəza verildi,
Stalinin heykəlləri qırıldı,
Ahımız onları tutdu ki bizim.

Səmayi:

Səmayi der, şivən düşdü sürüyə,
Buna səbəb Stalinlə Beriya,
Hər ikisini qərq eylədi dəryəyə,
Duzaq qurub kəmənd atdı ki bizə.

Binəli:

Binəli der, kimlər kəsdi yolları,
Zəncirlə bağladı ayaq-qolları,
İstəyirik, vermir bizim yerləri,
Yuxuladı bəxtimiz, yatdı ki bizim.

USTA BƏKİR

166. KAVKAZIN TÜRKÜSİ

Tarix bin doxuz yuz kırx dorduncu sanda,
Neçə ovlad ayrı kaldı anadan,
İstər vətənimizi, ey yeri göyi yaradan,
Ağlasana, nə turursan, vətənim.

Haxdan idi bizə bu kara yazı yazıldı,
Altmış altı şalon birdən yola duzıldı,
Şöhrəti-şani kız qəlininin bozuldi,
Ağlasana, nə turursun, vətənim.

Hani bizim yerin borşani tağları,
Yıxıldı veran oldi yeşil bağları,
Qərib duşdum, gözdən axtı yaşları,
Ağlasana, nə turursun, vətənim.

Hani bizim yerin tapğani qölləri,
Bizə nəşib oldi gərib çölləri,
Oxşamaz bizim dinə, bənzəməz dilləri,
Ağlasana, nə turursun, vətənim.

Ciqər-cuqurum exş odunə kovruldi
Kul oldi də gok yuzunə savruldi
Qərib boşim gözəl yurttan ayrıldı
Ağlasana, nə turursun, gözlerim.

Bozuldi tağların, bitməz bostani,
Beyçara mehmanlar olmuşlar dastan,
Bizə nəşib oldi gərib Özbəqistan,
Ağlasana, nə turursan, gözlerim.

Fələk bizə kara yazi yazıbdur,
Ala gözədən kanni yaşı suzubdur,
Usta Bekir bu dastani yazıbdur,
Kalsın bəndən yadigar dünya turunca.

DƏRDLİ GÖZƏL

167. YANDIM, MUQARET

Vayennilər yığışdilər,
Karavullar bağrışdilər,
Saxat səkkiz çağrışdilər,
Yandım, Muqaret, Muqaret!
İclasımız talaş oldi,
Əvlərimiz talan oldi,
Gözüm Muqaretdə kaldı,
Yandım, Muqaret, Muqaret!
İclas oldi ağlaşdilər,
Böyük-giçik karişdilər,
Vayennilər yığışdilər,
Yandım, Muqaret, Muqaret!
Dərtli Gözəl bunu sovlər,
Bulbul oldi şirin dillər,
Andir mıdrek kaldı kövlər,
Yandım, Muqaret, Muqaret!
Dərtlər, gəmlər başdan aşdı,
Dərtli Gözəl buni koşdı,
Kavurmalar duzdi bişdi,
Yandım, Muqaret, Muqaret!
Endux şalonlara toldux,
Üç qun üç qecə onda kaldux,
On səkkiz qun yoli qəldux,
Yandım, Muqaret, Muqaret!
Balocordan döndərdilər,
Maxackalaya qəndərdilər,
Özbəqistanda endurdilər,
Yandım, Muqaret, Muqaret!
Maxaçkalada oraşdilər,
Oğul-uşağı kavuşdilər,
Yenqi dilə öqrəşdilər,
Yandım, Muqaret, Muqaret!

Qəldux endux Özbəqistana,
 Qözüm kaldı Daqıstanda,
 Cənim çixsin Gurcistanda,
 Yandı, Muqaret, Muqaret!
 Endux çayxano gördüx,
 Şəkərsiz çay bunda içdüx,
 Özbəklərə tanış oldüx,
 Yandı, Muqaret, Muqaret!
 Dərtli Gözəl buni duzdi,
 Sabirliydi, oturub yazdi,
 Vallax, buni eşidən dozdi,
 Yandı, Muqaret, Muqaret!

İNDUSALI MUSAOĞLU

168. VƏTƏN DASTANI

Şimdi başlayax sözü başından,
 Ayrılmışux gözəl İndus kövündən.
 Osanıb türki dedim özümdən,
 Vətəndən ayrı düşün ağlasın.
 Tarix 1944 sanada,
 Şalonlar düzüldi dəmir yolunda.
 Neçə canların gözləri yaşda,
 Kövlərdə sələmət qalan ağlasın.
 Başladux döşək-veşi alurux,
 Əvimiz yoxdur, getsax nerdə qalurux.
 Çox adam zandiki geri gəlürux,
 Kövlərdə veşləri qalan ağlasın.
 İclas edib xəbərini bildürdi,
 Nonuzarda maşinəyə bindürdi.
 Neçə rayonları birdən qaldurdi,
 Mali mülki şalona binən ağlasın.
 Çalanlanda hasil olmuş qanımız,
 Köçəndə bozuldi sultan xanəmız.
 Qürbət eldə kəbəb oldi canımız,
 Bura qürbət eldür bilən ağlasın.
 Gezərdüx bu ellərin sona düzüni,
 Dutmax lazım ana-baba sözüni.
 Çox ana yitürdi oğul-qızını,
 Bala deyib bağri bişən ağlasın.

Gezərdi çöllərdə gözəl sonalar,
Əski vətənimizdə qaldı binalar.
Baladan qaldı neçə analar,
Bala deyib bağıri bişən ağlasın.

Yigirmi beş sutka yolda götürdi,
Aqibət bizləri buralara yetürdi.
Neçə ana oğul-qızı yitürdi,
Bala deyib bağıri bişən ağlasın.

Ana baba ahi heç yerdə qalmaz,
Əskilərin sözi heç yanlış olmaz.
Neçələri yavrusuni biləməz,
İllah, uzax – uzax düşən ağlasın.

Tar-mar eylədi düşmən malmızı,
Baxçalı meyvalı gözəl elmizi.
Başxa xalklara görə qısa dilmizi,
Mali-mülki onda qalan ağlasın.

Tururdux İndusada, çox gözəl yerdə,
Götürdi şenligi verana yerə,
Çox adam çox yerdə, biz də burada,
Hər biri bir yerdə düşən ağlasın.

Bizlər üçün çox zülümlər etdi,
Xalqımızın içində xastalux bitdi.
Milletin yarısı öllümə getdi,
Yollarda ölüsi qalan ağlasın.

Saldatlar yığdı bizi bir səfa,
Ayırdı dostlardan göz görə-görə.
Qədir məvləm bizə bir fürsət verə,
Mali-mülki şalona binən ağlasın.

Bindürdi şalona ağırlux çökdi,
Götürdi şennigi bir yerə tökdü.
Vətən həsrətluğı ömrünü səkdü,
Vətən nə deməxdür qanan ağlasın.

Kövdən çıxdux qara qış fəslində,
Qürbəti geçürdux yıl əsrində.
Qırğın oldı kesdi çox nəsildə,
Hər soyda tək-tək qalan ağlasın.

Yaşardux Kavkazda, çox gözəl yerdə,
Ovçılıx edərdux sıx meşələrdə.
Üç qardaşınən, dörd bacı nerdə,
Ana-babadan ayrı düşən ağlasın.

Çoxdur bu yerlərin səhrası, düzi,
 Yığılın qoşulax bir edax sözi.
 Allahın açsın bizim yolmuzi,
 Bizi kimi yolsuz qalan ağlasın.
 Əlli yıl geçdi, xalqın cigəri bişdi,
 Çoği getmax iştədi, uzağa düşdi.
 Oyani-biyani düşdi, yolundan şaşdı,
 Düz gedən yolundan şaşan ağlasın.
 Kimləri diyer, gedax bu yerdən,
 Kimləri geri gəlür oradan.
 Yardım etsin bizi yaradan,
 Vətən deyib bağri bişən ağlasın.
 Kimiləri diyer, boğozı sıxax,
 Kimiləri diyer, gəlsənə qurax.
 Baziləri diyer, bu yıl da baxax,
 Belə bundan şaşğun qalan ağlasın.
 İndusanın ola çiçək meşəsi,
 Vətəni ki diyerlər yürək köşəsi.
 Getməz-gəlməz bizim xalqın neçəsi,
 Vətənini görməzdən ölən ağlasın.
 Aqibət vətənə getmax yaxşidür,
 Dünyada murada yetmax yaxşidür.
 Elində ot olub bitmax yaxşidür,
 Yurdun qədrini bilən ağlasın.
 Kavkaz xalqının zülümləri heç keçməz,
 Yüz yıl tursa, qürbətə meyil verməz,
 Gedəcayux deyu bostan bağ əkməz,
 Elə qırx fikirdə olan ağlasın.
 Xoş dəgül xalqımın gəlini-qızı,
 Məvləm nəsib etsin vətənə bizi.
 Gedər məvlən meşəsi, pəhləvan düzi,
 Zirdən ayrı düşən ağlasın.
 Ata ana diyer tutun sözümi,
 Yoxdur bizə bu yerlərin lazımı.
 Öz vətənimə sürtsəm yüzümi,
 Bura qürbət eldür bilən ağlasın.
 Qədir məvlənin dərmani çoxdur,
 Allahdan diləyin honusi yoxdur.
 Yüz yıl da tursan, vətənin yoxdur,
 Bozulub gedəndə onda qalan ağlasın.

Bizlərə yaradan izin versə,
Hər keş gedibən yerini bulsa.
Verməm vətəni belə yüz yerə,
Toğulan yerini bilən ağlasın.
Gözəl allahın yazuğı gəlsin,
Ey hava iştiyan vətənə gəlsin.
Savux puvarların suyunu içsin,
Ala göz yaşını silən ağlasın.
Aşx olan gendi diyer başından,
Çıxdım İndusadan on bir yaşından.
Səmərqənd çadırı məkəni başımda,
Yılda üç-dört yerə köçən ağlasın.
Qürbət eldə qaldux çox yıllar,
Hər kimə Bağdaddur gendinin yeri.
Rabbi ruhumuz çövürsün geri,
Babamın vətəni diyan ağlasın.
Bu türkiy diyan hər yerə getsin,
Oxiyan, dinliyan bir duva etsin.
Edən də, etmiyan da murada yetsin,
Ən diyan ağlasın.
Vətən haqqında ğəm çekərim,
Musanın oğliyim İndusaliyim,
Soyum şirvanlidür, çox yaraliyim.

CƏMƏSƏDDİN

169. ANACAN
(Dastani Əsfəndiyar)

Əzəli ərvahtan, lövhi qələmdən,
Yazılmışdı bizə belə zülüm, anacan!
Eşidib ağlasın bütün dostlarım,
Sağalmaz belə yara, anacan!
İyirmi ikidən üçə varmadı yaşım,
Nə zülümlər gördi bu cavan başım.
Yanımda yox idi heç bir qardaşım,
Daldın ataşlara, nara, anacan!
Bənki çıxmışdım əzəldən yoluna,
Tez-tez Allah adı gəldi dilimə.
Məgər fələk qıymışdı bizi ölümə –
Tapmadım bir ağ yol, anacan!

Gedincə Daşkəndə çox gözəl getdim,
 Allaha şükür, mənzilə yetdim.
 Bilməm, bən fələgə nə günah etdim,
 Yetişmədim görem sizi, anacan!
 Yollar buz idi, bən çıxmışdım yoluma,
 Allah adi tez-tez gəldi dilimə.
 Kim qıyardı bən cavani ölümə?
 Daldın dərin dəryalara, anacan!
 Yetim böyüdüm, yaxşı gün görmədim,
 Ata-ana deyib, səvinip gülmədim.
 Oğlum Əsvəndiyar deyib xoşnud olmadım,
 Heç yoxdur ölümə çarə, anacan!
 Qavağımda gördüm bir başqa maşını,
 Heç bilmax olmaz bu fələgin işini.
 Əcəl qəzasına verdim başımı,
 Qaldım bir sıxlətə, dara, anacan!
 Vurdum dəmirlərə, yarıldı başım,
 Getdi qan-rəvan, töküldü yaşım.
 Tamam oldı, bu dünyada qalmadı işim,
 Haqqa təslim etdim canımı, anacan!
 Getdim bən dünyadan, qaldı ülfətim,
 Ağlar qərib anam, qani-qeyrətim.
 Əlli iki gecə olsun xeyrətim,
 Üstümə oxusun dua, anacan!
 Keçirib qışı çatmadux yaza,
 Allahın təxtiri beləydi bizə.
 Tez-tez fatihə oxudun oğlunuzə,
 Biz oğradux intizara, anacan!
 Əsvəndiyarın öldüğünü duysunlar,
 Məzarını qazsınlar, kəfən alsınlar.
 Dua oxusunlar, cənəzəmi qılsınlar,
 Əl gəlürmi qoya bəni məzara, anacan?!
 Cəməsəddin bu dastani söyləsin,
 Enib eşqin dəryasını boylasın.
 Allah bu cavana rəhmət eyləsin,
 Görünməz qəzaya düşdux, anacan!

FƏHLÜL

Müasir şairlərdəndir. Orta Asiyada, Azərbaycanda yaşayıb, sonradan Nalçikə köçüb.

170. DÜNYA

Hər kimin dərdinə dərman eylədin,
Türkləri yadından atan dünyasan,
Yarandım əhləmə şöylə verməyə,
Bizim zamanada batan dünyasan.

Durdum Vətən dedim, oturdum Vətən
Vətənim gül açıb, ağacı tikan,
Boynundan bağlayıb bazara çəkən,
Qul kimi ellərə satan dünyasan.

Tarixlərdən aldum sənin sorağın,
Arşa dirəklənmiş, yoxdur qırağın,
Qüdrətdən yaranmış, yanır çıraqın,
Dəhri-qiyamətə atan dünyasan,

İşixli zamani bizə çox gördün,
Günahli-günahsız uzağa sürdün,
Yolumi tez kəsib daşınan hördün,
Aparıb ümməyə qatan dünyasan.

Fəhlüləm, səndə görmədim vəfa,
Öz ana yurdimdə sürmədim səfa,
Səndə cəfa çəkdi ruhi Mustafa,
Çox belə mabala batan dünyasan.

171. GÖRMƏDİM

Od qoydi elimə, etdilər talan,
Ağladı qız-gəlin, etdilər şivan,
Bu ahi qoymasın sizə yarıdan
İndiyəcəm dərdimizə yanan görmədim.

Kül oldi elimiz, yandı varimiz,
Dünyaya yayıldı ahu-zarimiz,
Yerə yeksan oldi namus-arimiz,
Heç bir yerdə belə şivan görmədim.

Zari-zari ağlasın bizə edənlər,
Torpaqda qərğ oldi neçə bədənlər,

Bu işləri görüb geri gedənlər,
Namus, haya, vicdan görmədim.
Fəhluləm ah etməm, olsa gümənim,
Yağılarda qoyma türklərin ahın,
Sənə havala olsun, pərvərdigarım,
Türklər kimi bəxti solan görmədim.

ZEYNUL YEKTAY

172. OLMADI

Düşdüm qürbət elə, oldum divanə.
Səbəbini bəndən soran olmadı,
Ellər ağ geyindi, bən geydim qara,
Soruşub dərdimi bilən olmadı.
Dil qarışdı, bir-birindən ayrılmaz,
Nəsil yitdi, el cinsini tanımaz,
Qomşiluxda qərarlaşub tayanmaz.
Bizə bir yol düz göstərən olmadı.
Zeynulam, gəzərim elsiz, obasız,
Tapılmaz təbibim, qaldım davasız,
Məhv olsam qəbrimdə belə yazarsız,
Bu dünyada bizə vətən olmadı.

173. BƏNZƏMƏZ

Bən sürgünüm vətənimdən, elimdən,
Ellər gördüm, bizim elə bənzəməz.
Həs-rət qaldım gülşənimə, gülümə,
Güllər gördüm, bizim gülə bənzəməz.
Ottuz gündə bir diyara yetişdux,
Azı on beş dildə söhbət eşitdux,
Yeddi yilə biz onlara qarışdux,
Dilləri var, bizim dilə bənzəməz.
Suları narın, dəryaları çəkilür,
Təkcə torpağına pambux əkilür,
Yilin dörd fəslində ağ çay içilür,
Suları var, bizim suya bənzəməz.

Gəzdim torpağını, görmədim meşə,
Yağmuri yox, quraq keçər həmişə,
Bilinməz bahardi, şaşdım bu işə,
Tağları var, bizim tağa bənzəməz.
Çiçəkli parçadan geyərlər urba,
Nə yorğandır, nə döşəkdür, nə torba,
Qiyamət kölməgi boğazdan burma,
Nə səsi var, nə bir qula bənzəməz.
Bir bu halda, xəbər gəldi yetişdi,
Bütün millət sədasına yığışdı,
Qorxusundan qohum-qardaş ağlaşdı,
Qulaq verdim, bəd xəbərə bənzəməz.
Quruldi divanlar, oxundi fərman,
Yol açux vətənə, bu yerdə turman.
Məhv oldi düşmənin, ismini sorman,
Təzə bülbül köhnə sara bənzəməz.
Eşitdux xəbəri, düşdux yollara,
Gələndə rast gəldux dəniz-çaylara,
Biz gəmidə tayanmadux sulara,
Qaçdı rəngim, isitməyə bənzəməz.
Adladux Bakıdan, düşdux Tiflisə,
Kuffar qarşımızda söylədi bizə,
Diyer əmr yox siz gedəsiz elizə,
Diyan dillər bir insana bənzəməz.
Yad ellərdən yad ellərə atdilər,
Bizə üç yil Sekada baxdilər,
Axırı bizi kürd adına satdılar,
Dedilər qorxma, bu sürgünə bənzəməz.

174. DEDİLƏR

O ki, gəldim yer yüzünə anadan,
Gözün aydın atamıza dedilər,
Üç yaşında ağı saçdım qaradan,
Yeddi yaşda gəl məktəbə dedilər.
Yazdilər məktəbə, başladım dərse,
Oxudum dərşimi gündə həvəslə.
Hayıf ki, gəzmədim azad nəfəslə,
Məktəbin yolları bağlı dedilər.

Yeddinci sinifdə bağlandi yolum,
Açılmaz ilinən hər iki qolum.
Gözlərim önündə oynadi zülüm,
Çıx əvindən, yesir oldun dedilər.
Əvdən ki çıxdım, bağlandi qapilər,
Dedi yesir qaldım mərmər yapilər.
Ağlaşıb qibləyə durdi camilər,
Siz gedərsiz qürbət elə dedilər.
Suda-bekir maşinələr gəldilər,
Hər birini yeddi əvə verdilər.
Yüklədilər tamaşaya durdilər,
Siz gedərsiz qürbət elə dedilər.

CABİR XALİDOV

175. BİZİM DƏRƏ

Bu dərənin yazı gəlsin,
Oğlı gəlsin, qızı gəlsin,
İlham alan yürəgimin
Bin hekmətli sözi gəlsin.
Bu dərənin tağları var,
Meşələri, bağları var,
Ləzzətini görənlər bilür
Nə səfəli çağları var.
Bu dərənin tağı yuca,
Həsərlilər gəlib quca,
Yola vurdun cəyil vaxtı,
Karşılarsın qoca-qoca
Bu dərənin puvari çox,
Zarhoş akan suları çox,
Puvar bunda, bizlər onda,
Puvarların içəni yox.
Bu dərənin başı Dersel,
Yürəgimin başı tel-tel.
Nə hekmatdur - kavuşsam da,
Ayrılsam da yaşı sel-sel.
Bu dərə, pək uzun dərə,
Yola vurdun güzün dərə,
Bahar olsun kavuşsax da,
Görax hər gün yüzün dərə.

176. XOŞ GÖRÜŞDUX

Sən ey əziz baba yurdum,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük
Həsret çəkdim, səni gördüm,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Sən ey gözəl arzu-güman,
Tağ köksünə düşən düman,
Uçma ey kuş, uçma aman,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Ey dərədə gurliyan çay,
Yay səs-sədan ellərə yay,
Gözəllikdən aldığım pay,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

İnsanlardur yurda naxış,
Ulu torpax, sana alkış,
Baxan günəş, yağın yağış,
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Bu torpaxdan qüvvət əmən,
Sən ey meşə, çayır-çəmən,
Kollarımı açmışam bən
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

Mor-mənəmlə xayaldayuk,
Bir tatlıca amaldayuk,
Biz kim böylə vusaldayuk
Xoş görüşdük, xoş görüşdük.

177. GÖZ DƏYMƏSİN

Könül, burda elə et ki,
Söz dəyməsin, söz dəyməsin.
Çəsməsindən elə öp ki,
Üz dəyməsin, üz dəyməsin.

De ki, uçdum, izim qaldı
Ürəyimdə sözüm qaldı,
Gözəllikdə gözüm qaldı
Göz dəyməsin, göz dəyməsin.

Bu sevgini kim yaşatsa,
Yandıracaq kim yaş atsa,
Bu sevgiya kim daş atsa
Düz dəyməsin, düz gəyməsin.

178. HƏSRƏT

Xəyalım önündə durursan hər dəm,
Kədəri uduram hey qurtum-qurtum,
Quş olub Qocurda gözlərimdə nəm,
Süzdüm sənə sarı, ey baba yurdum.

Zaman da elə bil çatır qaşını,
Görək bu ayrılıq, bu həsrət nədir?
Ağ saçlı Qafqaz da tutur başını,
Bu bir həqiqətdi, ya əfsanədi?

Həsrət el köksündə bir acı-ağrı,
Elə hey, elə hey çözlənibdir,
Həsrətdən elimin ürəyi, bağı,
İrigöz öz xəlbirtək gözələnibdir.

179. VƏTƏN

Bir gözəlin yanağında
Bir qaraca xaldur Vətən.
Bin-bir çiçəkdən yapılmış
Bir yillux xas paldur Vətən.
Həm haxuldur, həm də dildür,
Tatlı-tatlı gün, ay, yildür,
Sən mərəmin ona bildür
Gör ki, Rüstəm Zaldur Vətən.

Ab-havasi sərin-sərin,
Dərələri dərin-dərin,
Yetməz güci yüzgərlərin,
Bir qayadur, saldur Vətən.

Desən əv yap, neresində?
Yamacında, dərəsində,
Taş və gömük arasında
Altunelli naldur Vətən.

Yağmuri var narın-narın,
Toprağında işlə, barın,
Qızların, həm oğlanların
Bəxtinə xoş faldur Vətən.

Həm anadur, həm də övlət,
Tükənməyən bir var-dövlət
Sən zəhmət çək, həlbət-həlbət,
İpəkdür, həm şaldur Vətən.

Nerə baxsan, bir xoş məni,
Puvarına al təmənni,
Ağniyana bir-bir nənni
Ağnamaza laldur Vətən.

Yad yüzgərlər sarıp-sıxsax,
Şər üstələp xeyri yıxsax,
Oğulları namərd çıxsax,
Bağrı-başı aldur Vətən.

Cabir, düşün yaza-yaza,
Doyulurmi gezə-gezə,
Könül adli telli saza,
Bir solmayan güldür Vətən.

180. BİR ŞƏKİL ÇEKEM
(Usta İsmixan tadaya)

Bu yurtda yüzmidür kövlərin sayı,
Burdan ayaxlanur bizim Kür çayı,
Yayılır nənnisi, hayı - harayı,
Bir qaya bir çaya baş əgmişdür, baş
Bir əglət maşini, əglət, a qardaş,
Bir şəkil çekem.

Nahax duymamuşux bu hüsni, nahax,
Meşəsini seyr et, yaylasına qax,
Sən həyat aşxına, hekmata bir bax,
Bir cami gögərtmiş köskündə bir taş,
Bir əglət maşini, əglət, a qardaş,
Bir şəkil çekem.

Tağlar əlvən urbay geyar, sarınur,
Duman fomuşdur, yerdən sürünür,
Hər yanda şikiyat-şübhə görünür,
Nəyçündür günorta gül gözündə yaş,
Bir əglət maşini, əglət, a qardaş,
Bir şəkil çekem.

Bən var-dövlətim, dos-doğma diyar,
Maşallah, tükənməz bərəkəti var,
Ətəgi gül-çiçək, ən yüksəkdə qar,
Çatalli-çarpazlı biriklərdə şaş,
Bir əglət maşini, əglət, a qardaş,
Bir şəkil çekem.

Bir qartal qayadan eylədi pərvaz,
 Şoryala şimşəklər fenikdi bir az,
 Bir təpə tikilip turur keyfi saz,
 İlahi, vətənə oleydux sirdaş,
 Bir əglət maşini, əglət, a qardaş,
 Bir şəkil çekem.

Vətən, Vətən diyan hər kəlmə başı,
 Yüz rəngü, yüz səsdür toprağı taşi,
 Bir çeşmə süt bayaz, biri göz yaşi,
 Cabir, çeşmədən iç, geçüt geç, taş aş,
 Bir əglət maşini, əglət, a qardaş,
 Bir şəkil çekem.

ŞİMŞƏK SÜRGÜN KAXARETLİ

181. BƏXTSİZ TÜRKLƏR

Axısqa elləri - elimiz bizim,
 Gənə pərişandur halimiz bizim,
 Qürbətlərə düşdi yolumuz bizim,
 Aman allah, aman, qaldux biçarə!
 Yandux, allah, yandux, bizə bir çarə!
 Bizi taşdan-taşa çaldı Gürcistan,
 Ayırdı vətəndən, ayırdı dostdan,
 Hələ də başımız kurtulmaz yasdan,
 Aman allah, aman, qaldux biçarə,
 Yandux, allah, yandux, bizə bir çarə!
 Bizim də bəxtimiz çiçək açarmi,
 Yurdi olan yurtdan yurda köçərmi
 Qanadsız quş yad ellərə uçarmi?
 Aman allah, aman, qaldux biçarə,
 Yandux, allah, yandux, bizə bir çarə!
 Sürgün der, nolacax halımız bizim -
 Hər yandan bağlandı yolumuz bizim.
 Yetməz dost əlinə əlimiz bizim.
 Aman allah, aman, qaldux biçarə,
 Yandux allah, yandux, bizə bir çarə!

182. KAXARETƏ QOŞULAN ŞEİR

Zalım fələk, niyə yıxdın bəndimi?
Dərd üstünə dərd arturdun dərdimi,
Kaxaretdə veran gördüm yurdumi,
Yurdumi verana gördüm də gəldim.
Çoxdan bu yerlərə divan tutmuşlar,
Millətimi qul deyibən satmışlar,
Bağça-bağı bir-birinə qatmışlar,
Bar verməz baxçaları gördüm də gəldim.
Dumana bürünmüş tağların başı,
Köşədən ayrılmış caminin taşı,
Axıtdım gözümdən qaninən yaşı,
Caminin halını sordum da gəldim.
Lelvanın camisi kuluba dönmüş
O əski ocaxlar çoxdandır sönmüş,
Bülbülün yerinə bayquşlar qonmuş,
Haxlimi tağayir etdim də gəldim.
Kimsə bilməz bu dünyanın işini,
Neçələri tökmüş gözün yaşını,
Dərəyə atmışlar məzar taşını,
Titrəşən gəməklər gördüm də gəldim,

183. DÜNYA VERAN OLUB GEDƏR

Uçar quşlar uçmaz oldi,
Karvan gəlib keçməz oldi.
Çəmən çiçək açmaz oldi.
Dünya veran olub gedər.
Axar sular axmaz oldi,
Qız babadan qorxmaz oldi.
Oğul babaya baxmaz oldi
Dünya veran olub gedər.
İnsan varnən toymaz oldi
Yastuğa baş qoymaz oldi.
Qari qoçay saymaz oldi,
Dünya veran olub gedər.
Günah tolub taşar oldi.
Qari qocayı boşar oldi.
İşdə gəlib məhşər oldi
Dünya veran olub gedər.

İnsan bilməz həqiqəti,
Molla yıxar şəriəti,
Mövləm verür qiyməti
Dünya veran olub gedər.

184. VƏTƏNƏ AİD ŞERLƏR
(1987)

Zalım fələk, niya yıxdın bəndimi,
Dərd üstünə dərd artırdun dərdimi,
Kaxaretdə verən gördüm yurdumi,
Yurdumi verana gördüm də gəldim.

Çoxdan bu yerlərə divan tutmuşlar,
Millətini qul deyib də satmışlar,
Baxça-bağı bir-birinə qatmışlar,
Bar verməz baxçaları gördüm də gəldim.

Buludlar tolanur bağlar başında,
Qezə yorğun duman onun peşində,
Qürbətə düşmüşəm on beş yaşında,
Qürbəti bir məskən bildim də gəldim.

Dumana vurulmuş dağların başı,
Köşədən ayrılmış caminin taşı,
Axıtdım gözümdən qanınan-yaşı,
Çaminin halını gördüm də gəldim.

Vətənin acısı yanıma düşdi,
Ah çəkdim dərindən ciqərim bişdi,
Dədəmin qəbrində bina qurmuşlar,
Qırıldı qanadım yanıma düşdi,
Tutraşur gəməklər gördüm də gəldim.

Ğorzedə ötürdüm taşın üstünə,
Çekdi bir qərəmət başım üstünə,
Axıtdım göz yaşı yaşın üstünə,
Axlımı pərişan etdim də gəldim.

Lelvanın camisi kuluba dönmiş,
O əski ocaxlar çoxdandır sonmuş,
Bulbulun yerinə bayquşlar qonmuş,
Haxlımı təğayir etdim də gəldim.

Şimşək diyar, qətdin Vətənə gəzməyə,
Laşedan oqradım, keçdim Zarzmaya,
Orada başladım şer yazmaya,
Vətənə bir şer yazdım da gəldim.

Gəzdim Uraveli köşə bə köşə,
Qələmi qüdrətdən çəkmişim tağınan-taşa,
Bir yanı güneydür, bir yanı meşə,
Taşi-taş üçtünə düzülmiş gördüm.
Kimsə bilməz bu dünyanın işini,
Neçələr tökmüş gözün yaşını,
Dəryəyə atmışlar məzər taşını,
Yıxılmış qəbristan bozulmuş gördüm.
Çıxdım Sankureya, tutmaz dizlərim,
Anxora verana gördi gözlərim,
Yaylanın yolunda qaldı izlərim,
Qan ağlar meşələr gördüm də gəldim.

185. ƏNVƏR MÜƏLLİM!
(Ənvər Odabaşova)

Şu Kobliyan qoşa-qoşa,
Dört tərəfi qara meşə.
Getduğun yol yetsin başa,
Yaşa, Ənvər müəllim, yaşa!
Millət üçün zindan çəkdin,
Vətən üçün göz-yaş tökdün.
El yolunda belin бүkdün,
Abiden çekilsin taşa,
Yaşa, Ənvər müəllim, yaşa!
Sən millətin yol başısın,
Ata Türkün qardaşısın,
Getduğun yol yetsin başa,
Yaşa, Ənvər müəllim, yaşa!
Toxunmadın siyasətə,
Sinə gərdin həqiqətə.
Qaldı adın qiyamətə,
Əməgin getməsin boşa,
Yaşa, Ənvər müəllim, yaşa!

186. YALAN DÜNYA

Bir köprisin gələn keçər,
Hər keş əkduğunu biçər,
Kimsə qalmaz, səndən keçər,

Yalan dünya, yalan dünya,
Kim var səndə qalan, dünya.

Çarxalarsın dənizləri,
Məhv edərsin sən bizləri,
Yaşlı qoyarsın gözləri,
Yalan dünya, yalan dünya,
Kim var səndə qalan, dünya.

Bahar vaxtı gülistan olursun,
Bağınən-bostan olursun,
Qışda zimistan olursun,
Yalan dünya, yalan dünya,
Kim var səndə qalan, dünya.

Kimsəyə verməzsən aman,
Hərdən çəkər qara duman,
Bir gün gəlür axır zaman,
Yıxılırsun, yalan dünya,
Kim var səndə qalan, dünya.

Sən şeytani güldürürsün,
İnsanları öldürürsün,
Toprağa at toldurursun,
Yalan dünya, yalan dünya,
Kim var səndə qalan, dünya.

Sürgündə ömr keçdi hədə,
Ümrüm boyi çekdim kədə,
Bu dünyaya gələn gedər,
Sən yalansın, yalan dünya,
Süleymandan qalan dünya.

187. VƏTƏN OĞLU YUSİFƏ
(Yusif Sərvərova)

Mərd oğlunun Vətən düşər yadına,
Daim yetər millətinin dadına.
Eşitdim ki, Yusif diyerlər adına,
Sen yanarsın mazlumların oduna.

Həqiqət yolidür, yolların, Yusif,
Səndən işıq gözlər ellərin, Yusif.
Səni çağırırsalar, sədri-divana,
Qorxma, çoğalmışdır talların, Yusif.

Fələk bizi yuvamızdan uçurtdi,
Ömrümüzi qürbət eldə keçürtdi,
Vətənsizlux yurtdan-yurda köçürdi,
Söylər dərtli dillərin, Yusif
Ardımız dənizdür, ögümüz duman,
Çalışın, qardaşlar, gelmişdür zaman.
El bir olsa əgər, çekilür duman,
Vətəndən kəsmədux güməni, Yusif.

İLYAS İDRİSOV

188. BU DÜNYADA TƏKMİSİN

Həm kəribsin, həm yolçusun, arkataş,
Dağmi ağır, əcəb sənin dərdinmi
Can diyanın bir tənə də yoxmidür,
Yaraların kendin açıb sarıdunmi?
Qürbətlərdə kimsən yoxmi, təkmisin,
Bü təkluxda çoxmi bəla çəkmisin,
Bənim kimi bu dünyaya yükmissin,
Heç kəndindən bu sorğiyi sordunmi?
Gördüxların yoldan keçən oldimi,
Məxsus gəlib suyun içən oldumi,
Dar günündə qapın açan oldimi,
Ya dost deyib sən kimsəyə vardunmi?

189. HƏSRƏT

Kim diyer ki, şaddur bənim millətim,
Ehidənlər, inanmayın, yalandur,
Xoşbəxt dəgül qürbətlərdə şad olan,
Xoşbəxt insan vətənində olundur.
İnsan deməm vətənindən yilənə,
Rast gəlmədim bir qürbətdə gülənə,
Vətənsizlux böyük dərdədir bilənə.
Bilməyəne nə de, nə sor, nə qandur.
Yetər, burca zulum olmaz, ey allah!
Vətən deyib etdux nalə, çəkdux ah,
Etmə bizi qürbətlərdə padişah,
Vətənimdə torba tax da diləndür.

Ey ilahi, xalqım səni haraylar,
Sənmi yazdın bəxtimizə qaraylar,
Vermə bizə altunlardan saraylar,
Vətənimin torpağına bulandır.
İnanmayın bu dünyanın varına
Güni-gündən çəkər sizi dərinə,
Böğün varsız, güman yoxdur yarına,
Fani dünya boşalandur - dolandır.

190. TANIMADI

Qürbətdən vətənə endim,
Yetən bəni tanımadı.
Yol üstündə daşa döndüm,
Ötən bəni tanımadı.
Gedəmədim qucağına
Qısıldım bir bucağına,
Odu vurduğum ocağına,
Tütün bəni tanımadı.
Baxdım yorğun qollarına
Yaş axıtdım yollarına,
Salam verdim güllərinə,
Bitən bəni tanımadı.
Gördüm bülbül qonmuş gülə,
Yüz çövdüm bilə-bilə,
Yadmi görüldüm bülbülə,
Ötən bəni tanımadı.
Dərdli getdim qəbristanına,
Səcdə etdim baş daşına,
Dedim gələm ana-ana,
Yatan bəni tanımadı.
Bu ayrılıx çox uzandı,
Bıçax kəməyə dayandı,
Nələmdən dağlar oyandı,
Vətən bəni tanımadı.

İLİM ŞAHZADAYEV

191. HAXLIMA GƏLDİ

Həsretini çekduğum gözəl vətənin
Abu-havası da haxlıma gəldi.
Ağladuxca axar gözlərim yaşı,
Dupduri puvari haxlıma gəldi.
Uzaxdan baxarsın - yeşil tərəli,
Yaxına gedərsin, gülli-çiçəkli,
Qarşında dururdi gəlin ləçəkli.
Qarlı-buzlı dağlar haxlıma gəldi.
Dərənin ədrəfi yem-yeşil xali,
Çıxanda gəzməyə görükməz ardi,
Gəzərdi içində avisi, kurdi,
Çəmli-namudlı meşə haxlıma gəldi.
Yazın ortasında xarmanlar dolar,
Küsənlər barışur, toy-bayram olar,
Güzə yaxın meyvələrin döşrular,
Pantasi, furuci haxlıma gəldi.

GÜNƏŞ MÜZƏFFƏROVA

Varxan kəndindən, Buğligillər taxımından (ata nəslə Çolaqqillərdir) olan Günəş nənə sürgün vaxtı cavan gəlin imiş. Əri müharibədə həlak olur, müsibətlər içində qızını böyüdür. Günəş nənənin taleyi – əsl türk vəfadarlığı, türk sədaqəti, türk sevgisi, türk namusu haqqında dastandır. Günəş nənə həm də incə qəlbli şairdir, zülm onun şair ruhunu söndürə bilməyib.

192. VƏTƏN

Vətən yadıma gəlsə, bədənim sızlar,
Neçə zülüm gördi gəlinlər-qızlar,
Qürbət elə düşdi bu ala gözlər,
Allah nəsib etsin, gedax Vətənə.
Yediğün nə olsa, qürbət aşidur,
Necə bay olsan da, Vətən yaxşidur,
Vətən iştəmiyan, vallah, vəhşidur
Allah nəsib etsin, gedax Vətənə.

Həs-rət qaldux toprağına-daşına.
Məndil qalmaz gözü-müzün yaşına,
Nələr gəl-di millətimin başına.
Allah nəsib etsin, gedax Vətənə.

XEYRANSA MİRZƏYEVA

Xeyransa Mirzə qızı Mirzəyeva əslən Çiço kəndindən Abdullgillər taxımındandır. İki cocuq anası olan Xeyransa xanımın taleyi keşməkeşlərlə doludur. Qəlbi yurd sevgisiylə çırpınan, əsl türk qeyrətli Xeyransa xanım bir neçə dəfə Vətənə qayıtmağa gəhd göstərmiş, nəhayət Züqdidədə yerləşərək bir neçə il burada yaşamışdır. Lakin yenidən baş qaldıran kor şovinizm dalğası Gürcüstana qayıtmış tək-tük türk ailəsini, o cümlədən Xeyransa xanımı və cocuqlarını 1989-cu ildə bir də yurdundan qoparmışdır. İndi Saatlı rayonunda sığınacaq tapmış, xalq sənətini, adətləri gözəl bilən Xeyransa xanım şair təbiətinə malikdir, xalqının taleyinə bağlı duyğularını vətənpərvər şerlərində ifadə edir.

193. DİDƏRGİNƏM

Bir canım var, bu dünyaya sığmadım,
Qələm olub bən dərdimi yazmadım,
Köhlən binib Vətənimdə gəzmədim,
Qırx beş yıldur göz yaşım-dan bezmədim.
Didərginəm, yuvam yoxdur heç yerdə,
Bulud olub yaş təkərim hər yerdə,
Yaprax oldi kiçuk yürək bədəndə,
Vətənsizəm - yabançıyam hər yerdə.
Əslimi sorarsan, türk övladiyam,
Adım Xeyransadur, Mirzə qızıyam.
Düşmüşəm didərgin, qolu bağliyam,
Çatmaz əlim Vətənimə, yürək dağliyam.

GÜLƏHMƏD ŞAHİN

Əsli Pulatedən olan şair Saatlı rayonunda yaşayır, inşaatçıdır. Lirik şerlərin, vətən həsrətiylə yoğrulmuş poemanın müəllifidir.

194. QALMADI

Bu dünyaya qərib gəldük gedərux,
Söyləməyə dastanımız qalmadı,
Qürbət eldə çadırlara yatarux,
Əkməyə heç bostanımız qalmadı.
Qurulmuşdur fani dünya yalannan,
Söylə baxem dünyadan kam alannan
Qocamanlar bir-bir keçdi dünyadan
Nə anamız, nə babamız qalmadı.
Çərxi-fələk etdiğini ediyər,
Türbəmizi nərdə gəldi qaziyər,
Gələn-gedən sayımızı yaziyər,
Bilinmiyər, heç sayımız qalmadı.
Bu dünyanın acılığını gördük biz,
Ətmək nədür, boş otuni yedük biz,
Tatlıdan çox, acısını gördük biz,
Ağlamağa heç halımız qalmadı.
Qara bulud başımızı bürüdi,
Üstümüzə savuk buzlar ərudi,
Göz yaşımız ağlamaxdan qurudi,
Açılmağa sabağımız qalmadı.
Sən nərdəsin, Pulatenin puvəri,
Qana-qana bir içeydim suləri,
Qaranluxlar tutdi bizim yolları
Baxmağa heç sağ-solumuz qalmadı.
Qurban olem bən allahın adına,
Niyə atdi cəhənnəmin oduna,
Qərib millət dönəmədi yurduna,
Yaşamağa niyatımız qalmadı.
Düz yolumuz əgriləndi, buruldi,
Həsərət oxi yürəgimdən vuruldi,
Güləhməd də bu dünyadan yoruldi,
Yazmağa heç havasımız qalmadı.

195. ÜSTÜMÜZÜ ÖLÜM ALAR, DÜNYADIR

Uyma bu dünyada şana-şöhrətə,
Şahmar ilan kimi çalar, dünyadır!
Dost tap özünə ki, əziz qardaşım,
Düşmən qapımızı alar, dünyadır!

Namərd adam özünə dost tapammaz,
İstəyinə heç bir zaman çatammaz,
Hamı yatsa, bil ki, düşmən yatammaz,
Üstünə yağılar çapar, dünyadır.

Ayıq ol, qardaşım, gün gəlib keçər,
Şirin nemətini eyləyər zəhər,
Dost qapın açmasa, ocağın sönər,
Namərd üzən gülüb, qaçar, dünyadır.

Sən mənə qardaş yox, ürək dostu ol,
İşimdə, gücümdə, kömək dostu ol.
Sən mənə yol dostu, dilək dostu ol,
Üstümüzü ölüm alar, dünyadır.

MƏHƏMMƏD PAŞALİYEV

196. İÇƏNMİSİN?

Qaş tərpendi, gözlər güldi,
Əcəb bizim yerlimisin,
Baxışların yürək dəldi,
Sən kimsəyə gəlinmisin?
Maral kimi süzüb baxan,
Ceyran kimi tordan çıxan,
Neçəsini yaxıb yıxan,
Canlar alan de sən misin?
Bir baxışda səvdüm səni,
Yolan qoydum tatlı canı,
Şindi qandım günəhimi,
Sən günəhdən keçənmisin?
Məhəmməd aşıxdur sana,
Qəsd etmə gəl tatlı cana,
Kövlümi qoydun virana,
Yoxsa, qanlar içənmisin?

197. QARA GÖZLÜM

Qara gözlüm, təzə qaftan
Geydin, nə gözəl yaxışdı,
Ay camalan mələykələr
Nə heyran-heyran baxışdı.

Tərif azdur bu turuşa,
Dodax qaymax, gərdan şuşa;
Aşk adında bir ataşa,
Bu yaşım da can alışdı.
Sədəflidur dügmələri,
Gizlətdi şux məmələri,
Sən Aslisin, bən Kərəmi,
Gözlərindən qan axışdı.

MEHYAR ƏHMƏDOĞLU VARXANLI

198. FƏRQANƏ

Fərqanə-Fərqanə, boyandun qana,
Türklərə zülm etdin, qəsd etdin cana,
Əvlədini yütürmüş neçə bin ana,
Yandurdun, yanasın səni Fərqanə!
Körpə səbilərə çox zülüm etdin,
Dövlətin götürüb həkarət etdin,
Bəs dini, məshəbi, insafi netdin?
Yütürdün dini sən, yoli, Fərqanə
Yandurdur, yanasın səni Fərqanə!
Əzəldən gizlətdin xaçi qoynunda,
Günahsız xalqın qani boynunda,
Bu tutduğun işlər qalsın axlında
Dönəcək bu işlər, başan Fərqanə,
Yandurdun, yanasın səni Fərqanə!

199. GÜRCİ BUNUN NERƏSİ ?!

Məskənimiz, mənzilimiz iki tağın arası,
Cəhilluxda bir qız gördüm, yandı qaşın qarasi,
Dinc xalqıma böhtan atma, qomşi xalq,
Deyin görem, bu xalqımın gürci oldi nerəsi?!
Dini təmüz, qəlbi təmüz, tamardaki qan təmüz,
Məshəb təmüz, vicdan təmüz, vücuddaki can təmüz,
Soriyerim, tarix bilməz, ey böhtançi beytəmüz
Cavab verin, biz də bilax, gürci oldi nerəmiz?!

Bilirsən, bən ögrədem, tarixləri ara bax,
Yol gedəndə sağan, solan, bir də dön də geri bax,
İncilə bax, keşişən bax, tutduğun bir yola bax,
Lenininən Atatürkün arası –
Deyin görem, bu xalqımın gürcü olmuş nerəsi?!
Farz bizimdür, sünnət bizim, saz bizim
Söz bizimdür, şair bizim, deyişmişin ad sizin,
Oğul bizim, topraq bizim, tad sizin,
Gürcü, sənin yolun ayri, biz misliman balasi,
Deyin görüm, bu xalqımın gürcü oldi nerəsi?!
Böhtan atma, toğri söylə, vardır hakku-ədələt.
Millət satar, din dəyişür, qani murdar bedəvlət.
Çar çəkib də suval edem Məğrib-Məşriq arası
Siz buyurun, bu xalqımın gürcü oldi nerəsi?!
Biz Mühəmməd Hümətüyur, haxdus bizə dörd kitab,
Qəlbi yıxdın, viran etdin, peşman ol da qəlbi yan.
Uyma düşmənlər sözünə, viran oldi tağ-taş həp,
Gəl ilişmə, yürəgimdə əlli yilin yarasi,
Sizlər deyın, gürcü olmuş bu xalqımın nerəsi?!
Məşhər günü bənim xalqım yapuşaçax yaxandan,
Camiləri, məzərləri viran edib yıxandan,
Yaş yerinə bən dilərim qan tökülsün didandan,
Fikirləşin, pozulurmi din, qardaşlar arası
Sizlər deyın, bu xalqımın gürcü oldi nerəsi?!
Təklif etmə, dilim, dinim bir alınmaz qaladır,
Axmaq fikrin sənin başan çarasız bir bələdur
Sözi qoşub şeri yazan hələ körpə baladır
Heç bilməzdux, nə uzaxmış qürbət – Vətən arası
Siz də deyın, gürcü olmuş bu xalqımın nerəsi?!
Qaç yıllərdür dərd çəkərim, umudum var yucadan
İnanmiyan örgənsinlər tarix bilən qocadan,
Söz açsana Sümmənidən, Səmayidən, Becandan,
Ey qardaşlar, deyın görem varmı dərdim əlacı,
Qanun desin, türk xalqının gürcü oldi nerəsi?!

MÜSƏDDİN

200. ADİGÖN

Göz ögümdən getməz o gözəl diyar,
Yaniki kölgədür bənim qarşımda,
Bu ayrılıx dərdi başımı yiyar,
Qara saç qalmadı qəmgin başımda.
Axlıma düşəndə yürək qan ağlar.
Eşx insanın öz canını dağlar.
Rüvəmə keçəndə meyvalı bağlar,
Əbədi səvərim səni, Adıgön.
Yeşil baş sonalar gözər gölləri,
Mənəmşə çiçəklər bürür çöllərin,
Qarşla şimdi bizi, açıb qolların,
Alqışlar cəməhət səni, Adıgön.
Yerində bən aldım ilk nəfəsimi,
Dağların eşitsin nəğmə səsimi.
Nə üçün açmasın qəm libasımı,
Sən elin beşigi, doğma Adıgön.
Dünyaya bədəldür fənzəhər suyun,
Sərin bulaxlardur, bulunmaz quyun,
Razi ol, başli yax bayramın-toyun,
Xalqım fərəhlənsin, gözəl Adıgön.
Göğündə yıldızlar parlayan zaman.
Göydəki mələklər baş üstə haman,
Bulutlar içində qızaran zaman,
Ayli axşamların vardur, Adıgön.

201. ÇAĞIRIŞ

Əlvida etməğa hələ zaman var
Nə üçün bu dünya bizə oldi tar?
Aləmə bədəlki öz vətənim var
Eşidin, yoldaşlar, vətən çağurur!
Hər millət yaşiyer kəndi elində
Oxur, bilim alur ana dilində.
Toy bayram köçürür doğma elində,
Tez gəflətdən oyan, ölkəm çağurur!

Yadına düşməzmi dədən gerisi?
 Əbədi kəsilmiş onların səsi
 Sabax başlanacaq Vətən davası
 Yürəkdən diyerim, yerin çağurur!
 Yad ölkəni məkan edə bilməzsən,
 Əsrlər yaşasan, yerli olmazsın.
 Çalış öz gövün verən qalmasın.
 Axısxa-Adıgün sizi çağurur!
 Koroğlunun eli heç pek olmasın,
 Bezekli camilər mə»lul qalmasın,
 Dilərim allahdan, güli solmasın,
 Axısxa diyari sizi çağurur!

202. CAN AZƏRBAYCAN!

Azərbaycan açdı geniş bağrını,
 Qəbul edib verdi öz ocağını,
 Qırğından qurtardı xalqın sağını,
 Mərd sığınacağımız, can Azərbaycan!
 Öz ətməgin, suyun bölübən verdin,
 Əzəldən qardaşlıq dayıma dedin,
 Baş sağlığı bizə ilkin gətirdin,
 Qardaşımızsan sən, can Azərbaycan!
 Dənizlər keçibən çox çaylar aşdı,
 Qan qardaşlarına xalqım qarışdı,
 Qardaş qəbulundan yürəgim çaşdı,
 Gövlümün telləri, can Azərbaycan!
 Basmaçılar - daşnaklar hücum etdilər,
 Günəhsiz türkləri oda atdilər,
 Əcdadi-imani pula satdilər,
 Yardıma sən çatdın, can Azərbaycan!
 Bizdə günəh yoxdur, şahidsiz xalqur,
 Fitnə səbəbləri bizə karanlux,
 Qırx beş il Vətənsiz, bəxtsiz yaşadux,
 Gör Vətən təqdirin, can Azərbaycan!
 Sovetlər ölkəsi ağladur bizi,
 Çox odlar yandırur bu qəlbimizi.
 Analar sızlayır, heç gülməz yüzi,
 Babalar dərdini bil, Azərbaycan!

Əcəba, gələrmə elə bir zaman,
Vətənim olurmi diyarım haman?
Gülləri bəzədib edərim çəmən,
Sənin köməginlə, can Azərbaycan!

203. GÜRCÜSTAN

Ana torpağımın bahası yoxdur,
Pak hava, sərin su, bulağı çoxdur,
Doğrusi cənnətdə belə yurd yoxdur,
Cənnətə malikdür bizim Gürcüstan.
Ördəkli, durnali gölləri artux,
Həyat və təbiət həmişədür tox.
Gözəl Persat kimi tağları var çox,
El obası gözəl xoş Gürcüstan.
Sərin yağmurları yağar həvəslə,
Gül-çiçəgi bitər xoş dəstə-dəstə.
Ottuz bir yil canım keçər qəfəsdə,
Can qurban edərim sənə Gürcüstan.

204. OYANSANA (1975)

Genə havalandı bu dəli könül,
Seyr etməx işt이어 öz diyarımda.
Yürək təsəlli vermaxdur, könül,
Əçəb nələr olur doğma erimdə?
Ottuz bir baharın görmək olmadı,
Həsretlux kər etdi bu canımıza,
Bu fani dünyada xalqım gülmədi,
İndi səbr etmağa qəral qalmadı.
Oyan, bənim xalqım, hər başdan-başa,
Yatmax vaxtı dəgül, tez ol qaxsana.
Gəndi-gəndin vurma dağlara-daşa,
Toldi sürgün vaxtı, sən oyansana!
Tələb et hüququn sən insan kimi,
Qul olma, dünyada azadlux istə,
Rədd et yad ölkəni bir adam kimi,
Oxu bilim alıb, yaşa göz üstə.

Göz ögünə gətür ata-dədəni,
Azad yaşadilər doğma elində,
Heç unutmaz olmaz ana-babani
Ömrünü geçürdi ana yerində.
Vaz keçmə Vətəndən, yerin tələb et,
Qazan öz kövünü, sən muradan yet,
Müsəddin də diyer, bu uğurda get,
Əgər Vətəni çox səviyersən.

ŞAHİSMAYIL ADIGÜNLÜ

«Qara vaqonlar» adlı şer kitabı dərc olunmuş istedadlı şair.

205. QARA VAQONLAR

Vaqonlar şütüyüdü,
Sınıq-salxaq vaqonlar.
Adamlar üşüyüdü,
Sürgün olmuş adamlar.
Qarları yara-yara
Tüstüləyir qatarlar.
Bu qara vaqonlardan
Ölənləri atarlar.
Yorğansız, əyni yalın
Gedənlər buza dönüb.
Gör, neçə zavallının
Yanan çırağı sönüb.
Qırx dərəcə şaxtaya
Deyin, insan dözərdi?
Bu qara vaqonlarda
Sürgün gedən türklərdir.
Öldü türkün düşməni,
Stalin tək fironlar.
Yaddaşlarda yaşayır
Qara rəngli vaqonlar.

206. BİR GECƏNİN İÇİNDƏ

Sürgün zamanı həlak olmuş Axısxa Türklərinin əziz xatirəsinə

Sazaqlıydı o gecə,
Basqın oldu gizlicə,
Perik düşdük biz necə
Bir gecənin içində.

Üzümüzə söydülər,
Təpikləyib döydülər,
Zülmət rəngi geydilər
Bir gecənin içində.

Yerlər, göylər laldılar,
Varımızı aldılar,
Bizi atdan saldılar
Bir gecənin içində.

El-obanı soydular,
Gözümüzü oydular,
Bizi yurdsuz qoydular
Bir gecənin içində.

Vətəndən üzülüşdük,
Qara, borana düşdük,
Yumaq kimi büzüştük
Bir gecənin içində.

Aşa zəhər qatdılar,
Qarlı düzə atdılar,
Bir eli ağlatdılar
Bir gecənin içində.

İtlər zəncirdə qaldı,
Durnalar lələk saldı,
Bağda heyva saraldı
Bir gecənin içində.

Anam qara bağladı,
Ağrı deyib ağladı,
Yurdun bağı çatladı
Bir gecənin içində.

Adıgünlü də yandı,
Qürbətdə eli andı,
Yatmış idi, oyandı
Bir gecənin içində.

207. MƏN GEDƏCƏM

– Sən haralı?
– Axısxalı.
– Demək Kərəmsən, Vətən Əsli,
Sürgündədir Kərəm nəsli.
Kərəm kimi yana-yana,
Yetəmmirsən sən də yara.
– Bil ki, türkəm, mən uluyam,
Böyük xalqın bir qoluyam,
Əzsələr də, əzilməzəm,
Kəssələr də, kəsilməzəm.
Hələ vardır şöhrətim,
Tükənməzdir qüvvətim.
Can bədəndən üzülməzdir,
Vətən candan əzizdir.
Çəksələr də yenə dara,
Mən gedəcəm o diyara!
Mən gedəcəm...
Gedəcəm...
Gedəcəm...
Ge-də-cəm...

208. YURDUM, HƏSRƏTİNDƏN ÖLÜRƏM

Dərdimiz böyükdür,
Yaramız dərin.
Bəlaya salıbdı
Bizi Stalin.
Didərgin oğluyam
O gözəl yerin,
Yurdum, həsrətindən ölürəm.
Zülmət bir gecədə
Uçdu yuvamız.
Gülləyə tuş gəldi
Bizim duamız.
Yuxuma çox girib
Yolda obamız,
Yurdum, həsrətindən ölürəm.

O gecə yollarda
Düşdük zillətə.
Xəyanət, qəsd idi
Bizim millətə.
Stalin səbəbdə
Bu fəlakətə,
Yurdum, həsrətindən ölürəm.
Ürəkdə dərd yatır,
Könüldə düyün.
Mən necə uyuyum,
İndi siz deyin.
Üzümü çevirin
Vətənə deyim:
Yurdum, həsrətindən ölürəm.
Yurdum, həsrətindən ölürəm.

209. QOVUŞAQ, BİZ QOVUŞAQ

Qovrulsaq da yurdumuzda qovrulaq,
Sovrulsaq da yurdumuzda sovrulaq,
Təki dönüb yurdumuzda qul olaq,
Apar, Allah, özün apar,
Bizi bu qürbətdən qurtar,
Qovuşaq, elə qovuşaq,
Bir çayıq, selə qovuşaq.
Saray tikdim, sevinmədim,
Şal da geydim, isinmədim,
Bal da yedim, dad bilmədim,
Apar, Allah, özün apar,
Bizi bu qürbətdən qurtar,
Qovuşaq, elə qovuşaq,
Bir çayıq, selə qovuşaq.
Ayrıldıq, yaman olduq,
Sovrulduq, saman olduq,
İlbəil talan olduq,
Bunu necə danaq biz?
Nə səbəbdən yanaq biz?
Apar, Allah, özün apar,
Bizi bu qürbətdən qurtar,
Qovuşaq, elə qovuşaq,
Bir çayıq, selə qovuşaq.

Millətiynən qara günlü,
Qəm dəryası olmuş könlü,
Qan ağlayır Adıgünlü,
Apar, Allah, özün apar,
Bizi bu qürbətdən qurtar,
Qovuşaq, elə qovuşaq,
Bir çayıq, selə qovuşaq.

210. KƏRƏM KİMİ YANA-YANA

Bir qəribəm qürbətdəyəm,
Qürbətdəyəm, min dərddəyəm,
Kərəm kimi yana-yana
Vətənimçün həsrətdəyəm.

Bir qəribəm qəlbi yara,
Tale məni çəkib dara,
Əlim çatmaz o diyara,
Vətənimçün həsrətdəyəm.

Bir qəribəm, uzaqdayam,
Dərdli-dərdli axan çayam.
Qərib, qəmgin baxan Ayam,
Vətənimçün həsrətdəyəm.

Bir qəribəm, başım duman,
Talesizəm, halım yaman.
Vətənsizəm, zaman-zaman,
Vətənimçün darıxıram.

Dağlardan enmiş bir günəm,
Əlli ildir mən sürgünəm.
Mən küsgünəm, mən üzgünəm
Vətənimçün həsrətdəyəm.

Bir qəribəm, od içində,
Od içində, yad içində,
Bir səssiz fəryad içində
Vətənimçün həsrətdəyəm.

Bir qəribəm, sürgündəyəm,
Sürgündəyəm, zülumdəyəm,
Mən taleyin əlindəyəm,
Vətənimçün həsrətdəyəm.

Bir qəribəm, allah, özüm,
«İki çeşmə iki gözüm»,
Mən bu dərdə necə dözüüm?
Vətənimçün darıxıram.

Bir qəribəm alışıram,
Torpaqlara qarışıram,
Allah ilə danışırım,
Vətənimçün darıxıram.

MÖHÜBBİ

211. BİR SƏN OLSAN BİR DƏ MƏN

Ey gözəl, aləmi-seyranda bir sən olsan bir də mən,
Bülbüli bağı-gülşəndə bir sən olsan bir də mən.
Dolandım cümlə-cahanı, əlacım yox, güldadə,
Yazqurlı köşki-eyvanda bir sən olsan bir də mən.
Fərhad da Şirin üçün necə verdi sərini,
Məcnun da bəklədi o Leylinin yolini.
Yandı Kərəm Asli üçün, görmədi bir-birini,
Bu dünyada murad alan bir sən olsan bir də mən.
Der Möhübbi, bu dünyada ən qəməri sürsələr,
Adı əğyar olanların cümləsini görsələr,
Nəsib etsə ol sübhanım, səni bənə versələr,
Xəlvəti, sirri-pünhanda bir sən olsan bir də mən.

ABDULLA YUNUSOV

Aspinzanın Niyala kəndindəndir.

212. NİYALANIN 40 İLLİYİNDƏ

Könüldən yaxınsan, gözümdən iraq,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.
Hər səhər bağında ötərdi bülbül,
Əksələr taxıl, yetişməz sünbül.
Saralmış yarpaq, solmuşdur gülün,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Minarədən gəlməyir azanın səsi,
Almaniya ilə sovetin qurulmuş bəhsi,
Niyalada qalmadı türkün nəsili,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Bir-birindən gözəldir hər bulağın başı,
Məzarlıqda qalmayıb yapılı daşı.
Bir-birinə cida saldı bacı-qardaşı,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Ərşdəki məleykələr seyran eylədi,
Taxtında Beriya fərman eylədi,
Neçə cavanların çırağını viran eylədi,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Evlər oldu, açılmadı qapılar,
Yetim qaldı neçə-neçə yapılar,
Həsrət oldu bir-birinə ana-bacılar,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Maşınlar dağ döşündə dayandı,
Cümlə aləm sədasına oyandı.
Ağlamaqdan al yanaqlar qana boyandı,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Heç kəs baxmadı mal-quzusuna,
Millət batmışdı qan sızısına.
Hiyləgər gürcünün tərs yazısına,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Borjomda mənşər, divan qurdular,
Yüklərimizi qatarlara vurdular.
Dinməz-söyləməz OrtaAsiyaya sürdülər,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Çox cəfa çəkdik biz də burada,
Hər işdə yetişdik murada.
Söylənir ismimiz bütün dünyada,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

Abdullaham, özüm saldı coşquna,
Qərblilik gəlməz heç kimsənin xoşuna.
Yetərmi əlimiz Niyalanın daşına,
Yandırdı həsrətin aləmi, dağlar.

213. QƏRİBLƏR HALINI BİLƏN VARMIDIR?

Bir namə yazım eldən ellərə,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
Neçə illər idi yandıq ataşa,
Yenə həsrət qaldıq qohum-qardaşa.
Çətin gələk yenidən biz baş-başa,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
Alçaq dərələr oldu tağ kimi,
Əridi ürəyimiz, oldu yağ kimi.
Neçə çiçəklər soldu qızıl gül kimi,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
Fələk kəməndini atdı belimə,
Sel olduq, axdıq Kürün suyuna.
Yerimiz keçdi zalımların əlinə,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
El içində mən də əli bağlıyam,
Dərdimi söyləyəm, kimə ağlayam.
Qorxum budur həsrətimi görməyəm,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
Dağlar səda verir gün çıxımında,
Göyləri nurlanır Ay işığında.
Həsrətlik kar edir can sıxımında,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
Sular axır bulaqlardan,
Daşları parlar uzaqlardan.
Qurtaran varmı tuzaqlardan,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
Bir yanım yanar, bir yandan tütər,
Yetimlik insanın ömrünü kəsər.
Açma qəlbimi, ürək qan tökər,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
İçimdən of çəkirəm, bayırdan ahı,
Çıxardın sinəmdən görünməz oxu.
Gözlərim görməyir nə mürgü, yuxu,
Qəriblər halını bilən varmıdır?
Keçə bilmədim tağ arasından,
Bülbüllər ölər bağ havasından.
Köçməyir ellərim el-obasından,
Qəriblər halını bilən varmıdır?

Çata bilməm Özəlin məzar daşına,
 Əlim yetmir atımın ayar qaşına.
 Kim baxacaq fəqir-füqaranın işinə,
 Qəriblər halını bilən varmıdır?
 Cəddim Molla Yusif, köyüm Niyala,
 Düşdüm atımdan, oldum piyada.
 Getdi ömrüm, qalmamışdır ziyada,
 Qəriblər halını bilən varmıdır?
 Abdullaham, haqqa çevirmişəm yolumu,
 Tutdum ətəyindən, kəsməz qolumu.
 Yerində yaratdı hər bir qulunu,
 Qəriblər halını bilən varmıdır?

MOLLA ŞÖVKƏT

214. QONŞULAR

Əlvida, əlvida, ey ərən yoldaşlar,
 Yalqız düşdüm qürbət elə, qonşular.
 Rəhm edib mənim halımı soranlar,
 Çətin görüşək qürbət eldə, qonşular.
 Vilayətdən cida salındıq, xuda,
 Baxdıqca Mehraba gətirin yada,
 Çətin qalaq, görüşək fani dünyada,
 Həsərət qaldım qiyamətə, qonşular.
 Qiyamət günündə oldum vətənsiz,
 Bəlkə görüşdürə o pərvərdigar.
 Böyük qardaşım Əziz biradər,
 Ömrüm getdi qiyamətə, qonşular.
 Qiyamət edər bir qulun vaxtı,
 Vilayətdən nəsib qismətim qalxdı,
 Oğlum məni məlul-müşkül buraxdı,
 Buraxmasın haqq-mələmətə, qonşular.
 Rəvayətdən çıxar hər-bir əlamət,
 Mövlam qılsın sizə sağlıq-sələmət,
 Cəm olun, camiyə edin ibadət,
 Yaxın olun şəriətə, qonşular.
 Sığının, şəriətdən çıxmaz kənara,
 Sürərlər tamiyə, yanarsız nara,
 Çox məhəbbət eyləməyin dövlətə-vara,
 Nə əvlətdən, nə dövlətdən, qonşular.

Yaşım yetdi, qələm aldım əlimə,
Sığınmışam pirlərin pirlinə,
Haq gətirdi hər bir hikmət dilimə,
Oxudum ayətiylə ayat zəm eylədim kəndimə.

ŞAİR KAMAL

215. KEÇMİŞ HEÇ VAXT UNUDULMAZ

Atamın qardaşı Məhəmməd kişi,
Dünyaya bir dəfə gəldi də getdi.
Qısaldı ömürü qurtardı işi,
Atəşini canımıza salaraq getdi.
İki oğul, iki qız, bir cavan ana,
Ürək gərək bu dərdə dayana.
Hər beşi onun oduna yana,
Yanıqlı odunu salaraq getdi.
Qardaşını çağırdı xəstə yanına,
Anlatdı ki, Əzrayıl əzab verir canına.
Uşaqlar əmanət qardaşlıq qanına,
Əmanət deyə-deyə dünyadan getdi.
Sədəfli sazını alanda ələ,
Düyünlərdə salardı səs-səda.
Uca səs eşqini demirəm hələ,
Sədəfli sazi da qınında getdi.
Kamal da daima qoy yada salsın,
Əmim oğulları, başınız sağ olsun.
O insana qəni-qəni rəhmət olsun,
Beş arşın ağ bezi alaraq getdi.

AŞIQ PİLOŞ

Piloş Məhəmməd oğlu Əliyev 1927-ci ildə Aspinzanın Van kəndində anadan olub, Qazaxıstanın Çimkənd şəhərində yaşayır.

216. ALƏMƏ GEN DÜNYA BİZƏ DAR OLDU

Min doqquz yüz qırx dörd sənədə,
Görün nə yaman qalma-qal oldu.
Bacı ağlar, ana haray çəkəndə,
Gözlərində damcılar sel oldu.

Bu əhvalatı görənlərə əyandı,
Söyləsəm, görməyənlərə yalandı.
Səs saldı, «Sudabeker» dayandı,
Dərə-təpə düz yol oldu, qan oldu.
Yol keçdi Ahıskanın düzündən,
Gün tutuldu maşınların tozundan.
Ata-ana ayrı düşdü oğulundan, qızından,
Mindirdilər maşınlara, talan oldu.
Maşınlar düzüldü Kİdenin düzündə,
Qatarda qapılar bağlandı üzümüzə.
Barjomdan keçdik, gəldik Tiflisə,
Aləmə şirin meyvə bizə kal oldu.
Tutmur dilim, baxmıram üzə,
Yolda neçələri öldü, atdılar düzə.
Yoxdur yalanım, inanın bu sözə,
Çoxlarının qorxudan dili lal oldu.
Çoxlarının bilinmədi izləri,
Çoxlarının artdı dərdi-azarı.
Çoxlarının qara baxdı güzəri,
Çox gəlinlər, analar dul oldu.
Oxudular fərmanı, dedilər bizə,
Orta Asiyada qatar düzüldü düzə.
Böldülər özbəyə, qazağa, qırğıza,
Dinimiz bir, dilimiz ayrı dil oldu.
Qazax, özbək, qırğız əl verdi bizə,
İşlədik haqq verdilər əməyimizə.
Dar gündə yetişdilər köməyimizə,
Bir piyala çay bizə bal oldu.
Öyrəndik dillərini, çəkдилər başa,
Çağırıldı süfrəyə, çörəyə, aşə.
On sənə həsrət qaldı qardaş qardaşa,
Komendant əlində dustaq, qul olduq.
Bacı-qardaşdan ayrı düşənlər,
Yar olsun onlara, İlahi, ərənlər.
Öz əliylə öz balasına qəbir eşənlər,
Təlsiz, bəxti qara türk oldu.
Bu dəhşəti görənlər az qalıbdı,
Əzrayil canını vaxtsız alıbdı.
Fələk vurub, pərakəndə salıbdı,
Bel bükülüb, qəddi qal olubdu.

Çox nəsillərin kəsildi kökü,
Qalmadı dalda nişanəsi, bir kökü.
Ayırdılar Azərbaycanla Türkü,
Qırılan insanlar tamam sel oldu.
Bu dərd, bu yara ürəkdən getməz,
Bağımızda bülbül lal oldu, ötməz.
Şirindir ana Vətən, əlimiz çatmaz,
Qocaldı cavanlarımız, yad oldu.
Əsildən təmizəm, nəsildən pakam,
Ərənlər yoldaşımdı, demə ki təkəm.
Gecə-gündüz elin dərdini çəkəm,
Sinəmdə pəhləvan Rüstəm Zal oldu.
Mahalım Qafqaz, məkanım Vandı,
Arif olan bu sözümlü tez qandı.
Sinəmdə söz tükənməz, dərdim yamandı,
Söz dəryası sinəmdə göl oldu.
Qərrib eldə yatır Ahıskalı atamız,
Nur yağsın torpağına, çoxdur patamız.
Ahıska türkləri bilir, yoxdur xatamız,
Aspinzal Aşıq Piloş yazdı bu dastanı.

217. ÇƏRMÜK SUYUN İÇƏN ÖLMƏZ

Mənim doğma köyüm Vandı,
O köydə ruhum oyandı.
Soyuq suları cana dərmandı,
O sulardan içən ölməz.
Dağları duman, soyuq bulaq,
Ormanları var zolaq-zolaq.
Hərdən ora gəlir qonaq,
O yerlərdən keçən ölməz.
Dağ düşündə Bəzixana,
Tütək çalır yana-yana.
Vanda vardı məktəbxana,
Dərsi sevib, seçən ölməz.
Şoladandır onun yolu,
Gül-çiçəkdir sağı-solu.
Yaşıl meşə, orman, kolu,
Çöl-çəmənini biçən ölməz.

Çeşmə üstü yarpız tərə,
Təzəköylə Qoyundərə.
Çox qonaqlı Əfənnərə,
Bal pətəyin açan ölməz.

Bir yanı Koroğlu dağı,
Levisdə aşiq yığnağı.
Göz üstədir hər qonağı,
Şirin söhbət açan ölməz.

Panaketlə Varneti,
Ardax, Niyala, Qaveti,
Nənəm köyü Karzameti,
O köylərdə gəzən ölməz.

Bir yol keçir Şaloşətdən,
Dağ tərəfi Buzmaretdən.
Meşə başı o Xavətdən
Ahıskaya keçən ölməz.

Aşığa verildi haqdan buta,
Bu sözümdə olmaz xəta.
Göy meşəli gözəl Ota,
Şamralını biçən ölməz.

Çox gözəldir qışı-yazı,
Meyvəsi bol Xırtızın.
İçindədir Qurban düzü,
O düzlərdən keçən ölməz.

Bir yanı dağ, bar yanı dərə,
Bitkiləri dərmandır dərdə.
Hesabsız bulaq qarışır Kürə,
Çərmük suyunu içən ölməz.

Meyvəsi bol güllü Toloş da,
Dağ döşündə Alanza, Daşlıqışla.
Bu sözləri deyir aşiq Piloş da,
O yerlərə köçən ölməz,
Çayır-çəmən biçən ölməz,
Çərmük suyunu içən ölməz.

ALLAHVERDİ PİRİYEV

Xaçmazda yaşayır, əməkdar müəllim, Axisqa tarixinə və mədəniyyətinə dair kitablar müəllifidir.

218. AHISKA TÜRKÜ

Neçədir, bilinməz yurdumun yaşı,
Qoca Kürdür Ahıskanın qardaşı.
Gedib-gələnlərdən salamlar deyir,
Gəzdiyiniz yerlərin torpağı-daşı.
Töküldü, dağıldı ana türkü dilimiz,
İllər boyu ağladıq hər birimiz.
Məlul-müşkül qaldı torpaq, külümüz,
Sel kimi tökdülər analar yaşı.
Atalar fikirdən alışdı, yandı,
Oğullar bu dərdi düşündü, qandı.
Qanımızda qalan yalnız Qurandı,
Bir də ki saxladıq salamat başı.
Gəlib keçdi neçə-neçə sənələr,
Göldən uçub getdi çoxlu sonalar.
Səndə kama çatan atalar hanı?
Yurdsuz qaldı çocuqlar və analar.
Hara səpələndi millətimiz?
Başsız-paraqsız qaldı külfətimiz,
Nizəyə taxıldı Fərqanədə körpəimiz,
Sağ ikən odlara düçar olduq biz.
Unuda bilmərik gördüyümüzü,
40-50 sənədə çəkdiyimizi.
Ana naləsini, bacı ahını,
Unutsaq, el-oba qınayar bizi.
Bəsdir, illər boyu yuxu yatmışıq,
Şükür, indi bir-birimizi tapmışıq.
Ahıska yaxındır, Azərbaycan da vətəndir,
Ata-baba arzusuna çatmışıq.

219. AHISKALIM, NERDƏSƏN?

Türk soyu, aləmdə sənin adın var,
Hər diyarda şöhrətin var, şanın var.
Damarında peyğəmbərin qanı var,
Bil kökünü, Ahıskalım, nerdəsən?

Həkimlər də Süleyman tək səndədir,
Nəsihət verən Dədə Qorqud da səndədir.
Nuh Peyğəmbərin nəsili də səndədir,
Yadda saxla, türk soyu, nerdəsən?
İnsanlığın hər nişanı səndə var,
Qorxu bilməz qoçaqlar da səndə var.
Hər ziyalı oğullar da səndə var,
Nə yatmışan, Ahıskalım, nerdəsən?
Məhəmmədin vəsiyyətini sal yada,
Qüvvətini Alı tək astan al yada.
Bu gün hər birin dağınıqsan, dardasan,
Soyunu tanı, Ahıskalım, nerdəsən?
Yatma yuxu, qardaş, ayağa dur!
Toplan, çəkici sən bir yerə vur!
Vətəni ara, əvvəlki yuvanı qur!
Oyan yuxudan, Ahıskalım, nerdəsən?
Yenə də ola gələ Kamal Paşa,
Gələ çata dağları aş-aşa.
Ata Türküm, bəxtimiz dəyib daşa,
Xəbərin varmı, Ahıskalım, nerdəsən?
Dərdimiz söylənsin Heydər babaya,
Türk prezidenti yetsin haraya.
Gümanımız var Şevərnadzeyə,
Qara geymə, Ahıskalım, nerdəsən?
Biz hələ tüpü tək əsməmişik,
Ümidimizi Vətən torpağından kəsməmişik.
Niyə biz Vətən torpağına tələsməmişik?
Eşit məni, Ahıskalım, nerdəsən?
Qoy bu yola Allah bizə yar olsun!
Üç rəngli bayrağım öndə var olsun!
Millətimiz sevinib bəxtiyar olsun!
Toplan, birləş, Ahıskalım, nerdəsən?
Bu gün hər biriniz Özbəkistan, Qırğızıstanda,
Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türküstanda,
Dağınıqsan, darmadağın, dardasan!
Gəl vətənə, Ahıskalım, nerdəsən?
Nə yatmışan, Ahıskalım, nerdəsən?

MİKAYIL BƏDƏLOV

220. DİLƏGİMİZ

Allahım, inanmışux daim sənə,
Kəbul et gələgimizi,
Qoyma qalax yana-yana,
Qəbul et diləgimizi.

İlaci sən insanluğa,
Böyüklə kiçigə toğruluğa,
Dini, bərəkəti, bolluğa,
Rəhim et diləgimizi.

Sən ver imani bizə,
Nurlar ələnsin yüzümüzə,
Həm oğlan, həm qızımıza,
Rəhim et diləgimizi.

Sən ver bizə ibadəti,
Qənimət gözəl həyati,
Buyur bəri hörməti,
Rəhim et diləgimizi.

Sən ver bizə düzgünlüğü yoli,
Artsın xalqımın qoli qanadi,
Azadluğa açılıns dili,
Qəbul et diləgimizi.

Sən ver Vətəni bizə,
Çıxal çəmənə düzə,
Qohum qəbilə qəzə-qəzə,
Qəbul et diləgimizi.

Sən ver yurdumuzi,
Ucald islam ordumuzi,
Toy-dügünə oğlan-qızımızı,
Qəbul et diləgimizi.

Sən qoyma yuvasiz,
Elsiz, obasiz, komasiz,
Nə anasiz, nə atasiz,
Qəbul et diləgimizi.

Hər kimin olsun da yeri,
Qalmiyax qomşilərdən geri,
Ağlatma, axıtma zari-zari,
Qəbul et diləgimizi.

Gəlmişdir günəşli axır zaman,
 İnsanlar iblisləşmiş, olmuş yaman,
 Anlaşılmaz nə insaf, nə də ki iman,
 Məxbirət et diləgimizi.

Gəlmişdir qiyamatın səsi-sədəsi,
 İnsanlar yaranmış bir-birinə asi,
 Hər keşin torpaq tədarük davası,
 Mərhəmət et diləgimizi.

Gedən-gələnlər başımıza vurdilər,
 Hər addımda məzərlərlər qurdilər,
 Süründüxcə dərimizi soydilər,
 Mehriban eylə diləgimizi.

Gəldi başımıza bin-bir belələr,
 Güləcəxmi nə zamanda balalar?
 Qur'an qiblə yazmış bizə yaralar,
 Qəbul eylə diləgimizi.

Ey, Mukail, qıl beş vaxt namazi,
 Bozulmasın başımızdakı imanlı yazı,
 Yaradanim, güldür bir gün də bizi,
 Qəbul eylə diləgimizi.

221. YARADANIM

Beş rayonu, 222 kövi,
 Sürdilər də, Yaradanim,
 Söndürdilər olan evi,
 Soydilər də, Yaradanim!
 Ədrəfimiz əsgər, vaqona bindux,
 Orta Asiya məskənimizdir bildux,
 Ac-susuz aylarınan yollarda qaldux,
 Günümüz-günahımız nə idi, Yaradanim!
 Yolda-izdə yetim-yesir öldilər,
 Savuxdan sabahsız səbilər qırıldilər,
 Qalanımızı tarma-tağın etdilər,
 Ağırlaşdı əhvalımız, Yaradanim!
 Yaşadux qürbətdə qəribcə az-maz,
 Verdux haq yolunda nəzir də niyaz,
 Yaralı yürəgimiz, gönül şadnamaz,
 Soldi bağ-bağçanı, Yaradanim!

Kəsdux qurbanları, tutdux oroci,
Budur islamiyatın ən böyük borci,
Görəcəx günlərimiz olmasın aci,
Gəzə-gəzə Yaradanım!

Səksən doqquzda da açıldı başımıza qavğa,
Bənzədux bayquşa, oldux da qarğa,
Əzilib ələndux, duşdux da ocağa,
Görə-görə, Yaradanım!

Düşünduxca doldu yürəqimizə qara qanlar,
Ayrıldı məftəyə istakli canlar,
Getdi neçə-neçə həsrət cavanlar,
Toldi məzərluxlar, Yaradanım!

Gəldux düşdük dəli düzə, çöllərə,
Qaldux həsrət səvqullidə güllərə,
Cəh-cəh vuran şirin dillərə,
Nə diyağın, Yaradanım!

Hər millətin var yuvası-yurdi,
Məşəsində vəhşisi çakkali, qurdi,
Sahabsız sürməyə hazırdu ordi,
Diyax Vətən, Yaradanım!

Rayonum Axisxa, yerim Azğur,
Kəsildi təkkətim, qalmadı sabur,
Duva diləgimizi eylədi qabul,
Ulaşsın hər yetən Vətəninə, Yaradanım!

Mükayıl heç də yerin görmədi,
Ana Vətən deyib ömür sürmədi,
Gəzib, görüb aylənnən gülmədi,
Məskəndən Məkənacan, Yaradanım!

ƏMİRASLAN

222. ARZUMAN DAYI

Bir əsir yaşadı Arzuman dayı,
Dünyadan götürdü beş arşın payı,
Nəsib oldu ölümünə orucluq ayı,
Dünyadan payını alaraq getdi.

İslamın dinindən alırdı qüvvə,
Daima ağzında xeyirli dua,
Qıldığı beş vaxt namazı ilə,
Üstündə oxunan namazla getdi.

Ara düzən idi, həm qohum canlı,
Köyü Qoyundərə, kəndsoveti Uvanlı,
Yaradan yolladı əcal fərmanı,
Əzrayıl pəncəsini salaraq getdi.

Sağ olsun gerdə qalanlarını,
Dosmuxan itirməz ata yerini,
Əmiraslan yazdı başsağlığı şerini,
Şair qələmində qalaraq getdi.

HEYDƏR ALIXOCAYEV

Aspinzanın Daşlıqışlaq kəndindəndir, Xaçmazda yaşayıb, 1995-ci ildə vəfat edib.

223. QOYMURSAN SÖZ AÇMAĞA

İstəyirəm sirtin açmağa,
Nələr səndən yazım, dünya?
Qoymursan göz açmağa,
Səndə necə gəzim, dünya?

Nə alçalır, nə ucalırsan,
Nə ölür, nə qocalırsan,
İnsanlardan bac alırsan,
Yoxdur sənə sözüm, dünya.

Çoxdur dərdim sərin-sərin,
Aldadır dövlət-varın sənin,
Desəm ki, yoxdur arın sənin,
Tutmur deyim üzüm, dünya.

Heydərəm, oldum xəstə,
İndi Allahdan aman istə,
Gəlsin dostlar son nəfəsdə,
Barı görsün gözüm, dünya.

224. AZQURUN GÖZƏLLƏRİ

Yaşıl tafşal başlarında,
Qələm oynar qaşlarında,
Sevgilisi peşlərində,
Bu Azqurun gözəlləri!

Yaz olar, pəstil əzərlər,
Kəklik misalı gəzərlər,
Adamı candan üzərlər,
Bu Azqurun gözəlləri!
Əski zastavadan keçərlər,
Naməhrəm dünya, qaçarlar,
Bağçada şirə içərlər,
Can Azqurun gözəlləri!

RÜVEYDƏ

225. GEDƏRUX

Vətəndən qaxdux əvləyə yaxın,
Konilər-komşilər, yollara baxın.
Düşmənlər qolünə biləzük taxın,
Çıxdıx vətəndən, ağlar gedərux.
Rastavun köprüsi dardur keçilməz,
Sulari qandür, bir tas içilməz,
Doxsan doqquz millət bir-birindən seçilməz,
Çıxartdı vətəndən, ağlar gedərux.
Dəriya kənərində gezər, izlərkən,
Dərya içində bir daş bulunmaz,
Dəli könül ərz eyləmiş silayi,
Qalxıb yola düşsəm, yoldaş bulunmaz.
Dərya, sənin heç insafın yoxmidür,
Qanad çal, kənərə bir xəbər söylə.
Uçan quşlar heç bilmiyer halımı,
Qanad çal, o yara bir xəbər eylə.
Dəriya kənərinə sardım postimi,
Biləmədim düşmənim, dostumi,
Əcəl tamam oldi, vədəm yetişdi,
Qardaşım yox, kim örtəcax üstümi?

GÜLCAN

226. VƏTƏN DƏRDİ

Saat yediydi, maşınlər gəldi,
 Yedi rayon bir gündə qaxdı,
 Vətəndən ayrılmaq canımı yaxdı,
 Anacan, bənim dərdim Vətən dərdidir.

Bahar oldi, coşğun çaylar buladi,
 Kavkaz dağları göz-göz oldi suladi,
 Kavkaz yadıma düşdi, başım dolandi,
 Anacan, bənim dərdim Vətən dərdidir.

Yıxıldı yurdumuz, verandur bağlar,
 Ölümə həsrətdür indiki sağlar,
 Genə bahar oldi, çağladı sular,
 Anacan, bənim dərdim Vətən dərdidir.

Yığıldı əsgərlər, verdilər talan,
 Heç kimsə qalmadı Vətəndə qalan,
 Ağlamayın, bu iş Allahdan gələn,
 Anacan, bənim dərdim Vətən dərdidir.

Yigirmi dörd ay gəldux biz necə,
 Ural dağlarını aşdux bir gecə,
 Getdux, mislimanlux qalmadı bircə,
 Anacan, bənim dərdim Vətən dərdidir.

FATMA SƏLİMOVA

Sabirabadda yaşayır.

227. YALAN DÜNYA

Nə yucadur yaşın sənin,
 Nələr çəkib başın sənin,
 Çoxdur oğlun, qızın sənin,
 Yalan dünya, yalan dünya.

Ehdibarı yoxdur sənin,
 Nə bədbəxtidir oğlun sənin,
 Keçdi belə ömrün sənin,
 Yalan dünya, yalan dünya.

Niya belə keçdi gunum,
Çox xatalı otdi gunum,
Ömrüm oldi yarı, dünya
Yalan dünya, yalan dünya.
Bela yazıb yazı yazan,
Keçdi günüm dayım yalan,
Ömrüm oldu yarı, dünya
Yalan dünya, yalan dünya.

ÖMƏR SƏLİMOV

228. VƏTƏN DƏRDİ

Ağladux, sizladux, biz yola duşdux,
Allahın əmrinə çox şükür etdux,
On səkkiz gecə, on səkkiz gündüz,
Çox əzgi ilə biz başa vurdux.
Stansiyalarda şalonumuz əglənür,
Şennigimiz ətmək-suya qaçarlar.
Körpələrin dil-dodağı quruyur,
Anaların göz yaşları qurumur.
Gəzsək dolansax da qərib ölkədə,
Vətən havası ilə çırpınır ürək.
Könül bağlanmazdır qərib ölkəyə,
Vətəndən ayrılmaz təmuz yürəklər.

229. QALDI

Çox gözəl yapısı nurli camilər
Yüskək minarası, ayı, yıldızı.
Mədrəsə, məscitlər, xoş minaralar
Oxunmaz əzəni camilər qaldı.
Dağlar, dərələr, göl ilə çaylar
Kuknərli meşələr, almali bağlar.
Barlı bərəkətli gök-yaşıl düzlər
Hər daşı gövhərdən binalar qaldı.
Çox əsirlər topraq içrə yatanlar
Atalar, analar, qohum-qardaşlar.
Heç qırxı çıxmamış təzə ölilər
Sumugi çurumuş qəbirlər qaldı.

KAMAL ASLANOV

Saatlıda yaşayır, müəllimdir, əslən Abastumanlı Hacıgillər nəslindəndir.

230. VƏTƏN HƏSRƏTİ

İçərimdə həsrət yandı,
Namərd düzü, haqqı dandı,
Ürəyim də parçalandı,
Dərdlərimə dərman, qardaş.
Mən düşmüşəm qəm selinə,
Toxunma gəl qəm telimə,
Göz yaşlarım qəm gölünə,
Dönüb, vermə güman, qardaş.
Vətənsizəm, adım qərib,
İçərimdə qəm göyərrib,
Yollar, sənle kimlər gəlib?
Dərdlərimə yanan, qardaş.
Vətənimə düşmən aldı,
Bizlər getdi, kimlər qaldı,
Ölüm-aclıq yada saldı,
Kim veribdir fərman, qardaş.
Keçdi ömür qəriblikdə,
İblis dönmüş bil, mələk də,
Baş açmadı heç fələk də,
Olmaz belə dövrən, qardaş.
Ayım, ilim heçə gedir,
Yaş üstünə yaş da gəlir,
Ürəyimdə neçə fikir,
Məni edir peşman, qardaş.
Vətən niyə yasaq oldu,
Bu yollardan soraq yoxdu,
Haqq danıldı, nahaqq oldu,
İşlərimiz nöqsan, qardaş.
Vətən bizə arzu, dilək,
Düşmən hələ gəlir kələk,
Mübarizə ancaq gərək,
Onda olar məkan, qardaş.

MÜZEYFƏ XOCA

231. TOPÇU İSKƏNDƏR

Gədəbəy bölgəsinin Şınıx kəndində
Könüllü cəbhəyə gedən İskəndər.
Düşmən texnikasının yerini görəndə
Qaynayıb coşan topçu İskəndər.
Özün öz topunla pusuqda durdun,
Düşmənin nə qədər tankını vurdun.
Bütün atəş nöqtələrini susdurdun
Nə gözəl qurmuş idi işin İskəndər.
Yaşa, ey Türk oğlu İskəndər, yaşa,
Davaya girərdin şiddətlə coşa,
Adıgün topları getmədi boşa,
Ataşa verirdin döşün, İskəndər.
Qorudun torpağı, namusu, arı,
Qız, gəlin, çocuğu, həm qocaları.
Uyuyub yatmadın sən gecələri,
Vermədin torpağın, daşın, İskəndər.
Ermənilərin acı qatdın aşına,
Dura bilmədilər sənəin qarşına.
Milyonlar qoydular sənəin başına,
Qızıldan baha idi başın, İskəndər.
Gecə-gündüz dağlarda səngərdə yatdın,
Saysız-hesabsız toplar atdın.
Ahıska türklərinin adını ucaltdın,
Qırxa çatmamışdı yaşın, İskəndər.
Döyüş təcrübəsinə aldın fəndini,
Qorudun, saxladın Şınıx kəndini.
Atəşin özünə verdin kəndini,
Həyacan içində qaldın, İskəndər.
Kəlməyi-şəhadəti dilə gətirdin,
Gözlərin qaraldı, huşun itirdin.
Çırpındın, yıxıldın, qalxıb oturdun,
Ölümlə üz-üzə gəldin, İskəndər.
Heç bir yerdən sənə imdad olmadı,
Qanın axdı, canın getdi, qalmadı.
Əcəl yetdi daha aman vermədi,
Şəhid zirvəsinə çatdı İskəndər.

Atan qurban olur İskəndər adına,
Nə gözəl ad vermiş o Sayrab baban.
Vətən həsrətilə köçdün dünyadan,
Qaldı üç çiçəyin, eşin, İskəndər.
Muzeyfa xocayam, yazdım bu şeri,
Yolumuz haqdır, olamaz geri.
Cənnəti firdosi şəhidlər yeri,
O gözəl məqama çatdın, İskəndər.

NÜRƏDDİN SASIYEV

232. QRAD İSKƏNDƏR

Akkurqanda axdı göbəyin qanı,
Nə gözəl yaratdı Allah insanı.
Dünyaya göz açdın...baban görmədin,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Özbəyin ölkəsi oldu beşiyin,
Köçəri ikən söndü pədər işiyin.
Təkcə anan oldu sənin keşiyin,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Yenidən qurmağa başladı hökumət,
Türkləri qırmağa başladı hökumət.
Sürətləndirdilər, xoşladı hökumət,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Təzə vətən seçdin Azərbaycanı,
Bu yolda sən tökdün o şirin qanı,
Axır oldun Gədəbəyin qurbanı,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Gədəbəy torpağı bənzər Daşkəndə,
Qrad hücumunu qurdun beş kəndə,
Qoymadın erməni qala Başkənddə,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Dünya mat qalmışdır o cavan yaşa,
Ermənilər milyard tikdilər başa.

Dedin ki, vəziyyət çox gəlir başa,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Adın çəkiləndə ermənilərdə,
Minlərcə erməni düşərdi xəstə.
Qırdın onları sən dəstə-dəstə,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Mutudərə Gədəbəyin başında,
Gecə-gündüz ermənilər peşində.
Axır güllə aldın sol döşündən,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Allah belə yazmış, nə etsin ana?
Qiyamət günləri verdin düşməne,
Çocuqların, başsız anan yana-yana,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Babanın taleyinə bənzədi bəxtin,
Aznavurgilləri şam kimi yaxdın.
Körpə qızları da anana buraxdın,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!
Nurəddin, İskəndər tikdi bu canı,
Sinəsilə qorudu Azərbaycanı,
Öluncə etdilər xalq qəhrəmanı,
Almadın dünyada murad, İskəndər!
Azqurun mərd oğlu qrad İskəndər!

LƏTİFŞAH

233. CƏNGİ

Yad əllərə keçdi Axısxa eli,
Nərdə qaldın Axısxanın mərd yigidləri?
Qara bulud kimi hər yanı alın,
Düşmənin canına nizəni salın.
Hay vurun, hay vurun, Axısxa eli,
Qırılısın bir daha düşmənin beli,
Xalqımız, bir olun, geri dönməyin,
Düşməne heç vaxt imkan verməyin

Koroğlu elidur, bizim elimiz,
Dağlı-meşəlidur gözəl yerimiz,
Toprağı bərəkət, məhsullu qalsın,
Qanımız bu yolda halalı olsun.

HƏSƏN MÜZƏFFƏROV

Saatlıda yaşayır, müəllimdir.

234. AXISXA

Çox eşitdim Axısxamın adını,
Meşəsini, çəmənini, dağını.
Amma görəmədim onun yüzünü,
Nə dağını, çəmənini, düzünü.
Dədə-baba yurdum, gözəl Axısxaxa,
Adını eşitdim sənin həmişə.
Atamın, anamın dilindən daim,
Düşməyerdə adın sən, Axısxaxa.
Qismət olmadı onlara qavuşmaq sənə,
Sən həsərətindən düşdilər dərdə.
Sonunda da yetmədilər Vətənə,
Getdilər sənə həsrət bu dünyadan, Axısxaxa.
Aman allah, nə imiş xalqımın suçi?
Göstərdin onlara bu qədər zülmi.
Saldın bu milləti bütün cahana,
Yalnız qaldı bir kənardə Axısxaxa.
Ey böyük Allahım, ey ulu Tanrım,
İnsaf eylə bu qərib insanlara.
Qoy yetişəx arzumuza, ey Xuda,
Alsın bizi öz qoynuna Axısxaxa.

QOMOROLİ MƏHHƏMMƏD

235. BƏNİM ŞENNİGİM

Çox əcayib biz yığıldux buraya,
Belə məclis ötkəzağın hər aya.
Səvüncümüz oxşasın çoşğun dəryaya,
Ay bənim şennigim, bənim şennigim.

Siz gördüz əzabli günləri xalqım,
Gülzara döndərdik çölləri, xalqım.
Bəxdizə oxşatdın gülləri xalqım,
Bəxdı gül tək açux bənim şənnigim.
Günəş tək açuxdur xalqımın yüzi,
Qılınc tək ötküldür hər yerdə sözi,
Bən sizi diyerdim, demişim düzi,
Dosta mətanatlı bənim şənnigim.
Düşmənin olmasın öngündə solux,
Doğridur qəlbizi sıxıyer təklux,
Gəlin, ana olsun bizə bu birlux,
Ay bənim şənnigim, bənim şənnigim.
Məhəmmədım, yurdi Qomoro oğliyım,
Vətən deyib yürək-bağrı dağliyım,
Öluncə, ey xalqım, sizə bağliyım,
Ay bənim şənnigim, bənim şənnigim.
Məhəmməd yazmışdır sizə bu sözi,
Təmizdür yurəgi, şirindür sözi,
Qardaş kimi bilin biri-birizi,
Ay bənim şənnigim, bənim şənnigim.

İSRAFİL ŞƏVKƏTOV

236. VƏTƏN SÖZİ

Vətən sözün eşitdim,
Mənasını bilmədim.
Bən bu məğrur fikrimi
Tez anama söylədim.
O, kövrəldi sözümdən,
Yaş töküldi gözündən.
Bəni bağrına basdı,
Saçlarımı oxşadı.
Dedi: oğul, hələ sən
Belə şeylər bilməzsən.
Vətən ana deməkdir,
O ən şirin nemətdür,
Sən səv, oğlum, Vətəni,
Unutma bən deyəni.

FATI NƏNƏ

Buzmaret kəndindədir, Çimkənddə yaşayır.

237. ÇƏTİNDİR

Açılmır sabahlar, uzun gecələr,
 Dərdli, qəm çəkənə yatmaq çətindir.
 Fil də olsa, çəkməz onu,
 Onu bir kənara atmaq çətindir.
 Özümə dost tutdum dünya malını,
 Çox çalışdım, görmədim qeyri birini,
 Sinəmə yazmışam qəm barını,
 Onu bir kənara atmaq çətindir.
 Biçarə Fatı qəm kefinə batanda,
 Çarə yoxdur əcəl gəlib çatanda,
 Bəxtim üz döndərib, taleh yatanda,
 Ləl gövhər töksən də, sağalmaq çətindir,
 Mın loğman gəlsə də, sağalmaq çətindir.

238. FATI NƏNƏNİN DEYİMLƏRİNDƏN

Dərəyə enəndə fəndim pozuldu,
 Ağ alınma qara yazı yazıldı.
 Əlim Lala kimi yardan üzüldü,
 Lalam, məni al dilinən vurdular,
 Lalam, məni üç-beşinən vurdular.
 Mən gəlirdim Ahıskadan bəriyə,
 Məgər düşmən dolub dərəyə,
 Xəbər verin anam Pəriyə,
 Lalam, məni al dilinən vurdular,
 Lalam, məni üç-beşinən vurdular.
 Sən gələndə bizim yerlər yaz idi,
 Göllər dolu ördək ilə qaz idi,
 Sənə bir namə yazım, mürəkkəbim az idi,
 Lalam, məni al dilinən vurdular,
 Lalam, məni üç-beşinən vurdular.

Bir zaman gəzdim Ahıskanın elində,
Can bəslədim köhlən atın belində,
Həlak oldum kor Kamalın əlində,
Lalam, məni al dilinən vurdular,
Lalam, məni üç-beşinən vurdular.

NƏRGİZ XANIM

239. AĞLASIN

Gezardux o gözəl yerlərdə,
Ovçulux edərdux Kuklamda-Kolda,
Beş bacıydux, beş kardaşım nerdə?
Bura qürbət yerdür bilən ağlasın.
Yaşiyərdux Kvasada, böyük əvlərdə,
Yeni başlamışdux qızıl toylara,
Sahabsız qalsın o özbək kövləri,
Bizdən sora veran qalsın Kvasayi.
Edardılar Kuvasada cuma-namazi,
Nerdən yazıldı bizə bu aci yazı.
Ağnamadux bu yul bahari yazı,
Bizdən sora veran qalsın Kvasayi.
Özbəklərə kim verdi bu əmüri,
Aldilər əlinə bıçağ-dəmüri.
Qeçiyer biz qərribin belə ömüri,
Bizdən sora yanıb sönsün Kvasayi.
Türk xalqına avtobuslar düzüldi,
Xalqımızın ciğər-bağrı dəlindi.
Nerdən bizə bu yazilər yazıldı,
Poliqonda ölüsi qalan ağlasın.
Əvimizdə döşək-örti buraxdux,
Gecə-gündüz poliqonda yuxladux.
Çox adamlar zandı, geri gedərdux,
Əvində veşləri qalan ağlasın.
İki ayłuğa deyib gətürdilər,
Ağır dərdi buraya yetürdilər,
Çoxları oğul-qızı yitürdilər,
Yavrısından ayri düşən ağlasın.

Ey dəgüldür buraların düzümi,
 Yoxdur bu yerlərin bizə lazımı,
 Əsgü Vətənimə sürem yüzümi,
 Vətən nə deməxdür bilən ağlasın.

Eşidin Nərgiz xanım sözüni,
 Allah kor etsin zalımların iki gözüni,
 Dahada görmiyax onların yüzüni,
 Biz gedarux, veran qalsın Kvasayı.

HƏDİYYƏ ŞABANOVA

Saatlıda yaşayır, Fərqanə hadisələrindən sonra köçüb.

240. HASANİM VAY, HUSEYNİM CAN!

Şayitların zari caması,
 Hasanım vay, Huseynim can!
 Analarının gözi yaşlı,
 Hasanım vay, Huseynim can!
 Muhammaddur dadaları,
 Hazrati Ali ataları,
 Ərşin bir çift sonaları,
 Hasanım vay, Huseynim can!
 Şahid oldi quzilari,
 Fatimanin quzilari,
 Cana duşdi sizilari,
 Hasanım vay, Huseynim can!
 Hasan Huseynimi gəturdılar,
 Qalubelaya yeturdılar,
 Qara xancar baturdılar,
 Hasanım vay, Huseynim can!
 Hasan, Huseyn atdan duşti,
 Mamun Yezidi buynun biçti,
 Zalim gəlib qanın içti,
 Hasanım vay, Huseynim can!
 Qalubelanin yeşil taşı,
 Şəhid olmuş çift qardaşı,
 Ağlar, turmaz gözüm yaşı,
 Hasanım vay, Huseynim can!

Söyləmöz şirin dilləri,
Qurusun vuran əlləri,
Cənnət bağının gülləri,
Hasanim vay, Huseynim can!
Olmaz dünyanın rahatı,
Eşqilə bulur rahatı,
Verin Rasulullaha salavati,
Hasanim vay, Huseynim can!

(1939)

241. DİLBƏR

Ala gözlü, nazlı dilbər,
Səni görməyə gəldim,
Görem, dilbər, görmiyemmi,
Nə dersən?
Hal ahvalın sormaya gəldim,
Sorem, dilbər, sormiyemmi,
Nə dersən?
Duzuni desəm, almaya gəldim,
Alem, dilbər, almiyemmi,
Nə dersən?
Yaxşı olur çörək versən bir aca,
Qırma gövül, getməz istarsən haca,
Misafirim qonağında bu gecə,
Qalem, dilbər, qalmiyemmi,
Nə dersən?
Səni almaya gəldim,
Alem, dilbər, almiyemmi, nə dersən,
İmana gəl sən.
Mən bir aşığ dost bağından soruşur,
Yaz olanda təza meyva yerləşür,
Geçər vaxtı, pürtakallar çoruşur,
Dərem, dilbər, dərmiyemmi,
Nə dersən?
Alem səni, dilbər, imana gəl sən.

242. DOST

Dost bağından ayax kəsmə, nazlı yar əldən gedər,
 Naşi bağban bağ bacarmaz, hayva, nar əldən gedər.
 Aşnanın tərkinə verib, yada sirt vermə, könül,
 Yad gəlib aşna boluncaz, aşna yar əldən gedər.
 Hədiyyə diyar, mən bulurum gözlərin fəndini,
 Hər nə qədər candan sevsə, naza çəkər kəndini,
 Bəzi adam axmağ olur, sevar birdən üçün-dördünü,
 Sevarikan üçün-dördün, aski yar əldən gedər.

S ATUT FEYZULOVA

243. NALƏT

Çöldə çayır biçilürmi
 Dəniz suyu içilürmi?
 Ana yurtdan keçilürmi,
 Vətəndən keçənə nalet.
 Qurban et vətənə başın,
 Tök vətən yolunda yaşın,
 Uçur yurda dövlət quşun,
 Bil, qarşı çıxana nalet.
 Yurda qarşı olanı görsəm,
 Onun yürəginə sancılısam;
 Vətənsiz insan yaşamaz,
 Yurda çalışmıyana nalet.

DƏMİRALI KUŞU

Molla Məhəmməd Səfilinin qardaşı oğludur, Türkiyədə yaşayır, əməkli imamdır.

244. NE BİLİR

Çəkməyən ne bilir sürgün dərini,
 Ancak bilir terk edenlər yurdunu.
 Parçaladı cəmiyyəti, fərdini,

Nerede anam, babam, akrabam nerde,
Düşmüşüz, kardeşim, çaresiz derde.
Çok acı, çok ağır, taşınmaz bu yük,
Bu sürgün depremden kat be kat büyük
Ölenler bellidir, küçük ve büyük,
Nerede halkımın mezarı, nerde,
Düşmüşüz, kardeşim, olunmaz derde.
Bu acıyı, bilin, çekemez dağlar,
Halimize insan olanlar ağlar,
Tarumar edilmiş bahçeler, bağlar,
Nerde benim yurdum, meskenim nerde,
Düşmüşüz, kardeşim, şifasız derde.
Bu derdin çaresi tektir, biline,
Kavuşmaktır vatanına-eline,
Attılar bizleri sürgün seline,
Anam, bacım, dostum, akrabam nerde,
Bandırdılar bizi şifasız derde.
Sefil hoca, gördün binlercesini,
Birlik ol ki, duyurasın sesini
Tefrikanın beğenirler nesini?
Birligin, dirligin, dostlarım nerde,
Birlik ol ki, düşmeyesin her derde.

YUNUS ZEYRƏK

Tanınmış tarixçi alim, Türkiyənin Qazi Universitetində çalışır, Uluslararası Ahışa Türk Dərnəkləri Federasyonu başqanıdır, əslən Posxovludur.

245. HER BİRİMİZ BAŞKA YERDE

Ahıskalı kardeşlerime
«1944'te Özbek Eli'ne sürüldüler,
Orda da fazla görüldüler
1989'da öldürüldüler
Ve yine sürlüdüler...»

Eski günler irak kaldı
Her birimiz başka yerde
Ne ev kaldı ne bark kaldı
Her birimiz başka yerde.

Felek büktü belimizi
Moskof aldı Elimizi
Kimse bilmez hâlimizi
Her birimiz başka yerde.
Amcam nerde dayım nerde
Telef oldu tirenlerde
Aramızda sonsuz perde
Her birimiz başka yerde.
Elli yıl var ki sürgünüm
Yıl olur gider her günüm
Yeri göğü tuttu ünüm
Her birimiz başka yerde.
Yurdum nerde yuvam nerde
Suyum nerde havam nerde
Yaylam nerde ovam nerde
Her birimiz başka yerde.
Kaç diyarda mezarımız
Gökte kaldı nazarımız
Namsız kayıp hezarımız
Her birimiz başka yerde.
Kardeş kardeşin derdinde
Vurulduk Özbek yurdunda
Kaldık dağların ardında
Her birimiz başka yerde.
Rus'tan almış ev yakmayı
Kardeşe kılıç çekmeyi
Çok gördü helal lokmayı
Her birimiz başka yerde.
Yine göçtük her bir yana
Uruset Azərbaycan'a
Rabbim kavuştur vatana
Her birimiz başka yerde.
Yunus dua kılsın bize
Kara bahtım gelsin dize
Son verelim artık söze
Her birimiz başka yerde.

246. AHISKA

Bir gül mevsiminde seyrine gittim,
Hani goncan hani gülün Ahıska?
Baktıkça hâline kahroldum bittim;
Korlanır mı bir gün külün Ahıska?
Güneş orda batmış, ay orda batmış,
O altın sabahlar uykuya yatmış,
Âşıklar kopuzu elinden atmış,
Tutulmuş söylemez dilin Ahıska.
Evlâdın ağulu şerbetler içmiş
Seyranın düğünün devranı geçmiş,
Yuvalar bozulmuş turnalar uçmuş,
Bulanmış ırmağın gölün Ahıska.
Dirliğin düzenin oban bozulmuş,
Yazık alın yazın böyle yazılmış,
Kavim kardaşından bağın çözülmüş,
Yaman esmiş kara yelin Ahıska.
Hani müezzinin hani minaren?
Şerha şerha olmuş kaniyor yaren,
Ayağa kalkmaya yok mudur çaren?
Doğrulur mu acep belin Ahıska?...

MUHAMMED KAŞALIOĞLU

247. VATANIM

Bitmedi feleğin ayrılık qamı
Kucağında yaşamadım vatanım.
Ne aşkınan puvarlardan su içtim
Ne ilhamsız coşamadım vatanım.
Bir bakan yok yürekteki dağlara
Ölen öldü maraz kaldı sağlara
El arkası başı karlı dağlara
Bir iki söz koşamadım vatanım.
Hani var mı bizim gibi ağlamış
Dert, qam seli gövlümüzü dağlamış
Felek bizi sıhırlamış bağlamış
Bu sıhırı açamadım vatanım.

Sensiz yüz yıl ömür sürsem dünyada
Sönmez kalbim sana qarşı sevdada
Sen olursun ahır sözüm gene de
Diyərim ki yaşamadım vatanım.

YİTGİN GOMOROLİ

248. YAKIŞIR MI?

Vatana umursuz olmaq
Böğün bize yakışır mı?
Be işte yorulmaq yılmak
Deyin, bize yakışır mı?
İnsaf edin gəlin yola
Möhkem verağın kol kola
Öz yurdumuz ola ola
Sürgün bize yakışır mı?
Ey türk oğlu, ayağa kalk!
Vatana satğun mu çıxak
Dön geri, öz tarihen bak
Satğun bize yakışır mı?
Yeter yerimde saymışım
Garip adından doymuşum
Adımı Yitgin koymuşum
Yitgin bize yakışır mı?

249. AĞLAR GEDƏRİM

(anonim)

Komissiyaya girməsdən ağırdı başım,
Soruşdu doxtorlar – neçədür yaşın,
Məgər əsgərə düşmüş bu cavan başım,
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim
Sabax səhərində kaçıımız gəldi,
Qonşular tuyub, yaşım gəldi,
Vətəndan ayrılmaq bənə güc oldi,
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim

Maşınlar gəlur qarşibə qarşı,
Ana bir su ver yürək ataşlı,
Anam ağliyer, bacım talaşlı
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim

Sabaxdan qaxdım, çantama baxdım,
Ağliya-ağliya arxama taxdım,
Əməkdar anami əvdə buraxdım,
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim

Enişdə, yoxuşda atdan enməzdim,
Atılan qurşumdan geri turmazdım,
Qolumdan vuruleydım, bəlkə ölməzdim,
Yürəkdən vuruldum – yaram var bənim,
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim

Qurban olem xumar-xumar gözlərə,
Şimdi veran qaldi Vətən bizlərə,
Şimdi veran qalsın çöllər sizlərə,
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim

Moskva dağları yol oldi bizə,
Əzgilin tikani gül oldi bizə,
Qurbatda Vətən yad oldi bizə,
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim

Moskvanın altı aynalı bazar,
Böyükələr oturdi, öləni yazar,
Vayeni komissar qalani yazar,
Qərişdim ordiya, ağlar gedərim,
of, yanar gedərim

250. SÜRGÜN (1944-ci yil)
(anonim)

Əlvida Vətənim, şimdi xoşda qal,
Axır ki görüşdür, bəni qoynan al.
Səndən ayrılıyerux hələ vaxtında
Görüşənə qədər sələmətdə ol!

Qara bulud örtüdü çəvrə yanını,
Odlara yandırdı xalqın canını,
Qanlı fələk qanad vurdu tərsinə,
Əcəb kim soracax elin halını.

Üç ay əvvəl ordu gəlib bürüdü,
Ayax basan yerlər çoxlu qurudu,
Heç kimsə bilmədi onun sırrını,
Yürəklərdə qəm-qüssələr çürüdü.

On üç noyabrda qara gün oldi,
Gözəl ay tutuldu, həm günəş soldi,
Köçürmax qərarı oxunan zaman
Qız-gəlin ağladı, gözləri toldi.

Silahsız, günahsız, qərib xalqımız,
Yad ellərə qalır bu diyarımız.
Arşu-alə bildi fiğan səsini,
Göya ki, yaxındır qiyamatımız.

Fələk düşginiyux, nə gəlur əldən,
Fərman yazılmışdır düşmən dilindən,
Ədalətsiz zaman, xaraba dünya,
Zorla ayırdilər insani əldən.

Bir zaman gəlür ki, baş qalduracax,
Xalqımız ayağa qaxıb, duracax.
Dünyanın sahəbi bülürüm vardır,
Ədalətli zaman hər-hal gələcax.

Beşikdəki çocux sürgün olurmi?
Süleyman dünyəsi sənə qalurmi?
Babalar frontda qan tökən zaman,
Qız-gəlin, dədələr sürgün olurmi?

Ey əzilmiş insan, oyan sən, yatma,
Çox düşünüb, qəm dəryəsinə batma.
Bu yad ölkələrdə yaşamax çətin,
Bir parça ətməgə vicdanın satma.

Keçmişlərin yurdu Batum şəhəri,
İnsana can verir gülli baharı.
Heç haxlımdan çıxmaz əbədül-əbəd,
Ana Vətənimin Kavkaz səhəri!

251. VƏTƏN DƏRDİ

(anonim)

Bir prikaz saldı, vaqonları düzdürdi,
Misliman olanı bir dəftərə yazdurdi,
Neçə bin binay, neçə karxanayı bozdürdi,
Misliman ağladı, düşmanlar güldi.

Biz də düşdük tozli duman yollar izinə,
Xalq olmuşduq yeddi dərya yüzünə,
Bu qürbətdə heç kim baxmaz üzümə,
Tolanduxca qərib başım ağladı.

Özbəkistan havalari amandır,
İsitmədür, xastadır, yamandır,
Tarixlər tolmuşdur, axır zamandır,
Kiyamat, qardaşlar, bilin yetişdi.

Nə şərəfətlidir o Kavkaz yeri,
Onunçun bukuldi millətin beli,
Biz də belə düşdük Vətəndən irax,
Hani fələk, sənin etduğun çirax,
Vətən dərdi, sila dərdi, can dərdi.

252. TÜRK QIZIYAM

(anonim)

Vətən üçün can-baş verən,
Mən müsəlman türk qızıyam.
Ulduz kimi yol göstərən,
Mən müsəlman türk qızıyam.

Xalqın dərdi ağrı-acım,
Namus, şərəf başdan tacım,
Min bir dərdə mən əlacam,
Mən müsəlman türk qızıyam.

Ruhuma bağlıyam candan,
Ayrılmaram din, imandan,
Keçmiş neçə imtahandan,
Mən müsəlman türk qızıyam.

253. ELM
(anonim)

İlmi ar eyləmə, ey canım küsər,
 İlmi ar eyləyən bərxudar olmaz.
 Gecə-gündüz səyir qıl ilmi-kamala,
 İlimdən ziyada gözəl kar olmaz.
 İlmilədir şərəfəti insanın,
 Nə fərqi var cəhil ilə heyvanın.
 İlmilə kəmal bulur imanın,
 İlim cənnətidür, yeri nar olmaz.

254. ANA, BƏN GƏLİYERDİM QOYMADI FƏLƏK
(anonim)

Bən də gül idim gülşənlərim içində,
 Adım seçildi oğlanların içində.
 Ruhumi qəbə etdilər balnisanın içində,
 Ana, bən gəliyərdim, qoymadı fələk.
 Dirəkdə papağım asili gəldi,
 Şifonerdə urbam basili gəldi,
 İşdəduğum qız da kəsili gəldi,
 Ana, bən gəliyərdim, qoymadı fələk.
 Anama deyın tikani alıb ağlasın,
 Ürəginə vurub yurəginə dağlasın,
 Hər eştaşimi görüb «bəni» deyib ağlasın,
 Ana, bən gəliyərdim, qoymadı fələk.
 Bəndən salam olsun Zeynəb bacıma,
 Atımı bağladım gül ağacına,
 Nasıl dayandı bənim acıma,
 Baci, bən gəliyərdim, qoymadı fələk.

255. SÖNDÜRÜRSÜZ YANANLARI, GÖZƏLLƏR
(anonim)

Yananlar sönəndə qurtulursuz cəfadən,
 Siyah zilif soyğun olmuş qafadan.
 Gül bağında toymadızmi safadan,
 Əglədürsüz ol yüzgəri, gözəllər.

Ol yüzgər dəgməsin sırma telizə,
Pal-şəkər əzmişsiz şirin dilizə,
Müggədəs qurşağı incə belizə,
Bağlanursuz xub kəməri, gözəllər.
Xub kəmər bağlanursuz incə bellərə,
Ceyran kimi düzülürsüz çöllərə,
Meyil vermə olur-olmaz qullara,
Arturursuz ahuzari, gözəllər.
Gözəllərin dərgahına oğradım,
Bari birər-birər gəlin, gözəllər.
Hər sizi görduxca can təzələnür,
Söndürürsüz yananları, gözəllər.

256. O GƏLƏN GƏLİN
(anonim)

Çıldır qəzəsində gördüm bir mələk,
Hüri qılmanidür o gedən gəlin.
Qarsdan-Kağızmandan alur xaraci,
Hökmi Süleymandur o gedən gəlin.
Taş başında çala qızıl verana,
Suxari cambazlar turur sələmə,
Bir can gördüm baxar oyan-buyana,
Gəlsə görse, ölür misliman, gəlin.
Gümüş kəmər bağlanmış o incə belə,
Alay Gürcstana salmış vəlvələ,
Belə gözəl görməmişəm bən hələ,
And içirəm, dəgül bu insan gəlin.
Mah yüzündə zülfin bənzər reyhana,
Şovqin düşmüş Gəncə, Şəki-Şirvana,
Vay etməm Tiflizi, ol Dağıstana,
Axısxa, Kutais, Batumi, gəlin.

257. CAMİ-ƏMBİYA

Qəlin, ey qardaşlar, şama varalım,
Şam olan mələkləri görəlim,
Cami ənbiyada namaz qılayım,
Nə gözəl camidür cami-əmbiya.

Üç yüz pəncərəsi qibləyə qarşı,
 İçində mələklər seyr edər arşi,
 Həyati hadisəsi anın naxışı,
 Nə gözəl camidür cami-əmbiya.
 Üç yüz mərdivani var, birisi qısa,
 Üç min altmış ayax çıx basa-basa,
 Ondan enəcəxdür həzrəti İsa,
 Nə gözəl camidür cami-əmbiya.

258. *Osman Sərvər Atabəyin bağbanı olmuş Şahmurad kişinin Bəylə bağlı xatirələri (söyləyəni Şahmurad kişinin qardaşı oğlu Kukulov Kazım Kukul oğlu (1915-1993), yazıyı alanı Tahircan Kukulov)*

Deyənlərə görə Osman Səlvər Atabəyin atası Feyzulla bəy (Altun qala hakimi) o dövrün Axısxa bölgəsində yaşayan türk-müsəlman xalqının hakimi imiş və çar hökumətinin hər bir fərmanının rəsmi icraçısı olmuşdur. Çar tərəfindən bu bölgəyə hakim təyin edilmişdi. Feyzulla bəy ilə çar II Nikolay arasında möhkəm dostluq əlaqələri yaranmışdı. Bölgədə yaşayan az saylı xristian xalqları bu əlaqələrin pozulması üçün müxtəlif üsullara əl atmışlar. Lakin onlar heç nəyə nail olmamışlar. Erməni dığaları bölgədə hakimiyyəti ələ almaq üçün müsəlman bəyləri arasında nifaq salmaq, onların arasında toqquşmalar yaratmaq istəsələr də buna nail ola bilmirdilər.

Bir gün II Nikolay vərəm xəstəliyinə tutulmuş oğlunu Axısxa bölgəsinin hakimi (Altun qala) Feyzulla bəyin yanına göndərir. Xahiş edir ki, oğlunun Abasdumanda müalicəsinə yardımçı olsun. Hələ o zamanlar Abasduman vərəm xəstəliyinin müalicəsi ilə tanınmışdı və kurort kimi məşhurlaşmışdı. Azərbaycanın neft milyonçusu, xeyriyyəçi və maarifpərvər xadimi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Abasdumanda bir neçə müalicə vannaları və s. binalar inşa etdirmişdi. Eyni zamanda bu yerlərin abadlaşdırılması üçün xeyli vəsait qoymuşdu.

Çar II Nikolayın oğlunu Feyzulla bəyin ünvanına göndərməsi, xristian xalqları çox narahat edirdi. Bunu başa düşən Feyzulla bəy uşağın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xüsusi mühafizəçilər ayırmışdı və II Nikolay ilə daima əlaqə saxlayırdı. Çar II Nikolay oğluna velosiped göndərir. Təəssüflər olsun ki, göndərmiş olduğu bu balaca hədiyyə faciəyə səbəb olur. Nikolayın oğlu velosiped sürərkən uçuruma yuvarlanır və həyata vəda edir. Xəbər çara çatdırılır. Çar II Nikolay əmr edir ki, oğlunun cənazəsini Feyzulla bəy özü Peterburqa gətirsin. Çar oğlunun ölümünə ürəkdən sevinən ermənilər elə güman edirdilər ki, çar Feyzulla bəyi cəzalandıracaq. Lakin tərsini gördükdə çox pərişan oldular.

Feyzulla bəy cənazəni Peterburqa aparmaq üçün xüsusi heyət hazırladı və özü bu heyətə başçılıq edirdi. Heyət yola düşən anda erməni dığaları Feyzulla bəyin təvazökarlığından istifadə edərək qəddarcasına onu zəhərləyib öldürürlər. Belə halda cənazəni başqaları aparmalı olur. Bütün bunlara baxmayaraq çar II Nikolay Feyzulla bəyin ailəsinə çox böyük hörmət göstərmişdir. Səlvər bəyin təhsil almasına çox böyük kömək etmişdir.

II Xəlît paşa, Yaqub Şövkü paşanın göstərişi ilə Axısxa bölgəsində yaşayan müsəlman-türk əhalisinin hərbi quruculuq işinə yaxından kömək etmək məqsədilə göndərilmişdi. Xəlît paşa Səlvər Osman Atabəy ilə birlikdə yerli əhalidən özünümüdafiə dəstələri yaratmağa başlayırlar. Burada onuda qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgələr çar Rusiyasının tabeçiliyinə keçəndən sonra müsəlmanlar çar ordusuna hərbi xidmətə çağrılmırdı. Əvəzində isə onlardan ildə 3 rubl alırdı. 18 yaşından 40 yaşına kimi kişilərdən pul toplanırdı. Bununla çar hökuməti yerli müsəlmanları hərbi işindən uzaqlaşdırmağa çalışırdı.

Bu bölgədə ordu quruculuğu çox ağır şəraitdə gedirdi. Silah və hərbi sursat çatışmırdı. Hərbi təlim görməmiş bir xalqı təlim-məşq toplantısına cəlb etmək çox da asan iş deyildi. Ancaq buna baxmayaraq Xəlît paşa ruhdan düşmürdü. Bütün çətinliklərə dözərək, hərbi vətənpərvərlik təbliğatı apararaq bütün bu işin öhdəsindən bacarıqla gəldi. Tez bir zaman içində ordu dəstələri yarada bildi.

Xəlît paşanın əsgəri olmuş Smadakəndin sakini İlyas Məmməd oğlu deyirdi ki, Xəlît paşa hərbi işindən başı çıxan, dözümlü, qətiyyətli, vətənpərvər bir insan idi. Əsgərlər arasında böyük hörmətə malik bir şəxsiyyət idi. O, ortaboylu, iri gözlü, enlikürək bir adam idi. Xəlît paşa bizə öyrədirdi: «Yadınızda saxlayın ki, siz hərbi paltarında, süvari dəstə ilə kəndlərə daxil olanda, ola bilsin ki, kimsə sizi tanıyar və sizə nəşə deyər bilər. Siz özünüzü elə aparın ki, güya onu heç tanımırınsınız. Üzünə gülməyin. Gözünüzü-gözünə zilləyib, hirsli-hirsli baxın. Onda siz onları ram etmiş olarsınız. Yoxsa tam əksi olar».

İlyas Məmməd oğlu bir epizodu da xatırlayır: ermənilər Axısxanı işğal etmişdi. Axısxada onların 4 batalyonu var idi və kazarmalarda yerləşdirilmişdi. Bizim işə Xəlît paşa tərəfindən təşkil edilmiş cəmi 2 batalyona yaxın əsgərimiz var idi. Düşmən silahda da bizdən güclü idi. Ordumuz Axısxadan 3-4 km. aralı hündür təpəlikdə yerləşmişdi. Xəlît paşa Axısxaya birbaşa hücum etməkdən çəkinirdi. Çünki ordumuz sayca az, hərbi təchizat isə zəif idi. Eyni zamanda döyüş təcrübəmiz də yox idi. Xəlît paşa çox götür-qoy etdikdən sonra erməni ordusunun Axısxadakı komandanına belə bir məktub göndərdi: «Səhərə yaxın biz Axısxaya gələcəyik. Ordumuzun yerləşməsi üçün kazarmalar boşaldınsın». Sonra Xəlît paşa bizə əmr etdi ki, hər bir əsgər 4-6 ədəd ağacın ucunu neftli parça ilə bağlasın və mən işarə edəndə onları yandırsın.

Səhərə yaxın, təxminən saat 3-dən sonra, əmr verildi ki, həmin parçalar yandırılın və lazımı yerlərə sancılınsın. Hər bir əsgər ikisini öz əlində saxlasın. Deyilənlərə əməl edildi və biz yürüşə başladıq. Atların yerşindən, nal səşindən qulaq tutulurdu. Deyilənlərə görə Axısqada nal səşindən qulaq tutulmuş.

Ordumuz Axısxaya çatanda Xəlît paşa göstəriş verdi ki, Azqur boğazına gedən yol açıq qalsın ki, ermənilər bu yolla qaça bilsinlər. Doğrudan da Xəlît paşanın düşündüyü plan baş tutdu. Axısxa döyüşsüz düşməndən təmizləndi.

Bu dövrdə Axısxa bölgəsinə daxil olan torpaqlar xüsusi bəylərə məxsus idi və qeyri-müsəlman əhali də həmin bəylərlə hesablaşmalı idilər. Baxmayaraq ki, 1828-ci ildən çar hakimiyyəti bu ərazilərə erməniləri yerləşdirdi və onlara xüsusi imtiyazlar verildi, yerli bəylər onların əl-qol atmasına imkan vermirdilər. Lakin ermənilər daima çalışırdılar ki,

yerli bəylər arasında nifaq salsın, onları bir-biriylə toqquşdursunlar. Amma müsəlmanlar ermənilərin fitfasına uymurdular.

Feyzulla bəy vəfat edəndən sonra onun mülkünə oğlu Osman Səlvər Ağabəy sahib olur. Osman Səlvər Almaniyada təhsil alırdı. Mülklərini isə, o zamanlar, anası idarə edirdi. Osman bəyin anası çox bacarıqlı bir qadın idi. Yaşlı olduğundan mülklərindəki vəziyyətdən tez-tez xəbər ala bilmirmiş. Bundan istifadə edən qonşusu Bəxşi bəy adlı birisi, onların mülkündən 100 ədəd (sal) ağac oğurlayır. Bundan xəbər tutan ermənilər Osman bəyin anasına xəbər verirlər. Qadın deyilənlərin doğru olduğunu aydınlaşdırdıqdan sonra Tiflis məhkəməsinə müraciət edir. Ancaq məhkəmə nədənsə uzanır. Elə bu ərəfədə Osman Səlvər bəy Almaniyadan qayıdır. Hadisədən xəbər tutan kimi işin nə yerdə olduğunu başa düşür. Anasına deyir ki, anacan, bu 100 (sal) ağacı Bəxşi bəyə mən vermişdim. Təəssüflər olsun ki, sizə deyə bilməmişəm, yadımdan çıxıb. Buna görə sizdən üzr istəyirəm. Anası deyir ki, bala, mən bu işi məhkəməyə vermişəm. Bəs onda nə edək? Osman Səlvər bəy deyir ki, şikayətini götür və bununla bu iş bitər. Anası deyilənlərə əməl edir və bu işə xitam verilir. Məhkəmənin işə xitam verməsinə ən çox ermənilər məyus olurlar.

Osman Səlvər bəy sonradan anasına deyir ki, ağacı Bəxşi bəyə mən verməmişdim. Bağışla, mən yalan söylədim. Ona görə ki, əgər biz Bəxşi bəyi tutdursaydıq onlara düşmən kəsilərdik. Bundan isə düşmənlərimiz istifadə edərdilər və bir-birimizi məhv etməyə çalışardılar.

Bu hadisədən bir qədər keçdikdən sonra, Bəxşi bəy 100 (sal) ağacı geri qaytarır. Osman Səlvər bəyin ailəsinə böyük qonaqlıq verir. Onlar dostlaşırlar. Düşmənlər isə bundan çox narahat olurlar.

1921-ci il martın 16-da Moskvada sovet-türk sülh müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Axısxa bölgəsi Rusiyanın tabeçiliyinə keçirildi. Bu müqaviləyə əsasən sovet hökuməti yerli müsəlmanların mənafeyinin müdafiəsinə təminat vermiş, eyni zamanda Axısxa vilayətinə mədəni muxtariyyət statusu verməsini də nəzərdə tuturdu. Düzdür, bu təklif 1923-cü ildə gerçəkləşmişdi. Amma təəssüflər olsun ki, bu qanun 1940-cı illərdə öz əhəmiyyətini itirdi.

Müsəlman əhali Axısxa diyarına Sovet hakimiyyətinin gəlişini «sevinclə» qarşıladı. Lakin bu hakimiyyət onların ümidini doğrultmadı. Bir-çox ailə Türkiyəyə köç etdi. Köç edənlərdən biri də Osman Səlvər Atabəy idi.

Osman Səlvər bəyin meşə təsərrüfatının müdiri, eyni zamanda onun sirdaşı olmuş Şahmurad Məmməd oğlu xatırlayaraq deyirdi: Altun qala hakimi Osman Səlvər bəy, Vətəni tərk etməsinə bir neçə gün qalmış çox fikirli görünürdü. Bir yerdə də qərar tuta bilmirdi. Ürəyindən keçəni heç kimə demirdi. Nəhayət, bir gün məni çağırıb dedi: «Şahmurad, haqqını halal et». Mən heç nə anlamadım. Daha sonra Atabəy dedi ki, mənim üçün Vətən əvəzolunmazdır. Ancaq vəziyyəti sən görürsən. Belə yaşayıb təhqir olunmaqdan sağ qalmaq yaxşıdır. Türkiyədə duz mədənlərim var. Gedim orada işə rəhbərlik edirəm. Əgər istəsən qohumlarını da götürüb mənimlə gələ bilərsən. Get fikirləş və mənə öz fikrini bildir. Amma bu söhbət aramızda qalsın, biz gedənə qədər heç kəs bilməsin. Onun bu sözlərindən sonra gözlərim yaşardı, heç nə deyə bilmədim. O gedəndən sonra özümə

gəldim. Evə getdim. Axşam çağı qardaşlarımı, Kukulu, Salmanı və İlyası bizə çağırdım və bəyin dediklərini, təklifini onlara bildirdim. Səhərə qədər bu haqda fikirləşdik. Sonunda qardaşlarım belə qərara gəldilər ki, doğma torpaqdan, dədə-baba yurdundan ayrılmaq çox çətindir. Atabəyin Türkiyədə bir neçə mülkü var, onları idarə etmək üçün onun getməsi vacibdir. Digər tərəfdən, həm yeni hökumətin, həm də erməni-gürcü düşmən qruplarının Atabəyə qarşı ədavətləri vardır. Onlar onu öldürmək istəyirlər. Bir neçə dəfə sui-qəsd etsələr də buna nail ola bilməyiblər.

Səhərisi Atabəyin yanına getdim. O, məni görüb çox sevindi və fikrimi soruşdu. Mən nə deyəcəyimi bilmirdim. Atabəy bir də soruşdu ki, nə fikrə gəldin, qardaşların nə dedi? Mən vəziyyəti ona anladım. Atabəy fikrə daldı və sonra dedi: «Sabah axşam biz yola düşürük. Səndən son olaraq bir xahişim var. Bağımızda olan meyvə və gül ağaclarından orda əkmək üçün qələm kəsib mənə çatdır. Vətən həsrətini həmin ağaclardan alım». Qardaşım ilə birlikdə ağacları (qələmləri) hazır etdik. Mən onları Osman Səlvər bəy deyən yerə apardım. Atabəy öz atlı dəstəsi ilə məni gözləyirdi. Əmanəti ona verdim. Görüşüb ayrılanla mən ağladım. Bəy dedi: «Nə vaxt istəsən yanıma gələ bilərsən. Ola bilsin nə vaxtsa mən də Vətənə qayıtdım».

Şahmurad kişi digər bir xatirəsində qeyd edirdi ki, hər il Atabəy meşədən ağac kəsdirirdi və onları lazım olan yerlərə (Tiflisə və s. şəhərlərə) göndərirdi. Həmin ağaclar göndərilən yerlərdə satılır və pulu isə bəyə çatdırılırdı. Bəy də pulu alır, neçəyə satdığını soruşur və mükafatlandırılırdı. Mən 10 ilə yaxın olardı Atabəin meşə və bağ təsərrüfatını idarə edirdim. Ağacların ticarəti ilə məşğul olmazdım. Lakin bir gün Atabəy mənə dedi ki, get meşədə kağızda yazılan qədər ağac kəsdir. Onları Tiflisə özün aparacaqsan. Bəyin bu sərəncamı mənim üçün gözlənilməz olsa da çox sevindim. İşçi qüvvəsi götürüb meşəyə getdim və qısa bir müddətdə ağacları hazır etdim. Bu haqda bəyə məlumat verdim. Atabəy məsləhət gördü ki, özünə bir neçə adam götür və yola düş. Mən də özümə münasib kişilər seçib yola düşdüm. Nəhayət, ağacları deyilən ünvana gətirdik. Müəssisənin sahibi bizi gülərlə qarşıladı. O, bizə dedi ki, ağacların aşağı kök hissələrini 1 metr ölçüdə kəsin sonra təhvil alarıq. Deyilənləri yerinə yetirdik və təhvil verdik. Yerdə qalan 1 m ağacları isə oradaca müştəri tapıb satdıq. Çoxlu qazanc əldə etdik. Bütün pulları, qəpiyinə qədər gətirib Atabəyə təhvil verdim. O, soruşdu: «Şahmurad, bu nə puldur?» Mən vəziyyəti ona anladım. Bəy dedi ki, hələ heç kim mənə bu haqda məlumat verməmişdi. İlk dəfədir ki, kəsilən ağacların satılmasını və ondan qazanc əldə edilməsini səndən öyrəndim. Sənin dürüst bir insan olmağını mən çox qiymətləndirirəm. Hədiyyə olaraq Saxan kəndində mənə məxsus olan mağazanı idarə et və faydalan. Yavaş-yavaş sən də varlanarsan. Atabəyə öz təşəkkürümü bildirdim. Evə gəlib qardaşlarıma olanları anladım. Onlar da çox sevindilər. Bu mağazanı 1944-cü ilə qədər işlətdik. Sonra isə lənətə gəlmiş sürgün bizi dədə-baba torpağından didərgin saldı. Bütün var-dövlətimiz, mülkümüz viran qaldı.

SÖYLƏYİCİLƏR HAQQINDA MƏLUMAT

1. Abastumanlı Hacıgillərdən Katib Aslan oğlu Aslanov (1933). Lətifələr /2,7/, El şairləri /75/.
2. Abastumanlı Hacıgillərdən Təməl Katib oğlu Aslanov (1963). Uşaq folkloru /5/.
3. Adıgünlü Muxtarpaşagillərdən Məhəmməd dədə (1909). Rəvayət və nağıllar /3/ ,El şairləri /3-16,18,62,94,120/.
4. Azqurlu Faiq Məhəmməd oğlu Mamaxov (1961). Türkülər /14/.
5. Axısqalı Pambux Kamalova(1918) Rəvayət və nağıllar /7-8/.
6. Axısqalı Aygül Kamalova (1928).
7. Varxanlı Baxcacıgillərdən Yıldız Süleyman qızı (1918).Uşaq folkloru /6/, Aşıq yaradıcılığı /46/.
8. Varxanlı Xanlar Şadiman qızı (1920).
9. Varxanlı Maxşal Abdullayeva (1930).
10. Varxanlı Xeyriyyə Quliyeva (1910).
11. Varxanlı Tellogillərdən Bahar Ürfan qızı Aslanova (1930). Uşaq folkloru /1/.
12. Varxanlı Zümrüd Türənova (1979). Uşaq folkloru /4,6/.
13. Varxanlı Cumalı Əziz oğlu (1929).
14. Varxanlı Hasangillərdən Ömər Aslanov (1926).
15. Varxanlı Çiçək Murulova (1918). El şairləri /78/.
16. Varxanlı Aşıq Ömər Aslanov(1926). Aşıq yaradıcılığı /5,8,11,18,20,25,47/, El şairləri /17,37,38,59,98,126/.
17. Varxanlı Buğligillərdən Günəş Müzəffərova (1920).El şairləri /87/.
18. Varxanlı Mərdi Məhəmməd oğlu Bayramov. Türkülər /31/ .
19. Valeli Rüveydə Süleyman qızı (1934).
20. Saxanlı Ömər Səlimov (1924). Rəvayət və nağıllar /9/,El şairləri /21,67,76/.
21. Saxanlı Osman Ömər oğlu Səlimov (1952). El şairləri /1,7,57/.
22. Saxanlı Əli Ömər oğlu Səlimov (1953). El şairləri /51,77,114/.
23. Saxanlı Ruqiyə Osman qızı Səlimova (1980). Uşaq folkloru /3,7/, Türkülər /17/.
24. Saxanlı Fatimə Ömər qızı Səlimova. Türkülər /27/, Aşıq yaradıcılığı /50/, /El şairləri /13,95,100/.
25. Saxanlı Puşukgillərdən Nəcihə Əşməd qızı (1925). Dualar /11-13/, Uşaq folkloru /1,8/, Türkülər /8,20/, El şairləri /6,8,9,11,16,20,36,108/, Aşıq yaradıcılığı /4/.

26. Saxanlı Puşugillərdən Xədicə Əhməd qızı (1920).Türkülər /9,21/, El şairləri /2,3,24,83,105-106/.
27. Saxanlı Məxbulə (1927). Türkülər /28/.
28. Saxanlı Rəhimə. Dualar /7-10/.
29. Sürlü Mötəbər Bilal qızı (1910).
30. Sakunetli Tamella Bağirova (1950).
31. Soxdeli Hədiyyə Abdullah qızı Şabanova (1940). Dualar /1,3-4/, Türkülər/34,35,36,37,38, /El şairləri /126,127/.
32. Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynov (1934). Aşıq yaradıcılığı /36,52/, El şairləri /52,78,79,84,99,118/, /36,50/.
33. Kikinetli Tuntul Yunus qızı Tahirova (1912).
34. Kikinetli Mahmudgillərdən Süsən Salah qızı Eyyubova(1920). Türkülər /33/.
35. Kikinetli Şamil Bürhən oğlu Əzizov (1918).
36. Kexvanlı Kolotlardan Nəciyə Süleyman qızı. Aşıq yaradıcılığı /15/.
37. Kexvanlı Kolotlardan Keleş Aslan oğlu. Aşıq yaradıcılığı /29/.
38. Ziqlalı Satut Qoçəli qızı Muçiadze (1918).
39. Zenibanlı Torogillərdən Göyərçin Sarı qızı (1911). Türkülər /15/, Aşıq yaradıcılığı /3,55/, El şairləri /96,116,117,128/.
40. Zənavlı Bayraqdarlardan Əhməd Məhəmməd oğlu (1924) Türkülər /11,19,/ Aşıq yaradıcılığı /28,52/, El şairləri /15,19,48,63,92,102,119/.
41. Zənavlı Rza Bayraqdarov (1930). El şairləri /74/.
42. Zənavlı Nuriyyə Mövlud qızı Bayraqdarova və Yusif müəllim. El şairləri /97/.
43. Zəzmalı Ağsaxallardan Müsəddin (1926). Aşıq yaradıcılığı /35/
44. Pulateli Almas Əhməd qızı (1940).
45. Pulateli Hemidağgillərdən Şişə Məhəmməd qızı (1930). Türkülər /13/.
46. Pulateli Güllər Məhəmməd qızı (1930).
47. Pulateli Züleyxa Mehdi qızı (1925).
48. Pulateli Qayadəgillərdən Qazi Müftiyev (1934). Lətifələr /8/.
49. Putateli Husogillərdən Qayat Rəhman qızı (1924) Türkülər /5,12/
50. Pulateli İlim Şahzadəyev (1950).
51. Pulateli Kuşogillərdən Gülcan Süleyman qızı (1910). Rəvayət və nağıllar /1/.
52. Pulateli Coşğundəgillərdən Anşa İsmayıl qızı (1918). El şairləri /82/.
53. Pulateli Üzeyirlərdən Alisultan Məmmədov (1924).
54. Pulateli Həmidəgillərdən Şövkət Mirabov (1954). Lətifələr /6/.
55. Pulateli Güləhməd Şahin. Uşaq folkloru /5/.
56. Xeveşenli Gidelgillərdən Xanlar Şadiman qızı(1926). Uşaq folkloru /6/.

57. Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə (1906). Rəvayət və nağıllar /2,6/, Türkülər /7/, Aşıq yaradıcılığı /2,11,25,49/, El şairləri /18,34,63,80,92,113,124/.
58. Xerolu Züleyxa Əliyeva. Aşıq yaradıcılığı /45,56/ .
59. Xarcamlı Dabaxgillərdən Sənəm Həşim qızı (1932). Uşaq folkloru /2/.
60. Çinabetli Torogillərdən Göyərçin Çaxalova (1913). Aşıq yaradıcılığı /54/.
61. Çinabetli Çaxalov Kərim Çaxal oğlu. Türkülər /32/.
62. Çiçolu Abdulgillərdən Xeyransa Mirzə qızı Mirzəyeva (1938). Dualar /2,5-6/, Türkülər /22,23,24,25,26/, Aşıq yaradıcılığı /22/.
63. Çeçlali Tirolardan Güləsər (1909). El şairləri /103/.
64. Çeçlali Tosogillərdən Səddi Əşrəfov (1918).
65. Utqusubanlı Topaloğullarıgillərdən Nəriman Dursunov. Rəvayət və nağıllar /4,5/.
66. Uravelli Rəhimə Musayeva (1952) .
67. Qortubanlı Mollaosmangillərdən Səfiyə Abbas qızı (1904).
68. Qavğli Çaxraxgillərdən Hücçət Fazil oğlu. Aşıq yaradıcılığı /23/ .
69. Ərdəhanlı Şuşa nənə (1910). Türkülər /30/.
70. Əcərli Molla Bədəlin qızı Şişə (Dersel). Türkülər /3/.
71. Səadət Heydərova (1972).
72. Derselli Məhəmməd Paşalıyev (1954). Türkülər /10/, Aşıq yaradıcılığı /1,29/.
73. Məhəmməd Dursunov (1942). Lətifələr /3,4/.
74. Ömər Rəhimov (1950). Lətifələr /5/.
75. Laşeli Mollagillərdən Gülxanım Binəli qızı Aslanova (1940). Uşaq folkloru /1/.
76. Müğənnilərdən –Yunis /1/, Lətif /2/, Nürəddin /16/ (Türkülər).

Mənbəyi göstərilməyən çağdaş şer nümunələri şairlərin özlərindən və ya yaxınlarından götürülmüşdür.

TOPLAYICILAR HAQQINDA MƏLUMAT

ASİF HACILI - 1960-cı ildə Borçalının Sarvan şəhərində (indiki Marneuli) anadan olmuş, orta təhsilini Bakıda almışdır. 1982-ci ildə BDU-nun filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, 1987-ci ildə namizədlik, 1998-ci ildə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. «Epik ən'ənə və müasir bədii nəsr» (1984), "Qəribəm bu vətəndə. Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti" (1992), "Müasir nəsrə mifologizm və folklorizm" (1993), "Müasir nəsrin poetikası. Mifoloji və folklor genezisi məsələləri" (1997), «Axısqa türk folkloru» (Bakı, 1998, Ankara, 2001), «Bayatı poetikası»(2000), «Mifoloji təfəkkür fəlsəfəsi»(2002), «Rus nəsr: XX əsrin ikinci yarısı. Mifopoetik təfsir təcrübəsi» (2003) adlı kitabların, onlarla elmi məqalənin və dərsliklərin müəllifidir. Bakı Slavyan Universitetinin professoru, Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

CABİR XALİD OĞLU XALİDOV – 1951-ci ildə Səmərqənddə anadan olmuş, 1959-cı ildə ailəsiylə Azərbaycana köçmüşdür. 1969-74-cü illərdə ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1974-1985-ci illərdə Saatlı rayon Oktyabrabad (Şirinbek) kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. 1985-ci ildən kənd mədəniyyət evinin rəhbəri olmuşdur. İstanbulda “Yurda Dua Etmedikçe” (2004) şeir kitabı çap olunmuşdur. “Vatan Eşqi” qəzetinin baş redaktorudur. Əməkdar Mədəniyyət işçisidir. Gəncliyindən Vətən mücadiləsinə qatılmışdır. İstedadlı şair, vətənpərvər ziyalı olan Cabir müəllim vətən mücadiləsinin fəal iştirakçısı, gözəl folklor bilicisidir.

HƏCƏR DƏDƏYEVA – Türk xalqının fədakar ziyalı olan Həcər xanım bütün həyatını vətən eşqi, ulu türk sözüne sonsuz məhəbbətlə yaşamış və türk folklorunun qorunması üçün cəfəqəsinə əlindən gələni etmişdir.

TAHİRCAN KUKULOV – 1960-cı ildə Özbəkistanda anadan olmuş, ailəsiylə Azərbaycana köçmüş, Saatlının Smada kəndinə yerləşmişlər. 1987-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsini bitirmişdir. Smada kənd orta məktəbində tarix müəllimi işləyir, «Axısqa türklərinin tarixinə bir nəzər» (B.1999) adlı kitabın müəllifidir.

AYDIN POLADOĞLU - 1975-ci ildə Saatlı rayonunda anadan olmuşdur. Orta məktəbi Özbəkistanın Buxara vilayətində bitirmiş və 1992-ci Buxara Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1993-1998-ci illərdə M.F.Axundov adına APRDƏİ-də təhsil almışdır. Axısqa türk folklorunun toplanması ilə məşğuldur.

TOPLAYICILAR

Asif Hacı - Atalar sözləri (1-10, 11-19, 23-33, 35-69, 93-125, 128-131, 133-153, 162-171, 174-213, 221-270, 292-327, 329-407, 414-629, 634-728), Dualar (1-13), Rəvayət və nağıllar (1-9), Uşaq folkloru (1-8), Manilər(1-5, 8-29, 31-63, 65-71, 73-169, 171-270, 272-276, 278-279, 281-330, 332-393, 399-424, 547-755), Lətifələr (2-8), Türkülər (1-38), Aşıq yaradıcılığı (1-5, 8-12, 15, 17-18, 20, 23-26, 28-30, 35-39, 46-56), El şairləri- 1-10, 13, 15-24, 34-38, 48, 51-52, 57-59, 61-63, 67, 71, 74-82, 83-84, 92, 94-100, 102, 103, 106-108, 113-114, 116-120, 123-163, 166-168, 170, 172-187, 189-211, 220-221, 226-230, 233, 235-236, 239-244, 249-257).

Cabir Xalidov - Atalar sözləri (11, 20-22, 34, 126-127, 132, 172, 173, 328), Manilər (6-7, 30, 64, 72, 170, 271, 277, 280, 331, 394-398, 425), Lətifələr (1), Aşıq yaradıcılığı (27), El şairləri (68)

Həcər Dədəyeva - Atalar sözləri- (75-77, 84-88, 159-161, 216-218, 275-280, 287-291), Manilər(443-458, 472-481, 512-527), Aşıq yaradıcılığı (7, 14, 21, 31, 41, 45), El şairləri (39, 42, 55, 56, 69, 85, 89-90, 101, 109, 121, 171,188)

Aydın Poladoğlu –Atalar sözləri (70-74, 78-83, 89-92, 154-158, 214-215, 219-220, 271-274, 281-286, 408-413, 630-633), Rəvayət və nağıllar (10-16), Manilər (426-442, 459-471, 482-511, 528-546), Aşıq yaradıcılığı (6, 13, 16, 19, 22, 32-34, 40, 42-44), El şairləri (12, 40-41, 53-54, 66, 81, 86, 88, 91, 102, 104, 107, 110-112, 122, 125)

Tahircan Kukulov - El şairləri (14, 49-50, 58, 60, 70, 169, 234, 258 (Mətnlər Xerolu Cəmsəddin Nəzirovun (1926-2001) arxivindən götürülüb).

Qeyd: El şairləri – 43-47, 64-65, 115, 222-224, 164-165, 212-219, 231-232, 237-238 sayılı nümunələr «A.Piriyev, S.Piriyeva. Ata yurdum Axısqa. B.2001»; 25-33, 93, 245-248 sayılı nümunələr «Yunus Zeyrək. Ahıska bölgəsi və Ahıska türkləri. Ankara, 2001» (F.Kırzioğlu və M.Zəkinin dərc etdirdiyi nümunələr); 72-73 sayılı nümunələr «Valeh Hacılar. Hanı sazım, hanı sənin tellərin. Tbilisi, 2002» kitablarından götürülüb.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3

TARİX / 6

AVRASİYADA VƏ QAFQAZDA TÜRKLÜYÜN TARİXİNDƏN	6
ATABƏYLİK VƏ PAŞALIQ	19
SÜQUT	30
OYANIŞ	40
SÜRGÜN	53
YURDA DÖNÜŞ MÜCADİLƏSİ	61

COĞRAFIYA / 90

AXISQA MAHALININ SINIRLARI VƏ ƏRAZİSİ	91
TƏBİİ ŞƏRAİT VƏ İQLİM	91
YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ	97
AXISQA MAHALININ İÇ DÜNYASI	99
MÜHİTLƏ ƏLAQƏLƏR	108

MADDİ MƏDƏNİYYƏT / 114

ƏKİNÇİLİK	114
BOSTANÇILIQ	116
BAĞÇILIQ	116
MALDARLIQ	117
BALIQÇILIQ	117
SƏNƏTKARLIQ	117
SƏNAYE VƏ TİCARƏT	118
EV	120
MƏTBƏX	121
GEYİM	126

TOPLUM HƏYATI / 130

AİLƏ	130
NƏSİL	133
EL	135
TOY MƏRASİMİ	139
BAYRAMLAR VƏ DİNİ MƏRASİMLƏR	149
ƏYLƏNCƏLƏR	159
YAS MƏRASİMİ	159

MƏNƏVİYYAT / 166

MƏ'NƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ ƏXLAQ	166
ETİKET	169
TAPINCLAR	172
İNANIŞLAR	179
XALQ TƏBABƏTİ	182
TƏQVİM VƏ ÖLÇÜLƏR	183

XALQ SƏNƏTİ / 186

ATALAR SÖZLƏRİ	188
DUALAR	209
RƏVAYƏT VƏ NAĞILLAR	213
UŞAQ FOLKLORU	230
MANİLƏR	238
LƏTİFƏLƏR	314
TÜRKÜLƏR	317
AŞIQ YARADICILIĞI	340
EL ŞAİRLƏRİ	372
SÖYLƏYİCİLƏR HAQQINDA MƏLUMAT	575
TOPLAYICILAR HAQQINDA MƏLUMAT	579
TOPLAYICILAR	581